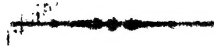

શ્રીકૃષ્ણ અને રાસલીલા.

મોક્ષમંદિર—અમદાવાદ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૫૩૯૭ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ કુદી અને રાસલિલા

વિષય પરર : ૨૨૩૨ : ૯

શ્રીકૃષ્ણ અને રાસલીલા.

• છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર,
રામશંકર મોનજી ભટ્ટ.
મોક્ષમંદિર—અમદાવાદ.

આવૃત્તિ ૧ લી.

૧૯૩૦

પ્રત ૫૦૦

અમદાવાદ--ધી ડાયમંડ ન્યુઝિલી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં
પરીખ દેવીદાસ હગનલાલે છાપ્યું.

કિંમત રૂ. ૧-૮-૦.

૭૧ બે.બે.

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધના ૨૬ થી ૩૩ પાંચ અધ્યાયો, રાસપંચાધ્યાયી કહેવાય છે. પ્રેમલક્ષણના ઉત્કૃષ્ટ લક્તોની આ આત્મીય વસ્તુ છે. યોગવેદાંતમાં બહુ બહુ આગળ વધીને, જે કરવાનું છે, તે આ લીલામાં છે. અદ્વૈતના અભ્યાસીઓનું આ રમણસ્થાન છે. ‘સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય, મામેકં શરણં વ્રજ’ તેનો સાચો નમુનો રાસલીલામાં ગોપિકાઓએ રજુ કર્યો છે. ઉપર ઉપરથી જોનારાઓને અનેક તર્ક વિતર્કમાં ફેંકી દેનાર આ લીલા છે. ઉતાવળા અનેક જ્ઞાસુઓને, જળહળતા કૃષ્ણતત્ત્વથી, વિમુખ કરનારી—આ અટપટી લીલા છે. તર્કવિતર્કોનું ઉત્તમ રીતે સમાધાન થઈ શકે, એવી ટિકા આ ગ્રંથમાં કરી છે. પદ્મચેદ સાથે મૂળ શ્લોકો અને તેના અર્થ પણ છે. ગીતા, રામાયણ, ઉપનિષદ અને સ્મૃતિઓના ઉતારા, જ્યાં જેવા જોઈએ તેવા, ગોઠવી દીધા છે. સારા સારા લક્તોએ ગાયેલાં (૧૫૧) પદોનો રંગ, જ્યાં જેવો જોઈએ તેવો, પુરવામાં આવ્યો છે. શ્રીકૃષ્ણના ઉપાસકોએ આ ગ્રંથ ખાસ વાંચવા જેવો છે. વાંચવાથી તર્કવિતર્કોનું શમન થશે; તે ઉપરાંત શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ દૃઢ થશે, અને જીવનની દરેક કળાઓ પવિત્ર રસથી ઊભરાશે. રાસલીલાદ્વારા અનાચાર થવા સંભવ છે, તેના પણ, જેવા જોઈએ તેવા, સ્પષ્ટ ખુલાસા આ ગ્રંથમાં કર્યા છે. [મોક્ષપત્રિકાના ટપના ભાદરવાથી ૮૬ના વૈશાક સુધી આ વિષય ચાલતો હતો, તેનું આ જુદું પુસ્તક છે.] તેની કીંમત માત્ર રૂ. ૧-૮-૦ છે. ચાલુ ગ્રાહક પાસેથી એક વખતનો રૂ. ૧) માત્ર. પોસ્ટેજ જુદું. જોઈએ તો ત્વરાથી લખો, હવે થોડી નકલો છે. અહીંથી પ્રગટ થએલાં પુસ્તકોની નોંધ પાછળ છે.

અમદાવાદ, મોક્ષમંદિર }
ભામએકાદશી, ૧૯૮૬.

રામશંકર મોનજી ભટ્ટ
તંત્રી—મોક્ષપત્રિકા.

આમાં અનુક્રમણિકા અવશ્ય વાંચો :—

અનુક્રમણિકા.

—અધ્યાયની—

			પાનું		પાનું
અ. ૨૯ મો	...	...	૧૦૦૨	થી	૧૧૦૫
અ. ૩૦ મો	...	...	૧૦૦૫	થી	૧૧૫૬
અ. ૩૧ મો	...	...	૧૧૫૯	થી	૧૧૯૬
અ. ૩૨ મો	...	...	૧૧૯૮	થી	૧૨૨૮
અ. ૩૩ મો	...	...	૧૨૨૮	થી	૧૨૮૪

કીર્તનાની યાદી

પાનું

અધ્યાય ૨૯ મો—

કોટિ કંદર્પનો દર્પ હરવા પ્રભુ (નરસી)	...	...	...	૧૦૦૩
ભક્તિ નવધા છે મોંઘીરે (ભોળો)...	...	...	...	૧૦૦૪
કીર્તન ભક્તિ દરે છોગાળા (નરસી)	...	...	...	૧૦૧૦
એવો અપરાધી કોણુ છે રે ? (પ્રીતમ)	...	...	૧૦૧૦ અને	૧૦૮૪
ભજન ખીન ભવજલ કોન તરે ? (અહ્માનંદ)...	...	...	...	૧૦૧૦
હારિ રહ્યા મનમાંહિ મુનિશ્વર (દલપતરામ)	...	...	...	૧૦૧૨
એ છે નિરાકાર સાકાર તેનો (દલપતરામ)	...	...	...	૧૦૧૩
જરે સુંદરશ્યામ સોહામણે (પ્રીતમ)	...	...	...	૧૦૧૩
કાંઈ નથી જોતા કૃષ્ણ કૃપા બ્યાં કરો છો રે (દયારામ)	...	...	૧૦૧૮ અને	૧૦૪૮
જે કોઈ પ્રેમ અંશ અવતરે (દયાપ્રીતમ)	...	...	...	૧૦૧૮
રે ભાવનો ભોગીરે હો બહાલો (ઋષિરાજ)	...	...	...	૧૦૧૯
બહાલા મારા વૃંદાવનને ચોકકે (નરસી)	...	...	...	૧૦૨૨
મારા બહાલારે વૃંદાવનની વાટે વહેલા આવજો (માધવદાસ)...	...	...	...	૧૦૨૨
વારિ વારિરે સુંદરશ્યામ તારા લટકાને (નરસી)...	...	...	...	૧૦૨૩
મહાદેવજી કહે તમે સુનો પારવતિ (કવિ ગંગ)	...	...	...	૧૦૨૬
અરે તું વૈદ્ય કાં તેડે ? (કલાપી)...	...	...	...	૧૦૩૧
અથે શ્યામ તેરી અંસરીને ક્યા સિતમ ક્રિયા (અહ્માનંદ)	...	...	...	૧૦૩૫
હરિ વેણુ વાયછે રે હો વનમાં (નરસી)	...	...	...	૧૦૩૫
રૂડિ શરદ પુનમની રાતરે સુંદર વેણુ વાગે (શ્રીવલ્લભ)	...	...	...	૧૦૩૫
સખિ આજરે વાગે વૃંદાવન વાંસળી (માધવદાસ)	...	...	...	૧૦૩૭
સુણિ અંસીનાદ વિકર્ણભદ્ર વ્રજગંના જો	...	...	...	૧૦૩૭
રે શિર સાટે નટવરને વરિએ, રે પાછાં (અહ્માનંદ)	...	...	...	૧૦૩૮
લાઆરે મુને નટવર શું નેડો (મીરાંબાઇ)	...	...	...	૧૦૪૦
સુરતા લાગીરે, તેની બ્રમણાઓ ભાંગી (પ્રીતમ)...	...	...	...	૧૦૪૦
શોભા સલુણા શ્યામની તું જોને સખિ (દયારામ)	...	...	૧૦૪૦ અને	૧૨૧૦
પ્રેમરસ પાને તું મોરના પિંછધર (નરસી)	...	...	૧૦૪૪ અને	૧૨૭૧

પરદારાથી દૂર દૂર—રહેવું પરદારાથી (આપુ) ...	...	...	૧૦૪૫
પૂરણુ ભાગ્ય જાકો સિયા રામ રામ ગાવે (પ્રીતમ) ...	...	...	૧૦૫૦
વૃંદાવન મોરલી વાગીરે—નંદાજના હો લાલ (નરસી) ...	...	...	૧૦૫૧
રે લલના ! પરરે પુરૂષ સંગ તણએ (આપુ) ...	...	...	૧૦૬૧
રણુછોડજના રૂપમાં મન રંગાયું (પ્રીતમ) ...	...	...	૧૦૬૩
આશા ભર્યા રે અમે આવીયાં ...	...	...	૧૦૬૮
કહોને વહાલા ! અમે ક્યાં જઈએ ? (વિશ્વનાથ) ...	...	...	૧૦૬૯
શરણુ પડેલીકી લાજ, આજ તુમ રાખો ભગવાનાં (અહ્લાનંદ) ...	...	...	૧૦૬૯
અમને રાસ રમાડ વહાલા ! મધુરો બંસ બજાડ વહાલા ! (નરસી) ...	...	...	૧૦૬૯
મુને લેહરે લાગી હરિના નામની રે. (મીરાં) ...	...	...	૧૦૭૫
અમે વૈરાગી વૈરાગી જનમનાં વૈરાગી. (મણિભાઈ ન.) ...	...	...	૧૦૭૫
હિં જા તું ગાફેલ ગાભરા ! તારે અંતરે શી આંટિ પડી (,,) ...	...	...	૧૦૭૫
દબે ન આવે, નિગમ જગાવે. (નરસી) ...	...	...	૧૦૭૮
હરિ તુમ ભક્તનકે હિતકાર. (અહ્લાનંદ) ...	...	...	૧૦૮૩
નંદલાલા ! અમે તો તારાં દાસડીયાં. (ઋષિરાજ) ...	...	...	૧૦૮૪
અમે કૃષ્ણ ! તેરે નામપે કુર્બાન હો રહિ. (અહ્લાનંદ) ...	...	...	૧૦૮૫
મુખડાની માયા લાગીરે. (મીરાં) ...	...	...	૧૦૮૬
જે મુખસે બાંસુરી બજાઈ રાસ મંડલમે. (દયારામ) ...	...	...	૧૦૮૬
હું તો પરણી મારા પ્રીતમની સંગાત બીજના મિદોળ મહીરે ધરું. (મીરાં). ...	...	...	૧૦૮૮
તજ્યો પિતા પ્રહ્લાદ—બિલીષણુ બંધુ—(તુલસી)... ..	...	...	૧૦૯૦
નહિ માનો તો મારા નાથરે વઢવાડ થાવાની... ..	...	...	૧૦૯૩
ધન્ય વૃંદાવન ધન્ય એ લીલા. (નરસી) ...	...	...	૧૦૯૪
વહાલો પ્રેમને વશ થયા રાજ રે. (નરસી) ...	...	...	૧૦૯૬
આ તે આંદલો કર્યો શું દિશા પ્રાચીએ લોલ. (જગજીવનભાઈ) ...	...	...	૧૦૯૮
રમતાં રૂઢું જે લાગે તો માન દબને મળાએરે (નરસી) ...	...	...	૧૧૦૦

અધ્યાય ૩૦ મો—

પરમ મનેહી ધનસ્યામલડો (દયારામ) ...	...	...	૧૧૦૭
દર્શન બિન તલસે નૈના (અહ્લાનંદ) ...	...	૧૧૦૭ અને	૧૧૬૯
મુજે દે દર્શન ગિરધારી (અહ્લાનંદ) ...	...	...	૧૧૦૭
આલિ નંદકે લાલ લોચન વિશાલ (અહ્લાનંદ)... ..	...	...	૧૧૦૮
નજરોસેં દેખ પ્યારે, ધશ્વર હે પાસ તેરે (અહ્લાનંદ) ...	...	...	૧૧૧૦
નજરોસેં દેખ પ્યારે, કયા રૂપ હે તુમારા (અહ્લાનંદ) ...	...	...	૧૧૧૦
ધેલાં અમે ભલે થયારે, બાધ મને (મીરાં) ...	...	...	૧૧૧૧
કોઇ મને કૃષ્ણ દેખાડોરે, મધુવનમાં (સુરદાસ)... ..	...	...	૧૧૧૬
વૈષ્ણવ જન તો તેને કહીએ, જે પીડ પરાધ જાણેરે (નરસી) ...	...	...	૧૧૧૬
મેરા પ્રિય મુજે દિખલાદોરે. (અહ્લાનંદ) ...	...	...	૧૧૩૦
મિંદાદો સખિ ! સ્યામસુંદર મોહે આજ (અહ્લાનંદ) ...	...	...	૧૧૩૧

આ જોની આ કોનું પગલું, પગલે પ્રગતણું એંધાણું (નરસી)	...	૧૧૩૧
પ્રાતઃ થયો મારો પાલવ મેલો, વેરણું નણુદી જંગેરે (નરસી)	...	૧૧૩૬
સાંભળ બહેની વાતલડી, મીઠામાં અતિ મીઠીરે (નરસી)	...	૧૧૩૯
કનૈયા તેરો કારોરે-મેં કેસે બ્યાહુ રાધે (સુરદાસ)	...	૧૧૩૯
કોણુ પુણ્યે કરી નાર હું અવતરી ? શ્રી હરિ દીન થઇ માન માગે. (નરસી)	...	૧૧૪૬
રૂરી શરદપુનમની રાત, કે શીતળ છાંયડીરે (સુરદાસ)	...	૧૧૪૭
કૃષ્ણ મિલનકે કાજ, આજ જોગન બન જાઉંગી. (અક્ષાનંદ)	...	૧૧૪૮
બહાલા તમારું મુખકું, કાંઈ ટાળશે મારાં દુઃખ (વીસો)	...	૧૧૪૮
મનમોહન સુંદરશ્યામ, પ્યારે દરસ દીજિએ (અક્ષાનંદ)	...	૧૧૪૯
સુનરી સખિ પિયારી, દિલકા લવાલ મેરા (અક્ષાનંદ)	...	૧૧૫૧
કાનુકે ન જાણી મારી પ્રીત, બાધ અમે બાળકુમારાં (મીરાં)	...	૧૧૫૧
રૂડીને રંગીલીરે, બહાલા ! તારી વાંસળીરેજી. ...	...	૧૧૫૪
આ શરદ ખીલિ શત પાંખરી, હરિ ! આવોને (નાનાલાલ)...	...	૧૧૫૫

અધ્યાય ૩૧ મો—

ગર્જ હિ અર્જુન હિજ બ-યો, અર ગર્જલિ (કવિગંગ)	...	૧૧૬૩
ઘજ બહાલું રે વૈકુંઠ નહીં આવું ...	...	૧૧૬૭
દિનાનાથ દયાલ સુને, તુમ હે ભક્તન હિતકારી (અક્ષાનંદ)	...	૧૧૭૦
નંદલાલ મેલોને મનના આમળા, (મીરાં)	...	૧૧૭૦
તેરે દેહારકે લીયે, બંદા હેચન હે (અક્ષાનંદ)	...	૧૧૭૧
પ્રગટ મજે સુખ થાય, શ્રી નટવર પ્રગટ મજે સુખ થાય (દયાપ્રીતમ)	...	૧૧૭૨
જિહી શેષકી સેજમેં સેન કિયો, પદ કોમલ કોમલતી કમલાહી.	...	૧૧૭૩
સુનરી સખિ મોહનકી, વો અંસરી પિયારી (અક્ષાનંદ)	...	૧૧૭૪
આશક હુવા જો દિલ તો, કયા દુનિયાકી શરમ હે (અક્ષાનંદ)	...	૧૧૭૫
હરિના મોહની અલિહારી, હરિના કોલની અલિહારી.	...	૧૧૭૬
સોલ સિંગાર સજી ખૂબ સ્યામા, જાતી હતી યમુના તટ પાની (કવિગંગ)	...	૧૧૮૦
કિયે હામે મોહની ન જાણીરે, મોહનજીમાં (દયાપ્રીતમ)	...	૧૧૮૫
આશક હુવા જો દિલ તો, કયા કાયરપણુ કરે ? (અક્ષાનંદ)	...	૧૧૮૭
એ ધનશ્યામ સુંદરશ્યામ-અમારો પ્યારો—રી૦	...	૧૧૮૭
અબ કેસે છૂટે, મુજે લેલ લાગી (રૈદાસ)	...	૧૧૮૮
કોઈ લાલમરત, કોઈ માલમરત, કોઈ તૂતી મૈના સુયેમેં.	...	૧૧૯૦
જાની વિહારી ગોપીજશા, તેજ જાની જેને ગોપીની દશા (અખો)	...	૧૧૯૧
જો બજે હરિ કો સદા, સોધ પરમ પદ પાયગા (અક્ષાનંદ)...	...	૧૧૯૨
દેહાભિમાન હતું પાશેર, વિદ્યા ભણુતાં થઇ ગયું શેર (અખો)	...	૧૧૯૩
તું સાલિય મેં સેવક તેરા, બાવે સિર દે સલિ મેરા (દાદુ)...	...	૧૧૯૪

અધ્યાય ૩૨ મો—

હારે કાન ! ઓરા આવો તો કહું વાતડી (સુરદાસ)	...	૧૧૯૮
બહાલા વેગે આવોરે, દયા દિલે લાવોરે, બીડુ મારી બાંગવા હોજી (નરસી)	...	૧૧૯૯

શ્યામ સેવિએ, ગોવિંદ ગાઇએ, કોરી કથનીથી શું થાય ?—(દયારામ) ...	૧૨૦૧
શરણુ આવી પડેલાને, પ્રભુ ! સંભાળશે ક્યારે ? (દિલ) ...	૧૨૦૧
કૃષ્ણ તારી છબી તે—મારી નજરે તરે. (નરસી) ...	૧૨૦૨
કમલ નયન શ્રીપતિ પુરુષોત્તમ પ્યારા. આરતી....	૧૨૦૩
કૃષ્ણાષ્ટકમ્ સંસ્કૃતમાં. ...	૧૨૦૩
અમે કૃષ્ણ તેરે નામપેં કુર્બાન હો રહી (અહ્લાનંદ) ...	૧૨૦૭
૧ પ્રભુ તેરી બીધ કરૈં મેં બડાઇ ? (અહ્લાનંદ)...	૧૨૦૮
૧ જાઓ જાઓ કપટી કાનારે તમ સાથે કાણુ બોલે ? ...	૧૨૦૮
જૂતળ ભક્તિ પદારથ મોટું (નરસી) ...	૧૨૧૨
યમુનાજીનું પાન કરને તું પ્રાણુરે....	૧૨૧૫
(૧૦૮) પ્રાણુ થકી મુને વૈષ્ણવ બહાલા, હરનિશ તેમને ગાઉરે (નરસી) ...	૧૨૨૭

અધ્યાય ૩૩ મો—

આ શરદ્ પુનમ સોહામણી, રાસેશ્વરી મા (વેદ) ...	૧૨૨૯
સખી આજનો સ્હાવો લીજીએરે, કાલ કોણે દીડી છે. (શ્રી વલ્લભ) ...	૧૨૩૦
મારા અંતરમાં જ્યોતિ એક જગી, સુહાગી ! કોઇ રશ્મિલ્યો—રશ્મિલ્યો (શ્રીકૃષ્ણદ્રાચાર્ય) ૧૨૩૦	
હેયાના હોજ આ હેલે ચઢ્યાં હો, રેલે અહાંડ રસ ધારારે લોલ (ખખરદાર) ...	૧૨૩૦
આ જીવન વેલને પોષો, હો બહાલા રસમાળા ! રસમાળા ! (રાયચુરા) ...	૧૨૩૫
વદન સોહામણાં શામ શામા તણાં, રાસ રમત રમે વન માંહે (નરસી)...	૧૨૩૭
ચાલો સખિ ! બિંદરાયનમેં, વો તો ગંસરી શ્યામ બળવત હે (અહ્લાનંદ) ...	૧૨૩૭
જય જય નટવર વેષા, (આરતિ)...	૧૨૩૮
સોહો સૌંદર્ય જગે, જુજવાંરે લોલ (કેશવ શેઠ) ...	૧૨૩૯
થે થેકાર કરે છે કામા, વૃંદાવન મોઝારે (નરસી) ...	૧૨૪૦
થે થેકાર કરે અગણિત અંગના, (નરસી) ...	૧૨૪૦
દેખો વૃંદાવનકી કુંજમેં, હરિ નાચે નંદકુમાર (અહ્લાનંદ) ...	૧૨૪૦
શ્રી વૃંદાવનમાં થનકથા થૈર્થ થૈષ (દયારામ) ...	૧૨૪૧
વાંસળી વાહેરે વાહે, મધુરું ગાયે કહાન (નરસી)...	૧૨૪૩
દગરસહર મોરે દિલ છાઇ રહી (મણિભાઈ ન.) ...	૧૨૪૪
ગગને આજ પ્રેમની ઝલક છાઇરે (મણિભાઈ ન.) ...	૧૨૪૪
જેમ જેમ વહાલો વેણુ વગાડે, તેમ તેમ નાચે નારીરે. ...	૧૨૪૬
ઓ વાંસલડી વેરણુ થઈ લાગીરે વજની નારને. (દયા પ્રીતમ) ...	૧૨૪૭
૧ ઓ વજનારી ! શા માટે તું અમને આજ ચડાવે (દયાપ્રીતમ) ...	૧૨૪૭
અયે રામ તેરા નામકા મુજકો આધાર હે (અહ્લાનંદ) ...	૧૨૪૮
પ્રાણુનો પ્રાણુ તો આજ મુજને મળ્યો. નરસી. ...	૧૨૪૯
દેખ સખિ ! કૃષ્ણ ચંદ્રકી છબી સુહાવની (અહ્લાનંદ) ...	૧૨૫૦
હાંહારે વાંસળી વાહરે, મધુરું ગાયે કહાન (નરસી) ...	૧૨૫૧
વજવાસળીરે લોલ, તાલી દેતાં વાગે અંઝર અમખારે લોલ (દયારામ) ...	૧૨૫૩
કાળી કોરનાં સાણુ પ્રેમદા, કાળા કમખા કશ્યપકશા. (નરસી) ...	૧૨૫૪

વૃંદાવન માંહે રમત માંડી ગોપી ગોવિંદ સાથે (નરસી) ...	...	...	૧૨૫૪
જેમ નટની દષ્ટિ દોરમાં, પાણીયારીની બેલડામાં (દયારામ) ...	...	...	૧૨૫૫
ધ્યાન ધર ધ્યાન ધર, નેત્રમાં નાયનું; અંતર ભાળની એક સુરતી (નરસી) ...	...	...	૧૨૫૫
પ્રેમ પ્રયળ થું પ્રેમદા, કરે કૃષ્ણસું કેલરે (નરસી) ...	...	...	૧૨૫૮
ધન ધનરે વૃંદાવનની શોભા, ધન ધન આસો માસરે (નરસી) ...	...	...	૧૨૫૯
રમજીમ રમજીમ નેપૂર વાળે, તાળને વળી તાલરે (નરસી) ...	...	...	૧૨૬૦
દિપકડો લઘશમારે ચાંદલીયા (નરસી) ...	...	...	૧૨૬૦
સંધ્યા સીમડીએથી સુતેલી રજની, કાળાં અંખર ધરી આવી હો ખેન ...	...	...	૧૨૬૦
રણજીને નેપૂર નાયતાં નારનાં, કંકણીધૂન તે મધ્ય થાએ (નરસી) ...	...	...	૧૨૬૧
રાધા ને કૃષ્ણ રમે રાસ, રાધા ને કાન રમે રાસ-ભૂલે બૂલામણીરે (નરસી) ...	...	...	૧૨૬૧
સ્વર્ગે પ્રગટયાં પૂર્ણ પ્રકાશ કે, શરદ સોહામણીરે લોલ (મુળજી દુ.) ...	...	...	૧૨૬૨
નાગર નંદાજીના લાલ (૨) રાસ રમતાં મારી નથણી ખોવાણી (મીરાં)...	...	...	૧૨૬૩
હાટે હાટે જોરતા હોય, કોઈ ખાટે કોઈ મૂળનું ખોય (અખો) ...	...	...	૧૨૬૫
સાચી આલમ! દુનિયામાં પ્રીતિ ના અને (મણિભાઈ ન.) ...	...	...	૧૨૬૫
આજે આનંદ જળ જીલણીરે સહિયર ! આવો એ જળ જીલવા (ખોટાદકર) ...	...	...	૧૨૬૭
જીઓ નટવર ગોપાલ, થે થે નાચી રહેા (ડાહ્યાલાલ ધો.)...	...	...	૧૨૭૦
(૧૫૦) મોટાનાં વચન સુખધામ કૃતિ રીતે કરીએ (દયારામ)...	...	...	૧૨૭૫
દષ્ટાંતોની અનુક્રમણિકા.			પાનું.
મોતીખાઇ મામલતદારની સ્ત્રી ઉઝાંછળ્યા. ...	...	...	૧૦૫૮
સત્સંગને નામે વ્યભિચાર, અને પોતાની સ્ત્રી તથા પરદારામાં સંતાઇ રહેલા બેદ			૧૦૬૦
વેદાંતની કથા સાંભળીને નથુભાઇને થએલું ઘાટું અચાન ...	...	...	૧૦૭૩
ચરણ રજનું ફારસ કરનારા ઘણા છે. પાલન કરનાર એકાદજ હોય છે...	...	...	૧૦૮૨
વિલાયતથી આવેલા છાતુભાઇને દેખીને સુશીલા [પત્ની] ગાંડી થઈ ગઇ...	...	...	૧૦૯૪
થું બ્રાહ્મણ માગણુ છે ? ગર્વસિંહ અને વૈરાગ્યશંકર ...	...	...	૧૧૮૨
ધનુ ખેન અને મીસ હીલ ...	...	...	૧૧૬૧
ભકતને ભકત મળ્યા. ૩. ૫૦) ની નોટો ગુમ...	...	...	૧૨૦૦
આણુંદ જંકશન ઉપર ટિકીટ માસ્તર એક જીવનમુક્ત સંત પાસે ટિકીટ માગે છે			} ૧૨૭૩
ચમત્કારી સંતની ટિકીટ માફ ...	...	...	
કેટલાએક મુદ્દાના ખુલાસાની.			
રાસલીલા સમજવા માટે ૧૩ નોંધો ...	...	...	૧૦૦૨ થી ૧૦૨૧
શ્રીકૃષ્ણ કયારે થયા ? કાઇસ્ટ પક્ષી ? ...	...	...	૧૦૨૭ થી ૧૦૩૦
ઇસારો-પ્રેમ-લીલા કાડાઓમાં પણ છે ...	...	...	૧૦૩૩ થી ૧૦૩૪
ખેનોએ ગોપિકા જેવું આચરણ કરવું ? ...	...	...	૧૦૩૮
જનર સંબંધ સારો કેમ લાગે છે ? ...	...	...	૧૦૫૯
શ્રી હરિના થવાના સંબંધમાં ખીશપ હેનશો ...	...	...	૧૦૭૨
કામ અને વ્યભિચાર ...	...	...	૧૦૭૭
મધુસૂદન સરસ્વતીની કૃષ્ણ ભકિત ...	...	...	૧૧૭૯
પતિની ચરણરજ પતિને કેમ ગમતી નથી ? ...	...	...	૧૦૮૧

મીરાંનો તુલસીદાસ પર પત્ર ...	...	...	...	૧૦૮૮
કામના ઉડાણમાં હજી કાંઈક છે....	...	...	...	૧૦૯૦
ગર કર્મ ...	...	...	...	૧૦૯૧
અમકયા હશે. રતન ઉપર કૃષ્ણનો હાથ. ...	...	...	...	૧૦૯૨
અંગ્રેજ વિદ્વાન શ્રીઅર્સન રાસને પવિત્ર માને છે	...	...	...	૧૧૦૧
પ્રેમભક્તિ ...	...	...	૧૧૦૧ થી	૧૧૦૩
નિરોધ— ...	...	...	...	૧૧૦૬
ત્યારે શું શ્રીકૃષ્ણને વને વને શોધવા નીકળી તે ભૂલ છે ?	...	...	...	૧૧૧૦
તાદાત્મ્ય ભાવ ...	...	...	...	૧૧૧૨
રામાનુજ સંપ્રદાય ...	...	...	...	૧૧૧૪
તપ અને વેદાંત ...	...	...	...	૧૧૧૭
દ્રવીભૂત-દ્રવે-કયારે ?	...	...	...	૧૧૨૪
શ્રીકૃષ્ણનાં પગલાંનાં ચિન્હો ...	...	...	...	૧૧૨૯
રાધા-રાધા તત્ત્વ શું છે ?	...	...	૧૧૩૨ થી	૧૧૪૦
કામિનાં દૈન્ય દર્શન-લાચાર કામીઓને ઉપદેશ કરવા માટે } રાસલીલા છે	...	...	૧૧૪૩ થી	૧૧૪૫
અભિમાન ...	...	...	...	૧૧૪૬
પ્રેમ અને પતિપત્નીનાં જોડાં ...	...	...	૧૧૪૯ થી	૧૧૫૦
કાલાવાલા ...	...	...	૧૧૫૯ થી	૧૧૬૩
નિઃસાધનતા ...	...	...	૧૧૬૩ થી	૧૧૬૫
હૈયું હાથ રાખજો ...	...	...	...	૧૧૬૬
કીર્તન ભક્તિ ...	...	...	...	૧૧૬૭
શ્રી આલ શંકરાચાર્ય કૃષ્ણ તત્ત્વમાં લલચાયા હતા	...	...	...	૧૧૭૨
ચરણકમળ કેવું ?	...	...	...	૧૧૭૬-૭૭
વિદ્વાન ...	...	...	...	૧૧૭૯
નૃણાં-અધરામૃતનું પાન કરે તેમને બીજું કોઈ કામે નહીં, ...	...	...	...	૧૧૮૧
ગોપિકાઓની વચ્ચે ઉભેલા શ્રી કૃષ્ણને જોઈને શ્રી વલ્લભ મહા પ્રભુજી કાંઈ કહે છે.	...	...	...	૧૨૧૦
ખેંદોને પૂછીએ ...	...	...	...	૧૨૧૬
ધર્મ અને કૃત્રીમ પ્રેમ ...	...	...	...	૧૨૨૦
રાસ-શાસ્ત્રોમાં રાસ શું ?	...	...	૧૨૩૧ થી	૧૨૩૫
રાસનો ઇતિહાસ ...	...	...	...	૧૨૩૨
નાદમાં નાદ મેળવતાં પ્રભુ રાજી થયા	...	...	...	૧૨૪૫
હૈયું હાથ છેને ? ...	...	...	...	૧૨૫૦
ચાકેલા ઘોડાને રાવત થાયડે ...	...	...	...	૧૨૬૩
આત્મન્યવહરસૌરત: શું શ્રીકૃષ્ણ	...	...	...	૧૨૬૯
અસ્ખલીત વીર્યવાન ?	...	...	...	૧૨૭૧
પરીક્ષિતે એકજ બાળુના પ્રશ્ન કયો.	...	...	...	૧૨૮૨
પુણ્ય વિના રાજગાદી મળતી નથી	...	...	...	૧૨૮૪
ઉપસંહારમાં આપેલી નોંધો	...	...	...	૧૨૮૪

શ્રીસદ્ગુરવે નમઃ ।

શ્રી મોક્ષપત્રિકા

શ્રીમદ્ ભાગવત ,

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

રાસલીલા.

તંત્રી અને પ્રકાશક—રામશંકર મેનજી ભટ્ટ.

પુસ્તક ૧૦ સું.]

ભાદ્રપદ, ૧૯૮૫.

[અંક ૮ મો.

બહાલાં હરિજનો !

આપણે કયાં આવી પહોંચ્યા ? ન્યાં શ્રીશુકદેવજી પ્રેમસાગરમાં પડી ગયા ત્યાં; ન્યાં પરીક્ષિત ગભરાઇ ગયો ત્યાં; ન્યાં ઉદ્ધવ આલા બન્યા ત્યાં; ન્યાં નરસી ધમંડ થયો ત્યાં; ન્યાં મીરાં મસ્ત બની ત્યાં; ન્યાં અનેક વિદ્વાનો ધુમરી ખાઇને તર્કવિતર્કના પૂરમાં તણાઇ ગયા ત્યાં; ન્યાં શ્રીમદ્ શંકરાચાર્ય, શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય, શ્રીમદ્ રામાનુજાચાર્ય, શ્રી સ્વામીનારાયણ જેવા અનેક પવિત્ર સંતો, મુમુક્ષુઓનો હાથ થોભીને, હિંમત આપી રહ્યા છે ત્યાં. આજ અમારે ત્યાં રાસમંડપ છે, તેમાં તમને સૌને આમંત્રણ છે—

અત્ર આવો પધારો અમોલાં મહેમાન, અંતરને બહાલે વધાવીએ,

અમ અંતરનું સ્વાગત સ્વિકારવા, વળી અંતરના ભાવને વધારવા;

આપ આવો પધારો અમોલા મેમાન, અંતરને બહાલે વધાવીએ.

ન મળે કલગી કે દાર અમ દીનના, ન મળે ગુલાબ ગોટા મહામૂલના.

માત્ર હેયાના આવે ઉમળકા જે આજ, અંતરને બહાલે વધાવીએ,

અત્ર આવો પધારો અમોલા મેમાન, અંતરને બહાલે વધાવીએ.

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

અધ્યાય ૨૯ મો. [રાસલીલા]

વિષય—આ અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણ રાસનો સમારંભ કરે છે. શ્રીકૃષ્ણની વેણુ વાગે છે, અને ગોપીકાઓ વૃંદાવનમાં દોડી આવે છે, તે સંબંધી કથા કહેવાશે.

ખાસ નોંધ—આ અ. ૨૯ મો શરૂ કરો, તે પહેલાં નીચે જણાવેલા વિષયો વાંચી જશો, તોજ રાસપંચાધ્યાયનો-રાસાદિલીલાનો-ખ્યાલ આવશે.

[૧] રાસ એટલે શું? [૧A] રાસલીલા માટે એ મતો [૨] ભયંકર માન્યતા. [૩] રાસના ઉદ્દેશો. [૪] રાસ કે વ્યભિચાર? [૫] શું રાસલીલાની કથા ભાગવતમાં પાછળથી ઉમેરાય છે? [૬] રાસલીલાને ટેકો આપનારા સંતોના અભિપ્રાયો. [૭] લૌકિક આનંદનું અહ્વાનંદ સાથે માપ. [૮] અહ્વાનંદ અને ભજનનાનંદ. [૯] શ્રીકૃષ્ણનત્વ. [૧૦] રાધા. [૧૧] ગોપીતત્વ. [૧૨] ળંસી સાંભળીને ગોપીકાઓ એકલી કેમ આવી? તે વખતે ળંસી ગોપોને પ્રિય કેમ ન લાગી? [૧૩] ત્યારે શું ગોપીકાઓ સન્યાસીનીઓ છે?

[૧] રાસ એટલે શું?—આ ભજનનાનંદનો વિષય છે. એમાં એમાં ગાવા કરતાં, ઉભા થઈને ગાઈએ, ત્યારે ભજનનાનંદમાં સાવધાનતા વધે. તેમાંએ વળી ગાનારા વયમાં અને ઉત્સાહમાં સરખાં હોય, અમુક પ્રકારે કુંડાળામાં રહીને ગવાતું હોય, સૌનાં પગ અને હાથ સરખા પડતા હોય, તો તે રાસ કહેવાય છે. તે વખતે જેવાં, જોઈએ તેવાં વાજાં ત્રા વાગનાં હોય, તો દશે ઇંદ્રિયો અને અગ્યારમું મન એકાગ્ર બને છે. સંસાર અનાયાસે ભૂલી જવાય છે. રાસ એટલે રમોના ઢગલા. ન્યાં સામસામાં હૃદય દક્ષમલી ઉડે, અને સંકલ્પો શમી જાય. પોતાનાં વર્ણુ, આશ્રમ અને જાતિ ભૂલી જવાય-અસ્ત્વરૂપ બની જવાય, તેજ રાસની ઉત્કૃષ્ટતા-તેજ ભજનનાનંદનો ભવ્ય દેખાય. વેદાંત એટલે-જે જાણવાનું છે તેનો અંત. જે જાણવાનું છે તેના અંતમાંજ, અલૌકિક પ્રેમનું પ્રાગટ્ય થાય છે. વેદાંતના જ્ઞાન પચીજ પ્રેમભૂમિકા શરૂ થાય છે. પુરતકમાં અને વાણીમાં પ્રેમની અનેક વાતો હોય, પણ જ્યારે ગિરા ગદ્ગદ થાય, ત્યારે પ્રેમનો કાંઈક અનુભવ થયો એમ સમજવું.

મનઞ્ચેન્નિયાણાં ચ, યકાગ્રય પરમં તપઃ ।

ત્તજ્યાયઃ સર્વધર્મેભ્યઃ, સ ધર્મઃ પર ઉચ્યતે ॥

એકાગ્રતાને વિદ્વાનો મદાન તપ કહે છે. સર્વ ધર્મ કરતાં આ ધર્મની શ્રેષ્ઠતા છે. ભજનાનંદશ્રી એકાગ્રતા ઉપરાંત આરોગ્યનો પણ લાભ થાય છે. પંચમ જ્યોર્જ દિંદ પધાર્થો, ત્યારે જે ગાડીમાં શહેનશાહ હતા, તે ગાડીની રક્ષા કરવા માટે, જેમ બી. બી. રેલ્વેના અને જી. આઈ. પી. રેલ્વેના ટ્રાશીક સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટે જાડી લઈને સાંધાવાળાનું કામ, અને ગાર્ડનું કામ કરતા હતા; તેમ જ્યાં પ્રભુનો ઉત્સવ હોય; ત્યાં સ્ત્રીપુરૂપ-ત્યાગી અગર ગૃહસ્થ તમામે દેદાભિમાન તોડીને રાસમાં ઉતરવું જોઈએ. રાસક્રિયા બાળકને અને વૃદ્ધને જીવાન બનાવે છે, અને જીવાનોને કાંઈ અમોલો આનંદ આપે છે. રાસમાં સ્ત્રીપુરૂપની ભેળશળ કદિ કરવી નહીં. આ ભેળશળ કરનારા ભયંકર અરાતીઓ છે એટલુંજ નહીં, પણ ભયંકર પાતકી

છે. સમાજના અને ધર્મના ભયંકર રોગરૂપ છે. યોગ એકાગ્રતાનું મુખ્ય સાધન છે; પણ તે સાધન જેમનાથી ન બને, તેમજે ભજનાનંદદારા ચિત્તને એકાગ્ર કરવું.

૧A રાસલીલા માટે બે મત—દરેક આખત માટે બે મત તો હોયજ. એક મત એ આખતને સ્થાપે-દૃઢ કરે, અને બીજો મત તે આખતને ઉખેડીને ફેંકી દે. રાસપંચાધ્યાયીને સ્થાપવા-દૃઢ કરવા-તેની પવિત્રતા અને આવશ્યકતા સાબીત કરવા, વિદ્વાનોએ જગજગત પ્રયત્નો કર્યો જણાય છે. કવિઓએ કવિતાદ્વારા અને ભક્તોએ ભજનોદ્વારા રાસપંચાધ્યાયીને ટેકો આપ્યો છે. બીજી તરફથી નાસ્તિકોએ રાસપંચાધ્યાયીને ઉખેડી નાંખવા-બદનામ કરવા-નિંદવા-ભારે પ્રયત્ન કર્યો જણાય છે. એઉ બાબુ ન્યારે તપાસીએ, ત્યારે ખરી વસ્તુનું કાંઈક ભાન થાય; માટે ખીરજ રાખીને એઉ બાબુને તપાસતાં શીખો, અને પછી જેમ કહેવું હોય તેમ કહો. ભલે આ વાત અરાઅર સમજતી ન હોય, પણ આ આખતમાં કાંઈક સમજવા જેવું છે; એટલું તો યાદ રાખજો.

૨ ભયંકર માન્યતા-ભયંકર ભૂલ—‘રાસમાં ગોપીઓ પરદારા, અને શ્રીકૃષ્ણ પર-પુરુષ, અને તેમની વચ્ચે કામચેષ્ટાઓ.’ એટલેજ વિચાર કરીને, ભાગવતશાસ્ત્રની સાચી દોલતરૂપ રાસથી વિમુખ રહેવું, તે ભયંકર ભૂલ છે.

જે આખતનો વીનરાગી પુરુષોએ આદર કર્યો હોય, તેમાં કાંઈક જાણવા જેવું હોયજ. એટલું હાલ માનો તોપણ લાભ થશે.

[૩] રાસના ઉદ્દેશો—રાસના બે ઉદ્દેશો છે.

૧ ગોપગોપીકાઓને ૨૬મા અધ્યાયમાં અહ્લાનંદનો લાભ આપ્યા પછી, ભજનાનંદ અહ્લાનંદ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે, એમ સિદ્ધ કરી આપવા, તથા ભજનાનંદનાં ભોગી મનુષ્યોને ભજનાનંદનો લાભ સદા મળ્યા કરે, એવા હેતુથી, શ્રીકૃષ્ણે રાસરૂપે ભજનાનંદનો ઉત્સવ કર્યો.

૨ કામદેવે અહ્લાદિ દેવોને હેરાન કર્યો. પારાશર અને વિશ્વામિત્ર જેવા ઋષિઓને પણ આવરા બનાવ્યા. તેથી રાસદ્વારા કામદેવનો ગર્વ ઉતારવા શ્રીકૃષ્ણે વિચાર કર્યો. એટલે ‘પ્રેમ ભરી અનેક ગોપીઓના પ્રેમનો હું વિષય થાઉં; તેઓને રમાડુ અને તેમની વચ્ચે રમું, છતાં હું બાળ અહ્લચારી છઉં-નિર્લેપ છઉં, એમ ત્રણ લોકને સાબીત કરી આપું.’ એવો વિચાર શ્રીકૃષ્ણે કર્યો. રાસદ્વારા ગોપીજનનો ઉદ્ધાર કરવો, એ શ્રીકૃષ્ણનો મૌલ્ય ઉદ્દેશ છે.

તે અંબંધમાં નરસૈયા મહેતો કહે છે કે—

રાગ-પ્રભાત.

કોટિ કંદર્પનો દર્પ હરવા પ્રભુ, ભુતલ ભોગીનું રૂપ લીધું,
કામિનીકેલ કીધી કલિકાલમાં, અબલા જનને અભયદાન દીધું.
ચારણુગ માંહી મુક્તિ નહિં નારીને, જગત માંહે એવું શાસ્ત્ર બોલે;
અધમ ઉદ્ધારવ્ર પ્રગટિયા શ્રીહરિ, એવું જાણી સ્ત્રીયો ગાય કેડે.
એ રસ ગાયો શુકદેવજી યોગીએ, પરીક્ષિત રાયની પાસ પેઠોડે,
સારમાં સાર શૃંગારરસ કીધલો, એવું જાણી જે કોઇ ગાન કરશે;
તે તણા ચરણની રેણુમાં નરસૈયા, રંક સરખા કંઈ કોટિ તરશે.

૧ પરીક્ષિત પાસે શ્રી શુકદેવજીએ રાસલીલાને સંપૂર્ણ ગાઈ નહી, પણ હંકાવી લીધી છે. ૨ શૃંગારરસ સમજને પણ શ્રીકૃષ્ણનું લીલામૃત કોઈ ગાય, તો તે પાવન ગાય.

[૪] રાસ કે વ્યભિચાર—સરોવરનું જળ ઉપર ઉપરથી જોનારને, લીલ વળી ગયેલું મેલું જણાય; પણ જો કાઈ જરા તકલીફ લઈને ઉપરની લીલ આધી ધકકેલી દે; તો મોતીના દાણા જેવા નિર્મળ જળનું તેને દર્શન થાય. આ નિયમાનુસાર કામ, ક્રોધથી ઘેરાએલા, રાસલીલાને ઉપર ઉપરથી જોનારા મનુષ્યો, રાસલીલાને વ્યભિચારથી ઢંકાઈ ગયેલી દેખે, તેમાં તેમનો દોષ નથી. રસ એ હૃદયનો વિષય છે. હૃદયની શુદ્ધિ વિના રસ તેમાં પ્રકાશતો નથી. તેથી અહીં એક ઠેકાણે આગળ કહીશું કે—‘જે કાઈ પ્રેમ અંશ અપતરે, પ્રેમરસ તેના દિલમાં ઠરે.’ વિગેરે. જેમણે પોતાના અંતરના વ્યભિચારને દૂર કરીને નિર્મળ ભાવથી રાસલીલાનો વિચાર કર્યો છે; તેમને રાસની નિર્મળતાનું ભાન થયું છે.

રાસલીલા એ કાઈ સામાન્ય ચીજ નથી. લાખનો હીરો વાધરી-ભીલ-જેવા હલકી વર્ણના લોકો વેચવા નીકળે, તો તેની કીંમત પાંચશેર બાજરી જેટલીજ થાય; અને કાઈ ઝવેરી વેચે, તો તેની કીંમત સવાલાખ થાય. ભક્તિના ઓહા નીચે પાખંડ વધ્યું, તેથી ભક્તિની કીંમત ઘટી. તે સંબંધમાં ભોળો ભક્ત કહે છે તે સાંભળો—

૫૬.

ભક્તિ નવધા છે મોંધીરે, દુનિયામાં ઝાઝા બન્યા ઢોંગી,
તીલક તાણે મોટા પંથનું, અને ડોકમાં ઘાલે માળા;
જ્ઞાન પૂછો ત્યારે ગોટા વાળે, પેટમાં ઝાઝા લાળારે—ભક્તિ૦
એલો તું મારો અને ગુરૂ હું તારો, મને આપે થાય સાંરે;
બીજને આપવાથી પાપ તને લાગશે, બતાવે ન્યાઠું ન્યાઠરે—ભક્તિ૦
કંઠીયો બાંધે ને કાનને ઝૂંકે, વધારે ઝાઝા વાડા;
રાંડીરાંડોના તન ધન પચાવે, જાણે હરાયા પાડારે—ભક્તિ૦
આશા તૃણા જરી ન ત્યાગી, ભરમમાં નાંખ્યા બોળી;
ભોળો ભગત કહે એવા જનોએ, ભરમાવી દુનિયા બોળારે—ભક્તિ૦

રાસને વ્યભિચાર દષ્ટિથી જોવામાં આ મૂખ્ય કારણ છે. નિશાળમાં મહેતાજી રાખવો હોય તો તેના ક્વોલીરીકેશન-યોગ્યતા-પુછાય, અને ભક્તિને માટે કાઈ નહીં! બોલતાં અને ગાતાં આવડે, તે મોટો ભક્ત-સારી રીતે ડમાકે રાખતાં આવડે, તો તે મોટો આચાર્ય.

ચોપાધ—જકે નખ અરૂ જટા વિશાલા, સોષ તાપસ પ્રસિદ્ધ કલિકાલા.

આડંબર પાથર્યો, કે લોકો ખેંચાયા. યાદ રાખવું ઘટે છે કે—આડંબરને અને અજ્ઞાનને દોસ્તી છે, અને આડંબરને અને જ્ઞાનને વેર છે.

રાસને નામે કાઈ કાઈ પામર ગુરૂઓ, શ્રીકૃષ્ણના દાસ મટીને શ્રીકૃષ્ણરૂપ બની ગયા; અને કાઈ કાઈ પામર શિષ્યાઓ, ગોપીરૂપ બનીને ગુરૂને પ્રેમ કરવા લાગી; તેથી ભક્તિ અને રાસ વગોવાય છે. ન્યાં ગુરૂઓ કૃષ્ણના દાસ મટીને કૃષ્ણ બન્યા હોય, અગર ગુરૂઓ પ્રભુના દાસ મટીને પ્રભુ બન્યા હોય, સ્વામી (કૃષ્ણ-માલીક)ના દાસ મટીને, પોતે સ્વામી બન્યા હોય, ત્યાં ભક્તિ નથી-ભક્તિભાવ નથી. દાસત્વ નથી; ત્યારે ત્યાં શ્રીકૃષ્ણ ક્યાંથી હોય! શાણી બહેનોએ ત્યાં ન જવું જોઈએ, અને શાણા પુરૂષોએ સમાજને આવા ગુરૂઓથી ચેતાવવો જોઈએ,

શ્રીશુકદેવજી જેવા યોગીઓ, અને ઉદ્ધવ જેવા જીવનમુક્ત, અને તે પછી ચૈતન્ય ગૌરાંગ અને શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય જેવા-અનેક વીતરાગી પુરૂષો જેના મુક્ત કંઠે વખીણુ કરે છે; તેનાથી ભડકવું-તેનાથી દૂરને દૂર રહેવું, એ અજ્ઞાન સિવાય બીજું કંઈ નથી. જે દોષ હોય તે સુધારી લ્યો, પણ પખાલીની પીડે પાડાને ડામ ન લો. એક વાધરી પણ વ્યભિચારની નિંદા કરે છે, તે કાર્ય કરવા શું શ્રીકૃષ્ણ પ્રવૃત્ત થયા ? ઉંચ કોમની બાળ વિધવાઓ પોતાના તપોબળથી કામાગ્નિને બાળી નાંખે છે; ત્યારે તે કામાગ્નિ, શ્રીકૃષ્ણનો સંપૂર્ણ આશ્રય રાખનારી ગોપીકાઓને પીડતો હતો ?

યાદ રાખવું ઘટે છે કે-જે વીતરાગી હોય, તે લૌકિક કામથી અંધ અનેલી સ્ત્રીઓ સાથે રમેજ નહીં. એટલે ગોપીઓમાં જે કામ હતો, તે લૌકિક કામ નહોતો. લૌકિક કાવ્યોના જેવી આ લૌકિક કથા નથી. તેથીજ શ્રી શુકદેવજી કહે છે કે-‘શ્રીકૃષ્ણે વ્રજ સ્ત્રિયો સાથે કરેલી આ લીલાનું શ્રવણ કરે, તેનું કલ્યાણ થાય.’ પાછળ વસ્ત્રાહરણ લીલા વખતે ન મર્યાદાવેશિતધિયાં, કામઃ કામાય કલ્પતે । મર્જિતાઃ કચ્ચિતા ધાના મૂયો લીજાય નેદ્યતે ।૨૬। જેઓએ મારામાં બુદ્ધિને સ્થિર કરી હોય, તેમનો કામ કામને ઉત્પન્ન કરતો નથી. કારણ કે શેકેલા અગર ઉકાળેલા ધાણા વાવવાથી ફરી ઉગતા નથી. બળેલી સીંદરી દેખાય ખરી, પણ બાંધવાના કામમાં આવે નહીં. તે પ્રમાણેજ ગોપીઓનો કામ પુનર્જન્મ દાતા નથી. મંત્રેલા અગ્નિમાંથી જેમ દાહક શક્તિ નાશ પામે, તેમ શ્રીકૃષ્ણમાં સ્થિર બુદ્ધિવાળી ગોપીકાઓને લૌકિક કામદેવ હોઈ શકેજ નહીં ! વળી આવી બીભત્સ વાત શ્રીશુકદેવ જેવા જ્ઞાનીને ગમી ? તથા મરણ માટે તૈયારી કરીને બેઠેલા પરીક્ષિતને, તે વાત સંભળાવી ? પરીક્ષિતે તો સાંભળી, પણ તે પછી ગોકર્ણ અને અનેક સંતોએ રાસાદિ લીલાદ્વારા બ્રહ્મરસ આપ્યો. જેમ લાકડામાં અગ્નિ પેસીને લાકડાને બાળીને ભસ્મ કરે, તેમ ગોપીઓમાં રહેલા કોઈ પણ પ્રકારના લૌકિક કામને, શ્રીકૃષ્ણે બાળીને ભસ્મ કર્યો.

દુધમાં માખણ સંતાઈને રહ્યું છે, પણ પ્રયત્ન કરનારને મળે. તલમાં તેલ સંતાઈને રહ્યું છે; પણ પ્રયત્ન કરનારને મળે; તેમ રાસલીલામાં રસેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ સંતાઈને રહ્યા છે. પ્રયત્ન કરનારને મળે. વિચાર કરી જોજો. (રાસલીલાની પવિત્રતા સંબંધી વિદ્વાનોના અભિપ્રાય આ સાથે છે તે વાંચજો.)

[૫] શું રાસલીલાની કથા ભાગવતમાં પાછળથી ઉમેરાઈ છે ?-ભડતો અને ભડિતમાર્ગના આચાર્યો કહે છે કે-‘રાસના પાંચ અધ્યાય શ્રીમદ્ ભાગવતના પ્રાણરૂપ છે-મૂખ્ય છે;’ ત્યારે કેટલાએક બીજાઓ કહે છે કે-રાસની કથા ભાગવતમાં પાછળથી ઉમેરી દીધી છે. સમગ્ર ભાગવતનું અવલોકન કરીએ, તો ખાત્રી થાય કે આ કથા નવીન નથી. પહેલા સ્કંધના પહેલા અધ્યાયમાં ત્રીજે શ્લોકેજ કહ્યું છે કે-‘પિબત ભાગવતં રસમાલયં, મુહુરહો રસિકાઃ ભુવિ ભાવુકાઃ । ભાગવત રસનું સ્થાન છે અને આ સંસારમાં ભાવિક રસીકો તેનું પાન કરે છે.’ શ્રીકૃષ્ણે ગોપીઓને રાસના પ્રસંગમાં અધરામૃતનું પાન કરાવ્યું હતું, તે વાત પ્રથમ સ્કંધના અ. ૧૦-૨૮ માં ‘અધરામૃતં મુહુઃ વ્રજજિવઃ’ એવા શબ્દો મૂકીને સ્પષ્ટ કરી છે. આગળ બીજા સ્કંધના ૭મ અધ્યાયમાં ૩૩ મે શ્લોકે રાસની વાત છે. ત્રીજા સ્કંધના અધ્યાય બીજાના ૩૪મા શ્લોકમાં ઉદ્ધવજી કહે છે કે-

‘શરણશિકરૈર્મૃદ-માનસજ્ રમનીસુખમ ।

ગાયન્ કલપદ્મ રમે, જીર્ણાં મંડલમંદનઃ ॥’

‘શરદ્ ઋતુના ચંદ્રના કિરણોથી ઉજવલ સત્રિના આરંભને માન આપતા, અને પ્રાંતની સ્ત્રીઓના મંડળને શોભાવતા એવા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને, મધુર શબ્દવાળું ગાયન ગાઇને સ્ત્રીઓ સાથે રમણુ કર્યું.

દશમસ્કંધના ૨૨ મા અધ્યાયમાં વસ્ત્રાહરણુ લીલાના ઉપસંહારમાં—‘મયેમા રંસ્યથ ક્ષણાઃ’ વિગેરે વચનોથી શ્રીકૃષ્ણે કુમારીકાઓને વચન આપ્યું કે—‘તમે શરદ્ ઋતુની રાત્રી ઓમાં મારી સાથે રમણુ કરશો.’ આ ૨૯ મા અધ્યાયના પ્રથમ શ્લોકમાં ‘મગવાન્ અપિ તાઃ રાત્રીઃ વીક્ષ્ય’—‘ભગવાન્ પણુ તે રાત્રીઓને (એટલે વચન આપ્યું હતું તે રાત્રીઓને) જોઈને.’ એમ કહીને રાસનું સૂચન કર્યું. દશમસ્કંધના ૪૭ મા અ. ના ૪૩ મા શ્લોકમાં—‘તાઃ કિં નિશાઃ સ્મરતિ’ વિગેરે શબ્દોથી ગોપીઓએ ઉદ્ધવજીને પૂછ્યું છે કે—‘રાસલીલાની રમણુમાટ વાળી રાત્રીઓને, પ્રભુ કદિ સંભારે છે?’ ૪૭ ના ૬૦, ૬૨ મા શ્લોકોમાં રાસનું સૂચન છે. છેવટમાં આરમા સ્કંધના આરમા અધ્યાયમાં ‘સ્ત્રીભિઃ ક્રીડા ચ રાત્રિષુ’ ॥ ૩૨ ॥ વિગેરે શબ્દોથી રાસલીલાનું સૂચન કર્યું.

ઉપર પ્રમાણે અવલોકન કરવાથી ખાત્રી થાય છે કે—શ્રીમદ્ ભાગવતમાં રાસલીલા પાછળથી ઉમેરી નથી—પાછળથી ઘુસાડી દીધી નથી, પણુ અસંવધીજ છે. ભાગવત સિવાય ખીજા પુરાણોમાં પણુ રાસના ઇસારા છે.

‘યુવતીર્ગોપકન્યાશ્ચ’ વિગેરે શબ્દોથી દરિયંશમાં રાસલીલાનું સૂચન છે. અને રમે તામિરમેયાત્મા ક્ષણાસુ ક્ષપિતાહિતઃ વિગેરે વચનોથી વિષ્ણુપુરાણ રાસલીલાને સૂચવે છે.

[૬] રાસલીલાને ટેકો આપનારા સંતોના અભિપ્રાય—સંતોના અભિપ્રાયો આપવા પહેલાં આપને કહી દઉં કે—શ્રીમદ્ ભાગવતની રાસલીલાને આ અભિપ્રાયોજ સુદૃઢ કરે છે. જો આપણી પાસે આ અભિપ્રાયો ન હોત, તો શ્રીમદ્ ભાગવતને અને રાસપંચાધ્યાયીને આપણે બહુ સારી રીતે સમજી શકત નહીં; અને વળી આ અભિપ્રાયો ન હોત, તો નાસ્તિકો શ્રીમદ્ ભાગવતને અને રાસપંચાધ્યાયીને વિશેષ નુકશાન પહોંચાડત.

શ્રીધરસ્વામી રાસપંચાધ્યાયી શરૂ કરતાં કહે છે કે—‘શૃંગારકથોપદેશન વિશેષતાં નિવૃત્તિપરેયં પંચાધ્યાયોતિ દ્યક્તોકરિષ્યામિ’—રાસપંચાધ્યાયી શૃંગારના ઉપદેશદ્વારા જીવોને નિવૃત્તિ પરાયણુ કરે છે.’

જીવગોસ્વામી—મહત્કમ સંદર્ભ નામની ટીકામાં ‘અથ બ્રહ્મેદ્રામ્નિવરુણાદિનાં વર્ણં શમયિત્વા’ વિગેરે શબ્દોથી કહે છે કે—‘બ્રહ્મા, ઇન્દ્ર, વરુણુ વિગેરે દેવોના ગર્વને શાંતુ કર્યા પછી, કામદેવના ગર્વને શાંત કરવા માટે—એટલે ‘પ્રેમથી ઉભરાતી અનેક ગોપીઓની વચ્ચે હું રમું—રમાડું છતાં, હું બાળ બ્રહ્મચારી છઉં—હું અસ્પર્શિત વીર્યવાન્ છઉં, એમ વિદિત કરી દેવા માટે’ શ્રીકૃષ્ણે રાસ નામનો ઉત્સવ માંડ્યો. આ વિજયને માટેજ શ્રીકૃષ્ણને—સાક્ષાન્મન્મથમન્મથ—કંદર્પના કંદર્પ—એવી ઉપમા આપી છે. જીવગોસ્વામીની વૈષ્ણવતાપણી, કમસંદર્ભ નામની ટીકાઓ પણુ એમજ કહે છે.

શ્રીધનપતિ—ભાગવતગૂઢાર્થદીપિકા નામની ટીકામાં જીવ ગોસ્વામીના મતને ટેકા આપે છે.

શ્રી વિજયધ્વજતીર્થ-પદ રતનાવલી નામની ટીકામાં કહે છે કે:—‘ નિર્દોષ-
મક્ષિજનિતબ્રહ્મજ્ઞાનમેવ મુક્તિસાધનમિતિ યા શાસ્ત્રતાત્પર્યર્થવિધારણાતદર્થવાદ
વદસ્યસ્મિન્નધ્યાયે ॥ નિર્દોષ ભક્તિથી ઉત્પન્ન કરાએલું અહ્મજ્ઞાનજ મુક્તિનું સાધન છે.
એવો જ શાસ્ત્રનો નિર્ણય છે, તેને આ અધ્યાય સુદઢ કરે છે.’

ભક્તિમંજુષા પણ રાસની નિર્મળતા સૂચવે છે.

શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્ય—સુઓધિની નામની ટીકામાં કહે છે કે—‘ અહ્માન્દ કરનાં
ભજનાન્દનો મહિમા વધારે છે, અને તેને માટે ગોપિકાઓજ-સ્ત્રીયોજ-ત્રાસક છે.’

શ્રીમદ્વીરરાઘવાચાર્ય પોતાની ‘ભાગવતચંદ્રચંદ્રિકા’ નામની ટીકામાં, અને
શ્રીમદ્ વિશ્વનાથચક્રવર્તિ પોતાની ‘સારાર્થદર્શની’ નામની ટીકામાં તથા ‘વિશુદ્ધ
રસદીપિકા’ નામની ટીકામાં તથા શ્રી શુકદેવકૃત ‘સિદ્ધાંતપ્રદીપ’ નામની ટીકામાં, તથા
શ્રી રામનારાયણકૃત ‘ભાવભાવવિભાવિકા’ નામની ટીકામાં, રાસની પ્રશંસા છે.

જુનાગઢમાં નરસી મહેતાએ, મેવાડમાં મીરાંએ, અને ડભોઈમાં દયારામ ભાષ્ટએ આ
રસ પીધો, પાયો અને ઝડકાવ્યો-છડકાવ્યો. ઝડકાતાં રસના ઊંટા અનેક ભકતોને ઉડ્યા.
ગામે ગામે શ્રીકૃષ્ણની રાસલીલાનો મહિમા ગવાયો.

[૭] લૌકિક આનંદનું અહ્માન્દ સાથે માપ—વેદવ્યાસે અહ્મસૂત્રના આનંદ-
મયાધિકરણમાં, આનંદ સંબંધી વિચાર કર્યો છે. અગણિત પ્રકારના આનંદો સાથે અહ્માન્દને
સરખાવ્યો છે. મનુષ્યો પોતાને નાના પ્રકારના સુખના ભોક્તા ગણે છે; પણ જે મનુષ્યને
જુવાનીનું સુખ હોય, તે સાથે તે રંડું શીઝ પાળતો હોય, અને આખું વિશ્વ તેની આસામાં
રહેતું હોય, તો તે મનુષ્યના સુખની હદ ગણાય. આવા સો આનંદની યરાબર એક મનુષ્ય
ગંધર્વનો આનંદ. આવા સો મનુષ્યગંધર્વના આનંદની યરાબર એક દેવગંધર્વનો
આનંદ. આવા સો દેવગંધર્વના આનંદની યરાબર એક પિતૃનો આનંદ. આવા સો પિતૃ-
ઓના આનંદની યરાબર એક આગ્નનજ દેવનો આનંદ. આવા સો આગ્નનજ દેવના
આનંદની યરાબર એક કર્મદેવનો આનંદ. આવા સો કર્મદેવના આનંદની યરાબર એક
દેવનો આનંદ. આવા સો દેવના આનંદની યરાબર એક ઇન્દ્રનો આનંદ. આવા સો ઇન્દ્રના
આનંદની યરાબર એક યૌદ્ધસ્પતિનો આનંદ. સો યૌદ્ધસ્પતિના આનંદની યરાબર એક પ્રજ્ઞ-
પતિનો આનંદ. સો પ્રજ્ઞપતિના આનંદની યરાબર એક અહ્માન્દ-અહ્મરઅહ્મનો આનંદ. શ્રુતિઓ
આથી વધારે આગળ વધી શકતી નથી, તેથી આનંદમય અહ્મના આનંદને અવર્ણનીય ગણે
છે. ‘ નેતિ નેતિ ’ કહીને શ્રુતિઓ પાછી વળે છે.

સાર્વભૌમ મનુષ્ય તો એક જોજ હોય. બાકી બધા સાધારણ મનુષ્ય ગણાય. તેમની
પાસે જે આનંદ છે, તે મનુષ્ય માટે મુકરર થએલા આનંદનો સોમો ભાગ ગણીએ, ‘તો
આપણી પાસે જે આનંદ છે, તે અહ્માન્દનું નાનામાં નાનું ટીપું છે. આ ટીપું નાનામાં નાનું
છે, તોપણ જે તે યોગ્ય રીતે ફેળવાય, તો અહ્માન્દના સાગરને તે પોતા પ્રત્યે ખેંચી શકે.
છાંદોગ્ય ઉપનિષદ ‘ અથાત આત્માદેશ યજ્ઞાત્મૈષાધસ્તાદાત્મોપરિષ્ટાદાત્મા વિગેરે.
(૨૫ મા ખંડની બીજી શ્રુતિ) કહે છે કે-આનંદના આ ટીપાં વડે, અહ્માન્દરૂપ અહ્મ
સાથે રનિ કરવી, કીડા કરવી, અને મિથુન પણ કરવું. આ શ્રુતિના અંતમાં કહે છે

કે-‘સ...સર્વેષુ લોકેષુ કામચારઃ ભવતિ’ સધળા લોકના તે મનોરથો પૂર્ણ કરે છે. નિર્ગુણ સાથે રતિ, ક્રીડા વિગેરે કાંઈ ન હોય-તેથી સગુણ રૂપે પરબ્રહ્મ આવે, ત્યારે જ-અને તેમાં એ. ગોપીઓના મન જેવી મનની સ્થિતિ થઈ હોય ત્યારેજ, પરબ્રહ્મ સાથે રતિ, ક્રીડા વિગેરેનો લાલ મળે. શ્રીમદ્ ભાગવત પ્રથમ સ્કંધમાં [૩-૨૮ માં] કહે છે કે-અન્ય અવતારો તો અંશ અને કલારૂપ, અને શ્રીકૃષ્ણ તો સાક્ષાત્ ભગવાન છે. એટલે-અર્થ, વીર્ય, યશ, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય આ છ ગુણો શ્રીકૃષ્ણમાં સંપૂર્ણ રીતે છે. આ શબ્દો ઉપર’ટીકા કરતાં વેદાંતના રસીક મધુસૂદન સરસ્વતી કહે છે કે-પતાવુશો ભગવચ્છબ્દાર્થઃ શ્રીવાસુદેવ પથ પર્યવસિતઃ इति । આ ઉપમાઓ શ્રીકૃષ્ણનેજ છે.

[૮] બ્રહ્માનંદ અને ભજનાનંદ--

કલેર્દાવનિધે રાજન-નસ્તિ દ્વેકો મહાન્ગુણઃ ॥

કીર્તનાદેવ કૃષ્ણસ્ય, મુક્તસંગઃ પરં વ્રજેત્ ॥૫૧॥

કૃતે યદ્વ્યાયતો વિષ્ણુ, ત્રેનાયાં યજતો મસૈઃ ।

દ્વાપરે પરિચર્યાયાં, કલૌ તદ્ધરિકીર્તનાન્ ॥૫૨॥ [ભાગ ૧૨-૩]

શ્રીમદ્ ભાગવતના અંતમાં શ્રીશુકદેવજી ઉપર પ્રમાણે બોલ્યા. તેનો અર્થ એવો છે કે-‘હે પરીક્ષિત રાજા ! કલિયુગ દોષના ભંડારરૂપ છે, તોપણ તેમાં એક મહાન્ ગુણ છે. તે એ કે શ્રીકૃષ્ણનું કીર્તન કરવાથીજ મનુષ્ય મુક્ત સંગ થાય છે, અને પરમપદને પામે છે. [૫૧] સત્યયુગમાં લોકો સમાધિથી વિષ્ણુનું પૂજન કરતા. ત્રેતાયુગમાં લોકો યજ્ઞોથી વિષ્ણુનું પૂજન કરતા. દ્વાપરયુગમાં આઠ સમાના દર્શનાદિક સેવાથી લોકો વિષ્ણુનું પૂજન કરે છે, પણ કલિયુગમાં તે લાલ કીર્તનથીજ મળશે’ [૫૨].

ભજનાનંદના સંબંધમાં એક વિદ્વાન કહે છે કે—

વેદસ્યાધ્યયનં કૃતં પરિચિતં, શાસ્ત્રં પુરાણં શ્રુતમ્ ।

સર્વં વ્યર્થમિદં પદં ન કમલા-કાંતસ્ય ચેત્કીર્તિતમ્ ॥

ઉત્ત્થાતં સદૃશીકૃતં વિરચિતમ્-સેકોઽમસા ભૂયસા ।

સર્વં નિષ્ફલમાલલાલવલયે, ક્ષિપ્તં ન લીજં યદિ ॥

અર્થ—પ્રારાને બોદીને ચારે તરફથી સરખી પાળ કરવામાં આવે, પછી તેમાં પુષ્કળ પાણી રેડવામાં આવે, તોપણ તેમાં જે બીજ વાવવામાં આવે નહિ, તો સર્વ પરિશ્રમ નિષ્ફળ થઈ પડે; તે પ્રમાણેજ વેદનું અધ્યયન નિત્ય કર્યું હોય, શાસ્ત્રોનો પરિચય રાખ્યો હોય, પુરાણોનું શ્રવણ કર્યું હોય, તો પણ લક્ષ્મીના પતિ શ્રી કૃષ્ણના ચરણનું જે કીર્તન [ગુણગાન] ન કર્યું હોય, તો વેદાધ્યાનાદિ સર્વ પરિશ્રમ નિષ્ફળ જાય છે.

‘કિં તીર્થં હરિપાદપદ્મભજનં, કિં રત્નમચ્છા મતિઃ ॥ વિગેરે વચ્ચનો પણ કહે છે કે-હરિના ચરણ કમળના ભજનથી કયું તીર્થ મોટું છે ?

રામાયણમાં તુલસીદાસજી કહે છે કે—

ચોપાઈ—ઈહ કલિકાલ ન સાધન દૂર, યોગ યજ્ઞ જપ તપ વ્રત પૂજા;

રામદિ સુમરિય ગાઘરિય રામદિ, સંતત સુનિય રામગુણ ગ્રામદિ.

નોંધ—તુલસીકૃત રામાયણનો ભજનાનંદ આર છે. રંગનો હરિયો છે-ગમે તો કોઈ વખત અમને મળજો. મોક્ષવાણી વાંચી કે નહીં ?

અહ્વાનંદાન્ સમુદ્ધૃત્ય, મજ્જનાનંદયોજને ।

[સુખોધિની]

અહ્વાનંદાન્ મહાનંદો, મજ્જને વર્તતે સ્ફુટઃ ।

અહ્વાનંદદ્વારા વ્રજવાસીઓનો ઉદ્ધાર કરીને, પછી ભજનાનંદની લીલામાં વ્રજસ્ત્રીયોને જોડવા માટે રાસલીલા છે. અહ્વાનંદના કરતાં ભજનાનંદમાં વિશેષ આનંદ છે. ભજનાનંદ તે એ પાંચ ભજન લાંબે રાગે ગાઇએ, તેટલોજ નથી; પણ ભજનાનંદી મનુષ્યનું મન મંસારમાંથી ઉઠી જવું જોઇએ. તેને મંસારના વિષયો તુચ્છ લાગવા જોઇએ; વેદ અને શાસ્ત્રોની મર્યાદા તરફ અનાદર થવો જોઇએ; તેણે લોકીક કીર્તિથી ડરીને દૂર રહેવું જોઇએ.

કલિયુગમાં જીવોને ઉપાધિ ઘણી, અને આયુષ્ય ટુંકું. તેથી સાંખ્ય, યોગ, જપ, તપ, શમ, દમ વિગેરે કાંઈ બની શકે એવું નથી. ત્યાગીઓ પણ કલિયુગમાં અહ્વાનંદની આશા રાખી શકતા નથી. ત્યારે ઉપાધિવાળા જીવે-વ્યગ્ર ચિત્તવાળા જીવે-કલિયુગમાં અહ્વાનંદની આશા રાખવી, તે નિર્ધન એરોષ્ઠનમાં એસીને વિલાયત જવાની આશા રાખવા જેવું છે. માનવ દેહ છે, માટે પ્રયત્ન કર્યા વિના છૂટકો પણ નથી. દશમસ્કંધ ભગવદ્ લીલાઓથી ભરપૂર છે. જેમ મોટા કુવામાંથી મોટા મોટા ધોરીઆ દ્વારા જળ લઇને, તે જળને ઘણે દૂર પહોંચાડવામાં આવે છે; તે પ્રમાણે અનેક ભકતોએ ભગવદ્ લીલા રૂપી મોટા કુવામાંથી, સારાં સારાં પ્રાકૃત પદો રૂપી ધોરીયા બાંધીને, ઘણે દૂર-અલણ સ્ત્રીઓ સુધી-અંતઃજાદિ વર્ણો સુધી-વગરે ઝૂંપડી બાંધીને રહેનારા બેકુતો સુધી-પહાડ ઉપર માળા બાંધીને રહેનારા બીલાદિ જનિઓ સુધી, લીલારૂપી જળ પહોંચાડ્યું છે. આ જળ તે ભજનાનંદ. ભજનાનંદમાં નિર્મળ ભાવથી આગળ વધે, તો નાદબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાય. નાદબ્રહ્મદ્વારા અભ-ભાવ પ્રગટે. આ પ્રમાણે—

અહ્વાનંદાત્ પ્રજ્જાત્મા, ન શોચતિ ન કક્ષાંતિ ।

સમઃ સર્વેષુ ભૂતેષુ, મદ્ભક્તિ લભતે પરમ્ ॥

અહ્વાનંદ થયા પછીજ મન પ્રસન્ન રહે છે. તેથી તે શોક કરતો નથી, અને કોઇ પણ પ્રકારની ઇચ્છા પણ કરતો નથી. તે સર્વ જૂતોને સમાન ગણે છે, અને મારી પરા ભક્તિને પામે છે.

અહ્વાનંદ મર્યાદાભક્તિનું ફળ છે. ભજનાનંદ પ્રેમભક્તિ અગર પુષ્ટિભક્તિનું ફળ છે. ગયા અધ્યાયમાં કહ્યું કે—‘વ્રજવાસીઓને અહ્વાનંદમાં સ્નાન કરાવીને, અહ્વાનંદનો લાભ આપ્યો.’ ગોપીકાઓને તેથી અધિક ભજનાનંદનો લાભ આપવા રાસ સમારંભ કર્યો.

શ્રી શુકદેવજી જેવાને ગોવિંદના ગુણગાનથી જે આનંદ થાય છે, તે આનંદ આત્મ-સુખથી થતો નથી.

ભજનાનંદથી થાક ઓછો લાગે છે—સ્ત્રી દળતી વખતે પ્રભાતીમાં ગાય છે. અગાશીના ધાબા વિગેરે ખાંડતા મજુરો, ગીત ગાય છે. માંદાને અને રડતાં બાળકને સંગીતથી ઉષ આવે છે. ડોક્ટરો સંગીત દ્વારા કાપકુપ કરે છે; વિગેરે. શ્રીકૃષ્ણ ચરિત્રમાં લાગેલા ચિત્તને મંસારનું સુખદુઃખ સ્પર્શ કરતું નથી.

ભજનાનંદ માટે ગોપ બાળકોને કેમ લીધા નહીં? અને એકલી સ્ત્રીયોને કેમ લીધી? હજી હોય ત્યાં લાંબો રાગ તાણીને ગાવું; અને મરણ થાય, ત્યાં લાંબો રાગ કાઢીને રોવું, સ્ત્રીયોને ફાવે છે; પણ પુરુષોને ફાવતું નથી. પુરુષ લી ખાય, અને સ્ત્રી તેલ ખાય, છતાં

સ્વાભાવિક રીતે સ્ત્રીનો રાગ સારો હોય છે. રસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી પણ, રસની સિદ્ધિ સ્ત્રીઓમાં વિશેષ હોય છે. પુરુષ ગમે એટલી સંભાળથી ગાય, તો પણ સ્ત્રીના કરતાં સંગીતમાં તે આગળ જઇ શકતો નથી. સ્ત્રી અલણ હોય, તોપણ તેણીને બે પાંચ પદો મુખે આવડતાં હોય છે, અને પુરુષ એલ. એલ. બી. લણ્યા હોય, તોપણ સંગીતમાં કાચા હોય છે. રોતાં બાળકને હાલરકું ગાઈને, સ્ત્રી ધડીવારમાં સુવાડી દેછે, અને પુરુષ હાલરકું ગાતાં શરમાઈ જાય છે. ભજનનાંદથી એકાગ્રતા સધાય છે, માટેજ સંતો ગાય છે—

૫૬.

કીરતન ભક્તિ દેરે છોગાળા, કીર્તન ભક્તિ દે.
ભક્તિના પુરમાં તણાઈ જવા, કીર્તન ભક્તિ દે.
ભક્તિમાં શક્તિ છેરે છોગાળા, કીર્તન ભક્તિ દે.
આ રે સંસારીડે, ભૂલ્યો પડ્યો છઉં, તેપર નયણાં દે.
મનુષ્યા દેહનો દાવો લેવાને.
ગર્ભવાસનો કોલજ પાળવા, સામળા સંભાળ લે,
જમની જમાનીનો દાવો ચુકવવા.
નવધા ભક્તિમાં કીર્તન ભક્તિ, આપીને દર્શન દે,
ધણા જન્મની ભૂખજ ભાંગવા.

કીર્તન ભક્તિ૦

કીર્તન ભક્તિ૦

કીર્તન ભક્તિ૦

x

x

x

x

x

૫૬.

એવો અપરાધિ કોણ છેરે? જેને ભજન ન ભાવે,
ભક્તિ મૂકીને ભુતળ ભાર વહે છે,
જેમ ગદ્દા ઉપર ગુણુ છેરે—
આવા હરિ જોઈ જેનાં હૈયડાં ન હરખ્યાં,
એના ઉજડ આંકે પહોર છેરે—
આવા હરી જોઈ જેનાં નયણાં ન હરીયાં,
અરે તેના લોચનમાં રાધને લુણુ છેરે—
માઠું માઠું કરતો ને મમતામાં કરતો,
જાણુ મરવું તે નિરધાર છેરે—
પ્રીતમ પ્રભુજનું ભજન કરી દ્યો,
તે દરવાનો હામ છેરે—

જેને ભજન૦

જેને ભજન૦

જેને ભજન૦

જેને ભજન૦

જેને ભજન૦

૫૬.

[ઝંજોરી કુમરી તાલ ૩].

ભજન પ્રિત ભવજલ કૌન તરે ?
કૌન તરે હેરી, કૌન તરે ?—ભજન પ્રિત૦   ટેક૦
કામ ક્રોધ મદ ગ્રાહ યસત હેં, મારગમેં પકડે—ભજન૦
• કુંચકંચન દોઉં ધેર પડત હેં, સખજગ કુખ મરે—ભજન૦

યસ દાન તપ નિર્બલ નૌકા, અધમિત્ય દૂટ પડે—ભગ્નન૦
અહ્માનંદ કરો હરિ સુમરણ, સખ દુઃખ દૂર ટરે—ભગ્નન૦

[૯] શ્રીકૃષ્ણતત્ત્વ—

શ્રીકૃષ્ણ સંગંધી આગળ ઘણી વાત કરી છે. ‘ધૃશ્વરાવતાર અને શ્રીકૃષ્ણતત્ત્વ’ નામનું પુસ્તક પણ લખીને આપ્યું છે. ન વાંચ્યું હોય તો ૯૭ [૪૩૨] વાંચજો—વાંચવા જેવું છે.

વંશીવિભૂષિતકરાશ્વનીરદામાત ।

પીતાંબરાદરુણચિંબફલાધરોઘ્રાત ॥

પૂર્ણેદુસુંદરમુખાદરવિંદનેત્રાત ।

કૃષ્ણાત પરં કિમપિ તત્ત્વ-મહં ન જાને ॥

[મધુસૂદનસરસ્વતી.]

‘વાંસળીથી જેનો હાથ શોભી રહેા છે, નવા મેઘ જેવી કાંતીવાળા, લાલ બિંબ ફળના જેવા ઓષ્ઠવાળા, પૂર્ણ ચંદ્ર જેવા સુંદર મુખવાળા, અને કમળ જેવા નેત્રવાળા, કૃષ્ણથી અન્ય કોઈ પણ તત્ત્વ હું જાણતો નથી.’

મધુસૂદનસરસ્વતી જેવા વેદાંતના રસિક-અદ્વૈત સિદ્ધિના કર્તા-ઉપર પ્રમાણે કહે છે. નારદ પંચરાત્ર ૩. અ. ૩૬ થી ૪૬ સુધીમાં શ્રીકૃષ્ણનેજ પરબ્રહ્મ કહે છે. ત્યાં વિશેષમાં કહે છે કે-‘શ્રીકૃષ્ણની આરાધી ઇદ્ર જળ ભરે છે, અગ્નિ બાળે છે, અને પૃથ્વી સર્વ પ્રકારનાં ધાન્ય આપે છે. સિદ્ધેન્દ્રા, મુનીન્દ્રા, યોગીન્દ્રા, રાજેન્દ્રા વિગેરે તમામ શ્રીકૃષ્ણનું જ ધ્યાન ધરે છે.’ વેદવ્યાસ અને બીજા જેવા તત્ત્વવિદ પુરૂષો શ્રીકૃષ્ણનેજ નમે છે. દરેક પુરાણો શ્રીકૃષ્ણને પરબ્રહ્મરૂપે સ્વિકારે છે. મહાભારત, હરિવંશ અને ગીતા તો કૃષ્ણમયજ છે. શ્રીમદ્ ભાગવતમાં શ્રીકૃષ્ણની જે કથા છે, તે દોહન રૂપ છે. મહાભારત અને બીજાં પુરાણોની કથા સાંભળી હોય, તેમનેજ શ્રીમદ્ ભાગવતમાં સૂત્રરૂપે કહેલી કથાની સમજણ પડે. શ્રીમદ્ ભાગવતમાં શ્રીકૃષ્ણની લીલાનું સૂત્રરૂપે વર્ણન છે, તોપણ શ્રીકૃષ્ણ સંગંધી તેમાં જે કાંઈ છે, તે બીજાં પુરાણોમાં નથી. તેટલા માટેજ શ્રીમદ્ ભાગવતં પુરાણતિલકં ગણાય છે. પોતાના ભક્તોના વૈરાગ્યનું દર્શન કરાવવા માટે, ભાગવતમાં પ્રભુ રસકિંશ્વર થયા છે. શ્રીકૃષ્ણચૈતન્ય, શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય, નરસી મહેતો, મીરાં, દયારામ વિગેરે મહાન્ વૈરાગી કૃષ્ણઉપાસકો-શ્રીકૃષ્ણતત્ત્વના અનન્ય ભક્તો, જીવ્યા ત્યાં સુધી શ્રીકૃષ્ણના રસસાગરમાંજ તર્યા; અને છેવટે કુબકી પણ તેમાંજ મારી. પોતાને જે મળ્યા, તેમને પણ આ તત્ત્વ દેખાડ્યું. પોતાની પાછળ જે કાંઈ મૂકી ગયા, તે પણ-એટલે પોતે જે કાંઈ અનુભવ્યું, તે જગતને ગ્રન્થરૂપે આપ્યું. તેઓએ ભક્તિને શ્રીકૃષ્ણથી અધીક સિદ્ધ કરી આપી.

શ્રીમદ્ ભાગવતથી કેટલાએક ભડકે છે, પણ ગીતા તો સૌને માન્ય છે. તેમાં ‘અહં સર્વસ્થ પ્રમથઃ’ । ‘મતઃ પરતરં નાન્યત્’ । ‘અહં યુગે યુગે સંમથામિ ।’ વિગેરે શબ્દોથી, શ્રીકૃષ્ણે પોતાના સ્વરૂપનું અને પોતાની શક્તિનું ભાન કરાવ્યું છે. છતાં-‘આ તો નંદશીશાહનો લાડકો, ગોવાળીયાનો ગોદીયો, આ તો દહીં માખણનો ચોર, આ તો ગોપીઓનો પ્યારો, આ તો રાસુનો રસેશ્વર’-વિગેરે વાતો સાંભળીને, ડાહ્યા માણસ પણ ભડક્યા.

શ્રીકૃષ્ણે ગોવર્ધન તોલ્યો, શ્રીકૃષ્ણ દાવાનળ પી ગયા, વિગેરે વાતો સાંભળીને, તેઓ શ્રીકૃષ્ણને યેશિશ્વર કહે, પણ પરબ્રહ્મ તો કહેજ નહીં. પરબ્રહ્મ કહેતાં તો તેઓ જરૂર લાગ મરે.

ઉપર જણાવેલા મહાન વૈરાગી સંતોનો, શ્રીકૃષ્ણતત્ત્વ સંબંધી અભિપ્રાય સાંભળીએ, ત્યારે આપણને ખાતરી થાય કે-વિદ્વાન નાસ્તીકો વાસીદામાં સાંભેલાને ખેંચી જાય છે. કર્મોના આવરણને લીધે, આવી ભૂલો પણ સંભવીત છે. શ્રીકૃષ્ણ ગીતામાં બોલ્યા છે કે-**‘અવજાનંતિ માં મૂઢા, માનુર્ષીં તનુમાશ્રિતં ।** હું જ્યારે અવતાર ધારણ કરું છું, ત્યારે મારા પરમ ભાવને નહીં જાણનારા મૂઢ લોકો, મારા અવતારી શરીરની નિંદા કરે છે.’ ધણે કાળે કર્મોનાં આવરણ કપાય છે ત્યારે-**‘બહૂનાં જગ્મનાં અંતે, જ્ઞાનવાન માં પ્રપચતે-ધણાજ જન્મોને અંતે, જીવને માં જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે તે મને પામે છે.’**

જેમ સૌ કર્મોનુસાર લક્ષ્મી અને સુખ મેળવે છે, તેમ સૌ કર્મોનુસાર જ્ઞાન, ભક્તિ વિગેરે મેળવે છે. પાંચ પૈસા લઈને ચૌટે ખંતથી વેપાર કરનાર, જેમ અમુક સમયે, મોટા વેપારી થઈ પડે છે; તેમ અમુક શુભ કર્મો લઈને આ સંસાર ચૌટે, ખંતથી વેપાર ખેલે, તો થોડા વખતમાં સાધારણ જીવ, એક મોટા સંત-જીવનુકત-વીતરાગી-વિગેરે થઈ જાય છે. ‘અમારાં કર્મો એવાંજ છે’ એમ કહીને ખેસી રહેનાર, છં ત્યાંથી નીચું જતો જાય છે, અને ‘શું અમારાં કર્મ એવાં છે?’ એમ કહીને ખંતથી સંતશાસ્ત્રોનું સેવન કરનાર, સાંભળેલું-વર્તનમાં મુકનાર, છે ત્યાંથી આગળ જાય છે. ભાંગ્યા તૂટ્યા ધરને જે રીપેર કરે છે, તેનું ધર થોડે ખર્ચે અને થોડે સમયે રહેવા જેવું થાય છે; પણ જે મનુષ્ય ભાગ્યાં તૂટ્યા ધરની સંભાળ લેતો નથી, તેને પડવાજ દે છે, તે થોડે સમયે ધરરહિત થઈ જાય છે. તાત્પર્ય-જેને અનેક સંતો અને શાસ્ત્રો લગ્ન લગ્ન રહ્યા છે; તે શ્રીકૃષ્ણતત્ત્વમાં તમને કર્મોનુભાવે, કાંઈક તર્કવિતર્ક અને અભાવ હોય; તો તેથી તમે ત્યાં ને ત્યાં (તર્કવિતર્કમાં અને અભાવમાં) પડ્યા ન રહેશો, પણ ખંત રાખીને-સાચો સ્વાર્થ સમજીને-ને તત્ત્વને સમજવા પ્રયત્ન કરજો.

જેમના ખોળામાં રમતા હતા, તેમણે તેમને અરાખર ઓળખ્યા નહીં. જ્યારે પ્રભુએ કૃપા કરીને મુખમાં સમગ્ર જગત દેખાડ્યું, ખોળામાં ખેસીને રમનાર અને ખોળામાં ખેસીને રમાડનાર અને સમગ્ર વ્રજને પણ મુખમાં દેખાડ્યું, ત્યારે યશોદા ધરીવાર ભ્રમીત થઈ ગયા-ચકિત થઈ ગયાં-પરમાનંદ પામ્યાં. જેમની સાથે નાનેથી મોટા થયા. તેમણે તેમને ઓળખ્યા નહીં. મહાભારતના મેદાનમાં રથ ઉપર મારથીરૂપે ખેસીને, વૈરાટ સ્વરૂપ દેખાડ્યું, ત્યારેજ અર્જુન ચકિત થયો-ત્યારેજ હાથ જોડીને બોલ્યા કે—

સત્સેતિ મરુષા પ્રસન્નં ચકુન્તં, હે કૃષ્ણ હે યાદવ હે સત્સેતિ ॥

અજ્ઞાનતા મહિમાનં તવેદં, મયા પ્રમાદાત્ પ્રણયેન વાડપિ ॥૬૧॥

વિગેરે વિગેરે—(ગીતા અ. ૧૧).

• આ તત્ત્વનો વિચાર કરતાં મુનિયો પણ હાર્યા—

હારી રહ્યા મનમાંહિ મુનિશ્વર, વિશ્વપતિ તણી વાત વિચારી;

તર્ક કર્યા પણ તત્ત્વ જડ્યું નહિ, દષ્ટિ ઘણી દિગ્ધ હોડી ઉતારી.

માન તથા અનુમાન કરી લખ્યું, કે મન-વાણી ન પહોંચે અમારી;

કેમ શકે કહી કોઈ કવીશ્વર, ઇશ્વરની ગતિ વિશ્વથી ન્યારી.

. ૫૬.

એ છે નિરાકાર સાકાર, એનો કોઇ ન પામ્યા પાર. ૨૬૦
 ઋષિયો હાર્યા મુનિયો હાર્યા, હાર્યા સંત મહંત; (૨)
 વેદપુરાણો પાર ન પામ્યા, એવા ઇશ અનંત— એ છે૦
 સહસ્ર અઠ્યાસી સિદ્ધ ચારાસી, સનકાદિક શુકદેવ; (૨)
 ભાવ ધરીને લજ્જન કર્યાની, સૌને ભુદી ટેવ— એ છે૦
 રામ કહે કોઇ કૃષ્ણ કહે, કોઈ દેવી કહે કોઈ શિવ; (૨)
 જેવું જેના ગુરૂએ ગાયું, તે માને તે જીવ— એ છે૦

[આ મોક્ષમંદિર કોઇ સંપ્રદાય નથી—તેથી કહે છે કે—]

મંત્ર તમારા ગુરૂ તમારા, શાસ્ત્ર અને વળી સેવ; (૨)
 ન્યાં કાવે ત્યાં પાપ તજીને, લજ્જને જગનો દેવ — એ છે૦

શ્રીકૃષ્ણના સંબંધમાં પ્રીતમ ગાય છે—

૫૬.

જરે સુંદર સ્યામ સોહામણો (૨), જેને નિગમ નિરંતર ગાય—તેને લજ્જે ભાવથી.
 જરે શિવ વિરંચીને શારદા, (૨) રજ ચરણકમળ ચિત્ત ચહાય— તેને૦

x x x x x x

જરે દ્રુપદ સુતાનાં પદ પુરીયાં, (૨) એવા અગણિત ગુણ ન ગણાય— તેને૦
 જરે દાસતણાં દુઃખ ટાળવાં, (૨) એક શ્વાસે-ઉડીને ધાય— તેને૦
 જરે અવગુણ સામું ભુએ નહીં, (૨) એવા ગુણવંતા ગોકુલરાય— તેને૦
 જરે અખિલ લોકનો આતમા, (૨) જેના સમરણથી સુખ થાય— તેને૦
 જરે પ્રીતમ પ્રભુને સંભારતાં, (૨) દુઃખ જન્મ મરણ મટી જાય— તેને૦

શું શ્રીકૃષ્ણને શૃંગારરસ ગમ્યો ?—અર્જુનને ગીતામાં નિર્મોહ કર્યો, ઉદ્ધવને એકાદશ સ્કંધમાં જીવન્મુક્ત કર્યો, અનેક સંતો અને શાસ્ત્રો શૃંગારની નિદા કરે, તે રસ શું શ્રીકૃષ્ણને ગમ્યો ? તે સંગંધી થોડી વાત કરીએ—શૃંગાર, હાસ્ય, વીર, કર્ણ, રૌદ્ર, બીભત્સ, અહભૂત, અને લયનક—એવા આઠ પ્રકારના રસ છે. રતિ, હાસ, ઉત્સાહ, શોક, ક્રોધ, ભુગુપ્ત્સા, વિસ્મય અને ભીતિ—એ ઉપર જણાવેલા રસોના અનુક્રમે સ્થાયા ભાવ છે. મમ્મટ વિગેરે આલંકારિકો શાંતરસનો ઉમેરો કરીને, રસની સંખ્યા નવ ગણે છે. ભોજરાજ રસની સંખ્યા બાર ગણે છે.

સર્વ રસોની શ્રીકૃષ્ણ વ્યક્ત મૂર્તિ છે. જ્યારે પ્રભુ બળદેવજી સાથે કંસની સલામાં પધાર્યા, ત્યારે ત્યાં અનેક પ્રકારના રસીકો હતા. કૃષ્ણ એક હતા છતાં દરેક રસીકની દષ્ટિએ, પ્રભુ ભુદે ભુદે રૂપે દેખાયા. તેનું વર્ણન આગળ શ્રીશુકદેવજી—મહાનામશનિર્મળાં વિગેરે શબ્દોથી કરશે. તે તમામ રસોમાં શૃંગારરસ મૂખ્ય છે. તે રસનો વર્ણુ સ્યામ છે. શ્રીકૃષ્ણનો વર્ણુ પણ સ્યામ છે. રાસલીલામાં શ્રીકૃષ્ણ શૃંગારરસરૂપ બન્યા, કારણ રાસમાં શૃંગારી ભક્તો (ગોપીઓ) તેમને મળ્યાં. પોતે સુંદર તો હતા, તેમાં વળી નટવર—પ્રેમનો સામર—બન્યા. [કેવા નટવર બન્યા હતા, તે ગોપીઓ જ્યારે પ્રથમદર્શન કરશે, ત્યારે આગળ

ગાશે.] આવાં દર્શન અહીંજ-વૃંદાવનમાંજ-થશે. મછી તો મોટા-ડાહ્યા-ડમરા-રાજકાર-ભારી શ્રીકૃષ્ણ બનશે. પુરષોત્તમ તરીકે પણ શ્રીકૃષ્ણના એ સ્વરૂપો છે. ૧ લોકવેદાતીત પુરષોત્તમ ૨ લોકવેદપ્રથિત પુરષોત્તમ. રાસાદિલીલા લોકવેદાતીતરૂપે શ્રીકૃષ્ણે કરો છે; અને મથુરામાં, દ્વારકામાં, હસ્તીનાપુરમાં અને ગીતામાં જે ડાહી ડાહી વાતો કરી, તે લોકવેદ પ્રથિત પુરષોત્તમરૂપે કરી છે.

જે નાનપણમાં **ભલાભાઈ** હતા, જે નાગા નાગા લોકવેદાતીત થઇને ફરતા હતા, તેજ આ **હરગોવિંદભાઈ**, મોટા શેઠ થઇને ગાદી ઉપર બેઠા છે. તાત્પર્ય-જેઓ એક આત્મ-એથીજ બુદ્ધિ, તેઓ જરૂર બૂલા પડે. હૈયું હાથ રાખીને જેઓ સારી રીતે સાંભળે-મનન કરે-નિદિધ્યાસન કરે, તેમને સત્ય વાતનું ભાન થાય. સાંઝે દુધ લઇને રીતસર મેળવે, અને રીતસર વલોવે, તેમને માખણનાં દર્શન થાય. દુધમાંથી જેઓ પરભાર્યું માખણ લેવા દોડે, તેમને કદિ શીકેકો મરકો મળે, પણ માખણ તો મળેજ નહીં. ગોપીકાઓ પૂર્વે કાણ હતી? તેમનો કેવા પ્રકારનો પ્રયત્ન હતો? વિગેરે બાબતોના બરાબર વિચાર કરશો, ત્યારે ખાત્રી થશે કે-રાસમાં કાંઈક છે. ગમે એવાં ડાહ્યાં સ્ત્રીપુરુષ-પતિપતિન-લોકવેદાતીત થઇને, જેમ એકબીજાને રમોડે છે; એકબીજાને પોતાનું હૃદય આપે છે; એકબીજાને પોતાનો પરમાનંદ ચખાડે છે. તેમ પરમાત્મસ્વરૂપ, જેમને આધીન થઇને, પોતાના પ્રતિબિંબરૂપ-પોતાના અંશરૂપ-જીવો સાથે **લોકવેદાતીત** થઈને રમે છે; પોતાનો પરમાનંદ ચખાડે છે.

યાદ રાખવું ઘટે છે કે-લૌકિક શૃંગારરસની જે વાતો આપણે જાણીએ છીએ, તેવી વાતો આ નથી. લૌકિક શૃંગારરસમાં કામની ગંધ હોય છે. આ શૃંગાર રસમાં [કામશબ્દ વપરાય તોપણ] કામની ગંધ નથી. લૌકિક શૃંગારરસમાં સ્વાર્શ અને ઉપાધિ હોય છે, ત્યારે આ શૃંગારરસ તે બેઉથી રહીત હોય છે. લૌકિક શૃંગારરસ વિકારજન્ય અને વિકારને વશ હોય છે, ત્યારે રાસનો શૃંગારરસ વિકારથી રહિત હોય છે. લૌકિક શૃંગારરસનું સુખ અલ્પ કાળ માટેજ હોય છે; ત્યારે આ શૃંગારરસનું સુખ નિત્ય હોય છે. ખરી રીતે જોતાં લૌકિક શૃંગારરસ છેજ નહીં; અને છે તો-કાંઈક **ભોગવતાં આવડે તોજ-પતિપતિ** વચ્ચે છે. પતિપતિ સિવાયના તમામ શૃંગારરસ કુખ્યા-પાત્રારહિત, અને પાત્રારહિત હોય, તો ભયંકર. નાટકાદિના શૃંગારરસ કુખ્યા-પાત્રારહિત. પતિપતિ સિવાય અન્ય સાથે ભોગવતો શૃંગારરસ ભયંકર અને મલાપાતકી. ગૃહસ્થાશ્રમ ભોગવનારાં મુમુક્ષુ સ્ત્રીપુરુષોએ, પોતાનાં પતિ પતિ સાથે પણ, બહુ સાચવીને શૃંગાર રસ ભોગવવો જોઇએ. સ્ત્રીયોનો ત્યાગ કરીને બેઠેલા ત્યાગીઓએ, ખાસ યાદ રાખવું ઘટે છે કે શૃંગારરસ તમારો કદો શનુ છે. શૃંગારરસ રૂપી રાફડામાં સ્ત્રી રૂપી કાળો નાગ બેઠો છે. જરા ગાંફવ થયા તો, જેને માટે સંસાર ત્યાગ કર્યો છે, જેને માટે અનેક કષ્ટ વેડો છો-એવો તમારો બહાલામાં બહાલો ધર્મ, તમે હારી જશો. તમારું સાચું ધન વૈરાગ્ય છે.

શ્રીહરિ પોતેજ શૃંગારરસનો સાગર છે; અને આ જે લૌકિક આનંદ દેખાય છે, તે તે રસસાગરનાં શીપાં છે.

જેમ શ્રીકૃષ્ણનું રૂપ અલૌકિક છે, તેમ તેમનાં દેહ પણ અલૌકિક છે. પંચમહા-ભૂતનો નથી, એ વાત પૂણુ યાદ રાખવી. જેમનો દેહ અલૌકિક છે, તેમની સાથે કરેલો આનંદ પણ અલૌકિક છે. સાર-શ્રીકૃષ્ણનું આ રૂપ, આ દેહ, અને આ આનંદ લૌકિક દ્રષ્ટીથી જોવા માટે, ગમે એટલો પ્રયત્ન કરીએ, તોપણ સમજણમાં આવે એવું નથી.

અજગરાદિ અસુરોને લીલા માત્રમાં મારી નાખીને, શ્રીકૃષ્ણે ગોપ બાળકો પાસે પોતાનું પ્રભુત્વ પ્રગટ કર્યું. કાળીયનાગનું દમન, ગોવર્ધન ઉપાડવો, દાવાનલનું પાન, વૈકુંઠનાં દર્શન વિગેરે લીલાઓ કરીને, નંદાદિ વૃદ્ધ ગોપોને સૂચવ્યું કે-‘અમે કાંઈક છંદ્યએ.’ વેણુના નાદથી, વાણીના વિલાસથી અને નેત્રના કટાક્ષથી, અને છેવટે રાસ લીલાઓથી, ગોપીકા-ઓને ખતાવી દીધું કે-‘અમે બાળબ્રહ્મચારી છંદ્યએ-અમે અસ્ખલિત વીર્યવાન છંદ્યએ-અમે નિર્લેપ છંદ્યએ. સૌને એમ પણ ઇસારો કર્યો કે-‘અમે છંદ્યએ ત્યાં સુધીમાં, જે કાંઈ ઇચ્છા હોય, તે કહી દો. અરે જેમ ગમે, તેમ તમે હાલ માણી લ્યો. વધી હું, તમે અને આ વૃંદાવન એમ ત્રણેના યોગ થશે નહીં.’ વિગેરે.

નોંધ-દેહરૂપી વૃંદાવનમાં આવેલા શ્રીકૃષ્ણ આપણને ઘણા ઇસારા કરે છે; પણ આપણે તો ના તે ના. થાવું હશે તેમ થાશે; અત્યારે ઉંચું જોવા નવરા નથી. યાદ રાખજો કે-જે મળ છે તે અત્યારે જ છે. ‘કાલ કરશુ.’ એ વાતને એક સપાટે તમારા વહીવટમાંથી ફેંકી દો; તોજ તમને આ બાબતની ગંધ આવશે.

[૧૦] રાધા-શ્રીમદ્ભાગવત સૂત્રરૂપે છે. તેમાં રાધા શબ્દ નથી, તેથી ઘણા ઉતાવળાંસ્ત્રીપુરો. રાધા સંબંધી અનેક શંકાઓ કરે છે. [ન્યાં શ્રીકૃષ્ણનાં પગલાં સાથે, રાધાજીનાં પગલાં ગોપીકાઓ ઓળખી કાઢે છે, ત્યાં આપણે રાધાજી સંબંધી વિશેષ વિચાર કરીશું. હાલ એટલું યાદ રાખજો કે] પતિપતિનાં જોડાં તો ઘણાં જોયાં. શિવપાર્વતી, વિષ્ણુ અને લક્ષ્મી, ઈંદ્રદ્રાણી, અને બીજાં અનેક પ્રેમી જોડાં હશે; પણ રાધાકૃષ્ણનું જોડું હજી ક્યાંઈ બન્યું નથી. ન્યાં ન્યાં પતિપતિ વચ્ચે નિર્મળ પ્રેમ હોય, અને તે એક રંગ બીનાં હોય, ત્યાં ત્યાં રાધક અને કૃષ્ણની પ્રસાદી વેરાણી છે, એમ સમજવું.

હાલ પુરત માટે ગોપીકાઓ સંબંધી વાત કરી લઈએ-

[૧૧] ગોપીકાઓ-એક સામાન્ય મેલાપ પણ, કાંઈ લેણુદેવ વિના થતો નથી; પછી તે લેણુદેણુ આ લોકની હોય, કે પરલોકની હોય. આ નિયમને આધારે શ્રીકૃષ્ણ અને ગોપીકાઓને કેવા પ્રકારની લેણુ દેણુ છે? તે લેણુ દેણુ આ લોકની છે? કે પરલોકની છે? તેનો વિચાર અવશ્ય કરવો ઘટે છે.

ગોપીઓ પૂર્વે કોણુ હતી?—આ ગોપીઓ જે પ્રકારની હતી. કોઈ કોઈ ટીકાકાર જે પ્રકારને બદલે ત્રણ ચાર પ્રકાર પણ ખતાવે છે. કેટલીએક ગોપીઓ પૂર્વે મુનિઓ હતી; અને બાકીની પૂર્વે શ્રુતિઓ હતી. બ્રહ્માજીની આજ્ઞાથી દેવાંગનાઓ પણ ગોપીકાઓ બની હતી.

પૂર્વે મુનિઓ-વસ્ત્રાહરણની લીલામાં ‘પુરા મહર્ષયઃ સર્વે, દંડકારણ્યવાસિનઃ’ (પદ્મપુરણ) ‘અમ્નિપુત્રા મહાત્મનસ્તપસ્તા ઓત્વમાપિરે’ (બૃહદ્વામને) વિગેરે વચ્ચેનાથી કહ્યું હતું કે-‘પૂર્વે દંડકારણ્યમાં શ્રીરામને જોઈને, ઋષિઓ મોહ પામ્યા હતા. તે તમામ ઋષિઓ વ્રજમાં કુમારિકાઓ બન્યા, અને શ્રીરામ શ્રીકૃષ્ણ બન્યા. તે સંબંધમાં ‘શ્રીકૃષ્ણયામલ’ નામના ગ્રંથમાં કહે છે કે-

અથાતઃ સંપ્રવક્ષ્યામિ, ગોપીઃ મુનિચરીઃ પરાઃ ।

યાઃ કૃષ્ણં તપસ્તા પ્રાપ્ય, રમંતે સ્મ નિરંતરમ્ ॥

ચિત્રગંધા સુગંધા ચ, સ્વગંધા હરિવલ્લભા ।

રંગબહ્લી ચ સારંગી, શારદા ચ શુચિભવા ॥

સ્નિગ્ધા સુવર્ણા મૃદુલા, મધુરા ચ મધુભવા ॥

સુધાધારા ચિત્રકલા, રત્નચૂડા કલસ્પના ॥

વિગેરે વિગેરે. મુનિગોપીઓનાં ધણું નામ છે.

તેજ (શ્રીકૃષ્ણયામલ નામના) ગ્રંથમાં આગળ કહે છે કે—

બ્રહ્માનંદમયો લોકો, વ્યાપી વૈકુંઠસંજ્ઞતિઃ !

તલ્લોકવાસી તત્રત્ત્વૈઃ, સ્તુતો વેદૈઃ પરાત્ પરઃ ॥

ચિરં સ્તુત્વા તતસ્તુષ્ટઃ, પરોક્ષ પ્રાહ તાન્ ગિરા ।

તુષ્ટોઽસ્મિ ક્ષૂત ચો પ્રાજ્ઞા, ચરં યન્મનસેષ્ણિતત્મ ॥

ભાવાર્થ—વ્યાપી વૈકુંઠમાં વેદોએ ધણી સ્તુતિ કરી, ત્યારે પરમાત્માએ પ્રસન્ન થઈને, વર ભાગવાનું કહ્યું.

તેના જવાબમાં શ્રુતિઓએ કહ્યું કે—

કંદર્પકોટેલાવળ્યે, ત્વયિ દૃષ્ટે મનાંસિ નઃ ।

તોટિલોટગવમાસાચ, સ્મરશ્ચુધ્યા ન સંશયમ્ ॥

યથા ત્વલ્લોકવાસિન્યઃ, કામતત્ત્વેન ગોપિકાઃ ।

ભજતિ રમણં મત્વા, ચિકીર્ષાઽજ્ઞાનિ નસ્તથા ॥

ભાવાર્થ—કોટિ કંદર્પો લાગુ ભરે, એવું આપનું રૂપ જોઈને, અમને કામિની ભાવ પ્રાપ્ત થાય છે. અમારી તે કામના પૂર્ણ થાય, એમ આપ કહે.

તેના જવાબમાં ભગવાન બોલ્યા કે—

આગામિનિ ચિરંચૌ તુ, જાતે સૃષ્ટ્યર્થમુચતે ।

કલ્પં સારસ્વતં પ્રાપ્ય, વ્રજે ગોપ્યો ભવિષ્યથ ॥

ભાવાર્થ—સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવા માટે ત્યારે નવા બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થશે, ત્યારે તે સારસ્વત કલ્પમાં તમે વ્રજમાં ગોપીઓ થશે.

(રૂપયામલ નામનો અને બ્રહ્મયામલ નામનો ગ્રંથ પણ છે.)

આ બધી પૂર્વ સંકળનાઓ પૂરવાર કરવા, રાસનું કાર્ય થયું જણાય છે. જીવે પરમાત્માના અંશ રૂપ છે, તેાપણ ન્યાં સુધી જીવે પરમાત્માને શરણે ન જાય; ત્યાં સુધી પરમાત્મા તેમની સાથે રમતા નથી. ગુણોનો ઉપરામ થાય, ત્યારે પ્રભુ જીવને અંગિકાર કરે. ગીતામાં ગોવિંદ બોલ્યા છે કે—‘યે યથા માં પ્રપદ્યંતે તાંસ્તથૈવ ભજામ્યઃ’ । જે ભાવે મને ભજે, તે ભાવે હું તેમને ભળું છઉં.’ ‘રેહીદાસની ઝૂંપડીમાં જવામાં મને બાદ હોતો નથી. ઓખામેલનાં મુલેલાં દોર ખેંચવાથી, હું અભગથો નથી.’ વિગેરે. ગોપીઓએ શ્રીકૃષ્ણને પતિભાવે ભળ્યા, પ્રભુ પતિરૂપે તેમની સાથે રમવા લાગ્યા.

ગોપીઓએ પતિભાવથી શ્રીકૃષ્ણને કેમ ભળ્યા ? તે સંબંધી આ અધ્યાયના ૧૨ મા શ્લોકમાં પરીક્ષિત અશ્ર કરશે. ત્યાં શ્રીશુકદેવજી બુલાસા કરશે. હાલ તુરત માટે એટલું જાણી લેવો કે—ભક્તો પણ શ્રીકૃષ્ણને પતિભાવે ભજે છે. એમ ભજવાથી ભક્તો સ્ત્રી અને કૃષ્ણ તેમના પતિ, અને પછી તેમનો ગૃહસ્થાશ્રમ, એવું કાંઈ નથી. ગોપી-કાઓ શ્રીકૃષ્ણ સાથે પતિભાવેજ રમ્યાં છે; છતાં શ્રી શુકદેવજીએ અને અનેક સંતોએ

તેમને નિર્દોષ દરાવ્યા છે; તેનું મૂખ્ય કારણ એટલું જ કે-શ્રીકૃષ્ણ આપણા જેવા મનુષ્ય નહોતા. ‘મનુષ્યો એવું આચરણ કરે, તો નરકમાં જાય,’ એમ પણ ત્યાં કહી દીધું. પતિ-ભાવે ભજવામાં ભાવ એ છે કે-જીવને અને શિવને જેમ ઘણાજ નીકટ સંબંધ છે; તેમ સ્ત્રીને અને પતિને આ સંસારમાં ઘણાજ નીકટ સંબંધ છે. પુત્રાદિ મોટાં થાય, તેમ માવતરથી જુદાં પડતાં જાય; પણ સ્ત્રી પુરુષ તો મરે ત્યાં સુધી સાથે જ રહે. સાથે રહે એટલુંજ નહીં, પણ તે એકની વચ્ચે કાઠી પણ પ્રકારનો ભેદ હોતો નથી. પોતા પાસે જે કાંઈ હોય છે, તે એકનું હોય છે. તેઓ એક બીજાને દુઃખે દુઃખી, અને એક બીજાને સુખે સુખી રહે છે. ૧માં ૧ નાંખીએ તો બે થાય, પણ પતિમાં પતિ અને પતિમાં પતિ નાંખીએ, તો તે બે મળીને એક થાય. અદ્વૈત રૂપ ધારણ કરે. જેમ નદી સમુદ્રમાં સમાઈ જાય; જેમ માયા બ્રહ્મમાં સમાઈ જાય, તેમ સ્ત્રી-ગોત્ર, કુળ સંપત્તિ વિગેરે તમામ રીતે પતિમાં સમાઈ જાય. વ્યવહારી કાર્ય પ્રસંગે તે એક વચ્ચે કદિ મનંદ થાય, પણ થોડીવાર પછી પાછાં એનાં એ. એક બીજાની પાસે એમ, ત્યારે શાંતિ થાય. જુદાં હોય તો પણ, સ્ત્રીને પતિથી શાંતિ, અને પતિને સ્ત્રીથી શાંતિ. એક બીજા વિનાનું જીવન નિરાધાર. તેમાંએ જે પતિ પતિને અનન્ય ભાવે ભજે, તે મદાન વૈરાગી છે-મદાન તપસ્વી છે-કુટુંબના શણગારરૂપ છે. પચાસ વરસનો ડોસો રાંડે, તો પરણ્યા દોડે; અને પંદર વરસની સ્ત્રી રાંડે, તો અનેક પ્રકારના વ્રતાદિ કરીને, વિપયને આગી નાંખે-સંસાર ખારો કરી નાંખે. એક સાચા સન્યાસી જેવું જીવન ગાળે; અને મરે ત્યાં સુધી મરનાર પતિને વફાદાર રહે. અનન્ય ભક્તિની આગતમાં પતિ કરતાં પતિ ઉત્તમ છે. પ્રાણીમાત્રમાં મનુષ્ય શ્રેષ્ઠ, અને મનુષ્યમાં અનન્ય ભાવની આગતમાં સ્ત્રી પહેલે નંબરે આવે. આવો અનન્ય ભાવ અમારે પ્રભુમાં થાય, એવા ભાવથી ભક્તો સ્ત્રીભાવે પ્રભુને ભજે છે. ગોપીઓને પણ આ સંબંધ ઉત્તમ લાગ્યો. તે સંબંધી આગળ ખુલાસો થશે.

પતિ પતિનો સંબંધ વર્ણાશ્રમ ધર્મનું મૂળ છે, છતાં અત્યારે સુધારાવાળા પુનર્વિગ્રહી ભક્તમણ કરીને, તે સંબંધને દીક્ષો કરે છે; અને સાધુ, સંત અગર ગુરુઓ પોતાની મોતેરી જાળમાં સ્ત્રીઓને ફસાવીને, પતિથી વિમુખ કરે છે. પતિ પતિનો સંબંધ દીક્ષો કરે છે. તે સંબંધી વિશેષ વાંચવું હોય, તો ગયા વૈશાકનો અંક વાંચો.

[૧૨] ખંસી સાંભળીને ગોપિકાઓ એકલી કેમ આવી? ગોપો કેમ ન આવ્યા? ગોપોને ખંસી પ્રિય ન લાગી?—

નાયમાત્મા પ્રવચનેન લભ્યઃ, ન મેધયાન બહુના શ્રુતેન ।

યમેવૈષ વૃણુતે તેન લભ્યસ્-તસ્યૈષ આત્મા વિવૃણુતે તનું સ્વામ ॥

અર્થ—આ આત્મા પ્રવચનથી, બહુ શુદ્ધિથી, તેમ જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થતો નથી; પણ જેમના ઉપર તે કૃપા કરવા ધારે છે, તેમનાથીજ તે પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

એટલે ગોપિકાઓ પોતાની ઇચ્છાનુસાર રાસમાં આવી નહોતી; પણ શ્રીકૃષ્ણના આકર્ષણથી દોડી આવી હતી. સર્પ ઉતારનાર સર્પનો મંત્ર બોલીને કરડનાર સર્પને ગમે ત્યાંથી બોલાવે છે. મદારીઓ અમુક કોઠાની નજર બાંધીને, તેમને અમુક દેખાવ દેખાડે છે; ચોગીઓ પોતાના ચોગબળથી ગમે તેને પોતા પ્રત્યે ખેંચે છે; ત્યારે ચોગીઓના ચોગી-શ્રીકૃષ્ણ-માત્ર ગોપીઓને આકર્ષે, અને બીજાને તેની ખબર પણ પડવા ન દે, તેમાં

નવાઈ જેવું કાંઈ નથી. મહાભારતના યુદ્ધની શરૂઆતમાં અર્જુને એકલાએ પ્રભુના વૈરાટ સ્વરૂપનાં દર્શન કર્યા—બીજા કાંઈએ નહીં.

કેાઈ કહે કે—ગોપીઓએ કયા સાધનથી પ્રભુને વશ કર્યા?—સાધનમાં કૃષ્ણની મરજી. સાંભળો—

૫૬.

કાંઈ નથી જોતા કૃષ્ણ, કૃપા જ્યાં કરો છોરે—(૨)	
કુડી કૃતિ હોય તેને, રૂડી માની લ્યોછોરે.	કાંઈ નથી૦
શાને કાજે સુરપંખાનું, નાક તમે કાપ્યુંરે ?	
શાને પુણ્યે કુળ્લને, પતિ સુખ આપ્યુંરે ?	કાંઈ નથી૦
અરધે દારે ગુણિકાને—વૈકુંઠ પમાડીરે;	
સંત બીજા પડ્યા રહ્યા, જપતા રામ દાડીરે.	કાંઈ નથી૦
નહીં તેનું નહીં, જેનું ભાવ્યું તેનું ભાવ્યુંરે;	
કૃપાના સમુદ્ર મારા, તમથી ચાલ્યું આવ્યુંરે.	કાંઈ નથી૦
આવી દયા દયા ઉપર, ક્યારે કરશો રીછરે ?	
કૃપાના સમુદ્ર મારા, પ્રાણુપતિ શ્રીછરે.	કાંઈ નથી૦

સાધનમાં ગોપીઓનો પ્રેમ—

૫૬.

જે કાંઈ પ્રેમ અંશ અવતરે, પ્રેમરસ તેના દિલમાં રહે.	ટેક૦
સિંહણ કેડે દુધ હોય તે, સિંહણ સુતને ઝરે, (૨)	
કનક પાત્ર પાખે સહિ ધાતુ, ફેાડીને નીસરે.	પ્રેમરસ૦
સાકરખોરનું સાકર જીવન, ખરના પ્રાણુજ દરે, (૨)	
દ્વારસિંધુનું માછલું જેમ, મીઠા જળમાં મરે.	પ્રેમરસ૦
x x x x x	
ઉત્તમ વસ્તુ અધિકાર વિના મળે, તદપિ અર્થ ન સરે, (૨)	
મગ્ગ ભોગી અગત્યો મુક્તાક્રાળ, દેખી અંચુ ન ભરે.	પ્રેમરસ૦
એમ કોટિ સાધને પ્રેમ વિના, પુરૂષોત્તમ પુંડ ન ફરે, (૨)	
દયા પ્રીતમ શ્રી ગોવર્ધનધર, પ્રેમભક્તિએ વરે.	પ્રેમરસ૦

ગૌતમીય તંત્ર કહે છે કે—

પ્રેમૈવ ગોપરામાણાં, કામ इत्यगमत् प्रथमम् ।

इत्युद्धवादयोऽपેतं, वाञ्छन्ति भगवत्प्रियाः ॥

‘જોકે ગોપીઓનો પ્રેમ કામરૂપ હતો, તોપણ કામ અને ગોપીઓના શુદ્ધ પ્રેમ વચ્ચે ઘણુંજ અંતર સમજવું. કારણ કે ઉદ્ધવ જેવા ભક્તો આ કામની ઈચ્છા કરે છે.’

ગોળ મોટી હોય, પણ તેમાં જમવાનું કહેવું હોય, ત્યારે પોતાના સ્નેહીઓનેજ કહેવાય. તેમ વળ તો ઘણું મોટું હતું, પણ રાસનું આમંત્રણ ગોપીકાઓને હતું. બોલાવે તેજ આવે, અને બીજા કાંઈ આવી ન શકે, તે પ્રભુનું પ્રભુત્વ સમજવું.

ગોપીઓને અને કૃષ્ણને કેવા પ્રકારનો સંબંધ છે ? તે આખતમાં એક ગોપી કહે છે—
ગરબી.

રે—ભાવનો ભોગી રે—હો—જ્ઞાસો, નટવર નંદાજીનો લાસો—ભાવનો નટવર નેક.

રે—જોગીઓ વનમાં રહે છે જમને, તેને કારણ તપસ્યા લધને.

સાધન સાધેરે—હો—સજની, જપતાં વિતે છે દીન રજની. ભાવનો નટવર નેક.

તોપણ દૂરને દૂર રહે રસીયો, એતો મારા હૃદય કમળમાં વસીયો. ભાવનો નટવર નેક.

જોગીઓ દુર્લભ રે હો જાણે, એતો મારાં સામાં વલોણાં તાણે. ભાવનો નટવર નેક.

નિગમ નેતિ—નેતિ—કહે છે, એ તો મારી નજરો આગળ રહે છે. ભાવનો નટવર નેક.

મુનિયોની નજરે રે હો નાવે, એતો મારે આંગણે દોડ્યો દોડ્યો આવે. ભાવનો નટવર નેક.

બ્રહ્માએ ધ્યાનમાં રે હો લાળ્યા, એ તો મારી ગાયો તણા ગોવાળીયા. ભાવનો નટવર નેક.

ધ્યાનમાંથી નાસી રે હો જન્ય છે, એતો મારાં જાનાં ગોરસડાં ખાય છે. ભાવનો નટવર નેક.

અડસઠ તિરથ રે હો ચરણાં, ફરી ફરી ચાક્યા કઠકિનાં ચરણાં;

તોએ નજરે રે હો નાવે, એ તો મારે આંગણે નિત નિત આવે. ભાવનો નટવર નેક.

હંભાળે લાડને રે હો ગાળે, અગ્નિ તાપે છે ઉન્હાળે;

તોએ દુર્લભ રે હો રસીયો, એ તો મારા મંદિરિયામાં વસીયો. ભાવનો નટવર નેક.

રમજુમ રમજુમ રે હો કરતો, આવે મારે આંગણે ટુદ્દી ફરતો;

વાંસલડી વાય છે રે હો ઘેલી, લટકાળો ઋપિરાજનો સ્હેરી. ભાવનો નટવર નેક.

[આ પદ પાછળ ૪૫૭ મે પાને છે.]

[૧૩] ગોપીકાઓ સન્યાસીનીઓ છે ?—હા. શાસ્ત્રો અને સંતો પોકાર કરીને

કહે છે કે—‘ આ સંસાર અસાર છે. અસારમાં મોહ કરે છે તે માર ખાય છે. અસારમાં મોહ થાય, ત્યાં સુધી આપણો ઉદ્ધાર થવાનો નથી. સંખ્યાકાળના આકર્ષક રંગોના જેવા, સંસારના પ્રસંગો છે. આ રંગમાં મુગ્ધ થએલા મનુષ્યો આવરા જેવા જણાય છે. જળની સપાટી ઉપર રૂઢા જણાતા પરપોટા જેવું આયુષ્ય અને અર્થશૂન્ય છે. ’ વિગેરે—વિગેરે. આવી ડાહી ડાહી વાતો કરનારા ઘણા છે, અને સાંભળનાર પણ ઘણા છે; પણ—‘ ચાલો હવે હાંઉં, કાલથી કેાઘ ઠેકાણે અહંતા મમતા કરવી નહીં, અને શ્રીહરિને શરણે રહેવું, ’ એમ કહેનારા અને તે પ્રમાણે પાળનારા ક્યાં છે ? શીરોપુરી જમનારા ગુરૂ ઘણા છે; અને શીરોપુરી જમડનારા શિષ્યો પણ ઘણા છે; પણ શાસ્ત્રો કહે તેમ પાળનારા ક્યાં છે ? જરા જેટલી વારમાં જેમ વસ્ત્ર સંકેલી લે, તેમ સંસાર સંકેલી લેનાર ક્યાં છે ? જેમને ખાવા પીવાની ખોટ નથી—જેમને કુટુંબ કબિલાનો ત્રાસ નથી—જેમને ધંધા રોજગારનો ધકકો નથી એવા ભગવાં પહેરેલા જીવો પણ, ગાદી, મઠ, લક્ષ્મી અગર શિષ્ય—શિષ્યાઓમાં ફસાઈ જાય છે; તેઓ પણ અહંતા મમતાની બેડીઓ પહેરી રાખે છે. ત્યારે આઠે પહોર ધંધામાં લાગેલાને શું કહીએ ! [યાદ રાખવું ઘટે છે કે—આવાં ભગવાં સમાજનું અને ધર્મનું સત્તાનાશ વાળે છે.]

અહંતા મમતાના પૂરમાં તણાતા તમામ જીવોની આ દશા છે. ત્યારે ખોટાનો ત્યાગ, અને ખરામાં પ્રીતિ ક્યારે થાય ? તે આખન અવશ્ય ચિચારવા જેવી છે. સંતો અને શાસ્ત્રો

એકમતે બોલે છે કે—‘આ જગતમાં કોઇ સત્ય વસ્તુ હોય, તો તે ભગવાન છે. ભગવાન સિવાયની તમામ વસ્તુઓ તજવા લાયક છે એટલુંજ નહીં, પણ તે તમામ વસ્તુઓનો ત્યાગ થાય, ત્યારેજ ભગવાન પ્રાપ્ત થાય; ત્યારેજ જીવનની સફળતા ગણાય; તેજ સાચો સન્યાસ ગણાય.’ ‘પાણીમાં રહેવું અને મગરથી ડરવું પોસાય નહીં,’ એમ સૌ કોઈ કહે છે. એટલે સંસારમાં રહેવું અને માયાથી ડરવું, તે પોસાય નહીં! તાત્પર્ય—સંસારથી દૂર ભાગવાથી સંસાર મટતો નથી; પણ સંસારમાં રહીને સંસારને હઠાવવાથી સંસાર મટે છે. ગીતા સંભળાવીને ગોવિંદે અર્જુનને ભગવાં પહેરાવ્યાં નહોતાં. ઉદ્ધવને એકાદશ સંભળાવીને આવો ખુલાસો નહોતો. વસિષ્ઠે યોગવાસિષ્ઠ સંભળાવીને શ્રીરામચંદ્રને ભગવાં પહેરાવ્યાં નહોતાં. પ્રત્સાદને પોતાનો કરીને પ્રભુએ રાજગાદી ઉપર બેસાડ્યો હતો. ધ્રુવને અચળ પદ આપીને રાજ આપ્યું, વિગેરે. સાપના ઝેરી દાંત પાડી નાંખ્યા, પછી સાપનો ભય રહેશે નહીં. તેમ માયાની અહંતા મમતારૂપી બેડીઓ તોડી નાંખ્યા, પછી માયાનો ભય રહેશે નહીં. એટલે મનાદિ ઇદ્રિયો જે માયાપ્રત્યે દોડે છે, તે પછી પ્રભુ તરફ દોડશે. યોગીઓ યોગદ્વારા જગતને મિથ્યા કરીને પ્રભુ તરફ વળે, જ્ઞાનીઓ જ્ઞાનદ્વારા જગતને મિથ્યા કરીને પ્રભુ તરફ વળે, તેમ ગોપીકાઓ પ્રેમદ્વારા જગતને મિથ્યા કરીને, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તરફ વળ્યા.

આ સંસારમાં કોઇ વસ્તુની આપણે ખાસ જરૂર હોય, તો તેની પાછળ મંડ્યા રહેવું જોઈએ. બીજી બધી આખતોમાંથી ચિત્ત ખસેડી લઇને ફક્ત તેના ઉપરજ ચિત્તને ચોડવું જોઈએ. તે વસ્તુનું અહર્નિશ રટણ કરવું જોઈએ. તેમાંજ પોતાના પ્રાણ પરાવવા જોઈએ. તોજ તે વસ્તુ આજ નહીં તો કાલે પણ પ્રાપ્ત થાય. તે પ્રમાણેજ ઈશ્વરને પ્રાપ્ત કરવા હોય, તો ઈશ્વર સિવાયની સમગ્ર આખતોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. [ત્યાગ એટલે ધરત્યાગ અગર ભગવાં નહીં.] ત્યાગ એટલે ઈશ્વર સિવાયની તમામ આખતોને વિસરી જવી જોઈએ—બૂઝી જવી જોઈએ. ઈશ્વરનોજ વિચાર કરવો જોઈએ. ઈશ્વરનો વિચાર કરાવે એવાનોજ સંગ કરવો જોઈએ. રાતદિવસ ઈશ્વરનુંજ મનન અને ઈશ્વરનુંજ નિદિધ્યાસ થવું જોઈએ. પરિણામે આપણું જગત ઈશ્વરમય થઈ જશે. આપણી દષ્ટિ, આપણી વાણી અને બીજી ઇદ્રિયો પણ ઈશ્વરમય થઈ જશે. પરિણામે નિરાકાર અને નિર્વિકાર ઈશ્વરને સાકાર અને સવિકાર બનીને આપણી પાસે આવવું જ પડશે. ગોપીઓનો આવા પ્રકારનો પ્રયત્ન છે; અને તેને પરિણામે ગોપીઓનો આવા પ્રકારનો સન્યાસ છે. આ સન્યાસનું નામ **ભાવસન્યાસ**.

બુઓ—**કૃષ્ણ તદર્થચિનિવર્તિતસર્વકામાઃ ।** આ અધ્યાય ૨૯ ના શ્લોક ૩૦ માં કહે છે કે—‘શ્રીકૃષ્ણ કે જેમને માટે સમગ્ર કામનાઓનો ત્યાગ કરનારી ગોપીઓ.’

આ આખનને નીચેનો ૩૧ મો શ્લોક વધારે મજબૂત કરે છે. ‘**મૈથ ચિમોઽર્હેતિ મવાન**’ વિગેરે શબ્દોથી ગોપીઓ કહે છે કે—‘આપ આવાં કંઠાર વચનો બોલો તે ઠીક નહિ. અમે સઘળા વિપયોનો સંપૂર્ણ રીતે ત્યાગી કરીને, આપનાં ચરણકમળ પાસે આવી જઈએ. માટે હે પ્રભુ! દુરાગ્રહ કરીને અમારો ત્યાગ ન કરો, પણ જેમ આદિ દેવ પુરૂષોત્તમ મુમુક્ષુઓને ભજે છે, તેમ આપ અમને ભજો—અમારા ઉપર કૃપા કરો.

આગળ ૩૨ મા શ્લોકમાં ‘**યત્પત્યયત્યસુહૃદામનુવૃત્તિરંગ**’ વિગેરે શબ્દોથી કહે છે કે—‘ભગવાનની સાથેનો પ્રેમજ ખરો છે, અને તે સિવાયનો પ્રેમ દુઃખદાયક છે; માટે અમારે સંસારમાં પાછા જવું નથી. સંસારનો ત્યાગ કરીને અમે સન્યાસનો સ્વિકાર કર્યો છે, તેમાંથી અટ થવા અમારો વિચાર નથી.’

૩૩ મા શ્લોકમાં ગોપીઓ આગળ કહે છે કે—‘હવે અમે સંસાર માટે તદ્દન નકામાં છઈએ; કારણ કે-જે સંસારને ઉત્પન્ન કરે છે, અને જે સંસારને હંચાત રાખે છે, તે ઈંદ્રિયોનું આપે હરી લીધી છે. ૩૪-૩૫ મા શ્લોકમાં કહે છે કે-‘આપણ અમારું સુખ છા. કદિ આપ અમને તરછાડશે, તો અમે સંસારમાં તો નહીંજ જઈએ, પણ ધ્યાનસ્થ દશાનો અનુભવ કરીને, વિરહાગ્નિથી અમારા દેહને ભસ્મીભૂત કરીને, આપનીજ પાસે આવીશું.’ આગળ ૩૮-૩૯-૪૦ અને ૪૧ મા શ્લોકોમાં ‘જગત મિથ્યા અને આપણ સત્ય-આપણ પ્યારા-આપણ પ્રાણના આધાર-આપને જોધને અમે મોહ પામ્યાં છઈએ,’ એવી અનેક વાતો કરીને, ભક્તવત્સલ ભગવાનની પરીક્ષામાં ગોપીકાઓ પાસ થઈ.

આ શબ્દોને વ્યભિચારી સ્ત્રીઓના શબ્દ ગણવા, અને પછી શ્રીકૃષ્ણ તત્ત્વ તથા ગોપીતત્ત્વની મસ્કરી કરવી, તે [પોતાના] સ્વસ્વરૂપને હગવા જેવી ભૂલ છે.

આગળ ૩૦ મા અધ્યાયમાં—

તન્મનસ્કાસ્તવાલાપાસ્, તત્ત્વોચ્ચિન્તાસ્, તવાત્મિકાઃ ॥

તદ્ગુણાનેષ ગાયંત્યો, નાત્મસ્મરણે સત્સમઃ ॥ ૪૩ ॥

શ્રીશુકદેવજી કહે છે કે—‘ગોપિકાઓનું મન ભગવદ્દમય બન્યું હતું. તેમના આલાપો ભગવદ્ વિષયક હતા. તેમની તમામ ચેષ્ટાઓ ભગવદ્દમય હતી, શ્રીકૃષ્ણનેજ તેઓ આત્મસ્વરૂપે માનતી હતી. તેઓ શ્રીકૃષ્ણનાજ ગુણ ગાતી હતી. આવી તેમની દશા થઈ ગઈ હતી. આ દશામાં ગોપસ્ત્રીઓને દેહ અગર ધરનું ભાન રહ્યું નહોતું.’

સન્યાસ લધને એટલે ધર ત્યાગ કરીને, અગર ભગવાં પહેરીને, જે કાંઈ કરવાનું છે તે આજ છે. જો આ ન થયું, તો તેઓએ સન્યાસને વગોળો છે, અને પાપે પેટ ભર્યું છે. જ્ઞાન વેદાંતની પરમદશાએ પહોંચેલા-શ્રીશુકદેવજી, નારદજી, સનકાદિકો, શ્રીઆચાર્યકરાચાર્ય, મધુસૂદનસરસ્વતી-જેવા પણ, ગોપીઓના સન્યાસનાં વખાણ કરે છે; ત્યારે આપણે આંખો મીંચીને, ગોપીઓને વ્યભિચારી ગણીએ, તે ઠીક જણાય છે !

શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય ગોપીકાઓના સંબંધમાં કહે છે કે—‘**દુર્લભોડયં પરિત્યાગઃ, પ્રેમ્ણા સિદ્ધયતિ નાન્યથા ॥** આ સન્યાસ દુર્લભ છે, તે માત્ર પ્રેમથી જ સિદ્ધ થાય છે.’

ભક્તોને ગોપીકાઓ સૂચવે છે કે—‘જગતને ખાંડ કરી નાંખો, ત્યારે ભગવાન હાથ થાય. ભગવાન પોતે બડો હૃદયી છે; પણ વૈરાગીઓ તેને બહા છે. એટલે જેઓ જગતને ખાંડ કરી નાંખે, તેમનોજ તે સત્કાર કરે છે. ગોપીઓ પરમ ત્યાગના ભંડારરૂપ છે, એટલુંજ નહીં, પણ તેઓ પરમ-ઉત્કૃષ્ટ-પ્રેમની મૂર્તિઓ છે.

હવે આપણે ૨૯ મા અધ્યાય શરૂ કરીએ:—

શરદ્ પુનમની રાત્રીને દેખાને શ્રીકૃષ્ણ વિચાર કરે છે—

શ્રીશુક ઉવાચ ॥

ભગવાનપિ તા રાત્રીઃ, શરદોત્થમાલ્લુકાઃ ॥

વીક્ષ્ય રન્તું મનશ્ચક્રે, યોગમાયામુપાશ્રિતઃ ॥ ૧ ॥

૧ પદ્યછંદ— ભગવાન અપિ—ભગવાન આત્મારામ છે છતાં શરદા ઉત્કુહ્લાઃ મહાલિકાઃ યાસુ તાઃ ઇતિ તાઃ રાત્રીઃ—શરદ્ ઋતુને લીધે જેમાં મોઝરાનાં પુષ્પો ખીલી રહ્યાં હતાં તે રાત્રીઓને. વીક્ષ્ય—જોધને. યોગમાયાં ઉપાશ્રિતઃ ઇતિ ભગવાન્—યોગમાયાનો આશ્રય કરીને રન્તું મનઃ ચક્રે—રમવાને મન કર્મ—વિચાર કર્યો—પ્રસંગને અનુકુલ બન્યા.

અર્થ—શરદ્ ઋતુથી ભોગરાનાં પુષ્પો જેમાં ખીલી નીકળ્યાં હતાં—એવી રાત્રીઓને જોઈને, [તથા તે રાત્રીઓમાં રમણ કરવાનું, વચ્ચાહરણ લીલા વખતે, પોતે કુમારિકાઓને વચન આપ્યું હતું, તે વાતને યાદ કરીને,] શ્રીકૃષ્ણ કે જે પોતે—ભગવાન્—આત્મારામ—હતા; તોપણ—તેમણે યોગમાયાનો આશ્રય લઈને, કીડા કરવાનો વિચાર કર્યો. [૧]

૧ વિવેચન—

ભગવાન્ અપિ—ભગવાન્ પોતેજ આનંદથી પૂર્ણ છે. નિષ્કામ છે—તેમને બહારના આનંદની જરૂર નથી; તોપણ—એટલે કુમારિકાઓએ માગેલા વચનની ખાતર, ભગવાન્ રાસ કરવાનો વિચાર કરે છે. અહીં શ્રીકૃષ્ણ શબ્દ નહીં વાપરતાં ભગવાન્ શબ્દ વાપરીને સૂચ્યું કે—‘મનુષ્યના કાયદાકાનુન આ શ્રીકૃષ્ણને લાગુ પાડશે નહીં.’ અપિ શબ્દ સૂચવે છે—‘કાર્ય પ્રમંથે નિર્વિકારી તત્ત્વ સવિકારી તત્ત્વના જેવું જણાય છે.’

તાઃ રાત્રીઃ—જે રાત્રીઓ માટે કુમારિકાઓને વચન આપ્યું હતું તે રાત્રીઓને (આવેલી જોઈને). કુમારિકાઓની માગણી શી હતી? નરસી મહેતા ગાય છે—

પદ. I

વલાલા મારા—વંદાવનને ચોક કે—બહેલા પધારજોરે લોલ.

બ્હાલા મારા ગોકુળની વ્રજનાર કે, વેગે બોલાવજોરે લોલ,

અમને રાસ રમ્યાના કોડ કે, નાથ સંગ બેલહીરે લોલ;

લેશું ત્યારે મુખડાનો મકરંદ કે, મળી તેવ તેવહીરે લોલ.

બ્હાલા ૦

વિગેરે વિગેરે—

પદ. II

મારા બ્હાલારે—વંદાવનની વાટે વહંલા આવજો.

મારા બ્હાલારે—પ્રેમીજનને પ્રેમ કરીને બોલાવજો.

મારા બ્હાલારે—પ્રેમીજનનાં હૈડાં તો દરબે લઈ.

મારા બ્હાલારે—તે દેખીને ચિત્તાં મારાં ત્યાં દૂર.

વિગેરે વિગેરે—[માધવદાસ]

અહુ વચનનો લાવ એ છે કે—રાત્રીનો સમય ખાર કલાકનો ગણાય. એવા બણા ખાર કલાક એકી સાથે રાસમાં પસાર થયેલા હોવાથી, શરદ્પુનમની એક રાત્રીમાં અનેક રાત્રીઓ સમાળી હતી. ચંદ્રને રથલાવી દેવાથી, રાત્રી અગર દિવસનું માપ રહ્યું નહોતું. આ પણ યોગેશ્વરના ઇશ્વર શ્રીકૃષ્ણની યોગકળા સમજવી. જેમ જનકુવરની નજરખંધી અમુકને માટે જ હોય, તેમ શ્રીકૃષ્ણની આ યોગકળા ગોપીઓ માટેજ હતી.

શરદોત્કુલમલ્લિકાઃ—શરદ્ ઋતુના ભોગરાદિ પુષ્પો જેમાં ખીલી રહ્યાં હતાં, એવી રાત્રીઓને જોઈને. કામદેવને અહીં બોલાવીને તેનો મદ તોડવો છે. અનેક પ્રકારની રમણિયતા—ભોજભગ્ન ન્યાં હેય, ત્યાંજ કામદેવ પ્રસન્નતાપૂર્વક આવે. શરદનો ચંદ્ર અને વંદાવનની શોભા કામદેવને અનુકુળ હતાં. એટલે તે રાત્રીઓમાં રસશાસ્ત્રની સર્વ સામગ્રીઓ પરિપૂર્ણ હતી.

વીચ્ય—વીક્ષ્યમાં માત્ર 'જ્નેવું' એટલેજ અર્થ નથી. નાટકશાળાનો સૂત્રધાર જેમ પોતાના ખેલની તૈયારી ખતથી તપાસી જુએ; એવા ભાવથી શ્રીકૃષ્ણે રાત્રીઓને નિહાળીને જોઇ.

યોગમાયાં ઉપાશ્રિતઃ—યોગમાયાનો આશ્રય કરીને. એટલે 'યોગમાયાને તાબે રહીને'. અથવા 'યોગમાયાની ગરજ રાખીને' અથવા 'યોગમાયાની પરવા રાખીને' એવા અર્થ કરવો નહીં. કાર્યને દીપાવવા જ્યાં જરૂર પડે, ત્યાં જેવી ઘટે તેવી તૈયારી કરી આપવા માટે, યોગમાયા શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞામાં ઉભાં હતાં, એ ભાવ છે. કોઇ કોઇ ટિકાકાર યોગમાયાને રાધા કહે છે. દેવી ભાગવતમાં રાધાનું નામ દેવીઓના લીસ્ટમાં છે. 'આ રાધાદેવી શ્રીકૃષ્ણની પ્રિયતમા છે' એમ પણ ત્યાં કહ્યું છે. [રાધા સંબંધી આગળ વાત કરીશું.] એક ધનવાન પોતાની લક્ષ્મી લઇને, કોઈ પણ કાર્યમાં હાજર રહે, તો તે જળનું સ્થળ, અને સ્થળનું જળ બનાવી દે. એક યોગી પોતાની યોગવિદ્યા લઇને કોઈ પણ કાર્યમાં હાજર રહે, તો તે અનેક ફેરફાર કરી શકે; ત્યારે યોગેશ્વરોના ધ્રુવ શ્રીકૃષ્ણ અનેક ખેલ કરે, તેમાં નવાઈ જેવું શું છે ? કાંઈ નથી. વૃંદાવનને મનોહર બનાવ્યું. ચંદ્રને આકાશમાં સ્થંભાવ્યો. યોગ્ય લાગ્યું ત્યાંસુધી રાત્રી મરીને દિવસ થવા ન દીધો. પોતે નટવર બન્યા. એક મરીને અનેક થયા-વિગેરે. ગીતામાં પણ શ્રીકૃષ્ણ કહેછે કે-‘યોગમાયા દ્વારા હું અનેક કામકાજ કરું છઉં.’

રંતું—પોતાના ભક્તોને રમાડવાનું-ભક્તો સાથે ક્રીડા કરવાનું.

મનઃ ચક્રે—મન કર્યું, એટલે વિચાર કર્યો. [હવે પછીના શ્લોકમાં ચંદ્ર છે. ચંદ્ર મનનો અધિષ્ઠાતા દેવ છે. તેથી કેટલાએક ટિકાકારો મનને ચંદ્ર સાથે ધુંચવે છે. ચંદ્રને અને મનને એમ ધુંચવવાની અહીં કાંઇ જરૂર નથી. જેમ છે તેમજ રહેવા હો. ટિકાકારો મનને કામદેવનો દાદો કહીને, મનને તેના પોતાના કુદરતી અર્થમાંથી મચડે છે. તેમ કરવાની પણ કાંઈ જરૂર નથી.] ધર ચણાવવા પહેલાં ધરનો નકશો બનાવવો પડે, તેમ કાર્ય શરૂ કર્યા પહેલાં, તે કાર્યને કેવી રીતે દીપાપવું-રંમમાં લાવવું, તેના વિચાર શ્રીકૃષ્ણે કર્યો.

રાસ વખતે પ્રભુએ કેવું રૂપ ધારણ કર્યું હતું ?—તે સંબંધમાં કહેવાનું શું હોય ! એક તો કૃષ્ણ કોડામણો, અને તેમાં વળી વરરાજ-રાસનો નાયક, પોતે બન્યા. અહ્માદિ દેવોનો ગર્વ ઉતારનાર કંદર્પ (કામદેવ), અને કંદર્પનો ગર્વ ઉતારે તે કંદર્પદર્પ-હર. શ્રીકૃષ્ણે કામદેવનો ગર્વ ઉતાર્યો, માટે તે કંદર્પદર્પહર કહેવાય છે. એટલે રાસ માટે શ્રીકૃષ્ણ નટવર-નટોમાં ઉત્તમ-બન્યા હતા. તે સંબંધમાં નરસી મહેતા કહે છે કે 'નિર્ગુણ અર્થ સગુણ રૂપ લઇને, અનેક લટકાં કરે છે; તેમાં રાસોત્સવ ધ્રુવરો એક લટકો હતો—

૫૬.

વારિ વારિરે સુંદર સ્થામ ! તારા લટકાને;
ખલિહારીરે માખણચોર ! તારા લટકાને. ટેકો
લટકે વામન રૂપ ધરીને, ઉભા બળીને દારે;
ત્રણ ચરણ અવની જંબ યાત્ર્યા, બળી ચાંપ્યો પાતાળ—તારા લટકાને-વારિ.
લટકે રામનું રૂપ ધરીને, તાતની આગ પાળીરે;
લટકે રાવણ રણમાં રોળ્યો, લટકે સીતા વાળીરે—તારા લટકાને-વારિ.

લટકે ગિરિ ગોવર્ધન તોળ્યો, ને ધ્વનિનો ગુર્વ ઉતાર્યોરે;
 લટકે જળ જુમનામાં પેઠો, લટકે નાથ્યો કાળીરે—તારા લટકાને—વારિં
 લટકે નંદ યશોદા રીજ્યાં, અને લટકે રીજી રાધારે;
 લટકે ગોપીઓ ઘેલી કીધી, લટકે રાસ રચાવ્યોરે—તારા લટકાને—વારિં
 એ લટકાનો પાર ન આવે, લટકાં લાખ કરોડ જો.

લટકાલો મહેતા નરસીનો સ્વામી, હીડે જોડાજોડ—તારા લટકાને—વારિં

• વિષ્ણુપુરાણ તથા હરિવંશ કહે છે કે—‘રાસ વખતે શ્રીકૃષ્ણે કિશોર અવસ્થા ધારણ કરી હતી.’ પંડિત જ્વાલા પ્રસાદ મીશ્ર આ બાબતને ટેકો આપે છે. કૌમાર, પૌર્ણંડ, અને કિશોર એમ ત્રણ પ્રકારની અવસ્થાઓ છે. પાંચ વરસ સુધી કૌમાર અવસ્થા, દશ વરસ સુધી પૌર્ણંડ અવસ્થા, અને સોળ વરસ સુધી કિશોર અવસ્થા.

રાસ—શુવગોસ્વામી કહે છે કે—‘જેમાં અનેક નરીઓ [રમનારી સ્ત્રીઓ] હોય, અને એકજ નટ [રમનાર પુરુષ] હોય, તે હસ્તીશક રાસ કહેવાય છે.’

ભજનનાનંદ—આપણે ઉપર જણાવ્યું કે—‘ભજનનાનંદનો રસ ફેલાવવા માટે, શ્રીકૃષ્ણે રાસ રચ્યો. તે સંબંધમાં વિશેષ એટલું યાદ રાખવું કે—જેમ જાગ્રત, સ્વપ્ન, અને સુષુપ્તિથી પર જે અવસ્થા, તેનું નામ તુર્યાવસ્થા કહેવાય; તે પ્રમાણેજ કામ, ક્રોધ અને લોભ તેથી જે પર અવસ્થા, તે અવસ્થાનું નામ ભજનનાનંદ સમજવું. કારણકે કામી, ક્રોધી, અને લોભી ભજનનાનંદનો ગમે એટલો દેખાવ કરે, તોપણ તે અંતરની નિર્મળતા વિનાનો, શીકંકા લાગે છે. યાદ રાખવું ઘટે છે કે—ભજનનાનંદમાં જાતિ અગર વર્ણનો બાદ આવતો નથી. એટલે ભજનનાનંદ ગમે તે કરી શકે. રોહિદાસ અને ચોખામેળ પણ આરંગ પીછને અમર થયા. ધણીજ દિલગીરી સાથે કહેવું જોઈ એ કે—આવા, સાધુ, સન્ન્યાસીઓ—સોએ નવાણું ટકા—ભજનનાનંદનો લાભ લઈ શકતા નથી. તાણીને ગાતાં, તાણી પાડતાં અગર શ્રીહરિની પાસે નાચતાં તેઓ લાંછ મરે છે—પોત્રીશનમાં પછડાઈ મરે છે. ‘જાચું તો જગજીવન જાચું’, નાચું તો હરિ આગળ નાચું,’ ઋષિરાજ કહે રાચું સંત સમાજમાંરે—એ મહાન પદને તેઓ ભૂલી જાય છે. જમીન જાણે તેની રસોઈમાં ભલીવાર નહોતી. પંડિતો અને શુષ્ક વેદાંતીઓ પણ, સોએ નવાણું ટકા, પોત્રીશનના રોગથી પીડાય છે. જે ગુરૂ અગર જે આચાર્ય—શ્રીહરિ પાસે નાચે નહીં, અને આપણને નચાવે નહીં; પોતે ગાય નહીં, અને ગવરાવે નહીં, જમે નહીં; અને જમાડે નહીં—તે ગુરૂ અગર તે આચાર્ય, ભજનનાનંદના રંગથી વિમુખ રહે છે. તેમનો ભજનનાનંદ માત્ર વાતોમાં છે. ક્રિયામાં નથી—અનુભવમાં નથી. ભજનનાનંદ મંદિરા અગર વિજ્યા [ભાંગ] જેવી કેરી ચીજ છે. જગદ્ગુરૂ શ્રીશંકર સતી પાર્વતીને કહે છે કે— અપૂર્ણ:.

ભાદરવા માસની પારાયણ—

• શ્રાવણ વદી ૮ થી [જન્માષ્ટમીથી] કથાનો પ્રસંગ રાયપુટમાં દ્વારકાધીશના મંદિર પાસે, પોસ્ટ ઓશીસ સામે, એનજીવીયર ચીમનલાલભાઈના મેડા ઉપર ચાલે છે. અધાધૂન રંગ ઉડે છે. ભાદરવા શુદી ૧ થી ૧૫ સુધી શ્રીમદ્ ભાગવતની પારાયણ પણ ત્યાંજ થશે; પારાયણનો કાર્યક્રમ સાથેતી જાહેર ખખરમાં છે. આ ટાણાં અમોલાં છે. ધ્વજા થાય, તો અવસ્થ પધારજો.

શ્રીમદ્ ભાગવતનું પારાયણ.

સ્થળ:—રાયપુર પોસ્ટ ઓફીસ સામે—અમદાવાદ.

અમારા ખાસ આગ્રહથી મોક્ષમંદીરના મહારાજશ્રી રાયપુર પધાર્યા છે. ઉપર બતાવ્યું છે તે સ્થળે ભાદરવા સુદી ૧ થી ૧૫ સુધી શ્રીમદ્ ભાગવતનું પારાયણ થશે. તેના કાર્યક્રમ નીચે પ્રમાણે છે. તે પ્રસંગે પધારવા આપને સૌને વિનંતિ છે. અનેક કામમાં ગુંચાયા હો, તોપણ એકાદ દિવસ આવી જશે. એક આખો દિવસ ન બની શકે, તો આ પ્રસંગની એક ઘડીને લાભેણી સમજીને, એક ઘડી પણ પધારશે.

ભાદરવા સુદી ૧ બુધવાર તા. ૪-૯-૨૬

સવારમાં ૭-૩૦ થી ૯-૦ દશવિધિસ્નાન, શ્રવણ દિક્ષા તથા એક નાનકડો હોમ. તે વખતે શ્રવણ દિક્ષા લેવા બેસવાની સૌને છૂટ છે. આ અમોલા ટાણાનો લાભ લેવા ઇચ્છા હોય, તેમણે આસન, પંચપાત્ર, ત્રિભાણી, આચમની, અને પહેરવાનાં સાદાં પવિત્ર વસ્ત્રો લઈને સવારમાં ૭-૩૦ હાજર રહેવું.

ભાદરવા સુદી ૨ ગુરૂવારથી ૮ બુધવાર સુધી (૭ દિવસ)

સવારમાં ૭ થી ૯-૩૦. (બપોરે ધંધો રોજગાર કરવાની રજા)

ભાદરવા સુદી ૯ ગુરૂવારથી ૧૫ બુધવાર સુધી.

સવારમાં ૭-૧૫ થી ૯-૦ કથા શ્રવણ.

„ ૯-૦ થી ૯-૩૦ દેવદર્શન, હરવા કરવાની રજા.

„ ૯-૩૦ થી ૧૧-૩૦ કથા શ્રવણ.

„ ૧૧-૩૦ થી ૧-૦ દ્રાણ.

„ ૧-૦ થી ૩-૦ કથા શ્રવણ.

„ ૩-૦ થી ૩-૩૦ જળપાન તથા હરવા કરવાની રજા.

„ ૩-૩૦ થી ૫-૩૦ કથા શ્રવણ.

ભાદરવા વર્દી ૧ તા. ૧૬-૯-૨૬ સવારમાં ૭-૧૫ થી ૯-૩૦ પૂર્ણાહુતિ. લી.

આવશ્ય વદી ૧૧
અં. ૧૯૮૫
અમદાવાદ.

શા. માણેકલાલ મથુરદાસ
સોની મોહનલાલ પ્રેમચંદ
ના જેશ્રીકૃષ્ણ.

શ્રીસુરવે નમઃ ।

શ્રી મોક્ષપત્રિકા.

શ્રીમદ્ ભાગવત.

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

રાસલીલા.

તંત્રી અને પ્રકાશક—રામશંકર મેનશી ભટ્ટ. ડે. મોક્ષમંદિર—અમદાવાદ.

પુસ્તક ૧૦ મું.]

આશોભાસ, ૧૯૮૫.

[અંક ૯ મો.

પારાયણ કેવું થાય ?—હાલાં હરિજનો ! ગયા માસમાં રાયપુરમાં થએલી પારાયણના કાર્યક્રમની જાહેર ખબર આપને માસીક સાથે મોકલી હતી. શ્રવણ દિક્ષા લેવાય, યમ, નિયમ, વળી સાત્ત્વિક કૃણાહાર, તે પણ સૌ હરિજન એક સાથે કરે, સવારના છ વાગે ઘેરથી નીકળ્યા તે સાંજે છ વાગે પાછા ઘેર જવાય, ત્યાં મુધીનું અલૌકિક વાતાવરણ અનુભવાય, સવારમાં પાંચ વાગે સૌ ગાતાં ગાતાં નદી અગર નવાણે સ્નાન કરવા જાય, સવારમાં પોણા સાતે મંડપમાં પ્રભાતીયાં ગવાય, બરાબર સાત વાગે મંજળાચરણ થાય, મુકરર કરેલા ટાઇમમાં ફેરફાર ન થાય, વચ્ચે વચ્ચે ભગવદ્ ભાવ વધે એવાં રંગ બેરંગી ભજન કીર્તનો ગવાય; છેલ્લાં સાત દિવસમાં ફરાળ પછી, અને ત્રણ વાગે જળ પીધા પછી, બહેનો ઢોલક સાથે ગરબા ગાય, દિવસ ક્યાં ગયો તેની ખબરજ પડે નહીં, દ્રવ્ય સંગ્રંધી ઘણોજ થોડો ખર્ચ અને આનંદ અપરંપાર, રૂંવાડે રૂંવાડામાં ભગવદ્ભાવ ઉભરાય. આ વાતો અમે શાસ્ત્રોમાં વાંચી, અને સંતો પાસે સાંભળી, પણ અનુભવમાં કાંઈક હવે આવી. સંવત ૧૯૭૯ ની ચીનાબાગ-અષ્ટોત્તર શત પારાયણમાં ઓછામાં ઓછા પચાસ હજાર રૂપિયા વપરાયા હશે, પણ તેમાં આવી શાંતિ અને આવો ભગવદ્ભાવ પ્રાપ્ત થયો નહીં. નાટક શાળાનો મેનેજર પોતે વેશ પહેરે, ત્યારે કાંઈક ઓર આનંદ હોય; તેમ અમારી પાસે પ્રભુ કામ કરાવે, ત્યારે અમને અને અમારા મંડળને કાંઈ ઓર આનંદ પ્રાપ્ત થાય. વિદ્યતા ભજનનાનંદમાં આવરણરૂપ ગણાય. તે તો અમારે છે નહીં. પ્રભુ બોલાવે તેજ અમારે બોલવાનું હોય. આપને સૌને આમ ત્રણ આપ્યું હતું. વિરલા આવી પહોંચ્યા હતા. આપ પારાયણ ઘણે ઠેકાણે સાંભળતા હશે, પણ આમાં કાંઈક છે. ગરજવાન થઈને આવો, જેમ કહીએ તેમ નિર્મળ ભાવથી કરો, તો આપને જે જોઈએ છે, તે કાંઈક આમાંથી અનાયાસે મળશે. [વળી ખાવા પીવાનો ખર્ચ સૌ સૌને માથે છે, ધરમાદનું નથી.] હું તમને શું કહું ! આ પારાયણની રૂબ રૂબ તમારા ખ્યાલમાં પણ નહીં આવે. માત્ર વાતો સાંભળવાથી સમજાય એવું નથી. એકાદ વખત નજરે જોઈ જવા જેવું છે. પછી પ્રિય લોકો,

તો તમારા ગામમાં ત્યાંના કોઇ સુપાત્ર-પણ. નીડર-ટોડીને કહે એવા સ્વતંત્ર ભૈંગવદ્ ભક્ત બ્રાહ્મણ પાસે, આવા પ્રકારની પારાયણ આગ્રહપૂર્વક કરાવજો. યાદ રાખજો કે સમાજને કાંઇક ચમકતું-આત્માને સ્પર્શ થાય એવું, જીવનમાં કાંઇક ઉત્કૃષ્ટતા અનુભવાય એવું-જોઇએ છે. તે આ પ્રકારથી કાંઇક સિદ્ધ થઇ શકશે. બાર માસે એક વખત સમાજને આવું ધાર્મિક વસાણું મળતું હોય, તો સમાજમાં ધાર્મિક બળ આવ્યા વિના રહે નહીં. ખેતર ખેડાવતા હશે. પણ મન ખેડાવો છો ? આ મન ખેડવાનાં કાર્યો છે. ખેડેલાં ખેતર સારો પાક આપે; તેમ ખેડેલું મન સાફ જ્ઞાન આપે. તમે તમારા ગામમાં કાંઇક હો; સમાજને માટે તમને કાંઇક લાગણી હોય; સનાતન શું છે ? તે સમજવાની તમારે પરવા હોય; તો આ દબ દાખલ કરો. નવીન નથી. પ્રાચીન છે, માત્ર અમલમાં નથી. ભાગવતને પુરાણ દેખી ભડકશો નહીં. તેમાં સર્વ શાસ્ત્રોનો સાર છે, એટલુંજ નહીં, પણ અત્યારના જીવોએ પોતાના કલ્યાણ માટે શું કરવું ? તેના તેમાં સંપૂર્ણ ખુલાસો છે. વિચાર કરી જોજો.

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

અધ્યાય ૨૯ મો ચાલુ.

[અનુસંધાન ગયા અંકનું પાનું ૧૦૨૪]

ભજનનાંદ સંબંધી મહાદેવજી સતી પાર્વતીને કહે છે કે—

૫૬.

મહાદેવજી કહે તમે સુનો પારવતી, વિજયા મત દે ગમારનકું !

વિજયા મત દે ગમારનકું—હેરિ વિજયા મત દે ગમારનકું—મહાદેવજી—ટેક૦

બાલક પીએ બકવાદ કરેગા, બુઢા પીએ કીસ કારણકું—મહાદેવજી૦

રજપુત પીએ રણક્ષેત્ર ચડનકું, હસ્તીકો દંત ઉખાડનકું—મહાદેવજી૦

જોગી પીએ અલમસ્ત રહેનેકું, હરિકો નામ સમારનકું—મહાદેવજી૦

કહે કવિગંગ સુનો શાહ અકબર, સંસારી પીએ જખ મારનકું—મહાદેવજી૦

તાત્પર્ય—ભજનનાંદી સ્ત્રી પુરુષોએ વૈરાગ્યનું બળ વધારવું જોઇએ. વૈશ્યાઓ પણ ભારે આલાપ દબને શ્રીકૃષ્ણના કીર્તન ગાય છે, પણ તેમાં વૈરાગ્ય નથી, તેથી રૂડા પુરુષોને તે શીઝાં લાગે છે. તાવડી તપ્યા પહેલાં તેમાં નાંખેલી રોટલી, અગર તવીમાં ઘી આવ્યા પહેલાં તેમાં નાંખેલી પુરી શીઝી લાગે છે. તે પ્રમાણે વૈરાગ્ય વિનાનો ભજનનાંદ શીઝો લાગે છે. અમુક પ્રકારની શીને આગળ કરીને, કામ કરનારી ભજન મંડળીઓ અને દરદાસો પણ, સાચા ભક્તિભાવથી રહિત રહે છે. દુનિયાનો ઇતિહાસ કહે છે કે—

“If your wages are zero, the treasures of the universe will remain open to you” તમારી કોમલ તમે નહિ આંકો, તો જગતના ભંડારો તમારી પાસે ખુલ્યા રહેશે.

૧ કમ, કોધ અને લોભથી વેરાગ્યમાં સ્ત્રી પુરુષો ભજનનાંદમાં રસ લેતાં જણાય, પણ તેમનામાં હલદી નિમ્બચની લાલસા ભગ્નત થાય છે, તેથી તેઓ હતા તેના કરતાં વધારે બગડે છે.

શ્રીકૃષ્ણ ક્યારે થયા ?—શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ પ્રાચીન છે કે અર્વાચીન ? તે સંબંધમાં ઘણાં લોકો ભૂલા પડે છે. તે સંબંધી આજ થોડો વિચાર કરીએ. [નાયકની બરાબર ઓળખાણ આપ્યા પછી રાસોત્સવની વાત કરવી જોઈએ.]

૧ આ દેશના કેટલાએક શુષ્ક વેદાંતીઓ અને અંગ્રેજી ભણીને અનાચારે ચાલનારા વિદ્વાનો, ભક્તિને અને ભક્તિમાર્ગને કાંઈક વકદષ્ટિથી જુએ છે. તેઓ ભક્તિ શબ્દથી ભડકે છે. તેઓની માન્યતા એવી છે કે—“વેદમાં ભક્તિમાર્ગ છેજ નહીં. રામાનુજચાર્ય, નિંબકાચાર્ય, મધ્વાચાર્ય વિગેરે વિદ્વાનોએ શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ નામનો નવો પંથ—નવો સંપ્રદાય ઉભો કર્યો છે. શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યે તે મતને ઘણોજ મજબૂત ટેકો આપીને સુદૃઢ કર્યો છે.”

૨ ખ્રીસ્તી ધર્મને માનનારા વિદ્વાનોની એવી માન્યતા છે કે—“કાષ્ટરો બાઈબલમાં ખતાવેલા ભક્તિમાર્ગનું હિંદુઓએ અનુકરણ કર્યું છે. કાષ્ટરનું કીરોટો [કૃષ્ણ] રૂપાંતર કરીને હિંદુઓ કૃષ્ણને બને છે. એટલે ‘કૃષ્ણ’ એવી કોઈ વ્યક્તિ હિંદુમાં બનીજ નથી, અને હિંદુઓમાં દાખલ થએલો ભક્તિમાર્ગ કાષ્ટરના જન્મ પછી હિંદુમાં જન્મ પામ્યો છે. એટલે—તે પ્રાચીન નથી, પણ અર્વાચીન છે.”

પ્રથમ પ્રશ્નનો વિચાર કરીએ—

શુષ્ક વેદાંતીઓએ અને શાસ્ત્રોમાં સ્થૂલ ભુદ્ધિવાળા અંગ્રેજી ભણેલા ભાષ્યોએ અને જ્ઞેનોએ યાદ રાખવું ઘટે છે કે—આ કોઈ સામાન્ય કામ નથી. કદિ આને પાખંડ કહો, તો પણ તે કાંઈ નાનું પાખંડ નથી. જેવું તેવું પાખંડ નથી. ઉપર ટપકેથી વિચાર કરો, તો તમારા મનરૂપી ટોપલીમાં સમાય એવું આ પાખંડ નથી. મહાત્મા તુલસીદાસજીએ પણ કલ્પિયુગના જીવો માટે ભક્તિને પ્રાધાન્ય પદ આપ્યું. શ્રી સ્વામીનારાયણે પણ શ્રીવલ્લભાચાર્યને પગલે ચાલીને, શ્રીકૃષ્ણના ભક્તિમાર્ગને પોષણ આપ્યું છે. ભલે તમે શ્રીમદ્ ભાગવતને ન માનો, તોપણ તેનું સેવન કરો. જીરાસુ બનીને તેનો અભ્યાસ કરો; તો અનજ્ઞતાં અમૃત પીનાર જેમ અમર થાય; કડવું કરીને કૃત્રીનાઇન ખાનાર જેમ તાવથી મુક્ત થાય, તેમ તમે તમારી ગેરસમજથી મુક્ત થશો. વેદમાં પણ જ્યાં ત્યાં સ્તુતિઓ છે. તે દૈત ભાવ, અગર સેવક સેવ્યભાવ, અગર ભક્તિભાવ છે.

વેદમાં અગ્નિ, સૂર્ય, વિગેરે અનેક દેવ છે; પણ ‘**एकं सत् विद्या बहुधा ब्रह्म**’ [ઋગ્વેદ] ‘જે કાંઈ છે તે એક જ છે. બ્રાહ્મણો તે એકને અનેક રૂપે બને છે.’ યારકાચાર્યે નિરુકતના સાતમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે—‘વેદમાં જુદા જુદા દેવોની પૂજા ખતાવી છે; પણ તે તમામ આત્માની—બ્રહ્માની—પૂજા સમજવી.’ શેઠના અનેક ગુમાસ્તા ગામમાં વહીવટ કરતા જણાય, પણ તે તમામ શેઠને બદલે કામ કરે છે, એમ સમજાય છે. તાત્પર્ય—વેદનો ધર્મ અદૈત—Monotheism—છે. અનેક દેવ વાળો એટલે દૈત Polytheism છે. વેદના થોડા આધાર દ્રષ્ટે તો હીક—

पति न पत्नीरुशतीदृशमनं स्पृशन्ति, त्वामाजसाचन मनीषा ॥ ઋ. ૧-૧૧-૫-૧૧

અર્થ—‘હે બળવાન પ્રભુ ! જેમ પતિ તરફ પ્રેમ રાખનારી પત્નીઓ પતિને સ્પર્શ કરે છે, તેમ મારી શ્રુતિઓ પણ આપનો સ્પર્શ કરે.

ઋ. ૪-૨૫-૨ માં વંદન ભક્તિ અને સખ્ય ભક્તિનું નિરૂપણ છે, ઋ. ૧૦-૩૧૬—

૭ માં દાસભક્તિ અને પ્રેમભક્તિનું નિરૂપણ છે. ઋ. ૧-૭ માં ઇંદ્રનો ભક્ત ઇંદ્રને આવાહન કરે છે, અને ઋ. ૧-૫ માં કીર્તન ભક્તિનો મહિમા છે. ઋગ્વેદના આઠમા મંડળમાં ૭૪ માં સૂક્તમાં ઋષિનું નામ શ્રીકૃષ્ણ છે. કૌષીતકી બ્રાહ્મણમાં પણ એજ આંગિરસ કૃષ્ણનું કથન છે.

આગળ કઠોપનિષદમાં ‘નાયમાત્મા પ્રવચનેન’ વિગેરે શબ્દોથી સૂચવે છે કે ‘ભગવાન ભક્ત ઉપર કૃપા કરે છે. ‘મિચતે હૃદયગ્રંથિઃ’ વિગેરે શબ્દોથી મુંડકોપનિષદ ભક્તિનું નિરૂપણ કરે છે. બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં ‘તદ્વથા શ્ચિયા સંપરિવૃક્તો’ વિગેરે પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનું નિરૂપણ કરે છે. ‘રસો વૈ સ્તઃ’ વિગેરે શબ્દોથી તૈત્તિરીય ઉપનિષદ રસ સ્વરૂપ પરમાત્માનું નિરૂપણ કરે છે. તે પણ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનું જ નિરૂપણ છે. શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ ના ૩-૧૭ માં શરણાંગત ભક્તિનું નિરૂપણ છે. તેજ ઉપનિષદના ૭૬મા અ. માં નીચેના શ્લોકમાં ચોક્કસ રીતે ભક્તિનું નિરૂપણ કર્યું છે.

यस्य देवे पराभक्तिर्-यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिता ह्यर्थाः, प्रकाशंते महात्मनः ॥

છાંદોગ્ય ઉપનિષદના ૩-૧૭ માં શ્રીકૃષ્ણને દેવકીના પુત્ર કહેલ છે. આ ઉપરાંત કેવલ્યોપનિષદ, નારાયણોપનિષદ, ગોપાલપૂર્વતાપિની નામનું ઉપનિષદ, અવ્યકતોપનિષદ-વિગેરે ઉપનિષદોમાં ભક્તિના ભણકારા છે.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં ભક્તિનો મહિમા ઠેકઠેકાણે બતાવીને, ખારમા અધ્યાયમાં ભક્તિનું ખાસ નિરૂપણ કર્યું.

વેદ, ઉપનિષદ અને ગીતા ભક્તિની પ્રાચીનતા સૂચવે છે. જે વેદમાં હતું, તે ઉપનિષદોમાં નિતર્યું. ઉપનિષદોમાંથી ગીતામાં અને પુરાણોમાં નીતર્યું. સોનું એનું એ, ઘાટ જુદા જુદા. ખાસ યાદ રાખવું ઘટે છે કે-ભાગવત નિગમ કલ્પતરૂનું આત્મરૂપ છે. જે રસ તરની શાખાઓમાં અને મૂળમાં અવ્યક્ત હતો, તે રસ રૂપમાં આવીને વ્યક્ત થયો.

કદિ વેદ વાંચવા નવરા ન થાઓ, તો તમારા પોતાના ઘરમાં નજર કરો. ત્યાં પણ ભક્તિ છે. સ્ત્રી પતિની ભક્તિ ન કરે, નોકર શેઠની ભક્તિ ન કરે, બાળકો માતા પિતાની ભક્તિ ન કરે, તો ગૃહતંત્ર ચાલે નહીં. પ્રજા રાજની ભક્તિ કરે, અને રાજા પ્રજાની ભક્તિ કરે, તેજ રાજતંત્ર ચાલે. વેદાંતમાં બહુ જ આગળ વધેલા ગુરુશિષ્ય વચ્ચે પણ ભક્તિભાવ હોય છે. શિષ્ય ભક્તિરૂપી ચાવીથી, ગુરુના હૃદય રૂપી પેટીને ખોલીને, તેમાંથી જીવન્મુક્તિ રૂપી ધન મેળવે છે. ટુંકામાં કહીએ તો કહેવાય કે-તમને પોતાને પણ ભક્તિ ગમે છે; અને તમે તમારો સ્વાર્થ સાધવા વખતે સામાની ભક્તિ કરીને, તેમને રીજવો છો.

ભક્તિ માર્ગના આચાર્યોએ શીખવ્યું કે-“ જે રીતે પતિવ્રતા સ્ત્રી પતિને નિર્મળ ભાવથી ભજે છે, તેવી રીતે જીવે નિર્મળભાવથી બ્રહ્મની ઉપાસના કરવી. સ્થૂળ દૃષ્ટિ વાળાને સ્થૂળ વિના કાંવે નહીં, માટે તેમણે મૂર્તિ આદિક સ્થૂળની ભક્તિ કરવાનું કહ્યું. સ્થૂળમાં ઉત્તમ પ્રકારે ભક્તિ સિદ્ધ થયા પછી, અનાયાસે બુદ્ધિની સૂક્ષ્મતા વધશે; અને નિર્ગુણમાં પ્રીતિ થશે. એટલે-નિર્ગુણ ભક્તિનો લાભ મળશે. ”

૨ હવે બીજા પ્રશ્નનો વિચાર કરીએ--

કૃષ્ણના પહેલાં કાષ્ટક કે કાષ્ટકના પહેલાં કૃષ્ણ ? તે પ્રશ્નનું સમર્થન લોકમાન્ય તીર્થકે તેમની પોતાની ટીકાવાળી ગીતામાં બહુ સારી રીતે કર્યું છે. તેમાં તેણે પોતે મેળવેલા પુરાવાથી સાબીત કર્યું છે કે-‘ જસસ કાષ્ટક બૌદ્ધની મહાયાન નામની શાખાના એક. ધર્મોપદેશક પાસે ધર્મનું જ્ઞાન લેવામાટે હિમાલય આવ્યા હતા. આ પ્રમાણે જ્ઞાન મેળવીને પછી તેમણે તે જ્ઞાનનો ફેલાવો યુરોપમાં કર્યો. બુદ્ધનો જન્મ ઇ. સ. પૂર્વે છે. બુદ્ધના જન્મની પૂર્વે લગભગ ૩૦૦૦ વરસ પહેલાંના વેદમાં, ભક્તિનું નિરૂપણ છે.

‘Shaivism versus Vaishnavism’ નામના પુસ્તકમાં ડૉ. ભાંડારકરે અનેક પ્રમાણોથી સાબીત કર્યું છે કે-‘ જસસ કાષ્ટકના પહેલાં, શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ આ દેશમાં હતી. ‘વૈષ્ણવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ’ શાસ્ત્રી દુર્ગારામે લખ્યો છે. કાષ્ટકના પહેલાં શ્રીકૃષ્ણ થયા હતા, તે બાબત પૂરવાર કરવા માટે, તે પુસ્તકમાં નીચેના પુરાવા લીધા છે.

૧ નાના ઘાટની નં. ૧ ની ગુફામાં ઇ.સ. પૂર્વે પહેલા સંકડાનો એક લેખ છે. તેના મંગળાચરણમાં બીજા દેવો સાથે સંકર્ષણ અને વાસુદેવનાં નામ છે. [જુઓ Encyclopaedia of Indo-Aryan Research III 6. P. P. 4 to 13.]

૨ બીસનગરમાં ઇ.સ. ૧૯૦૯ માં મળી આવેલા લેખમાં ‘દેવ દેવ વાસુદેવનો આ ગરુડધ્વજ ઉભો કરવામાં આવ્યો છે.’ એવા શબ્દો છે. [જુઓ Archaeological Survey of Annual Report 1913-14. Pt. 1 P. 18]. આ લેખ ઇ.સ. પૂર્વે બીજા શતકનો હોવાનું ડૉક્ટર ભાંડારકર કહે છે.

૩ રજપૂતાનામાં ઘોસંડી પાસે મળી આવેલા લેખમાં સંકર્ષણ અને વાસુદેવની પુજનો પ્રકાર છે. આ લેખ ઇ.સ. પૂર્વે ૨૦૦ વરસોનો જુનો છે. [જુઓ-Ludders list of Brahmi Inscriptions No 6.]

૪ પાણિનિના વ્યાકરણમાં વાસુદેવાજ્ઞાનામ્યા કુન [૪-૩-૬૮] સૂત્ર છે, તે ઉપરાંત વાસુદેવ અને અર્જુન સંબંધી બીનાઓ છે. વિદ્વાનો કહે છે કે ‘પાણિનિ ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦ વરસ પહેલાં હતા.’

૫ ઇ.સ. પૂર્વે ચોથા સૈકામાં ચંદ્રગુપ્તના વખતમાં ગ્રીક લેખક મેગેસ્થીનસ આ દેશમાં આવ્યો હતો. તેણે એવી નોંધ લીધી છે કે-‘ હિંદી શારસેની પ્રજામાં હિરેકલીસ પૂજાય છે. આ શારસેની પ્રજાના દેશમાં મેથેરા અને કલીસોપોરા નામનાં બે મોટાં શહેરો છે. તે દેશમાં જોનરસ નદી વહે છે. ’ [મેથેરા એ મથુરા અને જોનરસ એ યમુના]. આ બીના સાબીત કરે છે કે શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ ઇ.સ. પૂર્વે ચોથા સૈકામાં હતી.

૬ ઇ.સ. પૂર્વે ચોથા સૈકામાં કયા કયા ધર્મો હતા ? તેનું વર્ણન બૌદ્ધધર્મના પાલીનિદેશ નામના ગ્રન્થમાં મળી આવે છે. તેમાં વાસુદેવને માનનારાની નિંદા કરવામાં આવી છે. [જુઓ-Encyclopaedia of Indo-Aryan Research 111 6. p. 5.]

સાર—શ્રીકૃષ્ણ અને શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ, કાષ્ટકનાં સમય પહેલાંથી હિંદમાં છે. ભક્તિનો ઉદ્ભવ વેદમાં, ઉપનિષદોમાં અને ગીતામાં છે. જે કાંઈ હતું તેને પુરાણોએ વિસ્તારપૂર્વક સમજાવ્યું છે. રમયતે વિગેરે સૂત્રોમાં ભગવદ્ગીતાનો ઉદ્ભવ છે. તેથી એમ વિદીત થાય છે કે-અહમસૂત્રના પહેલાંના સમયથી, કૃષ્ણ અને કૃષ્ણની ભક્તિનો સ્વિકાર થયો છે.

નવી શોધખોળ કરીને ઇતિહાસ લખનારા કહે છે કે— પાંડવોને અને કૌરવોને ૫૦૦૦ વરસ પહેલાં, પાણીપતના મેદાનમાં યુદ્ધ થયું હતું. ઇ.સ. પૂર્વે ૪૫૦ વરસ પહેલાં થયેલા આર્યભટ્ટ નામના મોટા જ્યોતિષ શાસ્ત્રી પણ કહે છે કે ‘શ્રીકૃષ્ણ ૫૦૦૦ વરસ પહેલાં થયા હતા.’ હિંદુસ્તાનમાં રહેવું, હિંદુ કહેવાવું, અને હિંદુઓના પ્રાચીન સમર્થ ઋષિઓએ લખેલા ગ્રંથોનું રહસ્ય સમજવા પ્રયત્ન ન કરતાં, વગર સમજે તે ગ્રંથોને નિંદવા, એ ભયંકર અજ્ઞાન છે. એ પોતાની અધોગતિ છે. [હવે આ વિષય પૂરો થયો.]

અધ્યાત્મ દૃષ્ટિ અને સૂચના—અધ્યાત્મદૃષ્ટિથી રાસલીલાનું નિરૂપણ કરવા માટે, અનેક વિદ્વાનોએ બહુ વાણી વિલાસ કર્યો છે. જે છે તેના મારી મચ્છીને અનેક અર્થ કર્યા છે. અધ્યાત્મદૃષ્ટિના સંબંધમાં તમારે ખાસ યાદ રાખવું કે—ત્યાં સુધી સાકાર સિદ્ધ ન થાય; એટલે—સાકારમાં અત્યંત પ્રેમ ન થાય, ત્યાં સુધી અધ્યાત્મ દૃષ્ટિની વાતો કરશો નહીં; અને સાંભળશો પણ નહીં. નહીં માનો તો છો ત્યાંથી પાછા પડશો. આગળ વધી શકશો નહીં. યાદ રાખજો કે—સાકાર સિદ્ધ થયા પછી નિરાકાર અનાયાસે સિદ્ધ થશે તમારું મન નિર્ગુણ નહીં થાય, ત્યાં સુધી નિર્ગુણની વાતો—નિર્ગુણનું જ્ઞાન—સફળ થશે નહીં. ઉલટા નાસ્તીક બનશો. એકડા આવડે નહીં, તેને લેખાં પુછાય નહીં.

શરદ્ પુનમનો ચંદ્ર કેવો હતો તે હવે કહે છે— રાગ-વંશરથ

તદોદુરાજઃ કકુભઃ કરૈર્મુલ્લં, પ્રાચ્યા વિલિમ્પમ્પરુણેન શંતમૈઃ ॥

સ ચર્ષણીનામુદગાચ્છુચો મૃજન, પ્રિયઃ પ્રિયાયા ઇવ દીર્ઘદર્શનઃ ॥૨॥

અર્થ—તે સમયે લાંબા વખતના વિયોગ પછી મળેલો પતિ, જેમ પ્યારીના શોકને શમાવી દે, તેમ પૂર્વ દિશાના મુખને શીતળ સુખકારી કિરણોના લાલ રંગથી લીંપતો (એટલે રંગતો), અને તેજ શીતળ સુખકર કિરણો વડે, લોકોના દુઃખને હરિ લેતો, નક્ષત્રોના રાજ ચંદ્ર ઉગ્યો—ઉગેલો હતો. (૨)

૨ વિવેચન—

રાજની રાણીઓમાં પટરાણીનો ઠાઠ વધારે હોય, તેમ પુનમોમાં શરદ્ પુનમનો ઠાઠ વધારે છે. તે દિવસે શ્રીકૃષ્ણે રાસોત્સવ કર્યો, તેથી પણ તેનો મહિમા વધ્યો.

તદા—રાસોત્સવ કરવાનો વિચાર થયા પછી ચંદ્ર ઉગ્યો, એવો ભાવ નથી. ચંદ્રાદિથી શાભી રહેલી રાત્રીઓને જોઈને, શ્રીકૃષ્ણને રાસોત્સવ કરવાનો વિચાર થયો એવો ભાવ છે.

ચંદ્ર—મનનો દેવ ચંદ્ર છે. પૂર્વ શ્લોકમાં મનઃ શબ્દ છે, તેથી કેટલાએક ટિપ્પણીઓએ ‘ચંદ્ર’ શબ્દને ‘મન’ સાથે ગુંથ્યો છે. તેમ કરવાની કાંઈ જરૂર નથી. કુદરતી રીતે

૨ પદ્યઅર્થ—તદા—તે સમયે. દીર્ઘદર્શનઃ પ્રિયઃ—લાંબા વખત પછી મળેલો પ્યારો. પતિ. પ્રિયાયાઃ શુચઃ મૃજન ઇવ—પ્યારીના શોકને શમાવી દે તે પ્રમાણે. પ્રાચ્યાઃ કકુભઃ મુલ્લં—પૂર્વ દિશાના મુખને અરુણેન વિલિમ્પન—લાલરંગથી લિંપતો. અને શંતમૈઃ કરૈઃ—શીતળ અને સુખકર કિરણો વડે. [ચર્ષણિઃ મનુષ્ય] ચર્ષણીનામુદગાચ્છુચઃ મૃજન—લોકોના દુઃખને મટાડતો. સઃ [ઉદૂનાં (નક્ષત્રોના) રાજા] ઉદુરાજઃ—નક્ષત્રો રાજ ચંદ્ર ઉદગામ્ ઉગ્યો.

જે છે, તે કૃત્રીમતા કરતાં વધારે શાભે છે. પુનમનો દિવસ છે તેથી ચંદ્રે આભમાં આવડીને ખીલવુંજ નોંધ્યો. ફાંકડા પતિને દેખીને રઠીયાળા સ્ત્રીના અંગેઅંગમાં જેમ આનંદ ઉભરાય; તેમ ફાંકડા શ્રીકૃષ્ણને દેખીને ચંદ્રની સોળે કળાઓ ઉભરાયા લાગી. ઉકુરાજમાંથી અનેક અર્થ નીકળે છે. ઉકુ એટલે શુભ વૃત્તિઓ અને તેનો રાજા વિવેક. આજ તે સંબંધી વાત કરીએ. ઉકુ એટલે નક્ષત્ર અને રાજ એટલે રાજા. ઉકુરાજ એટલે નક્ષત્રોનો રાજા. રાજ શબ્દનો ખીલે અર્થ 'શાભે છે.' નક્ષત્રોમાં જેમ ચંદ્ર શાભે, તેમ ગોપીઓમાં કૃષ્ણ શાભે. 'નક્ષેત્રાણાં અહં રાણી' 'નક્ષત્રોમાં હું ચંદ્ર છઉં.' એમ ગીતામાં ગોવિંદ બોલ્યા છે. આ ચંદ્રમાં ખાસ ખૂબી એ હતી કે, 'આસા વિના આયમવું નહીં, અને આકાશના મધ્ય ભાગમાંજ લટકી રહેવું.'

ચંદ્ર અને પૂર્વ દિશા—જે પતિ લાંબે કાળે વ્હાલી સ્ત્રીને મળે, તે પતિ પોતાની પ્રિયાના મુખ ઉપર પ્રેમથી હાથ ફેરવીને, સ્ત્રીના વિરહના દુઃખની શાંતિ કરે; તેથી સ્ત્રીના મુખ ઉપર પ્રસન્નતા અને આનંદના ઉભરા આવે. **વિલિપ્ત** શબ્દ સૂચવે છે કે—મુઠ્ઠા નેહું હોય, તો પતિ પોતાનો હાથ કંકુવાળો કરીને સ્ત્રીને મુખે લુસી દે, પોતે દસે અને સ્ત્રીને હસાવે. પતિને પત્નિનો કરસ્પર્શ, અને પત્નિને પતિનો કરસ્પર્શ અનેક વેદનાને મટાડનાર છે. પતિને તાવ આવ્યો છે. પત્ની ગભરાધને વેદને બોલાવે છે. તે વખતે પતિ પત્ની કહે છે—

પદ—રાગ ગરબો.

અરે તું વેદ કાં તેડે, (૨) ગળે કાં ઔષધિ રેડે ? અરે તું વેદ કાં તેડે ?

સાખી—ભૂલી વેદક શું ગઈ ? વ્હાલી પ્યારી પ્રાણ !

દૂધી અમૃતની પ્રિયે ! તું તું ઔષધ પ્રાણ !

ભૂલી તું તો ખતાવું હું, ભરે જલ નેત્રમાં આ-શું ?

લલાટે રાખ કર તારો, પછી એ તાવ પણ પ્યારો— અરે૦

સાખી—વેદ રેડે તેથી પ્રિયે, આ દરદી સુંઝાય;

નારી ને દિલની અને, કર તું કાંઈ ઉપાય.

હૃદયનો વેદ મારો તું, હૃદય રાજ દરદ તો શું ?

મને આ તાવ સારો છે, મધુરી હૃંકવાળો છે— અરે૦

સાખી—જ્વરથી નોંધ શકાય છે, તારૂં હૈયું પ્રાણ !

ખીજ કોઈ સ્થિતિ નહીં, જ્વર તે મીઠી લ્હાણ.

અરે એ લ્હાણ કાં ખાવી ? મને તો ભાવતી એવી;

કદુ કાં ઔષધિ લેવી ? મળે છે જો મધુરી કે ! અરે૦

સાખી—દિલખૂદી તુજથી અરે, કુણા રસની ધાર;

નેહું જો કે પારખું, તો મુખ દર્પણ ધાર.

મને એ મ્હોં અતિ વ્હાલું, ગરીબ મદુ ને ફિકરવાળું;

અહીં અહીં આવ ચુંખી લઉં, હવે પગ ચાંપતાં માકી. અરે૦

સાખી—એ મુખ પાસે હોય તો, મીઠું શું નવ હોય ?

તાવ હોય કે કાંઈ હો, જે હો તે છો હોય.

પ્રિયે ! મુખ એ હસે છે હા, ગયો જ્વર ક્યાંઈ ઉડી આ;

અહિં તું આવ આલિંગુ, નયન મૃગ શાં મીચે છે તું ?

અરે०

[કલાપી]

તે પ્રમાણેજ રત્ન દિવસના ગાળા પછી, પોતાની પ્રિયા રૂપ પૂર્વ દિશાને ચંદ્ર મળ્યો. મળતાની સાથે ચંદ્રે પોતાના લાલ કિરણોથી પુર્વ દિશાને રંગી નાંખી-પુર્વદિશા સોના જેવી ચળકવા લાગી. પુર્વ દિશા પોતાના વિયોગના દુઃખને ભૂલી ગઈ.

યાદ રાખવું ઘટે છે કે-દિવ્ય દષ્ટિવાળા દેવાદિ અને રાસ રમવા આવેલી વ્રજગનાઓજ આ પ્રમાણે દેખતી હતી.

ચંદ્રચંદ્રિકા નામની ટિકા ચર્ષણિનો અર્થ 'ઓષધ' તથા 'મનુષ્યો' કરે છે. બૃહત્કમ મંદલ નામની ટીકામાં ચર્ષણિનો અર્થ સખિઓ છે. ભાવભાવિકા નામની ટીકામાં ચર્ષણિનો અર્થ 'ભગવદ્ભાગમાં ચાલનારા જીવો' એવો અર્થ કર્યો છે. શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય ચર્ષણિનો અર્થ 'બ્રમણ કરનારી શક્તિ' કરે છે. શ્રીધરાદિ ટિકાકારો ચર્ષણિનો અર્થ 'મનુષ્ય' કરે છે. છેલ્લો અર્થ યોગ્ય છે, કારણ કે શરદ્ગુણના સૂર્યના તાપથી તપી ગયેલાં મનુષ્યો ચંદ્રની ચાંદનીથી શાંત થાય છે.

શૃંગારરસની તૈયારી જોઈને શ્રીકૃષ્ણ ગોપીઓને ધસારો કરે છે—

દૃષ્ટ્વા કુમુદન્તમલખંડઃખલં, રમાનનામં નવકુંકુમારુણમ્ ॥

વનં ચ તત્કોમલગોરિંજિતં, જગૌ કલં વામદૃશાં મનોહરમ્ ॥૩॥

અર્થ—કુમુદ નામના રાત્રીએ ખીલનારાં કમળોને ખીલવનાર ચંદ્ર, કે જે સંપૂર્ણ ગોળાકાર હતો; તથા જે લક્ષ્મીના મુખની શોભા જેવી શોભાવાળો હતો; તથા જે નવીન કંકુના જેવો લાલ હતો, તે ચંદ્રને જોઈને, અને તે ચંદ્રના કોમળ કિરણોથી રંગાએલા વનને જોઈને, સ્ત્રીઓને પ્રિય લાગે એવું મનોહર ગાયન શ્રીકૃષ્ણ ગાવા લાગ્યા. [૩]

૩ વિવેચન—

અમુક મન્વંતરમાં ચંદ્ર અત્રિનો પુત્ર હતો; અને અમુક મન્વંતરમાં લક્ષ્મી અને ચંદ્ર લાઈ ખેડેને હતાં તેથી તે ખેડેના મુખની શોભા સરખી હતી. 'નવા કંકુના જેવો લાલ ચંદ્ર હતો, એમ કહીને ચંદ્રના મુખની શોભાની ઉત્કૃષ્ટતા બતાવી.

૩ પદ્યછંદ—અલંકાર મંદલં યસ્ય સઃ તં-સંપૂર્ણ ગોળાકાર ચંદ્રને. કુમુદાનિ ચિકસંતિ યેન સઃ કુમુદાન્ તં-કુમુદ નામના રાત્રીએ ખીલનારાં કમળોને ખીલવનાર ચંદ્રને. રમાયાઃ આનનસ્ય આમા દૃષ્ આમા યસ્ય સઃ તં-લક્ષ્મીના મનુષ્યની શોભા જેવી શોભા વાળા ચંદ્રને નવં કુંકુમમ્ દૃષ્ અરુણઃ તમ્-નવા કેસરના જેવો લાલ ચાળ ચંદ્રને. ચ-અને યસ્ય કોમલાઃ ગાવઃ [પુ. કિરણો.] સૈઃ અંજિતં (રંગાએલું) इति वनं दृष्ट्वा-કોમળ કિરણોથી રંગાએલા વનને જોઈને. वामा (સુંદરી) दृक् (દષ્ટિ) यासां ताः तासां-સ્ત્રીઓને. मनोहरं कलं जगौ-પ્રિય લાગે એવું ગાયન ગાવા લાગ્યા.

વામદશાં મનોહરમ્—સુંદર દષ્ટિવાળી સ્ત્રીઓને, એટલે સુંદરીયોને—યુવતીઓને—પ્રિય લાગે એવું (ગીત). ‘ગાનારાઓને સ્ત્રીઓ ચાહે છે’ એવી શ્રુતિ છે. એટલે સ્ત્રીઓ સંગીતથી અનાયાસે લલચાય છે. વામદશાંનો શૃંગારી અર્થ કરીએ, તો—‘જેમની બુદ્ધિ સુંદર હતી તે સ્ત્રીઓને’—જેમણે પોતાનું શ્રેય કરવાનો વિચાર કર્યો હતો, એવી સ્ત્રીઓને.’ એવો અર્થ થાય. બૃહત્કમસંદર્ભ નામની ટિકામાં કહે છે કે—‘શ્રીકૃષ્ણનું ગાન યોગે ન સાંભળ્યું; પણ પોતાને જે પ્રિય હતી, તે ગોપીઓએજ સાંભળ્યું.’

કુમુદ—ચંદ્રના પ્રકાશથી ખીલે તે કમળ.

ધસારો—પ્રણયલીલા—શ્રીકૃષ્ણે વ્રજંગનાઓને ધસારો કર્યો. આ ધસારાનો સંસ્કારી અર્થ ‘પ્રણયલીલા.’ [પ્રણય એટલે પ્રેમ અને લીલા એટલે ક્રિયા.] આ પ્રણયલીલા પશુપક્ષીમાં પણ હોય છે. **મી. જસવંતરાય મહેતા** નામના લેખકે, ‘પશુપક્ષીની પ્રણયલીલા’ એ નામનો હિંદુસ્તાન પત્રના તા. ૨૭-૯-૨૭ ના અંકમાં લેખ આપ્યો હતો. તેમાં તેઓશ્રી લખે છે કે—‘જેમ મનુષ્યો પોતાની સ્ત્રીને પ્રસન્ન કરવા પ્રયત્ન કરે છે, તેમ પશુપક્ષિ અને બીજાં જંતુઓ પણ પોતાની પ્રિયાઓને પ્રસન્ન કરવા પ્રયત્ન કરે છે. આ પ્રમાણે પત્નીને પ્રસન્ન કરવાના કાર્યને સંવનન (courtship) કહેવામાં આવે છે. મનુષ્યની માફક પશુપક્ષીઓ અને જંતુઓ પણ પ્રેમશાસ્ત્ર જાણે છે, એટલુંજ નહીં, પણ તેઓ મનુષ્યના કરતાં વધારે વફાદાર છે.’ ઓક્સફોર્ડ યુનિવર્સિટીના પોફેસર [જંતુશાસ્ત્રી] **મી. બુલીઅન** સોરેલ લક્ષ્મીએ પોતાના અનુભવ ઉપરથી જાહેર કર્યું છે કે—નીચલી કોટિના પશુપક્ષીઓ અને જંતુઓ પણ સારી રીતે પ્રેમ કરી શકે છે. તેઓમાંના કેટલાએક પોતાની પ્રિયતમાને પુષ્પાદિની ભેટ પણ આપે છે; કેટલાંએક મધુર ગાયનથી પોતાની પ્રિયતમાને રાજી કરે છે, વળી કેટલાંએક પ્રિયતમાને રાજી કરવા તેની પાસે નાચે છે.

કરોળીયા બે જાતના છે. તે બેઉ જાતો બુદ્ધિ બુદ્ધિ રીતે પ્રેમ કરે છે. એક જાતનો કરોળીયો માદા પાસે જાત જાતના નાચ કરે છે, અને માદા બ્યારે રાજી થાય છે, ત્યારે નરની પાસે દોડી જમને તેને વળગી પડે છે. પછી બેઉ ઝાંડાતુર બનીને ગોળાકાર કુંડાળામાં નાચે છે. બીજી જાતના કરોળીયા આંખે આંધળા હોય છે. તે પોતાની જાજ ઉપર ટકેરા મારીને મધુરો અવાજ કરે છે. આ જાતના કરોળીયાઓ પોતાની પ્રિયાને ભેટ તરીકે એક માખીને રેશમમાં વિંટાળીને આપે છે. જંગલી માખીઓમાં નર માદાને કુલના તોરાની ભેટ આપે છે. કેટલીએક વખત ફૂલને બદલે ખોરાકની કણિયો ભેટમાં આપે છે. પતંગિઓ પોતાની પ્રિયતમાને સુગંધીની ભેટ આપે છે. ખંડાકડાં કંસારીઓ અને એવાં બીજાં જીવડાં, પોતાની પાંખને પોતાના પગની સાથે અડાળીને, અવાજ પેદા કરે છે; અને પ્રિયતમાને પોતાના તરફ ખેંચે છે. દેડકા ‘ડેડું’ અવાજ કરીને દેડકીબાઇને રીજવે છે. ન્યુ-યૉર્ક શહેરના પ્રાણીસંગ્રહ સ્થાનના ડૉ. એડરે દેડકાનો એક રમુજી કીસ્સો જોશે હશે. એક દેડકા તળાવને કાંઠે ‘ડેડું’ કર્યા કરતો હતો. તે સાંભળીને દેડકીબાઈ તદ્દલ જામને સામાં ઉભાં રહ્યાં. દેડકાએ સંગીત બંધ કર્યું, એટલે દેડકીબાઈ ત્યાંથી નાસીને, બીજા દેડકા-બાઈ ‘ડેડું’ કરતા હતા, ત્યાં જમને ઉભાં રહ્યાં. પહેલા દેડકાબાઇને આ જોઇને અદેખાઈ આવી, અને વધારે જોરથી ‘ડેડું’ કરીને દેડકીબાઇને પોતા તરફ ખેંચ્યાં.

‘મગરો ગ્રેમ કેવી રીતે કરે છે તે સાંભળો. નર મગર પોતાની પ્રિયતમાની સમક્ષ પોતાના શરીરને પુલાવે છે, અને માથું તથા પુંછડીને હવામાં ઉંચા રાખીને, છીંછરા પાણીમાં ગ્રેળ ચક્કરડીમાં ફરવા માંડે છે. પાણીમાં પરપોટા અને શીણું ઉત્પન્ન થાય છે. આ જોઇને માદા પ્રસન્ન થાય છે.’

‘ગરમ દેશોમાં બોયર-બરડા નામના પક્ષી થાય છે. તે વસંત ઋતુ ખેસતાં રાજમહેલ જેવો સુંદર માળો બાંધે છે. જાત જાતના સુંવાળા પાદડાં અને પીંછાંથી માળાને બીછાવે છે, શયુઆર માટે તે માળાની અંદર પીંછાં, રંગીન પાતરાં, પુષ્પો વિગેરે ગોઠવે છે. માળો તૈયાર થઈ રહ્યા પછી, તે પક્ષી માળાની બહાર ઉભો રહીને, માદાને આકર્ષવા માટે નાચ અને સંગીતનો જવસો શરૂ કરે છે. જ્યારે માદા પ્રસન્ન થઇને નરની પાસે આવી જાય છે, ત્યારે બેઉ એકબીજાની પાછળ દોડાદોડ કરી મુકીને, ગ્રેમલીલા કરે છે.’

‘સારસ પક્ષીઓમાં નર માદાની આસપાસ નાચે છે. દમામથી જમીનને અડકીને વંદન કરતો હોય, તેમ શીર નમાવે છે. આ જોઇને માદા પણ નમન કરે છે, અને કુદે છે. કેટલીએક જાતના પક્ષીઓમાં માદા નરને પહેલો પસંદ કરી, પોતાનો કરી લેવા માટે, બીજા માદાઓ જોડે લડે છે. કેટલીએક જાતોમાં પક્ષીની માદા વસંત ઋતુ આવતાં દૂર પ્રદેશમાં જઈને વસે છે. પછી નર તે પ્રદેશમાં ઉડતા ઉડતા જાય છે, અને આખી ઋતુ માટે એકજ માદા એકજ નરની સાથે રહે છે.

‘પક્ષીઓ સંભોગની બાબતમાં ઘણો સંયમ પાળે છે. ઘણું કરીને એક ઋતુમાં એક માદા એકજ નર સાથે સંબંધ રાખે છે. એક પતિવ્રત તથા એક પત્નિવ્રત પ્રાણીઓનો જાતિસ્વભાવ જણાય છે. એક વખત સંબંધમાં જોડાયા પછી, પક્ષીઓ એકબીજાને ઘણાજ વફાદાર રહે છે; અને તેઓનું જોડું ઘણુંજ સુખી જીવન ગાળે છે.’ આવો ઇસારો શ્રીકૃષ્ણે વૃંજગનાઓને કર્યો.

વેણુનાદ સાંભળીને વૃજંગનાઓ શું કરે છે, તે સાંભળો—

નિશ્ચમ્ય ગીતં તદનન્નવર્ધનં, વ્રજસ્ત્રિયઃ કૃષ્ણગૃહીતમાનસાઃ ॥

આજગમુરન્યોન્યમલસિતોદયમાઃ, સ યત્ર કાન્તો જવલોલકુંડલાઃ ॥ ૪ ॥

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણે જેમનાં મન ખેંચી લીધાં હતાં, એવી વૃજંગનાઓએ, કામદેવને વધારનાર ગાયનને સાંભળીને, (આગવું સુખ લેવાની ઇચ્છાથી) એકબીજાને પોતાનો મર્મ ન જણાવીને, જ્યાં પ્યારા (શ્રીકૃષ્ણ) ઉભા હતા, ત્યાં આવી. ત્વરાથી આવતાં વેગને લીધે, તે સ્ત્રીઓના કાનનાં કુંડળ ડોલતાં હતાં. (૪)

૪ પદ્યછંદ—કૃષ્ણેન ગૃહીતાનિ માનસાનિ યાસાં તાઃ इति व्रजस्त्रियः—શ્રી કૃષ્ણે જેમનાં મન ખેંચી લીધાં હતાં એવી વૃજંગનાઓ. અનંગં વર્ધયति इति अनन्न-वर्धनं इति तत् गीतं—કામદેવને વધારનાર તે ગાયનને. નિશ્ચમ્ય—સાંભળીને. (આગવું સુખ લેવાની ઇચ્છાથી.) अन्योन्यं अलक्षितः उद्यमः યાસાં તાઃ—એકબીજાને પોતાના મર્મને ન જણાવતી એવી વ્રજસ્ત્રિયો. यत्र सः कान्तः (तत्र) आजगमुः—જ્યાં પ્યારો ઉભો હતો ત્યાં આવી. ते वपते. जवेन लोलानि कुंदलानि યાસાં તાઃ जबलोल कुंदलाः—વેગને લીધે તેઓનાં કાનનાં કુંડળ ડોલતાં હતાં.

૪ વિવેચન—

કાંત—સ્ત્રીને જ્ઞાલામાં જ્ઞાલો પતિ, અને જીવને જ્ઞાલામાં જ્ઞાલો પરમાત્મા. અહીં ગોપીઓએ શ્રીકૃષ્ણને ચોતાના પતિ માન્યા.

વેણુ—વેણુનો નાદ સાંભળી ગોપીઓ વૃંદાવન તરફ ચાલી. બ્રહ્માનંદ સ્વામી વેણુને પુછે છે. સાંભળો—

૫૬.

(રેખતા તાલ દાદરા.)

અયે સ્યામ તેરી અંસરીને કયા સિતમ કીયા ?
તનકી રહી ન હોસ, સખી મનકે હરલિયા—અયે૦
અંસીકી મધુર ટેર સુની; પ્રેમરસ ભરી;
વ્રજનાર લોકલાજ, કામકાજ તજદિયા—અયે૦
નભમેં ચડે વિમાન ખડે, દેવગણ સુને;
મુનિયોંકા છૂટા ધ્યાન, પ્રેમ ભક્તિરસ પિયા—અયે૦
પશુવોને તજ ઘાસ, પક્ષી-મૌન હો રહે;
જમુનાકા રૂકા નીર, પવન ધીર હો ગયા—અયે૦
એસી બળઈ અંસરી, સખ લોક બસ કિયે;
બ્રહ્માનંદ દરસ દીજિયે, તુમ ક્યાં ચલે ગયા ?—અયે૦

કૃષ્ણગૃહીતમાનસાઃ—શ્રીકૃષ્ણ જેમનાં ચિત્ત ચોરી લીધાં હતાં તે—
નરસીમહેતા ગાયછે—અરાધ્યર ઉપાડજે—

ગરબી.

હરિવેણુ વાય છે રે હો-વનમાં, તેનો વેહ વાધ્યો મારા તનમાં;
ચિત્તડામાં ચટપટી રે હો લાગી, જીવણુ જેવાને હું જાગી—હરિવેણુ૦
રસિયાજીને રે હો રાગે, વ્યાકુળ કીધાં છે વૈરાગે;
આશા તૃણા સર્વે તૂટી, જાણે જીવન દોરી ખૂટી—હરિવેણુ૦
ચિત્તકું ચોંટયું રે હો ધ્યાને, કંકણુ નેપુર પહેર્યા કાને;
સેંથે કાજળ રે હો સાર્યા, ધાવતા બાળકને વિસાર્યા—હરિવેણુ૦
પ્રીતે પરવશ રે હો કીધાં, કાનુડે ચિત્તડાં ચોરી લીધાં;
રાત શરદની રે હો શોભે, હધકું હરિ મળવાને લોભે—હરિવેણુ૦
શું કહીએ એ વાતો તમને, અંગમાં આનંદ વાધ્યો અમને;
વાલમ જેવા રે હો વનમાં, નરસી આનંદ પામ્યો મનમાં—હરિવેણુ૦

જગમુઃ ને બદલે આજગમુઃ શબ્દ વાપરીને સૂચવ્યું કે—શ્રી શુકદેવજી તે વખતે ધ્યાનથી શ્રી કૃષ્ણની પાસે હતા.

જગલાલકા હલાઃ—ત્વરાથી ચાલતાં કાનના કુંડળો ડોલતાં હતાં.

૫૬.

રૂઠી શરદપુનમની રાત રે—સુહિર વેણુ વાગે—વેણુ વાગે.
ગોપીઓને સ્નાનમાં સમજાવે રે—સુહિર વેણુ વાગે—વેણુ વાગે.

ગોપી ભૂલ્યાં છે દેહનાં ભાનરે—સુંદર૦
 લાગ્યું લાગ્યું શામળીયાસું તાનરે—સુંદર૦
 જાગ્યો પૂરવ જનમનો લેખરે—સુંદર૦
 કીધો ધારણુ ગોપીઓએ લેખરે—સુંદર૦
 ગોપી અતી ઉતાવળાં આવે રે—સુંદર૦
 મોતી મુક્તાક્ષે વધાવે રે—સુંદર૦
 બહાલે ધરીયો છે નટવર વેશરે—સુંદર૦
 હારે-એના ધુધરીયાળા કેશરે—સુંદર૦
 પાયે ઝાંઝરનો ઝમકારરે—સુંદર૦
 બહાલો નાચે ને થાય થેધકારરે—સુંદર૦
 કયીં દર્શન ને ભૂલી ગયાં ભાનરે—સુંદર૦
 એવું વલ્લભ પ્રભુજી કરે ગાનરે—સુંદર૦

ગોપીકાઓ કેવી રીતે તૈયાર થયાં, તે કથા હવે સાંભળો—

દુહન્ત્યોઽભિયયુઃ કાશ્ચિદ્-દોહં હિત્વા સમુત્સુકાઃ ॥

પયોઽધિશ્રિત્ય સંયાવ-મનુદ્વાસ્યાપરા યયુઃ ॥ ૫ ॥

પરિવેષયન્ત્યસ્તદ્વિત્વા, પાયયન્ત્યઃ શિશૂન્પયઃ ॥

શુશ્રૂષન્ત્યઃ પતીન્કાશ્ચ-દશન્ત્યોઽપાસ્ય મોજનમ્ ॥ ૬ ॥

લિમ્પન્ત્યઃ પ્રમૃજન્ત્યોઽન્યા, અંજન્ત્યઃ કાશ્ચ લોચને ॥

વ્યત્યસ્તવ ભરણાઃ, કાશ્ચિત્કુપ્પાન્તિકં યયુઃ ॥ ૭ ॥

અર્થ—તે વખતે જે ગોપીઓ દોહતી હતી, તેઓએ દોહવાનું પડ્યું

૫ પદ્યછંદ—કાશ્ચિત્ દુહન્ત્યઃ—કેટલીએક દોહતી હતી. સમુત્સુકાઃ—તેઓ આતુર થઈ જવાને લીધે. દોહં હિત્વા—દોહવાનું કામ તણ દધને. અભિયયુઃ—કૃષ્ણ તરફ ચાલી નીકળી. પયઃ અધિશ્રિત્ય—દુધને ઉનું કરવા મૂકીને તેને અને સંયાવમ્ અન્ન ઉદ્ધાસ્ય—ઘઉંની ખીર નીચે નહીં ઉતારીને. અપરાઃ યયુઃ—બીજી ગોપીકાઓ ચાલી નીકળી.

૬ પદ્યછંદ—કાશ્ચિત્ કેટલીએક ગોપીઓ. પરિવેષયન્ત્યઃ—પીરસતી હતી તે. તત્ હિત્વા—તેને તણને. શિશૂન્ પયઃ પાપયન્ત્યઃ—કેટલીએક બાળકોને દુધ પાતી હતી, તેને તણને પતીન્ શુશ્રૂષન્ત્યઃ—પતિની સેવા કરતી હતી તેને તણને. અશન્ત્યઃ—કેટલીએક ભોજન કરતી હતી તેઓ. મોજનમ્ અપાસ્ય—ભોજનનો ત્યાગ કરીને ચાલી નીકળી.

૭ પદ્યછંદ—અન્યાઃ—બીજી. લિમ્પન્ત્યઃ—કેટલીએક (ભોજન પછી) રસોડું લીપતી હતી. પ્રમૃજન્ત્યઃ—અંગને સ્વચ્છ કરતી હતી. કાઃ ચ—કેટલીએક વળી. લોચને અંજન્ત્યઃ—આંખોને આંજતી હતી. કાશ્ચિત્—વળી કેટલીએક. વ્યત્યસ્તાનિ (ઉલટાંમુલટાં) વચ્ચા-ભરણાનિ યાસાં તાઃ—ઉલટાં મુલટાં વચ્ચે પહેર્યા હતાં—તે તમામ કુળજસ્ય અંતિકં યયુઃ—શ્રીકૃષ્ણની પાસે જવા ચાલી નીકળી.

મેલીને, આતુરતાથી કૃષ્ણ તરફ ચાલવા માંડ્યું. જેઓએ દુધને ઉતું કરવા ચૂલે મૂક્યું હતું, તેઓ દુધને ચૂલેથી ઉતાર્યા વિના ચાલી નીકળી. કેટલીએક રાંધવા મૂકેલી ઘઉંની ખીરને, પાકી રહ્યા છતાં, ચૂલેથી ઉતાર્યા વિના કૃષ્ણ તરફ ચાલવા લાગી. (૫) તે વખતે જે ગોપીઓ પીરસતી હતી, તેઓએ પીરસવાનું તણને; જેઓ બાળકોને દુધ પાતી હતી, તેઓએ તે કાર્ય તણને; જેઓ પતિની સેવા કરતી હતી, તેઓએ પતિ સેવાનો ત્યાગ કરીને; કેટલીએક જેઓ લોજન કરતી હતી, તેઓએ લોજનનો ત્યાગ કરીને—શ્રીકૃષ્ણ તરફ પ્રયાણ કર્યું. (૬) કેટલીએક જેઓ લીંપતી હતી તેઓએ લીંપવાનો ત્યાગ કરીને, જેઓ અંગને સ્વચ્છ કરતી હતી, તેઓએ તે કાર્યને પડ્યું મેલીને; જેઓ આંખો આંજતી હતી, તેઓ તે કાર્ય તણને; તથા જેમણે ઉતાવળમાં ઉલટાં મુલટાં વચ્ચાબૂધણે પહેરી લીધાં હતાં, એવી તમામ ગોપીકાઓ શ્રીકૃષ્ણની પાસે જવા માટે ચાલી નીકળી. (૭)

૫ થી ૭ વિવેચન—

બંસીનો નાદ સાંભળી ગોપીકાઓ થું કહે છે—

૫૬.

સખિ ! આજરે વાગે વૃંદાવન વાંસળી,
હારે સુણિ શ્રવ ધણો અકળાય જો—આજરે૦
હારે સખિ ! મૃત તાત બાત સર્વે મૂકીયા;
હારે મેં તો મૂક્યો કુટુંબ પરિવારજો—આજરે૦
હારે હું તો ગૌઓના દોહન વિસરી,
હારે મેં તો વાછરડાં બાંધ્યાં બહારજો—આજરે૦
હારે મેં તો ઘીરે તાવીને રેડ્યાં છાસમાં;
હારે મેં તો દુધમાં નાખ્યાં નિર સખિ !—આજરે૦
હારે સખિ ! અવળાં તે આભરણ પહેરિયાં;
હારે મેં તો અવળાં ઓઢ્યાં ચીરજો—આજરે૦
હારે સખિ ! હાથની કાંકણી પાયમાં,
હારે પહેર્યો પગનાં નેપુર કાનજો—આજરે૦
હારે સખિ ! કાળજા સાર્યો મેં તો વેણમાં;
હારે બેની કાળજો સિંદુર સમાયજો—આજરે૦
હારે સખિ વૃંદા તે વનના ચોકમાં;
હારે મારે બહારે રચ્યો છે રાસજો—આજરે૦
હારે સખિ ! માધવદાસની વિનતી,
હારે મારો રહેજો ચરણમાં વાસજો—આજરે૦

ગરબી

મુણી બંસીનાદ વિકળ ભાષ મન મનજો;
કાંઈ ગાય દોતી ઉઠીરે વેણ સાંભળીજો—મુણી૦

કોઈ કંથને જમાડતી, ઉભી થઇએ;
 કોઈ પોતે જમતી ઉઠીરે વેણુ સાંભળીએ—સુણી૦
 કોઈ કંથની સેવા કરતી ઉભી થઇએ;
 કોઈ પોતે સુતી ઉઠીરે વેણુ સાંભળીએ—સુણી૦

વિગેરે—વિગેરે.

બહેનોને—બહેનોએ આવાં પદો સાંભળીને હૈયું હાથ રાખવું. આ તો પ્રભુ પોતે છે, અને ગોપીઓ પૂર્વ જન્મના ઋષિઓ છે; માટે તેમને દોષ ન લાગે. પણ તમે ત્યાં ત્યાં—બાપા, સાધુ, સન્યાસીઓ અને જે તે ગુરુઓને દેખીને દોડો છો; પરણ્યાને પડયો મેલીને ધર્મને બહાને રજા છો; ધરનાં કામકાજ રજાતાં મૂકીને, પરણ્યાને પીડો છો; ધણીને—ખાતો હો તો ખા, નહીં તો ચૂલામાં જ, લુખા પુખા રોટલા આપો છો, અને ગુરુને લાડવા જમાડો છો. ધણી પંખો માગે, ત્યારે છોટથી પંખાનો ધા કરો છો; અને ગુરુને પંખા કરો છો. વિગેરે સેવા કરવાથી તમે ગોપીઓ થઈ શકશો નહીં. તમારા ગુરુ પણ કૃષ્ણ થઈ શકશે નહીં. તમારા સંગથી ગુરુ પતીત થશે, અને તમે તમારું કલ્યાણ સાધી શકશો નહીં—ઉલટાં ફસાઈ જશો—પાપના લાગીદાર થશો. કદિ તમે વિધવા હો, તો પણ આ પ્રમાણે રજાવું તે તમારો ધર્મ નથી. તમે સધવા હો, તો તમારા પતિની સેવામાં ગોવિંદ બેઠા છે. કદિ તમે વિધવા હો, તો શ્રીકૃષ્ણની મૂર્તિની અનન્ય ભાવથી કરેલી ઉપાસનામાં ગોવિંદ બેઠા છે. વિશેષ જાણવું હોય તો ચાલુ સાલનો વૈશાકનો અંક ફરીવાર વાંચી જાઓ.

૫૬.

રે શિરસાટે નટવરને વરીએ, રે પાછાં તે પગલાં નવ ભરીએ—રે શિર૦

x x x x

રે પહેલુંજ મનમાં ત્રેવડીએ, રે હોરે હોરે જુદે નવ ચડીએ;

જો ચડીએ તો કટકા થઈ પડીએ—

રે શિર૦

રે રંગસહીત હરિને રડીએ, રે હક વાગે પાછા નવ હડીએ;

બ્રહ્માનંદ કહે ત્યાંજ મરી મટિએ—

રે શિર૦

સંબ્રમ—પ્યારાને મળવાના આવેશમાં, અવળાં સવળાં વસ્ત્રાલુપણ પહેરી લેવાં, તે સ્થિતિનું નામ સંબ્રમ. શ્રીકૃષ્ણનું નામ સાંભળીને વિદુરની સ્ત્રી નહાતાં નહાતાં નમ્ર શરીરે દોડ્યાં આવ્યાં તે સંબ્રમ.

‘મન્મથા મથ મદ્મકો, મથાજી માં નમસ્કુહ।’ ‘સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય, મામેકં શરણં વ્રજ’ એમ અર્જુનને કહેવું પડ્યું; અને ગોપીકાઓ અનાયાસે તે વાત સમજી ગઈ. પ્રભુનું જ્ઞાન સાંભળતાં, સૂત્રના તાંતણાથી બાંધેલી કાષ્ઠની પુતળા જેવી ગોપીઓ બની ગઈ. આ તમામ ચેષ્ટા સૂચવે છે કે, ગોપીઓને શ્રીકૃષ્ણમાં અનુરક્તિ [રાગ] છે, અને અન્ય સર્વમાં વિરક્તિ [વિરાગ] છે.

‘મદ્યર્પિતમનોઽદ્ધિરૂ-યો મે ભક્તઃ સ મે પ્રિયઃ’ ।

‘હર્ષામર્ષમયોદ્દેગૈર્-મુક્તો યઃ સ ચ મે પ્રિયઃ’ ।

‘શુભાશુભપરિત્યાગી, મક્તિમાન્યઃ સ મે પ્રિયઃ’ ।

[ગીતા અ. ૧૨].

અપિ શ્વેત્સુદુરાચારો, મજતે મામનન્યમાનઃ ।
 સાધુરેવ સ મંતવ્યઃ, સમ્યગ્વ્યવસિતો હિ સઃ ॥૩૦॥
 ક્ષિપ્રં ભવતિ ધર્માત્મા, શશ્વત્તિ મિગચ્છતિ
 કૌતેય પ્રતિજાનિ હિ, ન મે ભક્ત વ્રજશ્યતિ ॥૩૧॥
 માં હિ પાર્થ વ્યપાશ્રિત્ય, ક્ષેડપિ સ્યુઃ પાપાન્યઃ ॥
 ક્ષિયો વૈશ્યાસ્તથા શૂદ્રાન્, તેડપિ વૈતિ વરાં ગતિ ॥૩૨॥

ગીતા અ. ૯.

વિગેરે વચનો ગોપીઓએ અનાયાસે પુરવાર કર્યા.

ગોપીઓ સર્વસ્વનો ત્યાગ કરીને શ્રીકૃષ્ણ પાસે આવી. તે સંબંધમાં શ્રી રામચંદ્ર વિભીષણને કહે છે કે—

ચોપાધ—સુનો સખા નિજ કહોં સ્વભાવિ, જન બુઝીડી શંભુ ગિરિગઉ;
 જે નર હોય ચરાચર દ્રોહી, આવે સભય શરણતકી મોહી,
 તજિ મદ મોહ કપટ છલ નાનાં, કરોં સઘ તેહિ સાધુ સમાના.
 જનની જનક બંધુ સુતદારા, તનધન ભુવન સુહૃદ પરિવારા,
 સખકી મમતા ત્યાગ બટોરી, મમપદ મનહિ બાંધિ બટિ દોરી.
 સમદર્શી ઇચ્છા કધુ નાહિ, હર્ષ શોક ભય નહિ મનમાંહિ,
 અસ સનજન મમ ઉર અસ કૈસે, લોભી હૃદય અસત ધન જૈસે.
 તુમ સારિખે સંત પ્રિય મોરે, ધરોં દેહ નહોં આન નિહોરે.

[મોક્ષવાણી પાનુ ૪૮].

ગોપીઓને ધરમાં અટકાવવા પ્રયત્ન થાય છે—

તા વાર્યમાણાઃ પતિભિઃ, પિતૃભિર્બ્રાતૃવંશુભિઃ ॥

ગાવિન્દદ્વૃતાત્માનો, ન ન્યવર્તન્ત મોહિતાઃ ॥ ૮ ॥

અર્થ—આ પ્રમાણે મોહ પામેલી તે સ્ત્રીઓને પતિ, બાપ, પુત્ર અને બંધુઓએ અટકાવી; તે પછી જેમનાં ચિત્ત મોવિંદ ભગવાનમાં લાગી રહ્યાં હતાં, એવી તે સ્ત્રીઓ પાછી વળી નહીં. (૮)

૮ વિવેચન—

મોડી નદીના પ્રવાહમાં તણાતા વહાણમાં એટલા લોકોને, કાંઈ ઉભેલા લોકો ઉભા રહો, ઉભા રહો, એમ બૂમ મારીને કહે, તે જેમ વૃથા છે, તેમ ગોપીઓને અટકાવવા અનેક પ્રયત્ન થયા, પણ તે વૃથા ગયા.

૮ પદ્યહેતુ—પતિભિઃ પિતૃભિઃ પુત્રવંશુભિઃ—પતિથી, બાપથી, પુત્ર અને બંધુ-ઓથી. વાર્યન્તે इति વાર્યમાણાઃ—અટકાવવામાં આવી. इति તાઃ—એવી તે સ્ત્રીઓ. ગોવિંદે અપહૃતાઃ આત્માનઃ યત્સાં તાઃ इति મોહિતાઃ—ગોવિંદમાં જેમનાં મન ખેંચાઈ ગયાં હતાં એવી મોહ પામેલી તે સ્ત્રીઓ. ન ન્યવર્તન્ત—પાછી વળી નહીં.

મીરાંબાઇએ ગાયું છે કે—

૫૬.

લાગ્યોરે મુને નટવરસું નેડો—

[ઉતાવળ ન કરો—ધીમેથી અને પ્રેમથી ઉપાડો.]

લાગ્યોરે મુને નટવરસું નેડો, (૨) હવે મેં તો

—હાં-હવે-રે મેં તો—શિર નાંખ્યો છોડો. લાગ્યોરે

અંતર થકી બહાલાને વરિએ, (૨) દુરિજનથી આપણુ નવ ડરિએ; (૨)

પગલાં કદિ પાછાં નવ ભરિએ—લાગ્યોરે હવેરે લાગ્યોરે

દુરિજનને કહેવું હશે તે કહેશે, (૨) પાછળથી તે પસ્તાઇ મરશે; (૨)

પ્રભુ તેનું સાઈં સદા કરશે—લાગ્યોરે હવેરે લાગ્યોરે

સુંદરિવર શાભે છે સારો, (૨) મને લાગે પ્રાણુ થકી પ્યારો; (૨)

ધરીએક-હાં-ધરીએક નવ મેલું ન્યારો—લાગ્યોરે હવેરે લાગ્યોરે

શાભે બહાલો સોનેરી પટકે, (૨) મોહી હું તો મોહનને લટકે; (૨)

ખેંચ્યું મન આંખ તણે ચટકે—લાગ્યોરે હવેરે લાગ્યોરે

કેડે રૂપાં પીતાંબર કસીયાં, (૨) મીરાંબાઇના બહાલા છો રસીયા; (૨)

આવીને મારા હૃદયકમળ વસીયા—લાગ્યોરે હવેરે લાગ્યોરે

૫૬.

સુરતા લાગીરે તેની બ્રમણ્યો ભાંગી, જેને સુરતારે લાગી.

સુરતા લાગીરે, એક સંત પ્રહ્લાદને; (૨)

તાતનો ત્રાસ જેણે હૃદયે નવ ધરીયો—જેને

નટેરે ખેલ રચ્યોરે યોગાનમાં (૨)

દોર વિનાનું બીજું અવર નવ દેખે—જેને

પતંગને દીપક સાથે રનેહ બંધાણો (૨)

તનમન અરપી જેણે દેહ દમી છે—જેને

મત્સ્ય ને જળ સાથે પ્રીત બંધાણી (૨)

મરતાં લગીરે તેની ઇચ્છા નવ ત્યાગી—જેને

મરજીવા સંત જેણે મન વશ કીધાં (૨)

પેસી સાગરમાં મોતી વીણીને લીધાં—જેને

ભક્તિનો મારગ એવારે કહીએ, (૨)

પ્રીતમનો સ્વામી તેના હૃદયામાં રહે છે—જેને

શ્રીકૃષ્ણના દર્શન કરીને ગોપીઓએ ગાયું કે—

૫૬.

સોભા સલુણા સ્વામની પું જેને સખિ,

સોભા સલુણા સ્વામની;

કોટી કંદરપને લગવે એનું મુખક,

પ્રીકી પડે છે કળા કામની—પું જેને

નટવર નાગર સુખના સાગર,
બલીહારી છે જેના નામની—તું જોને
જાણે તેને સાર સરવનો;
ખીજ વસ્તુ નથી કામની—તું જોને
અનુપમ અવીચલ એ અલબેલો;
જીવન મુડી છે દયારામની—તું જોને

યાદ રાખજો કે—ગોપીઓ હમેશાં જેને વ્રજમાં દેખતાં હતાં, તે આ કૃષ્ણ નથી. આ તો કોઈ કાંકડેરાવ બનીને ઉભા છે. આ તો નટવર—આ તો લટકાળો—આતો કૃષ્ણ કોડા-મણો. ખોલો શ્રી શ્રીકૃષ્ણચંદ્રકી જય.

મોહિતા:—આ શબ્દ ગોપીઓને લાગુ પડે છે; છતાં પતિ, પિતા, બંધુ વિગેરે જેઓ વારતા હતા, તેમને લાગુ પાડીએ, તો કાંઈ ખોટું નથી. કારણકે તેઓ પણ ભગ-વદ્ માયાથી મોહ પામી ગયા હતા; તેથીજ જ્યાં રાસ થયો, ત્યાં તેઓ ગોપીઓની પાછળ પાછળ આવી શક્યા નહીં, અને રાસમાં ડખલ કરી શક્યા નહીં. [આગળ ૩૩-૩૮ માં શ્રી શુકદેવજી કહે છે કે— તે સ્ત્રિઓ પોતાની પાસેજ સુતી હોય, એમ ગોવાળીયા જાણતા હતા.]

જે ગોપીઓ ધરમાંથી નીકળી શકી નહીં તેમણે શું કર્યું તે હવે સાંભજો—

અંતર્ગૃહગતાઃ કાશ્ચિદ્-ગોપ્યોઽલબ્ધિર્નિર્ગમાઃ ॥

કૃષ્ણં તદ્ભાવનાયુક્તા, દધ્યુર્મીલિતલોચનાઃ ॥ ૯ ॥

દુઃસહપ્રેષ્ઠવિરહ-તીવ્રતાપધુતાશ્રુભાઃ ॥

ધ્યાનપ્રાપ્તાચ્યુતાશ્લેષ-નિર્વૃત્ત્યા ક્ષીણમદ્વલાઃ ॥ ૧૦ ॥

તમેવ પરમાત્માનં, જારબુદ્ધયાપિ સંગતાઃ ॥

જહુર્ગુણમયં દેહં, સઘઃ પ્રક્ષીણબન્ધનાઃ ॥ ૧૧ ॥

૯ પદ્યછેદ—કાશ્ચિત્ ગોપ્યઃ—કેટલીએક ગોપી. ન લબ્ધઃ વિનિર્ગમઃ યામિઃ તાઃ—જેમને કોઈ રીતે બહાર નીકળવાનો રસ્તો પ્રાપ્ત થયો નહીં તે અંતર્ગૃહગતાઃ—ધરમાં સપડાઈ ગઈ હતી તેઓએ મીલિતાનિ લોચનાનિ યાસાં તાઃ—આંખો વીંચી દષ્ટને અને તસ્ય કૃષ્ણસ્ય ભાવનાયુક્તાઃ—શ્રીકૃષ્ણમાં મન લગાડી દષ્ટને. કૃષ્ણં દધ્યુઃ—શ્રીકૃષ્ણનું ધ્યાન ધર્યું.

૧૦-૧૧ પદ્યછેદ—અતીશયેન પ્રિયઃ પ્રેષ્ઠઃ—બહુજી વ્હાલો પુરુષ. દુસહસાસૌ પ્રેષ્ઠસ્ય વિરહઃ (વિયોગ) તેન તીવ્રતાપઃ તેન ધૂતાનિ અશ્રુમાનિ યાસાં તાઃ—પ્યારાના ન સહન થઈ શકે એવા વિરહથી ઉત્પન્ન થએલા તીવ્ર તાપથી, જેઓનાં પાપ બળી ગયાં હતાં એવી તે ગોપીઓ. ધ્યાનેન પ્રાપ્તઃ અચ્યુતસ્ય આશ્લેષઃ (બેટું, મેળામ). તેન (તેથી પ્રાપ્ત થએલી). નિર્વૃત્તિઃ (મુખ) તથા દયાવપ્રાપ્તાચ્યુતાશ્લેષનિ-ર્વૃત્ત્યા—ધ્યાનથી પ્રાપ્ત થએલા અચ્યુતના મેળાપ રૂપી બેટથી જે સુખ મળ્યું તે સુખથી. ક્ષીણં મંગલં યાસાં તાઃ—જેમનાં પુણ્ય બળી ગયાં હતાં તે સ્ત્રીઓ. જારબુદ્ધયા અપિ—

અર્થ—કેટલીએક ગોપીઓ કે જેમને, કોઈ રીતે બહાર નીકળવાનો રસ્તો પ્રાપ્ત થયો નહીં, તે સ્ત્રીઓ ઘરમાં સપડાઈ ગઈ. ત્યાં તેઓએ આંખો વિંચી દઈને, અને શ્રીકૃષ્ણમાં મન લગાડી દઈને, શ્રીકૃષ્ણનું ધ્યાન ધર્યું. [૬] પ્યારાના ન મળન થઈ શકે એવા વિરહથી ઉત્પન્ન થએલા તીવ્ર તાપથી, તે સ્ત્રીઓનાં પાપ બળી ગયાં. ધ્યાનથી પ્રાપ્ત થએલા અચ્યુતના મેળાપરૂપી ભેટથી જે સુખ મળ્યું, તે સુખથી તેમનાં પુણ્ય (પણ) બળી ગયાં. તે સ્ત્રીઓ, નરણુદ્ધિવાળી હતી, તો પણ તે સ્ત્રીઓના પાપ પુણ્યરૂપ બંધનો તૂટી ગયાં. તેઓએ તુરત ગુણમય દેહનો ત્યાગ કર્યો; અને શ્રીકૃષ્ણ કે જે પરમાત્મા હતા, તેમને તેઓ પામી ગઈ. [૧૦-૧૧].

૯ થી ૧૧ વિવેચન--

ભાવના અને ધ્યાન--મંદિરે મંદિરે દર્શન કરો છો, ચારે ધામ ફરીને આવ્યા છો, ઠંક ઠંકણે કથાવાર્તામાં હાજર રહો છો, પણ કદિ પ્રભુની ભાવના થાય છે? ભાવના થાય છે, ત્યારે કદિ આંખો વીધીને વસ્તુનો વિચાર કરો છો? કરજો-કરવા જેવું છે.

ભૂમીમાં મુકેલું સોનું જેમ તપીને સાફ થાય છે. તેમ વિરહાગ્નિમાં તપેલું ચંતઃકરણ તપીને નિર્મળ બની ગયું. તીવ્ર તાપથી તેમનાં પાપ નાશ પામ્યાં, અને અચ્યુત ભગવાનના મેળાપથી પુણ્ય પણ નિવૃત્તિ પામ્યાં. કર્મનાં બંધ ઢીલા પડ્યા, અને દેહ મોક્ષો થયો. મોક્ષનો આધાર કર્મના ક્ષય ઉપર છે. ન્યાં સુધી કર્મ હોય ત્યાં સુધી બંધ હોય. કર્મમાં પાપ અને પુણ્ય બેઉનો સમાસ થાય છે. જહુઃ ગુણમયં દેહં-એટલે 'તે સ્ત્રીઓ મરી ગઈ' એવો અર્થ કરવો નહીં, પણ તે સ્ત્રીઓ જીવન્મુક્ત થઈ, એવો અર્થ કરવો.

અચ્યુત--જરાએ ચલાયમાન ન થાય એવો. 'ગોપીઓ ગમે એવા ભાવથી ભજે, તો પણ આ અચ્યુત છે' એમ શ્રીકૃષ્ણેવળએ રાગ પરિક્ષીતને અને આપણને સૂચવ્યું.

૧૧મા શ્લોકમાં જારણુદ્ધયાડપિ-સ્ત્રીને પરપુરૂષમાં અને પુરૂષને પરસ્ત્રીમાં અનાયાસે ગુણમય ભાવ થાય. તે નરણુદ્ધિ ગણાય છે. લગ્ન તથા લક્ષ્મીનો તેમાં ત્યાગ છે, તેથી નરદ્ધર્મ રસને ઉદીપન કરનાર ગણાય છે; તોપણ તે અધમ અને ભયંકર છે. આ સ્ત્રીઓ ગુણાતીત થઈ, પાપ તથા પુણ્યથી રહિત થઈ. તે પહેલાં તેઓ ગુણમય હતી. તેઓ નરણુદ્ધિથી શ્રીકૃષ્ણ પાસે આવી હતી. પારસમણિનો મેળાપ કરનાર લોહું પ્રથમ લોહું જ હોય, પણ પારસમણિનો મેળાપ થયા પછી તે એકદમ સોનું થઈ જાય. ભમરીનો ડંખ ખાધા પછી ડીકો ભમરી બની જાય. તે પ્રમાણે આ ગોપીઓ ગમે એવી હતી, તોપણ ગુણાતીતમાં [પ્રભુમાં] પ્યાર કરનારી હોવાથી, ગુણાતીત બની ગઈ

નરણુદ્ધિવાળી હતી તે, પણ. પ્રણીણાનિ વંધનાનિ યાસાં તાઃ-તે સ્ત્રીઓના પાપ પુણ્ય રૂપી બંધનો તૂટી ગયાં. સઘઃ ગુણમયં દેહં જહુઃ-તેઓએ તુરત ગુણમય દેહનો ત્યાગ કર્યો. અને તમ્ ષષ્ઠ પરમાત્માનં સંગતાઃ-શ્રીકૃષ્ણ કે જે પરમાત્મા હતા તેમને પામી ગઈ.

નરબુદ્ધિ સાંભળીને પરીક્ષિત પ્રશ્ન કરે છે, સાંભળો—

॥ રાજીવાશ્વ ॥

કુર્ણં વિદુઃ પરં કાન્તં, ન તુ બ્રહ્મતયા મુને ॥

ગુણમવાહોપરમસ્-તાસાં ગુણધિયાં કથમ્ ॥ ૧૨ ॥

અર્થ--હે શુકદેવજી ! તે ગોપીઓ શ્રીકૃષ્ણને કામબુદ્ધિથી પરમપ્યારા નજીવી હતી; પણ બ્રહ્મભાવનાવાળી બુદ્ધિથી તેઓ શ્રીકૃષ્ણને ઓળખતી નહોતી. આ પ્રમાણે તે સ્ત્રીઓ કે જેઓ, વિષયમાં લપટ બુદ્ધિવાળી હતી, તેમને ગુણોના પ્રવાહરૂપ સંસારથી મુક્તિ કેવી રીતે સંભવે ? [૧૨].

૧૨ વિવેચન—

‘જેવી ભાવના તેવું ફળ’—‘યે યથા માં પ્રપચંતે તાંસ્તથૈવ મજાન્મચંદં,’ વિગેરે વચનોથી આપણે જાણવાને સાધારણ વેપારી જેવા નજીવે છઇએ. ઇશ્વરના હિંડાણમાં ઉતરતા નથી. વાસ્તવ જ્ઞાનના ધમંડથી ઘેરાએલા જીવો આવા પ્રશ્ન કરે છે.

તમેશ્વરવિદિત્વાડતિમૃત્યુ મેતિ નાન્યઃ પંથા વિષતેડયનાય ॥ [શ્રુતિ] તેનો એવો અર્થ થાય છે કે—‘પરમાત્માને નજીવ પછીજ મોક્ષ મળે છે.’ મોક્ષ પ્રાપ્તિ માટે બીજો માર્ગ નથી.’

મક્ત્યૈવ તુષ્ટિમચ્ચેતિ, વિષ્ણુર્નાન્યેન કેનચિત્

સ પચ મુક્તિદાતા ચ, મક્તિસ્તત્રૈવ કારણમ્ ॥

અર્થ—ભક્તિથીજ વિષ્ણુ સંતોષ પામે છે. બીજા કોઈ પણ સાધનથી વિષ્ણુ પ્રસન્ન થતા નથી. ભક્તિજ મુક્તિદાતા છે; અને મુક્તિમાં ભક્તિ મુખ્ય કારણ છે.

પરીક્ષિત રાજા શંકા કરે છે કે—‘ગોપીઓ પાસે નથી જ્ઞાન, કે નથી ભક્તિ. ત્યારે તેમનો મોક્ષ કેવી રીતે થાય ?’

આવી શંકા સુતીક્ષણને થઇ હતી. સાંભળો, જીવો મોક્ષવાણી પાતુ ૩૦. શ્રીરામના આવવાના સમાચાર સાંભળીને, સુતીક્ષણ શ્રીરામના રસ્તામાં ઉભા રહીને વિચાર કરે છે—

ચોપાદ—હે વિધિ દીનજંધુ રઘુરાયા, મોસે શઠપર કરહલિં દાયા ?

સહિત અનુજ મોહી રામગુંસાદ, મિલહલિ નિજ સેવકડી નાઈ ?

મોરે જીય ભરોસ ૩૬ નાંહિ, ભક્તિ ન વિરતિ જ્ઞાન મનમાંહી,

નહિ સત્સંગ યોગ જપ યાગા, નહિ દદ ચરણકમલ અનુરાગા;

એક બાની કરણા નિધાનકી, સો પ્રિય જકે ગતિ ન આનકી.’

૧૨ પદ્યએ—હે મુને—હે શુકદેવજી ! કુર્ણં પરં કાન્તં વિદુઃ—તે ગોપીઓ શ્રીકૃષ્ણને (કામબુદ્ધિથી) પરમપ્યારા નજીવી હતી. તુ—પણ. બ્રહ્મજ્ઞઃ ભાવઃ બ્રહ્મતા તવા—બ્રહ્મ ભાવથી (નહીં.) [ગુણેષુ ધીઃ યાસાં તાઃ—તાસાં-ગુણધિયાં] તાસાં ગુણધિયાં—તે સ્ત્રીઓ કે જેઓ વિષયમાં લપટ બુદ્ધિવાળી હતી તેમને. ગુણમવાહાત્ ઉપરમઃ કથમ્ ?—ગુણોના પ્રવાહરૂપ સંસારથી મુક્તિ કેવી રીતે સંભવે ?

[છેલ્લી લીટીમાં પોતેજ ખુલાસો કર્યો. મેક્ષવાણી કદિ વાંચો છો? ક્યાં સુધી સાક બેનરમાં કર્યો કરશે? આ જાંઘીમાં હિરામેતીના સોદા નહીં કરો?]

હવે શ્રી શુકદેવજી ખુલાસો કરે છે—

॥ શ્રીશુક ઉવાચ ॥

उक्तं पुरस्तादेतत्ते, वैद्यः सिद्धिं यथा गतः ॥

द्विषन्नपि हृषीकेशं, किमुताधोक्षजप्रियाः ॥ ૧૩ ॥

नृणां निःश्रेयसार्थाय, व्यक्तिर्भगवतो नृप ॥

अव्ययस्याप्रमेयस्य, निर्गुणस्य गुणात्मनः ॥ ૧૪ ॥

અર્થ—શ્રી શુકદેવજી કહે છે કે—મેં તમને આગળ કહ્યું છે કે—એદિ દેશનો રાજા શીશુપાળ, ભગવાનનો દ્રેષ કરતો હતો, તો પણ તે સિદ્ધિ પામ્યો—મૂક્તિ પામ્યો; ત્યારે ભગવાનમાં પ્રીતિ રાખવાવાળી ગોપીઓ, કેમ સિદ્ધિ ન પામે? કેમ મૂક્તિ ન પામે? (૧૩). હે રાજન! ભગવાન કે જે અવિનાશી અને શુણ્ણના નિયંતા છતાં નિર્ગુણ છે, તે ભગવાનનો અવતાર મનુષ્યોનાં કલ્યાણ માટેજ હોય છે. [૧૪].

૧૩-૧૪ વિવેચન—

નરસી મહેતો કહે છે કે—‘શ્રીકૃષ્ણ અને ગોપીઓના’ પ્યારની વાત. પરીક્ષિત સમજી શક્યો નહીં. સાંભળો નરસીનું પદ.

પ્રભાતિયું.

રાગ—પ્રભાત.

પ્રેમરસ પાને તું મોરના પીંછધર, તત્ત્વનું ટુંપણ તુચ્છ લાગે;

દુખળા દોરનું કુશકે મન યજે, ચતુરધા મુક્તિ તેઓજ માગે—પ્રેમરસ૦

પ્રેમની વાત પરીક્ષિત પ્રિયો નહિ, શુકજીએ સમજી રસ સંતાડ્યો;

જ્ઞાન વેરાગ કહી ગ્રન્થ પૂરો કર્યો, મુક્તિનો મારગ સિધો દેખાડ્યો—પ્રેમરસ૦

વિગેરે—

૧૩ પદ્યછેદ—પુરસ્તાત્ તે યતદ્ ઉક્તં—આ વાત તમને આગળ કહી છે કે. વૈદ્યઃ—એદિ દેશનો રાજા શીશુપાળ. હૃષીકેશં દ્વિષન્ અપિ—ભગવાનનો દ્રેષ કરતો હતો તો પણ. યથા સિદ્ધિ ગતઃ—જેવી રીતે સિદ્ધિ પામ્યો. ડન—ત્યારે કિં અધોક્ષજપ્રિયાઃ—ભગવાનમાં પ્રીતિ રાખવાવાળી ગોપીઓ કેમ સિદ્ધિ ન પામે? [અધોક્ષજઃ પ્રિયઃ યાસાં તાઃ]

૧૪ પદ્યછેદ—હે નૃપ!—હે રાજન! અવ્યયસ્ય—ભગવાન કે જે અવિનાશી છે. તેનું પ્રમયસ્ય—ભગવાન કે જે માપમાં ન આવે એવા છે તેમનું ગુણાત્મનઃ નિર્ગુણસ્ય—જે શુણ્ણના નિયંતા છે તો પણ નિર્ગુણ છે એવા ભગવતઃ વ્યક્તિઃ—ભગવાનનું પ્રાગટ્ય—અવતાર. નૃણાં—મનુષ્યોના નિઃશ્રેયસાય્ इति નિઃશ્રેયસાર્થં તસ્મૈ—કલ્યાણ માટે છે.

આ પ્રશ્ન સૂચવે છે કે પરીક્ષિતે શ્રીકૃષ્ણને ઓળખ્યા નહીં. કદિ 'ઓળખ્યા એમ કહો, તો આ પ્રશ્ન આપણા જેવા જીવો માટે છે, એમ સમજવું. શિશુપાળની કથા સાતમાં સ્કંધમાં છે. જેમ દિવાને કોઇ બહોલો દવલો નથી-તે સૌને સરખો; પ્રકાશ આપે; નદીને કોઇ ઉંચ નીચ નથી, તે સૌને જળ આપે. તેમ ઇશ્વરને કોઇ બહોલું દવલું નથી. યાદ રાખવું કે-ઇશ્વરના અવતારના સમયમાં, માત્ર જ્ઞાન અને ભક્તિ મોક્ષનાં સાધન નથી. તેથી વિશેષ બીજાં સાધન પણ છે. ચોમાસામાં જળ ભર્યા હોય, ત્યારે વાવ કુવાની ગરજ પડે નહીં; તેમ ઇશ્વર પોતે અવતાર લઇને અહીં આવ્યા હોય, ત્યારે માત્ર જ્ઞાન અને ભક્તિનું અવલંબન રહી શકે નહીં. પ્રભુના અવતારના સમયમાં પ્રેમનું અવલંબન વધી પડે. ઇશ્વરના અવતારના સમયમાં, ઇશ્વર પોતાની મરજી પ્રમાણે, ગમે તેને મોક્ષ આપી શકે. દુકાનનો એક શેઠ પણ પચાસના પાંચ લઇને ખાતું પતાવી દે. ત્યારે ઇશ્વરની સત્તાને નિયમન કરનાર કોણ ?

ચૌદમા શ્લોકમાં કહે છે કે 'ભગવાનનો અવતારજ મનુષ્યોના કલ્યાણ માટે હોય છે.' ભૂમિના ભારનું દરણુ તો બીજી રીતે પણ થાય, પણ ભક્તોને મળવું હળવું, તેમની સાથે ખાવું-પીવું, ખેસવું-ઉઠવું વિગેરે-પ્રત્યક્ષ વ્યક્તિ વિનઃ અને નહીં.

અવ્યયસ્ય અપ્રમેયસ્ય નિર્ગુણસ્ય વિગેરે શબ્દો મૂકીને, શ્રીકૃષ્ણનું પ્રભુપણું દઢ રાખે છે. અવ્યય [એટલે અવિનાશી] છે, તેથી ભગવાન કૃતિનો વિષય નથી. અપ્રમેય છે, તેથી પ્રભુ જ્ઞાનનો વિષય નથી. અને નિર્ગુણ છે, તેથી ભક્તિનો વિષય પણ નથી. નિઃસાધન જીવોના કલ્યાણ સિવાય બીજું અસાધારણ કારણ પ્રભુના અવતારનું નથી.

જેમ જ્ઞાન અને ભક્તિ મુક્તિનાં સાધન છે, તેમ સ્વરૂપ પણ મુક્તિનું સાધન છે.

'ભાવભાવિકા' નામની ટિકા કહે છે કે-'અમૃતને વિષ જાણીને પીધું હોય, તો પણ અમૃત અમર કરે, તે પ્રમાણેજ ભગવાન કે તે અવ્યય, અપ્રમેય વિગેરે વિશેષણથી પર-બ્રહ્મરૂપ છે, તેમનામાં ગોપીઓ જરણુદ્ધિથી તલ્લીન થઈ ગઈ, તોપણ તેઓએ પરબ્રહ્મ-નેજ બળ્યા છે. વસ્તુ મહાત્મ્યથી તેમનો મોક્ષ થયો.' જન પુરૂષમાં ખ્યાર રાખનારી વાધ-રણુ-ભંગડી પણ નિંદાને પાત્ર ગણાય છે. હલકી વર્ણોએ પણ જન કંમરથી ડરવું પડે છે, ત્યારે જેમનો મહિમા વ્યાસાદિએ ગાયો, તે ગોપીઓને જરણુદ્ધિ વાળી ગણવી, તે અજ્ઞાન સૂચવે છે. આપણે સૌ માયાની ભીથો છઈએ. નાના મોટા સૌ માયાના નચાવ્યા નાચીએ છઈએ. માયા રૂપી પતિનો ત્યાગ કરીને, ભગવાન રૂપી પતિને ભજીએ, તે એક પ્રકારની જરણુદ્ધિ કરી. આવા પ્રકારની જરણુદ્ધિ નરસી, મીરાં, તુકારામ વિગેરે જીવન-મુક્ત જીવોએ પણ કરી છે.

વ્યભિચારને ભક્તો પણ નિંદે છે, ત્યારે તેમાં શ્રીકૃષ્ણ અને ગોપીકાઓ સપડાતાં હશે! સાંભળો—

૫૬.

પરદારાથી દૂર દૂર દૂર, રહેવું પરદારાથી દૂર.

સુખ પામે સંસારે પ્રાણી, પરનારીની પ્રીત ન જાણી;

કામ કૃપાના ઉભરા નાવે, ઉર ઉર ઉર—રહેવું.

અરે આ એજે જય જવાની, ભસ્મંગદ કહે ભોયું ભવાની;
 પણ ભગવાને ભસ્મ કર્યો તે, બૂર બૂર બૂર—રહેવું
 કિસકંધામાં વાજર વાળી, અતુજ પત્નીથી દષ્ટિ કાળી;
 અવધપતિએ ચતુર કર્યો તે, ચૂર ચૂર ચૂર—રહેવું
 લંકાપતિ રાવણ અહંકારી, ચોરી લાગ્યો સીતા નારી;
 કુળ ખેંચાયું પાણી સરિતા, પૂર પૂર પૂર—રહેવું
 પતિ પાંચ પાંચાળી પામી, દુઃખ દીધું દુર્યોધન કામી;
 કૃષ્ણ કૃપાએ કાઢ્યા કૌરવ, ફૂર ફૂર ફૂર—રહેવું
 સતી સૈરંધ્રિ પાંડવ રાણી, કામી કેયે ઉરમાં આણી;
 સો ભાષ સાથે ઉડ્યા આકના, તૂર તૂર તૂર—રહેવું
 ચડ્યો કાટ જેમ લોહને ખાચે, કાયા તદ્વત જીરણ થાચે;
 સંગ કર્યાંથી નિશ્ચે ન રહે, નૂર નૂર નૂર—રહેવું
 રહે રાંકડા વિષયની વાતે, બાપુ કહે બળશે તે જાતે;
 ઉમરે વિરલા હોય હરિજન, થર થર થર—રહેવું

હજી શ્રીશુકદેવજીનો ખુલાસો ચાલુ છે—

કામં ક્રોધં ભયં સ્નેહ-મૈક્યં સૌહૃદમેવ ચ ॥

નિત્યં હરૌ વિદધતાં, યાન્તિ તન્મયતાં હિ તે ॥ ૧૫ ॥

ન ચૈવ વિસ્મયઃ કાર્યો, ભવતા ભગવત્યજે ॥

યોગેશ્વરેશ્વરે કૃષ્ણે, યત ઇતદ્વિમુચ્યતે ॥ ૧૬ ॥

અર્થ—ભગવાનમાં જેઓ [ગમે તે રીતે] કામ, ક્રોધ, ભય, સ્નેહ, ઐક્ય અને સંબંધ રાખે છે, તેઓ ચોક્કસ રીતે પ્રભુમાં તન્મય થાય છે. [૧૫]

અર્થ—આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કે જે અજન્મા છે, અને યોગેશ્વરના ઇશ્વર છે, તથા જેમાંથી સ્થાવરાદિ આ જગત્ મૂકિત પામે છે, તે શ્રીકૃષ્ણમાં તમારે વિસ્મય પામવા જેવું કંઈ નથી. (૧૬)

૧૫-૧૬ વિવેચન—

કામ, ક્રોધ, ભય, સ્નેહ, ઐક્ય અને સૌહૃદ આ છ સીડીઓ ઉપર થઈને ભગવાનની પાસે જવાય છે. કામરૂપી સીડીએ થઈને સ્ત્રીઓ પ્રભુને પામે છે. ક્રોધરૂપી સીડીએ

૧૫ પદ્યછેદ—હરૌ-ભગવાનમાં કામં, ક્રોધં, ભયં, સ્નેહં મૈક્યં સૌહૃદમ્ પદ્ય-કામ, ક્રોધ, ભય, સ્નેહ, ઐક્ય અને સંબંધ. વિદધતાં-ધારણ કરનારા, રાખનારા તે-તેઓ. હિ રક્ષણતાં યાન્તિ-ચોક્કસ રીતે પ્રભુમાં તન્મય થાય છે.

૧૬ પદ્યછેદ—પદ્ય-આ પ્રમાણે. અજે મગવતિ-ભગવાન કે જે અજન્મા છે. તેમાં યોગેશ્વરનાં ઈશ્વરે કૃષ્ણે-યોગેશ્વરના ઇશ્વર શ્રી કૃષ્ણમાં. યતઃ ઇતદ્ વિમુચ્યતે-જેનાથી સ્થાવરાદિક આ જગત્ની મૂકિત થાય છે તે ભગવાનમાં ભવતા વિસ્મયઃ ન ચ કાર્યઃ-તમારે કદિ વિસ્મય ન કરવો જોઈએ,

થઈને રાવણાદિ શત્રુઓ પ્રભુને પામે છે. કંસાદિ ભયરૂપી સીડીએ થઈને પ્રભુને પામે છે, વસુદેવાદિ સંમંધીઓ સ્નેહરૂપી સીડી ઉપર થઈને ભગવદ્દને પ્રાપ્ત કરે છે, જ્ઞાનીઓ અંધ-રૂપી સીડી ઉપર થઈને બ્રહ્મને પામે છે; અને ભકતો સૌહારૂપી સીડીએ થઈને પ્રભુને પામે છે. [સખ્યનો સૌહારૂમાં સમાવેશ કરવો.] ૧૫ માં શ્લોકની પહેલી લીટીમાં છેવટે ‘અ’ શબ્દ છે. તે સૂચવે છે કે— આ સિવાય બીજા અનેક ઉપાય છે. ’

આ પંદરમા શ્લોકને નીચેના શ્લોકો સાથે સરખાવો—

તસ્માદ્દેરાનુબંધેન, નિર્વૈરણ મયેન વા ।

સ્નેહાત્કામેન વા યુજ્યાત, યજ્ઞોરતે વૃથક્ ॥૨૬॥

x x x x x

કામાત્ દ્વેષાદ્ભયાત્ સ્નેહા-અથા મક્ત્યા મનઃ ।

આવેશ્ય તદ્વં દિત્વા, બહવસ્તદ્ગતિં ગતાઃ ॥૨૭॥

ગોપ્યઃ કામાદ્ ભયાત્ કંસો, દ્વેષાદ્દેષાદ્વ્યો નૃપાઃ ॥

સંબંધાદ્વૃષ્ણયઃ સ્નેહા-અથ મક્ત્યા વયં વિમો ॥૩૦॥

[સમસ્કંધ અ. ૧]

‘ અહો ! સારા ભકતોને ન મળે એવી ગતિ શીશુપાળને કેમ મળી ? ’ એમ જ્યારે યુધિષ્ઠિર રાજાએ નારદજીને પૂછ્યું, ત્યારે નારદજીએ જવાબ આપ્યો કે—

અર્થ—કોઈ એ કરેલી નિંદા વગેરેથી ઈશ્વરને વિષમતા પ્રાપ્ત થતી નથી. તેથી વેર, ભક્તિ, ભય, સ્નેહ અને કામ એ પાંચ ઉપાયોમાંથી જમે તે ઉપાયથી ઈશ્વરમાં મન નોડવું; [૨૫] જેમ ભક્તિથી ઈશ્વરમાં મન રખાય છે, તેમ કામથી, દ્રેષથી, ભયથી અને સ્નેહથી પણ, ઈશ્વરમાં મન રાખીને ઘણા જણ પાપમાંથી મુક્ત થઈને ભગવાનની ગતિને પામ્યા છે. [૨૬]. ગોપીઓ કામથી, કંસ ભયથી, શીશુપાળાદિ રાજાઓ દ્રેષથી, વૃષ્ણ-કુળના યાદવો સૈંધવથી, તમે સ્નેહથી, અને અમે ભક્તિથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને પામ્યા છીએ. [૩૦]

શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજી મધુરાષ્ટકમાં કહે છે કે—મધુરાધિપતેરશિલં મધુરં-મધુરમાં પણ મધુર એવા શ્રીકૃષ્ણનું તમામ મધુર સમજવું. પ્રભુ સાથે કરેલો કોઈ પણ પ્રકારનો ભાવ નિંદનીય નથી. જેમ ચોર રાજદરબાર તરફ ચાલેજ નહીં; તેમ માયામાં રમતો જીવ ભગવદ્ રસ્તે હોયજ નહીં. કદિ જોર કરીને આવે, તો ત્યાં પણ ભગવાનની માયામાંજ રમે. મહંતાઈની ગાદી સાચવવી, સદાવ્રત ચલાવવાં, કુતરાં પાળવાં, ગાયો પાળવી, મઠ ચલાવવા, વિદ્યાર્થીઓનાં આશ્રમ ચલાવવા, વિગેરે જે અનેક પ્રકારની ધાર્મિક ખટપટો-પ્રપંચો-છે તેમાં તે જીવ રમ્યા કરે. તેમાં રમે અને નિર્લેપ રહે, તેને ધન્યવાદ થટે. હરિ સર્વ દુઃખોનો હર્તા છે. કામાદિ પણ જીવોને દુઃખરૂપ છે. જેઓ શ્રીહરિને શરણે આવે, તેમના કામાદિ દુઃખો શમી જાય. એટલા માટેજ ગોવિંદ ગીતામાં બોલ્યા છે કે— ‘મદ્ ત્વાં સર્વપાપેભ્યો, મોક્ષવિદ્યામિ મા શુચઃ । ‘મારે શરણે આવ્યા પછી તારે તારાં પાપની શીકર રાખવી ઘટતી નથી.’ મીઠાની ખાણમાં મુકેલો જમે તે પદાર્થ, કોણ કરીને મીઠારૂપ બની જાય છે; તેમ ભગવાનમાં નોડેલી જમે તે વૃત્તિ, જીવને

ભગવાન મય બનાવી દેછે. જીવ ગમે તે ભાવથી ભગવાનમાં જોડાય, ત્યારે અન્ય લૌકિક વિષયોથી તેને મુક્ત રહેવુંજ પડે. 'દ્વાસુપર્ણા સયુજા સસ્યાયા' શ્રુતિ કહે છે કે— જીવાત્મા અને પરમાત્મા બેઉ સખા છે. 'વૈર યુદ્ધિ વાળાને મુક્તિ મળે, તો સ્નેહયુદ્ધિ વાળી ગોપીઓને મુક્તિ કેમ ન મળે ? મળેજ.

સોળમા શ્લોકમાં શ્રીકૃષ્ણેવજી ઉપસંહાર કરતાં બોલ્યા કે-**યોગેશ્વરેશ્વરે કૃષ્ણે મુગ્ધવતિ અજે યથં વિસ્મયઃ ન કાર્યઃ** 'જે અજન્મા છે, અને જે યોગેશ્વરોના પણ ધૃશ્વર છે, તે શ્રીકૃષ્ણમાં તમારે આવી શંકાઓ કરવી નહીં.' કારણકે તમે જ્યારે ગર્ભમાં હતા, ત્યારે તેમણે તમારી ત્યાં રક્ષા કરી હતી. તેથી તમે શ્રીકૃષ્ણના પ્રભાવથી વાકેફ છો. જીવમાં અને શિવમાં ચૈતન્ય-એકજ પ્રકારનું હોય છે, પણ જીવમા ચૈતન્ય આવરણ વાળું છે, અને શિવમાં જે ચૈતન્ય છે તે આવરણ રહિત છે.

શ્રીરામચંદ્રે જટાયુનો ઉદ્ધાર કર્યો, તે સંબંધમાં સદાશિવ પાર્વતીને કહે છે કે—

ચોપાઈ—અગ્ર અધમ ખગ આમીષ ભોગી, ગતિ તેહિ દીન જે યાચત યોગી;

સુનહુ ઉમા તે લોક અભોગી, હરિ તજી હોહિ વિપયઅનુરાગી.

[ભોક્ષવાણી પાનું ૩૫ A]

રામાયણના અંતમાં સદાશિવ કહે છે કે—

છંદ—પાઈ ન ગતિ કેહિ પતિત પાવન, રામ ભજી સુન શઠ મના !

ગણિકા અન્નમિલ ગદ્ય વ્યાધ, ગન્નદિખલ તારેઉ ધના.

આભીર પવન કિરાત ખસ, શ્વપચાદિ અતિ અધરૂપ જે;

કહિ નામ વારકે તેથી પાવન, હોત રામ નમામિ તે.

[ભોક્ષવાણી પાનું ૬૭]

તે સંબંધમાં દયારામભાઈ કહે છે કે—

૫૬.

કાંઈ નથી જોતા કૃષ્ણ, કૃપા જ્યાં કરો છો રે—(૨)

કુડી કૃતિ હોય તેને રૂઠી માની લ્યોછો રે—કાંઈ નથી○

શાને કાજે સુરપંખાનું, નાક તમે કાપ્યું રે ?

શાને પુણ્યે કુળ્લનને, પતિસુખ આપ્યું રે ? કાંઈ નથી○

અરધે દારે ગુણિકાને—વૈકુંઠ પમાડીરે;

સંત ખીજ પડ્યા રહ્યા, જપતા રામ દાડીરે—કાંઈ નથી○

નહીં તેનું નહીં, જેનું ભાવ્યું તેનું ભાવ્યું રે;

કૃપાના સમુદ્ર મારા, તમથી ચાલ્યું આવ્યું રે—કાંઈ નથી○

આવી દયા કયા ઉપર, ક્યારે કરશો રીજરે ?

કૃપાના સમુદ્ર મારા, પ્રાણપતિ શ્રીજીરે—કાંઈ નથી○

લૌકિક કાયદા જાળવોને લાગુ પડતા નથી, ત્યારે ધૃશ્વરને કેમ લાગુ પડે ? નજ પડે. છેલ્લા પેશ્વાને પેનશન આપીને બિયુરમાં રાખ્યો, અને તેની સાથે રહીને ખટપટ કરનારી લોકોને કેદ કર્યા.

શ્રીશંકરાચાર્ય કહે છે કે—

યદ્વજ્રયોદધિસમરસૌ, સાગરત્વં શ્વાત્તૌ ।

તદ્વજ્જીવાલયપરિગતૌ, સામરસ્યૈકમૃતૌ ॥

મેદાતીતં પરિણયગતં, સચ્ચિદાનંદરૂપં ।

નિઘ્નેગુણ્યે પથિ વિચરતઃ, કો વિધિઃ કો નિવેદઃ ॥૫૥॥

[મંગલ ઉપદેશાદિક]

અર્થ—જેમ નદી અને સમુદ્ર બન્ને સમાન રસરૂપ છે. નદી સમુદ્ર સાથે મળવાથી સમુદ્રપણને પામે છે. તેમજ જીવાત્મા અને પરમાત્મા પણ સમાન રૂપ છે: સાથે મળ્યા પછી ભેદ રહિત, પરબ્રહ્મ એવા સત્ચિદાનંદ રૂપને પ્રાપ્ત કરે છે. ત્યારે સત્વાદિક ત્રણ ગુણ રહિત [ત્રેમભૂતિ] પરબ્રહ્મમાં વિહાર કરનારા [શ્રીકૃષ્ણાદિક પ્રભુના તાનમાં લવલીન રહેનારા,] એવા જીવાત્માને કયો વિધિ અને કયો નિવેદ લાગુ પડે ?

પરીક્ષિતની શંકાનો પ્રસંગ પુરો થયો. હવે શ્રીશુકદેવજી મૂળ વિષય તરફ આવે છે.

તા દૃષ્ટાન્તિકમાયાતા, મગવાન્નજયોષિતઃ ॥

અવદદ્વદતાં શ્રેષ્ઠો, વાચઃ પેશૈર્વિમોહયન્ ॥ ૧૭ ॥

અર્થ—તે વ્રજગનાઓને પાસે આવેલી ભેદને, બોલનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ-એવા શ્રીકૃષ્ણ-કટાક્ષાદિના વિલાસોથી (ગોપીકાઓને) મોહ પમાડતાં પમાડતાં, નીચે પ્રમાણે વચ્ચેના બોલ્યા. (૧૭)

૧૭ વિવેચન—

વદતાં શ્રેષ્ઠઃ—સ્વર અને વ્યંજનો તો એના એ છે, પણ તે અક્ષરોને મુરખ એવી રીતે ગોઠવીને બોલે, કે મારજ ખાય; કવિ એવી રીતે ગોઠવીને બોલે કે—તેનું સંગીત સૌને ગમે, સૌ તેના સત્કાર કરે. વજીલ તેને એવી રીતે ગોઠવીને બોલે, કે તે પોતાના અસીલને મોટા ભયમાંથી બચાવી લે; ડાહી સ્ત્રી તે અક્ષરોને એવી રીતે ગોઠવીને બોલે કે—પતિને ધંધારોજગારના થાકથી પળવારમાં મુક્ત કરે; અને ગાંડી સ્ત્રી તે અક્ષરોને એવી રીતે ગોઠવીને બોલે, કે—પતિ થાક્યો પાક્યો ઘેર આવે, ત્યાં કહ્યો થાય. ખાવાનું ખાવાને ઠેકાણે પડ્યું રહે, અને પાડોશીને ગમત થાય. યાદ રાખવું કે પ્રભુની કૃપા હોય, અને જીવને સાચો આગ્રહ હોય, તોજ જીવને સીધું, સરલ અને કામ જેટલું બોલતાં આવડે. વાણીના પ્રમાણથી ધણાં સ્ત્રી પુરૂષો દુઃખી છે. કેટલાએક કથા વાર્તા સાંભળે છે, મંદિરે મંદિરે દર્શન કરે છે; પણ આ ભયંકર દોષને બીલકુલ સમજતાં નથી. જેમને એ પાંચ ભજન આવડ્યાં, અગર જે જ્ઞાનની એ પાંચ વાત કરતાં શીખ્યાં, તેઓ પણ વાણીનો કાણુ બોધ નાંખે છે. વાણીનો જેઓ ઉત્તમ લાભ લેછે, તેઓમાં પણ જે શ્રેષ્ઠ છે, એવા આ શ્રીકૃષ્ણ છે. ગમે એમ બોલે, તો પણ પોતાનું ધાર્યું કરે, તે ઉત્તમ વક્તા ગણાય.

વાચઃ પેશૈઃ વિમોહયન્—હાવભાવથી અને વાણીના વિલાસથી સામાને મોહ

૧૭ પદ્યછેદ—તાઃ વ્રજયોષિતઃ અંતિકં યાતાઃ દૃષ્ટા-તે વ્રજગનાઓને પાસે આવેલી ભેદને. મગવાન્-શ્રીકૃષ્ણ [વદંતિ इति वदंतः तेषां वदतां] વદતાં શ્રેષ્ઠઃ બોલનારોમાં ઉત્તમ. પેશૈઃ વિમોહયન્-[કટાક્ષાદિના] વિલાસોથી મોહ પમાડતાં પમાડતાં. વાચઃ અજ્ઞાત-વાણી બોલ્યા.

પમાડવો, તે તો શ્રીકૃષ્ણવતારની ખાસ ખૂબી છે. યાદ રાખવું જોઈએ કે—ભગવાનમાં થએલો મોહ મુક્તિદાતા છે—અંધનકર્તા નથી.

હવે શ્રીકૃષ્ણ ગોપીઓને શું કહે છે, તે સાવધાનતા પૂર્વક સાંભળો. આસપાસ જુઓ. કોઈ ઉંધતું તો નથીને ? એલો શ્રી દારકાંધીશકી જય. અંસીવાલેકી જય. હરહરમહાદેવ હર.

॥ શ્રીમદ્ભગવાનુવાચ ॥

સ્વાગતં વો મહાભાગાઃ, પ્રિયં કિં કરવાણિ વઃ ॥

વ્રજસ્થાનામયં કચ્છિદ્—વ્રતાગમનકારણમ્ ॥ ૧૮ ॥

અર્થ—‘હે મોટા ભાગ્યવાળી ગોપીઓ ! તમે ભલે આવી. હું આપનું કયું પ્રિય કાર્ય કરી આપું ? [એટલે આપની જે ઇચ્છા હોય, તે સુખેથી મને જણાવો. સૌને સંભ્રમમાં આવેલી દેખીને, સામાન્ય મનુષ્યની માફક હવે પૂછે છે.] વ્રજમાં તો સૌ સુખી છેને ? આપના આવવાનું કારણ કહો. (૧૮)

૧૮ વિવેચન—

૧૮ થી ૨૭ સુધી ૧૦ શ્લોકો શ્રીકૃષ્ણના છે.

હે મહાભાગાઃ—પ્રભુ તરફ જેમની વૃત્તિઓ ખેંચાય, તેના ભાગ્યનો પાર ન હોય. ‘આવી વેળાએ અને આવે સ્થળે, તમે ઇસારે ચાલી આવી, એ તમારાં અહોભાગ્ય છે.’ ભગવાનનું નામ લે, તેનાં પૂરણ ભાગ્ય; ત્યારે ભગવાનની સાનિધ્ય દોડયાં આવે, તેમનાં ભાગ્યનો પાર નજ હોય.

૫૬૦

પૂરણ ભાગ્ય જોકો, સીયા રામ રામ ગાવે,
રામ રામ ગાવે, સીતા રામ રામ ગાવે. પૂરણું ટેક.
અડસઠ તિરથ ચારે ધામ, ગંગાજીમાં નાવે;
યોગને સમાધિ, રામ નામ તુલ્ય ન આવે—પૂરણું
જગ જગન યગ હોમ, લક્ષ પૂજ કરાવે;
તેથી નામ મહિમા મોટો, નિગમ નેતિ ગાવે—પૂરણું
કામ કોધ લોભ છોડી, રામજીવું ગાવે;
ધર્મ અર્થ મોક્ષ કામ, ચારે વસ્તુ પાવે—પૂરણું
આઠ જમ સમર રામ, શ્વાસોશ્વાસ ગાવે;
કહે પ્રીતમ કાગ મટી, હંસ તોલે આવે—પૂરણું

રહેવાને મહેલ મળ્યા, જમવાને મીઠાં ભોજન મળ્યાં, સેવામાં અનેક સેવકો મળ્યા; તોપણ શ્રીહરિને રીજવ્યા નહીં; તેમણે અહીં આવીને કાંઈ કર્યું નહિં. હિરાગોધા જેવો ધડકો આધો.

૧૮ ૫૬૨છેદ—હે મહાભાગાઃ—હે મોટા ભાગ્યવાળી ગોપીઓ ! વઃ સ્વાગતં—તમે ભલે આવી. વઃ પ્રિયં કિમ્ કરવાણિ—હું આપનું શું પ્રિય (કાર્ય) કરું ? કચ્છિત્ વ્રજસ્થ અનામયં—કેમ વ્રજમાં તો સૌ સુખી છેને ? આગમનકારણં વ્રૂત—આવવાનું કારણ કહો.

વેણુ વગાડીને ધસારો કર્યો. ધસારથી ગોપીઓ દોડી આવી, છતાં અભણ્યાની માફક-પ્રાકૃત મનુષ્યની માફક-શ્રીકૃષ્ણ પુછે છે કે-‘તમે અહીં કેમ આવી ?’ પ્રભુ આપણને શીખવે છે કે-‘મનુષ્યોનાં ચિત્ત ક્ષણે ક્ષણે બદલાય છે, માટે ખાસ કામમાં જોડવા પહેલાં, તેમની પરીક્ષા કરવી જોઈએ.’

ક: કિં પ્રિયં કરવાણિ ?—અમે આપનું શું શ્રેય કરીએ ? એમ કહીને સૂચવ્યું કે-‘જે કોઈ માગણી હોય, તે કહી દો.’ એમ કહીને પ્રભુએ પોતાની નિસ્પૃહતા સૂચવી.

‘તમે દોડતી આવી, તેથી વ્રજમાં કાંઈ બય તો નથી ?’ એમ કહીને પૂછી લીધું કે ‘મારે માટે કેટલો પ્રેમ છે ? જે હોય તે વિદીત કરો.’ (પ્રભુનાં આ માર્મિક વચનો છે.)

વેણુને સાંભળીને જેમ ગોપીઓ દોડી આવી, તેમ રસલંપટ નારદાદિ ભક્તો પણ, ત્યાં દોડ્યા આવ્યા. નારદાદિ ભક્તો નટવરને રાસ માટે તૈયાર થએલા જોઈને, ત્રેલોક્યને આમંત્રણ આપવા દોડ્યા. કેવું આમંત્રણ કર્યું, તે નરસી મહેતો માય છે-ભાવથી સાંભળો-

ગરબી.

[ભાવથી ઉપાડો]

ટુંદાવન મોરલી વાગીરે—નંદાજનો હો લાલ, (૨)
હાલો હાલો જોવાને જમ્યેરે—મોરલી વાગીરે—નંદાજનો હો લાલ
પીળાં પિતાંબર પહેરીયારે—નંદાજનો હો લાલ (૨);
જામો પહેર્યો જરીયાનરે—મોરલી વાગીરે—નંદાજનો હો લાલ-હાલો
માથે મેવાડી મોળાયારે—નંદાજનો હો લાલ (૨);
ખંભે ખંભાતી ખેસરે—મોરલી વાગીરે—નંદાજનો હો લાલ-હાલો
બાલે તિલક કેસરતણારે—નંદાજનો હો લાલ (૨);
હડપચીએ હિરલાનું તેજરે—મોરલી વાગીરે—નંદાજનો હો લાલ-હાલો
નાકે નવેસર શોભતુરે—નંદાજનો હો લાલ (૨);
ચુની છે લાલ ગુલાલરે—મોરલી વાગીરે—નંદાજનો હો લાલ-હાલો
કાને કુંડળ શોભતારે—નંદાજનો હો લાલ (૨);
કંઠે એકાવળ હારરે—મોરલી વાગીરે—નંદાજનો હો લાલ-હાલો
હાથે હીરાના સાંકળારે—નંદાજનો હો લાલ (૨);
હસે આંગળાએ વેદરે—મોરલી વાગીરે—નંદાજનો હો લાલ-હાલો
બાહે બાળુ બંધ બેરખારે—નંદાજનો હો લાલ (૨);
પહોંચી છે રત્ન જડાવરે—મોરલી વાગીરે—નંદાજનો હો લાલ-હાલો
કેડે શોભે કટી મેખળારે—નંદાજનો હો લાલ (૨);
પાયે ઝાંઝરો ઝમકારે—મોરલી વાગીરે—નંદાજનો હો લાલ-હાલો
પગે રાઠોડી મોનંડીરે—નંદાજનો હો લાલ (૨);

[ખમા ! મેરે પ્યારે—અસ-અસ-ગૂમ થઇ જાઓ-થવાલો-થવાલો-સાંત થઈ જાઓ—એકલી તાળીજ પડવા લો.]

પગે રાઠોડી મોનંડીરે—નંદાજનો હો લાલ (૨);

હિડે ચમકતી ચાલરે—મોરલી વાગીરે—નંદાજનો હો લાલ-હાલો

સંગે રાધાજી શોભતાંરે—નંદાજીનો હો લાલ (૨);

ઐ ઐ રમશે રાસરે—મોરલી વાગીરે—નંદાજીનો હો લાલ-હાલો.

નરસીના સ્વામી શામળારે—નંદાજીનો હો લાલ (૨);

વાળી રમાડો રાસરે—મોરલી વાગીરે—નંદાજીનો હો લાલ-હાલો.

[નરસી કેવો મસ્ત હશે !].

વ્રજગનાઓ કાંઇ બોલી નહીં, તેથી શ્રીકૃષ્ણે આગળ ચલાવ્યું—

રજન્યેષા ધોરૂપા, ધોરસત્વનિષેવિતા ॥

પ્રતિયાત વ્રજં નેહ, સ્થેયં સ્ત્રીભિઃ સુમધ્યમાઃ ॥૧૯॥

અર્થ—આ ભયંકર રૂપ વાળી રાત્રી છે. [કેહેવાનો લાવ એ છે કે-સ્ત્રિયોને માટે રાત્રી ભયંકર ગણાય છે.] આવી ભયંકર રાત્રીને ભયંકર પ્રાણીયોજ સેવે છે. [એટલે ભયંકર પ્રાણીયોજ આવી ભયંકર રાત્રીમાં વનમાં હરફર કરે છે.] સ્ત્રિયોએ અહીં ઉભા રહેવું પણ ન જોઇએ. તેમાં વળી તમે સુંદરીઓ છો. તેથી હે સુંદરીયો ! તમે વ્રજમાં પાછી જાઓ. [૧૯]

૧૯ વિવેચન—

પણ ધોરૂપા રજની—આ ભયંકર રાત્રી છે. અજવાળી તો પણ રાત્રી છે. રાત્રીમાં ભયંકર પ્રાણીઓ આમતેમ ફરે છે, તેથી ભય બરેલી છે. તેમાંએ તમે કે જોએ. **સુમધ્યમાઃ** [સુંદરીઓ-યુવતીઓ છો, એટલે બાળક અગર વૃદ્ધ નથી] તેમને તો આવી ભયંકર રાત્રીમાં ઘર બહાર નીકળવું યોગ્ય નથી. તેમાંએ આ તો વન-વગડો-છે.

સ્ત્રીભિઃ **ઈહ ન સ્થેયં**—શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે—અમે તમારા ઓળખીતા છીએ, તો પણ લૌકિક રીત પ્રમાણે, અમે પરપુરૂષ અને તમે પરદારા છો, તેથી તમારે અહીં અમારી પાસે એકલાં ઉભા રહેવું, પણ ઘટતુ નથી. વળી તમે મારા જેવાને લલચાવો એવાં છો, મારા જેવા તમારામાં મોહ પામે એવું છે, માટે તમે અહીંથી વ્રજમાં જાઓ, હું પુરૂષ છઉં, તેથી ગમે ત્યારે અને ગમે ત્યાં હરીફરી શકું. તમે સ્ત્રિયો છો, તેથી લોકમર્યાદામાં રહીને, તમારે શીયળ રૂપી તમારું સાચું ધન સાચવવું જોઇએ. ‘ગોળ વિના ફીકકો કંસાર, શીયળ વિના સુનો સંસાર.’ હજારો સ્ત્રિયોએ શીયળ માટે માથાં આપ્યાં, પણ શીયળ આપ્યું નહીં. શીયળની રક્ષા માટે તમે ત્વરાથી વ્રજમાં ચાલ્યા જાઓ.

શ્લોકની પહેલી લીટી—‘**પણ રજની ધોરૂપા, ધોરસત્વે નિષેવિતા ॥**’ આ પ્રમાણે શ્લોકમાં છે અને તેનો અર્થ ઉપર પ્રમાણે ધણોજ સ્પષ્ટ છે, તથા **વ્રજં પ્રતિયાત** વ્રજમાં પાછાં જાઓ, એવા ખુદ્દા શબ્દો શ્લોકમાં છે, તોપણ આ અર્થને મારી મચડીને ફેરવવા માટે, ટિકાકારોએ શ્લોકની પહેલી લીટીને નીચે પ્રમાણે કલ્પી છે. ‘**રજની પણ**

૧૯ પદ્યછેદ—**પણ ધોરૂપા રજની**—આ ભયંકર રૂપવાળી રાત્રી છે. **ધોરસત્વેઃ નિષેવિતા**—ભયંકર પ્રાણીઓ તેને સેવે છે. તેથી **વ્રજં પ્રતિયાત**—તમે વ્રજમાં પાછા જાઓ. **હે સુમધ્યમાઃ ! હે સુંદરીયો ! સ્ત્રીભિઃ ન ઈહ સ્થેયં**—સ્ત્રીઓએ અહીં ઉભા રહેવું (પણ) ન જોઇએ.

અઘોરરૂપા, અઘોરસત્ત્વે: નિષેવિતા'—તેનો અર્થ તેઓ એમ કરે છે કે—'આ રાત્રી છે તો પણ અહીં આ રાત્રીની ભયંકરતા નથી, અહીંયા ઘોર પ્રાણીઓ વસતાં નથી.' એટલે તમારે અહીં કોઈ પણ પ્રકારનો ભય રાખવો નહીં. 'આવી ટિકાઓથી, જીવાં પડવું નહીં.

'તમે કાંઈ ત્યાગી નથી, તેથી તમારા સંબંધીઓ તમને શોધતાં હશે,' માટે તમે ઘેર જાઓ, એમ હવે કહે છે—

માતર: પિતર: પુત્રા, આતર: પતયશ્ચ વ: ॥

વિચિન્વન્તિ લપ્સ્યન્તો, માં કુર્ધ્વં વન્ધુસાધ્વસમ્ ॥૨૦॥

અર્થ—તમારાં માતા, પિતા, પુત્રો, ભાઈઓ અને પતિઓ, તમને ઘરમાં નહીં દેખીને, ચોક્કસ શોધતાં હશે. આ પ્રમાણે તમે સંબંધીઓને ત્રાસ ન આપો. [૨૦]

૨૦ વિવેચન—

સ્ત્રીઓએ રજા વિના ક્યાંઈ જવું, તેમાંએ વળી રાત્રે એકલાં બહાર જવું, તે ભય અને કલંકરૂપ છે. કુમારી અવસ્થામાં સ્ત્રીએ માતા પિતાની આજ્ઞાસં રહેવું જોઈએ. જીવાન અવસ્થામાં પતિની આજ્ઞામાં રહેવું જોઈએ. વૃદ્ધાવસ્થામાં પુત્રોની આજ્ઞામાં રહેવું જોઈએ. પુત્રો ન હોય તો દીયર જેઠની આજ્ઞામાં રહેવું જોઈએ; પણ કદિ સ્વતંત્ર રહેવું નહીં; એમ ધર્મશાસ્ત્ર પોકાર કરીને કહે છે.

આ લોક અને પરલોક જેમને સુધારવા હોય, જેમને પોતાનું સ્ત્રીત્વ કલંક રહિત કરવું હોય, તે સ્ત્રીઓએ કદિ સ્વતંત્ર રહેવા લલચાવવું નહીં.

આ આજ્ઞાનો જેઓ અનાદર કરે છે, તે સ્ત્રીઓ પોતાને હાથે પોતાની પ્રતિજ્ઞાનો નાશ કરે છે.

આજકાલ સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યની વાતો બહુ થાય છે. તેનાં ત્રણ કારણ છે. એકતો જમાનાની તાસીર અને ફેશનનો ઉભરો. બીજું આવા જમાનામાં કેવી રીતે જીવવું, તે ધણાં દંપતીને આવડતુંજ નથી—પરિણામે નાના પ્રકારના કજીયા કંકાસથી તેઓ શેકાઈ જાય છે. એક બીજા ગમ ખાઈને એક બીજાનું સમાધાન કરી શકતાં નથી. ત્રીજું સોએ એંશી ટકા વિધવાઓની જીરુ દશા છે. વિધવાઓ પોતાના તીવ્ર વૈરાગ્યને જીવીને, રંગ રાગમાં રમવા લલચાય છે; ધર્મને ખ્હાને ન્યાં ત્યાં રજી છે; ન્યાં ત્યાં કશા વાર્તા સાંભળે છે, પણ અજ્ઞાનનું પોટલું માથેથી ઉતારતી નથી. તેમનું રક્ષણ કરવાને જેઓ બંધાયા છે, તેઓમાંના નેવુ ટકા રક્ષણને બદલે તેમનું લક્ષણ કરે છે. આ બધી વાતોનો વિચાર કરવામાં આવે, તો સંસાર સુખમય થાય. વિષ અમૃત તુલ્ય બને.

'જે દ્રવ્ય પારકાનું હોય તે અન્યને આપી શકાય નહીં, તેમ તમારામાં અત્યારે

૨૦ પદ્મછેદ—વ: માતર: પિતર: પુત્રા: આતર: પતય: ચ—તમારાં માતા, પિતા, પુત્રો, ભાઈઓ અને પતિઓ. અંપદ્યન્ત:—તમને ઘરમાં નહીં જોઈએ હિ વિચિન્વન્તિ—તમને ચોક્કસ શોધતાં હશે. વન્ધુનાં લાપ્સ્યન્તં (ગભરાઈ-ચિતા) માં કુર્ધ્વં—તેથી સંબંધીઓને ત્રાસ ન આપો.

જે રસ હલકાય છે, તે તમારા પતિનો છે. તે રૂસ અન્યને આપી શકાય નહીં; અને કદિ તમે એમ કરો, તો તમારા પતિવ્રતનો લંગ થાય.' એમ પણ શ્રીકૃષ્ણે સૂચવ્યું.

ઉપર આઠમા શ્લોકની ટિકામાં મોહિતાઃ શબ્દ પતિપુત્રાદિકને લાગુ પાડવાનું કહ્યું છે. યાદ રાખવું ઘટે છે કે-પતિ પુત્રાદિકે ગોપિકાઓને વારી ખરી, પણ તેઓ મોહ પામીને ત્યાંજ ઉભા રહ્યાં. આગળ વધી શક્યા નહીં. 'પોતાની પાસે જ આ સ્ત્રીયો સુતી છે, એમ તેઓને લાગ્યું.' એ પ્રમાણે શ્રીશુકદેવજી છેવટમાં કહે છે.

‘હે રમણીયો! કદિ તમે વન જોવા આવ્યાં હો, તો તે તમે જોયું;’ એમ હવે પ્રભુ કહે છે—

દૃષ્ટં વનં કુસુમિતં, રાકેશકરરંજિતમ્ ॥

યમુનાઽનિલલીલૈજત્-તરુપલ્લવશોભિતમ્ ॥૨૧॥

અર્થ--[કદિ તમે વન જોવા માટે અહીં આવી હો તો] ઉઘડેલાં પુષ્પ વાળું, ચંદ્રના કિરણોથી રંગાયેલું, યમુનાજીના પવનોના વ્યાપારથી કંપતા વૃક્ષોનાં પાંદડાંઓથી શોભી રહેલું, આ વન તમે (હવે) જોઈ લીધું. [૨૧]

૨૧ વિવેચન—

વન અને ચંદ્ર—પુર્ણિમાને દિવસે વન, નદિઓના કાંઠા અને પહાડોના શિખરો અનાયાસે સુંદરતા ઓઢીને ખેસે. કુસુમીત વન, ચંદ્રનો પ્રકાશ, મધુર મંદ મંદ વાતા પવનો, સુંદર વનરપતી, અને યમુનાજીના તટપ્રદેશ, રસીકને ઘેલાં કરનારાં હતાં. સ્ત્રીઓ શરમાઈને શ્રીકૃષ્ણ સામે નહીં જોતાં, આસપાસ વન તરફ નજર કરે છે; તેથી શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે-‘તમે આ વનને પણ જોઈ લીધું, હવે સુખથી ઘેર પાછા જાઓ. તાત્પર્ય—જે જોવા લાયક છે તે તમે કાં જોતાં નથી? જે નિરખવા લાયક છે, તેને તમે કાં નિરખતાં નથી?’ એમ પણ શ્રીકૃષ્ણે સૂચવી દીધું.

‘જે તમે વન જોવા ન આવ્યાં હો, તો જે કામે તમે આવ્યાં હો, તે કામ તમારે સુખેથી તમે જોલો. તે વાત અમે જાણીએ છઈએ, પણ અમે જોલવાના નથી.’ એમ પણ શ્રીકૃષ્ણે સૂચવ્યું.

હવે સ્ત્રીયોને ધર્મનો ઉપદેશ કરે છે—

તદ્યાત મા ચિરં ગોષ્ઠં, શુશ્રૂષઘ્વં પતીન્ સતીઃ ॥

• ક્રન્દન્તિ વત્સા બાલાશ્ચ, તાન્પાયયત દુઘ્નત ॥૨૨॥

૨૧ પદ્યછંદ—કુસુમિતં-ઉઘડેલાં પુષ્પ વાળું. રાકેશસ્ય કરૈઃ (કિરણોથી) રંજિતં (રંગાયેલું)-ચંદ્રના કિરણોથી રંગાયેલું. યમુનાયાઃ અનિલઃ તસ્ય લીલા (વ્યાપાર) તથા ઇજંતઃ (કંપતા) ચે તરુપલ્લવાઃ તૈઃ શોભિજં હતિ વનં-યમુનાજીના પવનોના વ્યાપારથી કંપતા વૃક્ષોનાં પાંદડાંઓથી શોભી રહેલું. દૃષ્ટં-તમે જોયું.

૨૨ પદ્યછંદ—તત્-તો હવે. મા ચિરં ગોષ્ઠં યાત-ત્વરાથી યજ્ઞમાં જાઓ. પતીન્ શુશ્રૂષઘ્વં-પતિઓની સેવા કરો. હે સતીઃ હે સતી સ્ત્રીયો! [હે સમ્યઃ જોઈએ] વત્સાઃ બાલાઃ અન્વત્સો અને બાળકો. ક્રન્દન્તિ-ચીસો પાડતા હશે. તાન્ પાયયત-તમારાં બાળકોને ધવરાવો અને દુઘ્નત તાન્ પાયયત-ગાયો દેહો અને વાછરડાંને (પણ) ધવરાવો.

અર્થ—તો હવે તમે ત્વરાથી વ્રજમાં જાઓ, અને પતિઓની સેવા કરો. હે સતી સ્ત્રીઓ! તમારાં વાછરડાં અને છોકરાં ચીસો નાંખતા હશે. માટે બાળકોને તમે ધવરાવો, અને ગાયોને દોહતી વેળા વાછરડાંને પણ ધવરાવો. [અથવા છોકરાંને અને વાછરડાંને દુધ પાવા માટે ગાયો દુહો.] [૨૨]

૨૨ વિવેચન—

શ્રીકૃષ્ણ જૂતળ ઉપર પધાર્યા છે, તેથી ગમે તે રીતે શ્રીકૃષ્ણમાં મન નેડવું, અને શ્રીકૃષ્ણને પામવું; પણ પોતે આ જુતળ ઉપર વ્યક્ત સ્વરૂપે ન હોય, ત્યારે સ્ત્રીઓએ કેવી રીતે વર્તવું નેહ્યે, તે હવે પ્રભુ શીખવે છે.

હે સતી: !—પોતા માટે આ સ્ત્રીઓએ પોતાના પતિઓનો પ્રભુ ત્યાગ કર્યો છે, એમ શ્રીકૃષ્ણ જાણે છે, તોપણ આ સ્ત્રીએ ‘હે સતી: હે સતિયો! એમ કહીને સંભોધે છે. લૌકિક દષ્ટિથી આ સ્ત્રીએ વ્યભિચારી ગણાય. અલૌકિક દષ્ટિથી એટલે—શ્રીકૃષ્ણ પતિ-ઓના પણ પતિ છે—શ્રીકૃષ્ણ ત્રેલોક્યનો પણ પતિ છે. પ્રાણી માત્રનો પતિ છે. શ્રીકૃષ્ણ નર નારી, અગર નાન્યેતર ત્રણે જાતિથી પર છે. તેમાં પ્રીતિ કરનારને વ્યભિચારનો દોષ કદિ લાગતો નથી.’—એવી અલૌકિક દષ્ટિથી ‘હે સતિઓ!’ કહીને પ્રભુ બોલાવે છે.

પતિની સેવા કરવી, એ સ્ત્રીઓનો મહાન્ ધર્મ છે. ધર્મની પાળ બાંધવા પ્રભુ આવ્યા છે, માટે પ્રભુએ ધર્મનું સૂચન કર્યું. વાછરડાં અને બાળકો સ્ત્રીઓને આશરે છે. આશ્રિતનું પાલન કરવું, તે પણ મહાન્ ધર્મ છે. તેનું પણ શ્રીકૃષ્ણે સૂચન કર્યું. પરાયણ થઈ મવ-તીમાં જીવનં ન સ્વાર્થમ્ [સુભોધિની] હે સતીઓ! તમારું જીવન પરને સુખકર છે—પોતાને સુખકર નથી. પોતે દુઃખ વેડીને બીજને સુખ આપો છો. માટે પતિસેવા કરવા તમારે ત્વરાથી વ્રજમાં જવું નેહ્યે.

આટલી લૌકિક ધર્મની વાત કરીને, હવે પ્રભુ પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરાવે છે—

અથવા મદમિસ્નેહાદ્-ભવંત્યો યન્નિવ્રતાશ્ચયા: ॥

આગતા હુપપન્નં વઃ, પ્રીયન્તે મયિ જન્તવઃ ॥ ૨૩ ॥

અર્થ—(ગોપીઓનાં નેત્રોને ક્રોધથી રાતાં થએલાં જોઈને, શ્રીકૃષ્ણ આ-ગળ કહે છે કે)—‘અથવા મારામાં તમારો સ્નેહ છે, તેથી તમારી વાસનાઓ ખેંચાવાને લીધે, તમે અહીં આવી છો, તે તમને થટે છે. કારણ કે પ્રાણીઓ મારા ઉપર પ્રીતિ રાખે છે. (૨૩)

૨૩ વિવેચન—

‘જંતવઃ મમ પ્રીયન્તે’ એમ કહીને પ્રભુએ પોતાનું પ્રભુત્વ પ્રગટ કર્યું. તોપણ—પ્રાણી મેં માન પાસી, જીવ સદા અંતર્યામી—આત્મા સાથે રહે, પણ તેને ઝોળખે નહીં.

૨૩ પદ્મછંદ—અથવા-અથવા. મયિ અમિસ્નેહઃ તસ્માત્-મદમિસ્નેહાત્-મારામાં તમારો સ્નેહ છે તેથી. યન્નિવ્રતાઃ આશ્ચયાઃ વાસામ્ તાઃ, इति भवन्त्याઃ—એમની વાસનાઓ ખેંચાઈ છે એવી તમે આગતાઃ-આવેલી વઃ હુપપન્નં-તે તમને થટે છે. હિ-કારણકે. જંતવઃ મયિ પ્રીયન્તે—પ્રાણીઓ મારા ઉપર પ્રીતિ રાખે છે.

ઉત્ક્રામંતં સ્થિતં વાપિ, મુંજાનં વા ગુણાન્વિતમ્ ॥

વિમુઢા ના-પ્રદ્યાતે, પશ્યંતિ જ્ઞાનચક્ષુષઃ ॥ ૧૦ ॥

યતંતો યોગિનઃ, પશ્યંત્યાત્મગ્યવસ્થિતમ્ ॥

યતંતોઽપ્યકૃતાત્માનો, નૈનં પશ્યંત્ય ચેતસઃ ॥ ૧૧ ॥

[ગીતા અ. ૧૫].

“મલીનચુદ્ધિવાળા અવિવેકી પુરુષો પોતામાં રહેલા આત્માને ઓળખી શકતા નથી, હું વ્યક્તરૂપે સામે આવીને ઉભો રહું, તો પણ પ્રાણી ભૂલો પડે. તમે તેમ ન કરશો; કારણ કે તમે તો વ્રજંગનાઓ છો, મારા પ્રભાવને સારી રીતે જાણો છો. હું કોઈ જનપુરુષ નથી, પણ પ્રાણી માત્રનું જીવન છઉં; એમ ખાત્રી કરો.” ‘મારામાં પ્રેમ કરવો’ એજ પ્રાણી માત્રનું કર્તવ્ય છે.’ કિંં વેદૈઃ કિમુશાસ્ત્રેર્વા, કિંં વા તીર્થનિષેવણૈઃ । વિષ્ણુમક્ષિર્વિદ્ધીનામ્ । કિંં તપોભિઃ કિંં અધ્વરૈઃ । [બૃહ-નારદ] તે વાન તમને સુઝી છે. માટે તમે મહાભાગા છો. તમે અધિકારી છો. તમારા હૃદયરૂપી ખીલે આંધેલો જે હું, તેને તમે છોડશો નહીં. હું કે જે નિત્ય અને અવિનાશી છઉં, તેને તજીને અનિત્ય અને નાશવંત પદાર્થોમાં લલચાશો નહીં.’ એમ શ્રીકૃષ્ણે સૂચવી દીધું.

જ્ઞાનની જરા ઝાંખી કરાવીને, શ્રીકૃષ્ણ પાછા લૌકિક ધર્મ સંબંધી કહે છે—

મર્તુઃ શુશ્રૂષણં સ્ત્રીજાં, પરો ધર્મો હમાયયા ॥

તદ્બંધુનાં ચ કલ્યાણ્યઃ, પ્રજાનાં ચાનુપોષણમ્ ॥ ૨૪ ॥

દુઃશીલો દુર્ભગો વૃદ્ધો, જઢો રોગ્યધનોઽપિ વાઃ ॥

પતિઃ સ્ત્રીભિર્ન હાતવ્યો, લોકેષ્વભિરપાતકી ॥ ૨૫ ॥

અર્થ—હે ભલી સ્ત્રીઓ ! નિષ્કપટ ભાવથી પતિનું અને પતિના બંધુઓનું સેવન કરવું; તથા બાળકોનું પાલન પોષણ કરવું. એજ સ્ત્રીઓનો ઉત્તમ ધર્મ છે. [૨૪]. પતિ દુષ્ટ સ્વભાવવાળો હોય, દુર્ભાગી હોય, વૃદ્ધ-જડ-રોગી અને નિર્ધન-ગમે તેવો-હોય, તોપણ તે મહા પાપી ન થયો હોય, ત્યાં સુધી પોતાનું શુભ ધૃત્વનારી સ્ત્રીઓએ તેનો ત્યાગ ન કરવો જોઈએ. (૨૫)

૨૪-૨૫ વિવેચન—

કલ્યાણ્યઃ—હે કલ્યાણીને ચાહનારી સ્ત્રીઓ ! (જેને સાક્ષાત્ નારાયણ આત્મ સંબોધન કરે, તે સ્ત્રીઓને આપણે કુલટા-વ્યભિચારી કહેવી, એ આંખો વીંચીને ઉઠી આડમાં પડવા જેવો દોષ છે.)

અપૂર્ણ.

૨૪ પદ્યછેદ—કલ્યાણ્યઃ—હે ભલિ સ્ત્રીઓ ! અમાયયા-નિષ્કપટપણથી. મર્તુઃ—પતિનું. તસ્ય બંધુનાં ચ—તેના આંધેલોનું શુશ્રૂષણં—સેવન પ્રજાનાં ચ—અને બાળકોનું. અ-પાષ્ણમ્—પાલન પોષણ કરવું તે. સ્ત્રીજાં પરઃ ધર્મઃ—સ્ત્રીઓનો પરમધર્મ છે.

૨૫ પદ્યછેદ—દુઃશીલઃ દુર્ભગઃ વૃદ્ધઃ જઢઃ રોગી અધનઃ વા અપિ—પતિ દુષ્ટ સ્વભાવનો હોય, દુર્ભાગી હોય, વૃદ્ધ, જડ, રોગી અને નિર્ધન-ગમે એવો હોય તો પણ અપાતકી-મહાપાપી થયો ન હોય ત્યાં સુધી, લોકેષ્વભિઃ સ્ત્રીભિઃ—શુભ ધૃત્વ-સ્વર્ગ-દિકની ધૃત્વ-રાખનારી સ્ત્રીઓથી. ન હાતવ્યઃ—તજવો ન જોઈએ.

શ્રી મોક્ષપત્રિકા.

શ્રીમદ્ ભાગવત

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

રાસલીલા.

તંત્રી અને પ્રકાશક—રામશંકર મેનજી ભટ્ટ. ડૉ. મોક્ષમંદિર-અમદાવાદ.

પુસ્તક ૧૦ મું.]

કારતક માસ, ૧૯૮૬.

[અંક ૧૦ મો.

મંગળપ્રભાત.

બ્રહ્માણં હરિજનો ! મંગળપ્રભાતમાં આપને સૌને ઘણાજ હેતથી જ્યશ્રીકૃષ્ણ કહીએ. મંગળપ્રભાતમાં એમ પણ કહી દઇએ કે-આજ છે એવી કાલ નથી, એણે છે એવું પહોર નથી, માટે આ કામમાં પ્રમાદ કરશો નહીં. ખંત અને ઉત્સાહથી લાગ્યા રહેશો, તો દેવને દાર ખોલ્યા વિના ચાલશે નહીં. સારમાં સાર—

કૃષ્ણેતિ મંગલં નામ, યસ્ય વાચિ પ્રવર્તેતે ।

લામસ્તેષાં જયસ્તેષાં, કુતસ્તેષાં પરાજયઃ ॥ ૧

અર્થ—જેમની વાણીમાં શ્રીકૃષ્ણરૂપી મંગળ નામ હોય, તે પુરુષને લાલ અને જય બેઠે પ્રાપ્ત થાય. તેઓનો પરાજય કેમ સંભવે ?

માટે-આજના પ્રભાતમાં જેમને મળો, તેમને જ્યશ્રીકૃષ્ણ કહેજો. આપ સ્ત્રી હો, તો પોતાના પતિને, અને આપ પતિ હો, તો પોતાની સ્ત્રીને, ખાસ કરીને હસ્તે મુખડે જ્યશ્રીકૃષ્ણ કહેજો. વ્યવહારમાં ઘણી વ્હાણુ થો છો, ત્યારે આ વ્હાણુ નહીં થો ? તે પછી બાળગોપાળને, અને સંબંધીઓને જ્યશ્રીકૃષ્ણ કહેજો.

નિર્વૈર—આજ ખાસ કરીને નિર્વૈર થજો. જ્યાં જ્યાં બગડી હોય, ત્યાં ત્યાં સુધારી લેજો. થો ત્યારે ફરી જ્યશ્રીકૃષ્ણ.

જ્ઞાનપંચમી—કારતક શુદી ૫ મે-જ્ઞાનપંચમીએ-જ્ઞાનના પુસ્તકોને ખંખેરીને-ગોઠવીને, તેમનું પૂજન કરજો, અને તેની પાસે ઘીનો દીવો કરજો. માસીકના ખૂટતા અંકો તપાસી લેજો. નવાં પુસ્તકો લેવા ઘરે, તો આજે લેજો.

લવાજમ—આ દસમો અંક છે માટે આવતી સાલનું લવાજમ જેમ અને તેમ ત્વરાથી મોકલતા રહેશોજ. જ્ઞાનપંચમી તેને માટે ઉત્તમ દિવસ છે. વી. પી. કરીએ ત્યારેજ મોકલો, એ પરાણે પ્રીતિ કરવા જેવું છે. હવે એવું આપને ધટતું મળી; અને વી. પી. કરવું તે અમને પણ ગમતું નથી.

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

અધ્યાય ૨૯ મો ચાલુ.

[ગથા અંકના ૧૦૫૬ માં પાનાથી ચાલુ.]

૨૪-૨૫ માં શ્લોકનું વિવેચન ચાલે છે—

હિ—નિશ્ચય સૂચવે છે.

હિ અમાયયા—સ્ત્રીપુરુષનો સંબંધ ફેરી છે—અભેદ છે. તેનું શ્રીકૃષ્ણ ભાન કરાવે છે. સ્ત્રીએ પતિની સેવા નિષ્કપટ ભાવથી કરવી જોઈએ. જનપુરુષમાં લલચાએલી અગર શુર્યોના ઓઠામાં ઠગાએલી ધણી સ્ત્રીઓ, પતિને કપટથી સેવે છે. પરિણામે તેણીની પોતાની પ્રજા તેણીને સતાવે છે—તેણીનો અંતકાળ જગાડી નાંખે છે. પુરુષ કાશીએ જાય, હરદ્વાર જાય, હિમાલય ઉપર અંગ માળે, ત્યારે તેનું કલ્યાણ થાય; અને સ્ત્રી ઘેર બેઠાં પતિને નિષ્કપટ ભાવે સેવીને, કલ્યાણની પ્રાપ્તિ કરે. આ ચારી જે સ્ત્રીઓ બોધ નાંખે છે, તે સ્ત્રીઓ આ સંસારમાં ઠગાય છે—બંધ બારણે મરી જાય છે જન્મમરણની અંધારી કોટડીમાંથી નીકળી શકતી નથી—મનુષ્ય મટીને પશુની યોની માટે તૈયારી કરે છે.

તદ્વંધ્વનાં શુશ્રૂષણં—સ્ત્રીએ પતિના અંધુવર્ગની સેવા પણ, નિષ્કપટ ભાવથી કરવી જોઈએ. અત્યારના જમાનામાં આ સેવા કરનારી ધણીજ વિરલ જોવા મળે છે. કેટલીએક ભણેલી ગણેલી જોઈએ, સમાજસેવાની લક્ષ્મણી કરે છે; સમાજમાં અંધુભાવ ફેલાવવા ભાષણો કરે છે—છાપામાં લેખો પણ આપે છે;—ઈશ્વારય ઉપનિષદ્. વાંચીને અગર સાંભળીને, સર્વાત્મભાવની મોટી મોટી વાતો કરે છે; પણ ધરના વડીલોની સેવાને, તે સ્ત્રીઓ જગતી શગડીમાં ફેંકી દે છે—ધરમાં વેરભાવ ફેલાવે છે.

દષ્ટાંત—મોતીભાઈ મામલતદારને નશીમે તેમનાં માતા પિતાની છાંદગી લંબાણી. તેમનાં સ્ત્રી [ઉછાંછળી બા] નવા જમાનાનાં અપટુડેટ સ્ત્રી હતાં. સમાજમાં કોઈ કોઈવાર પ્રમુખનું કામ પણ કરતાં હતાં. વનિતાવિશ્રામ સાથે સારો સંબંધ રાખતાં હતાં—ભગિની સમાજના આગેવાન હતાં—પણ તે સ્ત્રી સાસુ સસરાને દેખીને બહુજ કંટાળતાં હતાં. પોતાથી અને તેટલો તેમને ત્રાસ પણ આપતાં હતાં. તેના જવાબમાં વૃદ્ધ માતાપિતા એટલુંજ કહેતાં હતાં કે “ ખેડુ ખેતરમાં વાવે છે, તે કાંઈ ખેતર માટે વાવતો નથી, પણ પોતાને માટે વાવે છે; તેથી વડુ બેટા ! વાવો છો તેવું તમે લણશો.” આ શબ્દો સાંભળીને ઉછાંછળીબા દસતાં, અને વૃદ્ધોને મૂરખ ગણતાં. પરિણામ એજ આવ્યું. બે ચાર વરસમાં ડોસાડોસી ઇશ્વરને ઘેર ચાલ્યાં ગયાં. મામલતદાર સાહેબ હાર્ટ ફેઇલ થવાથી મરી ગયા. તેમના પુત્ર છઠ્ઠકલાલે શેર જનરમાં છઠ્ઠક આપી. છઠ્ઠકલાલે પોતાની પંતિની સત્તાહથી, ઉછાંછળી બાને ધરખહાર કાઢી મૂક્યાં. ઉછાંછળીબા એક અનાથ આશ્રમમાં બુડે હાલે ૧૯૨૦ ના જાનેવારી માસમાં મરી ગયાં.

તાત્પર્ય—ગૃહસ્થાશ્રમ ધર્મ કમાવાનું મૂખ્ય-સમજ સાધન છે. અનેક જન્મના પાપને આળીને લાસ કરવામાં, ગૃહસ્થાશ્રમ જેટલો સમજ છે, તેવો એક આશ્રમ નથી. ગૃહસ્થાશ્રમમાં સંતાપને રહેલો પરમારથ, સ્વાર્થથી ઠંકાએલો છે; તેથી પામર સ્ત્રી પુરુષો, આ મહાત્ પરમારથને—

આ મહાન ધંટનાને, સમજી શકતાં નથી. પુત્રો અને તેમની સ્ત્રીઓ વૃદ્ધ માનાપિતાને સેવે, તેમાં કયા ઉપકારનો બદલો છે, એટલુંજ નહીં પણ તેમાં પરમારથ થયો છે, અને શુભ આશીર્વાચનો. રૂપી અઠળક આવક છે. આ કંથા સાંભળનારી અને અમારી મોક્ષ પત્રિકા વાંચનારી અમર સાંભળનારી દરેક બહેને, પોતાના અનેક જન્મોના પાપનો નાશ કરી નાંખવા, પતિસેવા અને પતિના બંધુવર્ગની સેવાનો કદિ અનાદર કરવો નહીં. વૃદ્ધને અને જીવાનને જેમ ઉમરમાં અંતર હોય છે, તેમ વિચારમાં પણ અંતર (છેદું) હોય છે; પણ વડીલોના મહાન ઉપકારને યાદ કરીને, ધીરજ રાખવી-કંટાળવું નહી. માતા પિતાની સેવા કરનારાં પુત્રોને અને પુત્રવધુઓને, ઘેર બેઠાં અડસઠ તિથિ છે. પતિની અને પતિના બંધુઓની સેવાનો અનાદર કરીને, સ્ત્રી દેવદર્શન કરવા જાય, તો તેમને દેવદર્શનનો લાભ મળતો નથી; તિથિ કરવા જાય, તો તિથિ-તિથિના લાભ આપી શકતાં નથી.

૨૫ મા શ્લોકમાં કહે છે કે-‘ ગમે એવા પતિને પણ, સ્ત્રીએ સેવવો જોઈએ. ’ સુશીલ બહેને યાદ રાખવું કે-આવા પ્રકારની સેવાથીજ તપની વૃદ્ધિ થાય છે. આવા ભયંકર તપથી તે સ્ત્રી પોતાને આંગણે અને ઉંચે નારાયણને વસાવે છે. સુકન્યાએ વ્યવનને સેવ્યા. નામ અમર કર્યું. આવા ઉત્તમ ધર્મ, વ્રત અને તપનો લાગ કરીને, સ્ત્રીએ ધર્મને બહાને કોઈ દેકાણે રજાવવું નહીં.

જર કર્મ કેટલું નિહિત છે, તે હવે કહે છે -

અસ્વર્ગ્યમયજ્ઞસ્યં ચ, ફલ્ગુ કુચ્છં મયાવહમ્ ॥

જુગુપ્સિતં ચ સર્વૈઃ, ઔપપત્યં કુલસ્રિયાઃ ॥૨૬॥

અર્થ—સારા કુળની સ્ત્રીઓને જરપુરૂષનું સુખ, સ્વર્ગની હાનિ કરનાર છે, કીર્તિનો નાશ કરનાર છે, તુચ્છ અને કષ્ટરૂપ છે, ભયંકર અને સર્વ પ્રકારે નિંદિત છે. [૨૬]

૨૬ વિવેચન—

શ્રીકૃષ્ણ પોતાના કાર્યને કેટલું સ્વચ્છ કરે છે ! છતાં ગમે તેવા આક્ષેપો કરવા, તે આંખો વીંચીની ભીંત સામે અફળાવા જેવી બૂલ છે.

જરસંબંધ-સામાન્ય સ્ત્રીપુરૂષોને જરસંબંધ રસાળ લાગે છે, કારણકે-બહારની ટાપડીપ દેખીને, સ્ત્રીને પરપુરૂષમાં, અને પુરૂષને પરસ્ત્રીમાં અનાયાસે મોહ થાય છે. ‘ Young man's love lies in their eyes & not in their heart. ’ [શિક્ષણીયર]—જીવાન માણસોનો પ્રેમ આંખમાંજ હોય છે, હૃદયમાં હોતો નથી. છે તેના કરતાં કોઈ સારો કે સારી મળે, તો છે તેને પડ્યાં મેલીને, તેઓ ખીજમાં લલચાય છે. લલચાયા પછી-તેઓ માત્ર અનુકુળતાની જ રાહ જુએ છે. અનુકુળતા મળતાં, સેંકડે પંચાણું ટકા,

૨૬ પદ્યરૂપ—કુલસ્રિયાઃ—સારા કુળની સ્ત્રીઓને. ઔપપત્ય—જર પુરૂષનું સુખ. અસ્વર્ગ્ય—હિત અસ્વર્ગ્ય, ન સ્વર્ગ્ય અસ્વર્ગ્ય—સ્વર્ગથી વિરુદ્ધ રાખનાર. મયાવહમ્—હિત મયાવહમ્ ન મયાવહમ્ અયજ્ઞસ્યં-કીર્તિને તોડનાર. ચ—અને ફલ્ગુ-તુચ્છ. કુચ્છં-કષ્ટરૂપ. મયાવહમ્-ભયંકર. સર્વૈઃ ચ જુગુપ્સિતં—અને સર્વ સ્થળે નિંદવા જેવું.

ડાંલાં ડાંલાં સ્ત્રી પુરુષો, તેમાં ફસાઇને ફળેત થાય છે. વિશ્વામિત્ર અને પારાશર જેવા પણ્ય અનુકુળતા મળતાં અટવાયા. તપસી લપસી પડ્યા—પડિતો પામર બન્યા—અને ભડતો બૂલા પડ્યા—ચાલીઓ ગમાર બન્યા. તાત્પર્ય—જનરસંગ્રહ રસાળ—લક્ષ્યાવનારો—છે, 'તોપણ હુદ્ર અને ભયંકર છે. કેટલેએક ઠેકાણે તો જનર સ્ત્રીપુરુષ એક બીજાને માથા સાટે સેવે છે. એઉ ભયંકર ભયમાં ઉતરી પડે છે. તેમાં લોકલાજ અને હિંમતનો ભારે ખર્ચ છે; તેથી કેટલાએક શૂંગારના રસીક વિદ્વાનો, જનર સ્ત્રી પુરુષના પ્રેમની ઉત્કૃષ્ટતા આંકે છે; પણ જે ઉત્કૃષ્ટતા આ લોકમાં નિંદાના પુરમાં નાંખે, અને પરલોકમાં નરકના પૂરમાં નાંખે, તે ઉત્કૃષ્ટતા કાંઈ કામની નથી. પ્રશંસા પાત્ર હોય, તોપણ તજવા જેવી છે. કાવ્યપ્રકાશના ચતુર્થ ઉલ્લાસમાં અમ્મટ પડિત 'તદ્વામાસા અનોચિત્ય પ્રવર્તિતાઃ' વિગેરે શબ્દોથી કહે છે કે 'રસ અને રસાલાસમાં ઘણો ફેર છે. જે ભોગ ભય અને અપકીર્તિથી કલંકિત હોય, તે રસ નથી, પણ રસનો ભાસ છે.' શરીર અને શરીરની છાયામાં જેટલો ભેદ છે, તેથી પણ તેમાં વધારે ભેદ છે. જેમ સત્પુરુષો અનિત્યને તજીને નિત્યને ભજે છે, તેમ સમજી સ્ત્રી પુરુષે, અનિત્યમાં—જે પોતાનાં નથી તેમાં—કદિ પ્યાર કરવો નહીં, પ્યાર થઇ આવે, તો વિવેકે કરીને તેનું નિવારણ કરવું; અને જે નિત્ય છે—એટલે જે પોતાનાં છે, તેમાં ખટકો રાખીને પ્યાર કરવો. ઝેરમાં અને અશ્રુતમાં જેટલો ફેર છે, તેટલો અનિત્યમાં અને નિત્યમાં ફેર છે. સાંભળો—

દૃષ્ટાંત—એક મોટા સંતની કથામાં એક રંગીલા પુરુષે એક રંગીલી સ્ત્રીને કટાક્ષ કર્યો. સ્ત્રીએ સામે કટાક્ષ કરીને પોતાની પ્રીતિ સૂચવી. કથામાં આવતાં જતાં રસ્તામાં વાતચિત કરવાનો પરિચય થયો. પરિચય થતાં પ્રીતિ વધી. તેઓએ અમુક રાત્રે એક ઉલામાં મળવાનો વિચાર કર્યો. ઉલાના પાછલા ભાગમાં અનાજની વખારો હતી. આગલા ભાગમાં એક ડોસી રહેતી હતી. તે આવાં કર્મદ્વારા એ પૈસા કમાતી હતી. સંકેત પ્રમાણે પુરુષ રાતના સાડા નવવાગે ઉલામાં હાજર થયો. ઉલામાં અંધાઈ ધમ હતું. સ્ત્રીને આવતાં જરા વાર લાગી, તેથી જનર પુરુષે ઠપકો આપ્યો. તેના જવાબમાં સ્ત્રીએ કહ્યું કે—'અડથોલ બહાર ચોટે જાય, ત્યારે આવી શકું. હવે રાતના પ્યાર સુધી તે આવવાનો નથી. માટે હું સુખેથી તમારી પાસે રહીશ. જુઓ માંડે ઘર અહીં સામેજ છે.' તેના જવાબમાં પુરુષે કહ્યું કે—'કહીએ—ને—કે 'ભજનમાં જાઉં છઉં.' હું પણ ભજનનું નામ દહને અહીં આપ્યો છઉં. અમે અને તમે અહીં મળ્યા, તે પણ ભજનનો પ્રતાપ છે." આ પ્રમાણે વાતો કરતાં કરતાં, તે એક પગ લગડતા રાખીને એક ખાટલા ઉપર બેઠાં. પુરુષે આણેલા પડીકામાંથી તેઓ મીઠાઇ ખાતાં હતાં, એટલી વારમાં પુરુષે બૂમ મારી કે—'ઓય આપરે મને કાંઈ કરડ્યું.' ડોસીએ દીવો લાવીને જોયું, તો પાયા પાસે થઇને એક સાપ જતો હતો. પરદારા જીવ લઇને નાડી. નાસતાં નાસતાં તેણીને પણ સાપ કરડ્યો. સ્ત્રીએ ઘેર જઇને પાડોસણને વાત કરી. પાડોસણ દૌડીને અડથોલ શેઠને તેડી લાવી. સ્ત્રીને પડેલી દેખીને અડથોલ શેઠ ગભરાઇ ગયો. વેદવારે કર્યો—એક રાતમાં જસો પાનસો રૂપૈયા વાપરી નાખ્યા, પણ ઝેર ઉતર્યું નહીં. અડથોલ શેઠનો નિર્મળ પ્રેમ જોઇને, સ્ત્રીને ઘણાજ પસ્તાવો થયો. સ્ત્રીએ મરતી વખતે કહી દીધું કે—'જે અનિત્યમાં પ્રીતિ કરે, તેના આવાજ હાલ થાય.'

હવે આપણે નરપુરુષની સ્થિતિ તપાસીએ-નર પુરુષ માંડ માંડ ઘેર આવ્યો. પર-
ણેલી સ્ત્રી વાટ જોતી હતી. બારણું ખખડ્યું, અને પુરુષ અંદર આવ્યો; પણ તેમને સામ
કરડ્યો છે, તે વાત સાંભળીને, સ્ત્રી ગભરાઈ ગઈ-ધ્રુજવા લાગી. થોડી વારે ધીરજ રાખીને
પાડોશમાં તેણીનો દીયર રહેતો હતો, તેને તેડી લાવી. એક ઘોડાગાડી બાંડે કરીને પતિને
સાથે લઈને, ડોક્ટરને ઘેર પહોંચ્યા. ડોક્ટરે હાથ ખંખેર્યા. ત્યાંથી બીજા ડોક્ટરને ઘેર
ગયા. તેણે પણ તેજ જવાબ આપ્યો. ત્યાંથી ત્રીજા એમ ચાર પાંચ ડોક્ટરને ઘેર ફરી
વળ્યા. છેવટે એક વૃદ્ધ વૈદને ઘેર આવ્યા. વૈદે ચિકિત્સા કરીને કહ્યું કે-‘જીવેન! એક
ઉપાય છે, પણ તે માથા સાટે છે.’

સ્ત્રી-પતિ પણ માથા સાટે છે ને! તે હોય તો બધું-તે ન હોય, તો કાંઈ નહીં.
જીવતર વૃથા, અને લાલ વેરાગણ. જે ઉપાય હોય તે સુખેથી કહો.

વૈદ-સાબાશ! તમારા જેવી પતિવ્રતા સ્ત્રીઓના તપોબળથીજ કાંઈક વરસાદ પડે છે,
અને કાંઈક પાકે છે. સાંભળ ત્યારે-જ્યાં ડાંખ છે ત્યાં મુખ રાખીને ઝરને ચુસી લે, અને
ચુસેલા ઝરને ગળે ઉતાર્યા વિના થુંકી નાંખ. કદિ બૂલમાં તે ઝર તારે ગળે ઉતરી જશે, તો
તું મરી જઈશ. હિંમત હોય તો કર-તેને સાટે તારે મરવું હોય, તો કર.

‘આપ કરી ફીકર કરશો નહીં.’ એમ કહીને સ્ત્રીએ ઝર ચુસવા માંડ્યું. ઝર
ચુસાઈ ગયું, પણ થુંકી નાંખવા બદલે તે ઝર ગળે ઉતરી પડ્યું. પુરુષ અચ્ચો અને સ્ત્રી તુરત
મરી ગઈ. પુરુષને ખાત્રી થઈ કે ‘નિત્ય તે નિત્ય, અને અનિત્ય તે અનિત્ય. પારકાને
ગમે તેટલું હેત કરીએ, પણ જે પોતાનું હોય, તેજ પાર પાડે.’ વિગેરે.

યાદ રાખજો કે-દરેક નંર સ્ત્રીપુરુષને પ્રભુ આવો ચમત્કાર તુરત તુરત દેખાડતા
નથી; તેથી ધણાં અજ્ઞાની ભલકાય છે, અને પાપથી પાછાં હઠતાં નથી; પણ કર્યા કર્મ
બોગવવાં પડશે, તે વાત તો સિદ્ધ છે.

‘સમજી સ્ત્રીએ કદિ નર કર્મની જગમાં ફસાવું નહીં. પતિ સિવાય કોઈ પુરુષ
તત્ત્વને પોતાના હૃદયમાં નોંધવું નહીં. સાક્ષાત નારાયણ જેવા મહાત્માઓ અગર ગુરુઓની
સાથે પણ ધણીજ મયાંદાથી વર્તવું. તેમની સાથે કદિ એકાંત કરવી નહીં. મોટી ઉમરના
પુત્રો સાથે પણ વિવેકથી રહેવું.

ઉત્તરાનગરીમાં મહારાણી સુદેશ્યાએ સતી સૈરધિને (દ્રાપદીને) વ્યભિચારી કીચક
પાસે જવા આજ્ઞા કરી, ત્યારે સતી બોલ્યાં હતાં કે હે ‘જીવેન! આ બાળકમાં સંતોનો
મત નીચે પ્રમાણે છે—

૫૬.

રે સલના! પરરે પુરુષ સંમ તજએ;

નિશ્ચય કરી ભાવિ પતિજને ભજીએ—રે-સલના.

પ્રીતિ કરી પરરે પુરુષની સાથે, અંતર દેવા વચન આપ્યું જેણે હાથે:

બોમ્મિ કેરો બાર ચક્રમે તેને માથે—રે-સલના.

નારિ! જેણે નાશ કર્યાં નિજ પાંખી, વડીલ કેરી કીતિ કરી તેણે ગ્રાંખી;

છકાતેર પેળી નરકમાં નાંખી—રે-સલના.

નાથ વેચી નારી રહે જે કરતી, સ્વાન પેરે જ્યાં ત્યાં લૌયા ભરતી;

મુવા કેડે સંગ કરે નહીં ધરતિ—૨-લક્ષનાં

વિગેરે, વિગેરે.

સ્ત્રી અને પુરુષનાં શરીર પંચ મહાભૂતનાં ખરાં, પણ સ્ત્રીના શરીરની જોખમદારી વિશેષ છે, જસમાએ શરીર માટે શરીર ખોયું. રાણકદેવી અને એવી બીજી અનેક વીર બાળાઓએ, શરીર માટેજ શરીરનો ત્યાગ કર્યો. થોડાં વરસ ઉપર રાજાબાઈ ટાવર ઉપરથી પડીતે જે પારસી સ્ત્રીઓએ, શરીર માટે જ શરીર ખોઈ નાંખ્યાં હતાં. આજકાલના સુધારામાં જે સ્ત્રીઓ આ વાત બુદ્ધી જાય છે, તે સ્ત્રીઓ ધીમે ધીમે પોતાનું સ્ત્રીત્વ-માનવપાત્રું-ખોઈ નાખે છે. સ્ત્રીરૂપી ધન ચોટલું બધું સ્વતંત્ર, સુવાંગ અને અનન્ય છે, કે-તેમાં એક સિવાય અન્યનો ભાગ હોઈ શકે જ નહીં. એક સુશીલ જણાતી બહેન, કોઈ બાવાજી અગર ગુરૂને પંખો કરતી હોય, તો તે નિંદાને પાત્ર થાય, અને શંકાનું સ્થાન બને; પણ એક નિર્ધન ગોદારાણી અગર વાધરણ પોતાના પતિને પંખો કરે, તો તેનાં વખાણ થાય. તાત્પર્ય—સ્ત્રીઓએ ધર્મની સોનેરી જળખમાં પણ કદિ ફસાવું નહીં.

શ્રીકૃષ્ણ ગોપીકાઓને સૂચવે છે કે-ઉપર પ્રમાણે તમારે મારામાં જરણુદિ હોય. તો તમારે અવશ્ય ઘેર જવું જોઈએ. ‘જીવમાત્રનો હું પતિ છઉં,’ એ ભાવ ગોપીઓમાં પ્રગટ્યો છે કે-નહીં? તેની આ તપાસ છે. તે સંબંધમાં શ્રીવદ્વલ્લાચાર્યજી કહે છે તે સાંભળો—

‘સ્વભાવતઃ જીવાનાં મગવાન્ પદ્મ મર્તા, તન્નાપિ સ્ત્રીણાં સ્ત્રીચરીરપ્રાપ્તાનાં
દ્યમિચારાભાવાય મગવાન્ પદ્મ સેવ્યઃ ।’ [સુમોધિની] ‘કુદરતી રીતે પ્રાણી
માત્રનો ભર્તા ઈશ્વરજી છે. તેમાં પણ સ્ત્રી શરીર વાળા જીવોને, બલિચારના અભાવ
માટે ઈશ્વરનેજ સેવવો જોઈએ.’

હવે ઉપસંહારમાં શ્રીકૃષ્ણ ગોપીઓને રાજમાર્ગ બતાવે છે—

શ્રવણાદર્શનાદ્ધ્યાનાન્, મયિ ભાવોડનુકીર્તનાત્ ॥

ન તથા સન્નિકર્ષેણ, પ્રતિયાત તતો મૃદાન્ ॥ ૨૭ ॥

અર્થ—(મારી લીલાઓ) સાંભળવાથી, (મારાં) દર્શન કરવાથી, (મારું)
ધ્યાન ધરવાથી, અને (મારાં) કીર્તન ગાવાથી, મારામાં જેવો ભાવ પ્રગટે છે;
તેવો ભાવ મારો અંગસંગ કરવાથી, અગર મારી પાસે રહેવાથી પ્રગટ થતો નથી,
તેથી તમે પાછાં ઘેર જાઓ. [૨૭]

૨૭ વિવેચન—

રાજા પોતાના રાજ્યની રક્ષા માટે કાયદા બાંધે. પ્રજાએ તે કાયદા પ્રમાણે ચાલવુંજ પડે; પણ જ્યારે રાજા પોતે ગુન્હેગારને મળે; ત્યારે કેસનું ગમે એવું બચાંકર સ્વરૂપ હોય,

૨૭. પદ્મ-ઉદ—શ્રવણાત્ દર્શનાત્ ધ્યાનાત્ અનુકીર્તનાત્-સાંભળવાથી, દર્શન
કરવાથી, ધ્યાન ધરવાથી, અને કીર્તન કરવાથી. મયિ (અર્થ) ભાવઃ-મારામાં જે ભાવ
થાય છે તેવો ભાવ. સન્નિકર્ષેણ ન-પાસે રહેવાથી-અંગસંગથી થતો નથી. તતઃ-તેથી
મૃદાન્ પ્રતિયાત-ઘેર પાછા જાઓ.

તોપણ કાયદાને દૂર મૂકાને, ગુન્હેગારને બચાવી શકે. તે પ્રમાણે શ્રુતિઓ અને સ્મૃતિઓ ઇશ્વરના કાયદા છે-ઇશ્વરનો રાજમાર્ગ છે. ઇશ્વરની ગેરહાજરીમાં તે પ્રમાણે ચાલવું જોઈએ. ઇશ્વર પોતે વ્યક્ત થઈને-અવતાર લઈને-આવે, ત્યારે કાયદાને દૂર મૂકાને, ગમે એવા ગુન્હેગારને પણ તે બચાવી શકે. તે વાત ‘અપિ ચૈત્સુ રાત્તારા’ વિગેરે વચનોથી. શ્રીકૃષ્ણે પુરવાર કરી છે.

ઇશ્વરની લીલાઓ સાંભળવી, ઇશ્વરનાં દર્શન કરવાં, ઇશ્વરનું ધ્યાન ધરવું, અને ઇશ્વરનાં કીર્તન ગાવાં-આ તમામ ઇશ્વરના ધરના કાયદા છે-ઇશ્વરને પામવાનો રાજમાર્ગ છે. શ્રીકૃષ્ણ પોતે ગોપીકાઓને મળ્યા, છતાં શ્રીકૃષ્ણ તેમને કહે છે કે-‘તમે મને તથા હો, અને આ રાજમાર્ગે ચાલ્યાં આવો-આ રાજમાર્ગ દ્વારા ભાવ પ્રગટાવો.’ શ્રવણાદિ ક્રિયાઓ પ્રભુથી દૂર રહીને કરવાની છે. રાજને દસ રાણી હોય, જેના ઉપર રાજને પ્યાર હોય, તે રાણી રાજની સાથે રહે; અને જેના ઉપર પ્યાર ન હોય, તે રાણીઓને રાજ પોતાની છળી આપે. તેમ શ્રીકૃષ્ણ પોતાનો છૂપો રસ્તો-પ્યાર ભર્યો રસ્તો-સંતાડીને, રાજમાર્ગ-છળીસેવન જેવા માર્ગ-ગોપીઓને બતાવે છે. જેમને રાજ પ્યારો હોય, તે રાણીઓ છળીથી સંતોષ ન પામે; તેમ જેમને શ્રીકૃષ્ણ પોતે મળ્યા, તે ગોપીઓ શ્રવણાદિથી સંતોષ ન જ પામે. પાસે રહેવામાં એક દોષ છે, તે સાંભળો-તેનું નિવારણ પ્રભુ કરે છે.

પાસે રહેવાથી અપ્રીતિ થાય-અપકવ પદાર્થો ખાવાથી જેમ અશ્વરણ થાય, તેમ અપકવ મનુષ્યોને પાસે રાખવાથી-તેમનામાં બહુ હેત કરવાથી-વિપરીત પરિણામ આવે. પતિપતિનો નીકટનો અને દૈવી સંબંધ છે, તોપણ અપકવ સ્ત્રીપુરુષ-પોતાના યથાર્થ-સ્વ-રૂપને-પોતાના યથાર્થ ધર્મને-નહિ સમજનારાં સ્ત્રીપુરુષ-એકબીજાથી કંટાળે છે. રાજ પાસે રહેનારા અપકવ નોકરો રાજથી કંટાળે છે; કથા કરનારા મોટા પંડિતોને લોકો ઘણું માન આપે, અને પંડિત છતી સ્ત્રી પંડિતને ભાજમૂળા ગણે. તે પ્રમાણેજ પ્રભુ પાસે રહેનારા અપકવ ભક્તો, પ્રભુને ભાજમૂળા જેવા ગણે. ‘Intimacy breeds Contempt’ શ્રી હકીરજી પાસે રહેનારા ગુઝળી હારી ગયા, અને બોડાણો છતી ગયો. પ્રીતમ પોતાને જામથી ઘણી વખત દારકાં શ્રીરણુછોડછનાં દર્શન આવતા હતા. પ્રીતમ આંખે અંધ હતા, તોપણ પ્રભુએ જે શણગાર ધર્યાં હોય, તે યરાબર ખાતા હતા. પ્રીતમ કહેતા કે-‘હું આંખે અંધ છઉં, પણ પ્રભુને જેવા દેખું છઉં, તેવા ગાઉ છઉં.’ તે સાંભળીને ગુઝળી ભક્તની મસ્કરી કરતા અને કહેતા કે-‘એ તો ભક્તે તિથિ તિથિના શણગાર ગોખી રાખ્યા હશે, તે ગાતા હશે.’ એક વખત પ્રીતમ દર્શન આવ્યા, અને ગુઝળી-ઓએ કાંઈક નવીન શણગાર ધરવાનો વિચાર કર્યો. જે જે શણગાર તેઓએ ધર્યાં, તે પ્રીતમે ગાવા માંડ્યાં. સાંભળો—

૫૬.

રણુછોડછનાં રૂપમાં મન રંગાયું રે,

લીલાં કુંડળ કાને ધર્યાં, મહારાજ—

પીળાં પીતાંબર પહેરીયાં—

બાપા ! પીળે પટકે બાંધી હરિએ કેડ—

મન રંગાયું-બાપા ! રણુછોડછનાં

મન રંગાયું.

મન-હામી ! રણુછોડછનાં

શીર લહેકે છે કસળી પાથ— મન રંગાયું.
 બાપા ! જમણે હાથે છરી ધરી મહારાજ— મન—જ્વાલા ! રણછોડજી.
 લાલે તિલક કેસરતણા— મન રંગાયું.
 બાપા ! લાલમણિનો બાંધો છે શીરપેચ— મન—જ્વાલા ! રણછોડજી.
 બાહે બાબુબંધ બેરખા— મન રંગાયું.
 જ્વાલા ! કંઠે લીલા તુલસીકિરા હાર— મન—બાપા ! રણછોડજી.
 હાથે તે કડાં સાંકળાં— મન રંગાયું.
 બાપા ! રતન મુદ્રિકા રાજત જમણે હાથ—મન—જ્વાલા ! રણછોડજી.
 ગળે તે હાર ગુંગતણા— મન રંગાયું.
 બાપા ! બીજા શોભે હેમતણા રણગાર— મન—જ્વાલા ! રણછોડજી.
 કેકે કંદોરો પહેરીયો— મન રંગાયું.
 જ્વાલા ! પાવલીયામાં ઝંઝરનો ઝમકાર— મન—જ્વાલા ! રણછોડજી.
 નિજ આયુધ ભુજ ચાર ધર્મા— મન રંગાયું.
 બાપા ! નખશીખ સુધી શોભાનો નહીં પાર—મન—જ્વાલા ! રણછોડજી.

[ગુણીઓએ તિથિ સિવાયના તદ્દન નવીન શણગાર ધર્મા, તોપણ તે તમામ પ્રીતમે કહી સંભળાવ્યા. તે વખતે તે પુનરીઓમાં એક એકાક્ષી હતો. તેણે લક્તની પરીક્ષા કરવા માટે, ગોમતીજીમાંથી બે કમળ કાઢીને, એક કમળ પ્રભુના જમણા અંગુઠામાં, અને બીજું કમળ પ્રભુને મુસ્તક ધારણ કરીને, લક્તને પૂછ્યું—‘હવે કાંઈ બાકી છે ?’ તેના જવાબમાં લક્તે ગાયું કે—]

શણગાર સર્વે સજ્જ હતા— મન રંગાયું.
 જ્વાલા ! એક પળમાં બે નવા ધર્મા મહારાજ !—મન—બાપા ! રણછોડજી.
 એક કમળ મુસ્તક ધર્યું— મન રંગાયું.
 બાપા ! બીજું જમણે અંગુઠે—મહારાજ !— મન—જ્વાલા ! રણછોડજી.
 જખી જખીલા લાલની— મન રંગાયું.
 પ્રીતમ તારા ચરણકમળનો દાસ— મન—બાપા ! રણછોડજી.

આવી ભૂલ મંદિરોના દ્રુષ્ટીઓ પણ કરે છે. બે પાંચ રૂપૈયા આપવા હોય, તો લેનારની યોગ્યતાને વિચાર કરીએ છઠ્ઠએ, અને શ્રીકાકારજી જેમને સોંપીએ છઠ્ઠએ, તેની જેવી તેની ખાત્રી કરીએ છઠ્ઠએ. પરિણામે સનાતન કેસરી બકરા જેવો બનતો જાય છે, અને ભયંકર અજ્ઞાનથી ઘેરાતો જાય છે. યાદ રાખો કે—જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને લક્તિથી જે યુક્ત હોય, તેજ શ્રીકાકારજી પાસે રહેવાને અધિકારી ગણાય—બાકી ધર્મનું અને શ્રીકાકારજીનું કારસ છે. જે શ્રીરામના ચરિત્રથી વાકેફ ન હોય, જેને રામાયણ જીવનમૂઠી ન હોય, જેને શ્રીરામનું નામ કંઠના આદ્યક્ષેપા જેવું ન હોય, તેને શ્રીરામની મૂર્તિ સોંપવી, તે શ્રીરામનું કારસ કરવા જેવું પાપ છે. જે શ્રીકૃષ્ણના ચરિત્રથી વાકેફ ન હોય, જેને શ્રીમદ્ ભાગવત જીવનમૂઠી ન હોય, જેને શ્રીકૃષ્ણનું નામ નિર્ધનના ધનરૂપ ન હોય, તે પુરુષને શ્રી-

કૃષ્ણની મૂર્તિ સેંપવી, તે શ્રીકૃષ્ણનું ફારસ કરવા જેવું પાપ છે. તે પ્રમાણેજ માતાજીના મંદિરમાં, અણુપતિના મંદિરમાં, હનુમાનજી વિગેરેના મંદિરમાં, સત્પુરુષોની વ્યવસ્થા નહીં કરો, તો છો ત્યાંથી પણ પડી જશો.

ગોપીકાઓની પરીક્ષાનો વિષય પૂરો થયો. હવે આગળ શું થાય છે, તે સાંભળો. બોલો શ્રીદારકાંધીશકી જય. હર હર મહાદેવ હર.

॥ શ્રીશુક ઉવાચ ॥

इति विप्रियमाकर्ण्य, गोप्यो गोविन्दभाषितम् ॥

विषण्णा भग्नसंकल्पाश्चिन्तामापुर्दुरत्ययाम् ॥ ૨૮ ॥

અર્થ--શ્રી શુકદેવજી કહે છે કે--‘ આ પ્રમાણે ગોવિંદનું અગ્રિય ભાષણ સાંભળીને, ખેદ પામેલી અને જેઓના સંકલ્પ ભાંગી પડ્યા હતા, એવી ગોપીઓ, અપાર ચિંતામાં પડી. (૨૮).

૨૮ વિવેચન—

ઉલટો ચોર કોટવાળને દ’ડે—પોતે બોલાવ્યા અને પોતેજ પૂછે છે કે—‘કેમ આવ્યા?’ પ્રભુની આવી રીતભાત દેખીને ગોપીઓ ભોંડી પડી—વ્યગ્ર બની. ‘વસ્ત્રાહરણ વખતે આપેલું વચન શું તોડવું હશે? શું પ્રભુ હવે અમારો અનાદર કરશે? શું અમારા સંકલ્પો ભાંગી પડ્યા? શું અમે ધરનાં અને ઘાટનાં ના રહ્યાં? પ્રભુ કહે છે કે ‘તમે ઘેર જાઓ.’ પણ શું હવે ઓડેલું ચટાય? તજેલું લેવાય? શું અમે કલીયુગના બાવા સાધુ છઠ્ઠાએ? તે ઓડેલું ચાટીએ? તજેલું મહણ કરીએ? અમે કુલ, ધર્મ, ધૈર્ય, લગ્ન અને ગૃહાદિના ત્યાગ કરીને, ખારા શ્રીકૃષ્ણને શરણે આવ્યા છઠ્ઠાએ. રસ હુંટવા આવ્યા છઠ્ઠાએ, તે વાત શું અંતર્યામિ પ્રભુ નહીં જાણતા હોય! ત્યારે શું પ્રભુ અમારી પરીક્ષા કરતા હશે?’ એવી અનેક ચિંતાઓના પૂરમાં ગોપીઓ તણાવા લાગી.

શ્રી શુકદેવજી ગોપીઓની સ્થિતિનું વર્ણન કરે છે—

વસંતતિલકા—

कुत्वा मुखान्यव शुचः श्वसनेन शुष्यद्-बिम्बाधराणि चरणेन भुवं लिखन्त्यः ॥

अस्त्रैरुपात्तमषिभिः कुचकुङ्कुमानि, तस्थुर्मृजन्त्य उरुदुःखभराः स्म तूष्णीम् ॥ ૨૯ ॥

૨૮ પદ્યછેદ—इति गोविन्दभाषितं विप्रियं आकर्ण्य-आ प्रमार्ष्टुं गोविन्दं अग्रियं भाषणं सांभलीने. विषण्णाः-ખેદ પામેલી. भग्नः संकल्पः यासां ताः इति गोप्यः-અને જેઓના સંકલ્પ ભાંગી પડ્યા એવી ગોપીઓ. दुरत्ययाम् चिन्तां आपुः-અપાર ચિંતાને પામી.

૨૯ પદ્યછેદ—शुचः श्वसनेन-શોકને લીધે નીસાસા લેતાં. शुष्यन्तः बिम्बफल-सदृशाः અધરા:-બિંબાધરા: (લાલ હોઠ) चेषु तानि इति मुक्तानि, तानि अव (नीचां) कुत्वा-જેમના લાલ હોઠ સુકાતા હતા એવાં મુખોને નીચાં કરીને. चरणेन भुवं लिखन्त्यः-પગના અંગુઠાથી ધરતીને ખોતરતી, उपात्ता मषिः (आंजल्य) वै: तानि तैः अक्षैः (आंसु)-આંજણવાળા આંસુઓથી. चकुङ्कुमानि मृजन्त्यः-સ્તન ઉપરના કેસરને

પ્રેષ્ટં પ્રિયેતરમિવ પ્રતિભાષમાણં, કૃષ્ણં તદર્થવિનિવર્તિતસર્વકામાઃ ॥

નેત્રે વિમૃજ્ય રુદિતોપહતે સ્મ કિંચિત્-સંરમ્ભગદ્દગિરોઽન્નુવતાનુરક્તાઃ ॥૩૦॥

અર્થ—શોકને લીધે નીસાસા લેતાં, જેમના લાલ હોઠં સુકાતા હતા, એવાં સુખોને નીચાં રાખીને, પગના અંગુઠાથી ધરતિને ખોતરતી, અને આંજલુવાળા આંસુઓથી સ્તન ઉપરના કેસરને ઘેાતી, (આ પ્રમાણે) મોટા દુઃખથી દબાઈ ગએલી તે સ્ત્રીયો, ચૂપ થઈને ઉભી રહી. (૨૯). શ્રીકૃષ્ણની પ્રાપ્તિ માટે જે સ્ત્રીઓએ, સંસારનાં સર્વ સુખોનો ત્યાગ કર્યો હતો, એવી સ્નેહથી વિલ્વળ થએલી ગોપીઓએ, રોધ રોધને ઉપસી ગએલી આંખોને લુછી નાંખીને, શ્રીકૃષ્ણ કે જે પ્યારા હતા, તે પણ દુશ્મનની માફક ખોલતા હતા, તેમને ક્રોધના આવેશમાં ગદ્ગદ વાણીથી (નીચે પ્રમાણે) કાંઈક કહેવા લાગી. (૩૦).

૨૯-૩૦ વિવેચન—

હિમ પડે ત્યારે જેમ ખીલી રહેલાં ગુલાબ ચંપાનાં પુષ્પો કરમાઈ જાય, તેમ શ્રી કૃષ્ણનાં પરીક્ષાનાં વચનો સાંભળીને, ગોપીઓ કરમાઈ ગઈ. એક હોશીયાર વકીલ, સાક્ષીને ઉલટપાલટ સવાલ પૂછે, ત્યાં આપડો સાક્ષી ગભરાઈ જાય; ત્યારે આ તો વકીલોને શુદ્ધિ આપનાર, ગોપીઓને ગભરાવી દે, તેમાં શી નવાઈ! શ્રીકૃષ્ણના અટપટા સવાલોથી, ગોપીકાઓ ગભરાઈ ગઈ-શરમાઈ ગઈ. ચૈતન્યરહિત લોકડાની પુતળાઓ જેવી બની ગઈ. આ શ્લોકમાં નિર્વેદ, ગ્લાનિ, દૈન્ય, ચિંતા, મોહ, વિષાદ વિગેરે સંસારીભાવનું નિરૂપણ છે.

કુચ્કુંકુમાનિ—સ્તન ઉપર ચોપડેલું કુંકમ-કેસર. આ શબ્દો ગોપીકાઓના વૈભવની ઉત્કૃષ્ટતા સૂચવે છે. અત્યારના જમાનામાં શોભા માટે સેંટ, પાઉડર વિગેરે જેમ વપરાય છે, તેમ તે જમાનામાં શોભા માટે કેસરાદિ વપરાતાં હશે.

તદર્થવિનિવર્તિતસર્વકામાઃ—સ્ત્રી પુત્રને માટે, ધનને માટે, રાજ્યને અગર ગવર્નર સાહેબને રીજવવા માટે, અને વ્યવહારાદિને માટે, જીવ સર્વ કામનાઓનો ત્યાગ કરે છે; પણ તત્+અર્થ તદર્થાય-શ્રીકૃષ્ણના માટે સર્વ કામનાઓનો ત્યાગ થાય, એજ જીવનું જીવપણું-માનવનું માનવપણું. **અનુરક્તાઃ** આ શબ્દ પણ ઉપસા ભાવને ટેકો આપે છે. દેવ

ઘોતી. **उरुदुःखस्य भरः यासां ताः**-મોટા દુઃખથી દબાઈ ગએલી. **तृष्णीं स्म तस्थुः**-ચૂપ થઈને ઉભી રહી.

૩૦ પદ્યછંદ—**અનુરક્તાઃ**-સ્નેહ પામેલી. **तस्य अर्थाय विनिवर्तिताः सर्व-कामाः यामिः ताः**-શ્રીકૃષ્ણની પ્રાપ્તિને માટેજ જેમણે સંસારના સર્વ સુખોનો ત્યાગ કર્યો છે એવી. **रुदितेन उपहते नेत्रे विमृज्य**-રોધ રોધને ઉપસી ગએલી આંખોને લુછી નાંખીને. **कृष्णं प्रेष्टं अपि**-શ્રીકૃષ્ણ કે જે પ્યારા હતા તે પણ, **प्रियेतरम् इव प्रति-भाषमाणं**-દુશ્મનની માફક ખોલતા હતા તેમને. **किञ्चित्-कांङ्क-संरंभेण गदगदाः गिरः यासां ताः तथान्वृताः सत्यः अन्नवत्**-ક્રોધના આવેશમાં ગદ્ગદ વાણીથી (નીચે પ્રમાણે) બોલી.

મંદિરમાં રહેનારા પામર પૂજારીઓ, અનેક મુમુક્ષુઓ જેમની ચરણરજ લેતા હોય, એવા બડા-પણ મોજલા આચાર્યો, અને ભગવાના ક્રમાક્રમાં અનેક ભોળાં સ્ત્રી પુરૂષોને ભર-માવતા સંતો પણ, ધનવાનને દેખીને, તેમાં અનુરક્ત થાય; પણ શ્રીહકોરજમાં અનુરક્ત થતાં વાર લગાડે. શ્રી હકોરજમાં અનુરક્ત થવાની એક પણ તક ખોશો નહીં. જે જીવને શ્રી હકોરજમાં અનુરક્ત થવાની ઇચ્છા હોય, તેમણે જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને વિવેકનો પોતાના હૃદય મંદિરમાં સત્કાર કરવો; તથા શુભવાસનાઓ દ્વારા, મલીનવાસનાઓનો નાશ કરવો.

એકદમ સોંધા થવાથી પ્રેમમાં ઉણપ રહે છે—સ્ત્રી પુરૂષ એક બીજાને હૃદયથી ચાહે, તો પણ તેઓ ઉપરથી એક બીજા પ્રત્યે બેદરકાર જણાય—મોંઘા થાય. સ્ત્રી બોલ્ય છે, અને પુરૂષ ભોગવનાર છે; તેથી સામાન્ય રીતે પુરૂષના કરતાં સ્ત્રી વધારે મોંઘી થાય છે—પોતાનું હૃદય ખોલીને સ્ત્રી પતિને પ્રથમ મળતી નથી. અહીં કૃષ્ણ ક્ષાત્મક છે—બોલ્ય છે, તેથી શ્રીકૃષ્ણ મોંઘા થાય છે. પોતાનું હૃદય ખોલીને વાત કરતા નથી; તેથી ગોપીઓ તેમને મનાવે છે. સોડમ્નુતે સર્વાન્ કામાન્ સહ બ્રહ્મણા વિપશ્ચિતાં એ શ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે ‘ પ્રભુ સાથેના રતિક્રિડાનો પરમાનંદ ભક્તો પ્રાપ્ત કરે છે. ’ મોંઘી થતી સ્ત્રીને પતિ ન મનાવે, તો ભોગાનંદ દૂર જાય; તેમ મોંઘા થતા પ્રભુને, જીવ ન મનાવે, તો સ્વરૂપાનંદનો લાભ દૂર જાય. દેવદર્શન, જપ, તપ વિગેરે તમામ ધાર્મિક ક્રિયાઓ પ્રભુને મનાવવા માટેજ થાય છે. મનુષ્યના મનાણામાં અને પ્રભુના મનામણામાં ફેર એટલોજ છે કે—પ્રભુ અંતર્યામી છે; તેથી અંતરની નિર્મળતા વિના પ્રભુ મનાતાં નથી. કપડી મનુષ્યથી મનુષ્ય છેતરાય, પણ પ્રભુ છેતરાય નહીં.

ગોપીઓ શું કહે છે તે ભાવથી સાંભળો.

ગોપ્ય ઝુચુઃ ॥

મૈવં વિમોહૈતિ ભવાન્ગદિતું નૃશંસં, સંત્યજ્ય સર્વવિષયાંસ્તવ પાદમૂલમ્ ॥

મક્તા મજસ્વ દુરવગ્રહ મા ત્યજાસ્માન્, દેવો યથાદિપુરુષો મજતે મુમુક્ષૂન્ ॥૩૧॥

અર્થ—“હે પ્રભુ ! આપે આવું કૂર વચન કહેવું ઘટતું નથી. હે સ્વતંત્ર ! અમે કે જેઓ સર્વ વિષયોનો ત્યાગ કરીને, આપના ચરણ કમળને ભજનારી છીએ, તેઓને [એટલે—અમને] જેમ નારાયણ મુમુક્ષુઓ ભજે છે, તેવી રીતે તમે ભજો. તેવી રીતે તમે અમારા થાઓ. તમે અમારો ત્યાગ કરો નહીં. [૩૧.]

૩૧ પદ્યછેદ-હે વિમો-હે વ્યાપક ! ઇવં નૃશંસં ગદિતું—આવું કૂર બોલવું ને ભવાન્ મા અર્હૈતિ—આપને ઘટતું નથી, સર્વાવેષયાઃ સંત્યજ્ય—તમામ પ્રકારના વિષયોને તજીને. તવ પાદમૂલં મક્તાઃ—આપના ચરણ કમળને ભજનારી છીએ. હે દુરવગ્રહ ! —હે સ્વતંત્ર અથવા હે દક્ષિણા [વિપરૂપ જળ વરસાવનાર તે પણ દુરવગ્રહ કહેવાય છે.] યથા આદિપુરુષઃ દેવઃ—જેવી રીતે આદિ પુરૂષ મુમુક્ષૂન્ મજતે તથા મજસ્વ—મુમુક્ષુઓને ભજે છે તેમ તમે અમને ભજો. મા અસ્માન્ ત્યજ—અમને તજો નહીં. .

૩૧ વિવેચન—

ગોપીઓ ક્રોધાવેશમાં ઠપકો આપે છે.

૫૬૦

(લાંબે રાગે ઉપાડો)

આશા ભર્યા રે અમે આવીયાં-ને-તમે કેમ પાડો છો ના ?-હો આવેલ આશા ભર્યા-ટેક૦ (૨)
 આશા ભર્યા અમે ક્યાં જઈએ ? હવે કોણે પૂરે અમારી આશરે-આવેલ આશા ભર્યા.
 હે-આશા ભર્યા૦

વનમાં વેણુ બગાડી વહાલા । શા અર્થે બોલાવ્યાં રે-આવેલ૦ હે-આશા ભર્યા૦
 ગૌદોહંતાં દોણી ભૂલ્યાં, વાછરડાં રખડાવ્યાં રે-આવેલ૦ હે-આશા ભર્યા૦
 ભાણે ભરીયાં ભોજન રહી ગયાં-ભોજનીયાં નવ ભાવ્યાં રે-આવેલ૦ હે-આશા ભર્યા૦
 ધાવતાં બાળક પડ્યાં મેલીને, પ્રભુ શરણે અમે આવ્યાં રે-આવેલ૦ હે-આશા ભર્યા૦
 વાજતાં વસોણાં મેલ્યાં, છાછરમાં ઘી તાવ્યાં રે-આવેલ૦ હે-આશા ભર્યા૦
 મહીયરની મર્યાદા મેલી, સાસરીયાં સમજાવ્યાં રે-આવેલ૦ હે આશા ભર્યા૦
 ભકતોના સ્વામી સ્યામ સુંદરવર, ગુણુ તમારાં ગાર્ધ એરે-આવેલ૦ હે-આશા ભર્યા૦

દુરવગ્રહ !-હે સ્વતંત્ર.

દોહરો-મેરે તો તુમ એક હો, તુમ રે એર અનેક;

સરોવર હંસો બહોત હે, હંસો સરોવર એક-સીયાવર૦

સરોવરને કાંઠે હંસ અનેક, પણ અનેક હંસો વચ્ચે સરોવર તો એક જ હોય; રાજાની
 ડેલીએ અનેક નોકર હોય, પણ તે તમામ નોકરોને રાજા તો એક જ હોય; તેમ પરબ્રહ્મ
 એક, અને જીવ અનેક. કૃષ્ણ કોડામણો એક અને ગોપીઓ અનેક. આપ સ્વતંત્ર અને
 અમે સૌ આપને સ્વાધીન. દુરવગ્રહનો બીજો અર્થ-હે ઝેર વરસાવનાર ! કડવાં વચ્ચનો
 બોલનાર ! અથવા હે દુરાગ્રહી !

एवं नृशंसं गदितुं मा अर्हति એવું કૂર વચ્ચન કહેવું આપને ઘટતું નથી; કારણ
 કે-**सर्वविषयान् संत्यज्य-सर्व** વિષયોને સારી રીતે તજીને, એટલે અગીયારે ઈંદ્રિયોના
 વિષયોને તજીને, અમે આપની પાસે આવી છઈએ. આપનો એવો નિયમ છે કે-‘વિષય વાસના
 હોય, ત્યાં સુધી આપની પાસે જીવ આવે, તોપણ આપ પ્રાપ્ત ન થાઓ. એટલે વિષય વાસના
 તજીને આવે, ત્યારેજ આપ જીવનો અંગીકાર કરો.’ તે વાત અમારા જાણવામાં છે, અને
 અમે એ પ્રમાણેજ કયું છે. એટલે અમે તદ્દન વૈરાગી છઈએ-અમે વિષયોનો તદ્દન ત્યાગ
 કર્યો છે. સ્ત્રીઓએ વિવાહિત પતિનેજ ભજવો જોઈએ. અન્યનું ભજન કરતાં સ્ત્રીઓને
 વ્યભિચારનો દોષ લાગે; પણ સત્યુગ્રેષો કહે છે કે-‘**न हि देवमजनं व्यभिचारजनकं**
भवति-દેવનું ભજન વ્યભિચાર જનક ગણાતું નથી.’ ગોકુળમાં અનેક ચમત્કારો કરીને,
 તમે તમારું દેવત્વ પ્રગટ કર્યું છે; તેથી તમારા ભજનમાં અમને વ્યભિચારનો દોષ લાગશે
 નહીં. એટલે-જર ભાવથી અમે તમારી પાસે આવી નથી. એટલે-અમે લૌકિક કુલટાએ
 નથી. વૈરાગીઓમાં અભિમાનનો દોષ, બળ કરીને વસે છે. તેના નિવારણ માટે કહે છે કે-
 વળા અમે માત્ર વૈરાગીજ નથી. પણ નમ્ર છઈએ; કારણ કે-‘**तच्चपादमूलं भक्ताः-**
 અમે આપનાં ચરણ કમળને સેવનારી છઈએ. એટલે અમે આપને સ્મરણે આવેલી છઈએ.’

શરણે આવવું એટલે-પોતાના તમામ શસ્ત્રોનો ત્યાગ કરવો તે-પોતાના ક્ષાપણ માત્રનો ત્યાગ કરવો તે. 'સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય'-તે. મન અને શુદ્ધિ શ્રી હરિને શરણે મૂકવાં તે. 'અમારી આવી સ્થિતિ છે, તેથી આપ અમારો ત્યાગ ન કરો. કદિ આપ ન માનો તો-

૫૬.

કહોને વ્હાલા અમે ક્યાં જઈએ ?
ધરનાં કે ધાટનાં અમે ના રહીએ-કહોને વ્હાલાં ધરનાં
અંધિકા આરાધ્યાં અમે તમ માટે;
તમને બળ્યે વ્હાલા શિર સાટે-કહોને વ્હાલાં ધરનાં
સર્વ દેવોમાં તમને મૂખ્ય ગણી,
મેં તો ધાર્યો તમને ધાર ધણી-કહોને વ્હાલાં ધરનાં
સત્ય સ્વરૂપે તમને ચિત્ત દર્ષ્યે;
હવે હરિ રહેજો મારે નિત હર્ષ્યે-કહોને વ્હાલાં ધરનાં
ગોપાળ કૃષ્ણ-પ્રભુ ગુણવંતા;
અમને તારી લેજો બળવંતા-કહોને વ્હાલાં ધરનાં
વિશ્વનાથ કહે છે કર જોડી;
હરિ ! શું હાંસલ ? અમને તરછોડી-કહોને વ્હાલાં ધરનાં

જેમને રાજ પડે મજે, તે હજુરીયો પાસે શા માટે જાય ! ગંગાજી મજે તે કુવાનાં પાણી શા માટે પીએ ! વળી અમે સ્ત્રીઓ છઈએ. 'અધમ તે અધમ અધમ અતિનારી' તેથી અમે આપને શરણે આવી 'છઈએ-આપે અમારી લાજ રાખવીજ જોઈએ.

૫૬.

રાગ-કસુરી તાલ ૩.

શરણુ પડેકી લાજ, આજ તુમ રાખો ભગવાના !
મોરલીધર મહારાજ !, લાજ તુમ રાખો ભગવાના !
જપ-તપ-યોગ-યજ્ઞ નહિં કોને, નહિં તિરથ દાના;
બિરથા ખીત ગઈ સખ ઉમરા, વિષયન ભરમાના-લાજં શરણું
સત્સંગતમેં ઐઃ તુમારા, ક્રિયા ન ગુણ ગાના;
ભવસાગર જલ દુરસ્તર તારી, કેસે તરજના !-લાજં શરણું
ચૌરાસી લખ જીવ જૂનમેં, પુન પુન બટકાના;
તુમ રે બજન બિના નહિં કળહુ, હોય મોક્ષ પાના-લાજં શરણું
દીન દયાલ દયા કે સાગર, તુમ સખ ગુણ ખાના,
બ્રહ્માનંદ મેં દાસ તુહારા, મુજે ન વિસસના-લાજં શરણું

આ બધી વાત ધ્યાનમાં આવે તો-

રાગ માર.

અમને રાસ રમાડ વ્હાલા ! મધુરો બંસ વળાડ વ્હાલા !

થે થે નાચ નચાડ વ્હાલા ! વૈકુંઠથી વૃંદાવન રૂઢ; તે અમને દેખાડ વ્હાલા-

અમને ટેકો

જાદવ! જુમના કાંઠેરે, વાઓ વેણુ રસાળ;
 નાદથી મોહી ગોપીકા, તેણે રાતાં મેલ્યાં બાળ, બહાલા!-અમને
 એક અંજન કરતી ચાલીરે, વસન કર્યાં પરિધાન;
 અવળાં તે અંબર પહેરીયાં, નેપૂર ધાવ્યાં કાન, બહાલા!-અમને
 સન્મુખ આવી ઉભી રહીરે, નયણે નીરખ્યા નાથ;
 તન મન ધન સૌ સોંપીયાં, અમે તમને જોડ્યા હાથ, બહાલા-અમને
 વૃદ્ધાવન રળીયામણું, શરદ પુનમની રાત;
 લલિત ત્રિભંગી શોભા બની, અહીં દીસે નવલી નાત, બહાલા-અમને
 અંગરંગનો સંગ દીયો, અને નાચો અમારી સાથ;
 અમે તમારા હાથમાં, તમે આવો અમારી બાથ, બહાલા-અમને
 ગાય શીખે ને સાંભળે, ગોપી કેરો રાસ;
 તે નર વૈકુંઠ પામશે, એમ કહે નરસૈયો દાસ, બહાલા-અમને

આદિપુરુષઃ યથા મુમુક્ષુન ભજતે—આદિ પુરુષ મુમુક્ષુઓને સેવે છે, તે પ્રમાણે તમે અમને સેવો-અમને પાળો-અમને સંભાળો-અમને રમાડો-પણ જોવાનન્દ્યતિ ।
[શ્રુતિ:] સ્વાદ્યયસંપત્યોરન્યતરાપેક્ષમાવિષ્કૃતં હિ । **[સૂત્રં]** કહે છે કે-‘ભગવાન લકોતેને માટે પોતાના સ્વરૂપને પ્રગટાવે છે.’ આ આદિદેવ આપ પોતેજ છો, માટે આપ અમને ભજો. તાત્પર્ય-અન્યોન્યમાં પ્રીતિ હોય, તોજ પ્રયત્ન સફળ થાય.

પતિ વિગેરેની સેવા કરવાનું ગોપીઓને શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું હતું, તેનો જવાબ દેવે ગોપીઓ આપે છે—

યત્પત્યપત્યસુહૃદામનુવૃત્તિરજ્ઞ, સ્ત્રીणां स्वधर्म इति धर्मविदा त्वयोक्तम् ॥

अस्त्वेवमेतदुपदेशपदे त्वयीशे, प्रेष्ठो भवांस्तनुभृतां किल बन्धुरात्मा ॥ ૩૨ ॥

અર્થ—“હે શ્રીકૃષ્ણ! ‘પતિ, સંતાન અને સંબંધીઓની સેવા કરવી, એ સ્ત્રીઓનો સ્વધર્મ છે,’ એવું આપ કે જે ધર્મને જાણનાર છો, તેમણે (અમને) કહ્યું. [તે સંબંધમાં અમારે એમ કહેવાનું છે કે] આપ સર્વ ઉપદેશોના સ્થાનકરૂપ છો, તેમાં એ સઘળું એ પ્રમાણેજ ઘટે છે. [એટલે ઉપદેશોનો ઉપદેશ આપ છો. ઉપદેશ કરનારા પણ તમનેજ ભજવાનું કહે છે.] કારણ કે આપ પ્રાણીઓના આત્મા છો, અને તેથી આપ પ્રિયરૂપ અને બંધુરૂપ છો.

૩૨ પદ્યછેદ—હે અંગ!-હે શ્રીકૃષ્ણ પતિશ્ચ અપત્યશ્ચ સુહૃત્ત્વ ત્વેષાં પત્યપત્ય સુહૃદાં અનુવૃત્તિઃ (સેવા)-પતિ સંતાન અને સંબંધીઓની સેવા કરવી. **इति—**તે. સ્ત્રીणां स्वधर्मः-સ્ત્રીઓનો સ્વધર્મ છે. **यत् त्वया धर्मविदा उक्तं—**એવું આપ કે જે ધર્મને જાણનાર છો તેમણે કહ્યું **त्वयि उपदेशपदे उपदेशाना स्थानरूप, ईशे एतद् एवं अस्तु—**આપ કે સર્વ ઉપદેશોના સ્થાનરૂપ છે તેમાં એ સઘળું એ પ્રમાણેજ ઘટે છે. **तनुभृतां भवान् आत्मा—**તમે પ્રાણીઓના આત્મા છો. **अतः—**તેથી. **प्रेष्ठः—**વ્હાલા છો. **किल बन्धुः—**અને બંધુરૂપ પણ છો.

એટલે સર્વેના અધિષ્ઠાન રૂપ આપ છે. આપ વિના બીજો કોઈ પંતિપુત્રાદિક છેજ નહીં. તેથી આપના સેવનથી એ સઘળાનું સેવન અનાયાસે થઈ જશે.” [૩૨]

૩૨ વિવેચન—

શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું હતું કે—‘સ્ત્રીઓએ કદિ સ્વધર્મનો ત્યાગ કરવો નહીં.’ તે સંબંધમાં **वर्हिर्मुक्ता हि धर्मशास्त्रज्ञाः** વિગેરે શબ્દો કહે છે—‘ધર્મશાસ્ત્રને જાણનારા ધણે ભાગે બહિર્મુખ હોય છે; કારણ કે તેઓ શરીર ધર્મનેજ સ્વધર્મ કહે છે; પણ આત્મધર્મને અગર ભગવદ્ ધર્મને સ્વધર્મ કહેતા નથી. પરિણામે તેઓ અનાત્મધિદ્ પુરૂષો છે.’ તાત્પર્ય—ઉંચ્ચ કોટિના જીવોને, દેહમાં આસક્ત અને દેહાધ્યાસ કમી હોય છે. તેને પરિણામે તેમનો શારીર ધર્મ પણ વિલય પામતો જાય છે. ‘મીરાંએ રાણાના વચનનો અનાદર કરીને, ગીરધરલાલને સેવ્યા, ત્યારે આપણે પણ પતિનાં વચનોનો અનાદર કરીને પ્રભુ ન લજીએ?’ એમ ગાંડી જુદો કહે છે; પણ મીરાં જેર પી ગયા હતાં, તે તમારાથી બનશે? તાત્પર્ય—મીરાંનો દેહાધ્યાસ કમી હોવાથી શરીરધર્મ કમી થયો હતો. રૂપેયો મળતાં રૂપેયામાં સમાએલી પાઇ એપાઇની દરકાર એાછી થાય છે; તેમ પ્રભુ પોતે મળતાં, પ્રભુની છાયા રૂપ પતિ, પુત્રાદિની સેવા વિલય પામે છે. વળી આ વાતને બીજી રીતે કહીએ તો—

दानव्रततपोहोम-जपस्वाध्यायसंयमैः ।

श्रेयोभिर्विचित्रैश्चान्यैः, कृष्णे भक्तिर्हि साध्यते ॥

[ભાગવત ૧૦-૪૭-૩૪]

અર્થ—દાન, વ્રત, તપ, હોમ, જપ, સ્વાધ્યાય, સંયમો અને એવાં બીજાં અનેક શુભ સાધનોથી શ્રીકૃષ્ણમાં ભક્તિ પ્રગટે છે.

ગોપીઓ સૂચવે છે કે—સર્વાત્મભાવને ન્યાયે પતિ પુત્રાદિક પણ આપજ છે—ન્યાં જોઇએ ત્યાં આપ છે. જળના આચકા ભરવા કરતાં, બરફનો કકડો પકડી રાખવો, તે સારું છે; તેમ ન્યાં જોઇએ ત્યાં આપ છે, તેને પકડવા ફાંફાં મારવાં, તેના કરતાં, આપ સગુણ બનીને સામા હોવા છે, તેને અમે કેમ છોડી દઇએ! જેમ રાગના હુકમમાં દિવાનનો હુકમ તણાઈ જાય, તેમ અમે કે જે તીવ્ર વૈરાગી જઇએ, તેમને આપની સેવામાં, પતિપુત્રાદિની સેવા તણાઇ જાય—તે સેવા ન થાય તોપણ ચાલે.

શ્રીકૃષ્ણ તત્ત્વ શું છે તે સમજીને, ગોપીઓ આગળ કહે છે—

कुर्वन्ति हि त्वयि रतिं कुशलाः स्व आत्मन-

नित्यमिमे पतिसुतादिभिरારतिदैः किम् ॥

तन्नः प्रसीद परमेश्वर मा स्म छिन्द्या,

आशां धृतां त्वयि चिरादरविन्दनेत्र ॥ ૩૩ ॥

૩૩ પદ્યછંદ—**कुशलाः**—શાસ્ત્રમાં નિપુણ થએલા પુરૂષો. **स्व आत्मनि इति त्वयि नित्यमिमे**—પોતાના આત્મારૂપ આપ કે જે નિત્યપ્રિય છે તેમાં **हि रतिं कुर्वन्ति-**

અર્થ—“ આપ કે જે પોતાના આત્મારૂપ છો, અને (તેથી) નિત્ય પ્રિય છો, તેમાં શાસ્ત્રમાં નિપુણ પુરૂષો પ્રીતિ કરે છે, ત્યારે પીડા આપનારાં પતિ અને પુત્રાદિકમાં પ્રીતિ રાખવાનું શું પ્રયોજન છે ! કાંઈ પ્રયોજન નથી; તેથી હે પ્રભુ ! આપ અમારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ. હે કમળ સરખા નેત્રવાળા ! તમારામાં લાંબા વખતથી ધારણ કરેલી અમારી આશાને, આપ તોડી નાંખો નહીં.” (૩૩).

૩૩ વિવેચન—

પતિપુત્રાદિક જીવભાવવાળા છે. જીવભાવવાળા સદા સ્વાર્થી હોય છે. સ્વાર્થીની સેવા કરવા કરતાં, આપ કે જે પરબ્રહ્મ છો—પરમારથી છો, અને વળી રૂપર મળ્યા છો; તેમની સેવા કાં ન કરવી ! વળી આપ નિત્ય પ્રિય છો. ઉદ્યમાં પણ આપ સાથે હો, તો જ અમે હોઈએ. પતિપુત્રાદિક ઉદ્યમાં સાથે રહી શકતાં નથી. જન્મ્યા પહેલાં અને મુવા પછી પણ તેઓ સાથે રહી શકતા નથી; અને આપ તો ઉદ્યમાં સાથે, જન્મ્યા પહેલાં અને મુવા પછી પણ સાથેજ રહો છો. ત્યારે અનિત્યને તજીને, અમે નિત્યને કેમ ન સેવીએ ! કુશલાઃ ત્વયિ રતિં કુર્વતિ—તત્વને જાણનારા ડાહ્યા—સાવધ પુરૂષો પણ, [સર્વ-સ્વનો ત્યાગ કરીને] આપનામાં પ્રીતિ કરે છે. એટલે આપ પ્રીતિ કરવા યોગ્ય છો. તાત્પર્ય—આપનામાં પ્રીતિ કરવામાં, અમે કોઈ પણ પ્રકારની ભૂલ કરી નથી. વાસ્તવિક રીતે જે પતિ મરણાધીન છે, તે પતિ નથી. પતિના પતિ આપ છો, તેથી આપમાં પતિ ભાવ કરવામાં, અમને કોઈ પણ પ્રકારનો દોષ નથી. વળી આપ **ચરદેશ્વર**—બ્રહ્મા શિવ અને એવા બીજા વરદાન દેનારા દેવોમાં શ્રેષ્ઠ છો. એટલે તમે જે ધારો તે કરી શકો એવા દેવ છો. અમે પાતકી હોઈએ, તો આપ અમને પાવન કરો. કોઈ રીતે અમને પોતાનાં કરો, એ ભાવ છે.

ચિરાત્ ત્વયિ-ધૃતાં આશાં-પૂર્વ જન્મથી તમારી સાથે પ્રીત બંધાણી છે, અને તે આશાને સફળ કરવા માટેજ અમારો આ અવતાર છે, તે વાતને આપ કાં વિસરી જાઓ ?

તાત્પર્ય—પતિ પુત્રાદિક જે કાંઈ છે તે આપ છો. Bishop Henshowe—બીશપ હેનશો પણ કહે છે કે—“ In God's house and business forget thy own. Let all thy senses have no other object but God. Let thine ears be open, but thine eyes shut. If another's beauty draw thy eyes from God, that beauty is become thy deformity, and hath turned God's eyes from thee. × × × We are never safe till we love Him with our whole heart, whom we pretend to

ચોક્કસ પ્રીતિ કરે છે. [આત્મનિ ને બદલે આત્મન શબ્દ વાપર્યો છે]. **આર્તિદેઃ પતિ-સુતાદિભિઃ કિમ્**—પીડા આપનારાં પતિ અને પુત્રાદિકમાં પ્રીતિ રાખવાનું શું પ્રયોજન છે ? તત્—તેથી, **હે પરમેશ્વર !**—હે પ્રભુ ! **નઃ પ્રસીદ-અમારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ.** **દે-અરબિઃ નેત્ર-હે કમળ સરખા નેત્રવાળા.** **ત્વયિ ચિરાત્—તમારામાં લાંબા વખતથી ધૃતાં આશાં—ધારણ કરેલી આશાને માત્ર દમ દિષ્ટિઃ (વિધ્યર્થ) તોડી નાંખો નહીં.**

worship.' અર્થ-‘દૈવી સ્થાનમાં અને દૈવી કામકાજમાં, તાં સ્થાન અને તારાં કામકાજ બુદ્ધી જા. દરેક ઇંદ્રિયોના વિષય, ઇશ્વર થાય એમ કર. તારા કાનને ખુલ્લા રાખ, અને આંખોને બંધ કર. ઇશ્વર સિવાયનું અન્ય સૌંદર્ય, જે તાં ધ્યાન ખેંચે, [એટલે જે તું તેમાં લલચા,] તો તે સૌંદર્ય તાં વાસ્તવ સુખ બગાડી નાંખશે, અને ઇશ્વરની આંખો તારા તરફથી પાછી વળી જશે. ઇશ્વરને પૂજવાને આપણે માત્ર ડોળજ કરીએ છીએ; તેમ ન કરતાં સંપૂર્ણ હૃદયથી આપણે ઇશ્વરને ન ભજીએ, ત્યાં સુધી આપણે સહીસલામત નથી-સુખી નથી.’

મય્યેવ મન આધત્સ્વ, મયિ બુદ્ધિ નિવેશય ।

અભ્યાસેઽપ્યસમર્થોઽસિ, મ-ત્કર્મપરમો મથ ।

મમ્મના મથ મદૂમક્તો, મયાજી માં નમસ્કુરુ ।

વિગેરે ગીતાના વાક્યો પણ ઇશ્વર પરાયણ રહેવાની લલામણ કરે છે-એટલે-ઇશ્વરને સર્વસ્વ માનવાની લલામણ કરે છે.

સ્વધર્મનો ત્યાગ કરીને, પ્રભુપરાયણ રહેવું, તે બહુ સારી વાત છે; તોપણ તેમાં -સમજ્યા વિનાનું બહુ ધૂળધાણી છે—

દષ્ટાંત—એક ગામને પાદર સંત પધાર્યાં. સવાર સાંજ બે વખત વેદાંતની કથા થતી હતી. એક ભાષને એકદમ આત્મજ્ઞાનનો ઉભરો આવ્યો. તેથી તે સંતની પાસે રહેવા લાગ્યો. ગામમાંથી સંતને માટે સીધાં આવતાં હતાં. માલતાલ ઉડતા હતા. તેથી તે ભાષ-નથુભાષ-ત્યાંજ ભોજન કરતા હતા, અને રાત્રે પણ ત્યાંજ સુતા હતા. નથુભાષને ઘેર માતાજી અને એક સ્ત્રી હતાં. તે સિવાય લાંબો વસ્ત્રાર નહોતો. નથુભાષને સંતની સેવામાં રહેવા જોઈને, ગામના પેમલાં લોકો, નથુભાષનાં વખાણ કરતાં હતાં. તે સાંભળીને નથુભાષની માતા રાજ થતી, પણ સ્ત્રી રાજ થતી નહીં. આ પ્રમાણે એકાદ માસ ગયા પછી, નથુભાષની મા બહુજ માંદી પડી. નથુભાષને તેજવવા બે ત્રણ માણસ સાથે કહેણ કેવરાબું; પણ નથુભાષ આવ્યા નહીં. મંદવાડ વધ્યો. તેથી ડોસીએ પોતાના પાડોશીને ખાસ તેડવા માટે મોકલ્યો. નથુભાષ માંડ માંડ ઘેર આવ્યા.

ડોસીમા—કેમ ! અલ્યા ! બે ત્રણ દિવસથી આવ્યોજ નહીં ? સંદેશ પહોંચ્યો નહોતો ?

નથુભાષ—તમામ સંદેશ મળ્યા હતા; પણ તમે જાણો છો ને-બા ! કે-આ જગતમાં કોષ કોષનું નથી; સંસાર તદ્દન જુડો છે. તમે માંદા-તેમાં મારે આવવા જેવું શું હતું ! કદિ મોત આવે, તો તમારે મરી જવું હતું. તેમાં માંદે શું કામ હતું ! પાડોશીઓ અગર મ્યુનીસીપાલીટીના માણસો, તમારા શબ્દને ઠેકાણે પાડત. દેહ તદ્દન અનિત્ય છે. અનિત્યમાં પ્રીતિ કરે, તે આ સંસારમાં ભટકે છે.

નથુભાષનું આવું ભાષણ સાંભળીને, ડોસીમા ચમકી ગયાં. એકદમ કોષથી બોલ્યાં—‘એર મુવા ! હું આવું પહેલેથી સમજી હોત, તો તને અવતર્યાની સાથે વાડમાં ન ફેંકી દેત. મેં તને ઉછેરીને નકામો મોટો કર્યો. હું નકામી હેરાન થઈ. તુંએ ક્યારનો ભગવાનને ઘેર પહોંચી ગયો હોત. અનાયાસે તારો મોક્ષ થઈ ગયો હોત. તારા કરતાં તો તારી સ્ત્રી સાડે સમજે છે. તે મને ધણીવાર કહેતી કે, ‘સાસુજી ! આ ઉપદેશ વાસ્તવ નથી. આ બાવા ધુતી બાવા આવ્યા છે. બાવા બાવા મૂરખા લોકોને બેઉ તરફથી રજાવાવે છે ! વાસ્તવધર્મ તો—સંસાર—

રમ્યું સરસો રહે, અને મન મારી પાસ, સંસારથી લોપે નહીં તે જાણ્યુ મારે।
 'દાસ.' આખી ગીતા સાંભળીને, અર્જુન બાવો થયો નહીં, પણ પાકો સંસારી બન્યો.
 શાંતિપર્વ સાંભળીને યુધિષ્ઠિરે રૂડે પ્રકારે રાજકારભાર કર્યો. યોગવાસિષ્ઠ સાંભળીને રામે
 ભગવાં પહેર્યા નહીં; અને વસિષ્ઠે પણ અરંધતીને રડતાં મૂક્યાં નહીં.' વહુની આ વાત હવે
 મને ખરી લાગી. હવે મને સાચા સનાતન ધર્મનું જ્ઞાન થયું. આટલું કહીને નયુલાઇ સામે
 જોઇને ડોસીમા બોલ્યાં—'અલ્યાએ ! સાંભળ. તું હજી બાળક છે, અને તારા સંત તારાથી
 પણ બાળક છે. તદ્દન અજ્ઞાની છે; તારા સંત લણેલા હશે, પણ જગતની સાથે કેવી રીતે
 કામકાજ કરવું, તે તારા સંતને તદ્દન આવડતું નથી. માટે હવે તું ત્યાં જઇશ નહીં.'
 વિગેરે વિગેરે.

તાત્પર્ય—ગોપીઓને સાક્ષાત્ કૃષ્ણ મળ્યા છે, તેથી જે કાંઈ સ્વચ્છંદે જેવું તેમાં
 જણાય છે, તે દૂષણ નથી—પણ ભૂષણ છે; બાકી જહેનો અત્યારે સાધુ સંત અગર ગુરુ
 સાથે, સ્વચ્છંદ કરવા લલચાય, તો તે દૂષણજ છે.

તત્ નઃ પ્રસીદ—તેથી આપ અમારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ. આપ પ્રસન્ન થાઓ,
 એટલે અમારે આલોક પરલોકનો—કોઈ પણ પ્રકારનો—ભય રહેશે નહીં. આપ પ્રસન્ન થાઓ,
 તો ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ અમારી મુઠીમાં આવીને બેસે.

હવે ગોપીઓ કહે છે કે—તમે અમને પરવશ કાં કરી ? હવે અમે સંસારના કામની
 રહી નથી—

ચિત્તં સુત્વેન ભવતાડપહૃતં ગૃહેષુ, યન્નિર્વિશત્યુત કરાવપિ ગૃહકૃત્યે ॥

પાદૌ પદં ન ચલતસ્તવ પાદમૂલા—ધામઃ કથં વ્રજમયો કરવામ કિં વા ॥૩૪॥

અર્થ—“(આપે અમોને ઘેર પાછા જવાનું કહ્યું, પણ તે અમારાથી
 બની શકે એવું નથી; કારણ કે) અમારું ચિત્ત કે જે આજ સુધી અનાયાસે
 ઘરમાં લાગી જતું હતું, તે આપે હરિ લીધું છે. અમારા હાથ કે જે અના-
 યાસે ઘરના કામકાજમાં લાગી જતા હતા, તે (પણ) આપે હરિ લીધા છે.
 અમારા પગ આપના ચરણારવિન્દના મૂળ પાસેથી એક પગલું પણ ખસતા
 નથી. તેથી અમે વ્રજમાં શી રીતે જઈએ ? અને અમે શું કરીએ ?” (૩૪).

૩૪ વિવેચન—

અસ્માત્ સ્થાનાત્ ને બદ્ધે તવ પાદમૂલાત્ શબ્દો વપરાય છે.

૩૪ પદ્મછેદ—ગૃહેષુ સુત્વેન યત્ ચિત્તં નિર્વિશતિ—જે ચિત્ત ઘરમાં અનાયાસે
 લાગી જતું હતું તે ચિત્ત. ભવતા અપહૃતં—આપે હરિ લીધું છે. કરૌ અપિ ગૃહકૃત્યે—
 જે હાથે ઘરમાં અનાયાસે કામ કરતા હતા તે પણ આપે હરિ લીધા છે. તવ પાદમૂ-
 લાત્ પાદૌ પદં ન. ચલતઃ—તમારા ચરણના મૂળથી અમારા પગો એક ડગલું (પણ)
 ચાલી શકતા નથી. અથ વ્રજં કથં ધામઃ—હવે અમે વ્રજમાં કેવી રીતે જઈએ ? વા
 કિં કરવામ—અથવા અમે હવે શું કરીએ ?

મદ.

મુને લેહરે લાગી, હરિના નામનીરે; (૨)
હું તો ટળિરે સંસારીઆના કામનીરે—મુને૦
ચોંટ લાગી ટાળારે કોઈની નહિ ટળેરે; (૨)
ભલે કોટી ભુવા આવી મળેરે—મુને૦
હું તો બાવરી ફરું છઉં, મારા મદમારે, (૨)
મારી સુરતા લાગી છે તવ પદમારે—મુને૦
મીરાંબાઈને મળ્યા છો, તમે વાટમારે, (૨)
તમે વેચાયા ગોપીઓના માટમાં રે—મુને૦

વિગેરે—વિગેરે—

સીતારને બે બોંતર વરસે, દીકરાનું મુખ જોઈને, ડોસો થેલો બની જાય; રાંડીરાંડ નિર્ધન ડોસીને ઘેર, ધનવાન રૂડી રૂપાળી કન્યા આપે; ત્યારે તે ડોસી પણ થેલી બની જાય; તે પ્રમાણે જીવ ધણા જન્મના પુણ્યે શ્રીહરિને મળે; ત્યારે થેલો બની જાય—પરવશ થઈ જાય—તેની ઈશ્વરિયો વિહ્વળ બની જાય. આ પ્રમાણે ગોપીઓ વિહ્વળ બની—ધર કામકાજથી વિમુખ બની, અને શ્રીકૃષ્ણને સન્મુખ થઈ.

‘ચિત્ત, કર, અને પાદ (પગ)—ત્રણ મુખ્ય અવયવો—આપે હરિ લીધા છે; તેથી લૌકિક કાર્યો કરવા અમે અશક્ત છઈએ. ચિત્ત ખસી જાય, તે ગાંડું મળ્યામ. ગાંડું હોય તે વ્યવહારમાં કામ આવે નહીં—વ્યવહારથી દૂર રહે; તેથી હે શ્રીકૃષ્ણ! અમને ઘેર જવાનું કહેશે નહીં,’ એ ભાવ છે. શુદ્ધ પ્રેમ પણ એક જાતનું ગાંડપણ છે. આ ગાંડપણનું નામ શુદ્ધ વેરાગ.

આ વેરાગના સંબંધમાં પ્રોફેસર મણિભાઈ નભુભાઈએ ગાયું છે કે—

શુદ્ધ પ્રેમનો વિરાગ.

[પદ—કાલિંગડાની ધૂનમાં]

અમે વેરાગી વેરાગી, જનમના વેરાગી—વેરાગી.
રામનામ અટલ ધૂન લાગી—જનમના૦ અમે૦
આવ્યા પંડે જાવું પંડે, મિથ્યા વચલી બાજ;
પ્રેમ ધરો શા ઉપર સંતો, ઘડી ભાગે ઘડી સાજ—જનમના૦
પ્રેમસ્થાન પતિનું મોહું, કષ્ટરૂપ પુઠ લાગી;
માત તાત પણ સ્વારથ સાધે, ઠોકર છેવટ વાગી—જનમના૦
ભીંતર દાઝયું કોણ રૂઝાવે, કોણ ખતાવે સાચી ?
ધૂળ ઉપર લીંપણ કેમ ભાગે, એ ગત સંતો કાચી!—જનમના૦
મિત્રો સ્નેહી સંબંધી સર્વે, પોતપોતાનું તાણે;
મનની મનમાં રે’—નવ સંમજે, ને મૂરખ પરમાણે—જનમના૦
આત્મભાવ સધળે કરી લ્યો ભાષ, આત્મારામની પ્રીતિ;
એજ ખરો અનુભવ—પછી માયા, કાળું ઘોળું ભસે કે’તી—જનમના૦

ધર સાચવતાં હરિપદ સેવો, એમ કહે કોઈ રીતિ;
 હરિપદ આંધ્યો અવર ન દેખે, ક્યાં ધર ક્યાં એ-નીતિ !—જનમનાં
 રાગીને નવ રાગી જાણો, રાગી ખરા વૈરાગી;
 રાગ વિરાગ ન એક લલ્લો મન, તેજ હિખારી વૈરાગી—જનમનાં
 અવિચલ નિર્મળ રામ અમારો, એજ પરમ પ્રીતિ ઠામ;
 લોક ભલે મણિ પત્થર જાણે, એનું લેશ ન કામ—જનમનાં
 જ્યારે આવો સાત્વિક ત્યાગ જગત થાય, ત્યારે જીવને વ્યવહાર દશા ગમતી નથી.
 તે સંબંધમાં પણ મણિભાઈએ કહ્યું છે કે—

સાત્વિક ત્યાગ.

(ગજલ-સોરઠ.)

હીડી^૧ જ તું ગાફેલ ગાબરા, ભારે અંતરે શી આંટિ^૨ રહી ?—ટેકો
 તારી પાંખ પ્રોઠ થઇ હવે, યશ વાણીનો કવિયો કવે;
 રહિ રિહિ કરજોડી નવે, તોએ આ શી આસક્તિ રહી—હીડી જા.
 આ તો જાળ સ્વાર્થની છે રચી, કામ ક્રોધ ક્રોટ રહ્યો મચી;
 ખોઈ શુદ્ધિ લાખ ગયા પચી, પણ ખોઈ તે ફરી ના જડી—હીડી જા.
 નશા પ્રેમનો જે ધુટી પીએ, તેને રંગ નિત્ય નવા જડે;
 તે બ્રહ્માંડમાં નિજનંદ લે, એ ખુમારી તુજ નયને ચડી—હીડી જા.
 છે તું અન્ય કોઈની શોધમાં, તો તો ધૂળ પડી, તુજ બોધમાં;
 નિજ રૂપથી બીજું શોધ મા, સર્વે એજ છે વિસર્થો અહીં—હીડી જા.

x x x x x

હતો બાળ ત્યાં સુધું ભાસતું, વધ્યાં વર્ષ ગાન મળ્યું ઉધું;
 વધ્યો રાગ ને દેખ બન્યું કુકું, મળે બાળ પણ પાધું ક્યાં જઈ ?—હીડી જા.
 પોથી વિશ્વની ભણી કાં જીવ તું, પળીયાં છતાં બન બાળ તું;
 ખરી મસ્તી એ ખડું સુખડું, પછી પાપ પુણ્ય અડે નહીં—હીડી જા.
 આવો સાત્વિક ત્યાગ મનુષ્યોમાં પ્રગટે, ત્યારે જીવજ્ઞની એકતા થાય—
અયમાત્મા પરાનંદઃ, પરપ્રેમાસ્પદંયતઃ । [પંચદશી]
 અર્થ—આ આત્મા પરાનંદ છે, કારણકે પરના—સર્વના—પ્રેમનું સ્થાન છે.
 પ્રેમના સંબંધમાં મી. સ્કોટ કહે છે કે—

‘ Love rules the court, the camp, the grove;
 And men below, and saints above;
 For Love is heaven, and heaven is Love.

અર્થ—રાજસભામાં, લશ્કરની ઊવણીમાં અને પુષ્પના કુંજોમાં, સર્વત્ર સૃષ્ટિના
 મનુષ્ય માત્રમાં, અને સ્વર્ગના દેવ માત્રમાં—જ્યાં જોઈએ ત્યાં પ્રેમનુંજ સાત્રાન્ય છે. કારણ
 કે પ્રેમ સ્વર્ગ છે, અને સ્વર્ગ પ્રેમ છે.

હવે ગોપીઓ કહે છે કે-‘અમારે કામાગ્નિ અને વિરહાગ્નિ એમ બે થયા છે, તેથી અમને બચાવો-’

सिञ्चात् नस्त्वधराभृतपूरकेण, हासावलोककलगीतज-च्छयाग्रम् ॥

नो चेद्द्वयं विरहजाग्न-पयुक्तदेहा, ध्यानेन याम पदयोः पदवीं सखे ते ॥૩૫॥

અર્થ—“હે શ્રીકૃષ્ણ ! તમારા હાસ્ય સહિત જોવાથી, અને સુંદર ગાયનથી, ઉત્પન્ન થએલા અમારા કામાગ્નિને, તમારા અધરામૃત રૂપી પીચકારીથી ઠારી દો. કદિ આપ એમ નહીં કરો, તો હે સખા ! [એક કામાગ્નિ અને બીજો વિરહાગ્નિ] વિરહાગ્નિથી અમારા દેહ બળી જશે, અને યોગીઓ જેમ ધ્યાનથી આપના ચરણ કમળને પામે છે, તેમ અમે આપને ધ્યાનથી પામીશું. ” (૩૫)

૩૫ વિવેચન—

‘અધરામૃતની પીચકારી મારીને, અમારા કામાગ્નિને ઠારી દો,’—આ શબ્દો સાંભળીને હૈયું હાથ રાખજો, ઉતાવળા થઇને અભિપ્રાય બાંધવા દોડશો નહીં. તે સંબંધી થોડી વાત કરીએ—

કામ સૃષ્ટિનું કારણ હોવાથી, તેનો કદિ નાશ થઈ શકતો નથી; તોપણ શ્રી હરિના અધરામૃતનું [જ્ઞાનનું] પાન કરનારા પવિત્ર સંતો, અને પવિત્ર વિધવાઓ, કામને બાળીને ભસ્મ કરે છે. (વિયોગ શબ્દને બદલે વિરહ શબ્દ વાપર્યો છે.) ભાવ પ્રદીપ નામની ટિકામાં ટિકાકાર લખે છે કે—‘પ્રેમૈષ ગોપરામાણાં કામ હત્યગમત્ પ્રથામ્ ॥ ગોપીઓનો પ્રેમ તેજ કામના નામથી બાળખાય છે. એટલે આ કામ લૌકિક નથી.’

કામ અને બ્યભિચાર—આ બે શબ્દો શ્રીકૃષ્ણ અને ગોપીઓના સંબંધમાં સાંભળીને, ડાહ્યા માણસોની ડાગળી ખસી જાય; અક્કલ બહેર મારી જાય; સારે રાતદિવસ ધંધામાં રજળતા, અને ખાવું પીવું અને ખેલવું, એટલુંજ જે જાણતા હોય; અગર નાસ્તીકોના સમાગમમાં રહીને, હિંદુ ધર્મને કારસ રૂપ માનતા હોય, તેમને શું કહીએ ! યાદ રાખજો કે—આ રહસ્યની વાત છે— આમાં કાંઈક છે. શુકાચાર્ય અને તેના પુત્રો ન સમજી શક્યા, તે વાત પ્રહ્લાદ અનાયાસે સમજી શક્યો. જે રહસ્ય બળિ સમજ્યો, તે ઈદ્ર સમજી શક્યો નથી. જે વાત મીરાં, તુકારામ અને નરસી સમજી શક્યા, તે વાત તે જમાના અનેક

૩૫ પદ્યછંદ—હે અંગ-હે અંગ ! हाससहितं अवलोकञ्च तावत्तज-कलगीतं च-ताभ्याम् जातः नः दुच्छयः (કામ) तस्य अग्निः तं-तमारा हास्य सहित जेवाथी અને સુંદર ગાયનથી ઉત્પન્ન થએલા અમારા કામાગ્નિને. तव अधराभृतस्य पूरकः (કોગળો, પીચકારી) तेन सिञ्च-तमारा अधराभृतरूपी पीचकारीथी ઠારો. नो चेत्-એમ નહીં કરો તો. हे सखे-હે સખા. विरहेण जातः विरहजः विरहज्जासौ अग्निश्च तेन उपयुक्ताः (બળી ગયા છે) देहाः यासां ताः इति सर्वे-અમે કે જેઓના દેહ વિરહાગ્નિથી બળી જશે તે અમે. ते पादयोः पदवीं ध्यानेन याम-આપના ચરણુરવિંદને યોગીઓની માફક ધ્યાનથી પામીશું.

પાંડિતો ન સમજી શક્યા. જે વાત જીસસ કાંઈ સમજી શક્યો, તે વાત તે જમાનાના આચાર્યો સમજ્યા નહોતા. તે સંબંધમાં બાઈબલમાં જે કાંઈ કહે છે, તેનો અર્થ કહું—‘હે શાસ્ત્રવેત્તાઓ ! તમને ધિક્કાર છે, કારણ કે તમે જ્ઞાનની કુંઝીઓ (Keys of knowledge) ગૂંચ કરી છે. તમે અંદર પ્રવેશ કરી શકતા નથી, અને અન્ય પ્રવેશકોને ઉલટાં રજાવાવો છો.’ [લુક ૧૧-૫૨] ‘દ્વિયતે ત્વચ્ચયા બુદ્ધયા સૂક્ષ્મયા સૂક્ષ્મવ-શ્ચિમિઃ ॥ [કંઠ ઉપ૦] સુક્ષ્મદર્શી મનુષ્યો પોતાની સુક્ષ્મબુદ્ધિથી જે જાણવાનું છે, તે જાણી શકે છે.’ **બુદ્ધયા વિશુદ્ધયા યુક્તો, ધૃત્યાત્માનં નિયમ્ય ચ ।** [ગીતા અ. ૧૮] વિગેરે સ્પષ્ટોથી શ્રીકૃષ્ણે બુદ્ધિને સૂક્ષ્મ કરવા માટે ધણું સાધન બતાવ્યાં છે; પણ કહો ! તેનો એક વખત પણ પ્રયોગ કયો છે ? હજી કરવા રાજી છો ? દીવાસળી ધસવાથી દીવો થાય, અગર બટન દાબવાથી વીજળીનો દીવો થાય; એમ સો વરસ સુધી જાણ્યા કરશો; પણ પ્રયોગ નહીં કરો, તો કળ ક્યાં છે !

નરસી મહેતો કહે છે કે—

૫૬.

‘દષ્ટે ન આવે નિગમ જ ગાવે, વાણિ રહિત વિચારો રે;
સત્ય અનંતજ જેહને કહીએ, તે નવધાથી ન્યારો રે;
નવધામાં તો નહિં નરવેડો. દશધામાં દેખાશે રે;
અચવો રસ છે એહની પાસે, તે પ્રેમી જનને પાશે રે.’ વિગેરે વિગેરે.
હવે કામ અને વ્યભિચાર સંબંધી થોડામાં થોડો મુદ્દાની વાત કહી દઉં—

કામ—કામ શબ્દ દેખીને આપણે ગભરાઈ જઈ, ગમે એવા અર્થ કરીએ છઈએ. તે સંબંધમાં શ્રીકૃષ્ણ પોતે કહે છે કે—‘**ધર્માધિરુદ્ધો મૃતેષુ કામોઽસ્મિ મરતત્ત્વેમ !** હે અર્જુન ! ધર્મથી વિરુદ્ધ નથી એવો જે ‘કામ’ તે હું પોતે છઉં.’

વ્યભિચાર—‘વ્યભિચાર’ શબ્દનો સામાન્ય અર્થ ‘અમર્યાદ રમણુ.’ તેનો વિશેષ અર્થ આ પ્રમાણે છે—વ્યભિચાર શબ્દમાં **વિ+અભિ+ચાર** ત્રણ ભાગ છે. **વિ** એટલે ‘વિશેષ’. **અભિ** એટલે ‘તરફ’, અને **ચાર** એટલે ગમન !—‘કોઈ તરફ વિશેષ જવું’, એટલે કોઈ પ્રત્યે અનન્ય ભાવ પ્રગટાવવો. પ્રભુ તરફ અનન્ય ભાવ પ્રગટે, તે દોષ પાત્ર ગણાય નહીં.

ગોપીઓ કહે છે કે—‘મધુરા ગીતથી, મધુરી વાતોથી, મધુરા આપના મુખડાથી, આપે અમારામાં કામાગ્નિ ઉત્પન્ન કર્યો છે. જેણે અગ્નિ સળગાવ્યો હોય, તેણે જ અગ્નિ શાંત કરવો જોઈએ, તે વાત તો આપ જાણતા હશે. અલૌકિક અગ્નિ અધૌકિક પુરૂષ-થીજ શાંત થાય; તે વાત પણ આપ જાણતા હશે; છતાં તે અગ્નિ શમાવ્યા પહેલાં, આપ અમારો ત્યાગ કેમ કરો છો ? ત્યાગથી વિરહાગ્નિ પ્રગટશે. આ બે અગ્નિથી અમે બળી મરશું, તોપણ ક્ષિંગદેહે અમે આપનેજ પામશું. આપ સિવાય અમારી બીજી એકે ગતિ હોય નહીં, એ ભાવ છે. ગોપીઓનો આ નિશ્ચય છે. નિશ્ચયના મહેલમાં વસે મારો વાલમો. પ્રભુ ક્યાં વસે ? જ્યાં નિશ્ચય હોય ત્યાં. નિશ્ચયની બાંધતમાં પ્રહ્લાદ, દ્રુવ, અંબરીશ, મુરધ્વજ, સુધન્વા, નરસી, મીરા, તુકારામ, સગાળશા, લાલો ભક્ત, ધનોભક્ત વિગેરે અનેક ભક્તોના નામ અમર છે.

ગોપીઓ આગળ કહે છે કે—રૂપેયાને સંતાડીને અમને પાછમાં કાં ખાર કરવો ?
 યર્હમ્બુજાક્ષ તવ પાદતલં રમાયા, દત્તક્ષણં કાચેદ પ્રાપ્તમિયસ્ય ॥
 અસ્માક્ષ્મ તત્પ્રમૃતિ નાન્યસમક્ષમઃ, સ્થાતું ત્વયાઽભિરમિતા વત પારયામઃ ॥૩૬॥

અર્થ—હે કમળસરખાને નેત્રવાળા શ્રીકૃષ્ણ ! વનમાં રહેનારા મુનિલોકો ઉપર પ્રેમ રાખનાર આપનું ચરણ કમળ, કે જેની સેવા કરવાનું લક્ષ્મીજીને પણ કોઈ સમયેજ મળે છે, તે ચરણ કમળનો જ્યારથી અમે સ્પર્શ કર્યો છે ત્યારથી, વળી અમે કે જેમને આપે [વચ્ચાહરણ વખતે વચન આપીને] રાજી કરેલી છે, તે અમે [અમારા પતિ આદિ] બીજા પાસે ઉભા રહેવા પણ શક્તિમાન નથી. [એટલે-આપ મળ્યા પછી, અમારે પતિ આદિના સુખની સૃષ્ટિ ન હોય.] એટલે-આપ પતિના પણ પતિ મળ્યા, તો હવે આપ અમને પતિ પાસે કાં મોકલો ? ” [૩૬]

૩૬ વિવેચન—

અરણ્યજનપ્રિયઃ—વનવાસી ઋષિઓને જાણ લાગે એવા આપ. અરણ્યજન એટલે જેમાં અંતઃકરણ રજોતમેથી મલીન થયાં નથી તે. ભગવાન નિર્દોષથી-નિર્મળથી સેવાય છે-પ્રાપ્ત થાય છે-એ ભાવ છે.

ગોપીઓ કહે છે કે-‘અમે બીજાની પાસે ઉભા પણ ન રહી શકીએ;’ તેમ મધુ-સૂદનસરસ્વતી કહે છે કે-‘કૃષ્ણાત્ પરં કિમપિ તત્ત્વમહં ન જાને’-‘શ્રીકૃષ્ણ સિવાય બીજા કોઈ તત્ત્વને હું જાણતો નથી.’ વળી ગીતાના ૧૩ અધ્યાયની ૮૩માં મધુસૂદન સરસ્વતી કહે છે કે—

રાગ-શાહુલ વિ૦

ધ્યાનાભ્યાસવશીકૃતેન મનસા, યન્નિષ્કલં નિષ્ક્રિયમ્ ।

ઽયોતિઃ કિંચનયોગિનો યદિ પરં, પશ્યન્તિ પશ્યંતુ તે ।

અસ્માકં તુ તદેવ લાઘવનચ્ચમત્-કારાય મૃયાચિરમ્ ।

કાર્લિંદીપુલિનોદરે કિમપિયન્-નીલં મહો ધાવતિ ॥

અર્થ—ધ્યાનના અભ્યાસથી મનને વશ કરીને, કોઈ યોગી નિષ્કલ તથા નિષ્ક્રિય એવી જ્યોતિને જોતા હોય, તો ભલે જુએ; પણ અમારી આંખ સામે તો ધંધા કાળ સુધી અનેક લીલાઓ કરનાર, અને કાર્લિંદીના તટ ઉપર આમતેમ દોડનાર શ્રીકૃષ્ણજી રહેજો.

૩૬ પદ્યછંદ—ચર્હિ-જો. હે અંબુજાક્ષ-હે કમળનેત્ર ! અરણ્યજન પ્રિયયતિ અરણ્યજન પ્રિયઃ તસ્ય અથવા અરણ્યજનાઃ પ્રિયાઃ યસ્ય સઃ તસ્ય ઇતિ તત્ત્વ-વનમાં રહેનારા મુનિ લોકોને પ્રસન્ન કરનાર આપનું. રમાયાઃ-લક્ષ્મીને સ્વચ્છિત્-કોઈ વખત દત્તઃ ક્ષણઃ (અવસર) તત્ ઇતિ પાદતલં-પ્રાપ્ત થાય એવા ચરણ કમળનો અસ્માક્ષ્મ-અમે સ્પર્શ કર્યો છે. તત્ પ્રમૃતિ-ત્યારથી, અને વળી. ત્વયા અભિરમિતા ઇતિ વચન-તમારાથી રમાડાયેલી એવી અમે. અંગ !-હે પ્રિય ! ત્વ-પરંપર અણ્ણસમક્ષ-બીજાની પાસે સ્થાતું-ઉભા રહેવાને. ન પારયામઃ-શક્તિમાન નથી.

‘નિઘૃણ્યે પથિ વિચરતાં કો વિધિઃ કો નિવેધઃ’—ત્રણ ગુણથી પર એવા માર્ગમાં વિચરનારાઓને વિધિ શા ? અને નિવેધ શા ? ગોપીઓ અત્યારે આ સ્થિતિમાં છે. તેમને દેહાધ્યાસ વાળા મનુષ્યોના ધર્મની જરૂર રહી નથી ! તેથી કહે છે કે ‘આપ સિવાય અન્ય પાસે [એટલે પતિ પુત્રાદિ પાસે] અમને જવું, અને ત્યાં ઉભું રહેવું પણ ગમતું નથી.

રમાયાઃ વક્ષસ્તુ પાદતલં—લક્ષ્મીને પણ જેનો લાલ ક્વચિત્ મળે છે, તે ચરણાર્ધ. કાલિયનાગના પ્રસંગમાં નાગ પત્નિઓએ કહ્યું હતું કે—‘ચરણરેણુના સ્પર્શની ઇચ્છાથી લક્ષ્મી તપ કરે છે.’ કહેવાનો ભાવ એ છે કે—‘લક્ષ્મીનો સ્વભાવ ચંચળ છે, તો પણ તે આપના ચરણરજ માટે જાંબે છે, ત્યારે અમે કે જેઓ ભોળા પ્રભંગનાઓ, છદ્ધએ, તે કેમ તેની ઇચ્છા ન કરીએ ?’ એવો પણ ભાવ નીકળે કે—‘લક્ષ્મીએ પોતાના સ્વભાવનો ત્યાગ કરીને, આપના ચરણમાં વાસ કર્યો; તેમ અમે કે જેઓ કૃષ્ણાર્થી છદ્ધએ, તેઓ પોતાના ચંચળપણાનો ત્યાગ કરીને, આપના ચરણમાં વસીએ છદ્ધએ.’ સાર-ચંચળતા લૌકિક કામભાવને અવલંબે છે. કામભાવ મટી જાય, તેમની ચંચળતા અનાયાસે શમી જાય. ગોપીકાઓ લૌકિક કામભાવ તજીને શ્રીહરિને શરણે આવી છે.

જેણે અમૃત પીધું, તે હવે જળ કેમ પીએ ? તેમ જેણે આપના ચરણકમળનો મહિમા જાણ્યો, તે હવે પતિના ચરણ કમળમાં કેમ લલચાય ! અગર સ્વર્ગાદિ લાલ આપનારા ધર્મોમાં પણ કેમ લલચાય ! નજ લલચાય.

જેમ ચાંદા સૂર્યને સુવાંગ રાખી શકાય નહીં, તેમ શ્રીકૃષ્ણને સુવાંગ રાખી શકાય નહીં, તે વાત ખરી; પણ તેનો લાલ કેમ ન લેવો ? તે સંબંધી ગોપીઓ કહે છે—

શ્રીર્યત્પદામ્બુજરજશ્ચકમે તુલસ્યા, લઙ્ઘાપિ વક્ષસિ પદં કિલ મૃત્યુજુષ્ટમ ॥

યસ્યાઃ સ્વવીક્ષણકૃતેઽન્યસુરમયાસસ્-તદ્વદ્યં ચ તવ પાદરજઃ પ્રપન્નાઃ ॥૩૭॥

અર્થ—‘લક્ષ્મીજી કે જેની દૃષ્ટિ પોતા ઉપર પાડવા માટે, ખીજા દેવો પણ પ્રયત્ન કરે છે—તે લક્ષ્મીજીએ, આપના વક્ષઃસ્થળમાં સ્થાન મેળવ્યું છે, તોપણ, તે લક્ષ્મીજી ભક્ત લોકોએ સેવેલી આપના ચરણ કમળની રજને તુલસીની સાથે [ભાગમાં] ઇચ્છે છે. લક્ષ્મીજીની માફક અમે પણ તમારા ચરણ કમળની તે રજને પામ્યા છદ્ધએ. એટલે અમને પણ તે રજ મળી ચૂકી છે. એટલે—હવે અમારે પાછા ઘેર જવાનું હોય નહીં. એટલે—તમને જે પામ્યા, તે સંસારમાં ફરી હોય નહીં.’ [૩૭]

૩૭ પદ્યછંદ—**યસ્યાઃ સ્વવીક્ષણકૃતે**—જેની દૃષ્ટિ પોતા ઉપર પડે એટલા માટે. **અન્યસુરાણાં પ્રયાસઃ**—ખીજા દેવો પ્રયાસ કરી રહ્યા છે **ઐ-**તે લક્ષ્મીજીએ. **વક્ષસિ પદં કિલ લઙ્ઘા અપિ**—આપના વક્ષઃસ્થળમાં ચોક્કસ આગવું સ્થાન મેળવ્યું છે તો પણ **તુલસ્યા સહ**—તુલસીની સાથે. **મૃત્યુજુષ્ટં**—ભક્ત લોકોએ સેવેલી. **યસ્ય પદાંબુજયોઃ રજઃ**—જેના ચરણ કમળની રજને **ચકમે**—ઇચ્છે છે. **તદ્વદ્યં**—તે લક્ષ્મીજીની માફક **વદ્યં**—અમે પણ. **તવ પાદરજઃ પ્રપન્નાઃ**—તમારા ચરણ કમળની રજને પામ્યા છદ્ધએ. અમને પણ તે રજ મળી છે.

૩૭ વિવેચન—

ભગવદ્ ચરણની રજના-ભાગદાર—તુલસી, લક્ષ્મી અને અનેક અનન્ય ભક્તો. ‘તે સાથે અમારો ભાગ પણ સ્વિકારો,’ એમ ગોપીઓ શ્રીકૃષ્ણને પ્રાર્થના કરે છે.

સમુદ્ર મથન વખતે લક્ષ્મી, સમુદ્રમાંથી નીકળ્યાં; ત્યારે અનેક દેવો તેમને પ્રાપ્ત કરવા, કાંઈ મારવા લાગ્યા. દરેક દેવમાં લક્ષ્મીજીને કાંઈ કાંઈ દોષ જણાયો. દોષરહિત માત્ર વિષ્ણુ દેખાયા. તેથી લક્ષ્મીજીએ વિષ્ણુને વરમાળા પહેરાવી. તે પછી પણ જ્યાં જ્યાં વિષ્ણુના અવતાર થયા, ત્યાં ત્યાં લક્ષ્મીજી અવતાર લઇને સાથે રહ્યાં.

પતિના ચરણની રજ—સામાન્ય સ્ત્રીઓ પતિ સાથે રહીને પતિસુખ ભોગવે; પણ પતિના ચરણની રજ લે નહીં. સામાન્ય સ્ત્રીઓને એવો ભાવ આવેજ નહીં. પતિમાં દૈવીભાવ અગર ભક્તિભાવ જગૃત થાય, ત્યારેજ સ્ત્રીના જીવનમાં સ્ત્રીત્વ પ્રગટે-ઉત્કૃષ્ટ જીવનની સુગંધી ફેલાય. આ લાભ લક્ષ્મી, પાર્વતી, ગાર્ગી, દ્રોપદી, સીતા, દમયંતી વિગેરે અનેક સ્ત્રી રત્નોએ, આ દેશમાં લીધો છે. ગાંડી જુદોતો બાવા, સાધુ અગર ગુરૂના ચરણની રજ રાજ થઇને લે, અને શાસ્ત્રોએ અને રાજસત્તાએ સાક્ષાત્ નારાયણ રૂપે સ્વિકારેલા પતિની ચરણરજ લેતાં શરમાય.

જુદોતો! પત્યર અગર ધાતુની મૂર્તિમાં-જડમાં-દેવત્વ સ્થાપીને, તેને પૂજે છો અને તેના ચરણની રજ લ્યો છો; ગમે એવા બાવા, સાધુ અગર ગુરૂ-ગે પરપુરૂષ ગણાય-તેમાં દેવત્વ સ્થાપીને, તેમને તમે પૂજે છો, અને તેમના ચરણની રજ પણ તમે લ્યો છો; ત્યારે આ તો જેમને તમારાં પૂજ્ય માતાપિતાએ પૂજીને, તેમનાં ચરણ ધોઇને, અગ્નિ, બ્રાહ્મણ અને સંજ્ઞાનોની સમક્ષ, વેદોના મંત્રો બોલીને, તેમાં દેવત્વ સ્થાપીને, તમને સોંપ્યાં છે; તેમના ચરણની રજ લેતાં, તમને કેમ સંકોચ થાય છે? ‘પતિ તમારો સાચો દેવ છે, અને તેમની સેવા અનન્ય ભાવથી તમે કરજો,’ એમ પણ તમને સૌના સમક્ષ ત્યાં કહ્યું છે. સપ્તપદીમાં તમોએ પોતે પણ, તે વાત ત્યાંજ કણ્ઠ રાખી છે; છતાં પતિની ચરણરજ લેતાં તમે જે શરમાતા હો, તો મારે તમોને એમ કહેવુંજ પડે કે-તમે જે છો, તે તમારામાં વિકાસ પામ્યું નથી. તમને વાસ્તવ ધર્મનું જ્ઞાન નથી-તમારું સ્ત્રીત્વ શુષ્ક છે. પતિના પ્યારમાં અને સદા પતિની સાથે રહેવાથી, તમારો સાચો ધર્મ સરી પડ્યો છે. વાસીદિ સાંભેલું ચાલ્યું ગયું છે.

જલધરની સતી સ્ત્રી જુદા, શ્રીકૃષ્ણના ચરણની સેવા માટે, તુલસી બન્યાં છે. તેમ અમે પણ સતીઓ છઇએ, અને આપના ચરણને ચાહીએ છઇએ.

ચરણરજની સેવા એટલે સંપૂર્ણ દાસભાવ. પુષ્પાદિમાંથી જેમ સુગંધ વસા કરે છે, તેમ સત્પુરૂષોમાંથી ઓજસ-પ્રભા-શક્તિ-વશા કરે છે. મુખ્યત્વે કરીને આંખ, હાથ અને પગ એમ ત્રણ દારૂં થઇને, પ્રભા વિશેષ પ્રમાણમાં વહે છે. તે ત્રણેમાં ચરણોનો સ્પર્શ, સંપૂર્ણ દિનતા સૂચવે છે. તેટલા માટેજ અનેક ભક્તો, શ્રીહરિના ચરણના દાસ થવા મથતા, અને હજી મથે છે.

ફારસ—આજકાલ ચરણરજની સેવા અગર ચરણસ્પર્શ, ફારસ જેવા થઈ પડ્યાં છે. ‘હવે પાપને પથે નહીં ચાલુ’ એવો નિમિષ કરીને ચરણસ્પર્શ કરવો જોઇએ. આવા નિમિષ

વિનાંનો ચરણસ્પર્શ કારસ જેવો છે. સંતોના અગર ગુરૂના ચરણની રજ લે, અને દૂર જાણે, તેમની નિંદા કરે; તે પણ ચરણરજનું કારસ છે. આજકાલ આવું કારસ ઘણે ઠેકાણે થાય છે.

દષ્ટાંત—એક મોટા સ્વામી પૂનામાં પધારતા, ત્યારે અનેક મનુષ્યો સવારમાં સ્વામીજીના ચરણ ઘોઘને ચરણોદક લેતા, અને પોતાને કૃતકૃત્ય માનતા. આ વહીવટ સવારના ચારથી બપોરના બાર વાગતા સુધી ચાલતો, અને જ્યાં સ્વામીજી બેઠા હોય, ત્યાંથી એક નાનકડી નદી નીકળી હોય, તેવો દેખાવ થતો હતો. આ ગડબડાટથી સ્વામીજીએ કંટાળીને, એક ગોઘર્ષ પાકી કેરી મંગાવી. રાતના બાર વાગ્યા પછી, આ કેરી મજબૂત પાટાથી પગે બાંધી દીધી. ઉપર ગોળનું પાણી છાંટ્યું. સવાર પડતાં જ કોઇ ચરણોદક લેવા આવ્યા, તેમને સ્વામીજીએ કહ્યું કે—‘મને અડશે નહીં, નહીંતો તમને આવો રોગ થશે.’

હરિજન—‘ત્યારે-આપણ ! કાંઈ દવા કરોને. કહેા તો વૈદ્યને તેડી લાવું.’

સ્વામીજી—‘હમણાંજ મોટા વૈદ્ય જોઇ ગયા. તે કહેતા હતા કે-રોગ અસાધ્ય છે, તો પણ જો કાંઈ આ ગુંબડાના પરને ચુસી લે, તો તમે બચો, અને ચુસનાર મરી જાય.’

આ શબ્દો સાંભળીને, સ્વામીજીને છંટેથી પગે લાગીને, સાં ચાલવા લાગ્યા. કાંઈએ સ્વામીજીને બદલે મરવાની હિંમત કરી નહીં. ધનવાનોએ સ્વામીજીની પાછળ ભંડારો વિગેરે ધર્મદો કરવાનો વિચાર કર્યો; પણ હવે પછી તે ચેપી રોગને પડછાયે પણ ન આવવું, એમ નિશ્ચય કર્યો. ડગલગ બાર વાગતાં ગણેશ નામનો એક મરાઠો આવ્યો. સ્વામીજીએ તેને તમામ વાતથી વાકેફ કર્યો. સ્વામીજીનું અસહ્ય દુઃખ જોઇને, ગણેશ સ્વામીજીને બદલે મરવા તૈયાર થયો.

ગણેશ—મહારાજ, ગુંબડાનું મુખ મને બતાવો, અંટલે હું ત્યાંથી પરને ચુસી લઉં.

સ્વામીજી—વાત બરાબર સમજ્યો છો? પર ચુસી લેતાં તારે મરવું પડશે. શું તું મારે માટે મરવા તૈયાર છો ?

ગણેશ—હાથ. હું આપને માટે મરવા તૈયાર છઉં.

સ્વામીજી—તું તારાં સ્ત્રી પુત્રાદિકને પુછીઆવ. આ તો જીંદગીનાં સાટાં છે.

ગણેશ—હું સ્ત્રીપુત્રાદિકનો માલીક છઉં. હું સ્વતંત્ર છઉં. પુરૂષ થઇને આવી બાબતમાં તેમની સલાહ લેવા જાય, તે આવી તક બોધ નાંખે. માટે સુખેથી મને આજ્ઞા કરો, અને ગુંબડાનું મુખ બતાવો.

ગણેશનો દૃઢ નિશ્ચય જોઇને, સ્વામીજીએ ગુંબડાને ચપ્પુની અણી મારી. અણી વાગતાં કેરીનો રસ બહાર આવ્યો, અને ગણેશ ચુસવા લાગ્યો. ગણેશને રસ મીઠો લાગ્યો, અને સ્વામીજીને ગણેશ મીઠો લાગ્યો-અધિકારી-લાગ્યો. તે દિવસે સ્વામીજીએ આજ્ઞા કરી કે—‘શ્રદ્ધા વિના લીધેલું ચરણોદક ક્ષણ આપશે નહીં-તેથી ગણેશ સિવાય કોઇએ અહીં આવવું નહીં, અને ચરણોદકની ચાલના રાખવી નહીં.’

ઠગબાજી—વેપારરોજગાર અને વ્યવહારમાં ભણે ઠગબાજી કરો; પણ સંતોની સાથે, સદ્ગુરૂની સાથે અને શ્રીહંકારજીની સાથે કામ કરો, ત્યારે ઠગબાજીને દૂર રાખજો. કોઈની ચરણરજ લઇએ નહીં, એને લઇએ, તો પતિવ્રતા સ્ત્રી જેમ પતિને વફાદાર રહે છે, તેમ જેમની ચરણરજ લઇએ, તેમને આપણે વફાદાર રહેવું જોઇએ.

૬૭ ગોપીઓની પ્રાર્થના ચાલે છે—

તન્નઃ પ્રસીદ વૃજિનાર્દન-તેંઽન્નિમૂલં, પ્રાપ્તા વિમૃજ્ય વસતીસ્ત્વદુપાસનાશ્ચાઃ ॥
ત્વત્સુન્દરસ્મિતનિરીક્ષણતીવ્રકામ-તપ્તાત્મનાં પુરુષભૂષણ દેહિ દાસ્યમ્ ॥૩૮॥

અર્થ—“તેથી હે દુઃખોને હરનારા ! અમે કે જેઓને તમારી સેવાની તૃષ્ણા છે. તે અમે (યોગીઓની માફક) ધરખાર તણને, આપનાં ચરણકમળમાં આવેલી છઇએ, તેમના ઉપર આપ પ્રસન્ન થાઓ. હે પુરૂષોમાં રત્નરૂપ ! તમારા સુંદર મંદહાસ્ય સહિત જેવાને લીધે, ઉત્પન્ન થએલા તીવ્ર કામદેવથી તપી ગએલી એવી જે અમે, તેમને આપ દાસીપણું આપો.” (૩૮).

૩૮ વિવેચન—

વૃજિનાર્દન !—હે દુઃખનો નાશ કરનાર ! જેમ કોઇ જે. પી; જેમ કોઈ એરોનેટ; એમ આ પ્રભુ વૃજિનાર્દન-દુઃખનો નાશ કરનાર. દાર્યાના હરિ. જ્યારે ક્યાંઈ નજર ન પડે, ત્યારે ‘હે હરિ !’ ‘કદિ અમારાં પ્રારબ્ધ વાંકાં હોય, તો પ્રારબ્ધને પણ ઉચલાવી નાંખીને, આપ પ્રસન્ન થાઓ.’ એ ભાવ છે.

રાગ-ટોડી તાલ ૩.

હરિ ! તુમ ભક્તનકે હિતકાર,
ભક્તનકે હિતકાર-હરિ ! તુમ ભક્તનકે હિતકાર !
ભવસાગર જલ દુસ્તર ભારી, લીજે મુઝે ઉગાર-હરિં ઠેક.
ગજ અરૂ ગ્રાહ લડે જળ્ય જલમેં, ગજને પાઇ દાર;
મનમેં સુમરણુ કિયા તુભારા, પહૂંચે ગરૂડ સવાર-હરિં
તુમરે દર્શન કારણુ ધ્રુવને, તપ કીનો મન ધાર;
અચલ રાજ્ય નિસકા પ્રભુ દીના, દે અપના દીદાર-હરિં
પ્રીત દેખ પ્રલ્લાદ ભક્તકી. નિકલે થંભ વિદાર;
હિરણ્યકેશપકો પકડ કેશસે, પલમેં દીના માર-હરિં
દુપદ્મુતાકી લાજ સલામેં, રાખી ચીર વધાર;
‘અભ્યાનંદ શરણુમેં તેરી, મેરી સુનો પુકાર-હરિં

સગવડે હરિ ભજે, તેની અરજ હરિ સગવડે સાંભળે; ગમે એવી અગવડ હોય, તો પણ જે હરિ ભજે, તેની અરજ શ્રીહરિ તુરત સાંભળે-વિના વિઝંમે સાંભળે.

૩૮ પદ્યછંદ-તત્-તેથી-હે વૃજિનાર્દન-હે દુઃખોને દળી નાંખનાર-દુઃખોને મટાડનાર. તથા ઉપાસને આશાઃ યાસાં તાઃ इति વચં-અમે કે જેઓને તમારી સેવાની તૃષ્ણા છે તેઓ વસતીઃ વિમૃજ્ય-ધરખાર તણને. તે અન્નિમૂલં પ્રાપ્તાઃ-આપના ચરણ કમળમાં આવેલી છઇએ. નઃ પ્રસીદ-તેમના ઉપર આપ પ્રસન્ન થાઓ. હે પુરુષભૂષણ !-હે પુરૂષોમાં રત્નરૂપ. ત્વત્-તથા સુંદરં સ્મિતેન સહ નિરીક્ષણં (જેવું) તેન તીવ્રઃ કામઃ તેન તપ્તાઃ આત્માનઃ યાસાં તાઃ, તાસાં-સ્વત્સુંદરસ્મિતનિરીક્ષણતીવ્રકામતપ્તાત્મનાં-તમારા સુંદર મંદ હાસ્યસહિત જેવાને લીધે થએલા તીવ્ર કામ-દેવથી તપી ગએલી એવી જે અમે તેમને દાસ્યં દેહિ-દાસીપણું આપો.

ગોપીઓ કોણ ?—‘વસતીઃ વિસૃજ્ય ધરણ્ય તથા. ‘તે અંત્રિમૂલં પ્રાપ્તાઃ-આપના ચરણ કમળમાં આવીને રહેલી એવી અમે.’ વળી ‘તદ્ ઉપાસન્ને આશા યાસાં તાઃ સ્વદુપાસનાશાઃ-આપની સેવાની જેમને તૃષ્ણા છે, તે અમે.’

ગોપીઓની કથા સાંભળીને કાંઈક ગોપીઓ જેવા વૈરાગી બનેા. ગોપીઓ જેવા સાચા ભગવદ્ ભક્ત બનેા. ગોપીઓની માફક—‘જગત્ મિથ્યા અને ક્ષણ સત્ય’—વાક્યનેા કાંઈક અનુભવ કરો.

ગોપીઓ કેવી ?—ત્વત્ સું રસ્મિતનિરીક્ષણં તેન ઉત્પન્નઃ તીવ્રકામઃ તેન તત્ત્વાઃ આત્માનઃ યાસાં તાઃ-આપનું સુંદર હાસ્ય અને ટહેરાઈને સામે જોઈ રહેવું, તે એથી ઉત્પન્ન થએલા તીવ્રકામ, તે કામથી જેમનાં ચિત્ત તપી ગયાં છે એવી અમે. [કામ શબ્દ સાંભળીને ભડકશેા નહીં. આગળ સૂચના આપી છે.] સ્ત્રી પુત્રાદિકને જોઈને પ્રસન્ન થયાં હશે. આપ સ્ત્રી હશે, તો પતિ પુત્રાદિકને જોઈને, પ્રસન્ન થયા હશે; પણ પ્યારા પ્રભુની રઘીયાળા છબી અગર મૂર્તિ જોઈને, ક્યારે પ્રસન્ન થયા ? તેની નોંધ કદી રાખો છો? કોલસાનું અને દિવાસળીનું નામું રાખતા હશે, પણ જે નોંધવા જેવું છે, તે જુલો જાઓ છો.

૫૬.

એવો અપરાધી કોણ છે—જેને ભજન ન ભાવે,

ભક્તિ મૂકીને મુરખ ભાર ભરે છે, (૨)

ગદ્દા ઉપર ગુણ છે—(૨)—જેનેં એવોં

આવા હરિ જોઈ જેનાં હૃદયમાં ન હરખ્યાં, (૨)

તેના લોચનમાં રાઈ લુણ છે—જેનેં એવોં

માઁ માઁ કરતો ને મમતામાં મરતો,

મરવું તે નિરધાર છે—જેનેં એવોં

પ્રીતમ પ્રભુજનું ભજન કરી લ્યો,

મિથ્યા સુખની લ્હેર છે—જેનેં એવોં

દેહિ દાસ્ય—આપનું દાસપણું અમને આપોજ. આપની નોકરીમાં અમને રાખો જ. ધંધારોજગારમાં પાંચ પચીસ માટે નોકર થાય છે, તે ભાવ આ નથી. માઁ જે કાંઈ છે તે તમાઁ છે, એ ભાવ આ છે.

સોરઠો—માયા વશ જિમિ જીવ, રહસિ સદા સંતત મગન;

તિમિ લાગહું મોહિ પ્રિય, કરુણાકર સુંદર સુખદ-સીયાવરં

ચોપાઈ—અસ અભિમાન જાય નહીં મોરે, મેં સેવક રઘુપતિ પતિ મોરે;

રામભક્તિ નજ ચદ કલ્યાના, સો નર અધમ શૃંગાલ સમાના.

(મોક્ષવાણી પાનુ ૩૨ A).

કોણ આ કહે છે ? કાંઈ યાદ આવે છે ? આ વચનો સુતીક્ષણનાં છે.

ગોપીઓ કહે છે કે—

૫૬.

નંદલાલા ! અમે તો તારાં દાસડીયાં,

મજલાલા ! અમે તો તારાં દાસડીયાં;

હરિ હરિ દાસડીયાં—પૂરો આસડીયાં—નંદલાલાં

જે મુખે નામ નહીં પ્રભુ તારૂં, તે મુખ હિપર પડે ખાસડીયાં—નંદલાલાં
રટણુ કરતાં વિતે દિનરજનિ, દિન દિન કરતાં ખાસડીયાં—નંદલાલાં
નામ બૂલાવે બેળાં થઈ નૂગરાં, તો અમને પડે ત્રાસડીયાં—નંદલાલાં
પ્રેમને વશ થઈ બોલો પાતળાયા, પ્રેમને વશ રમો રાસડીયાં—નંદલાલાં
નવધામાં લાગી પૂરણુ લગની, આઠે પહોર અભ્યાસડીયાં—નંદલાલાં
જનમેજનનમ ઋષિરાજના જીવન, વૈષ્ણવમાં દેજો વાસડીયાં—નંદલાલાં

હવે ગોપીઓ કહે છે કે—તમારૂં મુખકું એવું સુંદર છે કે અમે તમારી દાસીઓ થઈને રહીએ—

વીક્ષ્યાલકાદૃતમુરં તવ કુણ્ડલશ્રી-ગણ્ડસ્થલાધરમુખં હસિતાવલોકમ ॥

દત્તામયં ચ મુજદણ્ડયુગં વિલોક્ય, વક્ષઃ સ્પૃશ્યન્નપિ ચ મવામ દાસ્યઃ ॥૩૯॥

અર્થ—કેશથી વિંટાએલું, ગંડસ્થળમાં કુંડળની શોભાવાળું [એટલે કુંડળના ચળકાટથી જેના ગાલ શોભી રહ્યા છે એવું.] અધરમાં સુધાથી ભરેલું, એવું આપનું મુખારવિંદ જોઈને, હાસ્યયુક્ત આપના અવલોકન જોઈને, અને અભય આપનારા આપના બે જીજ્ઞંસુને જોઈને, અને લક્ષ્મીજીના રમણ કરવાના સ્થાન રૂપ, આપના વક્ષઃસ્થળને જોઈને, અમે આપની દાસી થવા ઇચ્છીએ છીએ. ” [૩૯]

૨૯ વિવેચન—

શ્રીકૃષ્ણનું રૂપ જોઈને ગોપીઓ ઘેલી થઈ ગઈ. એક ગોપી ગાય છે—

૫૬.

રેખતા તાલ દાદરા.

અયે કૃષ્ણે તેરે નામપે, કુર્બાન હો રહી;

સુરતકો તેરી દેખ, પરેશાન હો રહી—

અયે૦ ટેક.

સિરપર વો મોરકી મુગટ, કાનોમેં હૈં કુંડલ;

વો અધર અંસરીકી મધુર, ટહરે હો રહી—

અયે૦

કુલોકો માલ હૈ ગલેમેં, તિલક બાલ હૈ;

મુખચંદ મંદહાસસેં, બેળન હો રહી—

અયે૦

૩૯ ૫૬છેદ—અલકૈઃ આવૃતં [મુલં વીક્ષ્ય]—કેશથી વિંટાએલું [મુખ જોઈને] કુંડલયોઃ શ્રીઃ યયોઃ તે इति ગંડસ્થલે ચસ્મિન્ તત્ इति મુલં વીક્ષ્ય—ગંડસ્થ-ળમાં કુંડળની શોભા વાળું, અધરે સુધા ચસ્મિન્ તત્—અને અધરમાં અમૃતથી ભરેલું [એવું આપનું મુખ જોઈને.] હસિતેન યુક્તઃ અવલોકઃ ચસ્મિન્ તત્ इति મુલં વીક્ષ્ય—હાસ્યથી યુક્ત એવા આપના મુખને જોઈને. ચ—અને ચક્ષં અમયં ચેન તત્ इति જિજ્ઞંસુઃ યુગં તત્ ચિલ્લોક્ય—અભય આપનારા આપના બે હાથને જોઈને. ચ—અને શિવઃ શક્તિ રમણ इति વક્ષઃ—લક્ષ્મીજીના રમણ કરવાના આગવા સ્થાનરૂપ વક્ષઃસ્થળને જોઈએ. ચક્ષં દાસ્યઃ મવામ—અમે તમારી દાસીઓ થવા ઇચ્છીએ છીએ.

નહીં ખાનપાનકી સુધી, ન લોકલાજ હૈ;

તેરે દિદાર કે લિયે, હૈરાન હો રહી—

અયે૦

ન બ્રલિયે મુઝે, દીનનકે નાથ તુમ સુને;

બ્રહ્માનંદ તેરે દરકી, મૈં દરખાન હો રહિ—

અયે૦

શ્રીકૃષ્ણનું રૂપ જોધને માત્ર સ્ત્રીઓજ નહીં, પણ પુરુષો પણ ઘેલા બન્યા. રામના રૂપમાં પણ આવું કાંઈક હતું. વિશ્વામિત્ર જેવા વૈરાગી પણ—

ઘોષાધ—પુનિ ચરણન મેલે સુત ચારી, રામ દેખી મુનિ વિરતિ વિસારી !

જનક વિદેહી પણ—

ઘોષાધ—મુરતિ મધુર મનોહર દેખી, લયઉં વિદેહ વિદેહ વિશેખી.

શ્રીકૃષ્ણનું મુખડું જોધને મીરાં પણ લલચાણી. મીરાંને તીવ્ર વૈરાગ્ય પ્રગટયો—

૫૬.

મુખડાની માયા લાગી રે—મોહન તારા.

ટેક૦

મુખડું મેં જોયું તારું, જુગ સરવે થયું ખારું; (૨)

મન મારું રહ્યું ન્યારું રે—

મોહન તારા૦

મંસારીનું સુખ એવું, અંઝવાના નીર જેવું; (૨)

તેને તુચ્છ કરી ફરીએરે—

મોહન તારા૦

સંસારીનું સુખ કાચું, પરણીને રંડાવું પાછું; (૨)

તેને ઘેર શીદ જઈએરે—

મોહન તારા૦

પરણું તો પ્રીતમ પ્યારો—હાં—હાં—થલા ઘો—

પરણું તો પ્રીતમ પ્યારો, અખંડ સૌભાગ્ય મારો; (૨)

રાંડવાનો લય ભાંગ્યોરે—

મોહન તારા૦

બાધ મીરાં બલિહારી, આશા મુને એક તારી; (૨)

હવે હું તો બડ ભાગીરે—

મોહન તારા૦

‘મલામઃ દાસ્યઃ’—‘અમે તમારી દાસી થઈએ’ દાસત્વની આગતમાં દયારામભાઈ કહે છે કે—

રાગ-કવિત.

જો મુખસોં ખાંમુરી અગાઈ રામમંડવમેં, જો મુખ અધરામૃત

સર્વસ્વ ગોપી કેરો હે;

જો મુખ ગુણખાત કરો રાધા પ્યારીસંગ, જો મુખ રસ પાન

રસિકનકે ઘનેરો હો;

જો મુખમેં વિશ્વરૂપ માતાકું દિખાયો નાથ ! જો મુખ વરદાન

દીને સતત આપ ચેરો હે;

સો મુખારવિંદસોં શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર એક એર, કરણા કરી કહીએ

પ્રભો ! ‘દાસ દયો મેરો હે.’

અદૈતવીથિપથકૈરુપાસ્યા, વેદાંતસિંહાસનલગ્નવિશ્વા .

હટેન કેનાપિ વયં શટેન, દાસીકૃતા ગોપવધૂચિટેન ॥

[મધુસૂદનસરસ્વતી]

અર્થ—અમે કે જેઓ અદ્વૈત માર્ગના ઉપાસક છીએ, અને અમે કે જેઓએ વેદાંતના સિંહાસનની દિક્ષા લીધી છે, તોપણ કોઈ એક ગોપ વધૂને પ્રિય એવા શઠ (જણાતા) પુરૂષથી, અમને બળાકારે દાસ બનાવી દેવામાં આવ્યા છે. એટલે અમે અદ્વૈતના ઉપાસક છીએ, તોપણ અમારે શ્રીકૃષ્ણના દાસ બનીને, દ્વૈતભાવનું અવલંબન રાખવું પડે છે.

દાસભાવ એજ નિર્મળ ભક્તિ. ભક્તોને મોક્ષની ઈચ્છા પણ હોતી નથી.

દશં અભયં येन तत् इति भुजदंडयोः युगं तत् विलोक्य—અભય આપનારા આપના બે હાથને બેઠેને. સુંદરતાના વખાણમાં ‘અભય’ શબ્દની શી જરૂર ?—આપને શરણે આવનારના લૌકિક ભય મટ, એટલુંજ નહીં, પણ દેવ અને દાનવોથી થતા ભયનો. પણ નાશ થાય. ખીલો લોહાનો, પણ તે વહાણમાં જડાઈ ગયો, માટે જળમાં તરે. લાખ ત્રણ પાઇની, પણ સોના સાથે મળી, માટે તેજુરીમાંજ રહે; જાતે વાધરણ, પણ રાજાને પરણી, તે જનાનામાંજ રહે. બ્રાહ્મણના કોધથી કોઇ બચે નહીં, પણ આપના શરણમાં રહેલો અમરીશ, દુર્વાસાથી બચે. ભયમાં આવેલા ચંદ્રહાસને આપેજ નિર્ભય કર્યો. જે ગુમાસ્તો નિર્મળભાવથી શેઠને ભજે, તે અભય થાય. જે સ્ત્રી નિર્મળભાવથી પતિને ભજે, તે સતી કહેવાય; ત્યારે અમે કે જે આપની દાસીઓ છીએ, અને આપને નિર્મળ ભાવથી ભજીએ છીએ, તે કેમ અભય નહીં થઈએ? તાત્પર્ય—લૌકિક દોષો બતાવીને, આપ અમને ડરાવો છો, પણ અમે કે જે તમારાં છીએ, તેમને કોઈ પણ પ્રકારનો ભય હોયજ નહીં.

હવે ગોપીઓ કહે છે કે—‘શું આપ કામણુગારા નથી? શું આપ અમને બૂલ ખવરાવતા નથી?—

का स्वयङ्ग ते कलपदायतमूर्च्छितेन, संमोहितार्यचरिताम् चलेत्रिलोक्याः ॥

त्रैलोक्यसौभगमिदं च निरीक्ष्य रूपं, यद्गोद्विजद्रુममृगाः कलकान्याबभ्रन् ॥૪૦॥

અર્થ—“હે શ્રીકૃષ્ણ ! આપે ઉપર વ્યગ્રચારની નિંદા કરી, પણ ત્રૈલોક્યમાં તમારા મધુર પદવાળા, અને લાંબા આલાપ વાળા વેલુગીતથી, અને ત્રૈલોક્યમાં સર્વોત્તમ સુંદરતાવાળું આ તમારું રૂપ બેવાથી. મોહ પામેલી કઈ સ્ત્રી, પોતાના સ્વધર્મથી-પતિવ્રતાના ધર્મથી-બ્રહ્મ ન થાય! તે ગીત સાંભળવાથી અને જે રૂપ બેવાથી, ગાયો, પક્ષીઓ, વૃક્ષો અને મૃગોનાં પણ રૂંવાડાં ઉભાં થયાં—તેઓ પણ વિહ્વળ થયાં.” (૪૦)

૪૦ પદ્યછંદ—દ્વે અંગ !—હે બહાલા ! ત્રૈલોક્યા—આ ત્રૈલોક્યમાં. તે-તથા-તમારા કલાનિ (મધુર) પદાનિ યસ્મિન્ તત્ કલપદં (મધુરગીત) તેન સદ્ આયતં—(દીર્ઘ-લાંબા) યત્ મૂર્ચ્છિતં (આલાપ) તેન-કલપદાયતમૂર્ચ્છિતેન—સુંદર પદવાળા અને લાંબા આલાપવાળા મધુર ગીતથી. (મોહ પામેલી કઈ સ્ત્રી). ત્રૈલોક્યે સૌભગં તત્ત્વં રૂપં નિરીક્ષ્ય—ત્રણલોકમાં સર્વોત્તમ સુંદરતાવાળું આ તમારું રૂપ બેઠેને. સંમોહિતા इति का स्त्री—મોહ પામેલી એવી કઈ સ્ત્રી. ‘આર્યચરિતાત્’—પોતાના ધર્મથી. ન ચલેત્—ચલાયમાન ન થાય? ચત્—જે ગીત સાંભળીને અને જે રૂપ બેઠેને. મોહિજદ્રુમમૃગાઃ પુલકાનિ અવિજન્—ગાયો, પક્ષીઓ, વૃક્ષો અને મૃગોનાં પણ રૂંવાડાં ઉભાં થઇ જાય છે.

૪૦ વિવેચન—

• **આર્યચરિતાત ન ચલેત**—પોતાના પતિવ્રતાના ધર્મથી ચલાયમાન ન થાય ? તીવ્ર વૈરાગવાળી ભક્તિ પ્રગટયા પછી, લૌકિક પતિની સેવામાં ખાંચકો આવે. લૌકિક વ્યવહારમાંથી રસ ઉડી જાય. પતિવ્રતાના ધર્મમાં પ્રવીણ રહેવા રાણાએ મીરાંને આગ્રહ કર્યો, અનેક પ્રકારના લૌકિક સુખની લાલચો બતાવી, ત્યારે મીરાંએ કહ્યું કે—

૫૬૦

• હુંતો પરણી મારા પ્રીતમની સંગાત, બીજને પ્રીતમ નહીરે કંઈ રે—

—હુંતો પરણી ટેક૦ (૩)

ધઉંરે ચોખલીયા રાણા ! નથી મારે જમવારે; (૨)

ટુકડા માગીને અમે ખઈશું—રાણાજી અમે ટુકડા માગીને હવે ખઈશું—બીજને૦

મોતી કેરી માળા રાણા ! નથી મારે પહેરવીરે; (૨)

તુલસીની માળા પહેરી ફરશું—રાણાજી ! અમે તુલસીની માળા પહેરી ફરશું—

બીજને૦ હું તો પરણી૦

હીરના ચીર રાણા ! નથી મારે પહેરવારે; (૨)

ઘોળાં પહેરીને હવે ફરશું, રાણાજી ! અમે ઘોળાં પહેરીને હવે ફરશું—બીજને૦ હું તો૦

બાઈ મીરાં કહે પ્રભુ, ગીરધરના ગુણ વ્હાલા ! (૨)

હરિને ભજને થઈશું ન્યાલ, રાણાજી અમે હરિને ભજને થઈશું ન્યાલ—બીજને૦ હું તો૦

જેમ રાખમાં ઢંકાયેલો અગ્નિ ઓળખાય નહીં; તેમ મીરાંના લૌકિક સંબંધમાં ઢંકાયેલો તીવ્ર વૈરાગ, રાણાથી ઓળખાયો નહીં. મીરાંનું વર્તન રાણાને ઢોંગી જેવું લાગ્યું. રાણાએ મીરાંને ત્રાસ દેવા માંડ્યો.

રાણાજીના ત્રાસથી મીરાંખાઈએ ગભરાઈને તુલસીદાસને પત્ર લખ્યો. મીરાંનો પત્ર અને મીરાંને તુલસીદાસે શું જવાબ આપ્યો, તે ભાવથી સાંભળો—

મીરાંનો પત્ર—

“ શ્રી તુલસી સુખ નિધાન ! દુઃખહરન ગુંસાઈ !

બારહિ બાર પ્રણામ કરું, અબ હરો શોક સમુદાઈ.

ધરકે સ્વજન હમારે જે તે, સખન ઉપાધિ બદાઈ;

સાધુ સંગ અરૂ ભજન કરત, મોહિ દેત કલેસ મદાઈ.

બાલપનેતે મીરાં કીન્હી, ગિરધરલાલ મિતાઈ;

સો તો અબ છૂટત નહિ, ક્યોં લગિ લગન બરિયાઈ.

મેરે તાત પિતા કે સમ હો, હરિભક્તન સુખદાઈ;

હમકો કલા ઉચિત કરિઓ, ઐસો લિખિયો સમુદાઈ. ”

• તેના જવાબમાં તુલસીદાસજી લખે છે—

“ જાકે પ્રિય ન રામ વૈદેહી,

તજીએ તાહી કોટિ વૈરી સમ, થદપિ પરમ સનેહી. ”

[હે મિરાં ! તમારાં સંબંધિઓ તમારી સાથે વૈરભાવ કરે છે, પણ જો તેઓ તમારી સાથે અત્યંત સ્નેહ કરતા હોય, તો પણ જો તેઓને સીતારામ વ્હાલા ન હોય, તો તમે તેમનો અવસ્ય ત્યાગ કરજો.]

(અખૂર્ણ)

શ્રી મોક્ષપત્રિકા.

શ્રીમદ્ ભાગવત .

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ-રાસલીલા.

તંત્રી અને પ્રકાશક:—રામશંકર મોનજી ભટ્ટ, ટે. મોક્ષમંદિર-અમદાવાદ.

પુસ્તક ૧૦ મું.]

માગશર માસ, ૧૯૮૬.

[અંક ૧૧ મો.

માગશર માસ—‘માસોમાં માગશર માઈ સ્વરૂપ છે,’ એમ ગીતામાં ગોવિંદ બોલ્યા છે, માટે આ માસમાં અને તેટલું ઇશ્વરમય જીવન કરજો. ઇશ્વરમય જીવન કરવા માટે, શ્રીમદ્ ભાગવતનું પારાયણ અગર ગીતાનું પારાયણ, નિયમો ધારણ કરીને સાંભળજો. નિયમ વિના કામ કરશો, તો રૂપૈયામાંથી ચાર પાઈ જેટલોજ નફો મળશે.

શ્રીપાતંજલયોગદર્શન—શ્રીપાતંજલ યોગદર્શનનો ગ્રન્થ ધીમે ધીમે પૂરો કર્યો. તમામ જુદા જુદા કરમા એક પુસ્તકમાં બંધાઈને હવે મળી શકશે. તેની કીંમત માત્ર રૂ. ૨-૪-૦ છે. તેના જુદાં જુદાં પ્રકરણો પણ નીચે પ્રમાણે તૈયાર છે—સાધનપાદ ૦-૮-૦. પ્રાણતત્ત્વ ૦-૨-૦. સમાધિપાદ ૦-૧૨-૦. વિભૂતિપાદ ૦-૮-૦. કેવલ્યપાદ ૦-૪-૦. પોસ્ટેજ ૦-૪-૦ જુદું. જેઓ માત્ર રૂ. ૨)નું સાદું માસીક વાંચે છે; તેમણે આ તકનો લાભ ખોવો નહીં. કારણ કે હવે માત્ર થોડાં પુસ્તકો છે. યોગવિદ્યાની જરૂર જણાય, તો પ્રમાદ કરશો નહીં. યોગવિદ્યાનું વાસ્તવ સ્વરૂપ શું છે, અને તેના વિના આપણી લૌકિક અને પારલૌકિક કેટલી અધોગતિ થઈ છે, તે સમજતા હો, તો પાતંજલ યોગદર્શન અવશ્ય વાંચો. ગીતા, ઉપનિષદ્, પંચદશી, આદિ સહગ્રન્થો, ધણા દિવસ સાંભળ્યા, પણ હજી જ્ઞાનના ઓડકાર કેમ આવતા નથી ? હજી વૈરાગ્યના સ્પુરણ કેમ સ્પુરતાં નથી ? હજી ભક્તિ કેમ જલકાતી નથી ? એમ કાંઈ અનુભવ થાય, તો યોગશાસ્ત્ર અવશ્ય વાંચો ?

લવાજમ—આ અંક અગીયારમો છે. હવે એકજ અંક બાકી છે; માટે ત્વરાથી આવતી સાલનું લવાજમ મોકલતા રહો; જેથી સત્સંગ ગંગાનો પ્રવાહ ચાલુ રહે. યોગ વેદાંતના સુંદર વધારાની જરૂર હોય, તો રૂ. અઢી મોકલવા; અને સાગ્ર માસીકના રૂ. ૨). સાદા માસીકના ગ્રાહક જીજ છે. વી. પી. કરીએ ત્યારેજ મોકલો, તે હવે ઠીક ન ગણાય. આરં માસના દાતણ કરતાં, આરં માસની હળમનના ખર્ચ કરતાં, લવાજમનો ખર્ચ કમી

છે. ચાપાણીમાં ઘડીવારમાં બે પાંચ રૂપૈયા વાપરી નાંખો છો, માટે તમારા પોતાના પ્રકાશ માટે આળસ કરશો નહીં. કરાંચી, મુંબઈ વિગેરે સ્થળના ગ્રાહકોએ પુંઠાની અંદર જણાવેલે ઠેકાણે લવાજમ ભરી દેવું. એક ગામમાં બે પાંચ ગ્રાહકો હોય, તો તેમણે બનતાં સુધી એક સાથે મ. ઓ. કરવો. પાછલાં પુસ્તકો હજી મળે છે. પછી મળી શકશે નહીં.

ગ્રાહકોને ખાસ લાભ—માગશર વદ અમાસ પહેલાં લવાજમ મોકલી આપનારને પાતંજલ યોગદર્શન ૨-૪-૦ બદલે રૂ. ૨-૦-૦ થી આપવામાં આવશે. પોસ્ટેજ ૦-૪-૦ જીડું. તેઓએ લવાજમ ઉપરાંત યોગના પોસ્ટેજ સાથે ૨-૪-૦ મોકલવા.

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

અધ્યાય ૨૯ મો ચાલુ.

[ગયા અંકના ૧૦૮૮ માં પાનાથી ચાલુ.]

૪૦મા શ્લોકનું વિવેચન ચાલે છે. મીરાંને તુલસીદાસજીએ શું જવાબ દીધો ? તેની એક કડી ગાઈ હતી. આગળ સાંભળો—

“ તન્યો પિતા પ્રહ્લાદ, બિલીપણ અંધુ-ભરત મહતારી;
અલિ ગુર તન્યો-કંત વ્રજવનિતા, ભયે સખ મંગલકારી.
નાતો નેહ રામસો મનિયત, સુહૃદ મુસેવ્ય જહાં લૌ;
અંજન કહા આંખ ને ફૂતે, બહુતક કહૌં કહાં લૌ.
તુલસી સો સખ ભાંતિ પરમહિત, પૂજ્ય પ્રાણુસેં ખારો;
નસો હોય સનેહ રામપદ, એહિ મતો હમારો.”

માર—હે મિરાં ! તીવ્ર વૈરાગ પ્રાપ્ત થયા પછી, લૌકિક ધર્મના બંધન તોડવામાં પાપ નથી.

હિરામોતીનો વેપારી, પોતાના કામકાજ માટે, મુળાના વેપારીની કદિ સલાહ લેતો નથી; તેમ ભક્તિના રસ્તામાં મુંઝવણ આવે, ત્યારે માયામાં રચ્યાપચ્યા જીવની સલાહ લેવી નહીં. શુષ્ક વેદાંતીઓની સલાહ પણ લેવી નહીં. ભક્તોના ચરિત્રો વાંચવા, અગર ભક્તોની સલાહ લેવી.

કામના ઉડાણમાં હજી કાંઈક છે—‘સર્વે વેદા યત્પદમ્ આમનન્તિ,’ [વેદ] ‘વેદેષ્ઠ સર્વેરહમેષ વેદઃ’ [ગીતા].

વેદનાં અને ગીતાનાં વાક્યો કહે છે કે—જે જાણવાનું છે તે ભગવાન છે. કામશાસ્ત્ર અને વેદનો આશય એકજ હોય; તો વેદની માફક કામશાસ્ત્ર પણ, પરોક્ષ રીતે લીલાસહિત ભગવદ્સ્વરૂપનું—રસેશ્વર ભગવાનનું—પ્રતિપાદન કરે છે, એમ માનવું જોઈયે. શૂંગારરસના વિકાસ વાતસાધનનો આશય લોકાય નથી; એમ તે પોતે પણ સ્વચ્છ-ચત્તે અંતે જણાવે છે. સાંભળો—વિહિતં લોકયાત્રાર્થં ન રાગાર્થોડસ્ય સમંવિધિઃ અસ્ય શાસ્ત્રસ્ય તત્ત્વજ્ઞો મહેત્ત્વ જિનેન્દ્રિયઃ । અર્થાત્ કામશાસ્ત્રનાં સૂત્રના જ્ઞાનથી જિતેન્દ્રિય થઇને, રસાત્મક કૃષ્ણમાં [પ્રેમપુજમાં] તેનો વિનિયોગ કરવાનો છે. ગંધર્વવેદનો આશય પણ, ભાગવત

પ્રતિપાદક છે. ભગવાન્ સિવાય અન્યનું ગ્ન તે વેદ કરતો નથી. અર્થાત ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર, કામશાસ્ત્ર, સંગીતશાસ્ત્ર અને એવાં બીજાં અનેક શાસ્ત્રોનો યથાર્થ અને પૂર્ણ વિકાસ, ત્યારેજ થએલો કહેવાય, કે ન્યારે શૃંગાર રસરૂપ-પ્રેમપુંજ-શ્રીકૃષ્ણ-ના પ્રાગટ્યમાં, તે તે શાસ્ત્ર ઉપયોગી થાય. લૌકિક રંગદારા અલૌકિક રંગમાં જીવનને ભીજવવું, તે શાસ્ત્રોની યુક્તિઓ છે. યાદ રાખવું ઘટે છે કે-લોકમાં અનાસક્ત અને પ્રભુમાં પરમાસક્ત એવા ઋષિઓનું તથા કામશાસ્ત્રાદિ લખનારા મહાન્ પંડિતોનું તાત્પર્ય [ભાવ], લૌકિક નજ હોય-અલૌકિકજ હોય-પરમાત્માને પામવા માટેજ હોય. શ્રીવલ્લભકુળમાં શ્રીમદ્ વિકૃલેશ્વર આચાર્યશ્રી, ભરત આદિ નાટ્યશાસ્ત્રના સંબંધમાં લખે છે કે-“લૌકિકપુંસિ નાર્યા ચા તદ્વામાસો રસશાસ્ત્રે નિરૂપ્યતે તદ્દૃષ્ટાંતેન મગધદ્ભાવદ્ભક્તરીતિભાવનાર્થ, ન તુ ઋષીણાં લૌકિકે તાત્પર્ય મ્ભવતિમર્દતિ ॥ અર્થાત-મુનિવરોએ કામસૂત્રાદિ ગ્રંથો લખવામાં જે ભાવ ખતાવ્યો છે, તે ભાવ લોકોને વ્યાખ્યા કરીને, લૌકિકમાં પટકાવવાનો નથી; પરંતુ એવા પ્રેમયુક્ત ભક્તને પ્રભુભજન કેમ કરવું, રસાત્મક પ્રભુનો અનુભવ કેવી રીતે કરવો, તે ખતાવવા માટેજ છે.

સીતાજીના હરણ પછી રામ ‘હે સિતા ! હે સિતા !’ કહીને રોવા લાગ્યા, અને સીતાજી ‘હે રામ ! હે રામ !’ એમ બોલીને રોતાં રોતાં સુકાઈ ગયાં. જીવ-મુક્ત ઋષિઓ દુઃખ દેખીને ગભરાતા નથી, ત્યારે શું ઇશ્વરાવતાર આમ કરે ! જેને હજારો અને લાખો ભજે, તે ઇશ્વરી-જગદંબા-સીતા-આમ કરે ! ‘આમાં કાંઈક છે,’ એમ સમજીને આસ્તી-કાએ તે જાણવા પ્રયત્ન કરવો, પણ તર્કવિતર્કના પૂરમાં તણાવું નહીં.

કેટલીએક પ્રતોમાં સ્ફુલ્લિતેન ને અદલે ચેણુગીતં શબ્દ છે.

જનરકર્મ—ગોપીકાઓ સૂચવે છે-“જેમ દિવસના તેજમાં, રાત્રીના અંધારાને આવવાનો હક્ક નથી; તેમ આપને શરણે આવેલા જીવોને, માયાનો મોહ થવો સંભવતો નથી. ભગવદ્ ભક્તોને મોહ થાય, તે આપનામાંજ થાય. તે મોહ સાત્ત્વિક હોય છે. તે પ્રમાણે અમને જે આ મોહ થયો છે, તે નરકમાં લઇ જનારો લૌકિક મોહ નથી. આપે આપના વેણુગીત દ્વારા આ મોહ પ્રગટાવ્યો છે, અને તે અમારા કલ્યાણ માટેજ છે. સ્ત્રીઓ અને મૃગશીઓ સંગીતથી અનાયાસે ખેંચાય છે, તે સંગીત ન્યારે આપનાથી થાય, ત્યારે અમે તો શું, પણ ત્રણ લોકની સ્ત્રીઓ આપના સંગીતમાં લલચાય. સંગીત દ્વારા આપનાં દર્શન થાય. દર્શન થતાં, સ્ત્રીઓ પોતાના લૌકિક ધર્મોનો ત્યાગ કરીને, નદી જેમ સમુદ્રને મળીને પોતાના નામ રૂપ ખોઈ નાંખે; તેમ સ્ત્રીઓ આપને ભેટીને, પોતાનાં નામ રૂપ ખોઈ નાંખે. હે શ્રીકૃષ્ણ ! અમારી આ સ્થિતિને ‘લોકો નિંદે તો નિંદવા ઘો, અને તમારે તેને જનરકર્મ કહેવું હોય, તો તમે પણ કહો. લૌકિકદષ્ટિથી આર્યચરિત્ર ઉત્તમ છે; પણ તે ત્રિગુણાત્મક છે, ત્રિગુણાતીત નથી. હે પ્રભુ ! અમે ત્રિગુણાતીત છીએ. જેમ અમિને કાંડીઓ ચડે નહીં, તેમ ત્રિગુણાતીત જીવોને લૌકિક ધર્મો આદ કરી શકે નહીં. સ-ચાસીઓને સ્નાનસૂતક ન હોય, તેમ અમારે હવે લૌકિક ધર્મો ન હોય.”

સૌમર્ગ—સૂર્ય દિવસનું સૌભગ, ચંદ્ર રાત્રીનું સૌભગ, પતિ પ્રતિનું સૌભગ, રાજ રાજનું સૌભગ, તેમ ઇશ્વર ત્રેલોકનું સાભગ. ગોપીકાઓ સૂચવે છે-“આપનું મધુર ગીત અને આપનું સૌંદર્ય જોઈને ગાયો, પક્ષીઓ, વૃક્ષો અને મૃગોનાં ફવાડાં ઉભાં થાય છે-તેઓ

વિહ્વળ થઈ જાય છે, ત્યારે અમે કે જે સ્ત્રીઓ છાંછાં, અને ઘણા વખતથી તમારા પ્રભુત્વને જાણનારી છઈએ, તે તમારી સાથે અભેદ થવા, કેમ પ્રયત્ન ન કરીએ? અભેદ થવામાં જે આવરણ રૂપ છે—જે તળવા જેવું છે, તે અમે તજી દીધું છે.”

હવે ગોપિકાઓ છેલ્લી પ્રાર્થના કરે છે—

व्यक्तं भवान्ब्रजभयार्तिहरोऽभिजातो, देवो यथादिपुरुषः सुरलोकगोप्ता ॥

तन्नो निधेहि करपङ्कजमार्तबन्धो, तप्तस्तनेषु च शिरस्सु च किंकरीणाम् ॥૪૧॥

અર્થ—“જેમ આદિ પુરૂષ નારાયણ દેવોની પીડાને હરે છે, તેમ આપ વ્રજના ભય અને પીડાને હરવા માટેજ જનમ્યા છો; તેથી હે દીનબંધુ! અમે કે જેઓ આપની દાસીઓ છઈએ, તેઓના કામદેવથી તપી ગએલા સ્તનો ઉપર, અને તેઓના મુસ્તકો ઉપર, આપનું હસ્તકમળ ધારણ કરો.” [૪૧]

૪૧ વિવેચન—

भवान् ब्रजभयार्तिहरः अभिजातः—‘વ્રજના લોકોના ભય અને દુઃખ હરવા માટેજ આપનો અવતાર થયો છે. તે વાત શું આપ ભૂલી જાઓ છો! તે વાત શું અમારે આપને યાદ દેવી પડે! આર્તબંધો! [હે દુઃખીતા બેલી] આ સંબોધન ઉપલી વાતને ટેકા આપે છે. ગોપિકાઓ દૈત મટીને અદૈત ભાવે કહે છે કે—અમે કે જેઓ દુઃખી છઈએ, તેમના દુઃખના નિવારણ માટે, આપનો હસ્તકમળ અમારા તપી ગએલા સ્તન ઉપર, અને માથા ઉપર મૂકો. માથા ઉપર હાથ મુકવામાં એવો ભાવ છે કે—સ્તન ઉપર હાથ મુકવાથી, લૌકિક દષ્ટિએ જે દોષ જણાય; તે દોષથી અમે અભય રહીએ.

અમકયા હશે—‘અમારા તપી ગએલા સ્તન ઉપર હાથ મુકો’. એ શબ્દો સાંભળીને અમકી ગયા હશે. શ્રીકૃષ્ણને પરબ્રહ્મ રૂપે નહીં—પણ માત્ર પુરૂષરૂપે દેખીએ—ઓળખીએ—ત્યાં સુધી આ બધું વિપરીત જણાય. આ સંસારમાં પતિ અને પત્નિ ભાવ અદૈતભાવની અંતિમ ઉપમા છે. પતિપત્નિનો સંબંધ દૈત ભાવની પેલી તરફની ભૂમિકા છે. પતિ પ્રત્યેના અદૈત ભાવના ઉભરામાં, સ્ત્રી પોતાના પ્યારનો હાથ, પોતાને હાથે પોતાના સ્તન ઉપર મુકે છે. એટલે સ્ત્રીત્વ પોતાના લગ્ન રૂપી ધનને તજીને, પુરૂષત્વમાં લય પામે છે—તાદાત્મ્ય ભાવને પામે છે. જેમ પતિ અને પત્નિ વચ્ચે કોઈ પણ પ્રકારનો દૈતભાવ નથી; તેમ અમારી અને તમારી વચ્ચે—જીવ અને શિવ વચ્ચે—કોઈ પણ પ્રકારનો ભેદ ન રહેશે, એ ભાવ છે. પોતાનો હાથ પોતાના ગમે તે ગુહ્ય અંગને અડકે, તેમાં સંશય ન રહે; તે પ્રમાણે ગોપીઓ કે જેમણે—શ્રીકૃષ્ણનું પ્રભુત્વ જાણી લીધું હતું; અને જેઓ શ્રીકૃષ્ણાકાર બની ગઈ હતી, તેમને આમ બોલવામાં કોઈ બાદ નથી. **यथा आदिपुरुषः देवः सुरलोकगोप्ता—**

૪૧ પદ્યછંદ—**यथा आदिपुरुषः देवः सुरलोकगोप्ता—**જેવી રીતે આદિપુરૂષ નારાયણ ભગવાન દેવોની પીડાને હરે છે. તે પ્રમાણે **भवान्—**આપ **ब्रजभयं च आर्ति हरति इति ब्रजभयार्तिहरः—**વ્રજના ભય અને પીડાને હરનારા **अभिजातः—**જન્મ્યા છો. **इति व्यक्तं—**તે વાત સૌ જાણી ગયા છે, હવે તે વાત ગુપ્ત નથી. **तत्—**તેથી **आर्तबन्धो—**હે દીનબંધુ! **किंकरीणां इति नः—**અમે કે જે તમારી દાસીઓ છઈએ, તેમના **तप्तस्तनेषु—**કામદેવથી તપી ગએલા સ્તનો ઉપર **च—**અને **शिरस्सु—**અને મુસ્તક ઉપર **करपङ्कजं निधेहि—**આપનું હસ્ત કમળ ધારણ કરો.

જેમ આદિપુરૂષ દેવ સુરલોકની રક્ષા કરે છે, અને અસુરોનો સંહાર કરે છે. એટલે જેમ પ્રભુ અમુકને પમ થાય છે, અને અમુકને વિપમ થાય છે; તે પ્રમાણે આપ નિર્વિકાર બ્રહ્મા છો, આપ આત્મારામ છો; તો પણ અમારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ-અમારા ન્યાયા નાઓ-અમે કહીએ તેમ કરો-રસ રૂપ બનીને અમારી સાથે રમેા.

કિંકરીણામ્—આપ અમારા પતિ થાઓ, એવી ભાવનાથી અમારામાંની ધણી ગોપીઓ ગૌરીને પૂજતી હતી. ત્યાં વર દેવા માટે આપ અનાયાસે પધાર્યા હતા. અત્યારે આપ સ્વધર્મની ડાહી ડાહી વાતો કરો છો, પણ આપે ત્યાં અમારાં વચ્ચે લધ લધને, અમારા સ્વધર્મનો ત્યાગ કરાવ્યો હતો, અને અમને દાસીઓ બનાવી હતી—એટલે અમને આપે પોતાની કરી હતી. દાસીઓનો ત્યાગ કરવો, તે ધર્મમર્યાદાનું ઉલ્લંઘન છે. આ રીતે અમે આપની દાસીઓ છઇએ. આપ સાગર અને અમે તરંગ છઇએ.

ગીતિ—સત્યપિ શ્રેષ્ઠાપગમે, નાથ તવાહં ન મામકીનસ્ત્વમ્ ।

સામુદ્રો હિ તરંગઃ, કલ્પન સમુદ્રો ન તારંગઃ ॥

[શ્રીઆવશંકરાચાર્ય]

અર્થ—હે નાથ ! ભેદની નિવૃત્તિ થાય, તોપણ હું તમારો છઉં, તમે મારા નથી. તરંગ સમુદ્રનો છે, પણ સમુદ્ર કદિ તરંગનો નથી. [શ્રીપદ્મદીસ્તોત્ર. ૩]

‘શરદની રાત્રીઓમાં તમે મારી સાથે રમશો,’ એવું વચન પણ ત્યાં આપે આપ્યું હતું. આ બધી વાત આપને યાદ હોય, તો આપનો હાથ અમારે માથે અને અમારા સ્તન ઉપર મૂકો—એ ભાવ છે.

આટલી પ્રાર્થના કરી, છતાં નહીં માનો; તો તમારે અને અમારે વઢવાડ થાવાની. વઢવાડ કેવી ?-સાંભળો—

૫૬. મારી હુંડી સ્વિકારો—એ રાગ.

હારે-નહીં માનો તો મારા નાથરે, વઢવાડ થાવાની,

વઢતાં જીભલડી નહીં રહે હાથરે, માઝા તુટી જવાની. હારે નહીં ટેક.

સાખી—અમે તો નિર્બળ નારીઓ, તમે સખળા છો સ્વામી;

અવગુણ સામું જો જોઇ રહોરે, તો ખોટા ઠરશો-ગરડાગામીરે-વઢવાડ-નહીં તારો.

સાખી—જનકરમી અમને જો કહો, તો ગુણકાને કાં તારી ?

પાપકરમી કદિ અમને કહો, તો તમે પૂતનને કેમ ઉદ્ધારીરે—વઢવાડ નહીં.

સાખ—અનાયારી અમને કહો, તો અનાયારી કરમા નારી,

તેનો ખીચડો ખાધો ખંતથી, તમે શું સમજી ગિરધારી રે—વઢવાડ નહીં.

સાખ—વર્ણશ્રમમાં (અમને) નીચાં ગણો, તો નીચી શવરી નારી,

એમાં બેરાં ભાવથી ખાધાં, શું સમજી-તમે તેને તારી રે—વઢવાડ નહીં.

સાખી—જીવશીવની એકતા, એમ જાણો છો મારા નાથ !

અમે તમારા હાથમાં, તમે આવો અમારી સાથ રે—તો-વઢવાડ મટવાની.

નહીં માનો તો મારા નાથ રે—વઢવાડ થાવાની.

આ રસનો સ્વાદ કોણ જાણે ? તે સંબંધમાં નરસીંહ મહેતો કહે છે—[ઢોલક અને કાંસીજોડાં પાછાં તૈયાર કરો. આસપાસ જુઓ-કોઈ ઉંધતા તો નથીને ? ઉંધશે તેમનું જશે.]

x x x x x x

ધન્ય વૃંદાવન ધન્ય એ લીલા, ધન્ય એ વ્રજના વાસીરે;

અષ્ટમા સિદ્ધિ આંગણીએ ઉભી, મુક્તિ તો એની દાસીરે— ભુતળ૦

એ રસનો સ્વાદ શંકર જાણે, જાણે શુકદેવ જોગીરે;

બહુ બહુ જાણે વ્રજની ગોપી, જાણે નરસૈયો ભોગીરે— ભુતળ૦

જેમ બ્રમર પુષ્પના મકરંદથી પ્રસન્ન થાય, તેમ અમે આપના હસ્ત રૂપી કમળમાંથી સ્વર્ણી પ્રભુતાથી કૃતાર્થ થઈશું, આપના હસ્તકમળમાંથી સ્વતા રસથી કૃતાર્થ થઈશું, એ ભાવ છે.

તત્સત્તન:—શું સ્તન તપી મએલા હતા ?—આ વિરહ તાપ છે. લોભીને લોભનો તાપ, કામીને કામનો તાપ; તેમ મુમુક્ષુએને ભગવદ્ પ્રાપ્તિમાં થતા વિલંબથી ઉત્પન્ન થએલો તાપ. તે તાપથી તપેલા સ્તન—એટલે તપેલાં હૃદય.

ગોપીઓની પ્રાર્થના પૂરી થઈ. પ્રાર્થનામાં વિષયોના ત્યાગનું પ્રમાણ, અને પ્રભુમાં થએલું રાગનું પ્રમાણ, અવશ્ય અવલોકન કરવા જેવું છે. ‘જગત્ મિથ્યા અને બ્રહ્મ સત્ય—’ એ ભાવના કેટલે અંશે, ગોપીઓએ પોતાના જીવનમાં ઉતારી છે, તે અવશ્ય વિચારવા જેવું છે.

ગોપીઓની પ્રાર્થના સાંભળીને, શ્રીકૃષ્ણ શું કરે છે ? તે હવે સાંભળો—

શ્રીશુક ઉવાચ ॥

इति विक्लवितं तासां, श्रुत्वा योगेश्वरेश्वरः ॥

प्रहस्य सदयं गोपी—रात्मारामोऽप्यरीरमत ॥ ૪૨ ॥

અર્થ—શ્રી શુકદેવજી કહે છે કે—એ પ્રમાણે વ્રજગનાઓના કાલાવાલા સાંભળીને, યોગેશ્વરોના પણ ઈશ્વર ભગવાન, હસીને પોતે આત્મારામ છતાં પણ, દયા કરીને ગોપીઓને રમાડવા લાગ્યા. [૪૨]

૪૨ વિવેચન—

પ્રહસ્ય—નાંખેલી ભુલવણીમાં વિજય મેળવતાં પોતાનાં બાળકોને દેખીને, જેમ માતાપિતા હસે; તેમ લૌકિક ધર્મોની નાંખેલી ભુલવણીમાં વિજય મેળવીને, પોતા તરફ અદળક ખ્યાર રાખતી ગોપીઓને દેખીને, પ્રભુ હસ્યા.

વિક્લવિતં—પ્રેમની પરવશતામાં બોલાએલું કાણું બોળાં.

દષ્ટાંત—છોટુભાઈ વૈદક ખાતાની મોટી પરીક્ષા આપીને વિદાયતથી પાછા વળ્યા; ત્યારે તેમના કુટુંબનાં ઘણાં ઓપુરૂષો અને બીજા સ્નેહીઓ, બંદર ઉપર સામા ગયાં હતાં. કુટુંબમંડળમાં અ. સૌ. સુદીક્ષા બહેન [છોટુભાઈનાં ધર્મપત્ની] પણ હતાં. સ્ટીમર

૪૨. ૫૬એદ—इति तासां विक्लवितं श्रुत्वा—એ પ્રમાણે ગોપીઓના કાલાવાલા સાંભળીને. योगेश्वरेश्वरः—યોગેશ્વરોના ઈશ્વર શ્રીકૃષ્ણ આત્મારામ: अपि—આત્મારામ હતા તો પણ प्रहस्य—હસીને. दयया सहितं सदयं—દયા કરીને. गोपीः अरीरमत गोपी-ઓને રમાડવા લાગ્યા.

આવી પહોંચતાં, છોટુભાઈએ સ્ટીમરમાંથી ઉતરીને, વડીલોને પ્રણામ કર્યા-સમોવડીયાને ભેટ્યા, અને પોતાથી નાના હતા, તેમના ખબર અંતર પૂછ્યા. સ્વાગત મંડળની એક બાબુએ સુશિલા જ્ઞેન ઉભાં ઉભાં, કોઈ ન જાણે એવી રીતે, વ્હાલાની છબીનું આંખદ્વારા પાન કરતાં હતાં. ડૉક્ટરે પણ તેમને જ્ઞેયાં. સ્વાગત મંડળને સ્વાના કર્યા પછી, ડૉક્ટર અને સુશીલા જ્ઞેન એક ગાડીમાં બેઠાં. ગાડી ચાલવા લાગી, પણ વ્હાલાના સ્વાગતમાં શું કહેલું, તે સુશીલા જ્ઞેનને આવડ્યું નહીં.

ડૉક્ટર—કેમ આનંદમાં છોને ? અમને કોઈ દિવસ સંભારતી હતી ?

આ સાંભળીને સુશિલા જ્ઞેને જવાબ દેવા ધણો પ્રયત્ન કર્યો, પણ કાંઈ બોલી શક્યાં નહીં-કંઈ રૂંધાઈ ગયો.

ડૉક્ટર—કેમ આમ ? કેમ કાંઈ બોલતી નથી ?

થોડીવારે સુશિલાના મુખમાંથી માત્ર-‘હા-હા-હા’ અવાજ થયો, અને આંખમાં પ્રેમનાં આંસુ આવી ગયાં.

ડૉક્ટર—કાંઈ બોલ તો ખરી; કે મુંગીજ બેસી રહીશ ?

સુશિલા—શું બોલું ! આનંદનો પાર આવે ત્યારે બોલુંને ? ત્રણ વરસ ઉપર-‘હા-હા-હા-હા-’

ડૉક્ટર--કાંઈ ગાંડી ખતી ગઈ કે શું ? શું ત્રણ વરસ ઉપર ?

સુશિલા—ત્રણ વરસ ઉપર આપને વિદાય કરવા હું આવી હતી. આપ સ્ટીમરમાં બેઠા; મિત્રો આવીને આપને મળ્યા. પણ હુંતો મારો સ્વીધર્મ સાચવીને દૂર ઉભી રહી. જોતજોતામાં સ્ટીમર ઉપડી-હા-હા-હા-હા—

ડૉક્ટર—પણ-હા-હા-હા ક્યાં સુધી કરીશ ? પૂરી વાત તો કર.

સુશિલા—સ્ટીમર ઉપડી અને જોતજોતામાં આપ મારી દૃષ્ટિમાંથી બહાર નીકળી ગયા. હું આપને જોઈ શકી નહીં. આંખો આંસુથી ઘેરાઈ ગઈ. હું ક્યાં છઉં ! તેનું મને જ્ઞાન રહ્યું નહીં. મોટી જ્ઞેને મારો હાથ થોભી મને ગાડીમાં બેસાડી. ગાડી ધર તરફ ચાલી; પણ મારું મન આપની પાછળ પાછળ દોડ્યું. હવે આપ મને મળશો કે નહીં ?—હા-હા-હા-હા—

ડૉક્ટર—પણ-હા-હા-હા ક્યાં સુધી કરીશ ? પૂરી વાત તો કર.

સુશિલા—હવે આપ મને મળશો કે નહીં ? અને મળશો, તો ક્યારે મળશો ? એ વિચારે મારા મગજને ઘેરો ઘાલ્યો. આ ઘેરો ઉઠાડવા મોટી જ્ઞેને મને ધણી સમજવી. મેં પણ ધણો પ્રયત્ન કર્યો. આપના માતાપિતાએ મને ધણી ડાહી ડાહી-શાસ્ત્રસિદ્ધ-વાતો કરી, પણ ઘેરો ઉઠ્યો નહીં. મને ક્યાંઈ એન પડે નહીં. આ ઘેરો આજે આપે કૃપા કરીને ઉઠાડ્યો. તેના આ હા-હા-હા-હા-છે-તેનો આ હરખ છે. આપે કહ્યું કે-‘કેમ આનંદમાં છોને ? અમને કોઈ દિવસ સંભાળતી હતી ?’ તેના જવાબમાં શું કહું ! સાંભળો ત્યારે—જેમ જ્ઞાન વૈરાગ્યથી પકવ થએલો મુમુક્ષુ, ઈશ્વરને પળે પળે સંભારે, તેમ હું આપને પળે પળે સંભારતી હતી. બાકી-‘કેમ આનંદમાં છોને ?’ એમ જે આજે પૂછ્યું-તે આનંદનો અનુભવ અત્યારે આપનાં દર્શન થયાં પછી મને થયો. તેના આ હા-હા-હા-હા-છે-તેનો આ હરખ છે.

[આ શબ્દો સાંભળીને ડોક્ટરની આંખમાં પણ પ્રેમનાં આંસુ આવી ગયાં. પછી ધીરજ રાખીને બોલ્યા.]

ડોક્ટર—હે પ્રિયા ! યુરોપમાં પ્રેમ છે; પણ આવો ધર્મયુક્ત પ્રેમ નથી. યુરોપમાં પ્રેમના મૂળમાં વિષય છે. આર્યોમાં પ્રેમના મૂળમાં ધર્મ છે. યુરોપનો પ્રેમ છૂટા છેડાના અને પુનર્લગ્નના કલંકથી દોષીત છે. જ્યાં સુધી સ્ત્રીઓનાં હૃદય પુનર્લગ્નની લાલચથી લપટાશે નહીં, ત્યાં સુધીજ સ્ત્રી એક શ્વાસ લેતું મુકતું સામાન્ય પ્રાણી નથી; પણ મહાન ગૌરવવાળું સંયમી પ્રાણી છે; માત્ર પ્રાણીજ નહીં—પણ મનુષ્ય છે; માત્ર મનુષ્યજ નહીં, પણ દેવ છે. તાત્પર્ય—પવિત્ર સ્ત્રીઓના ગૌરવમાં ગોવિંદ પણ અંબર્ધ જાય છે.

સાર—સુશિલાનું હા-હા-હા-**વિક્લવિત** ડોક્ટર સાહેબને બહુજ ગમ્યું; તેમ ગોપીકાઓનું **વિક્લવિત** [કાલું બોબડું] શ્રીકૃષ્ણને બહુજ ગમ્યું.

પરવશની સાથેજ પરવશ—પ્રભુ ધણીજ દયાળુ-કૃપાળુ-સાગર જેવા મોટા પેટ વાળા છે; તોપણ પરવશની સાથેજ તેઓ પરવશ થાય છે. સાંભળો—

ગરબો.

[નોંધ—સાખીનાં ત્રણ પદ ઉભા રહીને બોલવાં, અને ચોથા પદે ચટકતી ચાલે ફરવું.]

વ્હાલો પ્રેમને વશ થયા રાજીરે, એમાં શું કરે પડિતને કાજીરે;

પ્રભુલકતો અમારે શ્વેર આવોરે, શામળાનો સંદેશો લાવોરે;

જીવણુ જીણુ છો— આત્મારામ છો— વ્હાલો ૦

સાખી—કરમાનો ખાધો ખીચડો, ને વિદુરની ખાધી લાજ;

ગર્ભ કાઢીને છોલ ખવરાવી, વ્હાલે તોયે ન જોયું જગીરે— વ્હાલો ૦

સાખી—ગુણકા હતી તે પોપટ પદાવતી, અને તેમાંથી લે લાગી;

ભગવાન એને સહેજમાં મળ્યા, એની સંસારની ભ્રમણા ભાંગીરે— વ્હાલો ૦

સાંખી—ભગતની લોક નિંદા કરે, અને જગત થયું છે પાજ;

ભલે મળ્યા મહેતા નરસીના સ્વમી, માથે ગીરધર રહ્યો છે ગાજીરે— વ્હાલો ૦

કાયદા પ્રમાણે કામ કરનારા પડિતો અને કાજીઓ, પ્રભુના પ્રેમની ખાખતમાં બૂલા પડ્યા છે; અને હજી પડે છે. યાદ રાખવું ઘટે છે કે—આ પ્રેમ તે બે પૈસા માટે, અગર લાડુ માટે બે ભજન ગાઇએ, તે પ્રેમ નથી. આ પ્રેમ તો તીવ્ર વૈરાગના નિભાડામાં પાકે છે. એકલા જ્ઞાનને સાકાર પાસે આવવાનો અખત્યાર નથી. જ્ઞાને કરીને ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય. આ ભક્તિ શ્રીહરિને વશ કરે.

‘શ્રીકૃષ્ણ ગોપીઓને રમાડવા લાગ્યા’—એમ શ્લોકમાં કહ્યું. **યોગેશ્વરેશ્વર:** (યોગેશ્વરોના ઈશ્વર) અને **સ્વાત્મારામ:** (આત્મારામી-દેહારામી નહીં.). આ શબ્દોને કૃષ્ણનાં વિશેષણ મૂકીને, શ્રી વેદવ્યાસે સૂચવ્યું કે—‘તમે જે નજરથી શ્રીકૃષ્ણ જુઓ છો, તે આ શ્રીકૃષ્ણ નથી. તેમાં ધણું વિશેષ છે. એટલે શ્રીકૃષ્ણદત્તી ગોપીઓ સાથેની રમતમાં ધણું અટપટું અને ગુણ રહસ્ય છે; કારણકે રમનારો યોગેશ્વરોના ઈશ્વર છે, અને આત્મારામી છે. સનકાદિ જેવા આત્મારામી જેમને વશ કરી શકે, તેમને ગોપીઓએ વશ કર્યાં. આત્મારામી એટલે અસંગ, નિર્વિકાર અને પૂર્ણકામ.

સદ્ય—પોતે આત્મારામી છે, તો પશુ ધ્યાની ખાતર-પોતાના જીવેને રાજ કરવાની ખાતર. સદ્ય શબ્દને વિશ્લેષિતનું વિશેષણ. લક્ષ્યે, તો પશુ લેવાય, કારણ કે પ્રભુને સંતોષવાનું પરમ સાધન દૈન્ય છે.

સ્કંદપુરાણ કહે છે કે આત્મારામી એટલે રાધારામી આત્માને. અર્થ રાધાં.

કામેન પૂરિતઃ કામઃ, સંસારં જનયેત્ સ્ફુટં ।

કામાભાવેન પૂર્ણસ્તુ, નિષ્કામઃ ક્યાન્ન સંશયઃ ॥ [સુમેધિની]

વિગેરે વચ્ચેનાથી શ્રી આચાર્ય મહાપ્રભુજી કહે છે કે—

ભાવાર્થ—‘કામનાથી પૂર્ણ થએલો-કામી પુરુષ-સંસારને ઉત્પન્ન કરે છે; અને કામનાથી રહિત-આત્મારામી-પરણ પુરુષોત્તમ-પુરુષ-સકામ જીવને નિષ્કામ કરે છે-ગોપીઓને કામનાથી રહિત કરે છે.’ તાત્પર્ય—ભગવદ્ ચરિત્રો શ્રવણ કરનાર પણ નિષ્કામ થાય છે; ત્યારે ગોપીઓ દોષીત કેમ ગણાય !

‘સોઽશ્નુતે, સર્વાન્ કામાન્ સહ બ્રહ્મણા વિપશ્ચિતા’ ॥ શ્રુતિ કહે છે કે—‘વિવિધ કીડામાં ચતુર એવા બ્રહ્મની સાથે, જીવ સર્વ પ્રકારના કામેને ભોગવે છે. હજી આ વાતને વધારે સ્પષ્ટ કરીએ તો—શ્રીકૃષ્ણ સ્વરૂપે દસ વરસના, અને બ્રહ્મરૂપે નિર્વિકાર; ત્યારે તેમની પાસેથી ઇન્દ્રિય સુખની પ્રાપ્તિ કેમ સંભવે? તે શંકાના નિવારણ માટે શ્રીકૃષ્ણને યોગેશ્વરોના ઇશ્વર કહ્યા છે. નીચેના શ્લોકમાં અને તે પછીની લીલાઓમાં, લૌકિક કામી પુરુષના જેવો ભાવ, બ્રાન્તિરૂપે શ્રીકૃષ્ણમાં દેખાશે. ગોપીઓમાં પણ તેવોજ લૌકિક કામ બ્રાન્તિરૂપે દેખાશે. વીતરાગી સંતો—ચદા સર્વે પ્રલોચંતે ॥ શ્રુતિ-પણ કામી સ્ત્રીપુરુષોનો સંગ કરતા નથી, ત્યારે જેમને શ્રીઆદ્યશંકરાચાર્ય, શ્રીમધુસૂદનસરસ્વતી, શ્રીવિદ્યારણ્ય સ્વામી, શ્રી સ્વામીનારાયણ અને એવા બીજા અનેક વીતરાગી સંતો બાજે છે, તે શ્રીકૃષ્ણ ગોપિકાઓની સાથે લૌકિક કામમાં ફસાયા છે, એમ કહેવું, તે વ્યાજબી નથી. તાત્પર્ય—શ્રીકૃષ્ણ અને ગોપીઓ વચ્ચે કામ તો છે; પણ જે કામના ધચરકા આપણને આવે છે, તે કામ આ નથી. પોપટને તડછુચ્ચનો ગર્ભ ખાતો દેખીને, જેમ કાગડો દોડ્યો આવ્યો; અને અંતે ભોંઠો પડીને કાગડો ભાગી ગયો; તેવી આ વાત છે. સમુદ્રની વિશાળતાનું અને ગંભીરતાનું માપ, જેમ કુવાના દેડકાના ખ્યાલમાં આવે નહીં; તેમ આ કામના સુખનો ખ્યાલ, માયામાં રચ્યા પચ્યા જીવોના ખ્યાલમાં આવી શકે નહીં. આ કામને માટે પ્રહ્લાદે સત્યાગ્રહ કર્યો; આ કામ માટે બળી રાજા બંધાયો; આ કામ માટે ઋષિઓએ સંસારને શુબ્ધ કરી નાંખ્યો. આ કામ માટે મોટા રાજા બાદશાહોએ ફકીરી ધારણ કરી. આ અલૌકિક કામનું, ધણુંજ અદિતીય જતાં રસમય સ્વરૂપ, શ્રીકૃષ્ણે ગોપિકાઓને બતાવ્યું. જેમ કાષ્ઠમાં અગ્નિ પેસીને, કાષ્ઠને બાળીને ભસ્મ કરે છે; તેમ લૌકિક કામમાં અલૌકિક કામ પેસીને, લૌકિક કામને બાળીને ભસ્મ કરે છે. એક નહીં પણ કોટિ કંદર્પનો મદઉતારનાર શ્રીકૃષ્ણ છે. તેથી તેનું નામ કંદર્પકંદર્પહર છે.

હવે રમણલીલા શરૂ થાય છે.

તામિઃ સમેતામિરુદારવેષ્ટિતઃ, મિયેક્ષણોત્ફુલ્લમુલ્લીમિરચ્યુતઃ ॥

ઉદારહાસદ્વિજકુન્દદીધિતિર્-વ્યરોચતૈળાક્ષ્મ્યુવોદુભિર્વૃતઃ ॥ ૪૩ ॥

૪૩ પદ્યછંદ—તામિઃ સમેતામિઃ; તે મળેલી. મિયેક્ષ્ય રક્ષણેન ઉત્તરારાગે

ઉપગીયમાન ઉદ્ધાયન, વનિતાશતયૂથપઃ ॥

માલાં વિભ્રત્તૈજયન્તીં, વ્યચરન્મણ્ડયન્વનમ્ ॥ ૪૪ ॥

નઘાઃ પુલિનમાવિશ્ય, ગોપીભિર્હિમવાલુકમ્ ॥

રમે તત્તરલાનન્દ-કુમુદામોદવાયુના ॥ ૪૫ ॥

અર્થ—આ પ્રભાણે એકઠી થએલી, અને પ્રિયનાં દર્શનથી જેમનાં મોઢાં ખીલી રહ્યાં હતાં એવી, તે સ્ત્રિયોથી વિંટાએલા, ઉદાર લીલાવાળા, સુંદર હાસ્યમાં અને દાંતોમાં કુંદના પુષ્પ સરખી શોભાવાળા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ, નક્ષત્રોથી વિંટાએલા ચંદ્રની માફક શોભાવા લાગ્યા. [૪૩] સેંકડો સ્ત્રિયોના યુથના અધિપતિ, સ્ત્રિયોથી ગવાતા, પોતે ગાતા, વૈજયંતી માળાને ધારણ કરતા, અને વનને શોભા આપતા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ, વનમાં આમ તેમ ફરતા હતા. [૪૪] ગોપીઓની સાથે ઠંડી વેળુ વાળા યમુનાજીના કાંઠા ઉપર આવીને, તે નદીના તરંગોથી ખીલી રહેલાં કુમુદોની સુગંધ જેમાં છે, એવા વાયુથી [ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ] પ્રસન્ન થયા. [૪૫]

૪૩ થી ૪૫ વિવેચન—

શ્રીકૃષ્ણને રીજવવા, ચંદ્ર કેવા ઠાઠથી નભમંડળમાં બેઠો હતો, તે સાંભળો—
ગરબો.

આ તે ચાંદલો કયો શું, દિશા પ્રાચીએ રે લોલ,

રૂડી કેસરી તે આડ કીધી માંય;

એને નિરખીને હરખીએ, આજે અમે રે લોલ,

મારા નેણમાં ન શીતળતા સમાય—

આ તે૦

મુક્તાનિ યાસાં તાઃ, તામિઃ પ્રિયેક્ષણોત્કુલમુક્તીભિઃ—પ્રિયનાં દર્શનથી જેમનાં મોઢાં ખીલી રહ્યાં હતાં તે સ્ત્રિયોથી વૃતઃ—વિંટાએલા ઉદાર ચેષ્ટિતં યસ્ય સઃ ઇતિ અવ્યુતઃ—ઉદાર લીલાવાળા શ્રીકૃષ્ણ ઉદારહાસ્ય દ્વિજાશ્ચ (દાંતો) તેષુ કુંદવત દીધિતિઃ (શોભા) યસ્ય સઃ ઉત્તરદાંતદ્વિજકુંદદીધિતિઃ—સુંદર હાસ અને દાંતોમાં કુંદના પુષ્પ સરખી શોભાવાળા ભગવાન્ ઉદુભિઃ વૃતઃ પળાંકઃ (ચંદ્ર) इव—નક્ષત્રોથી વિંટાએલા ચંદ્રની માફક. વ્યરોચત-શોભતા હતા.

૪૪ પદ્યછંદ—વનિતાનાં શતાનિ તેષાં યૃથાનિ તાનિ પાતિ ઇતિ વનિતા-શતયૂથપઃ—સેંકડો સ્ત્રિયોના યુથના અધિપતિ ઉપગીયમાનઃ—સ્ત્રિયોથી ગવાતા ઉદ્ગાયન્ પોતે ગાતા વૈજયંતીં માલાં વિભ્રત્—વૈજયંતી માળા પહેરનારા. વનમ્ મંડયન્—વનને શોભાડતા શ્રીકૃષ્ણ વ્યચરત્—આમ તેમ ફરતા હતા.

૪૫ પદ્યછંદ—ગોપિભિઃ—ગોપિઓની સાથે. હિમાઃ (ઠંડી) ચાલુકાઃ યસ્મિન્ તત્ ઇતિ નઘાઃ હિમવાલુકં પુલિનમ્—ઠંડી વેળુવાળા યમુનાજીના કાંઠા ઉપર આવિશ્ય આવીને. તસ્યાઃ નઘાઃ તરલાઃ (તરંગો) તૈઃ આનંદોનિ કુમુદાનિ તેષાં આમોદઃ (સુગંધી) યસ્ય સઃ ઇતિ વાયુઃ તેન-તે નદીના તરંગોથી ખીલી રહેલાં કુમુદોની સુગંધ જેમાં છે એવા વાયુથી. રમે—પ્રસન્ન થયા.

શોભે સૌભાગ્યવંતીના લલાટમાં રે લોલ;
કેવો તેજ તણો પુંજ ઝોલા ખાય;
મેલ પામે મહેંદ્ર એના ઘાટમાં રે લોલ;
અમર લોક એ પર વારી વારી જાય—
દેવ કન્યા કે છે રે એ તો દીપતી રે લોલ,
આવી ખેલવા નભ આંગણે શું આજ;
ધીમે ધીમે ડમકા કરીને ચાલતી રે લોલ,
લઈને રમવાનો રંગ ભર્યો સાજ—
દડા સુંદર ઉછાળે રડા ફૂલના રે લોલ,
ફેંકે તેજસ્વી આંખના કટાક્ષ;
એનાં નખરાં જણાય મહા મૂલનાં રે લોલ,
રેડે ભૂમિ પર અમીરસ ધાર—
આછાં અંબરે કદિક મુખ ઢાંકતી રે લોલ,
કદિ ઉઘાડે વદન તેજ પૂર્ણ;
મંદ હાસ્યે જગ લોકને રીઝાવતી રે લોલ,
કરે રસીકાના કાલજડાં ચૂર્ણ—

આ તે.

આ તે.

આ તે.

આ તે.

x x x x x [જમજવનભાઈ.]

રમણની પ્રમ્છાઓને પૂર્ણ કરવા માટે, રમણને ઘટે એવી તમામ સામગ્રિઓનો, અંગીકાર કરવો જોઈએ. રમણની અનેક સામગ્રિઓ બતાવી; તો પણ શ્રીકૃષ્ણને અચ્યુતનું વિશેષણ લગાડીને સૂચવ્યું કે—‘આતાઓએ અહીં ભૂલા પડવું નહીં.’ અત્યાર સુધી ગોપીકાઓ પ્રભુથી દૂર ઉભાં હતાં—દૈતભાવ હતો. હાસ્યયુક્ત એક બીજાને જોવાથી, એક બીજામાં રહેલી લગ્ન અને અતડાપણું દૂર થઈ જાય છે. તે પ્રમાણે પ્રભુએ ઉદાર હાસ્યથી અને પ્રેમપૂર્વક જોવાથી ગોપીકાઓની લગ્ન અને અતડાપણું દૂર કર્યું. તેમ થતાં ગોપીકાઓને ખાત્રી થઈ કે—‘હવે કનૈયો આપણો પોતાનો છે.’ [આપણે યાદ રાખવું ઘટે છે કે—કનૈયો અચ્યુત છે—નિર્વિકાર છે—નિર્લેપ છે.]

કુંદ પુષ્પ લાલ હોય છે. હોટની લાલપથી પ્રભુના દાંત લાલ જણાતા હતા, એ ભાવ છે.

લગ્નતાજાતયુષ્યવઃ—એકજ સ્વરૂપથી અનેક સમુદાને સાચવવાનું—રમાડવાનું બની શકે નહીં; તેથી શ્રીકૃષ્ણે કેટલાંએક વધારે રૂપ ધારણ કર્યાં જણાય છે. દરેક રૂપ એક સરખાંજ—વૈભવ્યંતી માળાવાળાં.

સંગીત વિના શૃંગાર શોભે નહીં. સારાં વસ્ત્રો પહેરીને સ્ત્રીઓ લગ્ન પ્રસંગે આવે, પણ સંગીત ન હોય, તો લગ્નશૃંગાર શોભે નહીં. તે પ્રમાણે કાચને દીપાવવા, શ્રીકૃષ્ણે ભજનાનંદની શરૂઆત કરી—ગોપીકાઓને ભજનાનંદનો સ્વાદ ચખાડ્યો. ગોપીકાઓને નાદાનું સંધાનનો સ્વાદ ચખાડ્યો.

રમ્—રમ ધાતુનો અર્થ રમણ કરવું, ક્રીડન કરવું, વિનોદ કરવો, બહુ છૂટથી આનંદ ઉડાવવો. ‘રમણ કર્યું’ એટલે શ્રીકૃષ્ણે ગોપીકાઓની સાથે બહુ છૂટથી આનંદ ઉડાવવા માંડ્યો. રસની રેલો છોડી મૂકી.

હવે રમણનું સ્પષ્ટિકરણ કહે છે—

बाहुप्रसारपरिरम्भकरालकोरु-नीविस्तनालभननर्मनखाग्रपातैः ॥

ફવેલ્યાઽવલોકહસિતૈર્વ્રજસુન્દરીणा-मुत्तम्भयन् रतिपतिं रमयांचकार । ४६॥

અર્થ—હાથ લાંબા કરવા, ભેટવું, કેશ-સાથળ-નાડીની ગાંઠને અને સ્તનને હાથનો સ્પર્શ કરવો, મશ્કરીનાં વચ્ચેનો ખોલવાં, નખની અણીએ મારવી, એ તમામ ક્રિયાઓથી તથા ક્રીડાઓ કરવાથી, જોવાથી, અને ખીન્ન હાસ્યનાં વચ્ચેના કહેવાથી-કહીને, વ્રજ સુંદરીઓના કામદેવને બહુજ વૃદ્ધિ પમાડવા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન, તે સ્ત્રીઓને રમાડવા લાગ્યા. [૪૬].

૪૬ વિવેચન—

રાગ-ભાલવ.

રમતાં રૂંડું જો લાગે, તો માન તણને મળીએ રે;
શામળીયાને ઉર પર રાખી, ભાવ ધરીને લગીએ રે— ૨મ૦
કૃષ્ણ કોડીલો છે બહુ રસીયો, રસ માંહે રીજવીએ રે;
અંતર ટાળી આલિંગન દેતા, વિનેઃ કરી વશ કરીએ રે— ૨મ૦
ભામણાં લઈએ વ્હાલા કેરાં, કંટે વળગી રહીએ રે;
નરસૈયાના સ્વામી સાથે, વાત રસાળી કરીએ રે— ૨મ૦

આ સાંભળીને ભડકશો નહીં. આ તો શિહોરનો નિર્વિકાર રાજગોર મહાવરાવ બન્યો છે. મહાવરાવની સાથે રમનારી પેલી એ સ્ત્રીઓ છે, તે જીવાનપુરના જોશીઓ છે. અરસપરસ હાવભાવ બહુ કરે છે; પણ કાંઈને લૌકિક લાભ નથી.

હાથ લાંબા કરીને સામાના અવયવોનો સ્પર્શ કરવો, પછી બળથી ભેટવું, સામાના કરને સ્પર્શ કરવો, કેશ પકડવા, સાથળ, નીવી [ચણીયાની ગાંઠ] અને સ્તનનો સ્પર્શ કરવો, સાથે સાથે મશ્કરીનાં હાસ્યનાં વચ્ચેના કહેવાં, સ્તનનો સ્પર્શ કરતાં નખક્ષત થાય, ચુંબન કરતાં દંતક્ષત થાય. વળી વચ્ચે વચ્ચે પોણે હાથે ચાખડતા જવું, વિગેરે લીલાઓ કામને ઉદ્દીપન કરનારી છે. આ બધી લીલાઓ સંયુક્ત થઈને, રતિપતિને તેડી લાવે-કામને આમંત્રણ કરે. સ્તન જેમ દૂધના આધારભૂત છે તેમ રસના આધારભૂત પણ છે. રસોદ્દગમન

૪૬ પદ્યછેદ—**बाहोः प्रसारश्च परिरंभश्च [આલિંગન] बाहुप्रसारपरिरंभौ, अलकाञ्च [કેશ] उरबभ [સાથળ] नीव्यश्च [નાડીની ગાંઠ] स्तनाञ्च तेषां करेण आलभनं [સ્પર્શ] करालकोरुनीविस्तनालभनं, नर्माणि [મશ્કરીનાં વચ્ચેના], नखाग्राणि च तेषां पाताः [મારવાથી] तैः-हाथ लांभा करवा, आलिंगन, केश-साथण-नाडीनी गांठने અને સ્તનને હાથનો સ્પર્શ કરવો તે, મશ્કરીનાં વચ્ચેના, નખની અણીએ મારવી-એ તમામ ક્રિયાઓથી, અને ફવેલી [ક્રીડા] अवलोकञ्च [જોવું તે] हसितानि च तैः-ક્રીડા કરવાથી જોવાથી, અને ખીન્ન હાસ્યનાં વચ્ચેના કહેવાથી. ब्रजसुन्दरीणां रतिपति उत्तम्भयन्-વ્રજસુંદરીઓના કામદેવને બહુજ વૃદ્ધિ પમાડતા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન, रमयांचकार-તે સ્ત્રીઓને રમાડવા લાગ્યા.**

*.વિનય.

માટે એટલે-રસની જગૃતિ માટે, સ્તન, સ્પર્શ, સુગંધ અને ભેટવું તે ત્રણ ક્રિયાઓ આવશ્યક મનાય છે.

નાયક અને નાયિકા-પુરૂષ અને સ્ત્રી-સંયોગમાં હોય, તોજ આ કામ સુખ આપે. તેઓ વિયોગમાં હોય-વિખુટાં હોય, તો આ કામ અગ્નિરૂપ થઈને તેમને બાળે. આ દેખાવ લૌકિક છે, તોપણ-શ્રીકૃષ્ણે ગોપીકાઓને જે લાભ આપ્યો, તે લૌકિક નથી-આધિદેવિક છે.

હિંદુ શાસ્ત્રોનો અને તેમાંએ રાસલીલાનો અભ્યાસી એક અંગ્રેજ વિદ્વાન શ્રીઅર્સન, તેના 'લીટરેચર ઓફ હિંદુઇઝમ' નામના ગ્રન્થમાં નીચે પ્રમાણે લખીને રાસલીલાને પવિત્ર માને છે.

Hence the soul's devotion to the Deity, is pictured by Radha's self abandonment, to her beloved Krishna, and all the hot blood of Oriental passion is encouraged to pour forth one mighty flood of praise and prayser to the Infinite Creator, who waits with loving, out stretched arms to receive the worshipper into his bosom, and to covey him safely to eternal rest, across the seemingly shoreless pocean of Existence. Yet I am persuaded that no indecent thought entered their minds, when they wrote these burning words; and to those who would protest as I have often heard the protest made, against using, the images of the lupunar in dealing with the most sacred mysteries of the soul, I can only answer :—

“ Wer den Dichter, will verstehen.

Muss in Dichters Lande gehen. ”

પ્રેમભક્તિ—ગોપીકાઓની આ વાત સાંભળીને પ્રશ્ન થાય કે—આ ભક્તિ કેવી ? આ પ્રેમભક્તિ.—જેમ બ્રહ્મતત્ત્વ સર્વત્ર વ્યાપી રહ્યું છે, તેમ પ્રેમતત્ત્વ પણ સર્વત્ર-પશુ, પક્ષી, દેવ, દાનવ અને માનવ-સર્વત્ર-વ્યાપીને રહ્યું છે. જેમ ધરમારતના મોટા મોટા પથરા ચુના ચીમેટથી જોડાઈને ઉભા રહે છે. તેમ નાનાંમોટાં તમામ પ્રાણીઓ, પ્રેમતત્ત્વથી એક બીજા સાથે જોડાઈને ઉભાં રહે છે-જીવન વ્યતીત કરે છે. પ્રેમ પ્રભુનું સ્વરૂપ છે, તોપણ અનિત્ય પ્રાણી પદાર્થો તરફ વહેવું, તે પ્રેમને અધ્યાસ થઈ પડ્યો છે—સ્વાભાવિક ધર્મ થઈ પડ્યો છે. વિવેક વૈરાગ્યવાળા જ્ઞાનના બળે કરીને, પ્રેમપ્રવાહ પોતાનો ચિત્તો બદલે છે. એટલે જે પ્રવાહ પહેલાં અનિત્ય તરફ વહેતો હતો; તે નિત્ય વસ્તુ તરફ વહેવા લાગે છે. આ ચિત્તો બદલવાનો પાવર-અધિકાર-સમ્બંધ, પ્રાણી માત્રને નથી. માનવ દેહજોજ છે. તેથીજ માનવદેહ સૌથી ઉત્કૃષ્ટ ગણાય છે.

પશુકી પેળની હોત, નરકી કણુ ન હોત;

નર જે શુભ કરણિ કરે, નરનારાયણ હોત—સિયાવરં

મનુષ્ય પણ પશુ પક્ષીની માફક, અનિત્ય પદાર્થો તરફ વહે-પ્રેમ રાખે-આસક્ત થાય; તો તે પશુ કરતાં હલકો છે. તેમ ન કરતાં મનુષ્ય જે શુભ કરણિ કરે, એટલે નિત્ય

વસ્તુ તરફ વહે-પ્રેમ રાખે-આસક્ત થાય; તો તે નર નારાયણ સમાન બને. જેમ ખીજમાંથી વૃક્ષ થાય; બાળકમાંથી મોટો બાપડો થાય, અંબાણમાંથી વિદ્વાન થાય, કાદવમાંથી સુંદર કમળ આદિ પુષ્પના છોડ થાય; તે પ્રમાણે લૌકિક મનુષ્યોજ, અમુક, સંજોગોમાં અમુક સંસ્કાર લાઇને, અલૌકિક મનુષ્યો-સંતો બન્યા છે. તેને માટે મહાત્મા તુલસીદાસજી, ખીસ્વ-મંગળ, ચિતામણી વેસ્થા, વિગેરે અનેક દર્શાવે છે-તેમના પ્રેમનો જે ધોધ વિષયો તરફ વહેતો હતો, તે ધોધ પ્રભુ તરફ વહેવા લાગ્યો. એટલે-જેઓ વિષયારામી હતા, તેઓ આત્મારામી થયા. જેમ મળસકાના અંધારાને અને સૂર્યના પ્રકાશને બહુ અંતર નથી, તેમ સારી નરસી કર-ણિને બહુ અંતર નથી. માત્ર ચિલો બદલવો એજ આવશ્યક અને મુખ્ય કર્તવ્ય છે.

તુલસીદાસજી મધ્યરાત્રીએ યમુનાજી તરીને, પોતાને સાસરે આવ્યા. ચોરની માફક સસરાના ઘરમાં પ્રવેશ કરીને, પોતાની સ્ત્રીને મળ્યા. આવા કામાતુર પતિપર સ્ત્રીને દયા અને તિરસ્કાર બેઉ આવ્યાં. ક્રોધાવેશમાં સ્ત્રી બોલ્યાં કે-હે નાથ !

૫૬.

“ જિતનોં હેત હમસેરે પિયાજી ! હરિસેં હેત જો ઇતનોરી;
ચલ્યો જત ઐકુંઠ ધામમેં, ઠાકારદારે તુલસી જય તો ખરોરી રામા-રેટો તુલસી.
સિતા હો ! રામ રામા !-બજો તુલસી. ”

[આ શબ્દો સાંભળીને, તુલસીદાસ બર નિદ્રામાંથી જાગ્યા-અજ્ઞાનનાં પડલ ઉઘડી ગયાં. તેમણે સ્ત્રીને જવાબ દીધો કે].

“ તુમ તિરયા મેરી ધર્મકી ખહેના, તોહી મોહિ જ્ઞાન બતાયોરી;
તુલસીદાસ આશા રઘુવરકી, તિરયાકી સંગે તુલસી કણુ ના ગયોરી રામા ! રેટો તુલસી.
સિતા હો ! રામ રામા-બજો તુલસી. ”

તાત્પર્ય—તુલસીદાસજીએ પ્રેમનો ચિલો બદલ્યો, પ્રેમના ધોધની દિશા બદલી. ધ્યેય બદલ્યું. રામાયણાદિ ગ્રંથો લખીને જન્મતને સૂર્યવી દીધું કે-ભલે આત્માવસ્થામાં [અજ્ઞાન-દશામાં] રમકડે રમો-[વિષયોમાં આનંદ માનો], પણ મોટપણે [જ્ઞાનદશામાં] રમકડાંને [વિષયનાંદને] ફેંકી દો, અને સાચા મુખને-સાચા આનંદને-ઓળખી લ્યો.

કીચડમાંથી ઉત્પન્ન થએલું કમળ, જેમ કીચડના સંગમાં રહેતું નથી; પણ જળ ઉપર તર્યા કરે છે; તેમ સંસારમાંથી ઉત્પન્ન થએલા વિષયારામી-ભક્તો, લૌકિક રસથી વિમુખ થઇને, ભગવદ્ ભાવમાં મુગ્ધ થાય છે-તન્મય થાય છે, દૈવી પ્રેમના સાગરમાં તર્યા કરે છે.

પરમેશ્વર વિષેનો પ્રેમજ ભક્તિ શાસ્ત્રમાં ભક્તિ તરીકે ગણાયો છે. ઈશ્વર આપણો આત્મા છે, અને તે આનંદસ્વરૂપ છે; તેથી ઈશ્વર પ્રત્યેના પ્રેમની ખીલવણીને, ભક્તિશાસ્ત્રમાં મુખ્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સાધન સ્વિકારવામાં આવ્યું છે. જ્ઞાનશાસ્ત્રમાં પ્રજ્ઞાના અથવા શુદ્ધિના વૈશદ્યને [નિર્મળતાને] મુખ્ય સાધન માન્યું છે; તો પણ શ્રી આદ્યશંકરાચાર્ય કહે છે કે-“ જ્ઞાનસાધનસામગ્ર્યામ્ભક્તિરેવ ગરીયસી ” [શ્રી વિવેકચૂડામણિ]-“ જ્ઞાન સાધનની સામગ્રિઓમાં ભક્તિ મુખ્ય સ્થાન ભોગવે છે. ”

યાદ રાખવું ઘટે છે કે-મનુષ્યોમાં જેટલો પ્રેમ સુગમતાથી કેળવાય છે, તેટલી પ્રજ્ઞા [શુદ્ધિ] સુગમતાથી કેળવાતી નથી. આ કારણથીજ શ્રીઆદ્યશંકરાચાર્ય અને શ્રીમધુસૂદન સરસ્વતી જેવા વેદાંતીઓ, ભક્તિને સુગમ સાધન માને છે. કર્મ ઉપાસનામાં વર્ણશ્રમ

વિગેરે દૌષ્ટિક અને શાસ્ત્રીય પ્રતિબંધો હોય છે; ભક્તિમાં તેવા કોઈ પણ પ્રતિબંધ હોતા નથી. તેથી પણ ભક્તિને ચઢીચાતું સાધન-વ્યાપક ધર્મ-માનવામાં આવે છે. તેથીજ અંતઃ-જાદિ વર્ગના ભક્તોને હિંદુ ધર્મમાં સન્માન મળ્યું છે.

વેરાઈ જતી વિજળીની પાવરને ઍટરીમાં ભરીને, તે દ્વારા ઉંચા પ્રકારનું કામ લેવું; ડુંકાઈ જતા પવનને પવનચક્કીમાં જેડીને, તે દ્વારા અનેક સગવડો ઉભી કરવી; વેરાઈ જતી વરાળને એક કોડીમાં એકઠી કરીને, તે દ્વારા મોટી ટ્રેન અગર મોટાં કારખાનાં ચલાવવાં; તે પ્રમાણે આ સંસારમાં અનિત્ય પદાર્થો તરફ વેરાઈ જતા પ્રેમને એકત્ર કરીને, શ્રીહરિ તરફ વહેવડાવવો, તેજ પ્રેમભક્તિ.

કેટલાએક ભક્તો પ્રભુને પિતા તરીકે ભજે છે; કેટલાએક પ્રભુને માલીક તરીકે ભજે છે; કેટલાએક પ્રભુને બાળભાવે ભજે છે; કેટલાએક પ્રભુને મિત્રભાવે ભજે છે; અને કેટલાએક ભક્તો પ્રભુને પતિરૂપે ભજે છે; એટલે પોતે પ્રભુની પત્નિ હોય એમ વર્તે છે. આ ભાવને પતિવ્રતાના ચચાર્થ ધર્મથી ખીલવવામાં આવે, તો તે દાંપત્યપ્રેમ વડે અગર ઉદ્દામપ્રેમવડે ખીલે. આ પ્રેમ ગોપીકાઓએ ખીલવી બતાવ્યો. શ્રી શુકદેવજીએ ભાગવત શાસ્ત્રદ્વારા જગતને વિદીત કર્યો. આ ભક્તિનું ખીજું નામ માધુર્યભક્તિ. દયારામ, નરસી મહેતા વિગેરે સમર્થ ભક્તોએ તેનું અનુકરણ કર્યું.

“ પ્રેમરસ પ્યાલો પીવાને પાવા, જેખન તુરીને પલાણુવા;
આવોજ મારે ઘેર માણુવા.

મધરાતે રે મંદિરીએ મુજ આવો; કાંઈ સ્વો લાખેણો લ્હાવો. ” [દયારામ].
જેખનતુરી—જેખનવંતી ઘોડી (યુવતી). પલાણુવા એટલે સ્વાર થવા. (ભાગવવા)
[જેખનતુરી એટલે ધણીજ ચપળવૃત્તિ.] નરસી મહેતાએ પણ આવાં ઉદાહરણ શૃંગારનાં અનેક પદ ગાયાં છે. શ્રીકૃષ્ણમાં આવો પ્યાર પુરૂષ કરે, તે તો દીક; પણ સ્ત્રી અને તેમાંએ ગોપીકાઓએ પ્યાર કર્યો; ત્યાં શંકાનો સાગર ઉછળ્યો. કારણકે ગોપિકાઓ શ્રીકૃષ્ણની સમકક્ષીન હતી. અત્યારે કોઈ સ્ત્રી શ્રીકૃષ્ણમાં પ્યાર કરે, તો તેમાં કાંઈ વાંધો નથી. કારણકે શ્રીકૃષ્ણનો દેહ વિલય થઈ ગયો છે. પ્રભુ સિવાયના દેહધારી-પછી તે ગુરૂ હોય, કે મોટા સંત હોય; પણ દેહધારી સાથે આવી છૂટ લેવી, તે કોઈ પણ પ્રકારે વ્યાજબી નથી-નરકમાં લઈ જનાર છે.

ભક્તિના અનેક પ્રકાર છે. તેમાં પ્રેમભક્તિ-માધુર્યભક્તિ છે, તે પ્રથમ સ્થાન ભાગવે છે. રાનીઓને જે પ્રેમ થાય છે, તે ઉર્મિની તાણુવાણુ વિનાનો હોય છે. તે શાંતરસ કહેવાય છે. આ ભાવ અનુભવથીજ સમજાય છે. આ પ્રેમથી અન્ય પ્રેક્ષકને રસાસ્વાદ મળતો નથી.

‘ગોપીકાઓ તર્ફન અભણ હતી-અસાન હતી’ એમ કહીને, કેટલાએક ઉતાવળા પ્રેક્ષકો વસ્તુસ્થિતિ ભૂલી જાય છે. તેઓએ યાદ રાખવું ઘટે છે કે-અત્યારે શ્રીકૃષ્ણ અદરશ થયા, ત્યારે ગોપીકાઓએ ગાયું હતું કે [આ કથા હવે આવશે]. ન જાણુ ગોપિકાનાં નો મજાન, અભિજ્ઞાનનાં તરફરમણુ ‘આપ ગોપિકાઓને આનંદ આપનાર છો, એટલું જ નહીં, પણ પ્રાણીમાત્રના આપ અંતઃસાક્ષી છો.’ [ગોપિકાગીત].

ઉપર પ્રમાણે અનેક લીલાઓ કરીને, મંદ મંદ હસતા કૃપાના સાગર શ્રીકૃષ્ણજી ગોપીકાઓને આનંદના મહાસાગરમાં નવરાવવા લાગ્યા. જેમ-જેમ દેશીપાર માયાવી ધડીમાં અનેક ખેલ કરે, તેમ આ મહાન માયાવી અનેક ખેલ કરવા લાગ્યા.

હવે કહે છે કે ત્યાં ઉન્નતિ ત્યાં અભિમાન ઉપદ્રવ કરે—

एवं भगवतः कृष्णा-लुब्धमाना महात्मनः ॥

आत्मानं मेनिरे स्त्रीणां, मानिन्योऽभ्यधिकं भुवि ॥ ૪૭ ॥

અર્થ—આ પ્રમાણે મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનથી, જેમને માન મળ્યું હતું એવી ગોપીઓ, પૃથ્વી ઉપરની સઘળી સ્ત્રીઓમાં, પોતાને શ્રેષ્ઠ માનવા લાગી. [૪૭] ૪૭ વિવેચન—

માન એ સ્ત્રીઓનો સ્વાભાવિક સ્વભાવ છે. પતિની સાથે સંભોગરસને અધિક ખીલવવા માટે માન આવશ્યક છે. ‘સર્વ સ્ત્રીઓ કરતાં અમે શ્રેષ્ઠ છઇએ’ અગાધ જળમાં ઘડો મૂકવામાં આવે, તો તે છલોછલ ભરાઈ જાય છે, એટલુંજ નહીં, પણ જળમાં ઘુડી જાય છે. તે પ્રમાણે ભગવદ્ભાવ રૂપી અગાધ રસના સાગરમાં ગોપીઓ સંપૂર્ણ રીતે ભરાઈ ને ઉભરાવા લાગી. ત્યાં ઉન્નતિ ત્યાં અભિમાન અવશ્ય ડોકીયાં કરે; તે નિયમ પ્રમાણે ગોપિકાઓના હૃદયમાં અભિમાને ડોકીયાં કર્યાં. યાદ રાખવું ઘટે છે કે—આ પણ પ્રભુની પ્રેરણા.

ભગવાન્ આગળ શું કરે છે તે સાંભળો—

तासां तत्सौभगमर्दं, वीक्ष्य मानं च केशवः ॥

प्रशमाय प्रसादाय, तत्रैवान्तरधीयत ॥ ૪૮ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे भगवतो

રાસક્રીડાવર્ણનં નામકોનઞ્ચિંશોઽધ્યાયઃ ॥ ૨૯ ॥

અર્થ—તે ગોપીઓની સ્વતંત્ર [ઉદ્ભવ] વર્તણૂક જોઈને, અને તેમનું અભિમાન જોઈને, ગોપીઓના અભિમાનની શાંતિને માટે, અને પછી [અભિમાન શાંત થયા પછી] તેમને પ્રસન્ન કરવા માટે, શ્રીકૃષ્ણ ત્યાંજ અંતર્યામિન થઈ ગયા. [૪૮]

૪૮ વિવેચન—

પ્રશમાય—તેમનો મદ ઉતારવા.

પ્રસાદાય—તેમના ઉપર અનુગ્રહ કરવા.

સ્ત્રીઓએ યાદ રાખવું કે—વિદ્યા, વય અને લક્ષ્મી, સ્ત્રીઓને જેટલી ચગડોળે ચડાવે છે; તેટલા પુરુષોને ચગડોળે ચડાવતાં નથી. જે સ્ત્રીઓને પ્રભુમાં અને પવિત્રતામાં, પ્યાર હોય,

૪૭ પદ્યછંદ—एवं-એ પ્રમાણે ભગવતઃ મહાત્માનઃ કૃષ્ણાન-મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનથી લુब्धः માનઃ યામિઃ તાઃ इति માનિન્યઃ-જેઓને માન મળ્યું હતું એવી ગોપીઓ. ભુવિ સ્ત્રીનાં-પૃથ્વી ઉપરની સઘળી સ્ત્રીઓમાં. આત્માનં અભ્યધિકં મેનિરે-પોતાને શ્રેષ્ઠ માનવા લાગી.

૪૮ પદ્યછંદ—तासां-તે સ્ત્રીઓની તत् सौभगस्य मर्दं-સ્વતંત્ર વર્તણૂક. માનં च-અને અભિમાન વીक्ष्य-જોઈને. केशवः-શ્રીકૃષ્ણ प्रशमाय प्रसादाय-તે ગોપીઓના અભિમાનની શાંતિ માટે અને પછી તેમને પ્રસન્ન કરવા માટે. तत्र एव अन्तरधीयत-ત્યાંજ અંતર્યામિન થઈ ગયા.

તેમણે આ સ્વાભાવિક દોષથી સાવધાન રહેવું. આજકાલ નિશાળામાં, હવાખાનામાં અને એવા બીજાં ખાતાંઓમાં ઘણી સ્ત્રીઓ નોકર રહે છે. પેટને માટે ધંધો કરી લેવો, તે ઠીક છે; પણ અભિમાનના પૂરમાં તણાઇને, આર્ય બાળાઓની સુશીલતાનો-શીષળનો-વિનયનો-નમ્રતાનો-કદિ ત્યાગ કરવો નહીં. પોતાના વાસ્તવ ધર્મનો ત્યાગ કરનારી, ઘણી ગાંડી નોકર બહેનો, હલેસા વિનાના વહાણમાં બેસીને આ સંસારસાગર તરે છે. તેઓ ભર દરિયે ઝુડી મરે છે. અને ત્યાં સુધી બહેનોએ નોકરીની લાલચમાં, અને સુધારાની જગ્યામાં પડવું નહીં.

ઇતિ શ્રીમન્ મહાપુરાણ ભાગવતના દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધનો ૨૯ મો અધ્યાય સંપૂર્ણ.
બોલીયો હરિ. બોલો શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર દેવકી જય. સૌને જય શ્રીકૃષ્ણ.

મોક્ષ મંદિર અમદાવાદ
૧૯૮૬ કારતક શુદ્ધિ ૫

}

લી૦ રામશંકર મોનજી ભટ્ટ.

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

અધ્યાય ૩૦ મો.

વિષય—ભગવાનના વિયોગમાં વિરહથી તપી ગયેલી ગોપિકાઓ, ઉન્મત્તની પેઠે ભગવાનને શોધશે, અને ભગવાનની લીલાઓનું અનુકરણ કરશે, તે કથા આ અધ્યાયમાં કહેવામાં આવશે.

સંયોગ અને વિયોગ—ગોપિકાઓના અભિમાન સિવાય અંતઃકર્મનાં થવામાં બીજાં એ હેતુ છે કે—જેમ જેમ સંયોગ, તેમ તેમ કિંમત ઓછી અંકાય, જેમ જેમ વિયોગ, તેમ તેમ તેની કીંમત વધારે અંકાય. વિધવાને જેટલી પતિની કીંમત હોય, તેટલી કિંમત સધવાને ન હોય; અને હોય તો તે સતી. વિધુરને જેટલી સ્ત્રીની કીંમત હોય, તેટલી સ્ત્રી સાથે સદા વસીને રહેનારા પતિને ન હોય; અને હોય તો તે દેવપુત્ર. ડોકરમાં રહે, તેને દારકાધીશનો મોહ; અને દારકામાં રહે, તેમને ડોકરનો મોહ. આવો જીવલાવ ગોપિકાઓમાં કાંઇક દેખાયો.

ગોપીજનને અત્યાર સુધી રસનો બાલ અનુભવ થયો હતો; પણ તેમનો અંતર અનુભવ જાગ્રત કરવાની ખાસ આવશ્યકતા હતી. આ અનુભવ વિયોગમાંજ થઈ શકે. સ્ત્રીને નવા નવા અનેક પ્રકારના દાગીના કરાવી આપો, તે સમયે સ્ત્રીની પરીક્ષા થઇ શકે નહીં; પણ જ્યારે કોઇ મોટી આકૃતમાં સ્ત્રીને દાગીના ઉતારવા પડે; ત્યારે સ્ત્રીની કીંમત અંકાય. આપણી પીવા અનેક મિત્રો એકઠા થાય; પણ પાંચસોનું કામ પડ્યું હોય; ત્યારે એકાદ મિત્રજ કામ આવે. ધીરજ રાખવાની મોટી મોટી વાતો કરતા હોઇએ, પણ આપત્ કાળમાં ધીરજની પરીક્ષા થાય. ચારે વેદનું રહસ્ય જાણી લઇને, ધર્મની મોટી મોટી વાતો કરીએ; પણ આકૃત વખતે ધર્મનું પાલન થાય, ત્યારે તે ધર્મપાલન ગણાય.

ચોપાઇ—ધીરજ ધર્મ મિત્ર અર નારી—રામા—ભજો રામા;

આપત્ કાલ પરીખિએ આરી—રામા—ભજો રામા. [વૃક્ષસીદ્ધાન્તજી.]

રાસનો ઉમદા માલ લેવા માટે, ગોપીઓની કેવી યોગ્યતા છે—અધિકાર છે—તેનું આ સ્પષ્ટિકરણ છે.

નિરોધ-એકાગ્રતા અગર સમાધિ—જેમ યોગી પોતાની વૃત્તિઓને સંકેલી લઇને, યોગ દ્વારા સમાધિમાં જોડાય છે; તેમ ભકતો પોતાની વૃત્તિઓને પ્રપંચમાંથી સંકેલી લઇને, ભક્તિ દ્વારા ભગવાનમાં જોડાય છે. પ્રપંચના વિસ્મરણ પૂર્વક ભગવાનમાં આસક્તિ થાય, તે નિરોધ કહેવાય છે. **નિલંભામ્ નેષઃ** પ્રપંચથી સંપૂર્ણ રીતે અલગ રહેવું, તે નિરોધ કહેવાય છે. નિરોધનો અર્થ લય પણ થાય છે. વેરાઈ જતી વિજળીને બેટરિમાં એકત્ર કરીને, એક ઠેકાણે વાપરવાથી લાભ થાય છે; વેરાઈ જતી વરાળને એકત્ર કરીને એક ઠેકાણે વાપરવાથી લાભ થાય છે; તેમ પ્રપંચમાં વેરાઈ જતી વૃત્તિઓને એકત્ર કરીને, એક ઠેકાણે—શ્રીહરિના ચરણમાં—જોડવી એ ભાવ છે. યાદ રાખવું ઘટે છે કે—વરાળ અગર વિજળી, જેમ જેવા તેવા તાપથી ઉત્પન્ન થતાં નથી; તેમ પ્રભુમાં થએલો નિરોધ, પ્રભુ પ્રત્યેના જેવા તેવા પ્રેમથી ઉત્પન્ન થતો નથી. અમુક વ્યક્તિના સહવાસ વિના, અને તે વ્યક્તિના ગુણાનુવાદ સાંભળ્યા વિના, તે વ્યક્તિમાં પ્રેમ થતો નથી. ગોપીઓને શ્રીકૃષ્ણનો સહવાસ પ્રાપ્ત થયો. આપણે શ્રીકૃષ્ણના સહવાસની સગવડ નથી, તેથી આપણે શ્રીકૃષ્ણના ગુણાનુવાદ સાવધાનતા પૂર્વક સાંભળવા જોઈએ. સાંભળીને તેનું મનન કરવું જોઈએ. મનન દ્વારા સાંભળ્યાનો નિશ્ચય કરવો જોઈએ. ગીતાના બારમા અધ્યાયે આપુ બોલ્યા છે કે—

‘અભ્યાસેડપ્યસમર્થોસિ, મત્કર્મેપરમો ભવ ॥

મદર્થમપિ કર્માણિ, કુર્વન્ સિદ્ધિમવાપ્સ્યસિ ॥ ૧૦ ॥

‘હે અર્જુન! તું યોગાભ્યાસ કરવા અસમર્થ હો, તો ભારી પ્રાપ્તિ અર્થેજ કર્મ કરતો રહે. તેમ કરવાથી પણ તું મોક્ષ પામીશ.’

સાર—ગોપિકાઓના અભિમાનના નિવારણ માટે, તથા વિયોગમાં પ્રાપ્ત થએલા નિરોધ દ્વારા, ગોપિકાઓની આંતર વૃત્તિઓનો પ્રવાહ પોતા પ્રત્ય વહે, એ હેતુથી પ્રભુ અંતર્ધ્યાન થયા હતા.

હવે આપણે આ અધ્યાય શરૂ કરીએ. પ્રભુ અંતર્ધ્યાન થયા પછી વ્રજંગનાઓની કેવી સ્થિતિ થઈ? તે સાંભળો—

॥ શ્રીશુક ઉવાચ ॥

અન્તર્હિતે ભગવતિ, સહસૈવ વ્રજાઙ્ગનાઃ ॥

અતપ્યંસ્તમચક્ષાણાઃ, કરિણ્ય ઇવ યૂથપમ્ ॥ ૧ ॥

અર્થ—ભગવાન તુરત અંતર્ધ્યાન થઈ જતાં, હાથણીઓ હાથીને ન દેખીને, જેમ પરિતાપ પામે, તેવી રીતે, તેમને નહીં દેખતી વ્રજાંગનાઓ, તપી ગઈ—પરિતાપ પામી. [૧]

૧ પદ્યહેતુ—ભગવતિ સહસૌ ઇવ અંતર્હિતે—ભગવાન તુરત અંતર્ધ્યાન થઈ જતાં. **કરિણ્યઃ** યુથપમ્ ઇવ—હાથણીઓ હાથીને ન દેખીને જેમ પરિતાપ પામે તેવી રીતે. **તપ્યન્**—માણાઃ વ્રજાંગનાઃ—તેમને નહીં દેખતી વ્રજાંગનાઓ. **અતપ્યન્**—તપી ગઈ—પરિતાપ પામી.

૧ વિવેચન—

સ્પર્શદિથી પ્રેમની શરૂઆત કરી છે, માટે હાથી અને હાથણીઓનું દર્શાવત આપ્યું. ગજરાજ સ્પર્શ સુખનો પરમ ભોક્તા ગણાય છે, અને હાથણીઓ રસની ભૂખી ગણાય છે; તેથી આ દર્શાવત આપ્યું જણાય છે. ગોપિકાઓના ચિત્ત રસમાં આસક્ત છે, અને શ્રીકૃષ્ણ રસનો સાગર છે. રસનો સાગર અદશ્ય થતાં, ગોપિકાઓરૂપી મત્સ્યો તરફડવા લાગ્યાં. પ્રભુને અદશ્ય થયેલા જોઈને, ગોપિકાઓ ગાવા લાગી કે—

૫૬.

અરે હાં-પરમસનેહી ધનસ્મામલડો,
જાહુગારો ધુતારો કછુ કર ગયોરે (૨)
કામણુગારો ધુતારો કછુ કર ગયોરે—હાં પરમ૦
દેખ દીવાની છેલ ગુમાની, મરમાળી મુરતિ ઉર ધરી ગયોરે—હાં પરમ૦
જીવનપ્રાણ સુજન હમારો, અંગભુવન ભુવન રસ ભરી ગયોરે—હાં પરમ૦
કામણુગારો છબીભો મતવાલો, હસી હેત દેખાડી ચિત્ત હરિ ગયોરે—હાં પરમ૦
દાસ દયાનો પરમ સનેહી, વ્રજનારી મોરારી વશ કરી ગયોરે—હાં પરમ૦

[થવા દો-એકલી તાળી પડવા દો—]

બોલો શ્રીકૃષ્ણ બંસીવાલેકી જય.

નોંધ—‘શ્રીકૃષ્ણ એક ગોપિકાને સાથે લઈને અંતર્યામિ થયા છે,’ એમ આ ગોપીઓ જાણે છે; [જુઓ આગળ ૧૧ મો શ્લોક] આ ગોપી કોણુ છે તેની ખબર નથી. [જુઓ શ્લોક ૨૭ મો.]

રાગ-કુંભરી ખમાચ.

દર્શન બિન તલસે નૈનાં— ટેક૦
સાંબરી સુરત પ્યારી, વનમાલ ગલ ધારી;
જળસે નિહારી સારી, તનકી ખિસારી સુધ;
પડત ન ધડી પલ યૈના— દર્શન૦
યમુનાકે નીર તીર, વિમલ સમીરે સખિ;
ધીરે ધીરે ગાવે, નંદલાલ ગ્વાલ બાલ સંગ;
મધુર મધુર સ્વર યૈના— દર્શન૦

(કુંભરી-તાલ ચલિત).

મુઝે દે દરશન ગિરધારી,
તેરી સાંવડી સુરત પર વારીરે— ટેક૦
જમુનાતટ હરિ ધેનુ ચરાવે,
મધુર મધુર સ્વર યૈન બજાવે;
કાંધે કમરિયા કરીરે— મુઝે દે૦ ૧
મોર મુકુટ પીતાંબર સોહે, દેખ રૂપ મુનિગણુ મનમોહે,
કુંડલકી છબિ ન્યારીરે— મુઝે દે૦ ૨

વૃન્દાવનમાં રાસ રચાવો, ગોપ ગોપિકા સંગ મિલ ગાવો,

નૃપરકી ધુન પ્યારીરે—

મુઝે દે૦ ૩

લકા હેત હરિ રૂપ બનાયા, બ્રહ્માનંદ મેરે મન લાયા,

ચરણ કમલ બલિહારીરે—

મુઝે દે૦ ૪

હવે વીતેલી વાત કરે છે— રાગ-વંશસ્થ.

ગત્યાનુરાગસ્મિતવિભ્રમેક્ષિતૈર્-મનોરમાલાપવિહારવિભ્રમૈઃ ॥

આક્ષિપ્તચિત્તાઃ પ્રમદા રમાપતેસ્-તાસ્તા વિચેષ્ટા જગૃહુસ્તદાત્મિકાઃ ॥૨॥

ગતિસ્મિતપ્રેક્ષણભાષણાદિષુ, પ્રિયાઃ પ્રિયસ્ય પ્રતિરૂઢમૂર્તયઃ ॥

અસાવહં ત્વિત્યબલાસ્તદાત્મિકા, ન્યવેદિષુઃ કૃષ્ણવિહારવિભ્રમાઃ ॥૩॥

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણનાં ગતિ, સ્નેહ, લીલા સહિત જોવાં, મનોહર વાતચીત, અને જોવાં બીજા વિલાસોથી જેઓનાં ચિત્ત પરવશ થયાં હતાં એવી, અને આ પ્રમાણે ભગવદ્વરૂપ અનેલી યુવતીઓ-વ્રજગંનાઓ, લક્ષ્મીપતિ શ્રીકૃષ્ણની તે તે લીલાઓ કરવા લાગી. [૨]

અર્થ—પ્યારા શ્રીકૃષ્ણનાં ચાલવાં, મંદહાસ્ય, જોવાં અને ભાષણાદિકમાં જેઓનાં શરીર તન્મય બની ગયાં હતાં એવી, અને તેને લીધે શ્રીકૃષ્ણની પેઠેજ ક્રીડાઓ અને વિલાસો કરતી, ભગવદ્વરૂપ અનેલી વ્રજગંનાઓ, ‘હું પોતેજ શ્રીકૃષ્ણ છઉં’-અહં બ્રહ્માસ્મિ-એમ અરસપરસ એક બીજાને કહેવા લાગી. [૩]
૨-૩ વિવેચન—

૫૬.

રાગ-સારંગ હુમરી તાલ-૩.

આલિ ! નંદકો લાલ, લોચન વિશાલ, ગલે ઝુલન માલ;

શોભે તિલક લાલ, ચલે લલિત ચાલ, નિત બંસરી બગવે—આલિ !

૨ ૫૬ચ્છેદ—ગતિશ્ચ અનુરાગશ્ચ સ્મિતશ્ચ વિભ્રમેણ સંહિતાનિ ર્દેક્ષિતાનિ (લીલા સહિત જોવું) ચ તૈઃ-શ્રીકૃષ્ણનાં ગતિ, સ્નેહ, લીલાસહિત જોવાં તે તેથી-મનોરમાલાપાશ્ચ (મનોહર વાતચીત) વિહારાશ્ચ [ક્રીડા] વિભ્રમાશ્ચ (બીજા પણ વિલાસો). તૈઃ-મનોહર વાતચીત, ક્રીડા અને વિલાસોથી. આક્ષિપ્તાનિ ચિત્તાનિ યાસાં તાઃ-જેઓનાં મન એંચાઇ ગયાં હતાં એવી તસ્મિન્ આત્મા યાસાં તાઃ તદાત્મિકાઃ इति પ્રમદાઃ-અને તેથી ભગવદ્વરૂપ થયેલી યુવતીઓ રમાપતેઃ તાઃ તાઃ વિચેષ્ટાઃ જગૃહુઃ લક્ષ્મીપતિ-શ્રીકૃષ્ણની તે તે નાના પ્રકારની લીલાઓ જગૃહુ-કરવા લાગી.

૩ ૫૬ચ્છેદ—પ્રિયસ્ય-શ્રીકૃષ્ણના ગતિશ્ચ સ્મિતશ્ચ પ્રેક્ષણશ્ચ ભાષણશ્ચ તાનિ આદયઃ યેષુ તાનિ તેષુ-ચાલવું, મંદહાસ્ય, જોવું તે, અને ભાષણાદિકમાં. પ્રતિરૂઢાઃ મૂર્તયઃ યાસાં તાઃ इति પ્રિયાઃ-જેઓનાં શરીર તન્મય બની ગયાં હતાં એવી વ્રજગંનાઓ. કૃષ્ણસ્ય હૃદ્ય વિહારવિભ્રમાઃ યાસાં તાઃ-કૃષ્ણની પેઠેજ ક્રીડા અને વિલાસો કરતી. તદાત્મિકાઃ-ભગવદ્વરૂપ અનેલી. અબલાઃ-વ્રજગંનાઓ. અસૌ અહં તુ इति જે કૃષ્ણ છે તે હુંજ છઉં. એમ ન્યવેદિષુ-અરસપરસ બણાવવા લાગી.-કહેવા લાગી.

ધનસ્થામવદન, મુખચંદ્ર કિરન, વન પીત વસન;
મૃદુ મંદ હસન, પગ નેપૂર ધૂન, સુન મન હરખાવે—આલિ !
અતિ વિમલ નીર, જમુનાકે તીર, કસે કમર ચીર;
કરે નાય ધીર, સંગમે આહીર, મિલ રાસ રચાવે—આલિ !
આવી વજ્રકી નાર, સખ કર સિંગાર, હરિ છપી નિહાર;
ભૂલી સદનકાર, અહ્માનંદપાર, નહિં મુનિજન પાવે—આલિ !

આશ્વિત્ત્વિતા:, તદાત્મિકા: તથા પ્રતિકુલદૂર્તય:—આ શબ્દો ગોપીઓના મનની ઉત્કૃષ્ટતા સૂચવે છે. ભક્તિમાર્ગના આ શણુગાર છે. ગોપિકાઓએ કૃષ્ણ અને કૃષ્ણના જેવી ચેષ્ટા કરવા માંડી. શૃંગારરસના પડિત વાતસાથને કહ્યું છે કે—‘જ્યારે સ્ત્રિઓમાં રસ વધે છે, ત્યારે તે પુરૂષપણું પામે છે.’

ધણીના ધર્મ દાસીમાં નિષેધ ગણ્યા છે; પણ આ ગોપિકાઓ તાદાત્મ્ય લાવને પામી છે, તે વાત યાદ રાખવી.

આ ગોપીઓ ભગવાનની કાથિક, વાચિક અને માનસિક એમ ત્રણ પ્રકારની લીલા-ઓથી વશ થઈ હતી. લક્ષ્મીના મદમાં ઇલકાતો, અગર વિદ્યાના મદમાં મલકાતો મુંદર રૂપવાળો તરૂણ પુરૂષ, ઉપર જણાવ્યા તે ત્રણ પ્રકારે સ્ત્રિઓને વશ કરે છે; ત્યારે આ તો નટવર, તેમાં શી ખામી હોય ! **વિગ્રમ:**—કટાક્ષનો ભેદ છે.

હવે ગોપિકાઓ શ્રીકૃષ્ણને શોધવાનો પ્રયત્ન કરે છે—

ઉપજાતિ.

ગાયન્ત્ય ઉચ્ચૈરમુમેવ સંહતા, વિચિક્વયુરુન્મત્તકવદનાદ્વનમ્ ॥

પમ્ચ્છુરાકાશવદન્તરં બહિર્-ભૂતેષુ સન્તં પુરુષં વનસ્પતીન્ ॥૪॥

અર્થ—એકત્ર થએલી અને ઉંચા સ્વરથી ભગવાનનું ગાન કરતી ગોપીઓ, ગાંડાની માફક એક વનથી ખીજા વનમાં (શ્રીકૃષ્ણને) શોધવા લાગી; અને ભગવાન કે જે સર્વ પદાર્થોની અંદર અને બહાર આકાશની માફક વ્યાપીને રહ્યા છે, તેમના સમાચાર, તે સ્ત્રીઓ વૃક્ષોને પૂછવા લાગી. [૪].

૪ વિવેચન—

ઉચ્ચૈ:—ઉંચા સ્વરથી ગાયન કર્યું. મોટા પુત્ર ગભરાય, તોપણ આપાને મોટેથી ‘આપા’ કહેતાં લાગે. નાનો પુત્ર ગભરાય કે તુરત—‘હે આપા’ કહીને ખૂસ પાડે. જ્ઞાનના ડોળા ઉંચેથી ભગવદ્ ભજન કરતાં લાગે. ભકતો ભજનનાંદમાં રાશ રહે.

૪ પદ્યભેદ—સંહતા:—એકઠી થએલી. **ઉચ્ચૈ:** અમુમ્ એવ ગાયન્ત્ય:—ઉંચા સ્વરથી આનુંજ [ભગવાનનુંજ] ગાયન ગાતી ગોપીઓ. **ઉન્મત્ત:** એવ **ઉન્મત્તક:** તેમ તુલ્ય ઉન્મત્તકવદ્—ગાંડાની માફક. **વનાત્ વનમ્ વિચિક્વયુ:**—એક વનથી ખીજા વનમાં શોધવા લાગી. **ભૂતેષુ આકાશવત્ અંતરં બહિ:**—આકાશની માફક સર્વ પદાર્થોની અંદર અને બહાર. **સંતં પુરુષં**—રહેલા વ્યાપક-ભગવાન-સંબંધી. **વનસ્પતી:** **પમ્ચ્છુ:**—વૃક્ષોને પૂછવાલાગી.

પદાર્થોની અંદર બહાર કાઢુ છે ?—

૫૬.

રાગ-ગઝલ તાલ. ૩

નજરોસેં દેખ પ્યારે, ઇશ્વર હૈ પાસ તરે;
ક્યા હુંદતા હૈ વનમેં, તનકે કપી ન હેરે—ટેક૦
પૂર્વ કો કોઇ જાવે, પશ્ચિમ દિશાકો ધાવે;
પ્રભુકા ભેદ ન પાવે, બિરથા ફિરે હૈ ફેરે—નજરોસેં
ભૂતળ આકાશમાંહિ, ઉસકા મુકામ નાંહિ;
દુનિયા રહિ ભુલાઇ, જાને નહીં હૈ નેરે—નજરોસેં
વો હૈ સખી ઠિકાને, ઘટ ઘટકી આત જાને;
ઉસકો જો દૂર માને, વો મૂઢ હૈ ધનેરે—નજરોસેં
જગમેં જગા ન કોઇ, ઇશ્વર જહાં ન હોઇ;
અહ્માનંદ જાન સોઈ, સુન સત્ય વાક્ય મેરે—નજરોસેં

૫૬. (રાગ-ગઝલ.)

નજરોસેં દેખ પ્યારે, ક્યા રૂપ હૈ તુમારા;
અપનેકો ભૂલ તનમેં, બાહિર ફિરે ગમારા— ટેક૦
કરમેં કંકણ છિપાવે, હુંદનકો દૂર જાવે;
ફિરકે સમીપ પાવે, મનમેં કરો વિચારા—નજરોસેં
મૃગનાભિમેં સુગંધી, સુંઘે વો ઘાસ ગંદી;
દુનિયા સખી હૈ અંધી, સમજે નહિં ઇસારા—નજરોસેં
જિમ દૂધકે મથનસેં, મિલતાહે ઘી જતનસેં;
તિમ ધ્યાનકી લગનસે, પરઅહ્લ લે નિહારા—નજરોસેં
જડ જાનદેહ સારી, ક્ષણભંગ દુઃખકારી;
અહ્માનંદ નિર્બિકારી, ચેતન સ્વરૂપ ન્યારા—નજરોસેં

ત્યારે શું શ્રીકૃષ્ણને વને વને શોધવા નીકળી, તે ગોપીઓની ભૂલ છે? ભૂલ હોય તો, તે ભૂલનું આવું લાંબુ વિવેચન, શ્રીકૃષ્ણદેવજી શા માટે કરે?—તેના જવાબમાં યાદ રાખવું ઘટે છે કે—જે સુગુણ છે તેજ નિર્ગુણ છે; જે વ્યાપક છે, તે તત્ત્વજ્ઞ શ્રીકૃષ્ણ રૂપ બન્યું છે. ગોપિકાઓને સગુણતત્ત્વમાં—શ્રીકૃષ્ણતત્ત્વમાં મોહ થયો. [સ્ત્રીઓને સાધુ સંતના અગર ગુરના શરીરમાં મોહ થાય, તો તે મોહ નરકનું દ્વાર છે.] દેહ સિવાયની ભગવદીય વસ્તુ અગર ભગવદીય વિચારમાં, જે મોહ થાય, તો તેને બરાબર સિદ્ધ કરવો. બરાબર સિદ્ધ કરતાં, તેમાં સંતાપને રહેલું તત્ત્વ વ્યક્ત થશે. ગીતા અનેક વાર વાંચી અને સાંભળી. ગીતામાં ‘સમ્યક્’ શબ્દનો ભાવ વારંવાર વાંચ્યો, અગર સાંભળ્યો; પણ તેનો અર્થ જાણવા પ્રયત્ન ન કર્યો. અર્થ જાણ્યો, તો તે પ્રમાણે વર્તવા પ્રયત્ન ન કર્યો. | યોગઃ કર્મસુ કૌશલં | એમ કહીને પણ ‘જે કાર્ય કરો, તે બરાબર કરો’ એવી સૂચના આપી. તાત્પર્ય—દેહાભિમાન હોય, ત્યાં સુધી સગુણ ઉપાસના ઉત્તમ છે. દેહાભિમાન થમી જાય, તેમને માટે નિર્ગુણ ઉપાસના ઉત્તમ છે. આટલો નિર્ણય સાંભળ્યા પછી, સગુણ-નિર્ગુણમાં ન્યાં ભાવ હોય, ત્યાં બરાબર ભાવ કરો. ત્યાં તાદાત્મ્ય ભાવને કેળવો. ગોપીઓએ શ્રીકૃષ્ણમાં તાદાત્મ્ય ભાવ કેળવ્યો.

ચૈતન્ય ગૌરાંગ શ્રીકૃષ્ણમય થઇને જીવ્યા. નિષ્કુલાનંદ, મુક્તાનંદ, પ્રેમાનંદ વિગેરે સંતો અને કેટલાએક હરિભક્તો સ્વામીનારાયણમય થઇને વધ્યા. નરસી, મીરાં, દયારામ, વિગેરે ભક્તોએ પણ શ્રીકૃષ્ણમાં તાદાત્મ્ય ભાવ કેળવ્યો. જેઓ પોતાના કાર્યમાં દૃઢ રહીને, આગળ વધે, તે પ્રશંસાપાત્ર ગણાય છે. ચોર ધણા થયા, પણ ‘ખાપરો અને કોડીયો’ એ એ નામ અમર જણાય છે. કાઠીયાવાડમાં ખારવડીયા ધણા થયા, પણ ‘ચોર સંઘવાણી’ અમર છે. હિંદના રાજકીય વિષયની વાતો ધણા માણસો કરે છે; પણ ગાંધીજીએ પોતાનું નામ અમર કર્યું. રજાતા લોકોને તાદાત્મ્યની વાતો કરવી, તે કુતરાની પુંછડી સિદ્ધિ રાખવા, જેવો વ્યર્થ પ્રયત્ન છે. તાદાત્મ્ય ભાવ વિના ધંધા રોજગાર, અને એવા બીજા વ્યવહાર પણ શીક્ષા છે. તાત્પર્ય—જે કરો તે બરાબર કરો. નિર્ગુણની પોલી પોલી—મોટી મોટી—વાતો કરવા કરતાં, સગુણની સમ્યક્ ઉપાસના કરવી, તે ઉત્તમ છે. લાકુ અને પેંડાની મોટી મોટી વાતો કરીને, ભૂખે મરવું; તેના કરતાં ભાખરો અને શાક ખનાવીને જમવું તે સાઈ છે. યાદ રાખવું કે સગુણની સમ્યક્ ઉપાસનામાંથી, નિર્ગુણની વારતવ-યથાર્થ-ઉપાસના ઉત્પન્ન થશે.

ગોપિકાઓ પોતે જેમ શ્રીકૃષ્ણના ગાનથી ત્યાં આવી હતી; તેમ શ્રીકૃષ્ણને ગાયનથી પોતા પ્રત્યે ખેંચવા, ગોપિકાઓએ ગાયન શરૂ કર્યું. ગોપિકાઓ ગાનમાં ફાવ્યાં નહીં, ત્યારે ગાંડાની માફક એક વનથી બીજાં વનમાં પ્રભુને શોધવા નીકળ્યાં.

આ ગાંડપણ કેવા પ્રકારનું?—આ ગાંડપણ ગાંડાની ઇસ્તિપતાલમાં લઇ જવા જેવું નહીં. આ ગાંડપણ જુદા પ્રકારનું છે. જેને જેમાં રસ પડે, તેને માટે તે જીવ ગાંડો બને. આ ગાંડપણ પ્રિય પ્રાણી પદાર્થના વિયોગમાંજ રહે. સંયોગમાં શમી જાય. નાનો પુત્ર રમકડાં માટે ગાંડો થાય; મોટો પુત્ર સ્ત્રીની પાછળ ગાંડો થાય; વૃદ્ધ વ્યવહારની પાછળ ગાંડો થાય, હું કેમ જગતમાં સારો દેખાઉં? એટલી વાતમાંજ તે રાજી રહે; તેમ મુમુક્ષુ પ્રભુતત્ત્વમાં ગાંડો બને. યોગીઓ આ ભાવને ઉન્મત્તી ભાવ કહે છે. [યોગનો ફરમો વાંચો છો? હાલ યોગતારાવલીનો શ્રી શંકરનો ગ્રંથ ચાલે છે. તેમાં ૧૭-૧૮ માં શ્લોકો ઉન્મત્તીભાવના છે. આવી રીતે વાતો આઠ આનામાં તમને કોણ કહેશે! આવા આઠ આના તમે ધણા ફેંકી દો છો. યોગ્ય લાગે તો તુરત આઠ આના મોકલો. તમામ ફરમા હજી મળી શકશે.] પ્રભુતત્ત્વને સર્વસ્વ માનવું, અને તેને માટે ગાંડા બનવું, એ માનવ જીવનની ઉત્કૃષ્ટ ભૂમિકા છે. આ ઉત્કૃષ્ટ ભૂમિકા ઉપર ઉભા રહીને, મુરખજે માથું વહેરાવ્યું; મુઠ્ઠાવા તાતી કડામાં પડ્યો; સગાળશાએ પુત્રને ખારણીયામાં ખાંડ્યો. ગૌતમજીએ રાજપાટ તત્ત્યાં; જસસકાઈસ્ટ ફાંસીને લાકડે લટક્યો. આ ભૂમિકા ઉપર ઉભાં રહીને મીરાં બોલ્યાં કે—

૫૬.

ધેલાં અમે ભલે થયારે, બાપ! અને ધેલામાં ગુણ લાખ્યું. ટેકો
આટલાં દિવસ હરિ જાણ્યા વિનાનું, મન માયામાં ખાંખ્યું;
ભવસાગરમાં જૂલાં પડ્યાં લારે, મારગ મળ્યા માધુ—ધેલાં
ધેલાં તો અમે હરિના ધેલાં, નિર્ગુણ કીધાં નાથે;
પૂરવ જન્મની પ્રીત હંતી, તેથી હરિએ ઝાલ્યા હાથે—ધેલાં
ધેલાંની વાતો ધેલાં જાણે, તે કુર્બનીયા શું જાણે!
જે રસ છે દેવતાને કુર્બાન, તે રસ ધેલાં અણે—ધેલાં

ઘેલાં મટીને અમે હાથાં ન થઈએ, તેથી સંતનાં શરણાં લીધાં;

આઠ મીરાં કહે પ્રભુ ગીરધરના ગુણ, કારણ સુધળાં સીધાં—ઘેલાં

તાદાત્મ્યભાવ—તે સ્નેહની ઉંચી ભૂમિકા છે. આપણાં જીવનમાં આપણે ધણાની સાથે સ્નેહ કરીએ છઈએ; પણ તમારામાંનાં ધણાં સ્ત્રી પુરૂષો, સ્નેહનું સ્વરૂપ જાણતાં નહીં હોય. આજ તે સંબંધી થોડી વાત કરીએ—

સ્નેહથી એક બીજાનાં હૃદય આકર્ષાય છે. સ્નેહની ચાર અવસ્થા હોય છે. દગ્દ્ગચિ, સ્મૃતિ, અભિલાષા, અને ઉદ્દેવેગ. દગ્દ્ગચિ એટલે નેત્રપાત, એક બીજાની દૃષ્ટિનું મળવું. દૃષ્ટિ મળવાથી સ્નેહનું બીજ રોપાય. પછી સ્નેહપાત્ર દૂર થતાં, તેનું સ્મરણ રહ્યાં કરે. પછી તેને મળવાની અભિલાષા ઉત્પન્ન થાય. અભિલાષા પૂર્ણ ન થવાથી, ઉદ્દેગ થાય; અને પછી આસક્તિની દશા શરૂ થાય. સ્નેહથી તો હૃદયનું માત્ર આકર્ષણ થાય; આસક્તિમાં હૃદય પોતાના પ્રેમપાત્રને વળગીને રહે—પ્રેમપાત્રથી દૂર જવું હૃદયને ગમેજ નહીં. જેમ ચક્રોરની દૃષ્ટિ ચંદ્રમાં, તેમ આખો દિવસ તેનાજ વિચાર થયા કરે. આસક્તિની ત્રણ અવસ્થાઓ અનુભવાય છે—વ્યાધિ, પ્રલાપ અને ઉન્માદ. પ્રિયને મળવાની અભિલાષા સફળ ન થતાં, જે ઉદ્દેગ થાય, તે ઉદ્દેગ ધીમે ધીમે વ્યાધિના રૂપમાં પરિણામ પામે. આ વ્યાધિમાં વાણી વિકૃત થાય—ગમે એમ બોલી જવાય. આ અવસ્થાનું નામ પ્રલાપાવસ્થા. લૌકિક આચાર વિચાર પણ ગમે નહીં. જડ ચેતનનું જ્ઞાન રહે નહીં. આ અવસ્થાનું નામ ઉન્માદાવસ્થા. ઉન્માદાવસ્થાથી આગળ વ્યસનની અવસ્થા છે. માછલું જળની બહાર ધડી વાર પણ રહી શકે નહીં, તે તેની વ્યસનાવસ્થા છે; તેમ પ્રેમી પ્રેમપાત્ર વિના ધડી પણ રહી શકે નહીં. આ સ્થિતિ પછી તાદાત્મ્યભાવ—તન્મયતાની ભૂમિકા છે. તે મરણના જેવી સ્થિતિ છે. આ સ્થિતિ પરિપક્વ થતાં, પ્રભુને પ્રગટ થવું પડે.

હવે ગોપીઓની ઉન્માદાવસ્થાનું વર્ણન કરે છે—

દૃષ્ટો વઃ કચ્ચિદશ્વત્થ, પુલ્ક ન્યગ્રોધ નો મનઃ ॥

નન્દસુનુર્ગતો હૃત્વા, પ્રેમહાસાવલોકનૈઃ ॥ ૫ ॥

કચ્ચિત્કુરવકાશોક—નાગપુત્રાગચમ્પકાઃ ॥

રામાનુજો માનિનીનાં, ગતો દર્પહરસ્મિતઃ ॥ ૬ ॥

૫ પદ્યછેદ—હે અશ્વત્થ—હે પીપળા ! પુલ્ક—હે ખાખરા ! ન્યગ્રોધ—હે વડ. પ્રેમ-હાસાવલોકનૈઃ—પ્રેમસહિત હાસ્ય અને અવલોકનથી. નઃ મનઃ હૃત્વા—અમારા મનને હરી જઈને—અમારા મનની ચોરી કરીને. નન્દસુનુઃ ગતઃ—નંદજીના પુત્ર ગયા છે. વઃ—તમારાથી. કચ્ચિત્ દૃષ્ટઃ—કદિ જોવામાં આવ્યા છે ?

૬ પદ્યછેદ—હે કુરવક !—હે કુરબક અક્ષોક—હે આસોપાદવ. નાગ—હે નાગ ! પુત્રાગ—હે પુત્રાગ ! હે ચંપક !—હે ચંપક ! હેમ પુષ્પકતર માનિનીનાં—માનવંતી સ્ત્રી-યોના, દર્પ હરતિ ઇતિ દર્પહરં, દર્પહરં સ્મિતં ચસ્ય સઃ દર્પહરસ્મિતઃ—ગર્વને હરિ લે એવું સ્મિત કરનારા રામાનુજઃ—અક્ષરામના નાના ભાઈ શ્રીકૃષ્ણ. ગતઃ—ગયેલા વઃ કચ્ચિત્ દૃષ્ટઃ—કદિ આપના જોવામાં આવ્યા છે ?

કશ્ચિત્તુલસિ કલ્યાણિ, ગોવિન્દચરણપ્રિયે ॥

સહ ત્વાઽલિકુલૈર્વિભ્રદ્-દૃષ્ટેઽતિપ્રિયોઽચ્યુતઃ ॥ ૭ ॥

અર્થ—હે પીપળા ! હે ખાખરા ! હે વડ ! પ્રેમ સહિત હાસ્યથી અને અવલોકનથી અમારા મનની ચોરી કરીને આદ્યા ગયેલા નંદજીના પુત્ર, કદિ તમારા જોવામાં આવ્યા છે ? [૫] હે કુરખક ! હે આસોપાલવ ! હે નાગ ! હે પુત્રાગ ! હે ચંપક ! માનવંતી સ્ત્રિયોના ગર્વને હરિલે એવું સ્મિત કરનારા બલરામના નાના ભાઈ-શ્રીકૃષ્ણ [અહીંથી] આદ્યા જતા તમારા જોવામાં આવ્યા છે ? [૬] ભગવાનના ચરણમાં પ્રેમ રાખનારી હે ભલી તુલસિ ! ભ્રમરોની સાથે તારૂં ધારણ કરનારા, અને તને જે અત્યંત વહાલા છે, એવા અચ્યુત ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, તારા જોવામાં આવ્યા છે ! [૭]

૫-૬-૭ નું વિવેચન—

જડ જવાળ દેવાના નથી, છતાં તેમને પૃથ્વું, તે ઉન્માદ અવસ્થા ગણાય. આ અવસ્થા નળના વિયોગમાં દમયંતીને થઈ હતી; સીતાના વિયોગમાં શ્રીરામને પણ થઈ હતી.

પીપળો વિષ્ણુનું સ્વરૂપ છે, પ્લક્ષ (ખાખરા) બ્રહ્માનું સ્વરૂપ છે, અને વડ શિવનું સ્વરૂપ છે; ગોપિકાઓએ પ્રથમ આ ત્રણ સ્વરૂપને ગાંડાની માફક શ્રીકૃષ્ણના સમાચાર પૂછ્યા. દેહ માટે, વ્યવહારને માટે, અને સ્ત્રી પુત્રાદિને માટે ગાંડા થઈ ગયેલાં તો ધણાંને જોયાં; પણ પ્રભુ માટે ગાંડા થયેલાં ક્યાં દેખ્યા ! ગોપીઓનો ઉભરાઈ જતો પ્રેમ દેખીને, વિષ્ણુ, બ્રહ્મા અને મહેશ સ્તબ્ધ થઈ ગયા—કાંઈ પણ જવાબ આપી શક્યા નહીં.

જૂથો વૈષ્ણવ છે, અને પરાપકારી છે, તે સંબંધી વિવેચન આગળ ૯ માં શ્લોક નીચે કરીશું.

શ્રીકૃષ્ણ સાથે અમારે શું સંબંધ છે, તે ગોપિકાઓએ જૂથોને કેવી રીતે જણાવ્યો ? ફરી સાંભળો—‘પ્રેમહામાવલોકેનૈઃ નઃ મનઃ હૃત્વા નંદસુતુઃ’—‘પ્રેમસહિત હાસ્ય અને અવલોકન કરીને, જેમણે અમારું મન હરી લીધું છે—ચોરી લીધું છે, તે નંદજીના, પુત્ર.’ છઠ્ઠા શ્લોકમાં કહ્યું કે—તેમનું હાસ્ય માનવંતી સ્ત્રીના ગર્વને હરી લે તેવું છે.’

રામાનુજ—‘રામાનુજ એટલે બલરામનો નાનો ભાઈ શ્રીકૃષ્ણ’—એવો અહીં સ્પષ્ટભાવ છે, તોપણ વિદ્વાનોએ આ અર્થને મચડવા ધણો પ્રયત્ન કર્યો છે. ‘ત્રિવિધનામાલ્લી’ નામના ગ્રન્થના ૧૨ મા પાના ઉપર ‘અન્ન નિરોધેન’ વિગેરે શબ્દોથી ‘રામ’ એટલે

૭ પદ્યછંદ—ગોવિંદસ્ય ચરણઃ પ્રિયઃ યસ્યાઃ સા, તત્ સંબુદ્ધો હૈ ગોવિંદ-ચરણપ્રિયે, इति हे कल्याणि तुलसि-गोविंदना चरणु जेभने वहाला છે એવી હે ભલી તુલસિ ! અલિકુલૈઃ સહ સ્વા [સ્વાં] વિભ્રત્-ભ્રમરોની સાથે તને ધારણ કરનાર. અને તે [તવ] અતિપ્રિયઃ અચ્યુતઃ દૃષ્ટઃ-તને ધણાજ વહાલા એવા અચ્યુત ભગવાનને તેં દીઠા છે ?

‘રતિ’ અને તેનો ‘અનુજ’ વિગેરે અર્થ કર્યો છે. આપણે રામાનુજ એટલે શ્રીકૃષ્ણજ સમ-જવા. રામના નાના ભાઇ લક્ષ્મણ, પણ રામાનુજ કહેવાય; પણ તે ભાવ અહીં નથી.

‘રામાનુજ’ નામના આદેશુ ઉપરથી, એક મોટા સંપ્રદાય ચાલે છે. તમારામાંના ઘણાં, તે સંબંધી કંઈ જાણતા પણ નહિ હોય. સાંભળો તે સંબંધી થોડી વાત કરીએ.

રામાનુજસંપ્રદાય—રામાનુજાર્ય મદ્રાસ પાસે ભૂતપુરી અથવા પેરમ્બદૂર નામના ગામમાં ઇ.સ. ૧૦૧૭ માં જન્મ્યા હતા. તેમના પિતાનું નામ કેશવ સોમયાજી, અને તેમની માતાનું નામ કાંતિમતી હતું. નાનપણમાં તેમણે ચાદવપ્રકાશ નામના એક વેદાંતી પાસે અભ્યાસ કર્યો હતો. એમ કહેવાય છે કે-ઉપનિષદના અર્થની બાબતમાં, એમની અને ગુરૂની વચ્ચે વખતો વખત મતભેદ થતો. તેને પરિણામે એવો વિરોધ જાગ્યો કે-ગુરૂએ તેમને મારી નાખવાના હેતુથી, કાશીની યાત્રાએ, સાથે લીધા. રામાનુજના મામાના દિકરાએ આ વાત રામાનુજને કહી દીધી. તેથી તેઓ નાશી છૂટ્યા. એક ભીલ અને ભીલડીની મદદથી તેઓ કાંચી નગરી પહોંચ્યા. આ ભીલ અને ભીલડીને પાછળથી વિષ્ણુ અને લક્ષ્મી રૂપે માનવામાં આવ્યાં છે. તે વખતે યામુનાચાર્ય નામના એક વિશિષ્ટ દૈત-વાદી વેદાંતી ભક્તે, એમને શ્રીરંગ આવીને પોતાના પંચની દીક્ષા લેવાનું સૂચવ્યું. રામા-નુજાર્ય ત્યાં પહોંચ્યા તે વખતે, યામુનાચાર્યજીએ દેહ છોડ્યો હતો; પણ તેમનું શબ પડ્યું હતું. શબના જમણા હાથની ત્રણ આંગળીઓ વળેલી જોઈને, રામાનુજાર્ય પૂછ્યું કે-‘કેમ ત્રણ આંગળીઓ વાળી દીધી છે?’ યામુનાચાર્યના શિષ્યોએ જવાબ આપ્યો કે-‘મરણ સમયે ત્રણ વાનાં ગણાવીને, તે ત્રણેને સિદ્ધ કરવાની આપને આજ્ઞા આપી છે.’ તે ત્રણ આજ્ઞા કઈ?—૧ બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર વિશિષ્ટા દૈતનું ભાષ્ય [શ્રીભાષ્ય] લખવું. ૨ શ્રીવૈષ્ણવ સંપ્રદાયનો પ્રચાર કરવો. ૩ પુરાણોના ગૂઢાર્થ સમજાવવા ખાસ પ્રયત્ન કરવો.

ગૃહસ્થાશ્રમની વિટંબણાઓ વેઠતાં વેઠતાં, તેઓએ અંતે સન્યાસ ધારણ કર્યો હતો, અને શ્રીરંગજીમાં વાસ કર્યો હતો. તે વખતે તેમનું નામ ચતિરાજ પાડ્યું હતું. તેમના ગુરૂ મહાપૂર્ણ [ગોષ્ઠીપૂર્ણ] સ્વામીએ, તેમને ધણું રહસ્ય જ્ઞાન આપ્યું હતું. તે જ્ઞાન રામા-નુજાર્યે જગતને વિદીત કર્યું. ભાગવત મતને તેઓશ્રી સાચો વેદાંત મત કહે છે. વર્ણા-શ્રમના કર્મકાંડને મહત્વ આપીને, જ્ઞાનભક્તિનાં તેઓશ્રી વખાણ કરે છે. તેમણે શ્રીભાષ્ય, વેદાંતપ્રદીપ, વેદાંતસાર, વેદાંતસંગ્રહ, ગીતાભાષ્ય વિગેરે પુસ્તકો લખેલાં છે. આ સંપ્રદાયમાં ઘણી પાઠશાળાઓ છે, અને ઘણા વિદ્વાનો છે. આ સંપ્રદાયના વૈષ્ણવો શ્રીવૈષ્ણવ કહેવાય છે. આ સંપ્રદાયમાં વીરરાધવાચાર્ય શ્રીમદ્ભાગવત ઉપર ટિકા લખી.

રામાનંદ સંપ્રદાય શ્રીરામાનુજ સંપ્રદાયમાંથી પ્રગટ્યો.

તુલસી—૭ મા શ્લોકમાં તુલસીને ગોપિકાઓએ શ્રીકૃષ્ણના સમાચાર પૂછ્યા. તુલસિનું વિશેષણ ગોવિંદચરણપ્રિયા ગોવિંદના ચરણમાં પ્યાર રાખનારી. આ તુલસિની પાછળ ઘણા જમરા ઉડે છે. તેથી તે તુલસી ઘણી સુગંધી વાળા-રસ વાળી-હોવી જોઈએ. તુલસી એટલે નમ્રતા અને દૃઢતા. તુલસીની કંદી એટલે નમ્રતા અને દૃઢતાની દિક્ષા. તુલસીની કંદી એટલે વિષ્ણુના સાત્ત્વિક ધર્મોની દિક્ષા.

હજી વૃક્ષોનેજ પૂછે છે—

માલત્યદર્શિ વઃ કશ્ચિન્, મલ્લિકે જાતિયુથિકે ॥

પ્રીતિં વો જનયન્યાતઃ, કરસ્પર્શેન માધવઃ ॥૮॥

ચૂતપ્રિયાલપનસાસનકોવિદાર-જમ્બવર્કવિલ્વવકુલામ્રકદમ્બનીપાઃ ॥

યેડન્યે પરાર્થભવકા યમુનોપકૂલાઃ, શંસન્તુ કૃષ્ણપદર્વી રહિતાત્મનાં નઃ ॥૯॥

અર્થ—હે માલતી ! હે મલ્લિકા ! હે જાતિ ! હે બુધ ! તમેએ ભગવાનને જોયા છે ? હાથના સ્પર્શથી તમેને રાજી કરતા માધવ ભગવાન અહીંથી ગયા છે ? [૮]

અર્થ—હે આંખા ! હે રાણુ ! હે પનસ ! હે આસન ! હે કોવિદાર ! હે જાંબુ ! હે આકડા ! હે બીલી ! હે બોરસલી ! હે આમ્ર ! હે કદંબ ! હે નીપ ! અને એવાં બીજાં વૃક્ષો ! તમારો જન્મ પરાપકાર માટે છે; અને તમે યમુનાજીને કાંઠે ઉગેલાં હોવાથી, તિરથવાસીના જેવાં છો. અમે કે જેઓ શૂન્ય ચિત્તવાળી છીએ, તેમને શ્રીકૃષ્ણનો માર્ગ બતાવો. [૯]

૮-૯ વિવેચન—

કરસ્પર્શ—ગામડાનો તલાટી કલેક્ટર સાહેબ સાથે શેકહેન્ડ કરે, તો ટુલી જાય; ત્યારે શ્રીકૃષ્ણના હાથના સ્પર્શથી કોણ રાજી ન થાય ! સા રાજી થાય. સેનાને બદલે હજમ થઇને રાજાની હજમત કરવા પ્રભુ પધાર્યા—રાજાનો કોટ મટી ગયો. આંખો ફેડીને ઘંઘાવન તરફ ચાલ્યા આવતા બિલ્વમંગળનો, રસ્તો બતાવવા, પ્રભુએ હાથ પકડ્યો. હાથની કોમળતા જોઇને બિલ્વમંગળ ચમક્યો, અને પ્રભુ હાથ છોડાવીને નાદા. બિલ્વમંગળે કહ્યું કે—‘હાથથી જાઓ, પણ હેયેથી જાઓ, તો મરદ કહું.’

માધવઃ—માયાનો પતિ, કામણગારો. ૯ મા શ્લોકમાં ‘રહિતાત્મનાં’-અમે કે જેઓનાં ચિત્ત ચોરાઈ ગયાં છે-શૂન્ય થઈ ગયાં છે.’

૮ પદ્યછેદ—હે માલતિ-હે માલતી ! હે મલ્લિકે, હે જાતિ ! હે યુથિકે-હે મલ્લિકા ! હે જાતિ અને હે બુધ ! વઃ કશ્ચિત્ અર્થશિ તમે કદિ ભગવાનને જોયા છે ? કરસ્પર્શેન વઃ પ્રીતિં જનયન્ इति માધવઃ યાતઃ—હાથના સ્પર્શથી તમેને રાજી કરતા માધવ ભગવાન અહીંથી ગયા છે ?

૯ પદ્યછેદ—ચૂતમ્ પ્રિયાલપ્ત પનસમ્ આસનમ્ કોવિદારમ્ જંબુમ્ અર્કશ્ચ વિલ્વમ્ વકુલમ્ આમ્રમ્ કદંબમ્ નીપમ્ તાઃ તત્ સંબુદ્ધૌ-હે આંખા ! હે રાણુ ! હે પનસ ! હે આસન ! હે કોવિદાર ! હે જાંબુ ! હે આકડા ! હે બીલી ! હે બોરસલી ! હે આમ્ર ! હે કદંબ ! હે નીપ ! એ અન્યે-અને એવાં બીજાં. પરાર્થે एव ભવકં (જન્મ) એવાં તે-તમારો જન્મ પરાપકારને માટે છે. [ઉપ સમીપે કૂલં એવાં તે ઉપકૂલાઃ] યમુનાયાઃ ઉપકૂલાઃ (કાંઠે ઉગેલાં)-યમુનોપકૂલાઃ-યમુનાજીને કાંઠે આવેલાં હોવાથી તીર્થવાસી જેવાં છો. રહિતઃ આત્મા યાસાં તાઃ તાસાં इति નઃ-અમે કે જેઓ શૂન્ય ચિત્તવાળી છીએ તેમને. કૃષ્ણપદર્વી શંસન્તુ-શ્રીકૃષ્ણનો માર્ગ બતાવો.

કૃષ્ણપદ્મી શંસંતુ:—તમે અમને શ્રીકૃષ્ણનો માર્ગ બતાવો.

૫૬.

કોઇ મને કૃષ્ણ દેખાડો, મધુવનમાં,
કોઇ મને પ્રભુજી મીલાવો-શ્રીવૃંદાવનમાં—ટેક૦
મેરી મતિ હેરિ, તેનો મરમ ન જાણું;
વનમાં ફરે બહાલો તનમાંરે—મધુવનમાં—કોઇ૦
સકલ વન ઢુંઢ્યાં, સકલ વ્રજ હેર્યા;
અતીશે ઉદાસી મારા તનમાંરે—મધુવનમાં—કોઈ૦
અમર ચીર પહેર્યા, મેઘાડંબર ઓઢ્યાં;
પુલડાં વીણુંતી બાગનમેરે—મધુવનમાં—કોઈ૦
ફાટંતાં ચીર, કાંઈ હાર મારા તૂટ્યા;
નિર ભરાયાં લોચનમાંરે—મધુવનમાં—કોઈ૦
સુરદાસ કહે પ્રભુ, તુમારે મિલનકો;
અતીશે ઉલટ મારા તનમાંરે—મધુવનમાં—કોઈ૦

વૃક્ષો—અત્યાર સુધીમાં વૃક્ષોના ઘણાં નામ આવ્યાં. વિદ્વાનોએ આ નામોને અનેક રીતે ઘટાવ્યાં છે. વૃક્ષો વૈષ્ણવ છે, અને પરાંપકારી છે, તે સંબંધી વિચાર કરીએ—

શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય કહે છે કે—‘મૃદા અપિ વૈષ્ણવા પથ દિ વિષ્ણુગતિ જા-
નંતિ । ન તુ અત્યંતં નિગુણા અપિ અવૈષ્ણવા: ॥’ * વૃક્ષાદિ જે જડ છે; તેઓ મૃદ
મણાય છે; તો પણ તેઓ વૈષ્ણવ છે. તેથી તેઓ વિષ્ણુની ગતિને જાણે છે. નિપુણ
હોય, પણ જેઓ અવૈષ્ણવ હોય, તેમને વિષ્ણુની ગતિની ખબર પડતી નથી. ’

શું વૃક્ષો વૈષ્ણવ છે ?—વૈષ્ણવ કેવા હોય ?—

૫૬.

વૈષ્ણવજન તો તેને કહીએ, જે પીર પરાઈ જાણેરે;
પરદુઃખે પીડાઈ મરે, તોય મન અભિમાન ન આણેરે—ટેક૦
સકળ લોકમાં સૌને વંદે, નિંદા તે નવ કરે કેનીરે;
વાચ-કાય-મન નિશ્ચે રાખે, તો ધન્ય ધન્ય જનની તેનીરે—વૈષ્ણવ૦
સમદર્શિ રાખે તૃણા ત્યાગે, પરસ્ત્રી જેને માતરે;
જીવ્હા થકી અસત્ય ન બોલે, પરધન નવ ગ્રહે હાથરે—વૈષ્ણવ૦
મોહ માયાના કટા શત્રુ, દદ વૈરાગ્ય જેના મનમાંરે;
રામ નામસું તાણી લાગી, સકળ તિરથ તેના તનમાંરે—વૈષ્ણવ૦
વણુલોબી અને કપટરહિત હોય, જેણે કામ ક્રોધ નિવાર્યારે;
ભણે નરસૈયે તેનું દર્શન કરે તે, કુળ એકોતરં તારેરે—વૈષ્ણવ૦

વૃક્ષોના સંબંધમાં તુલસીદાસજી કહે છે કે—

ચૌપાઈ—‘ સંત વિટથ સરિતા ગિરિ ધરણી, પરહિત હેતુ સખ-હકર કરણિ.’

વળી આ વૃક્ષો તો યમુનાજીને કાંઠે ઉગ્યાં છે; તેથી તીરથવાસી ગણાય. તેથી જરૂર અમને શ્રીકૃષ્ણનો મારગ બતાવશે. [શ્રીકૃષ્ણ મથુરાની બ્રાહ્મણ પત્નીઓને મળ્યા; તે પહેલાં શ્રીકૃષ્ણે વૃક્ષોના પરોપકારી જીવન સંબંધી ચર્ચા કરી હતી.]

હવે પૃથ્વીને પૂછે છે—

किं ते कृतं क्षिति तपो बत केशवांग्नि-स्पर्शोत्सवोत्पुलकितांगरुहैर्विभासि ॥
अप्यंग्रिसंभव उरुक्रमविक्रमाद्वा, आहो वराहवपुषः परिरंभणेन ॥१०॥

અર્થ—હે પૃથ્વી ! તેં એવું કયું તપ કર્યું છે કે-ભગવાનના ચરણોનો સ્પર્શ મળવાથી, તને આનંદ થયો છે ? કારણ કે તારાં રૂપાડાં ઉભાં થયેલાં જણાય છે. આ આનંદ તને હમણાંજ કૃષ્ણના ચરણસ્પર્શથી થયો છે ? કે વામન અવતારમાં તું ભગવાનના ચરણથી મપાઈ હતી, તેથી થયો છે; અથવા વરાહ અવતારમાં તને ભગવાનના શરીરનું આલિંગન મળ્યું હતું, તેથી થયો છે ? [૧૦].

૧૦ વિવેચન—

તપઃ—મનોબળ અને શારીરબળ-એમ બળ બે પ્રકારનાં છે. શારીરબળના કરતાં મનોબળ વધે, કારણ કે મનોબળના મૂળમાં તપ રહે છે. શમીક ઋષિના બાળકે પરીક્ષિતને ધ્રુવજ્યો. અષ્ટાવકે જનકને ડરાવ્યો. બ્રાહ્મણોએ વેનરાજને જમીનદોસ્ત કર્યો. નારદાદિને સત્કાર કરવા હસ્તીનાપુરના યુધિષ્ઠરાદિ સમ્રાટ ઉભા થતા હતા.

તપ અને વેદાંત—તમારામાંનાં ઘણાં સ્ત્રી પુરૂષો, વેદાંતની મોટી મોટી-પોલી પોલી-વાતો સાંભળીને, તપથી વિમુખ થયાં છો. પરિણામે તમે જે સાંભળ્યું, તે ત્યાંનું ત્યાં રહ્યું, સાંભળેલાની અસર થઈ નહીં. વાળ્યું ઘણું, પણ તે જેમ જળ વિના ઉગ્યું નહીં, તેમ તમે તેટલી વેદાંતની વાત સાંભળી, પણ તે તપ વિના ફળી નહીં. [તપ એટલે યોગ. યોગનું પુસ્તક વાંચો છો ?] તપમાં પ્રીતિ નહીં રાખો, તો વાસીદિ સંગ્રેહું ચાલ્યું જશે. આરસ-પહાણના ચળકતા પત્થરોથી ઇમારત નહીં થાય. તે સાથે ચૂનો જળ અને ચિમેટ હશે, તો ઇમારત થશે. કંસારમાં ઘી હશે તો જમવાની મળ આવશે.

૧૦ પદ્યછંદ—हे क्षिति हे पृथ्वी ! [क्षिते यत्तु जेष्ठमे] किं तपः ते [त्वया] कृतं-ते कथं तप कर्तुं ? बत-आनंदनी वात છે કે-केशवस्य अंग्रिस्पर्शो उत्सवः यस्याः सा-भगवानना ચરણોનો સ્પર્શ મળવાથી તને આનંદ થયો છે. અંગરુહૈઃ ઉત્પુલકિતા-રોમાંચો વડે પુલકાયમાન થએલી એટલે તારાં રૂપાડાં ઉભાં થયાં છે એવી. વિભાસિ-જણાય છે. અપિ-પ્રશ્ન સૂચવે છે. અંગ્રિસંભવઃ-આ આનંદ ચરણ સ્પર્શથી થયો છે. વા ઉરુક્રમસ્ય વિક્રમાત્-અથવા વામન અવતારમાં ભગવાનના ચરણથી તું મપાએલી તેથી થયો છે ? આહો-અરે, અથવા વરાહવપુષઃ પરિરંભણેન વરાહ અવતાર ભગવાનના શરીરનું તને આલિંગન મળ્યું હતું તેથી થયો છે ?

આ પ્રમાણે સ્થાવરોને પૂછીને હવે જંગમને પૂછે છે—

અપ્યેણપત્ન્યુપગતઃ પ્રિયયેહ ગાત્રૈસ્-તન્વન્દૃશાં સસ્તિ સુનિર્વૃત્તિમચ્યુતો વઃ ॥
કાંતાંગસંગકુચકુંકુમરંજિતાયાઃ, કુન્દસ્રજઃ કુલપતેરિહ વાતિ ગન્ધઃ ॥૧૧॥

અર્થ—મૃગલી ! હે સખી ! પોતાના અવયવોથી તમારી દૃષ્ટિને આનંદ આપતા ભગવાન, પ્યારીની સાથે અહીં તમારી પાસે આવ્યા હતા ? કારણ કે શ્રીકૃષ્ણે પહેરેલી કુંદપુષ્પની માળા, કે જે પ્રિયાના અંગસંગ કરવાના સમયમાં, તેણીના સ્તન ઉપરના કેસરથી રંગાઈ હશે. તેનો સુગંધ અહીં પ્રસરે છે— ફેલાય છે. [૧૧]

૧૧ વિવેચન—

સખિ !—ગોપીઓ મૃગલીને સખિ કહે છે; કારણકે ગોપીઓ શ્રીકૃષ્ણને ચાહે છે, અને મૃગલીઓ કૃષ્ણસાર [કાલીયાર]ને ચાહે છે. તે ઉપરાંત ગોપીઓની આંખો મૃગલીની આંખો જેવી છે. ‘વળી તું સ્ત્રી જાતિ છો, માટે તને પતિના વિયોગનો અનુભવ હોય, તેથી અમારા ઉપર દયા રાખીને શ્રીકૃષ્ણના સમાચાર આપ.’

પ્રિયયા—શ્રીકૃષ્ણની સાથે કોઈ સ્ત્રી છે, એમ ગોપીઓ જાણે છે. તે કઈ સ્ત્રી છે ? તેની ખબર ગોપીઓને નથી—જુઓ આગળ ૨૭-૨૮ શ્લોક. એક સુંદરીને લઇને, પ્રભુ મોટા સમુદ્ધથી જુદા પડ્યા, તે કૃત્ય કામી પુરુષનું છે; તોપણ પ્રભુ કામી છે, એવું સમજવું ઘટતું નથી.

કાંતાંગસંગકુચકુંકુમરંજિતા—પ્રિયાના અંગના સંગ સમયે તેણીના સ્તન ઉપર લગાવેલા કેસરથી રંગાએલી ભગવાનની કુંદપુષ્પોની માળા. આ શબ્દો પ્રાચીન ભારતનો વેલવ અને પ્રાચીન ભારતનું સાહિત્ય કેવા પ્રકારનું હશે ? તે સૂચવે છે.

મૃગલીને મુંગી જોઈને ગોપીઓ પાછાં વૃક્ષોને પૂછે છે—

વાહું પ્રિયાંસ ઉપધાય ગૃહીતપદ્મો, રામાનુજસ્તુલસિકાલિકુલૈર્મદાન્ધઃ ॥

અન્વીયમાન इह वस्तरवः प्रणामं, किं वाभिनन्दति चरनप्रणयावलोकैः॥૧૨॥

૧૧. ૫૬-૭૬—અપિ-પ્રશ્ન સૂચવે છે. ષણઃ-મૃગ. ષણસ્યંપત્ની તત્ સંબુદ્ધૌ હે ષણપત્નિ !- હે મૃગલી ! હે સસ્તિ ! હે સખિ ! ગાત્રૈઃ-પોતાના અવયવોથી-વઃ દૃશાં-તમારી દૃષ્ટિઓને. સુનિર્વૃત્તિમ તન્વન્દૃશાં સસ્તિ અચ્યુતઃ-આનંદ આપતા એવા ભગવાન. પ્રિયયા-પ્યારીની સાથે-इह उपगतः-અહીં પાસે આવ્યા હતા ? કાંતાયાઃ અંગસંગેન લભ્યં યત્ કુચકુંકુમમ્ તેન રંજિતા (રંગાએલી) કુલપતેઃ કુંદસ્રજ્ (શ્રીકૃષ્ણે પહેરેલી કુંદ પુષ્પની માળા) તસ્યાઃ કાંતાંગસંગકુચકુંકુમરંજિતાયાઃ કુંદસ્રજઃ-શ્રીકૃષ્ણે પહેરેલી કુંદપુષ્પની માળા કે જે પ્યારીને અંગસંગ કરવાના સમયમાં, પ્યારીના સ્તન ઉપરના કેસરથી રંગાએલી હશે તેનો. ગંધઃ इह वाति गंध अहो प्रसरे છે.

૧૨ ૫૬-૭૬—હે તરવઃ-હે વૃક્ષો ! પ્રિયાયાઃ અંતે પ્રિયાંસે-પ્રિયાના ખભા ઉપર. વાહું ઉપધાય-હાથ રાખીને. ગૃહીતં પદ્મં યેન સઃ इति રામાનુજઃ-ખીજ હાથમાં જેમણે કમલ રાખ્યું છે એના શ્રીકૃષ્ણ. इह चरन-અહીં ફરતા મદાંધિઃ તુલસિકાયાઃ

અર્થ—હે વૃક્ષો ! પ્રિયાના ખબા ઉપર એક હાથ રાખીને, અને ખીજા હાથમાં કમળ રાખીને ફરતા, અને તુલસીના મદોનમત ભ્રમરો જેમની પાછળ ઉડયા કરે છે, એવા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, સ્નેહપૂર્વક બોલેને, તમારા પ્રણામનો સ્વિકાર કરે છે કે શું ? [૧૨]

૧૨ વિવેચન—

એક હાથ પ્રિયાના ખબા ઉપર અને ખીજા હાથમાં જેને કમળ છે તે શ્રીકૃષ્ણ. આ પ્યારની ભાવના છે—સ્નેહની સંકળના છે.

વૃક્ષોના પ્રણામ—આંખે ફળ આવે, ત્યારે તે નમી પડે; તેમ સનનન વિદ્યા અગર લક્ષ્મીથી યુક્ત થતાં, સૌ સાથે હળામળાને રહે. મહુડો ફળ આવતાં નાગો યાય—તેનાં પાંદડાં ખરી પડે; તેમ દુર્જન લક્ષ્મી અગર વિદ્યા પ્રાપ્ત થતાં, અનેકને પીડે.

પ્રણયાવલોકક—પ્રેમ સહિત જોવું, તે એક પ્રકારની સંમતિ છે.

શ્રીકૃષ્ણને વ્હાલી તુલસી, અને ભ્રમરોને વ્હાલી તુલસીની ગંધ. ભગવાનને વ્હાલા ભક્તો, અને ભક્તોને વ્હાલો જ્ઞાનયુક્ત વૈરાગ. ગંધમાં પ્રીતિ હોય, તે ભ્રમર તુલસી પાછળ દોડે. વૈરાગમાં પ્રીતિ હોય, તે ભક્તો ભગવાનની પાછળ દોડે.

હવે ગોપિકાઓ લતાને પૂછે છે—

પૃચ્છતેમા લતા વાહુ-નપ્યાશ્લિષ્ટા વનસ્પતેઃ ॥

નૂનં તત્કરજસ્થા, વિભ્રત્યુત્પુલકાન્યહો ॥ ૧૩ ॥

અર્થ—હે સખીઓ ! આ લતાઓ પોતાના પતિ [વૃક્ષ] ના બાહુ [શાખાઓ] એને આલિંગન કરી રહેલી છે, તોપણ રોમાંચ થએલી છે; તેથી જણાય છે કે—તેઓને ખરેખર શ્રીકૃષ્ણના નખોનો સ્પર્શ થયો હશે. તેથી આ લતાઓને પણ પૂછો. [૧૩]

૧૩ વિવેચન—

પ્રેમમાં પ્રેમ—પતિ સંગમાં રમતી સાધવી સ્ત્રીને, ભગવાન સ્પર્શ કરે—[એટલે ભગવદ્ભાવની રૂડી સ્ફુરણાઓ થાય,] તો અવશ્ય પ્રેમમાં પ્રેમ વધે. તે સ્ત્રીમાં સતીત્વ જાત્રત થાય. તે પ્રમાણેજ લતાઓ તેમના પતિ [વૃક્ષો] ની આયમાં ઉભી છે, ત્યાં તેમને કૃષ્ણનો સ્પર્શ થાય—ભગવાનની કૃપા યાય—તો તેઓ જરૂર રોમાંચ થાય. એટલે—નાના પ્રકારના ફળફૂલથી લચી પડે.

અલિકુલૈઃ અખીયમાનઃ—તુલસીના મદોનમત ભ્રમરો જેમની પાછળ ઉડયા કરે છે તે શ્રીકૃષ્ણ. **પ્રણયાવલોકકૈઃ**—સ્નેહપૂર્વક જોવા વડે. **નઃ પ્રણાયં કિં વા અભિનંદતિ-શું** તમારા પ્રણામનો સ્વિકાર કરે છે ?

૧૩ પદ્યઅર્થ—**હમાઃ લતાઃ**—આ લતાઓ **વનસ્પતેઃ વાહુન આશ્લિષ્ટાઃ અપિ-** પોતાના પતિ [વૃક્ષ] ના બાહુઓને [એટલે શાખાઓને] આલિંગન કરી રહેલી છે તોપણ. **ઉત્-લકાનિ વિભ્રતિ-**રોમાંચ થએલી છે. તેથી જણાય છે કે. **અહીં નૂનં તસ્ય કરજૈઃ** [નખોથી] સ્પૃષ્ટાઃ—અરે તેઓને ખરેખર શ્રીકૃષ્ણના નખોનો સ્પર્શ થયો છે. તેથી **પૃચ્છત-** આ લતાઓને [પૂછ] પૂછો.

વનમાં શ્રીકૃષ્ણને શોધવાનું કામ બંધ થયું. શ્રી શુકદેવજી તેનો ઉપસંહાર કરીને આગળ ગોપિઓએ થું કર્યું તે કહે છે—

इत्युन्मत्तवचो गोप्यः, कृष्णान्वेषणकातराः ॥

લીલા ભગવતસ્તાસ્તા, હનુચક્રુસ્તદાત્મિકાઃ ॥ ૧૪ ॥

અર્થ—ગાંડાની માફક વચન બોલતી, અને શ્રીકૃષ્ણની શોધમાં વિહ્વળ થએલી, તથા જેમનાં ચિત્ત ભગવાનમાં લાગી રહ્યાં હતાં એવી ગોપીઓ, ભગવાને જે જે લીલાઓ કરી હતી, તે તે લીલાઓનું અનુકરણ કરવા લાગી. [૧૪]

૧૪ વિવેચન—

उन्मत्तवचः, तदात्मिकाः तथा कृष्णान्वेषणकातराः—આ શબ્દો ગોપિકાઓના પ્રેમની ભૂમિકા સૂચવે છે. આ ભૂમિકા ઉપર ઉભાં રહીને ગોપીકાઓ શ્રીકૃષ્ણના જેવી ચેષ્ટાઓ કરવા લાગી.

ગોપિકાએ શ્રીકૃષ્ણની કદ કદ લીલાઓનું અનુકરણ કર્યું, તે ભાવથી સાંભળો —

कस्याश्चित्पूतनायंत्याः, कृष्णायन्त्यपिबस्तनम् ॥

તોકાયિત્વા રુદંત્યન્યા, પદાઽહન શકટાયતીમ્ ॥૧૫॥

दैत्यायित्वा जहारान्या—मेका कृष्णार्भभावनाम् ॥

રિઙ્ગયામાસ કાપ્યંઘ્રી, કર્ષન્તી ઘોષનિઃસ્વનૈઃ ॥૧૬॥

(અપૂર્ણ)

૧૪ ૫૬૨છેદ—इति-ઉપર પ્રમાણે उन्मत्तस्य इव वचांसि यास्तां ताः इति गोप्यः—ગાંડાની માફક વચન બોલતી ગોપીઓ. कृष्णस्य अन्वेषणेन कातराः—શ્રીકૃષ્ણની શોધમાં વિહ્વળ થએલી. तदात्मिकाः—અને ભગવાનમાં જે જેમનાં ચિત્ત લાગી ગયાં હતાં એવી ભગવતઃ તાઃ તાઃ લીલાઃ અનુચક્રુઃ—ભગવાને જે જે લીલાઓ કરી હતી તે તે લીલાઓનું અનુકરણ કરવા લાગી.

૧૫ ૫૬૨છેદ—पूतना इव आचरती इति पूतनायंती तस्याः इति कस्याश्चित् स्तनं—કોઈએક ગોપી જે પૂતનારૂપ બની હતી તેના સ્તનનું. कृष्णः इव आचरति इति कृष्णयंती-કૃષ્ણરૂપ બનેલી ગોપીએ. अपिबत्—પાન કર્યું. अम्या—બીજી ગોપી. तोकः इव आत्मानं कृत्वा तोकायित्वा—બાળક જેવી બનીને. रुदंती—જે રોતી હતી તેણીએ. [शकटासुरवत् अथवा शकटवत् आचरति इति शकायती-तां] शकटायंतीम्—ગાડારૂપ થએલી બીજી ગોપીને. पदा अहन—ચરણથી હણી નાંખી.

૧૬ ૫૬૨છેદ—एका-एवળી એક બીજી. दैत्यवत् आत्मानं कृत्वा इति दैत्यायित्वा—દૈત્યરૂપ થઈને कृष्णस्य आर्भ [બાળકપણું] भावयति इति कृष्णार्भभावना तां अन्यार्भ-શ્રીકૃષ્ણના બાળકપણાની ચેષ્ટા કરનારી બીજી ગોપીનું जहार—હરણ કરી મધ. का अपि-एवળી બીજી. घोषणां निःस्वनैः—ધુધરીનો ધમકારા સહિત अंग्नी कर्षंती—પગ દસડતી—રિંગયામાસ—ભાંખોડભરીયા ચાલવા લાગી.

શ્રીમોક્ષપત્રિકા.

શ્રીમદ્ભાગવત

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ-રાસલીલા.

તંત્રી અને પ્રકાશક:—રામશંકર મોનજી ભટ્ટ, ઇ. મોક્ષમંદિર-અમદાવાદ.

પુસ્તક ૧૦ સું.]

પ્રાશ માસ, ૧૯૮૬.

[અંક ૧૨ મો.

લયો ત્યારે—રામ રામ.

શ્રીકૃષ્ણની પૂર્ણ કૃપાથી, મોક્ષપત્રિકાનું દસમું વરસ, આ અંકની સાથે પૂરું થાય છે. નવા વરસમાં માસીક ચાલુ રાખવું કે નહીં? તે આપના હાથમાં છે. કારણકે માસીકના સ્થૂલની કૌંમલ (લવાજમ) લીધા વિના, અમે આપને માસીક આપી શકતા નથી. અત્યાર-સુધીમાં ધણા જગસુઓએ આવતી સાલનું લવાજમ મોકલી દીધું છે. તેમને ધન્યવાદ ધટે છે. એવું તમે સૌ ક્યારે શીખશો? લવાજમ જેવી જીજ્ઞ રકમ આપ ધણે ઠેકાણે વાપરી નાંખો છો. શરીર પોપણ માટે આપ ધણો ખર્ચ કરો છો. તે ઉપરાંત મોજમજમાં અને માંદગીમાં પણ પૈસાને ફેંકી દેા છો, ત્યારે પોતાના સ્વરૂપ માટે-જેને માટે માનવ-જીવન ધારણ કર્યું છે તે વસ્તુને ઓળખવા માટે-જીજ્ઞ ખર્ચ થાય, તે ન કરી શકાય !

માસીક ખરાબર વાંચતા હશો, તો ખાત્રી થતી હશે કે-આ કોઈ ન્યુસપેપર નથી-આ કોઈ ધંધારોજગારની ધગશ નથી. આ તો જરૂર જોટલાં ખર્ચને આવી મળવું, અને હરિગુણ ગાવા એ ભાવ છે. પોસ્ટેજ સાથે એ રૂપૈયામાં અહીં થતી ભગવદ્વાર્તા (કથા) ત્યાં સંભળાય, એવી આ અમોલી ગોઠવણ છે. આ પ્રેમનો ધંધો છે. પૈસા ખર્ચતાં પાકે, એવો આ પ્રેમ નથી. પ્રભુ કૃપાથી આ પ્રેમ જાગ્યો છે, તેની તમને કાંઈક ઝાંખી કરાવું છઉં. સત્સંગ ગંગાની આ સેર છે. આ બધી શ્રીકૃષ્ણની કૃપા છે. એમ આપને ખાત્રી થતી હોય, તો ત્વરાથી લવાજમ મોકલી દઇને, આ દૈવી સંબંધ ચાલુ રાખો. એમ છતાં કદિ અમારાથી કંટાળ્યા હો-તો અમારે અને તમારે રામ રામ. બોલ્યું ચાલ્યું માફ કરજો; અને માસીક બંધ કરવાનો પત્ર લખશોજી. પત્ર ન આવે તો અહીંથી વી પી. થાય. પત્ર ન લખો અને વી. પી. પણ ન સ્વિકારો, તે અવિવેક કહેવાય. વી. પી. લગભગ ફાગણ માસમાં થઇ શકશે. તે વખતે મહાનો અંક મળશે. લવાજમ તુરત આવી જાય, તો મહાનો અંક હમેશ મુજબ મહા સુદી ૧-૨ મળશે. મુંઝાઈ, કલકત્તા, સુરત, કરાંચી, મદ્રાસ, વિરમઠ, ભાવનગર, પોરબંદર વિગેરે ગામમાં, પુંદામાં જણાવેલા ઠેકાણે લવાજમ ભરવું. લવા-

જન્મ ભર્યાની તારીખ અહીં એક પોસ્ટ કયાઈથી જણાવવી. લવાજમ ભરતી વખતે, ચાગર મનીઓડર કરતી વખતે, ગ્રાહક નંબર અને જે નામથી માસીક આવતું હોય, તે નામ બરાબર જણાવવું. વધારા સહિત માસીક જેઠાએ તો રૂ. ૨-૮-૦ ભરવા. સાદા માસીકના ગ્રાહક જુજ છે. આઠ આનામાં ધણું જણવાતું મળે છે. વધારામાં શ્રીશંકરાચાર્યના વેદાંતકેસરી નામનો ગ્રંથ ચાલુ થશે.

પરદેશમાં રહેનારને—તમારા કોઈ સગા પરદેશમાં રહેતા હોય, તો એમને ખાસ કરીને આ માસીક આપજો. કારણ કે ત્યાં આ નથી. પરદેશ માટે વધારા સાથેના માસીકના રૂ. ૩) છે.

મોક્ષપત્રિકાના પાછલાં બાંધેલાં પુસ્તકો—જેઠાએ તો ઉઘડેશો નહીં. હજી છે. પછી એક નકલના ૧૦૦ રૂપૈયા દેતાં નહીં મળે. બંધામણી અને પોસ્ટેજ સાથે દરેકના રૂ. ૨-૬-૦.

ગીતાના અધ્યાય ૧-૨-૩. ત્રણે એક પુસ્તકમાં બાંધેલા તૈયાર કર્યા છે. કીંમત ૦-૧૦-૬ પોસ્ટેજ ૦-૨-૦ જુદા.

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ

અધ્યાય ૩૦ મો ચાલુ.

[ગયા અંકના ૧૧૨૦ મે પાનેથી ચાલુ]

ગયા અંકમાં ૧૫ મો અને ૧૬ મો શ્લોક મૂળમાં આપ્યા છે. હવે આગળ સાંભળો—

કૃષ્ણરામાયિતે દ્વે તુ, ગોપાયન્ત્યથ કાશ્ચન ॥

વત્સાયંતીં હન્તિ ચાન્યા, તત્રૈકા તુ વકાયતીમ્ ॥ ૧૭ ॥

અર્થ—કેઈ એક ગોપી પૂતનારૂપ બની હતી. તેણીના સ્તનનું પાન કૃષ્ણરૂપ બનેલી બીજી ગોપીએ કર્યું. બાળક જેવી બનીને બીજી એક ગોપી રડતી હતી. તે ગોપીએ ગાડારૂપ બનેલી એક ગોપીને પગથી ઉછાળી નાંખી. (૧૫). એક ગોપી હૈત્યરૂપ બનીને, કૃષ્ણરૂપ થએલી બીજી ગોપીને હરી ગઈ. એક ગોપી કૃષ્ણનું બાળકરૂપ ધારણ કરીને, ઘુઘરીઓના ધમકારા સહિત પગને ઘસડતી, ભાંખોડબર ચાલવા લાગી. (૧૬). વળી બે ગોપીઓ બળરામ-રૂપ અને કૃષ્ણરૂપ બની. બીજી કેટલીએક ગોપીઓ ગોવાળીયારૂપ બની. કૃષ્ણરૂપ થએલી ગોપીએ વત્સરૂપ થએલી ગોપીને, અને બકાસુરરૂપ થએલી ગોપીને મારી. (૧૭).

૧૭ પદ્યછંદ—તુ વળી. **કૃષ્ણરામૌ** इव आचरतुः इति कृष्णरायायिते द्वे-એ ગોપીઓ રામકૃષ્ણ રૂપ બની. **કાશ્ચન**—અને બીજી કેટલીએક **ગોપાઃ** इव आचरन्ति इति गोपायन्त्यः—ગોવાળીયા રૂપે બની. **વત્સાસુરઃ** इव आचरति इति वत्सायन्ती-તાં.—વત્સરૂપ થએલી ગોપીને. **અન્યા** हन्ति—બીજી કૃષ્ણ રૂપ થએલી ગોપીએ મારી. **તત્ર**—ત્યાં વળી. **ષકા**—શ્રીકૃષ્ણ રૂપ થએલી એક ગોપીએ. **વકાયતીમ્**—બકાસુર રૂપ થએલી બીજી ગોપીને હણી.

૧૫ થી ૧૭ વિવેચન—

૧૫ માં શ્લોકમાં પૂતનાની લીલા અને શકટની લીલા—એમ બે લીલા કહી. ૧૬ માં શ્લોકમાં તૃણાવ્રતની લીલા અને શ્રીકૃષ્ણનું ભાખોડ ભરીયા ચાલવું, તે લીલા છે. ૧૭ માં શ્લોકમાં વત્સાસુરના તથા યકાસુરના વધની લીલાઓ.

નોંધ—૧૭ માં શ્લોકમાં યાદ રાખવું કે વત્સાસુરને બલરામે માર્યો નથી. પણ કૃષ્ણે માર્યો છે. ભુઓ પાછળ ૧૧મો અધ્યાય.

શ્રીકૃષ્ણ ગોવાળરૂપે કેવા હતા ? હવે તેનું અનુકરણ કરે છે—

આહૂય દૂરગા યદ્વદ્, કૃષ્ણસ્તમનુવર્તતીમ્ ।

વેણું કર્ણતીં ક્રીડંતીં, અન્યાઃ શંસંતિ સાધ્વિતિ ॥ ૧૮ ॥

અર્થ—દૂર ગએલી ગાયોને જેવી રીતે શ્રીકૃષ્ણ ખેલાવતા હતા, તેવી રીતે કૃષ્ણરૂપ અનેલી એક ગોપીએ, દૂર ગએલી ગાયોને ખેલાવી, તથા વેણુ વગાડી; અને બીજી ક્રિયાઓ પણ કરી. કૃષ્ણરૂપ થએલી ગોપીને એ પ્રમાણે કરતી જોઈને, બીજી ગોપીઓ જાણે તેઓ શ્રીકૃષ્ણના સખાઓ—ગોવાળીયાઓ—હોય, તે પ્રમાણે વાહ વાહ કહીને, તેણીનાં વખાણ કરવા લાગી. (૧૮)

૧૮ વિવેચન—

વખાણ કરનારી ગોપીઓ ગોવાળરૂપ બની છે.

હવે એક ગોપી કૃષ્ણ બનીને બીજી ગોપીના ગળામાં હાથ નાંખીને ચાલે છે—

કસ્યાંચિત્સ્વમુજૈ ન્યસ્ય, ચલંત્યાહાપરા નનુ ॥

કૃષ્ણોડઠં પશ્યત ગતિં, લલિતામિતિ તન્મનાઃ ॥ ૧૯ ॥

અર્થ—કોઈ ગોપીને ખભે પોતાનો હાથ રાખીને ચાલતી, અને ભગવાન-માંજ જેમનું ચિત્ત ચોંટી ગયું હતું, એવી કૃષ્ણરૂપ અનેલી એક ગોપી—‘હું કૃષ્ણ છઉં. મારી સુંદર ચાલ જુઓ !’ એમ કહેવા લાગી. (૧૯)

૧૯ વિવેચન—

‘અહં કૃષ્ણઃ’ દૈતભાવનો અભાવ થઈ ગયો. ‘તન્મનાઃ’ શબ્દ સૂચવે છે કે—તન્મનાઃ પુરૂષ હોય તેમનેજ દૈતભાવનો અભાવ થાય. ‘લલિતરસાયન’ ગ્રન્થમાં મહાન્ વેદાંતી મધુસૂદન સરસ્વતી કહે છે કે—

૧૮ પદ્યછેદ—યદ્વદ્ કૃષ્ણઃ—જેવી રીતે શ્રીકૃષ્ણ કરતા હતા તેમ દૂરં ગચ્છંતિ इति દૂરગાઃ—દૂર ગએલી ગાયોને આહૂય—ખેલાવીને તમ્ અનુવર્તતીમ્—શ્રીકૃષ્ણનું અનુ-કરણ કરતી વેણું કર્ણતીં—વેણુ વગાડતી ક્રીડંતીં—અને ક્રીડા કરતી હતી તેને અન્યાઃ સાધુ इति શંસંતિ—બીજી ગોપીઓ વાહ વાહ કહીને વખાણ કરતી હતી.

૧૯ પદ્યછેદ—કસ્યાંચિત્ સ્વમુજૈ ન્યસ્ય—કોઈ ગોપી ઉપર પોતાનો હાથ રાખીને ચલંતી—ચાલતી. તસ્મિન્—પર મનઃ યસ્યાઃ સા તન્મનાઃ इति, અપરા—ભગવાનમાંજ જેનું ચિત્ત લાગી ગયું હતું એવી બીજી ગોપી નનુ અહં કૃષ્ણઃ—હું કૃષ્ણ છઉં. લલિતાં ગતિં પશ્યત—(મારી) સુંદર ચાલ જુઓ. इति આહ—એમ ખેલવા લાગી.

મગવાન્ પરમાનંદ-સ્વરૂપઃ સ્વયમેવ હિ ॥

મનોગતસ્તદાકાર-રસતામેતિ પુષ્કલમ્ ॥ ૧૦ ॥

અર્થ—નિશ્ચે શ્રીભગવાન્ પોતેજ પરમાનંદ સ્વરૂપ છે. તે મનમાં પ્રવેશતાં, મન પુષ્કળ રીતે તદાકારભાવને પામે છે.

સર્વભૂતેષુ યઃ પદ્યેદ-મગધદ્ભાવમાત્મનઃ ।

ભૂતાનિ મગધત્યાત્મ-ન્યેષ ભાગવતોત્તમઃ ॥૪૫॥

ઈશ્વરે તદધીનેષુ, બાલિશેષુ દ્વિષત્સુ ચ ।

પ્રેમમૈત્રી કૃપોપેક્ષા, યઃ કરોતિ સ મધ્યમઃ ॥૪૬॥

અર્ધ્યામેષ હરયે, પૂજાં યઃ શ્રદ્ધયે હતે ।

ન તદ્ભક્તેષુ ચાન્યેષુ, સ ભક્તઃ પ્રાકૃતઃ સ્મૃતઃ ॥૪૭॥

[ભાગ. ૧૧-અ. ૨]

અર્થ—હું ચૈતન્યરૂપ પરબ્રહ્મપણાથી સર્વ પદાર્થોમાં પરોવાઈને રહેલો છઉં; અને સર્વ પદાર્થો મારા પરબ્રહ્મ સ્વરૂપમાં અધ્યસ્ત છે—સમાઈને રહ્યાં છે; એમ જે પુરૂષ યથાર્થ રીતે જાણે છે, તે ઉત્તમ (વૈષ્ણવ) ભક્ત કહેવાય છે. [૪૫] જે પુરૂષ ઇશ્વર ઉપર પ્રેમ રાખે, ઇશ્વરના ભક્તો સાથે મૈત્રી રાખે, મૂર્ખોના ઉપર કૃપા કરે, અને શત્રુઓની ઉપેક્ષા રાખે, તે મધ્યમ (વૈષ્ણવ) ભક્ત સમજવો. કારણ કે તેનામાં એટલી ભેદબુદ્ધિ છે. (૪૬). જે પુરૂષ શ્રદ્ધા રાખીને મૂર્તિમાંજ ભગવાનની પૂજા કરે, પણ ભગવાનના ભક્તોની પૂજા ન કરે; અને બીજાઓની પૂજા પણ ન કરે; તે પુરૂષ પ્રાકૃત (વૈષ્ણવ) ભક્ત સમજવો.

દ્રવીભૂત—કહેવાતો ભાવ એ છે કે દ્રવીભૂત થવું, તેજ ભક્તિનું સાચું સ્વરૂપ.

વ્રતસ્ય મગધદ્ધર્માદ્-ધારાવાદિકતાં ગતા ॥

સર્વેશે મનસાં વૃત્તિર-ભક્તિરિત્યભિધીયતે ॥૩॥

[ભક્તિરસાયન].

અર્થ—ભગવદ્ ધર્મો વડે, દ્રવીભૂત થએલું ચિત્ત, પોતાની વૃત્તિઓ સહિત સર્વેશ્વર ભગવાન્ પ્રત્યે, જળના પ્રવાહની માફક વહે, ત્યારે તે ભાવને ભક્તિ કહેવામાં આવે છે. [૩]

વિસૃજતિ હૃદયં ન यस્ય સાક્ષાદ્-ધરિષ્ણાભિહિતોઽપ્યઘૌઘનાશઃ ॥

પ્રણયરશનયા ધૃતાંઘ્રિપદ્મઃ, સ ભવતિ ભાગવતપ્રધાન ઉક્તઃ ॥૫૫॥

[ભાગ. ૧૧. અ. ૨.]

અર્થ—હરિ નામના યોગેશ્વર, નિમિરાજીને, ભગવદ્ ભક્તિની ઉત્તમતા સંબંધી અનેક વાતો કરીને, છેવટમાં બોલ્યા કે—[દ્રવીભૂત થએલા ભગવદ્ ભક્તોથી] પરવશપણમાં માત્ર નામ કિર્તન થાય, તોપણ પાપના સમુહને નાશ કરનાર ભગવાન્, પ્રેમરૂપી દોરીથી પોતાનો ચરણ બંધાઈ જવાને લીધે, જેના હૃદયને પોતે મૂકતા નથી, તે ભક્ત વૈષ્ણવોમાં ઉત્તમ ગણાય છે. [૫૫]

ચોપાધ—‘મમ ગુણ ગાવત પુલક શરીરા, ગદ્ગદ્ ગિરા નયન વહ નીરા.’

યાદ રાખવું ઘટે છે કે—દ્રવીભૂત થવાની, ઘણી ઘણી વાતો કરીએ; પણ દ્રવીભૂત થવું એ મુશ્કેલ છે. એક રાજ પ્રજા માટે તનતોડ મહેનત કરે, ત્યારે પ્રજા તેનું નામ સાંભળીને દ્રવીભૂત થાય. તેમ પ્રજા રાજ માટે મરી છૂટે, ત્યારે રાજ પ્રજા માટે દ્રવીભૂત

થામ. તે પ્રમાણેજ પતિ પત્નિ માટે, અને પત્નિ પતિ માટે, દ્રવીભૂત થામ. તે પ્રમાણેજ પ્રભુ ભક્ત માટે, અને ભક્ત પ્રભુ માટે દ્રવીભૂત થાય. દશ્ય પ્રત્યે દ્રવીભૂત થવાનો જીવને સ્વભાવ છે. કનક, કાંતા અને કીર્તિ દશ્યના મોટાં દાર છે-દશ્યનાં એજ-ટો છે.

રાખ ચોળાને બેઠેલા મોટા સંત પણ, કનક કાંતાને દેખીને દ્રવીભૂત થાય. કદિ તેમાંથી બચે, તો કીર્તિના કુવામાં લપસી પડે. આ ત્રણ વ્યાધિઓથી મુક્ત હોય, તે પુરુષ ધશ્વરને રસ્તે આવી શકે. ધશ્વર માટે દ્રવીભૂત થવાની આશા રાખનારે, આ ત્રણ વ્યાધિઓનો પ્રથમ નાશ કરવો જોઈએ.

આ વિષયમાં ઉંડા ઉતરીને જોશો, તો ખાત્રી થશે કે-તિથોમાં, મંદિરામાં, (ધાર્મિક) મેળાવાડાઓમાં, કથાવાર્તાઓમાં દોડ્યાં આવતાં અનેક સ્ત્રી પુરુષોને, સોએ નવાણુ ટકા, ઉપલા ત્રણ ભયનું ભાનજ નથી. તેમાંથી મૂક્ત થવા તેઓ કદિ વિચાર પણ કરતા નથી. ધરખાર તજીને બેઠેલા, અને ભગવાંથી ભગવાનરૂપ થએલા-સાધુ સન્યાસિઓ-પણ, સોએ નવાણુ ટકા, ઉપર જણાવેલી ત્રણ જોમણીઓના ખપ્પરમાં ખપી જતા જોવામાં આવે છે.

તેથીજ અત્યારે જ્યાં જુઓ ત્યાં-ધર્માભાસ, જ્ઞાનાભાસ, ભક્ત્યાભાસ, કર્માભાસ, ક્રિયાભાસ, ત્યાગાભાસ, ભાષણાભાસ, કથાભાસ, કીર્તિનાભાસ વિગેરે-વિગેરે બનાવટી-ગીલે-રીયો-નકલી દાગીનો ધણો વધી પડ્યો. હજી આ રિયતિમાં કાંઈક સુધારો કરવો હોય, તો નવા મંદિરો ન કરતાં, જે જીનાં છે તેને સુદૃઢ કરો. સર્વનો સિદ્ધાંત ધશ્વરને પામવાનો હોવાથી, એક બીજા સંપ્રદાયો પ્રત્યે પ્રેમ રાખો, અને નિંદાને તજો. નવા નવા સાધુઓ ઉભા કરવા કરતાં, જે જીના છે તેમને સારા કરો. તિત્ર વૈરાગ્ય વિના, ત્યાગાશ્રમના ક્ષેત્રમાં આવતા આજસુ લોકોને અટકાવો. ‘અમુક અવસ્થા થયા પહેલાં, અને અમુક પરીક્ષા આપ્યા પહેલાં, અને શ્રી શંકરાચાર્ય પસંદ કરે, તે પહેલાં કાંઈથી સાધુ થવાય નહીં, એવી મર્યાદાઓ આંધો.

ભગવાં પહેર્યોં પછી, જેઓ કનકકાંતામાં અગર મઠ-મકાનની માલેકીમાં રંજાયા હોય-કલંકીત થયા હોય; એવા ત્યાગીઓને બેરાગી સમજીને, તેમને તેમના બંધનથી મુક્ત કરો; કારણ કે બિન અધિકારી, નિરક્ષર અને સ્વચ્છંદી સાધુઓએ અને સન્યાસીઓએ, સનાતન ધર્મ તોડી ફેડી નાંખ્યો છે. અવ્યવસ્થિત કરી નાંખ્યો છે, અને સંપૂર્ણ રીતે વગાળ્યો છે.

કેટલાએક આચાર્યોએ અને એવા લેભાગુ સાધુઓએ, બ્રાહ્મણોની આજીવિકામાં હાથ ધાલ્યો છે. ધણા બ્રાહ્મણો તેથી ગભરાઇને પોતાનું ક્ષેત્ર મૂકીને નાઠા છે. યાદ રાખવું ઘટે છે કે-બ્રાહ્મણો છે, ત્યાં સુધીજ સનાતન છે. બ્રાહ્મણો નથી તો સનાતન પણ નથી. ‘પાંચાળ બ્રાહ્મણ’, ‘નાઈ બ્રાહ્મણ’, એવા નવા નવા બ્રાહ્મણો ધડવા કરતાં, જે બ્રાહ્મણો છે; તેમને સંભાળી લ્યો. તેમાંએ જેઓ પોતાનું ક્ષેત્ર મૂકીને અન્ય ધર્મામાં નાઠા નથી, અને સદ્ધર્મ પરાયણ છે, તેમનો વિશેષ સત્કાર કરો. સત્સંગ મંડળોને કલાસના જેવાં બનાવો. એટલે શાસ્ત્રમાં જે લખ્યું હોય, તે સૌ વાંચી શકે અને સમજી શકે, એવાં કરો. એક ભણેલો (વક્તા) ભણે (વાંચે), અને બાકી ડોખાં (આજસુ શ્રોતાઓ) જેકાં બ્યાય, અગર માળાઓ તાણે જાય, તે રીતભાતને અટકાવો. એટલે-કથા વખતે શ્રોતાવક્તાના હાથમાં, એકજ પ્રકારનાં [જરા-પણ ફેરફાર રહિત] પુસ્તકો આપો. વણીશ્રમના ધર્મો સૌ પ્રીતિથી પાળો.

ગોપીઓ ભગવાન માટે દ્રવીભૂત થઇ. તેમ આપણે ભગવાન માટે કેમ દ્રવીભૂત થતાં નથી? તેનાં કારણોને વિચાર કર્યો. આ બધી બાબતો [આ બધાં કારણો] ૮+૫=૧૩ જેવાં ૨૫૯ છે; કાષ્ઠથી ના પડાય એવાં નથી; તોપણ અંદસોસની વાત એ છે કે-સત્ય વાતનો અનાદર કરનારા, અને અસત્ય વાતના ટોપલા ઉપાડનારા અનેક છે. તેથી આ ગુણ વાતો છે. અધિકારીઓને કહેવાય એવી છે.

હવે ગોવર્ધન તોળવાનું એક ગોપી અનુકરણ કરે છે—

મા મૈષ્ટ વાતવર્ષાભ્યાં, તન્નાર્ણ વિહિતં મયા ॥

इत्युक्तवैकेन हस्तेन, यतंत्युभिदधेऽम्बरम् ॥૨૦॥

અથ —કૃષ્ણરૂપ થએલી એક ગોપીએ કહ્યું કે-‘પવન અને વરસાદથી તમે ખીશો નહીં, તે બેથી તમારૂં રક્ષણ કરવાનો ઉપાય હું કંઈ છઉં.’ એમ કહીને યત્ન કરતી તે સ્ત્રીએ, એક હાથથી પોતાનું [ઓઢવાનું] વસ્ત્ર ઉંચું ધરી રાખ્યું. [૨૦]

૨૦ વિવેચન—

ગોપીએ જે વસ્ત્ર ધરી રાખ્યું. તે ગોવર્ધન ધરી રાખ્યો, એમ સમજવું. ગોપીઓએ એમ પણ સૂચવ્યું કે-શ્રીકૃષ્ણમાં આપણે શ્રદ્ધા હતી, તો ગોવર્ધન ઉંચો થયો, અને છત્રરૂપ અદ્ધર રહ્યો. તે પ્રમાણે જ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણમાં શ્રદ્ધા રાખશું, તો ભગવાન આપણા વિરહ દુઃખનો નાશ કરશે. ઈંદ્રનો ગર્વ હતો, તેમ પ્રભુએ આપણો ગર્વ પણ હરિ લીધો.

હવે એક ગોપી કાલિયનાગના દમનનું અનુકરણ કરવા લાગી—

आरुह्यैका पदाक्रम्य, शिरस्याहापरां नृप ॥

दुष्टाहं गच्छ जातोऽहं, खलानां ननु दण्डधृक् ॥૨૧॥

અર્થ—હે પરીક્ષિત રાજા! [એક ગોપી કૃષ્ણ બની, અને ખીલ ગોપી કાલિયનાગ બની. પછી] એક ગોપી ઉપર ખીલ ગોપી ચડીને. પગથી તેણીના માથાને દબાવીને બોલી કે-‘હે દુષ્ટ સર્પ! જતો રહે. (કારણ કે) ખલ પુરૂષોને શિક્ષા કરવા મેં અવતાર લીધો છે. [૨૧]

૨૦ પદ્યછેદ—એક ગોપીએ વાતવર્ષાભ્યાં મા મૈષ્ટ-પવન અને વરસાદથી તમે ખીશો નહીં. તામ્યામ્ ત્રાણં (રક્ષણ) મયા વિહિતં-તેથી રક્ષણનો ઉપાય હું કંઈ છઉં. इति उक्त्वा-એ પ્રમાણે કહીને. यतंती-[યતમાના બેઠાએ] યત્ન કરતી તે સ્ત્રીએ एकैन हस्तेन અંબરં उन्निदधे-એક હાથથી વસ્ત્રને ઉંચું ધરી રાખ્યું.

૨૧ પદ્યછેદ—નૃપ-હે રાજા! अपरां एका आरुह्य-એક ગોપી ઉપર ખીલ ગોપી ચડીને. शिरसि पदा-આક્રમ્ય-પગથી તેના માથાને દબાવીને બોલી કે-हे दुष्टाहं गच्छ-હે દુષ્ટ સર્પ! જતો રહે. खलानां दण्डधृक् ननु अहं जातः-ખલ પુરૂષોને શિક્ષા કરવાનું મેં અવતાર લીધો છે.

૨૧ વિવેચન—

‘નૃપ’—‘કોટિ બ્રહ્માંડોના નાથ પાસે, આ ગામડાની બરવાડો કોણુ !’ અગર ‘આવી બરવાડોના લાડથી છડી ગએલો સ્વચ્છંદો શ્રીકૃષ્ણ, કોટિ બ્રહ્માંડોના નાથ કેમ કહેવાય !’ અથવા ‘જેને સારી દુનિયાના સંતો શોધે; તેમને આ ગોપીકાઓ રમવાના ઔલ (દહા)ની માફક, કાં આમતેમ ઉછાળે !’ અથવા—‘જેણે મારા દાદા અર્બુનને કુરુક્ષેત્રના મેદાનમાં ચાના-ચૂતથી સ્નાન કરાવ્યું, તે આ જ્ઞાની શ્રીકૃષ્ણ !’—એવા કોઇ પણ પ્રકારના કુતર્કમાં ન તણાઇ જવા માટે, શ્રીશુકદેવજીએ પરીક્ષિતને સાવધાન કર્યાં. ગાડાવાળો રસ્તાનો ઢાળ દેખીને, ગાડામાં બેઠાં હોય, તેમને સાવધાન રહેવાનું સૂચવે. ગાડાવાળાનું કહ્યું ન માને, તેમનાં પાધડાં ઉડી જાય; તેમ કથા પ્રસંગમાં ગોપિકાઓની ઉન્મત્ત દશા દેખીને, શ્રી શુકદેવજીએ પરીક્ષિતને સાવધાન રહેવા—કુતર્કના પૂરમાં તણાઇ ન જવા—સૂચવ્યું.

હજી ગોપીઓ શ્રીકૃષ્ણે કરેલી લીલાઓનું અનુકરણ કરે છે—

તત્રૈકોવાચ હે ગોપા, દાવાર્ષિ પદ્યતોલ્લખનમ્ ॥

ચક્ષૂંષ્યાશ્વપિદધ્વં, વો વિધાસ્યે ક્ષેમમંજસા ॥૨૨॥

વદ્ધાડન્યયા સ્ત્રજા કાચિત્-તન્વી તત્ર ઉલ્લ્લલે ॥

મીતા સુદક્ પિધાયાસ્યં, મેજે મીતિવિદમ્બનમ્ ॥૨૩॥

અર્થ—તે પછી [કૃષ્ણરૂપ બનેલી] એક ગોપી બોલી ‘હે ગોપો ! આ ભયંકર દાવાગ્નિને તમે, જુઓ. તમે ત્વરાથી આંખો વિંચી જાઓ. હું તમારે સહેજમાં રક્ષણ કરીશ.’ [૨૨] ત્યાં વળી યશોદા રૂપે બનેલી એક ગોપીએ, કૃષ્ણરૂપ બનેલી બીજી નાના શરીરવાળી ગોપીને, માળાથી ખારણીયા સાથે બાંધી. માળાથી બાંધેલી ગોપીની આંખ સુંદર હતી. તે પોતે ડરી ગઈ હોય, એવી રીતે મુખ ઢાંકીને, ભયનું અનુકરણ કરવા લાગી. [૨૩]

૨૨-૨૩ વિવેચન—

૨૨ મા શ્લોકમાં શ્રીકૃષ્ણે દાવાનળથી કરેલા બચાવનું અનુકરણ કર્યું, અને ૨૩ મા શ્લોકમાં શ્રીકૃષ્ણને યશોદાજીએ ખારણીએ બાંધ્યા હતા—પ્રભુ દામેદાર બન્યા હતા, તે લીલાનું ગોપીએ અનુકરણ કર્યું.

૨૨ પદ્યછેદ—તત્ર યકા ઉવાચ-ત્યાં એક ગોપી બોલી. હે ગોપા !—હે ગોપો ! ઉલ્લખન દાવાર્ષિ પદ્યત-આ ભયંકર દાવાગ્નિને તમે જુઓ. ચક્ષુર્ષિ આશુ અપિ દધ્વં-ત્વરાથી આંખો વિંચી જાઓ. વઃ ક્ષેમં મંજસા વિધાસ્યે-હું તમારે રક્ષણ સહેજમાં કરીશ.

૨૩ પદ્યછેદ—તત્ર-ત્યાં વાળી. ઉલ્લલે-ખારણીયા સાથે. અન્યયા-યશોદા બનેલી બીજી ગોપીથી. સ્ત્રજા વદ્ધા કાચિત્ તન્વી-માળાથી બાંધેલી બીજી નાના શરીરવાળી કૃષ્ણરૂપ બનેલી ગોપી. મીતા-બીનેલી સુદક્-સારી દષ્ટિવાળી. આસ્યં વિધાય-મુખ ઢાંકીને. (ડાળ કરીને) મીતિ વિદમ્બયતિ इति મીતિવિદમ્બનમ્ [इति આસ્યં મુખ] મેજે-ભયનું અનુકરણ કરવા લાગી.

પંદરથી ૧૯ સુધીના શ્લોકમાં, પૂતનાવધ, શકટભંગ, તૃણાવર્તવધ, વતસપાલનલીલા, વિંગેરે લીલાઓ, ભાગવતમાં વર્ણુઆ પ્રમાણે-ક્રમપૂર્વક-જણાવી; પણ ૨૦ થી ૨૩ સુધીના શ્લોકમાં તે ક્રમ જળવાયો નથી. તેનું કારણ-ગોપિકાઓના ચિત્તની વિહ્વળતા. ગોપિકાઓના ચિત્તની વિહ્વળતા જોઈને, તે વિહ્વળતામાં લલચાએલા શ્રીકૃષ્ણે પણ વિહ્વળ બન્યા; અને લીલાઓનો ક્રમ ચૂકી ગયા. હરિરસ ગાતાં હરખાઈ જાય, વિહ્વળ બની જાય-ચિત્ત ઉભરાઈ જાય-એવા કથાકારો આજકાલ ક્યાં છે ? કથાની કીમત (બેટ) ઠરાવીને, કથા કરનારા (પંડિતો, જ્ઞાનીઓ, ભકતો અને હરદાસો) કોઈ કોઈ વખત ગદ્ગદ કંઈ જણાય છે; પણ 'તેમનો ગદ્ગદાટ નાટકશાળાના એકટર જેવો કૃત્રિમ છે,' એમ તેમને પોતાને પણ ઘણીવાર ખાતરી થાય છે. જેમ હીરામોતીના સોદામાં ભલભલા ઠગાઈ જાય; તેમ શ્રીહરિની ભક્તિમાં, ભલભલા ભૂલા પડે-ઉંચેથી નીચે પડે. જ્ઞાનવૈરાગ્યની ચાંખડી સારી હોય, તેઓજ બચી શકે-તેઓજ ધર્મની લપસણી ભૂમિ ઉપર સિદ્ધિ ચાલી શકે. [આ બધી વાતો આકાશની છે-પાતાળવાણને યું કહીએ !]

હવે શ્રીકૃષ્ણનાં પગલાંનો પતો લાગે છે—

एवं कृष्णं पृच्छमाना, वृन्दावनलतास्तरु ॥

व्यचक्षत वनोद्देशे, पदानि परमात्मनः ॥૨૪॥

पदानि व्यक्तमेतानि, नन्दसुनोर्महात्मनः ॥

लक्ष्यन्ते हि ध्वजाम्भोज-वज्राङ्कुशयवादिभिः ॥૨૫॥

અર્થ—આ પ્રમાણે વૃંદાવનની લતાઓને અને વૃક્ષોને, શ્રીકૃષ્ણના સમાચાર પૂછતી ગોપિકાઓએ, વનના એક ભાગમાં, પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણનાં પગલાં દેખ્યાં. [૨૪] પગલાં જોઈને વિચાર કર્યો કે-આ પગલાં નંદજીના પુત્ર પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણનાંજ જણાય છે. કારણકે તે પગલાં-ધ્વજ, કમલ, વજ્ર, અંકુશ, અને યવાદિ રેખાનાં ચિન્હોથી અંકિત થએલાં છે. [૨૫]

૨૪-૨૫ વિવેચન—

‘તદ્વિષ્ણોઃ પરમં પદં સદા પश्यन्ति सुरयः ।’ શ્રુતિ કહે છે કે-વિષ્ણુના પરમ પદને સર્વેજ મનુષ્યો જુએ છે. અહીં ‘પદ’ એટલે સ્થાન અગર સ્વરૂપ વિગેરે. આ ૨૪ મા શ્લોકમાં ‘પદાનિ’ શબ્દ લખીને સૂચ્યું કે-‘પદ’ એટલે ‘સ્થાન’ નહીં, પણ પગલાં.

૨૪ પદ્યછંદ—एवं वृन्दावनलताः तरुन् च-આ પ્રમાણે વૃંદાવનની લતાઓને અને વૃક્ષોને કૃષ્ણં પૃच्छमानाઃ-કૃષ્ણના સમાચાર પૂછતી ગોપિકાઓએ વનસ્થ ઉદ્દેશો-વર્નના પ્રદેશમાં પરમાત્મનઃ પદાનિ વ્યચક્ષત-પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણનાં પગલાં દેખ્યાં.

૨૫ પદ્યછંદ—एतानि पदानि महात्मनः नन्दसुनोः (सन्ति) इति व्यक्तं लक्ष्यन्ते-આ પગલાં નંદજીના પુત્ર મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણનાં છે એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. हि-કારણકે. ध्वजश्च अम्भोजश्च वज्रश्च अङ्कुशश्च यवश्च आदयः येषां तानि तानि-ધ્વજ, કમલ, વજ્ર, અંકુશ, અને યવ આદિ રેખાનાં ચિન્હોથી તે પગલાં અંકિત થએલાં છે.

જે જેને શોધે, તે તેને જડે. Where there is will, there is way. નહીં તો અમે ક્યાં ! અને તમે ક્યાં ? અમારા પાડોશમાં છે, તે અમને ઓળખતાં નથી; અમારાં સગાં છે, તે પણ અમને ઓળખતાં નથી; અને તમે અમને ક્યાંથી ઓળખો ! અત્યારમાં તમે શેનાં દોડ્યાં આવો ! કાંઈક છે. તેથી તમે અમને ખટકો રાખીને મળો છો; અને આવી કલ્યાણની વાતો સાંભળો છો. ગોપિકાઓ શ્રીકૃષ્ણની શોધમાં હતી, તેથી તેમને શ્રીકૃષ્ણનાં પગલાં દેખાયાં.

શ્રીકૃષ્ણનાં પગલાંમાં ચિન્હો—ધ્વજ, કમળ, ચક્ર, અંકુશ, યવ (જવ) વજ્ર વિગેરે. આ ચિન્હોની ગોઠવણ નીચે પ્રમાણે છે—જમણા ચરણના અંગુઠાના મૂળમાં ચક્ર. જમણા ચરણની મધ્ય આંગળીના મૂળમાં કમળ. કમળની નીચેના ભાગમાં ધ્વજ. ટચલી આંગળીના મૂળ પાસે વજ્ર. પાનીના મધ્યમાં અંકુશ. અંગુઠાના ભાગમાં યવ(જવ). ધ્વજનું ચિન્હ ભકતોને વસવાનું નિર્ભય સ્થાન સૂચવે છે. કમળનું ચિન્હ ભકતોને સૂચવે છે કે—‘આ સેવવા જેવું છે.’ અગર સૂચવે છે કે—‘કમળમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા બ્રહ્મા પણ આ ચરણને સેવે છે, માટે વર્ણાશ્રમના અભિમાનમાં ન અંભઈ જતાં, આ ચરણને સેવજો.’ ચક્રનું ચિન્હ રક્ષા સૂચવે છે. અંકુશનું ચિન્હ મનના નિગ્રહનું ભાન કરાવે છે. યવ (જવ)નું ચિન્હ આ ચરણ સેવનારની કીર્તિની ખાત્રી કરાવે છે. વજ્રનું ચિન્હ ભકતોના પાપના પવિત્રતાનો નાશ સૂચવે છે.

આદિ શબ્દ સૂચવે છે કે—‘આ સિવાય બીજાં ચિન્હો પણ છે. પ્રભુના ચરણના ચિન્હોના સંબંધમાં પદ્મપુરાણમાં, બ્રહ્માજી અને નારદનો સંવાદ છે. તેનો સાર કહું તે સાંભળો.

જમણા ચરણમાં—ધ્વજ, પદ્મ, વજ્ર, અંકુશ, યવ, સ્વસ્તિક, ઉધ્વરેખા, તથા અષ્ટ-કોણ એમ આઠ ચિન્હો છે.

ડાબા ચરણમાં છંદ્રધનુષ્ય, ત્રિકોણ, કલશ, અર્ધચંદ્ર, અંબર, મત્સ્ય અને ગોપદ એમ સાત છે.

આ ઉપરાંત જાંભુ(ફળ)ના આકારનું ચિન્હ કેટલીએકવાર જોવામાં આવે છે. કુલ સોળ ચિન્હો થયાં.

ઉધ્વપુંડ—ઉલું તિલક—આ વિષયના ચરણના પગલાનું ચિન્હ છે. આ પગલામાં શંખચક્રાદિ જે નિશાન છે, તે નિશાન પણ કેટલાએક વૈષ્ણવો ધારણ કરે છે.

તિલક—ત્રિપુંડ અને ઉધ્વપુંડ શાસ્ત્ર સંમત છે. તોપણ આજકાલ જેમ દુકાન-વાળા વેપારીઓએ, પોતાના માલની ઓળખ માટે, અમુક ટ્રેડમાર્ક ઠરાવી હોય છે; તેમ નવા નવા સંપ્રદાયોએ, પોતાના અનુયાયીઓને બીજાથી અલગ રાખવા માટે, જુદાં જુદાં તિલકો બનાવ્યાં છે. આ તિલકો બાહ્યાર છે; તોપણ સંપ્રદાયના ગૌરવરૂપ છે. ‘હું કોણ ?’—‘હું અમુક સત્પુરુષનો શિષ્ય’—‘મારે ખોટું ન કરવું જોઈએ’—એવું ભાન કરાવનાર આ તિલકો છે. તિલકવાળો જગતના વ્યવહારમાં પાપના પોટલા ખાંધે, તો તેના ભાલમાં તિલક દેખીને, લોકો પણ તેને ઠપકો દે છે કે—‘મેર મુવા ! ભાલમાં ગ્માસું તિલક છે, અને મુખમાં અપશબ્દ શા ! મુખમાં બીડી શી ? તું તિલકવાળો અહીં દારૂના પીઠામાં ક્યાંથી !’ વિગેરે વિગેરે. તાત્પર્ય—તિલક કરવાં તે પણ સાઈ છે.

તિલક ગમતાં નથી—આજકાલ બાળકોને તિલક ગમતાં નથી, તેનું મૂખ્ય કારણ એ છે કે—સોએ પંચાણુ ટકા—તિલક ફારસરૂપ બન્યાં છે—પાખંડરૂપ બન્યાં છે. દરેક ગુરૂએ અને આચાર્યે, તિલકને મહિમા વધારવા માટે, પોતાના સંપ્રદાયના જીવોને સદાચારમાં પ્રીતિ કરાવવી ધટે છે. તિલકને શોભાવવાં હોય, તો તિલકવાળાઓએ તે તે સંપ્રદાયના આદર્શરૂપ બનવું જોઈએ.

હવે તે પગલાંને આધારે આધારે ગોપિકાઓ પ્રભુને આગળ શોધે છે—

તૈસ્તૈઃ પદૈસ્તત્પદવી—ગત્યેષ્વન્યોઽગ્રતોઽબલાઃ ॥

વધ્વાઃ પદૈઃ સુપૃક્તાનિ, વિલોક્તાતાઃ સમબ્રુવન ॥૨૬॥

કસ્યાઃ પદાનિ ચૈતાનિ, યાતાયા નન્દસ્રુના ॥

અંસન્યસ્તપ્રકોષ્ટાયાઃ, કરેણોઃ કરિણા યથા ॥૨૭॥

અર્થ—પછી તે તે પગલાંથી શ્રીકૃષ્ણના માર્ગને, આગળ આગળ શોધતી તે ગોપિકાઓએ, કેઇ પ્યારી સ્ત્રીનાં પગલાં સાથે, શ્રીકૃષ્ણનાં પગલાંને જોડાઈ ગએલાં જોઈને, ખેદ પામીને કહેવા માંડયું કે—‘જેમ હાથીની સાથે હાથણી વિહાર કરે, તેમ ભગવાનની સાથે ગએલી—ભગવાનની સાથે વિહાર કરતી—અને ભગવાનના ખભા ઉપર પોતાનું કાંડું મૂકનારી, કઈ ગોપીનાં આ પગલાં છે ?’ [૨૬-૨૭].

૨૬-૨૭ વિવેચન—

આગળ શોધતાં શોધતાં ગોપિકાઓ એક બીજાને કહે છે.

રાગ—હુમરી, તાલ ચલિત.

મેરા પ્રિય મુકે દિખલાદોરે,

કેઇ આનકે આજ મિલાદોરે—મેરાં ટેકાં

મેં વિરહણુ નિત રહું ઉદાસી, પ્રિય મિલનકી અતિ પિયાસી;

પ્રેમકા નીર પિલાદોરે—

મેરાં

વર્ષાબિન ચાતક દુઃખ પાવે, નીર બિના મછલી તરસાવે;

હાલ મેરા અતલાદોરે—

મેરાં

૨૬ પદ્યછંદ—તૈઃ તૈઃ પદૈઃ તસ્ય પદવી—તે પગલાંથી કૃષ્ણના માર્ગને. અગ્રતઃ અન્વિષ્ણંત્યઃ અબલાઃ—આગળ આગળ શોધતી ગોપિકાઓએ. વધ્વાઃ પદૈઃ સુપૃક્તાનિ વિલોક્ત—કેઈ પ્યારી સ્ત્રીના પગલાં સાથે શ્રીકૃષ્ણનાં પગલાંને જોડાઈ ગએલાં જોઈને. આર્તાઃ સમબ્રુવન—ખેદ પામેલી તેઓ બોલવા લાગી.

૨૭ પદ્યછંદ—કરિણા યથા—હાથીની સાથે. યાતાયાઃ કરેણોઃ—જેમ હાથણી જાય તેમ. નન્દસ્રુના યાતાયાઃ—ભગવાનની સાથે ગએલી. ચ—અને અંસે ગ્યસ્તઃ પ્રકોષ્ઠઃ [કાંડું—હાથ] યસ્યાઃ સા—તસ્યાઃ ઇતિ કસ્યાઃ—ભગવાનના ખભા ઉપર પોતાનું કાંડું મૂકનારી આ કઈ ગોપીનાં. યતાનિ પદાનિ—આ પગલાં છે ?

મેં ગુણહીન કપટછલ ભરિયાં, કેસે મુઝે પર હોય નજરિયાં;
દિલપર ક્યા દિલાદોરે— મેરા૦
ચરણકમળકી દાસી તેરી, બ્રહ્માનંદ અરજ સુન મેરી;
સુખકી સેજ સુલાદોરે— મેરા૦

જંઝોટી હુમરી, તાલ ૩.

મિલાદો સખિ શ્યામ સુંદર—મોહે આજ—ટેક૦
રાતદિવસ મોહે ચૈન ન આવે, બૂલ ગયે સખ કાજ;
ખાનપાન પરહન ન સુહાવે, બિન દેખે ઘ્રજરાજ—મિલા૦
જોગન બનકર બનબન હુંદું, છોડ જગતકી લાજ;
બ્રહ્માનંદ બિના હરિદર્શન, બિરથા સાજ સમાજ—મિલા૦

આ પ્રમાણે ગાતી ગાતી આગળ ચાલી, ત્યાં કૌતુક દીકું. હાથીની સાથે હાથણી
કાણુ ? કોઈએક ગોપિ કૃષ્ણની સાથે છે એમ ગોપિકાઓએ પાછળ ૧૧ મા શ્લોકમાં
સૂચવ્યું છે; પણ તે કાણુ છે ? તેનું સૂચન ત્યાં નથી, તેમ અહીં પણ તેનું નામ નથી.
આ શ્લોકના સંબંધમાં નરસી મહેતાએ ગાયું છે કે —

રાગ-માલવ.

આ જોની આ કેનું પગલું, પગલે પદ્મતણું એંધાણુ;
પગલાં પાસે બીજું પગલું, તેરે સોહાગણુ નૌતમ જાણુ—આ જોની૦
પૂરણુ બાગ્ય તે યુવતી કેરું, જે ગધ વહાલાની સંગે;
એકલડી અધર રસ પીશે, રજની તે રમશે રંગે—આ જોની૦

× × × ×
નયણે નીરને પંથ નિહાળે, ‘કાન’-‘કાન’ મુખ બોલે બાળ;
ચાલી ચતુરા સરવ મળીને, વનમાં ખોળે નંદનો લાલ—આ જોની૦
જોતાં જોતાં વનમાં આવ્યાં, દીડી એક સાહેલી;
ધૂતારાનાં લક્ષણુ જો જો, ગયો એકલડી મેલી—આ જોની૦
ન દીડા નાથ ગોપી પાછાં આવ્યાં, જળ જુમનાને તીર;
બાળલીલા કીધી તે વારે, પ્રગટયા હળધર વીર—આ જોની૦
રાસ આરંભ્યો સર્વ શામા મળી, સુરનર ‘જે-જે’ કીધો;
ગોપીમાં હું તો નરસૈયો, પ્રેમ સુવારસ પીધો—આ જોની૦

આત્મા:—ગોપિકાએને આટલો બધો ભગવદ્ભાવ વધ્યો, તોપણ મત્સર-ધર્મોએ
તેમયે પીડી. તાત્પર્ય-પરમપદના દરવાજા સુધી, કામકોષાદિ સાવધાન રહીને, મુમુક્ષુએને
શ્રીહરિથી વિમુખ કરે છે. દેહ હોય ત્યાં સુધી વ્યાધિનો ભય, તેમ મન હોય ત્યાં સુધી
આધિ [માનસીક રોગો]નો ભય રહે છે.

કરેજો: કરિણા ચચા—હાથીની સાથે હાથણી જમ તેવી રીતે. એક બીજના
ગળામાં હાથ નાંખીને ચાલવાથી, દંપતીને સ્પર્શસુખનો વિશેષ લાભ થાય. સ્પર્શસુખ હાથીને
બહુ વ્હાલું છે, તેથી અહીં હાથીનું દર્શન આપ્યું.

‘કસ્યાઃ પદાનિ ચ પતાનિ—આ પગલાં કઈ સ્ત્રીનાં છે’ એમ કહિને ગોપિ-ઓએ સૂચવ્યું કે—‘શ્રીકૃષ્ણ સાથે કઈ ગોપિ છે? તે અમે જાણતાં નથી.’

‘જે સ્ત્રી શ્રીકૃષ્ણ સાથે છે તે ભાગ્યશાળી છે’, એમ ગોપિકાઓ હવે કહે છે—

અનયાઽઽરાધિતો નૂનં, ભગવાન્હરિરીશ્વરઃ ॥

યક્ષો વિહાય ગોવિન્દઃ, પ્રીતો યામનયદ્રઃ ॥ ૨૮ ॥

અર્થ—ગોપિકાઓ તે સંબંધમાં આગળ બોલી કે—‘આ ગોપીએ અવશ્ય ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની (પૂર્વજન્મમાં) આરાધના કરેલી હોવી જોઈએ. કારણકે તેણીનાથી પ્રસન્ન થએલા ગોવિન્દ, આપણને તજીને, તેણીને એકાંતમાં લઈ ગયા.’ (૨૮)

૨૮ વિવેચન—

નૂનં અનયા આરાધિતઃ—આ ગોપિએજ ભગવાનની સાચી આરાધના કરી—સાચી ભક્તિ કરી. કારણકે તેણીને તે ભક્તિના ફળમાં પોતે મળ્યા. પાનસો વિદ્યાર્થીમાં જે સૌથી પહેલે નંબરે આવે, તેજ ભણ્યો ગણાય. તેમ દરેક ગોપિએ ગૌરપૂજવા આવતી હતી ખરી, પણ આ ગોપીને પૂજનનું ફળ તુરત મળ્યું. આ ગોપિએજ અભિમાન ન કર્યું—આ ગોપિએજ શ્રીકૃષ્ણને પોતાની દીનતાથી વશ કર્યા—એ ભાવ છે.

રાધા—રાધા શ્રીકૃષ્ણની પ્યારી સખી છે. રાધા રાસની રસેશ્વરી છે. રાધા ભક્તોના ભજનના તંત્રુરોનો તાર છે. શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિમાં રાધા પ્રથમ પદ ભોગવે છે. જેમ સિતા વિના રામ લુખા—તેમ રાધા વિના શ્યામ લુખા. જેમ ચંદ્રની ચાંદની તેમ શ્રીકૃષ્ણની રાધા. જેમ સૂર્યને પ્રકાશ તેમ કૃષ્ણને રાધા. ‘રાધાવલ્લભી’ નામનો એક મોટો સંપ્રદાય છે. ગુજરાતમાં તેમનાં ઘણાં મંદિરો છે; અને વૃંદાવનમાં તેમની મુખ્ય ગાદી છે. વ્રજવાસી શ્રીહિતહરિવંશચંદ્ર તેમના મૂળ આચાર્ય છે.

શ્રીમદ્ભાગવત શ્રીકૃષ્ણની લીલાઓ માટેજ છે; છતાં તેમાં કોઇ ઠેકાણે રાધા શબ્દ નથી. (આ શ્લોકમાં) **અનયા રાધિતઃ** અથવા **અનયા આરાધિતઃ** શબ્દોનો સ્પષ્ટ-પ્રુક્તો—અર્થ એવો થાય છે કે—‘આ ગોપિથી શ્રીકૃષ્ણ સારી રીતે સેવાયા—સારી રીતે પ્રસન્ન કરાયા.’ આવા પ્રુક્તો અર્થને બાળુએ મૂકીને, રાસલીલાનું અનુસંધાન મેળવવા માટે, વિક્ષેપો રાધિતઃ શબ્દમાંથી ‘રાધા’ શબ્દ ઉભો કરે છે. દરેક પ્રતોમાં ડબલ અવગ્રહ (ડડ) મૂકીને સૂચવે છે કે **આરાધિતઃ** શબ્દ છે. છતાં કોઇ કોઇ ટિકાકાર ‘રાધિતઃ’ શબ્દ લખને ‘રાધાં રૂતઃ રાધીતઃ’-રાધાને પામેલા કૃષ્ણ’ એવો અર્થ કરે છે. ‘તે ગોપિએ ભગવાનનું આરાધન કર્યું’, માટે તેણીનું નામ ‘રાધા પડ્યું’ એવો અર્થ કરેવો, તે પણ વ્યાજબી નથી; કારણકે શ્રીકૃષ્ણનું આરાધન કરનારાં ઘણાં છે. તે તમામનાં નામ રાધા નથી.

૨૮ પદ્યછંદ—ભગવાન હરિઃ રૂશ્વરઃ અનયા નૂનં આરાધિતઃ—આ ગોપીએ અવશ્ય ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની આરાધના કરેલી હોવી જોઈએ. યત્—કારણકે નઃ વિહાય-અમને તજીને પ્રીતઃ ગોવિન્દઃ—રાજ થએલા ગોવિન્દ યામ્ રહઃ અનયત્—જેને એકાંતમાં લઇ ગયા.

શ્રીમદ્ભાગવત, મહાભારત, હરિવંશ અને વિષ્ણુપુરાણમાં પણ ‘રાધા’ શબ્દ નથી. મહાભારતના સંબંધમાં એમ માનવું ઘટે છે કે-મહાભારતમાં શ્રીકૃષ્ણના રાજદારી અને પ્રૌઢ જીવનના ચરિત્રો છે. તેથી તેમાં વૃંદાવનગોકુળનો ચિતાર ન આપ્યો હોય, તે બ્યાજબી છે. હરિવંશમાં શ્રીકૃષ્ણના વંશનું વર્ણન છે; તેથી પણ રાધિકાજીને તેમાં વિસારી દીધાં હોય. વિષ્ણુપુરાણમાં પણ ગોપીઓ અને રાસ સંબંધી ગોળ ગોળ વાતો કરીને, કોઇ ગોપિનું નામ આપ્યું નથી, એટલે ત્યાં પણ રાધાજીને ગુપ્ત રાખ્યાં છે. ભાગવતમાં રાધાજીને કેમ વિસાર્યાં? તે સંબંધમાં એમ માનવું ઘટે છે કે-રાધા એટલે પ્રેમનો સાગર. પ્રેમમાં સૌ વિહ્વળ બન્યાં હતાં. શ્રીશુકદેવજી પણ વિહ્વળ હતા. આ વિહ્વળતામાં શ્રીશુકદેવજી રાધાજીનું નામ દેવું, વિસરી ગયા હોય. વળી બીજું-રાધા અને કૃષ્ણ-એટલે પૂર્ણચંદ્ર અને ઉભરાતો સાગર. લૌકિક જીવોથી, આ રસ કાંઈક ગુપ્ત રાખવાના હેતુથી પણ, શ્રીશુકદેવજીએ રાધાજીનું નામ ભાગવતમાં આપ્યું ન હોય. વળી ત્રીજું-ભાગવતમાં કોઇપણ ગોપિનું નામ આપ્યું નથી, તેથી કદિ રાધાજીનું નામ ન આપ્યું હોય. વળી રાધાજીના જીવનની કથા, ગોકુલના સિમાડા સુધીજ છે. તે પણ શ્રીકૃષ્ણ ગોકુળમાં રહ્યા, ત્યાં સુધીનીજ કથા છે. ગમે એમ હોય, પણ રાસલીલામાં રાધા કોઇ ઉત્તમ પાત્ર છે. તે સંબંધી આપણે અવશ્ય કાંઈક જાણવું જોઈએ.

બંગાળામાં ચૈતન્યગૌરાંગના ગાડીઆ સંપ્રદાયમાં, શ્રીકૃષ્ણ કરતાં રાધાનો મહિમા વધારે ગવાય છે; તોપણ ત્યાંના વિદ્વાન બંકિમચંદ્ર બાણુ શ્રીકૃષ્ણની વૃંદાવનની લીલાને રૂપક માને છે, અને ‘રાધા’ને કલ્પિત-અનાવરી-વ્યક્તિ માને છે. બંકીમ પછી બંગાળામાં થએલા સુરેંદ્રમોહન બટ્ટાચાર્યે “રાધાકૃષ્ણ તત્ત્વ” નામનું પુસ્તક લખ્યું છે. તેની પ્રસ્તાવનામાં તેઓશ્રીએ, બંકિમબાણુની ગેરસમજનું સૂચન કર્યું છે. વિશેષમાં ઉમેર્યું છે કે-‘જીવોનું અધઃપતન થતું અટકાવીને, તેમની ઉન્નતિ કરવી; ત્રણે તાપથી આત્મતિક નિવૃત્તિ કરીને, એક મધુરધર્મદ્વારા-મધુરભક્તિ દ્વારા, તેમને નિત્યાનંદ આપવો.’ [‘મધુરભક્તિ’ એટલે-પતિભાવવાળી શૃંગારમય શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ.] ‘એવા હેતુથી શ્રીકૃષ્ણે વૃંદાવનમાં રાસની ગાઠવણ કરી હશે,’ મધુરભક્તિના સંબંધમાં શાસ્ત્રકારો કહે છે કે-‘રાધા સંગં યદા યાતિ, તદા મદનમોહનઃ’-ન્યારે શ્રીકૃષ્ણના સંગમાં રાધાજી હોય છે, ત્યારેજ નિર્ગુણ-નિરાકાર-શ્રીકૃષ્ણ-મદનમોહનરૂપે દેખાય છે.

ત્યારે રાધા કેણુ?—શ્રીકૃષ્ણ સાથે જોએ રાસમાં ઉતરી, તે તમામ ગોપિકાઓ ભાગ્યશાળી ગણાય. તેમાં પણ રાધા સૌથી વિશેષ ભાગ્યશાળી-વિશેષ ઉત્કૃષ્ટ ગણાય છે. વિશેષ ઉત્કૃષ્ટતાનું કારણ શું? રાધા પૂર્વે કેણુ હતાં?—તે સંબંધી વાત સાંભળો--

દેવીભાગવત સ્કંધ નવમો કહે છે કે—

અ. ૧લો—‘પાંચે પ્રાણરૂપ જે રાધા છે, તે પરમાત્માની પાંચમી શક્તિ છે. x x પરમાત્માના ડાબા અર્ધઅંગ રૂપ, ગુણ અને તેજથી શ્રીકૃષ્ણ સરખાં, x x પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણની રાસકીડામાં મૂખ્ય, રાસમંડળને વાસ્તે ઉત્પન્ન થએલાં, રાસમંડળમાં શાભતાં, રાસનાં ધશ્વરી, મહા રસિક, x x ગોલોકમાં રહેનારાં, તે રાધા છે. તે મુખ્યત્વે કરીને શ્રીકૃષ્ણનું ભજન અને દાસીપણું કર્યા કરે છે. x x એ રાધા વારાહકલ્પમાં વૃષભાનુ નામના ગોવાળીયાની દીકરી થયાં હતાં. જે રાધાને બ્રહ્માદિએ દીઠાં ન હતાં, તેમને, વૃંદાવનમાં સૌએ દીઠાં.’

અધ્યાય ૬મો—“શ્રીકૃષ્ણના વામભાગમાંથી ઉત્પન્ન થએલાં, અને તેમના પ્રાણના અધિષ્ઠાતા રાધા, દુર્ગાના સેવનથી શ્રીકૃષ્ણને વહાલાં થયાં. પૂર્વે રાધાએ શ્રીકૃષ્ણને પતિ કરવા માટે, શતશૃંગ નામના પર્વતમાં તપ કર્યું હતું.”

અધ્યાય ૧૨મો—“કાર્તિકી પુનમે ગોક્ષોકમાં રાધાનો જન્મોત્સવ કરવામાં આવે છે.” “રાધાકૃષ્ણાંગસંમૂતા” વિગેરે શબ્દોથી મુચ્યું કે—“ગંગાજની ઉત્પત્તિ રાધા અને કૃષ્ણના અંગથી છે.”

અધ્યાય ૧૩મો—“રાધાજી સાથે ત્રીસકરોડ ગોપિઓ હતી. એમની કાંતિ કરોડ ચંદ્રના જેવી દીપતી હતી. પીળા ચંપકના ફુલના જેવા રંગ શોભતો હતો. x x મોટા હાથીની પેઠે મંદમંદ ચાલતાં હતાં. અમૂલ્ય રત્નોથી ખનાવેલાં અનેક આભુષણોથી તે શણગારેલાં હતાં. અમૂલ્ય રત્નોથી જડેલ નાદીવાળાં અને અગ્નિમાં ઘોયેલાં અમૂલ્ય બે પીળાં વસ્ત્રો પહેર્યાં હતાં.”

અધ્યાય ૩૯મો—નારાયણ કહે છે કે—‘હે નારદજી ! પૂર્વે સૃષ્ટિના આરંભકાળમાં—રાસમંડળની અંદર પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણના ડાબા ભાગમાંથી રાધા ઉત્પન્ન થયાં.” x “બે ભુજવાળા શ્રીકૃષ્ણ રાધાના પતિ, અને ચાર ભુજવાળા વિષ્ણુ મહાલક્ષ્મીના પતિ છે.”

અધ્યાય ૫૦મો—“રાધિકા કે જેનો વર્ણ, ઘોળા ચંપકના પુષ્પ જેવો છે; મુખ શરદ્ ઋતુના ચંદ્ર જેવું છે; કાંતિ કરોડ ચંદ્રોના જેવી છે; નેત્ર શરદ્ઋતુનાં કમળ સરખાં છે; હોઠ ઘોલા સરખા છે; નિતંબ મોટા છે; કટિપશ્ચાત ભાગ કટિમેખળાથી શોભી રહ્યો છે; દાંતની પંક્તિ બટમોગરાના પુષ્પની પંક્તિ જેવી છે; મુખમંદ હાસ્યથી શોભી રહ્યું છે; સ્તનની જોડી હાથીના કુંભસ્થળ જેવી છે; અવસ્થા સર્વદા ખાર વરસની છે; આભરણો રત્નનાં છે, ચોટલામાં મસ્તિકા અને માલતીનાં પુષ્પોની માળાઓ ગુંથેલી છે; સઘળાં અંગ સુકુમાર છે; હાથમાં વર અને અભય છે; તેમનું ચૈવન સર્વદા સ્થિર છે; તેમણે અગ્નિથી ઘોવાએલાં વસ્ત્રો પહેરેલાં છે; શૃંગારરૂપી સમુદ્રની લહરીરૂપ છે; ભકતોપર અનુગ્રહ કરવામાં તત્પર છે; રાસમંડળના મધ્યમાં ખિરાજે છે; ગોપિઓના મંડળના અધિપતિ છે; અને શ્રીકૃષ્ણને અત્યંત પ્યારાં છે. વેદે જેમને વિદીત કર્યા છે, તે પરમેશ્વરી રાધાને હું ભળું છઉં.”

કેનચિત્ કારણેનૈવ, રાધા વૃંદાવને વને ।

વૃષભાનુસુતા જાતા, ગોલોકં સ્થાયિની સદા ॥૪૩॥

‘સર્વદા ગોકુળમાં રહેનારાં આ રાધાજી, કેાઇ કારણને લીધે વૃંદાવન નામના વનમાં, વૃષભાનુ નામના ગોવાળીયાની પુત્રી થયાં હતાં.’

તાત્પર્ય—દેવી ભાગવત કહે છે કે—રાધા ગોક્ષોકની અધીશ્વરી છે; અને તેણીએ વૃંદાવનમાં વૃષભાનુ ગોપને ત્યાં અવતાર લઇ, શ્રીકૃષ્ણની ખાળલીલામાં ભાગ લીધો હતો. દેવી ભાગવતમાં શ્રીકૃષ્ણને ‘ગોપાલસુંદરી’ નામ આપવામાં આવ્યું છે; તે ત્યાં વ્યાજબી છે. વૈષ્ણવ શાસ્ત્રોમાં અને વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોમાં રાધાના કરતાં કૃષ્ણનો મહિમા વિશેષ ગવાય છે; અને દેવીશાસ્ત્રોમાં અને દેવીસંપ્રદાયોમાં, કૃષ્ણના કરતાં રાધાનો મહિમા વિશેષ ગવાય છે; તે-તે તે સ્થાનની-તે તે સંપ્રદાયની શોભા માટે છે, એમ સમજીને, તેમાં ભરમાવું નહીં.

‘રાધા’ નામ કેવી રીતે પડ્યું ?—રધાતંત્ર નામના ગ્રન્થમાં રાધા નામ શાથી પડ્યું, તે નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું છે .

રક્તવિષ્ણુ પ્રભાદેવી, ધત્તે યસ્માત્ શુચિસ્મિતે ।

તસ્માન્નુ રાધિકા નામ, સર્વલોકેષુ ગીયતે ॥

અહાવૈવત્ પુરાણના અહમખંડના ૫ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે—

‘રાત્તે સંભૂય ગોલોકે, સા દધાવ હરેઃ પુરઃ ।

તેન રાધા સમાહ્યાતા, પુરાવિદ્મિદ્ દ્વિજોત્તમ ॥’

‘હે ઉત્તમ દ્વિજ ! રાસમાં ઉત્પન્ન થઈને, હરિની પહેલાં ગોલોકમાં દોડી જવાથી, પહેલાના વિદ્વાનો, તેણીને ‘રાધા’ કહે છે.’

અહાવૈવત્ પુરાણના શ્રીકૃષ્ણ જન્મખંડના ૧૩ મા અધ્યાયમાં શ્લોક ૧૦૬ થી ૧૦૮ માં ‘રાધા’ શબ્દની નીચે પ્રમાણે વ્યુત્પત્તિ કરવામાં આવી છે—

રૂ+આ, ધૂ+આ, આગળ ૨૩ મા અધ્યાયમાં કહે છે કે—‘રાકારો દાનવાચકઃ, ધા નિર્બાણચ તદ્વાત્રી, તેન રાધા પ્રકીર્તિતા ॥—‘રા’ દાન વાચક અને ‘ધા’ નિર્વાણ વાચક છે. તેથી નિર્વાણ આપનાર ‘રાધા’ કહેવાય છે.

નારદ પંચરાત્રના ૩ જા અધ્યાયના ૫૦ થી ૫૬ શ્લોકોમાં—શ્રી મહાદેવજી કહે છે કે—

‘અપૂર્વ રાધિકાક્યાનં, ગોપનીયં સુદુર્લભમ્ ।

સઘો મુક્તિપ્રદં શુદ્ધં, વેદસારં સુપુષ્પદમ્ ॥

યથા બ્રહ્મસ્વરૂપઞ્ચ, શ્રીકૃષ્ણઃ પ્રકૃતેઃ પરઃ ॥

તથા બ્રહ્મસ્વરૂપા ચ, નિર્લિપ્તા પ્રકૃતેઃ પરા ॥

x x x x x

ન કૃત્રિમા ચ સા નિત્યા, સત્યરૂપા યથા હરિઃ ।

પ્રાણાધિષ્ઠાત્રી યા દેવી, રાધારૂપા ચ સા મુને’ ॥

‘રાધિકાનું વર્ણન અપૂર્વ છે, અને તે બહુ દુર્લભ હોવાથી ગુપ્ત રાખવા જેવું છે. તે શ્રવણ કરનારા ઉત્તમ અધિકારીને તાત્કાલિક મુક્તિ આપનારું છે. શુદ્ધ છે. વેદના સાર રૂપ અને પવિત્ર છે. જેમ શ્રીકૃષ્ણ પ્રકૃતિથી પર છે, અને બ્રહ્મસ્વરૂપ છે, તેમ રાધા પણ બ્રહ્મસ્વરૂપ અને પ્રકૃતિથી પરા છે. x x x તે સત્યસ્વરૂપ છે—કૃત્રિમ નથી—શ્રીકૃષ્ણની માફક નિત્ય છે.’

અહાવૈવત્ પુરાણના પ્રકૃતિ ખંડમાં, રાધા અને કૃષ્ણનો સંબંધ ધણાજ વિસ્તારથી કહ્યો છે. તે કૃષ્ણ અને રાધાની મધુર લીલાના વર્ણન રૂપ છે. આગળ શ્રીકૃષ્ણ જન્મ-ખંડમાં ૧૫ મા અધ્યાયના ૬૭ મા શ્લોકમાં કહ્યું કે—

‘મમાર્ધાશસ્વ રૂપા ત્વં, મૂલપ્રકૃતિરીશ્વરી ।’

‘હે રાધા ! તું મારા અર્ધ અંશ સ્વરૂપ છો. વળી તું મૂળ પ્રકૃતિ અને ઇશ્વરી છો.’

નોંધ—ડૉક્ટર વિસ્સન અહાવૈવત્ પુરાણને આધુનીક ગણીને, તે પુરાણને ઉડાવી દેવા માગે છે. પશ્ચિમના પવનમાં તણાતા બંકિમ બાણ અને એવા બીજા, હિંદના અર્વાચીન વિદ્વાનો, આગળ પાછળ જોયા વિના, ડૉક્ટર વિસ્સનના મતને ટેકા આપે છે. યાદ રાખવું કે—આ પુરાણ અઘર પુરાણમાંનું એક છે, અને ‘અઘરાચારા રાણાનિ કૃત્વા સત્યવતી

-સુતઃ' વિગેરે શબ્દો સૂચવે છે કે: 'આ પુરાણનો કર્તા પણ વેદવ્યાસ છે.' પ્રોફેસર મણિભાઈ નભુભાઈએ પોતાના 'સિદ્ધાંતસાર' નામના ગ્રન્થમાં કહ્યું છે કે—x x "માનવામાં ન આવે એવી, વહેમ ભરેલી, અને કહીં કહીં અયોગ્ય વાતો પણ, પુરાણોમાં છે. એ બધાથી કરીને 'પુરાણો ખોટાં છે, સ્વાર્થી બ્રાહ્મણોનાં રચેલાં છે, ધર્મ સ્વરૂપ એવું હોયજ નહીં.' ઇત્યાદિ આપણે બોલીએ છીએ; પણ વિવેક બુદ્ધિથી આપણે જાણવું જોઈએ કે—કોઈએ જાણી જોઈને ખોટું સમજાવવા પુરાણો રચ્યાં નથી. એ જેવાં રચાયાં છે તેવાંજ રચાવાની આવશ્યતા પણ હતી. x x ઋષિઓએ પરમાર્થ બુદ્ધિથીજ સચુકિતકે વ્યવસ્થા કરી છે. x x જો આ પુરાણો વચમાં આવ્યાં ન હોત, તો આજ આપણે યવન હોત, મુસલમાન હોત, ફિરંગી હોત—કે અંગ્રેજ હોત." વિગેરે વિગેરે. તાત્પર્ય—હિંદુ સમાજનો મોટા ભાગ અભણ અને અવ્યવસ્થિત છે. તે મોટા ભાગને હિંદુ સમાજમાં અત્યાર સુધી ઉભો રાખનાર પુરાણો છે. પુરાણોનું રહસ્ય તપાસવા પ્રયત્ન કરવો, પણ—'તે ખોટાં છે' એમ કહીને તેનો અનાદર કરવો નહીં. પંડિતોએ, આચાર્યોએ અને કથાકારોએ, લોકોના અધિકારનો બરાબર વિચાર કરીને, તેમને ગીતા અને ઉપનિષદને ચાળે ચડાવવા. તેમને રજાવાવી મારવા નહીં. જેમને પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોનું જ્ઞાન નથી, પાંચ પ્રાણ અગર કોશની ખબર નથી, તેમને ગીતા અને ઉપનિષદમાં અથડાવવા, તે હિત શત્રુનું કામ છે. પંડિતોએ, આચાર્યોએ અને કથાકારોએ પુરાણોનો બરાબર અભ્યાસ કરવો જોઈએ, અને શંકાઓનાં સમાધાન કરતાં શીખવું જોઈએ.

ભવિષ્યપુરાણ કહે છે કે—

મન્નામલક્ષજાપેન, યત્કલં લભતે નરઃ ।

તત્કલં સ સમાપ્નોતિ, રાધાકૃષ્ણેતિ કીર્તનાત ॥

'કૃષ્ણના લાખ નામ જપવાથી જે ફળ મળે, તે ફળ રાધાકૃષ્ણનું સાથે નામ એકવાર જપવાથી મળે.'

પદ્મપુરાણના ઉત્તરખંડના ૧૬૨ મા અધ્યાયમાં કહે છે કે—ચિદાનંદા x x વૃષભાનપુરી નામ્ના x x ચિદાનન્દસ્વરૂપા સા ચિદાનંદપ્રદાયિની x x રાધા નામ્ની વિનોદિની ॥ વૃષભાનપુરી નામ્ની નગરીમાં ચિદાનંદ સ્વરૂપા અને ચિદાનંદદાયિની રાધાનો જન્મ થયો હતો. વળી આગળ કહ્યું છે કે—સર્વગોપીષુ સૈવિકા, વિષ્ણોરત્યંતવલ્લભા ॥ સર્વ ગોપિઓમાં એકલી રાધાજ શ્રીકૃષ્ણને અત્યંત પ્યારી હતી.

નિર્ધાણતંત્રમાં વૃંદાવનનું વર્ણન છે. તેમાં કહે છે કે—વસંતાઘાઘઃ ક્રૂતઃ, તૈવ રાધિકા દેવી, ગુણગુણલસિની । વદંતી મુરલીગાનં + + + વૃંદાવનમાં વસંત વિગેરે ઋતુઓ નિત્ય હોય છે. અહીં મુરલીધર શ્રીકૃષ્ણ જુદા જુદા પ્રકારના પુષ્પોના શબ્દગાર ધારણ કરે છે. ત્યાં નાના સુખમાં વિલાસ કરનારી રાધિકા દેવી, મુરલીનું ગાન કરે છે.' વળી આગળ કહે છે કે—

પદ્મમાનંદસંયુક્તા, મહાવેશવિલાસિની ।

વામભાગે સદા યાતિ, રાધિકા ભક્તવત્સલા ॥

આ રાધિકા આનંદથી ભરપૂર રહે છે. તે કૃષ્ણના વામ ભાગમાં રહીને, સદા વનમાં ગતિ કરે છે. આ રાધિકા ભક્તવત્સલ પણ છે.'

બૃહત્ ગૌતમીય તંત્ર પશુ કહે છે કે—‘રાધિકા કોષ મોટી દેવી છે. તે દેવી મુખ્ય મય છે. તે સર્વ વૈભવમય છે. સર્વનું તેજ-કાંતિ પશુ તે છે. સર્વને મોહ પમદનર પશુ તેજ છે.’

શ્રીહરિરાયજી ‘રાધઃશક્તિ-તાત્પર્ય’ નામના ગ્રન્થમાં લખે છે કે—‘રાધા શબ્દ નવીન નથી, પણ તે ઋગ્વેદમાં અને સામવેદમાં છે. ‘પતસે અગ્ને રાધઃ’, ‘સોમચ્યુત ઘસ્ય રાધઃ.’ વિગેરે શ્રુતિઓ સૂચવે છે કે-વેદમાં રાધાને બદલે રાધઃ શબ્દ છે. તે એક જાતની શક્તિ છે. આ શક્તિનું નામ ‘સિદ્ધિ’ સમજવું. જેમ સાકરમાં ગળપણુ ગુપ્ત રીતે સમાઈ રહ્યું છે, તેમ કૃષ્ણમાં રાધા [સિદ્ધિ] ગુપ્તપણે સમાઈ ને રહેલાં છે.

હવે આપણે આપણા મૂળ વિષય તરફ આવો—

શ્રીમદ્ભાગવત અને રાધા—ગોપિઓના પ્રેમનું વર્ણન કરવું, તે ભાગવતનો મુખ્ય હેતુ છે. લાગી છતાં, પ્રેમથી ઉભરાઇ જતા અનન્ય ભક્તો, શ્રોતાઓને દેખાડવા, એ પણ ભાગવતનો મુખ્ય હેતુ છે. ગોપિઓ એટલે પ્રેમની પુતળાઓ. તેમાં પણ રાધા એટલે-પ્રેમની હદ, નમ્રતાનો નમુનો, રંગની રેલ, ભક્તિની ભભક, અને દહતાનો દોર-આદ્ય પતિવ્રતા સ્ત્રી. કુદરતે જેમ ટોપરાને કાચલીમાં અને છાલામાં સંતાડીને જગતને આપ્યું; રસોઈઆએ જેમ પુરણને રોટલીના પડમાં સંતાડીને જમનારાને આપ્યું; તેમ શ્રીકૃષ્ણજીએ રાધા તત્ત્વને, ગોપીતત્ત્વના પડમાં સંતાડીને શ્રોતાઓને આપ્યું. શાણા હતા તે સમજ્યા; અને ઉતાવળા હતા, તેઓ કહેવા લાગ્યા કે—‘રાધા જેવી કોઇ વ્યક્તિ છેજ નહીં. રાધા સંબંધી ભક્તો જે કાંઇ ગાય છે તે કલ્પીત છે.’ જેઓએ રાધાતત્ત્વ બરાબર તપાસી નેયું નહીં, તેઓ રાધા, રાધાનો રંગ, અને રાધાનો [રાસમાં] જંગ દેખીને ચમક્યા. તેઓ શ્રીકૃષ્ણને અને ભાગવતને વગોવવા લાગ્યા. જેઓએ આહાર વિહારને નિર્મળ રાખીને રાધાતત્ત્વનો શાસ્ત્રીય દષ્ટિથી વિચાર કર્યો; તેઓ કહેવા લાગ્યા કે-સાકરમાં જેમ ગણપણુ છે, અગ્નિમાં જેમ દાહક શક્તિ છે, પુષ્પમાં સુગંધ છે, તેમ ભાગવતમાં રાધા છે. ભાગવતના ઉપર શ્રી મહાપ્રભુજી, શ્રી જીવગોસ્વામી વિગેરે પવિત્ર અને વીતરાગી વ્યક્તિઓએ ટિકા લખી છે. તે ટિકાઓ સંબંધી થોડી વાત કરીએ—

૨૯મા અધ્યાયના પહેલા શ્લોકમાં યોગમાયાં ઉપાશ્રીતઃ શબ્દો છે. સેનાતન જીવગોસ્વામી પોતાની બૃહત્તોપણી ટિકામાં લખે છે કે—‘ + + સા યોગમાયા શ્રીરાધા + + इति યોગમાયા શ્રીરાધૈવ-યોગમાયા એજ રાધા, ’ વિશુદ્ધરસ-દ્વીપિકા નામની ટિકા લખે છે કે—‘ યોગમાયા શ્રીરાધા + + स्वयं શ્રીરાધા-સહિતઃ । + + યોગમાયા એજ રાધા, અને પોતે રાધાસહિત થઇને રાસનો આરંભ કર્યો. ’ ભાવભાવવિભાવિકા નામની ટિકા લખે છે કે—અરુ, મુમુક્ષુ અમર બ્રહ્મ. વિહને બ્રહ્મ સાથે જે પોતાના કૃપા કટાક્ષથી મેળવાવે છે-પ્રાપ્ત કરાવે છે, તેનું નામ રાધા. ’ ‘સિદ્ધાંતપ્રદીપ’ નામની ટિકા પણ યોગમાયાનો અર્થ ‘રાધા’ કરે છે. શ્રીમદ્-વલ્લભાચાર્યજી, પોતાની ટિકામાં, યોગમાયાનો અર્થ ‘રાધા’ ન કરતાં, તેને ‘અંતરંગશક્તિ’ કહે છે, અને રાધા શબ્દ ગુપ્ત રાખે છે.

૨૯માં અધ્યાયના બીજા શ્લોકમાં પૂર્વદિશાને વિદ્વાનો રાધા સાથે સરખાવે છે. બ્રહ્મકેમસંદર્ભ નામની ટિકા કહે છે કે—‘ પ્રિયાયાઃ રાધાયાઃ મુક્તે લિખ્યન્ ।-

પ્રિયા એટલે રાધાના મુખને લિપતો કૃષ્ણ. 'ભાવભાવ વિભાવિકા ટિકા લખે છે કે—
પ્રાચ્યાઃ પૂર્વાયા નિત્યકૃષ્ણપ્રિયાયા દ્વચ ચિલ્લિપન ।—પૂર્વ દિશા શ્રીકૃષ્ણની નિત્ય
પ્રિયા રાધા તુલ્ય છે. આગળ રમા શબ્દ આવે છે, ત્યાં પણ સારાર્થદર્શિની ટિકાએ રમાને
અર્થ 'રાધા' કર્યો છે. વિશુદ્ધરસદાપિકા અને ભાગવતગુહાર્થદીપિકા નામની
ટિકાઓ ઉપલા મતને ટેકા આપે છે. તાત્પર્ય—શ્રોતાઓ રાધા તત્ત્વથી અજ્ઞાન ન રહે,
એવા હેતુથી દરેક ટિકાકારે રાધાતત્ત્વને પ્રગટ કરવા કાંઈ કાંઈ પ્રયત્ન કર્યો છે.

ભાગવતમાં રાધાનો પત્તો—ઉપર પ્રમાણે કોઈએ યોગમાયાને રાધા ગણી, ને કોઈએ
પૂર્વદિશાને રાધા ગણી, તો વળી કોઈએ રમાને રાધા ગણી; તોપણ 'આ તમામ ગોપિ-
ઓમાં, શ્રીકૃષ્ણને એક અમુક ગોપિ અત્યંત પ્યારી છે, અને તે શ્રીકૃષ્ણની સાથે છે,' એમ
૩૦મા અધ્યાયના ૧૧મા શ્લોકમાં પ્રગટ થયું. ૩૦ મા અ. ના ૨૬મા શ્લોકમાં તે
ગોપીનાં પગલાં શ્રીકૃષ્ણનાં પગલાં સાથે દેખાયાં. 'આ ગોપી કોણ છે?' એમ ૨૭મા
શ્લોકમાં ગોપિઓએ વિચાર કર્યો. ૨૮મા શ્લોકમાં ગોપિઓ તે ગોપિના જીવનની સફળતા
માનવા લાગી. ૩૦મા શ્લોકમાં ગોપિઓએ તે ગોપિની ઈર્ષ્યા કરી. ૩૧મા શ્લોકમાં
ગોપિઓ બોલી કે—'૨મે આ ઠેકાણે શ્રીકૃષ્ણે તે ગોપીને તેડી હશે, કારણકે અહીં તેણીનાં
પગલાં નથી.' ૩૨ અને ૩૩ મા શ્લોકમાં ગોપિઓ કહે છે કે—'શ્રીકૃષ્ણે આ ગોપિ
માટે અહીં પુષ્પ વીણ્યાં હશે, અને તેણીના અંબોડામાં પુષ્પ ગુંથવા પ્રભુ અહીં બેઠા હશે.'
૩૪મા શ્લોકમાં શ્રીશુકદેવજી કહે છે કે 'પ્રભુ આત્મારામ છતાં આ ગોપિ સાથે રમ્યા.'
૩૬મા અને ૩૭મા શ્લોકમાં તે ગોપિને અભિમાન થયું. ૩૮ મા શ્લોકમાં શ્રીકૃષ્ણ અંત-
ર્ધ્યાન થયા, અને તે ગોપિ પણ રજ્જીતી રહી. ૩૯મા શ્લોકમાં તે ગોપીએ પશ્ચાતાપ કર્યો,
અને ૪૦મા શ્લોકમાં તે ગોપિ, સમગ્ર ગોપિકાઓના સમુહને મળી. પછી તે ગોપી બીજી
ગોપિઓ સાથે મળી જઈને, શ્રીકૃષ્ણને શોધવા લાગી. શ્રીશુકદેવજીએ આટલી બધી વાત
કરી, પણ આ ગોપિનું નામ શું? તે વાત કરી નહીં.

૨૯મા અધ્યાયના ૪૮મા શ્લોકમાં, શ્રીકૃષ્ણ ગોપિકાઓના સમગ્ર સમુહથી અંતર્ધ્યાન
થયા; ત્યાં વૈષ્ણવતોષણીકારે, સારાર્થદર્શિકાના ટિકાકાર વિશ્વનાથ ચક્રવર્તીએ, અને
વિશુદ્ધરસદીપિકાના ટિકાકારે સૂચવ્યું છે કે—'શ્રીકૃષ્ણ રાધાસહિત અંતર્ધ્યાન થયા હતા.'

સ્વામિનીજી—પુષ્ટિસંપ્રદાય ગોપિઓને 'સ્વામિની' કહે છે, અને રાધાને મૂખ્ય
સ્વામિની અથવા 'સ્વામિનીજી' કહે છે. શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી પછી શ્રીગોકુળનાથજી,
સુરદાસ વિગેરે રસીકોએ ગોપિકાઓને રાધા, ચંદ્રાવતી, લલિતા વિગેરે નામો આપ્યાં
જણાય છે.

રાધા અને ભકતો—રાધાતત્ત્વને શ્રીશુકદેવજીએ ગુપ્ત રાખ્યું. શ્રીમદ્ ભાગવત ઉપર ટિકા
કરનારા, વિદ્વાનોએ સ્થાતત્ત્વને માત્ર વિદ્વાનોમાં વ્યક્ત કર્યું. જ્યદેવ, તુલસીદાસ, નરસી, મીરાં,
તુકારામ, પ્રેમાનંદ, દયારામ, બ્રહ્માનંદ વિગેરે ભકતોએ, તે તત્ત્વને પ્રાકૃત ભાષામાં ઉતારીને, સમા-
જને બોલ્યે ખાંડ પીરસી—સમાજને રાધાતત્ત્વમાં બીજી દીધો—ન્યાં જોઈએ ત્યાં રાધાનાં
પદ ગવાવા લાગ્યાં; જેમ કુવામાંથી પાણી અને પાણીમાંથી શેરડીને વાદ. તેમ ભાગવતરૂપી
કુવામાંથી ટિકાઓરૂપી જળ લઈને, ભકતોએ ભક્તિના મોટા વાદ બનાવ્યા. તે વાદે
શેરડીના સાંઠા પીલાવા લાગ્યા. તેનો રસ ગામેગામે—ન્યાં જોઈએ ત્યાં—લખ્યો, જુઓ—

રાગ—પ્રભાત.

પ્રાતઃ થયો મારો પાલવ મેલો, વેરણુ નણુદી જાગેર;
દિનકર ઉગ્યા થયું અજવાળું, ઝીણા વલોણાં વાગેર—પ્રાતઃ ટેક.
સમીરે સાંજની સેન્યાએ આવી, પેરે પેરે મળિ સંગ કીધારે;
આવભાવ લીધો મન ગમતો, અધરામૃત રસ પીધારે—પ્રાતઃ.
મુખપર ન્યાં ત્યાં દંતડંખ દિસે, અધર થયા રંગ રાતારે;
વ્યભિચારીનાં આતો લક્ષણ, કેા દેખે જતા વળતારે—પ્રાતઃ.
સુણો પ્રિયનારી, અમો બ્રહ્મચારી, અમને તે વિરલા જાણેર;
વેદ ભેદ પામે નહિ મારો, મુને સનકાદિક નારદ વખાણેર—પ્રાતઃ.
એક જાણો તમે વ્રજની ગોપી, જેણે ખૂબ મધુરરસ પીધારે;
તે રસ આવ્યો અવની ઢળતો, નરસૈયે તાણીને લીધારે—પ્રાતઃ.

રાગ—પ્રભાત.

સાંભળ ખેંચી વાતલડી, મીઠામાં અતિ મીઠીર;
જુમના પાણી હું ગર્ષતી, તહાં નંદને કુંવરે દીડીર—સાંભળ.
આગળ આવી ઉભો રહ્યો, હુંને ઘાલી પગમાં આંડીર;
મારા જ્ઞાલા ! એમ જોર ન આણો, અમે અખળા તમે માડીર—સાંભળ.
અધરામૃતરસ પીધને દાખી, મારી નવલ ચોળા ફાડીર;
આલિંગન લીધું અતિ પ્રેમે, કેસર લઈ મને છાંડીર—સાંભળ.
જદવરાવ સમ મુલુણો ના મળે, નવખંડ ધરતીને મારો લીંડીર;
નરસૈયાનો સ્વામી ભલે મળ્યો, મને એધાણે આપી વીંડીર—સાંભળ.

રાધાજી ગોરાં હતાં અને કનૈયો કાળો હતો, યશોદાજીએ રાધાજીની માતા પાસે રાધાજીનું માથું નાંખ્યું, ત્યારે રાધાજીની માતા બોલ્યાં કે—

૫૬.

કનૈયો તેરો કારોર—મેં કેસે ખ્યાહુ રાધે !
મેં કેસે ખ્યાહુ રાધે—મેં કેસે ખ્યાહુ રાધે ?—હે-કનૈયો [૨] ટેક.

(યશોદા)

કારો કારો મત કર ગોવાલણુ, જગકો હે રખવાલો,
રામ-જગકો હે રખવારોર;
કાલિંદીમાં ફૂદ પડ્યો, તખ ધુકે ભયે કાનો કાળો-મોહન
બંસીવાળો-તુમ સુખે ખ્યાહો રાધે.

(રાધાની માતા) રાધા મેરી એસી ગોરી, જેસો ચંદ ઉજ્યારો,—

રામ-જેસો ચંદ ઉજ્યારો;
કનૈયો તેરો એસો કાળો, કેસે કરેંગે મેરી રાધા પતિયારો ?
મેં કેસે ખ્યાહુ રાધે ! કનૈયો.

ધર ધરકી ઓ ગોવા ચરાવે, ઓઢી કામળો કાળો;
હુટી હુટી દધી માખણુ ખાવે, કેસે કરેંગે મેરી રાખાકો

ગુજારો ? રામ-કેસે ખ્યાહુ રાધે ! કનૈયો.

[હવે કહે છે કે—જે કાંઈ છે તે તારા કનૈયાની બંસીમાં છે—]

બંસીકી લટપટ સુતી ગોવાળણ, બાળક બડો રસાળો—

૦૪૬ :

રામ—બાળક બડો રસાળો;

સુરદાસકો સ્વામી શામળો, સુણ લીજે મનરો અમારો રામ—

મેં સુખે બ્યાહુ રાધે—

કનૈયો તેરો રસાળો રામ—મોહન બંસીવાલો—

રામ—મેં સુખે બ્યાહુ રાધે.

વૃંદાવનમાં રાધાજીનો જન્મ ભાદરવા શુદ્ધ ૮ મે થયો હતો. તે દિવસને આપણે ‘રાધાઅષ્ટમી’ કહીએ છઈએ.

વિગેરે-વિગેરે અનેક ભક્તોએ આ રસ રેલાવ્યો છે. ભક્તિમાર્ગના આચાર્યોએ અને ભક્તોએ, આ રસ પીતાં અને પાતાં—નીતિ, વિવેક અને વૈરાગ્યનું દૃઢ અવત્તબન રાખવું. આ ત્રણનું ગુથેલું ઢોરડું હાથમાં રાખીને, શ્રીકૃષ્ણના રસસાગરમાં ઉતરવું—નહિતો ગોલોક લેવા જતાં, ભયંકર નરકવાસ પ્રાપ્ત થશે. આવા હેતુથીજ રસધેણા શ્રીગુરુદેવજીએ રસધેણી રાધાને ગોપિઓના ધુંધટમાં સંતાડી રાખી જણાવ્યું છે.

હવે ભગવદ્ ચરણરજનાં વખાણ કરે છે—

ધન્યા અહો અમી આલ્યો, ગોવિન્દાંધ્યજ્જરેણવઃ ॥

યાન્બ્રહ્મેશો રમા દેવી, દધુર્મધ્ન્યધનુત્તયે ॥૨૧॥

અર્થ—‘હે સખિઓ ! અહો ! જે ચરણરજને બ્રહ્મા, મહાદેવજી, દેવી લક્ષ્મીજી, પાપના નાશ માટે સુસ્તક ઉપર ધારણ કરે છે; તે ગોવિંદ ભગવાનની આ ચરણરજ અત્યંત પવિત્ર છે,’ (આપણે પણ આ રજમાં નાહીએ તો લક્ષ્મીજીને જેમ ભગવાન મળ્યા, તેમ આપણને પણ મળે. એ ભાવ છે.) [૨૬]

૨૯ વિવેચન—

અવનુત્તયે—પાપના નાશ માટે. જેમ ધૂળનો સ્વભાવ છે કે જે સ્વચ્છ હોય, તેને પણ મેલું કરવું; તેમ પાપનો પણ સ્વભાવ છે કે—પવિત્ર હોય તેને પણ અપવિત્ર કરવું. પાપ પુણ્ય કર્માધીન છે. તેથી સદ્વિવેકી જીવોએ, સત્કર્મોમાં જોડાઈ રહીને, પાપકર્મોથી બચવું. બ્રહ્મા, મહેશ અને લક્ષ્મી પણ પાપના ક્ષય માટે, શ્રીહરિની ચરણરજ માથે ચડાવે છે. ‘ચરણરજ લેવી,’ એટલે ‘તમામ હાપણ મૂકીને, અમે આપને શરણે આવ્યા છઈએ.’

૨૯ પદ્ય—[આલી-સખી] આલ્યઃ—હે સખિઓ ! અહો—અરે અમી—આ ગોવિન્દસ્ય અંધ્રો—પદ્મ અંજે તયોઃ રેણવઃ—ગોવિંદ ભગવાનના ચરણની રજ ધન્યાઃ—અત્યંત પવિત્ર છે. યાન્—જે ચરણરજને બ્રહ્મા દેશઃ [મહાદેવજી] દેવી રમા—બ્રહ્મા મહાદેવ અને દેવી લક્ષ્મીજી. અવનુત્તયે—(નાશ) તસ્યે—અવનુત્તયે—પાપના નાશ માટે. દધુર્મધ્ન્યધનુત્તયે—સુસ્તક ઉપર ધારણ કરે છે.

હવે કેટલીએક ધખ્યાળુ ગોપિઓ કહે છે કે—

તસ્યા અમૂનિ નઃ ક્ષોભઃ, કુર્વન્તઃ પદાનિ યત્ ॥

યૈકાડપદ્મત્ય ગોપીનાં, રહો મુંકતે ડચ્ચુતાધરમ્ ॥૩૦॥

અર્થ—તે સંબંધમાં એક બીજી ગોપી બોલી કે—‘ભગવાનનું અધરામૃત કે જે સર્વ ગોપીઓનું સમસ્ત છે, તેનું પાન આ ગોપી ભગવાનને એકાંતમાં લઈ જઈને, (એકલી) કરે છે; તેથી તે ગોપીનાં આ પગલાં, અમને અત્યંત દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે. (તેનો ભાવ એ છે કે—એકલા ભગવાનનાં પગલાં હોય; તો તેની રજ લેવાની ના નથી, પણ આ ગોપિ કે જે શોકનું કારણ કરે છે, તેના પગલાંની રજ આપણાથી કેમ લેવાય ?) [૩૦]

૩૦ વિવેચન—

અચ્યુત શબ્દ ભગવાનના વિશેષણમાં મૂકીને, પરીક્ષિતાદિ શ્રોતાઓને શ્રીકૃષ્ણનાં વાસ્તવ સ્વરૂપનું ભાન કરાવે છે. તાત્પર્ય—આ કૃષ્ણ કામી જેવા જણાય છે, પણ કામી નથી—વિકારી જણાય છે, પણ નિર્વિકારી છે.

હવે શ્રીકૃષ્ણનાં પગલાં સાથે રાધાજીનાં પગલાં ન દેખીને, ગોપિઓ વિચાર કરે છે કે—

ન લક્ષ્યન્તે પદાન્યત્ર, તસ્યા નૂનં તૃણાંકુરૈઃ ॥

સ્વિચ્છત્સુજાતાંઘ્રિતલા-મુન્નિન્યે પ્રેયસીં પ્રિયઃ ॥૩૧॥

અત્ર પ્રસૂનાવચયઃ, પ્રિયાર્થે પ્રેયસા કૃતઃ ॥

પ્રપદાક્રમણે ઇતે, પશ્યતાડસકલે પદે ॥૩૨॥

૩૦ પદ્મછેદ—તસ્યાઃ અમૂનિ પદાનિ—તે ગોપીનાં આ પગલાં નઃ ક્ષોભઃ કુર્વન્તિ—અમને અત્યંત ક્ષોભ-દુઃખ-ઉત્પન્ન કરે છે. યત્—કારણકે અચ્યુતાધર ગોપીનાં અપિ—અચ્યુત ભગવાનનું અધરામૃત સર્વ ગોપીઓનું સમસ્ત છે. તો પણ આ યકા (કૃષ્ણ) અપદ્મત્ય રહઃ મુંકતે—જે એકલી શ્રીકૃષ્ણને હરિ જઈને એકાંતમાં તેમનું અધરામૃત ભોગવે છે.

૩૧ પદ્મછેદ—અત્ર તસ્યાઃ પદાનિ ન લક્ષ્યન્તે—અહીં તેણીનાં પગલાં દેખાતાં નથી. નૂનં—તેનું કારણ ખરેખર એ હોવું જોઈએ કે. તૃણાંકુરૈઃ સ્વિચ્છતી સુજાતે (કેમળ) ંઘ્રિતલે યસ્યાઃ સા તામ્ ઇતિ પ્રેયસીં—ખડનાં અંકુરોથી તેણીના કેમળ પત્ર પીડાતાં તે પ્યારી સ્ત્રીને, પ્રિયઃ—પ્યારા ભગવાને ઉન્નિન્યે—ખાધે ઉપાડી લીધી હશે.

૩૨ પદ્મછેદ—અત્ર આ ઠેકાણે [પ્રસૂનાનાં અવચયઃ (વીણું તે). [પ્રિયાયૈ ઇતિ પ્રિયાર્થે]—પ્રેયસા—જાણી કૃષ્ણથી. પ્રિયાર્થે—પ્રિયને રાજ કરવા માટે. પ્રસૂનાવચયઃ કૃતઃ—પુષ્પ વિણવામાં આવ્યાં છે. પ્રપદાભ્યાં આક્રમણ (અલવું તે). ચચોઃ તે—ઇતિ યતે કલકલે (અરધાં ઉઠેલાં) પદે—પદ્યત—પેનીઓ ઉઘી કરવી પડતાં, પસ્તીપર પગનાં આગળના ભાગનું જ દબાણ થયું છે; તેથી અધુરાં પગલાં ઉડી રહ્યાં છે, તે તમે જુઓ.

કેશપસાધનં ત્વન્ન, કામિન્યાઃ કામિના કૃતમ્ ॥

તાનિ ચૃદ્યતા કાન્તા-સુપવિષ્ટમિહ બ્રુવમ્ ॥૩૩॥

અર્થ—‘અહીં તેણીનાં પગલાં દેખાતાં નથી. તેનું કારણ એમજ લાગે છે કે-ખડનાં અંકુરોથી (અહીં) તેણીના કોમળ પગ પીડાતાં, ખારા ભગવાને ખારી સ્ત્રીને ખાંધે ઉપાડી લીધી હશે.’ [૩૧] ‘આ ઠેકાણે ખારા ભગવાને, ખારી સ્ત્રીને માટે, વૃક્ષો ઉપરથી પુષ્પ વિણ્યા જણાય છે; કારણ કે પેનીઓ ઉચી કરવી પડતાં, પૃથ્વી ઉપર પગના આગલ્યા ભાગનુંજ દબાણ આવવાથી, અધુરાં પગલાં ઉઠી રહ્યાં છે. તે જુઓ. [૩૨]. ‘આ ઠેકાણે કામી શ્રીકૃષ્ણે કામિની-ખારી-સ્ત્રીના કેશ ખાંધવાનું કાર્ય કર્યું (જણાય) છે. તે ખારી સ્ત્રીના ચોટલામાં પુષ્પો ગુંથતી વખતે, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અહીં અવસ્ય બેઠા હોય, એમ જણાય છે.’ [૩૩].

૩૩ થી ૩૩ વિવેચન—

રાધાજીને તેડી લેનારો-આ કનૈયો-શું દસ વરસનો હશે ?-ના-તે પ્રસંગને દીપાવવા માટે પ્રભુ નટવર-છેલ્લખીલો જીવાન બન્યા હશે. એમ મરજીમાં આવે એવડા મોટા થવાનું હશે ?-એવી શંકાની અહીં જરૂર નથી, કારણ કે આ તો યોગેશ્વરોના પણ ધન્વર છે. એક અમલદાર ધરીવારમાં કાંઈનાં કાંઈ ફેરફાર કરી નાંખે છે, એક વિદ્વાન અનર્થના અર્થ, અને અર્થના અનર્થ સમજાવી શકે છે; ત્યારે આ તો અંતરાત્મદૃક્-સૌને સમજણ દેનાર શ્રીહરિ. તેમાં શી શંકા કરવી !

પ્રભુની બેઠક—શ્રીકૃષ્ણના બે ગોઠણ વચ્ચે બેઠેલી સ્ત્રીનું ચિન્હ ભૂમિ ઉપર બેઠને, ગોપિઓએ ધાર્યું કે-‘આ ઠેકાણે રાધાજીના ચોટલામાં પ્રભુએ પુષ્પ ગુંથ્યાં હશે.’

પ્રેમધેલાં—આ બધી પ્રેમધેલાંની વાતો છે. પ્રેમનો ધા વાગ્યો હોય તેજ જાણે. અંતર વિધાણું હોય તેજ સમજે. ચિત્તડામાં ચટપટી લાગી હોય, તેજ આ વાત સમજે.

દુશ્ચંતને દેખીને શકુંતલા વિહ્વળ થઈ ગઈ; અને શકુંતલાને દેખીને દુશ્ચંત વિહ્વળ થયો-દુષ્ચંત બોલ્યો કે—

‘અનાઘ્રાતં પુષ્પં, કિસલય-મલૂનં કરરહૈઃ ।

અનાવિદ્ધં રત્નં, મધુ નવમના-સ્વાદિતરસમ્ ॥

અલ્લંદં પુણ્યાનાં, ફલમિવ ચ, તદ્ભૂપમનઘં ।

ન જાને ભોક્તારં કમિદ્, સમુપસ્થાસ્યતિ વિધિઃ ॥’

[અભિજ્ઞાન શકુંતલમ્]

૩૩ પદ્યછંદ—અન્ન તુ-આ ઠેકાણે તો કામિન્યાઃ કેશપસાધનં (કેશ ખાંધવા તે અંખોડો વાળવો તે)—કામિની સ્ત્રીના કેશ ગુંથવા તે. કામિના કૃતં-કામી શ્રીકૃષ્ણથી કરાયું છે. કાંતાં તામિ-તે કામિની સ્ત્રીના ચોટલામાં તે પુષ્પોને. ચૃદ્યતિ (ગુંથવું) इति ચૃદ્યત્ત તેન ચૃદ્યતા (इति કામિના)-ગુંથતા (કામી) ભગવાનથી. इह-આ ઠેકાણે. બ્રુવં-અવસ્ય ઉપવિષ્ટ-બેસાયું. હોય એમ જણાય છે.

ત્યારે શું દુશ્ચંત નીતિના તત્ત્વને જાણતો ન હતા ?—તેણે શકુંતલાને કહ્યું હતું કે—
'ન હિ ચેતઃ પૌરવાણામધર્મે રમતે કશ્ચિત્ ॥' [ભાગ. ૨૬૫ ૯. અ. ૨૦-૨૨.]
પુરૂષવંશના રાજાઓનું ચિત્ત કદિ અધર્મમાં રમતું નથી.'

વળી શ્રી શુકદેવજી સૂચવે છે કે-શ્રીકૃષ્ણ કોઇ કામી પુરૂષ નથી પણ—

રમે તથા ચાત્મરત, આત્મારામોઽપ્યસ્વષ્ટિતઃ ॥

કામિનાં દર્શયન્દૈન્યં, સ્ત્રીणां चैव दुरात्मताम् ॥૩૪॥

અર્થ—'શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન પોતામાં પ્રીતિ રાખનાર, આત્મારામ, અને સ્ત્રીઓના વિલાસમાં નહીં લલચ્યાએલા છતાં, સ્ત્રીઓની ભુંડાઇ, અને કામી પુરૂષોની દીનતા દેખાડવા માટે, તે સ્ત્રીની સાથે પ્રભુ રમતા હતા.' [૩૪]

૩૪ વિવેચન—

આત્મરતઃ આત્મારામઃ ચ અસ્લંઘિતઃ—અખંડિત એટલે નિર્લેપ. ક્રિયામાં ઉતરેલા જણાય, પણ ક્રિયા સાથે કાંઇ લેવા દેવા નહીં, એવું જે કાંઇ તત્ત્વ છે, તે આ શ્રીકૃષ્ણ છે. છાંદોગ્ય ઉપનિષદના સાતમા અધ્યાયમાં ૨૫ મા ખંડમાં પ્રભુના આત્મારામપણાના ભાવ સંબંધી સનકાદિક અને નારદનો સંવાદ છે. ખૂટવ્યો ખૂટે નહીં તેટલો આનંદ આત્મા પાસે છે, એ ભાવ છે. ગીતામાં ગોવિંદ બોલ્યા છે કે—

जन्म कर्म च मे दिव्य-मेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ॥

स्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म, नैति मामेति सोऽर्जुन ॥૧॥ [અ. ૪]

મારાં જન્મ અને કર્મ દિવ્ય હોય છે, એમ જે તત્ત્વથી જાણે છે, તે હે અર્જુન! આ દેહ તજ્યા પછી પુનર્જન્મને નહિ પામતાં, મનેજ પામે છે. [૬]

અપિ શબ્દ સૂચવે છે કે-કૃષ્ણ આત્મારામ વિગેરે છે તોપણ ભક્તાધીન છે. જે યથા માં પ્રપચંતે, તાંસ્તથૈવ મજામ્યહમ્ (ગીતા અ. ૪. ૧૧) 'જે પુરૂષો જે પ્રકારે મને ભજે છે તેમને હું તેજ પ્રકારે ભજું છઉં.'

તથા સહ રમે—ભગવાને તે ગોપી સાથે રમણુ કર્યું. આ રમણુ કેવું?—

રાગ-પ્રભાત.

જગીને જોઉં તો જગજ દિસે નહીં, ઉંધમાં અટપટા ભોગ ભાસે;

ચિત્ત ચૈતન્ય વિલાસ તદ્રૂપ છે, બ્રહ્મ લટકાં કરે બ્રહ્મ પાસે.

કામિનાં દૈન્યં દર્શયન—કામી પુરૂષોનું દૈન્ય-પામરતા-અતાવવા માટે. સ્ત્રી પુરૂષના જોડાં ઇશ્વરકૃતિ છે. સ્ત્રી પુરૂષને લક્ષગાંઠથી જોડવાં, અને વિષયાસક્ત કરવાં, તે પણ ઇશ્વરકૃતિ અગર શાસ્ત્રકૃતિ છે. વિષયસુખ દેખાડીને તેમને ધર્માસક્ત કરવાં, તે પણ ઇશ્વરકૃતિ અગર શાસ્ત્રકૃતિ છે. વસિષ્ઠ, અત્રિ, યાજ્ઞવલ્ક્ય વિગેરે સમર્થ ઋષિઓ પોતાની સ્ત્રીઓ સાથે રહીને દિવ્ય જીવન ગાળતા હતા. માંધાતા, અમરીશ, પૃથુ, દુશ્યંત અને પાંડવો વિગેરે સમર્થ ક્ષત્રિયો, પોતાની સ્ત્રીઓ સાથે રહીને, આનંદ જીવનને અમોહું કરતા હતા. તે પ્રમાણે

૩૪ પદ્યછેદ—આત્મરતઃ આત્મા રમઃ—પોતામાંજ પ્રીતિ રાખનાર આત્મારામ અસ્લંઘિતઃ-સ્ત્રીઓમાં જેમનું ચિત્ત લલચ્યાયું નથી એવા. અપિ-તોપણ કામિનાં દૈન્યં દર્શયન-કામી પુરૂષોની દીનતા દેખાડવા ચ-અને સ્ત્રીનાં દુરાત્મતામ્ (ભુંડાઇ) દર્શયન-સ્ત્રીઓની ભુંડાઇ દેખાડવા તથા સહ રમે-શ્રીકૃષ્ણ તે સ્ત્રી સાથે રમતા હતા.

અનેક વૈશ્વો અને શક્ત્યો પણ પોતાની પત્નિઓ સાથે રહીને દુઃખકર સંસારને સુખકર કર્યો છે. શ્રીરામ, અને શ્રીકૃષ્ણ જેવા ધર્મરાવતારો પણ, પોતાની સ્ત્રીઓ સાથે રહીને, સ્ત્રી પુરૂષે કેમ જીવન ગાળવું, તે જગતને શીખવતા હતા. તાત્પર્ય—જેમ માદક આવે તેમ જમનારને, જેમ અન્ન પોષણ આપે છે; અને જેમ આવે તેમ ખાનારને અન્ન મારે છે, તેમ ધર્મશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે સ્ત્રી ભોગવનાર પુરૂષો જગત્વંદ છે, અને ધર્મમર્યાદાને મૂકીને સ્ત્રીના રંગમાં રમતા પુરૂષો, નિંદાને પાત્ર છે. સ્ત્રી મોહક પ્રાણી છે, તોપણ ધર્મ-મર્યાદામાં આનંદ માનતો મોણુસ, આ મોહથી અમુક અંશમાં બચી શકે છે. બાકી તો—

વસંતતિલકા—

મત્તેમકુંભદલને ભુવિ સંતિ શૂરાઃ, કેચિત્ પ્રવંદમૃગરાજવધેડપિ દક્ષાઃ ।

કિંતુ વ્રવીમિ વલિનાં પુરતઃ પ્રસન્ન, કંદર્પદર્પદલને વિરલા મનુષ્યાઃ ॥૬॥

માલિની વૃત્ત.

મવતિ વ્રવસિ સંગ-ત્યાગમુદિદ્ય વાર્તા, શ્રુતમુલ્લરમુલ્લાનાં, કેવલં પંડિતાનાં
જવનમહનરત્નમંથિકાંચિકલાપં, કુશવ યન યનાનાં, કો વિદ્વાતું સમર્થઃ ॥૬॥

[ભર્તૃહરિ શૃં.]

અર્થ—મદમસ્તહાથીના ગંડસ્થળ ફોડી નાખે એવા શૂરા પુરૂષો છે. અને કેટલાએક પ્રયંડ સિંહનો વધ કરવામાં પણ કુશળ છે. તોપણ હું બળવાનોની સમક્ષ કહું છઉં કે—કંદર્પનો દર્પ ઉતારનાર સ્ત્રીઓના હાવભાવમાં અનાસક્ત રહેનારો કોઇ વિરલોજ હોય છે. (૬)

શાસ્ત્રોના શ્રવણથી અગર શાસ્ત્રોના અભ્યાસથી વાચાળ બનેલા પંડિતો-કથાકારો-સન્ધ્યાસિઓ—ની વાણીમાં, ‘સ્ત્રીઓનો સંગ ન કરવો’ એવી વાત આવે ખરી, પણ તેઓ મનથી તેનો ત્યાગ કરી શકતા નથી. કારણ કે જે પર લાલ રત્નથી ગુચ્છેલો મેખળા-મણિ હોય છે, એવું કમળનયના સ્ત્રીનું જ્ઞાન તજવા કોણ સમર્થ છે? (૫)

સંસારમાં તણાતા પુરૂષો, સ્ત્રીઓના તુચ્છકાર બર્યા ટપકા સાંભળે, છતાં સંસારથી વિરામ ન પામે—સંસારમાં તેલ પાણી જેવા થઈને ન રહે—તો તેમની ભયંકર ભૂદ્ધ છે.

બ્રહ્મચારી, વાનપ્રસ્થો અગર ત્યાગીઓ પણ, જે કોઈ સ્ત્રીના ગુલામ બન્યા હોય, તો લોકો તમને પૂછશે કે—‘If these are yours Gods, what your Devils are?’ ‘જે આ તમારા સંતો હોય—જે આ તમારા દેવ હોય, તો તમારા દૈત્યો કેવા હશે?’ એક ચિંથરાની ઢીંગલીનો સંગ, તેમને માટે ભયંકર છે, તો હાલતીચાલતી—ખાતીપીતી ઢીંગલીનો સંગ, તેમને ક્યાં પહોંચાડશે! આવા બ્રહ્મચારી, વાનપ્રસ્થ અને ત્યાગીઓનો, સમાજે છાતી ઠોકીને બહિષ્કાર કરવો; કારણ કે તેઓ પામર છે.

‘વિષયાસક્ત પુરૂષોના દૈન્યનું સૂચન કરવા માટે, શ્રીકૃષ્ણ આમ કરતા હતા.’ એમ શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા. હવે બીજું કારણ બતાવે છે.

જીળાં દુરાત્મતાં—સધળી સ્ત્રીઓ ભુંડાઇથી કલંકિત નથી; તોપણ પતિની કૃપાનો બદલો—પતિના પ્યારનો બદલો—ઘણીજ થોડી સ્ત્રી સુગમતાથી વાળી શકે છે. પતિનો પ્યાર દેખીને ઘણી સ્ત્રીઓ નત્ર થવાને બદલે, જરા જરા વાતમાં ચીડાઇને, ગમે એમ બોલતાં શીખે છે. પતિનાં વચનોનો અનાદર કરતાં શીખે છે. બહેનોએ યાદ રાખવું ઘટે છે કે—સુખડની ધસાતાં અને પીલાતાં સુગંધ વધે છે; તેમ પતિના સુખમાં ધસાતાં અને પીલાતાં, સ્ત્રીઓની સુગંધ વધે છે—સુખના સાગર તેણી પાસે રેલાતા રહે છે.

આવાં પ્રભુ હોય ?-શ્રીરામને નાગપાશથી બંધાએલા જોઈને, ગરૂને શંકા થઈ કે 'આવા પ્રભુ હોય ?' શંકાનું નિવારણ કરવાં શ્રીસદાશિવની આગ્રાથી, ગરૂ કાગલુષંડી પાસે આવ્યા. ભયંકર રોગીને દેખીને જેમ કોઈ ધનવંતરી ઉત્તમ માત્રાઓ કાઢે; તેમ ગરૂને નમ્રભાવે આવેલા દેખીને, કાગલુષંડીએ કહ્યું કે—' [દોલક કાંસીજેડા તૈયાર કરો—]

ચોપાઈ—નિર્મળ નિરાકાર નિર્મોહા, નિત્ય નિરંજન સુખ સંદોહા.

પ્રકૃતિપાર પ્રભુ સખ ઉરવાસી, બ્રહ્મ નીરિહ નિરંજ અવિનાશી;
ઇહા મોહકર કારણ નાંહિ, રવિ સન્મુખ તમ કબલુકિ જાઈ !

દોહરા—ભક્તહેતુ ભગવાન્ પ્રભુ, રામ ધરેહુ તનુ રૂપ;

ક્રિયે ચરિત પાવન પરમ, પ્રાકૃત નર અનુરૂપ—સિયાવરં

યથા અનેક વેશ ધરી, નૃત્ય કરે નટ કોઈ;

જોઈ જોઈ ભાવ દિખાવે, આપુ ન હોઈ ન સોઈ—સીયાવરં

ચોપાઈ—અસં રઘુપતિ લીલા ઉરગારિ, દુનુજ વિમોહન જન સુખકારી;

જે મતિ મલીન વિષયવશ કામી, પ્રભુપર મોહ ધરહિ ધમિ સ્વામિ !

નયન દોષ જા કહેં જખ હોઈ, પીતવરણ શશિ કહે સખ કોઈ;

જખ જોહિ દિગ્બ્રમ હોઈ ખગેશા, સો કહે પશ્ચિમ ઉગેહિ દિનેશા.

(વિગેરે-વિગેરે—(મોક્ષવાણી પાનુ ૭૪).

હવે ગોપીઓનો મોટો સમુહ પ્રથમની માફક શ્રીકૃષ્ણને આમતેમ શોધે છે, અને શ્રીકૃષ્ણ સાથે ગયેલી ગોપી. [રાધા] અભિમાનમાં ઘેરાય છે—

इत्येवं ददर्शयन्नाह—चेरुर्गोप्यो विचेतसः ॥

यां गोपीमनयत्कुण्डो, विहायान्याः स्त्रियो वने ॥૩૫॥

सा च मेने तदात्मानं, वरिष्ठं सर्वयोषिताम् ॥

हित्वा गोपीः कामयाना, मामसौ भजते प्रियः ॥૩૬॥

અર્થ—ખીજી જે ગોપીઓને તજીને, શ્રીકૃષ્ણ એક ગોપીને લઈ ગયા હતા, તે તમામ ગોપીઓ ઉપર પ્રભાણે એક ખીજીને બતાવતી બતાવતી, અને તેથીજ વિહ્વળ બની ગયેલી [ગોપીઓ], વનમાં આમતેમ ફરતી હતી. જે ગોપીને શ્રીકૃષ્ણ એકાંતમાં લઈ ગયા હતા, તે એમ માનવા લાગી કે— 'ખીજી કામનાવાળી સ્ત્રીઓને તજીને, આ પ્યારો શ્રીકૃષ્ણ મને ભજે છે-મને સેવે છે; તેથી સર્વ સ્ત્રીઓમાં હું શ્રેષ્ઠ છઉં.' [૩૫-૩૬]

૩૫ પદ્ય-૩૬— વિહાય અન્યાઃ સ્ત્રિયઃ-ખીજી (જે) ગોપીઓને તજીને યાં ગોપી કુંડળઃ અનયત્-એક ગોપીને શ્રીકૃષ્ણ હરિ ગયા હતા તાઃ-તે (ગોપીઓ) इति एवं दर्शयन्-ઉપર પ્રભાણે એક ખીજીને બતાવતી, અને તેથીજ વિચેતસઃ ગોપ્યઃ-વિહ્વળ થયેલી ગોપીઓ वने चेरुः-વનમાં આમતેમ ફરવા લાગી.

૩૬ પદ્ય-૩૬— च-અને कामः यानं (વાહન) यासां ताः कामयानाः-કામનાવાળી कामयानाः गोप्यः हित्वा-કામનાવાળી ખીજી ગોપીઓને તજીને असौ प्रियः मां भजते-આ પ્યારો કૃષ્ણ મને ભજે છે तदा-તેથી सर्वयोषितां आत्मानं वरिष्ठं सा मेने-સર્વ સ્ત્રીઓમાં પોતે શ્રેષ્ઠ છે, એમ તે સ્ત્રી માનવા લાગી.

૩૫ થી ૩૬ વિવેચન—

વિવેચનસઃ—ભાનભૂલી, વિહ્વળ. આ શબ્દ શ્રીકૃષ્ણને શોધતી ગોપિકાઓના ચિત્તની સ્થિતિનું ભાન કરાવે છે; કારણકે પગલાં જડયાં, પણ હજી હસ્તે પોતે—શ્રીકૃષ્ણ—જડયા નથી. અભિમાન—૩૫મા શ્લોકની બીજી લીટીથી રાધાજીની કથા શરૂ થાય છે. રાધાજીને નમ્ર (નિરાભિમાની) અને પ્રેમધેલાં જોઈને, શ્રીકૃષ્ણે સાથે લીધાં હતાં. ઐશ્વર્ય, અધિકાર, સામાને પ્રેમ અને કોઈ શુભ ટાણું—જીવોને મહા કષ્ટે પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ કદો દુસ્મન આપણી ઉન્નતિ જોઈને બળે છે, અને આપણને ઉથલાવી નાંખવા સખલ પ્રયત્ન કરે છે; તેમ આપણી વૃત્તિઓમાં સંતોષને જોઈને અહંભાવ, આપણી ઉન્નતિ જોઈને બળે છે, અને લાગ જોઈને આપણને ઉથલાવી નાંખે છે—બ્રષ્ટ કરે છે. આવા દોષોમાંથી બચવા માટેજ, એટલે—અભિમાનને શમાવવા માટેજ—રાજાઓ પોતાની પાસે કાંઈસીલ—પાર્શ્વમેંટ, પુરોહિત, દીવાન વિગેરે રાખે છે: અને તેમની સલાહ પ્રમાણે કામકાજ કરે છે. નાતો પંચ નીમે છે. સંસારીઓ વડીલોની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તે છે. શિષ્યો સદ્ગુરુનો સત્કાર કરે છે. શિવાજી જેવા સમર્થ રાજાઓ, રામદાસ જેવા સંતના આશ્રમમાં જઈને, નીચ ટહેલ કરતા હતા, તે પણ અહંભાવના ત્યાગ માટે. સિંધુ દેશનો રહુગણ જડબરત પાસે રાંક બન્યો. આપણા ઐશ્વર્યમાં—અધિકારમાં અગર આરોગ્યમાં, ઉંડા ઉતરીને જીવ્યો, તો અભિમાન કરવા જેવું આપણી પાસે કાંઈ નથી: કારણ કે જે કાંઈ છે, તે દસ્ય—અનિત્ય છે. જેને માથે કોઈ નહીં—એવા સ્વચ્છંદી સ્ત્રી પુરૂષો—આ સંસારમાં અભિમાનના કોઠાર બનીને, જ્યાં ત્યાં અફળાઈ મરે છે. આ નિયમાનુસાર રાધાજીના હૃદયમાં અભિમાને ડોકીયું કર્યું. રાધાજીના વિચારો બદલાયા.

અભિમાન કરવું હોયતો આવું કરવું. સાંભળો—

૫૬—રાગ પ્રભાતં.

કોણ પુણ્યે કરી, નાર હું અવતરી, શ્રીહરિ દીન થઈ માન માગે;
જેહ તણી અકલગત, અમરકો નવ લહે, તે કમળાવર કંઠે લાગે.
યશ દાને કરી, જોગ ધ્યાને ધરી, બહુ તપ આદરી દેહ કષ્ટે;
સ્વપ્રમાંહે હરિ, નિમેષ ન નિરખીઓ, તે હરિ નિરખીએ પ્રેમ દષ્ટે.
શુક સનકાદિક, વંદે જેને સદા, મુજ જીવન વૈકુંઠ સરખું ભાવે;
તે પેં અધિક છે, મંદિર માહફ, પ્રેમે પીતાંબરો સેજ આવે—
ભક્તવત્સલપણું, બિરદ પોતે વહે, એમ કહે નિગમ વેદવાણી;
નરસૈયાનો સ્વામી, સુખનો સાગર, કીધી કૃપા મુને દાસી જાણી.
હવે રાધાજીના વિચારો વાણીદાર બહાર આવે છે—

તતો ગત્વા વનોદેશં, દક્ષા કૈશવમબ્રવીત્ ॥

ન પારયેડહં ચલિતું, નય માં યત્ર તે મનઃ ॥૩૭॥

૩૭ ૫૬ઃછેદ—તતઃ—પત્ની વનસ્ય ઉદ્દેશઃ તં ગત્વા—વનના એક ભાગમાં જઈને દક્ષા—ગર્વ પામેલી તે સ્ત્રીએ કૈશવમ્ અબ્રવીત્—શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું કે અહં ચલિતું ન પારયે—હું ચાલવાને અશક્ત છઉં. યત્ર તે મનઃ—જ્યાં આપની મરજી હોય ત્યાં મારું નય—મને તેડીને લઈ જાઓ.

અર્થ—પછી વનના એક ભાગમાં જઈને, (ઉપર પ્રમાણે) ગર્વ પામેલી તે ગોપીએ, શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું કે—‘હું ચાલવાને અશક્ત છઉં, તેથી જ્યંઠ (જવાની) આપની મરજી હોય, ત્યાં મને તેડીને લઈ જાઓ.’ [૩૭]
૩૭ વિવેચન—

જેમ રાજના મહેલમાં પણ મચ્છર ઉડે. તેમ પ્રભુસાનિધ્ય રહેલાં રાધાજીમાં પણ અભિમાનનો દોષ દેખાય. માટે મુમુક્ષુઓએ ગર્વથી સંભાળીને ચાલવું. આવા દોષથી બચે, તે નર નહીં, પણ નારાયણ-શ્વરૂપ.

હવે શ્રીકૃષ્ણ તેનો જવાબ આપે છે—

एवमुक्तः प्रियामाह, स्कन्धमारुहतामिति ॥

ततश्चान्तर्दधे कृष्णः, सा वधूरन्वतप्यत ॥૩૮॥

અર્થ—એ પ્રમાણે તે સ્ત્રીએ કહેતાં, શ્રીકૃષ્ણે પ્રિયાને જવાબ આપ્યો કે—‘ત્યારે તું મારી કાંધ ઉપર બેસ.’ પછી તે સ્ત્રી કાંધ ઉપર બેસવા તૈયાર થઈ—તે વખતે શ્રીકૃષ્ણ અંતર્ધ્યાન થઈ ગયા. પ્રભુ અંતર્ધ્યાન થતાં, તે સ્ત્રી પસ્તાવો કરીને બોલવા લાગી કે—[૩૮]

૩૮ વિવેચન—

स्कंधे आरुहताम्—‘મારે ખભે ચડી બેસો.’ એમ શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા.

પ્રભુ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, છતાં રાધાજીને બોધ ન કરતાં, ‘મારે ખભે ચડી બેસો,’ એમ કહીને અંતર્ધ્યાન કેમ થઈ ગયા? તેનું કારણ એ છે કે—ક્રિયાથી રાધાજી જેટલું સમજ્યા, તેટલું બોધથી સમજત નહીં. કાચું ફળ ખાવામાં મળ નહીં, તેમ કાચો પ્રેમ પીવામાં મળ નહીં. વિરહે કરીને જો પ્રેમ પાકી ગયો હોય, તોજ તેમાંથી રસનાં ટીપાં પડે. પ્રભુએ રાધાજીના પ્રેમને વિરહમાં ભાર્યો. આ સંબંધમાં સુરદાસ કાંઈ કહે છે, સાંભળો—

૫૬.

રૂડી શરદ પુનમની રાત તે-શીતળ છાંયડીરે—

મારો વ્હાલોજી રમતાં રાસ. લોડાવે ખાંવડીરે—

રાધાને કાન રમેરે-રાધાને કૃષ્ણ રમેરે—ભુલે ભલામણીરે.

બેની મને કાન દેખાડો, બેની મને કૃષ્ણ દેખાડો—આહું વધામણીરે— ટેકો

હે કમર કછોટા ભીડીયા, પણવટ આકરીરે—

મારો વ્હાલોજી વ્હાતા વેણુ, ગોપી બની વ્હાવરીરે-રાધાને કૃષ્ણ-બેની મને.

અમે ગ્યાતાં ગોરપૂજવા, વ્હાલોજી આવતારે;

રાધાજીનો નાથ-મારે મન ભાવતારે-રાધાને કૃષ્ણ-બેની મને.

મારો વ્હાલોજી મીઠી દ્રાક્ષ, ગુંળ. કેરી સુખડીરે;

વ્હાલાજીનું મુખ જોતાં-ભાંગે બુખડીરે—રાધાને કૃષ્ણ. બેની મને.

૩૮ ૫૬-૩૯—**एवं उक्तः कृष्णः—**એ પ્રમાણે જેને કહેવામાં આવ્યું તે શ્રીકૃષ્ણે ‘स्कंधे आरुहताम्’ इति प्रियां आह—‘મારે ખભે બેસ’ એમ પ્રિયાને કહ્યું. **ततः च—**પછી તે સ્ત્રી ખભે બેસવા તૈયાર થઈ ત્યારે **कृष्णः अंतर्दधे—**શ્રીકૃષ્ણ અંતર્ધ્યાન થઈ ગયા. (પછી) **सा वधूः अन्वतप्यत—**તે સ્ત્રી (પણ) પસ્તાવો કરવા લાગી.

ગોપી ચાલી સૌ શોધવા, બહાલાને દીડડારે; x
 મંદાજનો લાલ, લાગે મને મીડડારે-રાધાને કૃષ્ણ. બેની મને.
 બહાલાજને રકંધે, રાધાજ મલપતારે;
 રાધાજનો મદ દેખી, મેલ્યાં લટકતાંરે-રાધાને કૃષ્ણ. બેની મને.
 સુરના સ્વામી ક્યામળા, તારું કામ છે રે—
 બહાલાજને મળવા, મુને હામ છેરે-રાધાને કૃષ્ણ. બેની મને.

શ્રીકૃષ્ણને અંતર્યામિ થએલા જોઇને, રાધાજ આવરાં બન્યાં. લકિત અને દહતાનાં
 ઉભરા આવ્યા.— રાગ—કસુરી તાલ.

કૃષ્ણ મિલનકે કાજ, આજ જોગન બન જાઉંંગી; (૨) ટેક.
 હાર સિંગાર છોડકર સારે, અંગ વિભૂત લગાઉંંગી;
 સિંગી સેલી પહેર ગલેમેં, અલખ જગાઉંંગી—કૃષ્ણ.
 કાશી મથુરા હરદાર, સખ તિરથ જાઉંંગી;
 જાય હિમાલય કંઈ તપસ્યા, તનકો સુકાઉંંગી—કૃષ્ણ.
 ઋષિમુનિયોકે આશ્રમ જા કર, ખોજ લગાઉંંગી;
 અંદર બહિર સખ જગ હુંડું, નહીં અટકાઉંંગી—કૃષ્ણ.
 નિશદિન ઉસકા ધ્યાન લગાકર, દર્શન પાઉંંગી;
 બ્રહ્માનંદ કૃષ્ણ ઘેર લાકર, મંગળ ગાઉંંગી—કૃષ્ણ.

હજી રાધિકાનો વિલાપ ચાલુ છે—

હા નાથ રમણ પ્રેષ્ઠ, કાસિ કાસિ મહાંબુજ ॥

દાસ્યાસ્તે કૃપણાયા-મે, સત્ત્વે દર્શય સન્નિધિમ્ ॥૩૧॥

અર્થ—‘હે નાથ! હે સુંદર! હે પ્યારા! હે મોટા હાથવાળા! અરે
 આપ ક્યાં છો? હે સખા! હું કે જે આપની કંગાળ દાસી છઉં, તેની
 પાસે આવીને આપ દર્શન આપો.’ [૩૯]

૩૯ વિવેચન—

૫૬.

બહાલા તમારું મુખડું, કાંધ ટાળશે મારાં દુઃખ, દરસન આપોને;
 જે જે શ્રીગોપાળ લાલજી, મારી ભાંગે વિજોગની ભૂખ—દરસન. ટેક.
 ધરી ના ગોડે નાથજી, હું સુનું દેખું સર્વ—દરસન. બહાલા.
 આપ કૃપાએ શ્રીહરિ, મને મળાયું પૂરણ પદ—દરસન. બહાલા.
 ન્યારે જોઉં ત્યાં આપની, હું પૂરણ દેખું પ્રીત;—દરસન. બહાલા.
 ખડકીએ જોઉં ત્યાં અડકીને ઉભા, શરીએ સામા સામ—દરસન. બહાલા.

૩૯ પદ્યછેદ—નાથ! રમણ! પ્રેષ્ઠ! મહાંબુજ!—હે નાથ! હે સુંદર! હે પ્યારા!
 હે મોટા હાથવાળા! હા ક અસિ ક અસિ?—અરે આપ ક્યાં છો? હે સત્ત્વે—હે સખા
 તે કૃપણાયા: દાસ્યા: મે—હું કે જે આપની દીન કંગાલ આપની દાસી છઉં તેને
 સન્નિધિ દર્શય—પાસે આવીને દર્શન આપો.

.x.બહાલાનાં પગલાં દીઠાં.

ખારીએ જેહ ત્યાં ખેડેલા, પ્રભુ સુતા દેખું સેજ—દરસન૦ બહાલા૦
જમવા બેસું તો મારી જોડમાં, પ્રભુ નિરખું એના એ—દરસન૦ બહાલા૦
ગૌલોકમાં અને આ લોકમાં, હું નિરખું એના એ—દરસન૦ બહાલા૦
ગોપાળ લાલજીને ઘણી ખમા, તમે ગાયેના ગોવાળ—દરસન૦ બહાલા૦
દાસ વીસો કહે મને ના વિસારો—તમે રાધાજીના નાથ—દરસન૦ બહાલા૦
લળી લળી લાગી એમ કહું, હવે ના છોડો મુજ હાથ—દરસન૦ બહાલા૦

રાગ—માઠ-તાલ દાદરા.

મનમોહન સુંદર શ્યામ, પ્યારે દરસન દીજિએ; (૨) ટેક૦

હમકો હરિ છોડકેજી—જય ખસે પરદેશ—(૨)

વન વન ઢંડન જયગીરે (૨) કર જોગન કા વેશ—પ્યારે૦

પ્રેમરસ પિલાપ્રકેજી—બૂલ ગયો વજરાજ—(૨)

તેરે કારણુ સાંબરાજી (૨), ગઈ હમારી લાજ—પ્યારે૦

જેસે મછલી જલ બિના રે—તડપત હે દિન રૈત—(૨)

તેરે દર્શનકે બિના જી (૨) નહીં હમે અખ ચેન—પ્યારે૦

સુનો હમારી બેવતિરે—આપ મિલો એકવાર—[૨]

અહાનંદ પ્રભુ તુમારે [૨], ચરણનકી બલિહાર—પ્યારે૦

કેમ સાવધાન છોને ? કેવો આ રંગ છે ? ઘેર જમીને બે ત્રણવાર આ પદ ગાજો.
જેમ ચક્રમક અદ્વિતાતાં અગ્નિ ખરે; તેમ આવા પદમાં બે માંચ વખત ચિત્તને અદ્વિતા-
વંતાં, ભકિતરસ ટપકે—ચિત્ત દ્રવે. અહાબુમારી પ્રાપ્ત થાય.

માજી!—‘નાથ’ કહીને રાધાજીએ સૂચવ્યું કે—‘હું શરણાંગત છઉં. શરણાંગતનું રક્ષણ
કરવાનું આપે સ્વિકારી લીધેલું છે. તેમાં આપ કાં પ્રમાદ કરો !

રમણ ! અને પ્રેમજી !—‘હે રમણ !’ ‘હે પ્યારા !’ એમ કહીને રાધાજીએ સૂચવ્યું કે
‘પ્રેમ એજ પરમેશ્વર છે. આપ પોતે પ્રેમસ્વરૂપ છે. જ્યાં પ્રેમ ત્યાં આપ છો; કદિ કાંઈ
અપરાધ હોય, તો પણ સાચો પ્રેમી પ્રેમપાત્રનો અપરાધ દેખતો નથી. ત્યારે અહીં કેમ
સંતાપને ઉભા છો ? તાત્પર્ય—તમે પ્રેમના સાગર છો, છતાં અમારી સાથે આમ કેમ !

હે મહામુજ !—‘હે મોટા હાથવાળા !’ એમ કહીને રાધાજીએ સૂચવ્યું કે—‘કદિ અહિં
કાંઈ ભયનું ભાન થયું હોય, તો તે ભયને ટાળી નાંખવા, આપ સમર્થ છો, અગર—કદિ
અહાંડોમાં તમારા ક્રોધ ભકતોને બીડ પડી હોય, તો ત્યાં તમે બીજા રૂપથી જઈ શકો છો.
ત્યારે તમે તમારું નટવરૂપ કાં અહીં સંતાડયું ? આપ કાં અંતર્યામિ થયા ?’

હે સલ્લે !—‘હે સખા’ કહીને રાધાજીએ સૂચવ્યું કે—‘મિત્રો પણ ધડી બેઠા ઉઠવાની
શરમ રાખીને, એક બીજાને પીડતા નથી. મિત્રો પણ એકબીજાની આશ્રિતમાં દોડ્યા આવે છે.
અત્યારે મારે વિરહ દુઃખ છે. તે દુઃખ મટાડવા—‘લ્લીય સન્નિધિમ્’—મારી પાસે આવો—પધારો.

પ્રેમ અને પતિપતિનીનાં જોડાં—પશુ, પક્ષી, દેવ, દાનવ અને માનવ—સર્વ સ્થળે વિષય-
સુખ માટે વલખાં છે; પણ માનવ જીવનનું જેમને ભાન હોય, જેમને રૂઝ સંસ્કારોનો લાભ થયો
હોય; જે સ્ત્રી પુરૂષો પવિત્ર જીવન ગાળતાં હોય; પતિને પોતાની સ્ત્રીમાં, અને પતિને પોતાના
પતિમાં અનન્ય ભાવ હોય, તેમણે રાધા અને કૃષ્ણ જેવા દેવી જીવનનો લાભ લેવો. દેવી સુંગર
રસનું પાન કરવું, યાદ રાખવું કે—જીવ અને શિવ વચ્ચે, અને પવિત્ર અને અનન્ય પ્રતિ પ્રતિ

વચ્ચે, દેવી પ્રેમ ટકી શકે છે. પતિપત્નિ વચ્ચે તૈયાર થએલા પવિત્ર પ્રેમને શ્રીહરિના ચર-
ણમાં વાળી દેતાં વાર લાગતી નથી. Let a flood of affection and purity flow
between a wife and her husband; which can easily turn to the
feet of Almighty. [પતિ પત્નિ વચ્ચે પ્રેમ અને પવિત્રતાનું પૂર વહેવા લા. આ પૂર
થોડા પ્રયત્ને પ્રભુચરણ તરફ વળી શકશે.] જે પતિપત્નિ એકબીજાને હૃદયથી આહતાં
નથી, જેમને પવિત્રતા અને અતન્યભાવ વહાલો નથી. એટલે જેઓ માત્ર વિષયશુભાદિ
સ્વાર્થ માટેજ, એકબીજાને આહે છે; તેઓ ખરેખર હોલાહોલી અને પારેવાં કરતાં પણ
હલ્લકાં છે. [પતિ પત્નિના દૈવી પ્રેમને ઢીલો કરવા, લેભાગુ ગુરુઓએ અને ખાવાસાધુઓએ
ભયકર પ્રયત્ન કર્યો છે. જુઓ આ સાલનો વૈશાકનો અંક.] રાધા અને કૃષ્ણના પ્રેમની
વાતો સાંભળીને, તમારાં જીવન પવિત્ર અને પ્રેમી બનાવજો. પતિપત્ની વચ્ચે કોઈ પણ
પ્રકારનો વિખવાદ હોય, તો તે શમાવવા પ્રયત્ન કરજો. જે દેશમાં રામ અને સીતા થયાં,
અંધતી અને વસિષ્ઠ થયાં, યામવદક્ય અને ગાર્ગી થયાં, કૃષ્ણ અને રાધા થયાં, પાંડવો
અને દ્રોપદી થયાં, તે દેશનાં પતિ પત્નિ એકબીજાને જોધને બળી મરે—અવળાં ચાલે—કજ-
યામાં શેકાઈ જાય, એ શરમાવા જેવું છે. યાદ રાખવું કે—આવાં કજયાળાં દંપતી, દેવ-
મંદિરોને અપવિત્ર કરે છે; અને સત્સંગ મંડળોને—કથાવાતાંને—પણ વગોવે છે. સારો થણ-
માર પહેરીને, જેમ સ્ત્રી પુરૂષ આટલામાં જુએ છે; તેમ રાધા અને કૃષ્ણની કથા સાંભળીને,
દંપતીએ પોતાના પતિપત્નિ વચ્ચેના પ્રેમનું નિરીક્ષણ કરવું. દોષને દૂર કરીને, પ્રેમનું
પ્રાચરણ પ્રાચરવું. વિધવાઓએ અને વિધૂરોએ અહારવિહાર નિર્મળ કરીને, અને તેટલો
ખાલનો નિરોધ કરવો. અંતરમાં વળવું. અવકાશ લઈ શ્રીહરિ સાથે ખેલવું. રાધા અને
કૃષ્ણ વચ્ચેના પ્રેમ કાચો પારો છે. આ શ્રવણ જલદ છે. આ પ્રેમને યોગ્ય રસ્તે નહીં
ઉતારો, તો તે બ્યાં ત્યાં ઢળી પડશે; અને તમને ફજેત કરશે.

શ્રીકૃષ્ણને શોધતો ગોપિકાઓનો સમુદ્ધ હવે રસ્તામાં રાધાજીને દેખે છે—
શ્રીશુક ઉવાચ ।

અન્વિચ્છન્ત્યો ભગવતો, માર્ગે ગોપ્યોઽવિદૂરતઃ ॥

દદશુઃ મિયવિશ્લેષ-મોહિતાં દુઃસ્વિતાં સસ્વીમ્ ॥૪૦॥

અર્થ—એટલામાં ભગવાનના માર્ગને શોધતી શોધતી, ચાલી આવતી
ગોપીઓએ, થોડે દૂર વહાલાના વિયોગથી દુઃખી થઈ ગએલી પોતાની સખીને
દેખી. [૪૦].

૪૦ વિવેચન—

દોહરા—પ્રેમ ખરાખર યોગ ના, પ્રેમ ખરાખર ધ્યાન;
પ્રેમભક્તિ બિન સાધનો, સખ હે થોથો જ્ઞાન.

તું તું કરતાં તું બયા, મુજમાં રહા ન હું;
અલિહારી ઓ પ્રેમકી, હુંમાં મીલ ગયા તું.

૪૦ પદ્યછંદ—ભગવતઃ માર્ગે અન્વિચ્છન્ત્યઃ—ભગવાનના માર્ગને શોધતી શોધતી
ચાલી આવતી. ગોપ્યઃ—ગોપીઓએ. અવિદૂરતઃ—થોડે દૂર, મિયસ્ય વિશ્લેષઃ (વિયોગે)
તેમ મોહિતા તાં દુઃસ્વિતાં સસ્વીમ્—વહાલાના વિયોગથી દુઃખી થઈ ગએલી પોતાની
સખીને, દદશુઃ—દેખી.

ચોપાદ—પ્રેમભક્તિ જલ ધિનુ રધુરાધ, અભ્યંતર મલ કળકુ ન જાઈ.

રાધાજીનો અદ્વૈત ભાવ જોઈને, સામે મળનારી ગોપીઓ વિસ્મય પામી ગઈ.

રાધાજીને દુઃખી જોઈને, બીજી ગોપીઓનો ક્રોધ શમી ગયો. રાધાજીની સાથે સૌને મિત્રભાવ થયો; કારણ કે—સમાનગુણશીલકલ્પસનેષુ સહયં । સમાન ગુણશીલવાળાઓને અરસપરસ મિત્રતા સંભવે છે.

હવે રાધાજી પોતાનાં દુઃખની વાત કરે છે; અને ગોપિકાઓ વિસ્મય પામે છે—

તયા કથિતમાકર્ણ્ય, માનપ્રાપ્તિં ચ માધવાત્ ॥

અવમાનં ચ દૌરાત્મ્યાત્-વિસ્મયં પરમં યયુઃ ॥૪૧॥

અર્થ—પછી તેણીનું કહેવું—એટલે માધવથી (યજ્ઞેલી) માન પ્રાપ્તિ, અને (પોતાની) ભુંડાઇથી માધવે કરેલું અપમાન—તે સાંભળીને, બીજી ગોપીઓ વિસ્મય પામી ગઈ. [૪૧].

૪૧ વિવેચન—

રાધાજીનું નિરમાનીપણું દેખાને, માધવે માન આપ્યું; અને રાધાજીને અભિમાનવાળાં દેખાને, માધવે તેમને તણ દીધાં. સમસ્ત ગોપીઓને ભગવાનના સ્વભાવનું જ્ઞાન થયું. ભગવાનને વશ કરવાનો રસ્તો સૂઝ્યો. રાધિકાજી એક સંખિને કહેવા લાગ્યાં કે—

૫૬.

રાગ-ગજલ તાલ ૩.

સુનરી સખી પિયારી, દિલકા હવાલ મેરા;

મોહે શ્યામસેં મિલાદે, સુમરંગી નામ તેરા—ટેક૦

મેરે આંગણમે આયા, શિરમે મુગટ સુહાયા;

દિલ દેખકે લુભાયા, મુખ નંદલાલ કેરા—સુનરી૦

વનમાલ ગલે સુહાઇ, બંસી અધર લગાઇ;

કૈસે મિલે કન્હાઇ, મોહે પ્રેમ હે ધનેરા—સુનરી૦

પલપલમેં યાદ આવે, નહિં ખાનપાન ભાવે;

અંખિયોંસે નીર આવે, વિરહેને આન ધેરા—સુનરી૦

સુનલે અરજ હમારી. દર્શન દિયો મુશારી;

અજ્ઞાનંદ આશ ભારી, ચરણોમેં દે વસેરા—સુનરી૦

રાધાજી બીજી સંખિઓને કહે છે—

૫૬.

કાનુડે ન જાણી મારી પ્રીત-આધ અમે બાળકુમારો—૨—કાનુડે૦

જળરે ભુમનાનાં હું તો—ભરવાને ગઈતી ૨—

કાનુડે ઉડાડ્યાં આછાં નીર-ઉડ્યાં ફરર-ફરર—કાનુડે૦

૪૧ પદ્યછેદ—અ-પછી. તયા કથિતં—તેણીનું કહેવું. એટલે માધવાત્ માનપ્રાપ્તિ માધવથી માનપ્રાપ્તિ. ચ-અને દૌરાત્મ્યાત્ અવમાનં આકર્ણ્ય-ભુંડાઇથી માધવે કરેલું અપમાન સાંભળીને. પરમં વિસ્મયં યયુઃ—ધણીજ નવાઇ પામી.

+ આંખદ્વારા હૃદયમાં. ૧ મુખ.

હું લોભાણી એની અણીયાવાળી આખમાં;

તેણે મારી ત્યાં નેણુબાણુ-વાઘ્યાં અરરર-અરરર—કાનુડે.

હું લોભાણી એની લટકંતી ચાલમાં;

તેણે ગ્રાહ્યાં ત્યાં મારાં ચીર-ફાટયાં-ચરરર-ચરરર—કાનુડે.

બાધ મીરાં કહે પ્રભુ, ગીરધરના ગુણુ વાહલા;

વિષયો બાળીને કીધા ખાખ, ઉડી રાખ-ફરરર-ફરરર—કાનુડે.

વળી એક ગોપી રાધાજીને કહે છે કે—

‘જેટલા કાળા તેટલા કપડી, વિશ્વાસ કોનો નવ કરીએ,

કાળા સાપની સંગત કરતાં, કાઈ એક દહાડો મરીએ—

[પ્રેમાનંદ].

સૌ ગોપિઓએ નિરાકરણુ કર્યું કે-જે કાંઈ દોષ છે, તે આપણામાંજ છે. જે કાંઈ દુષ્ટ આવે છે, તે અપણા દોષથીજ પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રીકૃષ્ણ તો દોષથી તદ્દન રહિત છે. તેથીજ બ્રહ્માદિ દેવો અને વસિષ્ઠ જેવા વીતરાગી સંતો તેમને નિર્માની યજ્ઞને બને છે. દોષન નિવારણુ માટે, આપણે પણ તેમને નમ્રતાપૂર્વક બજીએ.

ચાલ રાખજો કે-‘આપણો દોષ છે, અને પ્રભુનો દોષ નથી.’ એવો વિચાર ઉત્તમ કોટિના જીવોને થાય છે. બાકી તો-પ્રભુનો દોષ કાઢનારાં ધણાં છે. ‘હું ધણાં દિવસથી બજન કરું છઉં, અને પ્રભુ મને દુઃખી કેમ કરે?’ એવું કહેનારાં ધણાં છે. પણ ‘આપણાં કર્મ કેવાં છે? આપણે ખાતે કેટલાં કર્મ ઉધાર છે? આપણે શું જન્મા કરાવ્યું?’-તેવો વિચાર કરનારાં ધણાંજ થોડાં છે.

એમ કહીને તેઓ શ્રીકૃષ્ણને વનમાં આમતેમ શોધવા લાગી—

તતોઽવિશ્વન્વનં ચન્દ્ર-જ્યોત્સ્ના યાવદ્વિભાવ્યતે ॥

તમઃ પ્રવિષ્ટમાલક્ષ્ય, તતો નિવવૃત્તુઃ સ્ત્રિયઃ ॥ ૪૨ ॥

અર્થ—પછી જ્યાંસુધી ચંદ્રનું અજવાળું આવ્યું, ત્યાંસુધી તે ગોપીઓએ વનમાં આગળ આગળ ચાલ્યા કર્યું. પછી (ઘાટા વનને લીધે) અંધારાને પ્રસરેલું જોઈને, ત્યાંથી તે સ્ત્રિયો પાછી વળી. (૪૨)

૪૨ વિવેચન—

તે દિવસે પુનમ હતી, તેથી આ અંધકાર ચંદ્રની ગેરહાજરીથી થયો નહોતો; પણ ઘાટા વનમાં પેસવાથી ગોપિઓને અંધકાર લાગ્યો. રાધીકા આગળ અને બીજી ગોપિઓ પાછળ એ દેખાવ કેવો હતો?—

યા શક્તયઃ સમાલ્યાતાઃ, ગોપીરૂપેણ તાઃ પુનઃ ।

સલ્યો ભૂત્વા રાધિકાયાઃ, કૃષ્ણચંદ્રમુપાસતે ॥ [કૃષ્ણાયામલ]

‘જે શક્તિઓ હતી તે ગોપિરૂપ થઈને, રાધિકાની સખીઓ બન્યાં; અને સૌ શ્રીકૃષ્ણ ચંદ્રની ઉપાસના કરવા લાગ્યાં.’

૪૨ પદ-છેદ—તતઃ-પછી, યાવત્ ચંદ્રજ્યોત્સ્ના વિભાવ્યતે-જ્યાંસુધી ચંદ્રનું અજવાળું આવ્યું ત્યાંસુધી. વનં અવિશ્વન-તે ગોપીઓએ વનમાં આગળ આગળ ચાલ્યા કર્યું. તમઃ પ્રવિષ્ટં આલક્ષ્ય-અંધકારને પ્રસરેલું જોઈને. તતઃ સ્ત્રિયઃ નિવવૃત્તુઃ-ત્યાંથી સ્ત્રીઓ પાછી વળી. (વૃત્ત આત્મનેપદી છે. અહીં પરમૈપદી લીધું,)

ગોપીઓ અંધાઈ દેખીને પાછી ફરી, ત્યારે શું તેમની ભક્તિ દૃઢ નહોતી ?-તેમની ભક્તિ દૃઢ હતી; પણ નાંખી દેવા જેવો પ્રયત્ન કરવા તેઓ રાજી નહોતી. દીવાસળી સવળી ધસતાં દીવો થાય; અને અવળી ધસતાં દીવો ન થાય, અને દીવાસળી ભાંગી જાય.

નાભિમાં રહેલી કસ્તુરીને શોધવા, જેમ મૃગ આમતેમ દોડે; તેમ અંતરમાં રહેલા પરમાત્માને શોધવા, ગોપિકાઓ આમતેમ દોરી. ત્યારે શું ગોપિકાઓ ગાંડી હતી ?-અજ્ઞાન હતી ?-ના. તેમને અત્યારે અંતરમાં રહેલા-વ્યાપીને રહેલા-નિર્ગુણ-નિર્વિકાર પરમાત્માની જરૂર નહોતી. તેમને તો અત્યારે મદનમોહન-અંસીવાલા-કાંકડા-કામણુગારા કૃષ્ણની જરૂર હતી. એટલે-‘જે તેમની સાથે હતા, તે ક્યાં ગયા ? જે આંખના પલકારામાં, અનેક ગોપિકાઓને મલકાવતા હતા, તે ક્યાં ગયા ? જે ચટકતી ચાલમાં, ગોપિકાઓનાં ચિત્ત ચોરી લેતા હતા, તે ક્યાં ગયા ? જે મંદમંદ હસીને, સૌને વિહ્વળ બનાવતા હતા-તે ક્યાં ગયા ? જેના લાંબા હાથ નિર્ભયતાનું ભાન કરાવી રહ્યા હતા, તે ક્યાં ગયા ?’

આ શ્લોકમાં છેલ્લે **સ્ત્રિયઃ** શબ્દ છે; તેને બદલે કેટલાએક **હરેઃ** શબ્દ સ્વિકારે છે, તે ઠીક નથી. કારણકે તેથી સ્પષ્ટ અર્થ ગુચ્ચવાય છે. વેદધર્મ સહા **સ્ત્રિયઃ** શબ્દ કાયમ રાખે છે.

ઘાટાં વનમાંથી પાછા ફરતાં ગોપિકાઓની કેવી સ્થિતિ થઈ, તે સાંભળો—

તન્મનસ્કાસ્તદાલાપાસુ-તદ્વિચેષ્ટાસ્તદાત્મિકાઃ ॥

તદ્ગુણાનેવ ગાયન્ત્યો, નાત્માગારાણિ સસ્મરુઃ ॥ ૪૩ ॥

અર્થ—જેઓનાં મન ભગવાનમાં લાગી ગયાં હતાં; જેઓ ભગવાન સંબંધી જ વાતચિત્ત કરતી હતી; જેઓ ભગવાનના જેવીજ લીલાઓ કરતી હતી; અને (આ પ્રમાણે) જેઓ ભગવદ્ગુણ બની ગઈ હતી; તે ગોપીઓ ભગવાનના ગુણો જ ગાતી હતી. (આ સ્થિતિમાં) તેઓ પોતાના ઘરબાર (પણ) ભૂલી ગઈ-તેઓને પોતાના ઘરબારનું સ્મરણ પણ રહ્યું નહીં. આત્માનો અર્થ ‘દેહ’ કરીએ, તો એવો અર્થ થાય કે-ગોપિકાઓને દેહનું અને ઘરનું ભાન રહ્યું નહીં. (૪૩)

૪૩ વિવેચન—

આત્માગારાણિ ન સસ્મરુઃ-ગોપીઓ દેહ અને ઘરને ભૂલી ગઈ. દેહ અને ઘર એક ભગવાનનાં પરમ સ્થાન છે. દેહનિરપણનું પ્રકરણ શ્રીવિવેકચક્રામણિમાં છે. કૌષ્ઠ દિવસ વાંચો છો ? લંડન ટેમ્સ નદી ઉપર છે, તે જાણો છો, પણ તમારું દેહનગર મોહ નદી ઉપર છે, તે જાણવા પ્રયત્ન કરો છો ? તે પ્રકરણ જરૂર વાંચજો. ત્યારે શું ઘર નકામું

૪૩ પદ્મજેદ-**તસ્મિન્ મનાંસિ યાસાં તાઃ તન્મનસ્કાઃ**-જેઓનાં મન ભગવાનમાં લાગી ગયાં હતાં તેઓ. **તસ્ય યથ આલાપઃ** (વાતચિત્ત) **યાસાં તાઃ તદાલાપાઃ**-જેઓ ભગવાન સંબંધી જ વાતચિત્ત કરતી હતી તે. **તસ્ય વિવિધાઃ ચેષ્ટાઃ યાસાં તાઃ તદ્વિચેષ્ટાઃ**-જેઓ ભગવાનની લીલા કરતી હતી તે, **તસ્મિન્ આત્મા યાસાં તાઃ તદાત્મિકાઃ**-જેઓ ભગવદ્ગુણ બની ગઈ હતી તે. **તસ્ય ગુણાન્ યથ ગાયન્ત્યઃ**-તેના જ ગુણ ગાતી. **આત્માનાં અગારાણિ આત્માગારાણિ**-પોતાનાં ઘરબાર ન સસ્મરુઃ-યાદ કર્યાં નહીં-ભૂલી ગઈ. આત્માનો અર્થ ‘દેહ’ કરવો હોય તોપણ થાય.

છે ?-ના. નીતિથી એ પૈસા કમાઇને દુઃખીને મંદદ કરવાનું તે સ્થાન છે. સંસારના ગુણદોષ તપાસવાનું તે ક્ષેત્ર છે. ધરમાં રહીને યમ નિયમો પાળીને, 'ત્યાગાશ્રમની તૈયારી કરવાનું તે મેદાન' છે. ધર એવી યીજ ન હોય, તો યત્તયાગાદિ કર્મ માર્ગનો ભોપ થઈ જાય. ગૃહસ્થાશ્રમ ભાંગી પડે. તેની સાથે બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને સન્યાસાશ્રમ ધસાઈ ભુંસાઈ જાય. કહેવાનો ભાવ એ છે કે-ધર મમતાનું પરમ સ્થાન છે, તોપણ જેમ કુવા ઉપરના કાળા પત્થરોને દોરડી કાપી નાંખે છે, તેમ જ્ઞાન અને ભક્તિદ્વારા ધરની મમતાને કાપી નાંખો. મમતા રહિત થઇને ધરમાં રહો. વૃદ્ધ થાઓ, ત્યારે તો આમ જરૂર કરો. કારણકે મરવા વખતે મમતાના ત્યાગની ભારે જરૂર છે. તેટલા માટેજ શાસ્ત્રો અનિવેત્તઃ ('ધર રહિત') નાં વખાણ કરે છે.

ગોપિઓએ દેહને અને ધરને કેવી રીતે વિસાર્યા ?-જેમ કલોરોફોર્મ સુંઘ્યા પછી આપણને દેહ અને ધરનું ભાન રહેતું નથી. મોટા હરખમાં અને મોટી આપત્તિમાં પણ એમજ બને છે. ગોપિઓને શ્રીકૃષ્ણના વિયોગરૂપ મોટી આપત્તિ આવી. વિરહનાં દુઃખ વશમાં છે. 'વીતી હોય તે જાણે, અજાણ્યો કાંઈ ન જાણે.' કહેવાનો ભાવ એ છે કે-ગોપીઓ કૃષ્ણાકાર-બ્રહ્માકાર-બની ગઇ. ઉંડા ઉતરીને જીએ, તો આ સ્થિતિમાં ઇન્દ્રિયોનો સાચો નિગ્રહ હતો.

ત્યારે ભગવાન અત્યારે ક્યાં હતા ?-ગાયંત્યઃ શબ્દ સૂચવે છે કે-ભગવાન ત્યાંજ હતા. પ્રભુ બોલ્યા છે કે—

નાહં વસામિ વૈકુંઠે, યોગિનાં હૃદયે જ. વા ।

મદ્મક્તા યત્ર ગાયંતિ, તત્ર તિષ્ઠામિ નારદ ॥

અર્થ—વૈકુંઠમાં મારે રહેવું હોય તો રહું; યોગિઓના હૃદયમાં પણ મારે જવું હોય તો જઉં; પણ જ્યાં મારા ભક્તો ગાતા હોય, ત્યાં તો જરૂર હું ઉભો રહું છઉં.

આ સંબંધમાં નરસીંહ મહેતા કહે છે કે-શ્રીકૃષ્ણનો મત એવો છે કે—'એહા એહા ગાતાં હોય, ત્યાં હું ઉભો રહું છઉં; અને ઉભા ઉભા ગાતાં હોય. ત્યાં હું નાચું છઉં-પ્રસન્ન થાઉં છઉં.' ધરગ ડોસાને મોટા વધીલ દિકરા જ્યારે 'બાપા' કહે, ત્યારે જેમ તે ડોસો પ્રસન્ન થાય-ફૂલી જાય; તેમ જીવ જ્યારે પ્રભુની ખાતર ઉભો રહીને પરિશ્રમ કરે-ગાય, નાચે વિગેરે; ત્યારે આ જગદાધાર ડોસો પણ પ્રસન્ન થાય.

ગોપિઓ શું ગાતી હતી ?—

૫૬.

રૂડી ને રંગીલીરે, બહાલા તારી વાંસળીરેજ,

મીઠી ને મધુરીરે, માવા તારી મોરલીરેજ.

૭૩૦

એ તો મારે—[ઓ-હો-થવા હો-થવા હો-].

એ તો મારે-મંદિરીએ સંભળાય—[૨] રૂડી ને રંગીલીરે.

સરખીને સાહેલીરે, સાથે પાણી નિસર્યારેજ;

બેલડું મેલ્યું સરોવરીયાંતીરે પાળ. [૨]—રૂડી ને રંગીલીરે.

ઇદોણી વળગારીરે, આંબલીયાની ડાળમાંરેજ;

ઉભી નિરખું, નટવર દીનદયાળ [૨]—રૂડી ને રંગીલીરે.

ત્યાં તો તમે આવ્યારે, સુણી મારી રાવનેરેજ;
આવી મુજને મળીઆરિ, હૈયા માંહે ધાલિ હરિ-[૨]—રૂડી ને રંગીલીરે.
ચૂરને પરતાપેરે, બાધ મીરાં બોલીયાંરેજ;
દેજો અમને કૃષ્ણ ચરણમાં વાસ-[૨]—રૂડી ને રંગીલીરે.

હવે થાકીને યમુનાજીના તટ ઉપર ગોપિકાઓ આવે છે—

પુનઃ પુલિનમાગત્ય, કાલિન્ધ્યાઃ કૃષ્ણભાવનાઃ ॥

સમવેતા જગુઃ કૃષ્ણં, તદાગમનકાક્ષિતાઃ ॥ ૪૪ ॥

॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे रासक्रीडायां कृष्णान्वेषणं
नाम त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ૩૦ ॥

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણનું ચિંતવન કરતી, તેઓ ફરીથી યમુનાજીના કિનારા ઉપર આવી. ત્યાં શ્રીકૃષ્ણના પાછા આવવાની રાહ જોઈને, એકઠી થએલી તે ગોપીઓ, શ્રીકૃષ્ણનું ગાયન કરવા લાગી. [૪૪]

૪૪ વિવેચન—

જે તટ ઉપર પૂર્વે હતાં-જ્યાં કામણુંભારા શ્રીકૃષ્ણ તેમને પ્રથમ મળ્યા હતા, તે તટ ઉપર ગોપિકાઓ પુનઃ આવી. પુનઃમનો ચંદ્ર, યમુનાજીનો તટ-શોભાનો સાગર, પણ જનમાં વરરાજ ગૂમ થયા. કૃષ્ણના વિયોગથી ખિન્ન થએલું મહિલામંડળ-મહાન વીતરાગી સાધ્વીઓ-કેવી હતી?—તેમની ભાવના કેવા પ્રકારની હતી?—કૃષ્ણભાવનાઃ ગોપીઓને જો કોઈ પ્રિય પદાર્થ હોય, તો તે શ્રીકૃષ્ણ હતા.

તદાગમનકાક્ષિતાઃ—શ્રીકૃષ્ણના આગમનની અઃકંક્ષા રાખનારી. તેઓએ શ્રી કૃષ્ણને શી પ્રાર્થના કરી?—

ગરબો.

[ઢાળ-શેરી વળાવી સજ કરું].

આ શરદ ખીલી શત પાંખડી, હરિ ! આવોને;
આ સૃષ્ટિએ ધરિયા સોહાગ-હવે તો હરિ ! આવોને.
આ વિશ્વ વદે છે વધામણિ, હરિ ! આવોને;
આવી વાંચોને મારાં સૌભાગ્ય-હવે તો હરિ ! આવોને.
આ ચંદ્રવેા કરે ચંદની, હરિ ! આવોને;
વેઈ તારલિયાનાં ફુલ-હવે તો હરિ ! આવોને.
પ્રભુ ! પાથરંણાં દશ પ્રેમનાં, હરિ ! આવોને;
દિલ વારી કરીશ સહુ ફલ-હવે તો હરિ ! આવોને.

૪૪ પદ્યછેદ—કૃષ્ણસ્ય ભાવના યાસાં તાઃ કૃષ્ણભાવનાઃ—શ્રીકૃષ્ણનું ચિંતવન કરતી. પુનઃ—ફરીથી. કાલિન્ધ્યાઃ પુલિનં આગત્ય—કલિન્દીના કિનારા ઉપર આવીને. તસ્ય આગમનં યદ્વ કાંક્ષિતં યાસાં તાઃ—શ્રીકૃષ્ણના પાછા આવવાની આશા રાખનારી. સમવેતાઃ—એકઠી થઈને. જગુઃ—શ્રીકૃષ્ણનું ગાયન કરવા લાગી.

આ જળમાં ઉઘડે પોપણાં, હરિ ! આવોને;
 એવા ઉઘડે હૈયાના ભાવ-હવે તો હરિ ! આવોને.
 આ ચંદ્રમણિ ચમકી રહ્યાં; હરિ આવોને;
 એવા જીવનમણિ ભાવ-હવે તો હરિ ! આવોને.
 આ ચંદનભરી છે તળાવડી, હરિ આવોને;
 ધ્રુલડીયે બાંધી પાન-હવે તો હરિ ! આવોને.
 આ આશોપાલવને છાંયડે, હરિ ! આવોને;
 મન મહેરામણ મહારાજ-હવે તો હરિ ! આવોને.
 સૂની લાગે વૃંદાવનની વાડીઓ, હરિ ! આવોને;
 સૂની સૂની યલુનાજીની વાટ-હવે તો હરિ ! આવોને.
 મારા કાળજ કેરી કુંજમાં, હરિ ! આવોને;
 મારા આતમસરોવરઘાટ-હવે તો હરિ આવોને.

[કવિશ્રી નાનાલાલ].

નાનું નિઃસાધન બાળક ગભરાય, ત્યારે માને ખૂસ મારે; તેમ નિઃસાધન ભકતો ગભરાય, ત્યારે શ્રીહરિના મોટેથી ગુણ ગાય. **कलौ तद् हरीकीर्तनात्**—કલિયુગમાં કીર્તન ભક્તિનો મહિમા ધણોજ છે.

સંગીત—દુઃખી હૃદયને સંગીત એક ઉત્તમ ઔષધ છે. સંગીતમાં પણ, શ્રીહરિના ગુણાનુવાદ, પુણ્યશાળી જીવોનેજ પ્રાપ્ત થાય. One of the most pure and innocent pleasures, which we can enjoy, we owe to music. It possesses the art of charming our ears, soothes our passions, affecting our hearts, and influences our propensities. How often has music dissipated our gloom, quickened the vital spirits, and ennobled our sentiments ! An art so pleasing and useful well deserves our attention; and calls upon us, to enjoy it to the Glory of our beneficent Creator.

[Sturm.]

વિગેરે અનેક વિદ્વાનો સંગીતને ટેકો આપે છે અને નાદાનું સંધાનદ્વારા, તત્ત્વનો સ્પર્શ કરવાની ભલામણ કરે છે.

કાલિંદી—વિશુદ્ધરસ દીપિકા કહે છે કે—કલિંદ પર્વતની પુત્રી માટે કાલિંદી; અથવા સુખની પરંપરા આપે તે કાલિંદી; અથવા જેના મિલિંદ્રમાં સુખ છે તે કાલિંદી.

ઇતિ શ્રીમન્ મહાપુરાણ ભાગવતના દશમ સ્કંધ પૂર્વાર્ધનો ૩૦ મો અ. સંપૂર્ણ. બોલીઓ હરિ. બોલો શ્રીરામચંદ્ર દેવકી જય. શ્રીકૃષ્ણ કનૈયાકી જય. હરહર મહાદેવ હર. આસપાસ બેઠાં હોય, તેમને સૌને અમારા ધણોજ હેતથી જયશ્રીકૃષ્ણ કહેજોજી.

અમદાવાદ મોક્ષમંદિર
 ૧૯૮૬ મંગલશર સુદી ૧૫

}

લી. રામશંકર મોનજી ભટ્ટ.

શ્રીસદ્ગુરવે નમઃ ।

શ્રીમોક્ષપત્રિકા.

શ્રીમદ્ભાગવત

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ-રાસલીલા.

તંત્રી અને પ્રકાશક:—રામશંકર મોનજી ભટ્ટ, ઈ. મોક્ષમંદિર-અમદાવાદ.

મુદ્રક—દેવીદાસ છગનલાલ પરીખ, ધી હાયમંડ ન્યુગિલ્ડી પ્રેસ-અમદાવાદ.

પુસ્તક ૧૧ મું.]

મહા માસ, ૧૯૮૬.

[અંક ૧ લો.

હ્યો ત્યારે ધણુજ હેતથી જયશ્રીકૃષ્ણ.

જાલાં હરિજનો ! પ્રભુકૃપાથી આપણે ફરી મળ્યા. આ અંકની સાથે આ માસીકનું અગીયારમું વરસ શરૂ થાય છે; અને મોક્ષમંદિર ખોલ્યાને બારમું વરસ શરૂ થાય છે. નવા વરસના પ્રભાતમાં, આપને સૌને ધણુજ હેતથી જયશ્રીકૃષ્ણ કહીને કાર્ય શરૂ કરીએ—

ગઢ સાલના અંકો—ગઢ સાલના અંકો પુસ્તકના રૂપમાં બંધાવી લેશો. કોઈ અંક ખૂટતો હોય, તો મંગાવી લેશો. અહીં હશે તો જરૂર મોકલવામાં આવશે.

વેદાંતનો ફરમો—વેદાંતનો ફરમો ખાસ વાંચવા જેવો છે. આઠ આનામાં આવી વાતો તમને કોઈ નહીં કરે. મારે હજી ઈચ્છા થાય, તો આઠ આના છ પાછ ત્રણથી મોકલી લો.

પાછલાં પુસ્તકો—આ કોઈ ન્યુસપેપર નથી. આ સત્સંગ મંગાની સેર છે. પાકા પુંઠાથી બાંધેલાં પાછલાં પુસ્તકો હજી મળી શકે છે; મારે જોઈએ તો ઉંધશો નહીં. પછી રૂપૈયા સો દેતાં, એક નકલ પણ નહીં મળે. બંધામણી સાથે દરેકની કીમત રૂ. ૨-૬-૦

દશમસ્કંધ—દશમસ્કંધ ૮૩ ના મહાથી શરૂ થયો છે. માત્ર ભાષાંતર વાંચો છો, તેના કરતાં આ ફીક જણાય, તો ઉંધશો નહીં-મંગાવી લેજો. ૮૩-૮૪ અને ૮૫ નાં પાકા પુંઠાથી બંધાવેલાં પુસ્તકો તૈયાર છે. બંધામણી સાથે દરેકના રૂ. ૨-૬-૦

ધ્યાન ખેંચો—માસીક વાંચીને રાજ થયા હો, તો જીઝાસુઓનું ધ્યાન ખેંચો. હજી ધણુ ભાવિક લોકો આ માસીકથી અજાત છે. લવાજમ જેવી જીજ રકમ તેઓ ધણે ઠેકાણે વાપરી નાંખે છે.

બંધાની હાય—બંધાની હાયમાં અગર સમયની અગવડતામાં, ધણુ ભાવિક લોકો કથાવાર્તામાં જઈ શકતા નથી. તેમને ઘેર ખેંદાં અહીંની કથા સંભળાય, તેવી આ ગોઠવણ છે. દુરસદ મળે ત્યારે તેઓ વાંચી શકે, અને થોડામાં તેમને ધણું મળે.

દેશાવરમાં—દેશાવરમાં રહેનારા તમારા સગા, ધણું છાપાં વાંચતા હશે; પણ આવું કોઈ ધાર્મિક માસીક તેમને મળે છે ? ન મળતું હોય, તો આ માસીક તેમને મોકલો.

ગામડાંની ખખર હોય—ખડ ખાધને ઢોર ધંધો કરે, તેમ રોટલા ખાધને ગામ-ડામાં માણસો ધંધો કરે છે. તેમને સત્સંગનો લાભ નથી. ગામડે એક માસીક આપો, તો આખા ગામના લાલિક લોકો, એક ઠેકાણે બેસીને સાંભળી શકે. પાણીના પરખ કરતાં ગાનના પરખની કીમત વધારે મળ્યાય.

અત્યંતજનિ વર્ણુ આવી વ્રાતો કયાં સાંભળશે ? આવું સરસ્વ અને સસ્તુ માસીક તેમને ધણુંજ ઉપયોગી થઈ પડશે. તેમના વાસમાં એક વાંચશે, અને અનેક સાંભળશે.

વેપાર સાથે વેપાર—આખા વરસમાં ધણો વેપાર કરતા હશે. તમારા પોતાના ધંધા તરફ લોકોનું ધ્યાન ખેંચતા હશે, ત્યારે પ્રેમ સ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે—દશમસ્કંધની આ સુંદર ટિકા પ્રત્યે—તમારા ગ્રાહકોનું ધ્યાન કેમ ખેંચતા નથી ? ગાનની દલાલી કેમ કરતા નથી ? યોગ્ય લાગે તો કરજો.

હવે છેલ્લી આપની વાત—માસીક મંગાવો છો, તે બરાબર વાંચો છો ? કે શેઠ આવ્યા, તો નાંખો વખારે ? દુનિયાબરના સંતો, શાસ્ત્રો અને ડાહ્યા ડાહ્યા મનુષ્યો કહે છે કે—‘સ્વસ્વરૂપને ઓળખવા પ્રયત્ન ન કર્યો, તે જીવ માનવ જીવનના બગીચામાં, ગુલાબની ગંધ તજીને, જાણુના પોદળામાં લોલાણો છે.’ આપ ગમે તે હશે—ગમે ત્યાં હશે—પણ હમણાં સમય પૂરો થઈ જશે; અને રોશન આવતાં માનવજીવનની મેઘલિમાંથી ઉતરી જવું પડશે. અત્યારે તમને જે તદ્દન સાચું જણાય છે—જેને માટે તમે મરી શીટા છો; તે તમામ [રોશન આવી પહોંચતાં], તમને પોતાને, તદ્દન ખોટું જણાયશે; માટે સમયનો સફળ યોગ કરી લેશો. હોય—ત્યારે ધણાજ હેતુથી જ્યશ્રીકૃષ્ણ.

આ વરસમાં શા શા વિષયો આવશે ?

૩૧ મો અધ્યાય—ગોપીકાગીત.

૩૨ મો અ.—પ્રભુનાં દર્શન. ગોપિકાઓની શાંતિ અને જ્ઞાનચર્યા.

૩૩ મો અ.—રાસલીલા અને જળલીલા.

૩૪ મો અ.—અજગરનો મોક્ષ અને શંખચૂડનો વધ.

૩૫ મો અ.—ગોપીઓએ ગાયેલું ગીત.

૩૬ મો અ.—અરિષ્ટાસુરનો વધ; અને શ્રીકૃષ્ણ બળદેવને મથુરા તેડી લાવવા, કંસની અકુરને આરા.

૩૭ મો અ.—શ્રીકૃષ્ણે કેશી અને બોમાસુરને માર્યાં.

૩૮ મો અ.—અકુરનું ગોકુળમાં આવવું.

૩૯ મો અ.—ગોપીઓનો વિરહ વિલાપ.

૪૦ મો અ.—અકુરે ભગવાનની કરેલી સ્તુતિ.

૪૧ મો અ.—શ્રીકૃષ્ણ-બળભદ્ર મથુરા આવ્યાં.

૪૨ મો અ.—શ્રીકૃષ્ણે કુબ્જનો ઉદ્ધાર કર્યો.

૪૩ મો અ.—શ્રીકૃષ્ણે કુવલીયાપીડ દાથીને માર્યો અને મદ્દલના અખાડામાં પ્રવેશ કર્યો.

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

અધ્યાય ૩૧ મો—ગોપિકાગીત.

વિષય—આ અધ્યાયમાં ગોપિકાઓ નિઃસાધન બનીને, વિરહ અને દીનતાથી શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ કરે છે.

સૂચના—આ અધ્યાયમાં ૧૯ શ્લોકો છે, તેથી કોષ કોઈ ટિકાકારો કહે છે કે—‘૧૯ પ્રકારની ગોપિકાઓ હતી.’ આ અધ્યાય શરૂ કર્યા પહેલાં, આ અધ્યાય સંબંધી થોડી વાતચીત કરી લઈએ, તો ઠીક; નહિં તો—‘સમજ્યા વિનાનું ધૂળધાણી, બેઠા નવરા વલોવે પાણી, એમાં ન મળે મૂડી ધાણી.’ બોલો—શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર દેવકી જ્ય, પીલે પટકે વાલેકી જ્ય, દારકાંધીશકી જ્ય, ડોકોરનાથકી જ્ય—હર હર મહાદેવ હર. કેમ હવે સાવધાન છો ને ? શાંતિથી બેસી જાઓ.

‘ગોપીકાગીત’ એટલે ‘ગોપીઓના કાલાવાલા.’

કાલાવાલા—‘શું એમ કાલાવાલા કરવાથી ભગવાન રીજતા હશે ?’ ‘કાલાવાલા કરવા, એ ડાહ્યા-સમજુ-ગુની-વેદાંતી અગર કર્મકાંડીને ઘટે ?’ ‘ગોપીકાઓ સ્ત્રીઓ છે, તેથી તેઓ કદિ કાલાવાલા કરે, પણ પુરૂષોથી કાલાવાલા થાય ?’ ‘ક્યા વેદમાં અગર ક્યા ઉપનિષદમાં, કાલાવાલાથી ભગવાનને રીજવવાનું લખ્યું છે ?’ આંવા અનેક પ્રશ્નો આપણી નજર આગળ તરી આવે. તે પ્રશ્નો સંબંધી કાંઈક વિચાર કરીએ—

પ્રથમ કાલાવાલા સંબંધી વિચાર કરીએ—દેહ માટે તથા દેહની પાછળ રહેલાં સ્ત્રી પુત્રાદિક માટે, મનુષ્યો ધણીવાર કાલાવાલા કરે છે. કીર્તિ માટે અગર ચાંદ માન માટે પણ, લોકો કાલાવાલા કરે છે. કાંઈસીંધોમાં મેંબર થવા માટે, નમાલા વોટરોને પણ, ડાહ્યા દેખાતા લોકો કાલાવાલા કરે છે. પાંચ પચીસની નોકરી માટે, નમાલા શેઠ અગર અમલદારનાં, લોકો તળીયાં ચાટે છે—કાલાવાલા કરે છે. ગાંડી વહુને રીજવવા ડાહ્યો પતિ કાલાવાલા કરે છે. કામીપુરૂષો પરદારાને કાલાવાલા કરે છે. પરદારાઓ પ્રભુ તુલ્ય પતિને પડ્યા મેલીને, કનક-કાંતાના રંગમાં રંગાએલા બાવા સાધુઓને, પુત્રાદિકની લાલચ માટે કાલાવાલા કરે છે. લંગોટી વાળાને બેઠેલા સંતો પણ, મક-મકાન, મોટર અગર કીર્તિ માટે, ધનવાનોને ઘેર મુકામ કરીને, તેમને ગમતું બોલે છે. દેવ મંદિરના પુજારીઓ પણ, પ્રભુને પડ્યા મેલીને, ધનવાન પાસે કાલાવાલા કરે છે. વિદ્યામાં બહુ આગળ વધેલા, અને વૈરાગ્યમાં બહુજ પાછળ પડેલા—મોજલા-પંડિતો પણ, લક્ષ્મીના નાથ-શ્રીહરિ-ને પડ્યા મેલીને, લક્ષ્મીના દાસના દાસ થઈને રહે છે. તારપચ—આવા અનેક કારણો માટે કાલાવાલા કરતાં, જીવ આંચકો ખાતો નથી. માત્ર શ્રીહરિને કાલાવાલા કરતાં જીવ તર્ક વિતર્ક કરે છે. કાલાવાલા સંબંધી—શાસ્ત્રો શું કહે છે તે ટુંકમાં કહી દઈએ. સાંભળો—

મહાભારત, ગીતા, રામાયણ અને ભાગવતમાં, પ્રભુને કાલાવાલા કરનારા અકતોના અનેક દર્શનો છે. વેદ અને ઉપનિષદોમાં પણ પ્રભુ કૃપા માટે અનેક પ્રાર્થનાઓની—એટલે કાલાવાલાની—કથાઓ છે. નિરુણ્ય બ્રહ્મને લજનારા વેદાંતીઓ પણ—બ્રહ્મની કૃપા માટે,

અહંની પાસે કાલાવાલા કરે છે. શ્રીઆદ્યશંકરાચાર્યે અને શ્રીમધુસૂદન સરસ્વતીએ, વેદાંત ઋગ્માં જે કહ્યું, તે જેઓ સમજ્યા નહીં, તેઓજ ગોપીઓના કાલાવાલાની વિરૂદ્ધ વાતો કરે છે. નિરાકારને માનનારા મુસલમાન, ખ્રીસ્તી, આર્યસમાજ, અહોસમાજ વિગેરે જેઓ ભક્તિને-ઉપાસના માર્ગને-શરણુભાવને નિંદે છે; તેઓ પણ નિરાકારની કૃપા માટે, નિરાકારની પ્રાર્થનાઓ-નિરાકારના કાલાવાલા-કરે છે. સ્વામી શ્રીદયાનંદ સરસ્વતીએ ઋગ્વેદ ભાષ્ય ભૂમિકામાં ઇશ્વરસ્તુતિ-ઇશ્વરપ્રાર્થના અગર ઇશ્વરના કાલાવાલાના વિષયને પ્રથમ ગોઠવ્યો છે. તેઓશ્રીએ પ્રથમ પાને ઓઝ્મ્ સહનાવધતુ સહનોમુનવતુ સહવીર્ય કરવાવહે ॥ [તૈત્તિરીય આરણ્યક ૯-૧] વિગેરે શબ્દો મૂકીને, પ્રભુકૃપા માટે પ્રાર્થના કરી છે. આમજ ૪થે પાને ચિશ્વાનિ દેવ સવિતૃદુરિતાનિ પરાસુવ । યદ્મમ્ તન્ન આસુવ ॥ [યજુર્વેદ અધ્યાય-૩૦-૩.] માં સ્વામી શ્રી દયાનંદજી કહે છે કે-‘હે સમિચ્છા-નંદાનંત સ્વરૂપ! હે પરમ કાર્ણિક! હે અનંત વિદ્યાવાન! હે વિદ્યા વિજ્ઞાનપ્રદ! [દેવ:] હે સૂર્યાદિ સર્વ જગદ્વિયત પ્રકાશક! હે સર્વાનંદપ્રદ! [સવિત:] હે સકલ જગદ્ગ્રાપક! [ન:] અમારાં [ચિશ્વાનિ] સધળાં, [દુરિતાનિ] દુઃખો અને સર્વ દુર્યુષ્ણો, [પરાસુવ] દૂર કરો-અર્થાત્ તેમને અમારાથી અને અમને તેમનાથી સર્વદા દૂર રાખો; અને [યદ્-મમ્] જે સર્વ દુઃખથી રહિત છે. અર્થાત્ કલ્યાણ છે, [તન્ન:] તે અમને આપની કૃપાથી [આસુવ] ચોતરફથી નિરંતર પ્રાપ્ત થાઓ.’ તેઓશ્રી અહીં વિશેષમાં એમ પણ કહે છે કે-‘આ વેદભાષ્યરૂપી અનુષ્ઠાનમાં, જે દુષ્ટ વિદ્વા નડે તેમ હોય; તેમને આવતા પહેલાં જ દૂર રાખજો. તથા શરીરની આરોગ્યતા, બુદ્ધિની શુદ્ધતા, આપની સહાય, અને અમારામાં સર્વ સત્ય વિદ્યાનો પ્રકાશ-ઇત્યાદિ જે અમારાં કલ્યાણકારક હોય, તે હે પરબ્રહ્મન! આપની કૃપાકટાક્ષથી અમને પ્રાપ્ત થાય.’ વિગેરે વિગેરે. દસમે પાને યજુર્વેદ અ. ૩૬ મંત્ર ૧૭ના ભાષાંતરમાં તેઓશ્રી કહે છે કે-‘હે સર્વ શક્તિમન્ પરમેશ્વર! તારી ભક્તિ અને કૃપાથીજ અમને છુલોક, પૃથ્વી તથા સૂર્ય વગેરેનું સ્થાન x x x વિગેરે નિરૂપદ્રવકારી થાઓ-અર્થાત્ સર્વદા સાનુકૂળ રહો.’

આગળ ૮૦મે પાને અગ્ને વ્રતપતે વ્રતં ચરિષ્યામિ વિગેરે યજુર્વેદ અ. ૧-મં. ૫ મો છે. તેના અર્થ કરતાં, સ્વામીજી કહે છે કે-‘સર્વ મનુષ્યોએ ઇશ્વરનીજ સહાયની ઇચ્છા કરવી; કારણ કે તેની સહાય વિના, સત્ય ધર્મનું જ્ઞાન અને તેનું અનુષ્ઠાન કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થતાં નથી.’ વિગેરે. તેજ શ્લોકના અનુસંધાનમાં ૮૧ મે પાને સ્વામીજી કહે છે કે-‘પુરૂષાર્થી, ધર્માચરણ કરનાર, અને ઇશ્વરનો અનુગ્રહ ઇચ્છનાર ઉપરજ પરમેશ્વર દયા કરે છે.’ ૧૦૮ મે પાને ઋગ્વેદનો મંત્ર આપીને તેના ભાષાંતરમાં સ્વામીજી કહે છે કે-‘હે પ્રભો! મને પરલોકનું મોક્ષાખ્ય પદ તારા કૃપાકટાક્ષ તથા ઇચ્છા વડે પ્રાપ્ત થાઓ!’ ૧૫૩ મે પાને છાંદોગ્ય ઉપનિષદનું પ્રમાણ આપીને સ્વામીજી કહે છે કે-‘હે પ્રભુ આપ કૃપા કરીને, સદા મને આપની પાસે રાખો.’ વિગેરે વિગેરે. તાત્પર્ય-જેઓ સ્વામીજીના આ ભાવને સમજે નહીં, તેઓજ ગોપિકાઓના કાલાવાલા વિરૂદ્ધ કાંઈ બોલે.

મહર્ષિ શ્રીદેવેન્દ્રનાથ ઠાકુરે પ્રસિદ્ધ કરેલા, ‘બ્રાહ્મધર્મ’ નામના ગ્રન્થમાં, પહેલે પાને અહોપાસનાના મથાળા નીચે, તેઓશ્રી-‘ઋ પિતા મોડલિ પિતા નો બોધિ નમસ્તે-સ્તુમા મા દ્વિલી: । વિગેરે શબ્દોથી, પ્રાર્થના કરે છે. શ્રીયુત્ નારાયણ હેમચંદે તેનું

ભાષાંતર નીચે પ્રમાણે કર્યું છે-‘તમે અમારા પિતા છો, પિતા પ્રમાણે જ્ઞાન શિક્ષા આપો. તમેને નમસ્કાર છે. મોહ પાપથી અમારી રક્ષા કરો. અમને તજ દેશો નહીં. અમારે વિનાશ (પણ) કરશો નહીં’-વિગેરે. આ પ્રાર્થનાનું બીજું નામ કાલાવાલા.

ઉપનિષદોમાં પણ “ધાતુઃ પ્રસાદાત્ ૧” “પ્રસાદાદ્ બ્રહ્મણસ્તસ્ય વિષ્ણોરવૃક્ષુત-કર્મણઃ ૧” યોગૈશ્વર્ય ચ કૈવલ્યં જાયતે ચત્પ્રસાદતઃ ૧” “ચમેવૈષ વૃણુતે તેન લભ્યસ્તસ્યૈષ આત્મા ચિવૃણુતે તનું સ્વાં ૧” ઇત્યાદિ વચનોથી અનેક ઠેકાણે, પ્રભુ કૃપા માટે પ્રાર્થના કરી પ્રભુને કાલાવાલા કર્યાં.

નિરીશ્વરવાદી હશે, તોપણ તેઓએ ગુરૂને કાલાવાલા કરવા પડશે. ગુરૂ ઇશ્વરનો પ્રતિનીધિ છે.

કાલાવાલાના અધિકારી કોણ ?—ખરી ગરજ વિના કાલાવાલા કરવાની વૃત્તિ જાત્ર થતી નથી.

ખરી ગરજ ક્યારે થાય ?—જ્યારે વસ્તુ ઓળખાય, અને તે વસ્તુનો ખપ પડે, ત્યારે જ ખરી ગરજ ઉત્પન્ન થાય.

વસ્તુ કઈ ?—ઉદર પકડવાનું સુંદર રંગીન પાંજરું દેખીને, અને તેમાં ઘી ચોપડેલો રોટલાનો કકડો ટાંગેલો દેખીને, નાનો ઉદર તેમાં પેસવા લલચાય; પણ જે તેવા પાંજરામાં પાંચ સાત વખત સપડાયો હોય, એટલે તેવા પાંજરાનો જેને ખરાબર અનુભવ હોય—એવો બુદ્ધો ઉદર, તે પાંજરામાં પેસવા લલચાતો નથી. શાસ્ત્રો પોકારીને કહે છે, કે—સંતો પોતાના અનુભવથી તે મતને ટેકા આપીને કહે છે કે—‘દુનિયામાં કોઈ સાચી વસ્તુ હોય, તો તે એક શ્રીહરિ. શ્રીહરિ સિવાયની તમામ વસ્તુઓમાંથી ચિત્તને ઉઠાડવું, અને શ્રીહરિમાં ચિત્તને ગોઠે, એમ કરી આપવું, એજ માનવજીવનનું કર્તવ્ય.’

વસ્તુ ક્યાં સંતાઈને પડી રહે છે ?—જીવ દૃશ્યમાં બહુ લોભાણો છે. કનક, કાંતા અને કીર્તિ દૃશ્યનાં મૂખ્ય મથક છે. આ ત્રણમાં વસ્તુ સંતાઈને પડી રહે છે. તેથી આ ત્રણની કીર્મત જીવને ધણી છે. આ ત્રણ માટે જીવ ન્યાં ત્યાં કાલાવાલા કરે છે. આ ત્રણ જેવા તેવા ત્યાગીઓના પણ કાન મચડે છે. આ ત્રણ પડિતો અને ભક્તોને પણ ભ્રાવે છે. આ ત્રણની પાછળ શ્રીહરિ છે. આ ત્રણને વડીને જીવ આગળ જાય, ત્યારે તેને ખરી વસ્તુ ઓળખાય.

ખરી વસ્તુ અને નિશ્ચય—ખરી વસ્તુ ઓળખાય, અને ખરી વસ્તુનો ખપ જાત્ર થાય, તો જ તેને માટે કાલાવાલા કરવા ગમે. કોઈ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાનો નિશ્ચય થાય છે, ત્યારે રાત દિવસ તેની પાછળ મંડ્યા રહેવું પડે છે. જીવનની બીજી બધી બાબતો વિસરી જતી પડે છે; અને તેજ બાબતનું રટણ કરવું પડે છે. પ્રભુ પ્રાપ્તિની બાબતમાં, તમારા નિશ્ચયનો ખીલો ફેટલો ઉઠો છે, તે તૃપ્તિ જોવાની ખાસ જરૂર છે. કારણ કે જેવા તેવા ખીલાથી ભેંશ બંધાતી નથી, તો જેવા તેવા નિશ્ચયથી ભગવાન કેમ બંધાશે !

અહીં અમારે દીલગીરી સાથે કહેવું પડે છે કે—કેટલાએક પચીસ પચાસ વરસથી સત્સંગ કરે છે. અગર દેવદર્શન કરે છે, તોપણ ‘પ્રભુ છે’ એમ તેઓ જાતી ઠોડીને કહી શકતા નથી. ‘પ્રભુ સાકાર કે નિરાકાર ?’ ‘પ્રભુ નિર્ગુણ કે સગુણ ?’ રામકૃષ્ણાદિ ઇશ્વર કે નહીં ?’ વિગેરે અનેક શંકાઓને તેઓ મરે ત્યાં સુધી પોતાના હૃદયમાં રાખી મૂકે છે.

જેમને શ્રીમદ્ શંકરાચાર્ય, શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય, શ્રીમદ્ રામાનુજાચાર્ય અથવા શ્રી સ્વામીનારાયણ જેવા વીતરાગી સંતો-ગુરુરૂપે મળ્યા; તે મુમુક્ષુઓ, જરા આપત્તિ આવતાં, શ્રીહરિને પડ્યા મેલીને, મેલીને ભજો-ડાકલા વગડાવે, દોરાધાગા કરાવે, તે તેમના નિશ્ચયની ન્યૂનતા સમજવી. જેમ ડગમગતા ધરમાં દુબળા (કંગાલ) રહે; તેમ ડગમગતા નિશ્ચયમાં, કામાદિ યોદ્ધાઓથી હણાયેલા-પામર-મુમુક્ષુ રહે; તાત્પર્ય-ડગમગતા નિશ્ચયથી શ્રીહરિ બંધાશે નહીં. ડગમગતા નિશ્ચયથી શ્રીહરિ પ્રાપ્ત થશે નહીં.

વસ્તુ ઓળખાય તેના વિચાર—વસ્તુ ઓળખાય અને તેનો ખપ જન્ય થાય, તોજ તેને માટે પ્રયત્ન થાય. કદિ આ પ્રયત્ન આ જન્મે સફળ ન થાય, તો બીજે જન્મે, ત્રીજે જન્મે, અગર ચોથે જન્મે સફળ થાય. વસ્તુ ઓળખાય, તેના વિચાર કેવા હશે? તે સંબંધમાં રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, ગીતાંજલી નામના કાવ્યમાં કહે છે કે—

“If it is not my position, to meet thee, in my this life; then let me ever feel, that I have missed thy sight. Let me not forget for a moment. Let me carry the pangs of this sorrow in my dreams and in my waking hours.”

“As my days pass in this crowded market of this world, and my hands grow full with daily profits, let me ever feel that, I have gained nothing. Let me not forget for a moment. Let me carry the pangs of this sorrow in my dreams and in my wakeful hours.”

અર્થ—“હે પ્રભુ ! મારા આ જન્મમાં આપને મળવાનું માફ ભાગ્ય ન હોય, તો મને સર્વદા એવું લાગણીપૂર્વક યાદ રહેા કે-‘હે પ્રભુ ! મને [માનવ દેહ મળ્યો, પણ] આપનાં દર્શન થયાં નથી.’ આ બાબત હું એક ક્ષણ પણ ભૂલું નહીં—એટલે આ બાબત મારી સ્મરણશક્તિમાં સદા તાજ રહેા. મારા સ્વપ્નાઓમાં, તેમ મારી જન્યત અવસ્થામાં, મારી આ લાગણી તાજજ રહે.”

અર્થ—“આ સંસારમાં મોટા મોટા સમાજોમાં મારા દિવસ પસાર થાય છે, એટલે લોકો તરફથી ભલે મને ઘણું માન મળે; અને તેને અંગે હમેશની આવકથી મારા હાથે ભર્યાં રહે. એટલે લખલુટ દોલત ભલે મને મળે; તો પણ મને સદા એમ યાદ રહેા કે-મને કંઈ મળ્યું નથી. એટલે-માનવદેહ ધારીને જે મેળવવાનું હતું, તે હજી હું મેળવી શક્યો નથી. એટલે-મારા આયુષ્યનો જેટલો ભાગ આ પ્રમાણે ચાલ્યો જાય છે, તે વ્યર્થ ચાલ્યો જાય છે. એક ક્ષણ પણ આ જીવને હું વિરમડું નહી. આ વિરલદુઃખ મને મારા સ્વપ્નાઓમાં તેમ જન્યત અવસ્થામાં અહર્નિશ થાઓ.”

જેણે સ્વારીમાં રાજને દેખ્યો નહીં, તેણે સ્વારી જોઈ કહેવાય નહીં; તેમ જેણે માનવ દેહમાં, પ્રભુને દેખ્યા નહીં, તેને માનવ કહેવાય નહીં. તાત્પર્ય—પ્રભુ દર્શન માટે આતુર રહેા.

આતુરતા—ગરજ જન્યત થઇ હશે, તોજ તમે ગમે એવો પ્રયત્ન કરી શકશો.

સાંભળો:—

પદ-રાગ-કવિત.

ગર્જહિ અર્જુન હિન્ ૧ અન્યો, અર્ ગર્જહિ ગોવિંદ ધેન ચરાવે;
ગર્જહિ દ્રીપદી દાસિ જાઇ, અર્ ગર્જહિ ભીમ રસોઇ પકાવે.
ગર્જ વહી સખ લોકનમે, ગર્જ બિના કોઇ આવે ન જાવે;
કવિ ગંગ કહે સુન શાહ અકબર, ગર્જસે બીબી ગુલામ રીઝાવે.

અણુદીડી અને અણુમાણી વસ્તુમાં પ્રીતિ કેમ થાય?—ગોપીઓએ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને દીઠા-થોડીવાર માણ્યા પછી ખરા, તેથી ગોપીઓને કૃષ્ણમાં પ્રીતિ થાય, તે બ્યાજબી છે; પણ અમે ભગવાનને દીઠા નથી, સાંભળ્યા નથી-માણ્યા પછી નથી; તેથી અમને ભગવાનમાં પ્રીતિ કેવી રીતે થાય? એવી શંકા મુમુક્ષુને થાય. તે સંઘર્ષમાં યાદ રાખવું ઘટે છે કે-જેઓને ભગવાનનો અનુભવ થયો, તેઓએ તે વાત શાસ્ત્રદ્વારા જગતને વિદીત કરી. આપણે ભગવાનનો ખપ હોય, તો જેમને ભગવાનનો અનુભવ થયો, એવા શ્રીશુકદેવજી, કબીર, નાનક, નરસી, મીરાં, તુકારામ, દયારામ, શ્રીમદ્ શંકરાચાર્ય, શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય, શ્રીસ્વામીનારાયણ વિગેરે મહાન વીતરાગી પુરુષોનાં વચનોમાં, આપણે વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ. તેઓનાં જીવનમાં ઉડા ઉતરીને જોયા વિના, તેમને પાખંડી કહીને ફેંકી દેવા, એ પુલના હારને સાપ સમજીને ફેંકી દેવા જેવી ભૂલ છે.

વિશેષ એમ પણ યાદ રાખવું ઘટે છે કે—જીવ પોતે અનાદિ છે, અને નવા નવા દેહ ધારણ કરે છે. ગર્ભોપનિષાદિ સદ્ગ્રન્થો કહે છે કે-‘માતાના ગર્ભમાં જીવને શ્રીહરિનો મેળાપ થયો હતો. ગર્ભમાંથી બહાર આવતા માયાનો પવન વાયો. તે પવનમાંથી હું અને માઈ બે પ્રગટ્યા. જીવ શ્રીહરિને બૂલ્યો, અને ભવસાગરમાં ડબકાં ખાવા લાગ્યો-વિગેરે. ધણી દિવસથી તેલવાળી થએલી પીતળની બરણી, પોતાનું સ્વરૂપ બતાવી શકતી નથી; પણ જો કોઈ તેને અગ્નિમાં થોડીવાર રાખે, તો તેનો મેલ બળી જાય, અને બરણી ચોખ્ખી પીતળની છે; એમ દેખાઈ આવે. તે પ્રમાણેજ ધણી જ-મોથી માયામાં રમતો જીવ, પોતાના વાસ્તવ સ્વરૂપને બતાવી શકતો નથી; જો કોઈ સત્પુરુષ, તેને જ્ઞાનવૈરાગ્યની અગ્નિમાં થોડીવાર રાખે, તો માયાનો મેલ બળી જાય, અને જીવ શિવસ્વરૂપે દેખાઈ આવે. તાત્પર્ય-શ્રીહરિ અણુદીડી અને અણુમાણેલી વસ્તુ જેવા નથી. આપણે ઇશ્વરનાજ અંશ છઈએ. જેમ નદી વિકાસ પામતી પામતી સમુદ્રને મળે છે; તેમ જીવ વિકાસ પામતો પામતો, શિવમાં ભળી જાય છે. જીવનો વિકાસ ન થાય ત્યાં સુધી જીવ શિવથી અગ્રાત રહે છે.

વસ્તુની કીમત વિયોગમાંજ થાય છે-ગોપીઓએ વિયોગમાં ગોપીકાગીત ગાયું. અત્યારે આપણે પણ શ્રીહરિનો વિયોગ છે, આપણે સ્વપ્નામાં પણ તેમને દેખતા નથી; માટે શ્રીહરિના સ્વરૂપને અને તેટલું સમજી લઈને, તેના ખપને જગત કરો. ખપ સમજ્યા પછી-વિયોગનું ભાન થયા પછી-દીનતા પ્રગટશે. જેમ અરણીનાં બે લાકડાં ધસાતાં અગ્નિ પ્રગટે; તેમ વિરહ અને દીનતા સામસામા ધસાતાં-એક સાથે જગત્ થતાં-પ્રભુ પ્રગટે.

ધીરજનું ખૂટી જવું, તેજ નિઃસાધનતા?—જ્યાં સુધી માણસ પોતાનું ધાર્યું કરી શકે, ત્યાં સુધી તે એમજ માને કે-‘આ મેં કર્યું.’ ‘હું જે ધાર્યું તે થાય’ વિગેરે. શુભ કરણિવાળા શરણાંગત ભક્તોને આ દોષમાંથી બચાવવા માટે, પ્રભુ ધીમે ધીમે તેમનાં સુખનાં સાધન

ખે'થી લે છે—એટલે—તેમને નિઃસાધન દશામાં મૂકે છે. તેને પરિણામે તે ભક્તનો ભક્તિભાવ એવી રીતે સુદૃઢ થાય છે કે—‘જેમ ધરીયાળમાં તમામ ચક્રોને અને કાંટાઓને ગતિ આપનાર, કમાનવાળું મૂખ્ય ચક્ર છે; તેમ જન્મતમાં તમામ શક્તિઓને ગતિ આપનાર, ધ્વજશક્તિ છે. તે મહાન શક્તિને શરણે રહેવું, એજ જીવના ડહાપણની હદ છે, એજ જીવને નિર્ભય રહેવાની ચાવી છે, એજ જીવને સુખનો સાગર છે.’ એટલે—‘આવા સર્વશક્તિમાન પ્રભુ આપણને કેવી રીતે મળે ?’ એવો ભાવ પ્રગટે. આવી સમજણ આવ્યા પછી—આવી ઝેરળખાણ થયા પછી—જીવ સમગ્ર ભાવથી ધ્વજરને શરણે રહે છે. જેમ તાપના પ્રમાણમાં જળ ઉકળે, તેમ વિરહના પ્રમાણમાં હૃદય ઉકળે. બહુ તાપ થતાં જેમ જળ ઉકળીને ઉભરાય; તેમ વિરહની ઝલક વધી પડતાં, હૃદય ઉકળીને આંખોદ્વારા ઉભરાઈ જાય—નેત્રમાંથી આંસુડાં ખરી પડે.

નિઃસાધનનો અર્થ ‘આજસુ’ અગર ‘પ્રમાદી’ ન કરતાં, [પતિવ્રતા સ્ત્રીની માફક શ્રીહરિને રીજવવા] ‘સદા તત્પર’—એવો અર્થ કરવો. કારણકે આજસુ અને પ્રમાદિને માટે આલોક પણ મોઘો છે. નિઃસાધનનો ભાવ એ છે કે—રતુભાષ મુંબઈ હાઈકોર્ટના જજની ખુરસી ઉપર બેસીને કામકાજ કરે છે, પણ તે માતાપિતા પાસે એક નિઃસાધન દાસ બનીને રહે છે—નીચામાં નીચી ટહેલ કરનારો નોકર—છે. ગૃહસ્થની લણેલી ગણેલી સમજી પુત્રી, જેમ નિર્ધન ઘણી પાસે દાસીરૂપે રહે છે, અને કાંગલી ગરીબ સાસુની નિર્મળ ભાવથી સેવા કરે છે. તે પ્રમાણેજ યોગ, જ્ઞાન વૈરાગ્યાદિ સાધનોથી સંપન્ન હોય, તોપણ—‘શ્રીહરિ પાસે હું કાંઈ નથી’—એવા ભાવથી શ્રીહરિને જે સેવે, તે નિઃસાધન ભક્ત ગણાય છે. ધાવણું નિઃસાધન બાળક (વિરહના દુઃખમાં) માતાને સાદ કરે. માતા જવાબ ન દે, તો રડી પડે; તેમ ભક્તો વિરહનાં દુઃખમાં શ્રીહરિને સાદ કરે. શ્રીહરિ જવાબ ન દે, તો રડી પડે. આવું બાળક માતાને બહુજ વ્હાલું લાગે, તેમ ઉપર જણાવ્યો તે નિઃસાધન ભક્ત, શ્રીહરિને બહુજ વ્હાલો લાગે. ‘હું’ને ભુલીને ‘તું’ને ભજે, તેને પરિણામે ‘હું’ ‘તું’ માં લય પામી જાય. દ્વૈતભાવ એ તમાં લય પામી જાય. એકમાં એક નાંખતા બે થવાને બદલે, સુદૃઢ—ધાટો—એક થાય.

આવી નિઃસાધનતા ક્યાં ક્યાં દેખી ?—અજીને હથીયાર હેઠાં મૂક્યાં, એટલે પોતાનું ડહાપણ માત્ર તજી દીધું, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે જ્ઞાનામૃતનો પુવારો ખુલ્લો મૂક્યો. નિઃસાધન દ્રૌપદીને શ્રીહરિએ નવસેં નવાણું ચીર પૂર્યાં. નિઃસાધન પ્રલ્હાદને સ્થંભમાંથી નીકળીને બચાવી લીધો. નિઃસાધન ધ્રુવને મધુવનમાં મળ્યા. [જીવને બાળક સમજવો નહીં, કારણ કે તે અનાદિ છે. દેહને બાળક સમજવો.] નિઃસાધન શવરીને શ્રીહરિ તેણીની ઝુંપડીએ જઈને મળ્યા. નિઃસાધન રોહિદાસને અમર કરવા, પ્રભુ ઢેઢવાડે પધાર્યો. નિઃસાધન—દશામાં તુલસીદાસજીએ ‘વિનયપત્રિકા’ નામનો ગ્રન્થ લખ્યો. નિઃસાધન દશામાં શ્રીગોંડાંજીએ—શ્રીમદ્ વિઠ્ઠલનાથજીએ—‘વિજ્ઞાપિ’ નામનો ગ્રન્થ લખ્યો. ‘વિનયપત્રિકા’ અર્થે ‘વિજ્ઞાપિ’ એટલે વિરહ, દહતા અને દિનતાનો ભરપૂર સાગર. જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, કર્તિ અને દ્રવ્ય અહંકારના મૂખ્ય મથકો છે. તે ચાર સાધનો જીવને જોતજોતામાં—ગમતમાં અને ગમતમાં—ગર્વની ગટરમાં ફેંકી દેછે. આ ચાર ગદને જે તોડી શકે, તેજ શ્રીહરિને રસ્તે આવી શકે. નિઃસાધન નરસીત્રી દાદ સાંભળી, માએંડ પૂરવા પ્રભુ પધાર્યો. નિઃસાધન નામદેવની આંતરડી કઠળતી

જોઈને, તેનું દૂધ પીવા બેઠા. નિઃસાધન કરમાનો ખીચડો ખાધો. (વિરહ, દંડતા અને દીનતા કેળવવા માટે, તુલસીદાસજીની 'વિનયપત્રિકા' અને શ્રી ગુંસાર્જીની 'વિગ્નમિ' અવકાશ લઈને વાંચજો.]

સાધનદશા ક્યાં સુધી ?—એક સતી સ્ત્રી પતિને અનન્ય ભાવથી સેવે; મીઠાં મધુરાં વચ્ચનોથી વારંવાર રીજવે; છતાં પતિ હુદાવતાર ધારણ કરીને, બોલે ચાલે નહીં. હાથ પણ લાંબો ન કરે. પતિનું આયું બેપરવાવાળું વર્તન દેખીને, છ આઠ માસમાં સ્ત્રીને લાગી આવે. પતિ પાસે છે, છતાં તે મનગમતાં સુખ આપી શકતો નથી; તેથી સ્ત્રી રોઈ રોઈને મરે છે. તેણીનાં ફંદાડામાં અગ્નિ બલુકા ઉઠે છે. તાત્પર્ય—સ્ત્રીને સાધનદશામાં, સદા પડયું રહેવું ગમતું નથી. એથી હજી વિશેષ નજર કરો, તો દેખાશે કે—સ્ત્રીને પતિ સાથે દ્વિતભાવે રહેવું ગમતું નથી. સ્ત્રીને પતિ સાથે અદ્વિતભાવે રહેવું ગમે છે. એટલે તન, મન અને ધનથી—સ્ત્રીને પતિમાં સમાર્પ જવું ગમે છે.

તમે ધણાં વરસોથી શ્રીહરિનાં દર્શન કરો છો—પૂજન કરો છો—તેમના યુણાનુવાદ સાંભળો છો, અને ગાઓ છો; પણ તન મન અને ધનથી—સમગ્ર વૃત્તિઓથી—શ્રીહરિમાં સમાર્પ જવા કદિ વિચાર કરો છો ? શ્રીહરિ બોલે નહીં, ચાલે નહીં, અને સ્વપ્નામાં પણ આવે નહીં; તેથી કદિ તમને કાંઈ લાગી આવે છે ? આવા ભયંકર નુકસાનનો કદિ વિચાર કરો છો ? તેને માટે કદિ જીવ બાળો છો ? આવો વિચાર અવશ્ય કરવો જોઈએ. વસ્તુ-સ્થિતિનો બરાબર વિચાર કરશો, તો પ્રભુ સેવામાં કયે ઠેકાણે બૂલ છે, કયો દોષ ભગવદ્ ભાવને આડશરૂપ છે, તે જણાઈ આવશે. આ દોષને દૂર નહીં કરો, ત્યાંસુધી જ્યાં છો, ત્યાંથી એક ઇંચ પણ આગળ વંધી શકશો નહીં.

અપ વિના ખટકો થાય નહીં—તમારે અનેક પ્રાણી પદાર્થોનો અપ પડે છે, અને તેને માટે તમે તનતોડ મહેનત કરો છો. તે પ્રમાણે તમારે પ્રભુનો અપ પડે છે ? પ્રભુ માટે તમે કદિ તલપાપડ થાઓ છો ? શાસ્ત્રો અને સંતો પ્રભુનો મહિમા બતાવીને, પ્રભુનો અપ કરવાનું શીખવે છે. આ અપ જ્યારે જગત્—તીવ્ર—થાય, ત્યારેજ તમે તેને માટે તન-તોડ મહેનત કરો. તમારું અંતર તપાસી જુઓ. પ્રભુનો અપ જગત્—તીવ્ર—થયો છે ? પ્રથમ વિચારોદ્વારા વસ્તુને યથાર્થ જોળ્યો. પછી તેનો અપ તીવ્ર—કરો. અપ જગત્ થતાં, ખટકો જગત્ થશે. જેમ પતંગની પાછળ દોર દોડ્યો આવે, તેમ અપની પાછળ ખટકો દોડ્યો આવશે.

પ્રેમમાં ઉન્મત્તતા—ઉન્મત્તતા પ્રેમની ઉત્કૃષ્ટ ભૂમિકા છે. સોડીક પ્રેમનાં દર્શન-પંચવટીમાં શ્રીરામચંદ્રે સીતાના સમાચાર, વૃક્ષોને, પર્વતોને અને વનચરોને પૂછ્યા. મેઘ-હૂતમાં સ્ત્રીથી વિયોગ પામેલા યક્ષે, મેઘ સાથે પોતાની પતિને સમાચાર મોકલ્યા. દમ-ચંતીએ નળના સમાચાર વૃક્ષોને પૂછ્યા. ઉર્વશીના વિયોગમાં પુરરવા રાજ માંડો બન્યો. તેણે ઉર્વશીના સમાચાર મૃગ, ચક્રવાક, હાથી, બ્રમર વિગેરેને પૂછ્યા. વિક્રમોર્વશીય નાટકમાં, પુરરવાની ઉન્માદ અવસ્થાને કવિ કાળીદાસે સુંદર રીતે ચીત્રી છે. ભવબૂતિ કવિએ માલતી માધવમાં, વિયોગમાં પ્રેમના ઉત્કૃષ્ટ ભાવનું ચિત્ર રજુ કર્યું છે. જેઓ મરણાધીન છે—જેઓ પટપોટા જેવા—આજ છે, અને કાલ નથી; જેમની પાસે પ્રેમનું જરા જેટલું ટીપું છે;

તેમની આ દશા છે; ત્યારે જ્યાં રસસાગર ઊભો દેહે-જ્યાં કાટિકંદર્પને લગ્નવે એવો શ્રીકૃષ્ણ, પ્રેમનું પાત્ર બન્યો છે, ત્યાં ગોપીઓ ઉન્મત્ત થાય. તેમાં શી નવાઈ ?

હૈયું હાથ રાખજો—આ ગોપિકાગીતના અધ્યાયમાં પણ, ગોપિકાઓ પાંચમા શ્લોકમાં કહે છે કે—‘આપનું હસ્તકમળ અમારે માથે મૂકો.’ ૭મા શ્લોકમાં કહે છે કે—‘હે શ્રીકૃષ્ણ ! આપનું ચરણકમળ અમારા સ્તનો ઉપર મૂકો, અને અમારા કામજ્વરને દૂર કરો.’ ૮મા શ્લોકમાં ગોપીઓ અધરામૃતની માગણી કરે છે. ૯મા શ્લોકમાં કહે છે કે—‘હૃદયમાં લાગી આવે એવી તમારી એકાંતની વાતો.’ ૧૨મા શ્લોકમાં કહે છે કે—‘તમારું મુખ વારંવાર દેખાડીને, તમે અમારા મનમાં કામ ઉત્પન્ન કરો છો.’ ૧૩મા શ્લોકમાં વળી કહે છે કે—આપનું ચરણકમળ અમારા સ્તન ઉપર મૂકો.’ ૧૪મા શ્લોકમાં કહે છે કે—‘હે સુરતને વધારનાર ! આપનું અધરામૃત અમને આપો.’ ૧૬ શ્લોકમાં કહે છે કે—‘રાત્રિના સમયમાં આપના સિવાય બીજો કયો પુરુષ ત્રીયોનો ભાગ કરે !’ ૧૭મા શ્લોકમાં કહે છે કે—‘એકાંતમાં આપની સાથે થએલી વાતચીત, અને તેથી થએલો કામનો ઉદય.’ ૧૮મા શ્લોકમાં કહે છે કે—‘અમારા હૃદયના રોગોનો નાશ થાય, એવી કાંઈ દવા આપો.’ ૧૯મા શ્લોકમાં કહે છે કે—‘આપનું કામળ ચરણકમળ, અમારા કંઠથી સ્તન ઉપર અમે બીતી બીતી રાખીએ છઈએ.’ આ અને આવી બીજી વાતો સાંભળીને, હૈયું હાથ રાખજો. આ હસ્તકમળ તે લક્ષ્મીજીએ ગ્રહણ કરેલું; અને આ ચરણકમળ તે પ્રહ્લાજીએ પૂજેલું. લક્ષ્મી જેના હસ્તને ગ્રહણ કરે, અને પ્રહ્લા જેના ચરણરજને પૂજે, તે કોઈ બલિચારી હશે ? વળી જે અધરામૃત છે, તે **હૃતરરાગવિસ્મારણ-મનુષ્યોની** બીજી તમામ વાસનાઓને બુલાવી દેનાર છે. આવા અધરામૃતવાળો લૌકિક પુરુષ હશે ? જેની શાસ્ત્રો અને સંતો નિંદા કરે, એવા તે કામી હશે ? વળી સર્વ વિષયોનો ત્યાગ કરીને આવેલી ગોપીઓને બલિચારી કહેવી ! જે કામ અને કામજ્વરને, કુલીન બાળ વિધવાઓ આવા ભયંકર યુગમાં પણ બાળીને ભસ્મ કરે છે; તે કામ અને કામજ્વર, જેનાં વખાણ વીતરાગી સંતો કરે છે—એવી ગોપીઓને, પીડતો હશે ! તાત્પર્ય—આમાં કાંઈક છે, તે ધીરજ રાખીને તપાસો—

હવે અધ્યાય શરૂ કરીએ—ગયા અધ્યાયના છેલ્લા શ્લોકોમાં એમ કહ્યું કે—‘ગોપીકાઓ થાકીને યમુનાજીને તટે પાછી આવી; અને શ્રીકૃષ્ણમાં સંપૂર્ણ મન રાખી ગાન શરૂ કર્યું, તે હવે સાંભળો—

રાગ-લલિત.

ગોપ્ય ઋચુઃ ॥

જયતિ તેઽધિકં, જન્મના વ્રજઃ, શ્રયત ઇન્દિરા, શશ્વદત્ર હિ ॥

દયિત દૃશ્યતાં, દિશુ તાવકાસ-ત્વયિ ધૃતાસવસ્ ત્વાં વિચિન્વતે ॥૧॥

૧ પદ્યછેદ—હે દયિત ! હે પ્યારા ! તે [તવ] જન્મના વ્રજઃ અધિકં જયતિ—તમારા જન્મથી વળતો મહિમા વધ્યો છે. દિ-કારણકે **ઇન્દિરા-લક્ષ્મીજી**. **અત્ર-આ** વળતે **શશ્વત્** શ્રયતે—નિરંતર સેવે છે. તવ હમેઃ તાવકાઃ—અમે કે જેઓ આપની છઈએ તે. ત્વયિ—તમારા માટે ધૃતાઃ અસવઃ યામિઃ તાઃ ધૃતાસવઃ—પ્રાણ ધારણ કરી રાખ્યા છે તે. ત્વાં દિશુ વિચિન્વતે—આપને ચારે દિશામાં શોધે છે. તેથી ત્વયા દૃશ્યતાં—આપ દર્શન આપો.

અર્થ—હે પ્યારા ! તમારા જન્મથી મજનો મહિમા વધ્યો છે. તેથીજ લક્ષ્મીજી આ મજને નિરંતર સેવે છે. અમે કે જેઓ આપની છાંયે, તેઓએ તમારા માટે પ્રાણ ધારણ કરી રાખ્યા છે—એટલે તેઓ તમારાં દર્શન માટેજ જીવે છે. તેઓ આપને ચારે દિશામાં શોધે છે; તેથી આપ (હવે) દર્શન આપો. [૧]

૧ વિવેચન—

આ શ્લોકોમાં પદ લાલિત્ય અને ભાવ, બહુ હંચા પ્રકારનો છે.
શ્રીકૃષ્ણના જન્મથી મજ વૈકુંઠથી અધીક બન્યું.

૫૬.

મજ વહાણુરે-વૈકુંઠ નહીં આવું—(૨)

ત્યાં નંદકુંવર ક્યાંથી લાવુંરે—મજ ૦ ટેક ૦

ત્યાં લલિત ત્રિભંગી નથી ગિરધારી, (૨) સંગે સોહીએ રાધા પ્યારી; (૨)

એમને નિરખતાં આંખ ઠરે મારીરે—મજ ૦

ત્યાં જીમના શ્રી ગિરિવર છેજ નહીં, (૨) માઈ મન ત્યાં સત્ય ઠરેજ નહીં; (૨)

મારા પ્રાણ પ્રસન્ન ત્યાં રહેજ નહીરિ—મજ ૦

ત્યાં શ્રીવૃંદાવન રાસ નહીં, (૨) મજવનિતાની સંગે વિલાસ નહીં; (૨)

વિષ્ણુ વેણુ વાયાનો અધ્યાસ નહીરિ—મજ ૦

સુખ સ્વર્ગનું કૃષ્ણ વિનાં કડવું, (૨) મને ન ગમે બ્રહ્મ સદન અડવુંરે; (૨)

ધિક્ ધિક્ એ સુખ પામીને પડવુંરે—મજ ૦

થોડી પૃથ્વીનો પતિ—એક રાજા, જ્યાં મુકામ કરે; ત્યાં તેની સેવામાં રહેલી થોડી સરખી લક્ષ્મી, આમતેમ દોડે; ત્યારે કોટિ બ્રહ્માંડનો નાથ મુકામ કરે, ત્યારે તેની સેવામાં રહેલી સમગ્ર લક્ષ્મી કેમ આમ તેમ ન દોડે!—કેમ શોભામાં વધારો ન કરે! ક્ષણે ક્ષણે યજ્ઞવતામુપૈતિ તદેવ રૂપં, રમણીયતાયાઃ ॥ જે ક્ષણે ક્ષણે નવીનતાને પ્રાપ્ત કરે, તેજ ખરેખર રમણીયતાનું રૂપ છે. ભાવ—‘આવા ભાગ્યશાળી મજમાં અમારુંજ આમ કેમ? અમને આપ કાં ફક્ડાવો? આપે ઉછેરેલી અમારી આશારૂપી લતાને આપ કાં ઉખેરી નાંખો?’

દ્વિયત ! આ શબ્દ પ્રેમની હદ સૂચવે છે. આ શબ્દ સ્ત્રીઓ પોતાના પતિ માટેજ વાપરે. ગોપિકાઓએ શ્રીકૃષ્ણમાં પતિભાવથી આ શબ્દ વાપર્યો છે.

તાવકાઃ અને ધૃત્તાસવઃ—અમે તમારી, અને તમારે માટેજ અમે પ્રાણને ધારણ કરી રાખનારી. આ શબ્દો સંપૂર્ણ દીનતા સૂચવે છે. પ્રભુનો વિયોગ થતાં ગોપિકાઓએ, પ્રાણનો ત્યાગ કેમ ન કર્યો? તે પ્રશ્નનો ઉત્તર ધૃત્તાસવઃ શબ્દ આપે છે. તે એમ સૂચવે છે કે—ગોપિકાઓએ પ્રભુના દર્શનની લાલચથી પ્રાણ ટકાવી રાખ્યા હતા.

કીર્તનભક્તિ—આ અધ્યાય કીર્તનભક્તિનો છે. ગુણગાને સુભાવાતિર્ગોવિવદસ્ય પ્રજાયતે । યથા તથા શુકાદીનાં નૈવાત્મનિ કુતોચ્યતઃ ॥ ‘ગોવિંદ ભગવાનના ગુણ

ગાંવામાં શ્રીશુકદેવજીને જેવું સુખ મળ્યું, તેવું સુખ આત્મામાં મળ્યું નહીં. સારે ખીજની તો શી વાત કરીએ ! તેમાં એ વળી આ યુગ માટે કીર્તનભક્તિ આવશ્યક છે, કારણકે લોકોનાં ચિત્ત ધણાંજ વ્યગ્ર રહે છે. ચિત્તની વૃત્તિઓને એકદમ સમેટી લેવાની શક્તિ, કીર્તનભક્તિમાં છે. પવિત્ર જીવન ગાળનાર સ્ત્રી પુરુષની, સમેટી લીધેલી વૃત્તિઓ, અનાયાસે શ્રીહરિના ચરણમાં વળે છે. કલ્પવૃક્ષની માફક તે ભક્તના સર્વ મનોરથ સિદ્ધ કરી આપે છે. શ્રીકૃષ્ણના ગુણમાં આવેશવાળાં મુમુક્ષુઓ, ઘડી તરી સંસારથી મુક્ત બની જાય છે.

હવે શ્રીકૃષ્ણને સુરતનાથ કહીને બોલાવે છે —

શરદુદાશયે સાધુજાતસત્-સરસિજોદરશ્રીમુષા દશા ॥

સુરતનાથ તેઽશુક્લદાસિકા, વરદ નિઘ્નતો નેહ કિં વધઃ ॥૨॥

અર્થ—હે સંભોગના પતિ ! હે મનોરથ પૂરનાર ! અમે કે જેઓ વિના મૂલ્યે પ્રાપ્ત થએલી—એટલે નિષ્કામ-દાસીઓ છઈએ, તેઓને શરદ્ ઋતુના સરોવરમાં સારી રીતે ઉગેલા, અને પ્રકુલ્લીત થએલા કમળના ગર્ભની શોભાને હરિ લે-લજવે-એવી આપની દૃષ્ટિથી, હુણી નાંખનારા એવા જે આપ, તેનો આ વધ ન કહેવાય ! એટલે આપે અમને કટાક્ષથી ધાયલ કરેલી છે, તાત્પર્ય—અમને એ દૃષ્ટિ વિના કાંઈ ગમતું નથી. [૨]

૨ વિવેચન—

સુરતનાથ !—‘હે સંભોગના પતિ !’ ગયા શ્લોકમાં ‘દયિત-ધ્યારા’ શબ્દથી શ્રીકૃષ્ણને સંબોધન કર્યું, અને આ શ્લોકમાં હે સંભોગના પતિ કહીને શ્રીકૃષ્ણને બોલાવ્યા.

તાત્પર્ય—અમે આપને અભેદ ભાવે ભજીએ છઈએ—અમે આપનામાં સમાર્પ જતા ધમ્મીએ છઈએ. વળી જગતમાં જે જે સંભોગનાં સુખ છે; તે રસસાગરનાં રીપાં છે; તેથી સમગ્ર સંભોગસુખના આપ પતિ છો, એ ભાવ છે.

દશા—દૃષ્ટિથી. નેત્રને ધણીવાર કમળની ઉપમા આપવામાં આવે છે, પણ આ શ્લોકમાં ‘કમળ કરતાં પણ નેત્ર સુંદર છે,’ એમ કહ્યું. આ પ્રતીપ નામનો અલંકાર છે. દૃષ્ટિનાં વખાણ કરીને સૂચવે છે કે—અમે આપની દૃષ્ટિથી ધાયલ-વિહ્વળ-લાચાર-બની ગઈ છઈએ. જે કોઈ હથિયારથી ધાયલ કરે, તે દુશ્મન ગણાય, અને જે દૃષ્ટિથી ધાયલ કરે,

૨ પદ્મજેદ—હે સુરતનાથ !—હે સંભોગના પતિ ! હે વરદ !—હે મનોરથ પૂરનાર. **શરદઃ** ઉદાશયઃ (સરોવર) **તસ્મિન્-શરદુદાશયે-શરદ્** ઋતુના સરોવરમાં. **સાધુજાતં** (સારી રીતે ઉગેલું) **યત્ સત્** (વિકાસ પામેલું) **સરસિજં** (કમળ) **તસ્ય** **ઉદરં તસ્ય શ્રીઃ** (શોભા) **તાં મુષ્ણાતિ** (ચોરે છે—હરિ લે છે) **इति સાધુજાત-સત્સરસિજોદરશ્રીમુદ્ તયા इति દશા**—સારી રીતે ઉગેલા પ્રકુલ્લિત કમળના ગર્ભની શોભાને હરિ લે એવી આપની દૃષ્ટિથી. **અશુક્લદાસિકાઃ**—વિના મૂલ્યે પ્રાપ્ત થએલી એટલે નિષ્કામ દાસીઓને. **નિઘ્નતઃ**—હુણનારા. **इति તે-તવ-એવા જે આપ તેનો. इह किं वधः न—આ વધ ન કહેવાય ?**

તે પ્રાણીથી અધિક પ્યારો લાગે. હથિયારથી ધાયલ કરનાર દૂર જાય, તો ગમે; અને દૃષ્ટિથી, ધાયલ કરનાર દૂર જાય, તો જરા પણ ગમે નહીં. તાત્પર્ય—હવે વિરહ સહન થતો નથી.

૫૬.

કુંભરી-અમાય.

દર્શન બિન તરસે નૈના—ટેક૦

શામળી સુરત પ્યારી, વનમાલ ગલ ધારી;

જખસેં નિહારી સારી, તનકી વિસારી સુખ,

પડત ન ઘડી પલ ચૈના—

દર્શન૦

જમુનાકે નીરે તીરે, વિમલ સમીરે સખી;

ધીરે ધીરે ગાવે નંદ—લાલ જ્વાલખાલ સંગ,

મધુર મધુર સ્વર વૈના—

દર્શન૦

અશુલ્કવાસિકા:—વગર પૈસે દાસી થએલી. એટલે નિષ્કામ અગર રાજી ખુશીથી આપને શરણે આવેલી. ‘આપ સિવાય કોઈ પણ પ્રકારની વાસનાથી રહિત—એવી અમે આપની દાસીઓ છઈએ. નિષ્કામ ભક્તોનો સર્વત્ર વિજય થાય છે, ત્યારે અમારો અહીં પરાજય કેમ ? આપ અમને કેમ હજી મળતા નથી ?’

દાસીઓના સંબંધમાં યાદ રાખવું ઘટે છે કે—દેવ મંદિરોમાં અગર સદ્ગુરુ પાસે, સ્ત્રી પુરૂષો સેવા કરવા રહે છે. તેઓ પણ નિષ્કામ હોવાં જોઈએ—કોઈપણ પ્રકારની લૌકિક ચાહનાથી રહિત હોવાં જોઈએ. પ્રસાદનો રસાસ્વાદ અને કીર્તિ, દેવમંદિરની અને સંતોની સેવામાં વિદ્નરૂપ છે.

ચરદ્!—‘હે વરદાન આપનાર !’ વસ્ત્રાહરણની લીલા વખતે, ‘શરદ્ની રાત્રીઓમાં રમવાનું’ આપે વચન આપ્યું હતું, તે શું આપને પાળવું નથી ? તે શું અમારે યાદ દેવડાવવું પડે ? **ચરાન ચતિ ઇતિ ચરદ્:**—વચન તોડે તે પણ વરદ કહેવાય છે. એવો ભાવ લેવો હોય; તો પણ લેવાય !

ભક્તોનું રક્ષણ કરવું એ આપનો ધર્મ છે. એમ હવે કહે છે—

વિષજલાપ્યયાચ્ચાલરાક્ષસાદ્-વર્ષમારુતાદ્વૈશ્વત્સુત ॥

વૃષમયાત્મજાદ્વિશ્વતોભયા-વૃષમ તે વયં રક્ષિતા મુહુઃ ॥૩॥

અર્થ—[કાલિયનાગના] ઝેરવાળા જળથી થએલા નાશમાંથી, અધાસુરથી,

૩ ૫૬-૫૯—**વિષેણ યુક્તં જલં તેન અપ્યયઃ** (નાશ) **તસ્માત્ વિષજલાપ્યયાત્** (કાલિયનાગના) **ઝેરવાળા જળથી થએલા નાશથી. વ્યાલરાક્ષસાત્-અધાસુરથી** **વર્ષેણ યુક્તઃ મારુતઃ તસ્માત્-વરસાદ અને પવનની. વિશુતઃ અયં ઇતિ-વૈશુતઘાસી અનલઃ તસ્માત્-વિજળાઓમાંથી અને દાવાનલથી. વૃષમ મયાત્મજમ્** **પતયોઃ સમાચરઃ વૃષમયાત્મજં તસ્માત્-અરિષ્ટાસુરથી અને વ્યોમાસુરથી વિશ્વતઃ. ભયાત્-અને બીજા પ્રકારના ભયોથી પણ. હૈ વૃષમ!**—હે શ્રેષ્ઠ પુરૂષ. **તે-ત્વયા-વયં મુહુઃ રક્ષિતાઃ-** આપે અમારી ધણીવાર રક્ષા કરી છે.

વરસાદ, પંવન અને વિજળીના ભયમાંથી, દાવાનળમાંથી, અરિષ્ટાસુરથી અને વ્યોમાસુરથી, અને એવા બીજા અનેક ભયમાંથી, હે પુરૂષ શ્રેષ્ઠ ! આપે અમારી ઘણીવાર રક્ષા કરી છે. (ત્યારે આજ કેમ આમ પીડો છો ? એ ભાવ છે.) [૩].

૩ વિવેચન—

‘શરણાંગતની રક્ષા કરવી, તે આપનો પ્રાચીન ધર્મ છે,’ એમ ગોપીઓ કહે છે—

૫૬.

રાગ—કમુરી તાલ ૩.

દીનાનાથ દયાલ સુને, તુમ હૈ ભક્તન હિતકારી;
હિરણ્યાકંસને બાંધ ભક્તકો, ચાલુક જળ મારી;
થંભ ફોડકર પ્રગટ ભયે હરિ, નખસે કમર ફાડી—દીનાનાથ૦
ગજકો પકડશે ચલા ગ્રાહ જળ, જલમેં બલકારી;
માર ચક્ર ગ્રહકા સિર કાટા, ગજકી વિપત ટારી—દીનાનાથ૦
બીચ સલાકે નગન કરી, જળ પાંડવકી નારી;
દુઃશાસનકી ભુજ ચીરકો, ખેંચ ખેંચ હારી—દીનાનાથ૦
દ્રુવને નામ લિયા જળ દીયા, અચલ ધામ ભારી;
બ્રહ્માનંદ દેર નહિ કીજે, અબ મેરી વારી—દીનાનાથ૦

વિભીષણને આવતો દેખીને, સુગ્રીવે શ્રીરામને સલાહ આપી કે—‘આ રાક્ષસ છે, તેથી તે આપણને કાંઇક વિધન કરશે; માટે તેને શરણે ન જોવો.’ તેના જવાબમાં શ્રીરામ બોલ્યા કે—
ભુઓ મોક્ષવાણી પાનુ ૪૬ A.

ચોપાઈ—‘સખા ! નીતિ તુમ નીક વિચારી, મમ પણુ શરણાંગત ભયહારી;

+ + + + +
સન્મુખ હોય જીવ મોહિ જળહિ, જન્મ કોટિ અધ નાશૌં તપહી.”

‘આ કૃષ્ણાવતારમાં પણ, આપે અનેક રીતે વ્રજની—એટલે અમારી—રક્ષા કરી છે. ત્યારે અત્યારે કેમ મંતાઇને ઉભા છો ? કેમ ! માણિગર ! મોંઘા થાઓ છો ?’

પ્રભુના અમળાટના સંબંધમાં, ઉદ્દેપુરના ગોખમાંથી મીરાં બોલ્યાં છે કે—

૫૬.

નંદલાલ મેલોને મનના આમળા, પ્યારા લાગો છો મને શામળારે વહાલા—નંદ૦ ટેક૦
પાંડવોની તમે પ્રતિજ્ઞા પાળી, લાખાભુવનમાં ઉગારવારે વહાલા—નંદ૦
તાતી કદાઇ તમે શીતળ કીધી, સુધન્વાને બચાવવારે વહાલા—નંદ૦
ઝેર હતાં તે અમૃત કીધાં, મીરાંની લજ્જા રાખવારે વહાલા—નંદ૦
કુંવરઆઇનાં તમે મામેરાં પૂર્યાં, નરસીનો મહિમા વધારવારે વહાલા—નંદ૦
હિરણ્યાકશ્યપને નખે વધેર્યો, પ્રહલાદને ઉગારવારે વહાલા—નંદ૦
રાજા રાવણને રણમાં રોળ્યો, વિભીષણને રાજ આપવારે વહાલા—નંદ૦
બાઈ મીરાં કહે પ્રભુ ગિરધરના ગુણ, ચરણકમળ ચિત્ત રાખવારે વહાલા—નંદ૦

હવે ગોપિકાઓ કહે છે કે-આપને ઝોળખવામાં અમારી બૂલ થઇ નથી—

ન સ્વલુ ગોપિકાનમ્દનો ભવા-નસ્વિલદેહિનામન્તરાત્મદ્વક્ ॥

વિસ્વનસાર્થિતો વિશ્વગુપ્તયે, સસ્વ ઉદયિવાન્ સાત્વતાં કુલે ॥૪॥

અર્થ—‘હે મિત્ર ! તમે કાંઈ માત્ર યશોદાજીના પુત્ર નથી; પણ સર્વ પ્રાણીઓની શુદ્ધિના સાક્ષી આપ ઈશ્વર છો. જગતના રક્ષણ માટે બ્રહ્માજીની પ્રાર્થનાથી આપ યાદવોના કુળમાં અવતર્યા છો.’ (જગતના રક્ષણ માટે અવતરીને, આપ ભકતોને પીડા, તે અયોગ્ય છે-એવો ભાવ અહીં છે. [૪])

૪ વિવેચન—

રેખતા-તાલ-દાદરા.

તેરે દેહારકે લિયે-અંદા હેરાન હૈ. [૨]

સુનતે નહિ હો અરજ, ક્યોં દયાનિધાન હૈ!—ટેક૦

કાશી ગયા દુવારકા, મથુરામેં ફિર લિયા; [૨]

મિલા નહિ મુઝકો તેરા, અસલી મકાન હૈ—તેરે૦

ફિરા તેરી તલાસમેં, જંગલ પહાડમેં; [૨]

દેખા નહિ તેરા કિસી, જગા નિશાન હૈ—તેરે૦

પૂછા જો આલિમોસે તેરા, ખાસ કર પતા; [૨]

રહતા હે તેરે પાસ, યહ ઉનકા બિયાન હૈ—તેરે૦

કર મહેરકી નજર મુઝે, અખ દરસ દીજિયે; [૨]

બ્રહ્માનંદ તેરે ચરણમેં, કુર્બાન જન હૈ—તેરે૦

ગોપિકા એટલે યશોદા, અને ગોપિકાનંદન એટલે શ્રીકૃષ્ણ. સ્વલુનો અર્થ ‘ખરે-ખર’ કરવા કરતાં ‘માત્ર’ કરીએ, તો કાંઈ ખોટું નથી. એટલે ‘આપ માત્ર યશોદાજીના પુત્ર નથી પણ—’ શું આ કૃષ્ણ સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ ?-અંતરાત્મદ્વક્ ? અને બ્રહ્માજીની પ્રાર્થનાથી જગતના રક્ષણ માટે યાદવકુળમાં અવતરેલા ?’ એવી શંકા કરનારા હજી છે. જે દેશમાં શ્રીકૃષ્ણને ઝોળખવાનાં અનેક સાધન, તે દેશની પ્રજા ઉપર પ્રભાણે શંકા કરે, તે કેવું ગાંડપણ ગણાય ! વળી તેમાંએ હિંદુઓ આવી શંકા કરે, ત્યારે તો એમજ ખાત્રી ચાય કે-‘ખભે જગલો, અને જગલો ક્યાં ?’-‘માથે ટોપી અને ટોપી ક્યાં ?’-‘હાથમાં છત્રી અને છત્રી ક્યાં ?’ એવી બૂલ ગણાય. ‘શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મ છે,’ તે સંબંધમાં ગીતા અને ઉપનિષદાદિની અનેક વાતો કરવા કરતાં, મહાન તત્ત્વવિદ્ શ્રી મધુસૂદન સરસ્વતી શું બોલ્યા, તે

૪ પદ્યભેદ—સસ્વ-હે મિત્ર ! ભવાન્ ગોપિકાયાઃ મંદનઃ ન સ્વલુ-તમે કાંઈ-માત્ર-યશોદાજીના પુત્ર નથી; પણ. અસ્વિલદેહિનાં અંતરાત્મદ્વક્-સર્વ પ્રાણીઓની શુદ્ધિના સાક્ષી ઇશ્વર છો. અંતરાત્માનં પश्यति इति अंतारात्मद्वक् ॥ विशेषेण स्वनति इति विस्वनाः-વિસ્વનસ્-બ્રહ્મા. વિસ્વનસા વિશ્વગુપ્તયે અર્થિતઃ-જગતના રક્ષણ માટે બ્રહ્માએ પ્રાર્થના કરાએલા આપ. હે સસ્વ-એવા હે સખા ! સાત્વતાં કુલે ઉદયિવાન્-યાદવોના કુળમાં આપ અવતર્યા છો.

૧ તત્ત્વજ્ઞાની પુરૂષોને.

સાંભળો-કૃષ્ણાત્ પરં કિમપિ તત્ત્વમહં ન જ્ઞાને’-‘શ્રીકૃષ્ણુથી ઉત્તમ ખીણું કાઢ તત્ત્વ હેપ્પ, એમ હું બાણુતો નથી.’

શ્રી આદ્યશંકરાચાર્ય ‘પ્રબોધસુધાકર’ નામના પોતાના ગ્રન્થના ‘સગુણનિર્ગુણયોરેક્યમ્’ નામના પ્રકરણમાં લખે છે કે—

શ્રુતિર્મિમદ્દાપુરાણૈઃ, સગુણગુણાતીતયોરેક્યમ્ ।

યત્પ્રોકતં ગૃહતયા, તદ્દહં વશ્યેડતિવિશદાર્થમ્ ॥૧૯૪॥

શ્રુતેષ્વંતર્યામી, જ્ઞાનમયઃ સચ્ચિદાનંદઃ ।

પ્રકૃતેઃ પરઃ પરાત્મા, યદુકુલતિલકઃ સ પદ્માયમ્ ॥૧૯૫॥

x

x

x

x

હતરે દૃશ્યપદાર્થા લક્ષ્યંતેડનેન ચબ્રુષા સર્વે ।

ભગવાનનયા દૃષ્ટ્યા, ન લક્ષ્યંતે જ્ઞાનદગમ્યઃ ॥૧૯૭॥

યદ્વિશ્વરૂપદર્શનસમયે, પાર્થાય દત્તવાન્ ભગવાન્ ॥૧૯૮॥

x

x

x

x

યદ્યપિ સાકારોડયં, તથૈકદેશી વિભાતિ યદુનાથઃ ।

સર્વગતઃ સર્વાત્મા, તથાપ્યયં સચ્ચિદાનંદઃ ॥૨૦૦॥

एको भगवान् रेमे युगपद्गोपीष्वनेकासु ॥

अथवा विदेहजनकश्रुतदेवभूदेवयोर्हरियुगपत् ॥૨૦૧॥

अथवा कृष्णाकारां स्वचक्षूं, दुर्योधनोऽपश्यत् ॥

तस्मादव्यापक आत्मा भगवान् हरिरोत्तमः कृष्णः ॥૨૦૨॥

આ તમામ શબ્દો યદુકુળમાં ઉત્પન્ન થએલા, અને ગોપીઓના પ્યારા શ્રીકૃષ્ણને પરબ્રહ્મરૂપ માને છે.

વિશ્વનસ્—બ્રહ્મા. બ્રહ્મતત્ત્વને વિશેષ વડે ખોદે-ખડું સારી રીતે વિચારે-તે વિખનસ્-બ્રહ્મા. વિખનસ્ ઉપરથી વૈખાનસમત ચાલે છે. વ્યંકટાદિ [દક્ષીણ હિંદ]માં વૈખાનસમત પ્રમાણે ભગવાનનું પૂજન થાય છે.

અંતરાત્મદક્—‘અમારા મનની વાત આપ બાણો છો, તેથી વિશેષ શું કહીએ ? કદિ અમારી પરીક્ષા કરવા આપ સંતાયા હો, તો તે કાર્યને હવે પૂરું થએલું માનો; કારણ કે અમારા અંતરમાં રહીને, આપે અમારું અંતર તપાસી લીધું હશે; વિશેષમાં પ્રાર્થના એટલી છે કે-આપ અંતરમાં છો, તેથી અમને સંતોષ નથી. આપ બહાર પ્રગટો, તો અમને સંતોષ થાય. ડાબલામાં મુકી રાખેલા પેંડાથી બાળક રીઝે નહીં. પટારામાં સાચવી રાખેલા દાગીનાથી, નાની વહુ રીઝે નહીં. દાગીના કાઢીને તેણીને પહેરવા આવે, તો મલકાય-છલકાય વિગેરે. પ્યારાનો પત્ર, હાંમેશાં ટપાલમાં આવે; પણ તે પત્ર પોતે નહીં. તે પોતેની મળ બુદી. પ્રભુના પ્રગટ અને અપ્રગટ સ્વરૂપ સંબંધી, ભક્તરાજ દ્યારામભાઈ [ડોહા] ખોલે છે—

પદ.

પ્રગટ મળે સુખ થાય-શ્રી નટવર-પ્રગટ મળે સુખ થાય;

અંતર્યામી અખિલમાં ખેઠો, કહો કેનું દુઃખ બપુ !-શ્રી નટવર૦

તેલું વિના બહુ તલ પુરેથી, દીપક કેમ પ્રગટાય;
 પ્રગટ પાવક વિના કાણેને ભેટે, શી પેરે શીત સમાય—શ્રી નટવર૦
 પૃથ્વી ચાટે તૃષા છીપે નહીં, અંતરજળ શ્રુતિ ગાય;
 દીવાસળી પાપાણુ સ્પર્શથી, કદિ જવાળા ન જણાય—શ્રી નટવર૦
 સુરભિ પેટમાં પય તેમાં ધૃત, તેથી પુષ્ટિ ન પામે રાય;
 દોહી મથી માખણુ તાવ્યે, ધી ખાધે સુખ થાય—શ્રી નટવર૦
 બાપકથી વાતો નવ થાએ, તે વિના જીવ અકળાય;
 રસિયાજનમનરંજન નટવર, દયા પ્રીતમ વ્રજરાય—શ્રી નટવર૦

આવી ગોપિકાઓને અજ્ઞાન અને વ્યભિચારી ગણવી, એ વ્યાજબી જણાય છે? કદિ એમ જણાય; તો પૈની પેદાશ નહીં, અને નગરશેઠની ઠઠ્ઠા કરવી; તેના જેવી આ બુલ છે. નારદ ભક્તિ સૂત્રમાં ગોપિકાઓના જ્ઞાનની પ્રશંસા છે.

રાગ-સવૈયા.

જિહ્વિ શેષકિ સૈજમે' શૈન ક્રિયો, પદ કોમલ કોમલતી કમલાદી;
 કરમે' દર^૧-ચક્ર-સરોજ^૨ ગદા, ષભ્રુગુપાદ ધરે સ્પૃ^૪ અંગદ^૫ બાંહી;
 જિહ્વિ ૧પાદકો વારિ સુચાર વિચારી, ધર્યો ત્રિપુરારિ સદા શિરમાંહિ;
 અસરૂપ જિસે ઉર^૭ ભીતર હૈ, ભવભીત રહે કધુ તા ઉર માંહી ?
 જેનાં રૂંવાડે રૂંવાડાંમાં કૃણુ ખીરાજે, તેને અજ્ઞાની વ્યભિચારી, વિગેરે કેમ કહેવાય ?
 હજી એજ વિષય ચાલે છે—

વિરચિતાભયં વૃષ્ણધુર્યં તે, ચરણમીયુષાં સંસૃતેર્ભયાત્ ॥

કરસરોરુહં કાન્ત કામદં, શિરસિ ધેહિ નઃ શ્રીકરગ્રહમ્ ॥૫॥

અર્થ—‘હે યાદવોમાં ઉત્તમ ! હે પ્યારા ! આપનું હસ્તકમળ કે જે સંસારના ભયથી થરણે આવેલાઓને અભય આપનાર છે; વળી મનોરથને પૂરનાર છે; અને તે લક્ષ્મીજીનો હાથ અહણુ કરનાર છે; તે હસ્તકમળ આપ અમારે માથે મૂકો.’ [૫].

૫ વિવેચન—

‘હસ્તકમળ અમારે માથે મૂકીને અમને નિર્ભય કરો. એટલે અમને દર્શન થો.’

૧ શંખ. ૨ કમળ. ૩ વક્ષઃસ્થળમાં ભૃગુલંછન. ૪ વેળ્યંતીમાળા. ૫ બાહ્યબંધ. ૬ ચરણોદક-ગંગાજળ. ૭ અંતરમાં.

૫ પદ્યછંદ—વૃષ્ણિધુ ધુર્યઃ તત્ સંયુજ્યૌ-હે યાદવોમાં શ્રેષ્ઠ. હે કાન્ત !-હે પ્યારા ! તે-આપનું. કરઃ ધવ સરોરુહં-હસ્તકમળ. સંસૃતેઃ ભયાત્-સંસારના ભયથી. ચરણ-ચરણકમળને. રૈયુઃ इति રૈયિવાંસઃ તેષાં રૈયુષાં-પામેલા પુરુષોને. [રૈયિવસ્ મૂળ શબ્દ.] વિરચિતં (આપેલું છે) અભયં યેન તત્-અભય આપનારું. કામદં-મનોરથને પૂરનારું. ધિયઃ કરં મૂકુનાતિ इति શ્રીકરગ્રહમ્-લક્ષ્મીજીનો હાથ અહણુ કરનારું. નઃ શિરસિ ધેહિ-અમારે માથે મૂકો.

‘લક્ષ્મીર્વંતો ન પશ્યંતિ પ્રાયેણ પરવેદનાં ધનવાન્ પારાકાની વેદનાંની દરકાર કર્ત્તો નથી, એવો જે લૌકીક ભાવ છે, તે ભાવ આપને લાગુ પડતો નથી.’

કાંત—શબ્દથી ગૌરીપૂજનના વ્રતની યાદી આપે છે. એટલે—‘આપ અમારા પતિ થાઓ.’ એવું અમે ગૌરીપૂજન વખતે માંગ્યું હતું. અમારે અને તમારે આવા સંબંધ છે, તેથી આપ અમારો સ્પર્શ કરીને, અમારે માથે આપનો હાથ મૂકો. અમે કે જેઓ અહીં એકલી છઈએ—સભ્ય છઈએ, તેમને આપ અહીં આવીને નિર્ભય કરો. પછી અમારો મનોરથ પણ પૂરો. કારણ કે આપનો હસ્તક્રમણ માત્ર લયનેજ હરે છે, એટલું નહીં; પણ ભક્તોના મનોરથોને પણ પૂરે છે.

હવે કહે છે કે—‘આપનું મુખક્રમણ અમને દેખાડો’—

ब्रजजनार्तिहन् वीर योषितां, निजजनस्मयध्वंसनस्मित ॥

भज सखे भवत्किंकरीः स्म नो, जलरुहाननं चारु दर्शय ॥६॥

અર્થ—‘હે વ્રજવાસીઓનાં દુઃખોને હરનાર ! હે વીર ! હે પોતાના ભક્તોના ગર્વનો મદ હાસ્યથી નાશ કરનાર ! હે મિત્ર ! અમે કે જે આપની દાસીઓ છઈએ, તેમને આપ સેવો. અમે કે જેઓ સ્ત્રીઓ છઈએ, તેમને આપનું સુંદર ક્રમણ સરખું મુખડું બતાવો.’ [૬].

૬ વિવેચન—

અમે આપની દાસીઓ છઈએ—‘દાસીઓ’ એટલે ‘સ્ત્રીઓ.’

કુલીન સ્ત્રી પતિને પત્રમાં લખે કે—‘ખાવાપીવા અને ઓઢવા પહેરવાની કમી નથી—અહીં જે જોઈએ તે છે; પણ—પણ—હવે આપ આ તરફ ક્યારે પધારશો ?’

(ગજલ તાલ-૩).

સુનરી સખી મોહનકી, વો અંસરી પિયારી;

જમુનાકે તીર બનમેં, ગાયન કરે મુરારી—ટેક.

જખસેં ધુતી સુનાઈ, તનકી ખખર ભુલાઈ;

મનમેં ખસે કન્દાઈ, નહિ ચૈન રૈન સારી—સુનરી સખી ૦ ૧

મીઠી સ્વરોસે ગાવે, દિલકો મેરે સુલાવે;

કોઇ આનકે મિલાવે, મોહે સાંવરો ખિદારી—સુનરી સખી ૦ ૨

+ + + + +

મેરે નૈનાંકા તારા, ગંસી બબને હારા;

અહ્લાનંદ દે દિદારા, દાસી હું મૈં તુમારી—સુનરી સખી ૦ ૩

૬ પદ્યછંદ—ब्रजजनानां आर्तिं हन्ति इति ब्रजजनार्तिहन्—हे ब्रजजनार्तिहन्—हे व्रजवासीयोना दुःખोने हरनार ! हे वीर—हे वीर ! निजजनानां यः स्मयः तस्य ध्वंसनं स्मितं यस्य सः तत् संबुद्धौ—हे पोताना ભક્તોના ગર્વનો મદહાસ્યથી નાશ કરનાર ! हे सखे—हे मित्र ! भवतः किंकर्यः ताः भज—અમે કે જે આપની દાસીઓ છઈએ તેમને સેવો—યાદ કરો. नः योषितां—અમે કે જે સ્ત્રીઓ છઈએ તેમને ચાહ—સુંદર. जलरुहं (ક્રમણ) इष आननं जलरुहाननं स्म दर्शय—ક્રમણ સરખું મુખ બતાવો.

નિજજનમયધ્વજનદ્વિત !—પોતાના જનના ગર્વને હરનારે જેનું રિંમત છે એવા હે કૃષ્ણ ! પોતાના ભક્તોનો ગર્વરૂપી દોષ, પ્રભુ મંદમંદ હસતાં દૂર કરે.' એવો ભાવ છે.

વિંકર્યઃ—શબ્દ મૂકીને વિશેષમાં એમ પણ જણાવી દીધું કે—‘હવે અમારે ગર્વ નથી.’—‘હવે અમે નિરાભિમાની છઇએ.’ અભિમાન મનનો ધર્મ છે. મનનું હરણ થયા પછી, અભિમાનને ઉભા રહેવાની જગ્યા નથી. આપનાં દર્શનથી આપે અમારું મન હરિ લીધું છે; અને દૂરી દર્શન આપી અમારા મનને હરિ દ્યો, એટલે અભિમાન અનાયાસે હારી જશે.

ચે યથા માં પ્રવર્ણતે વિગેરે શબ્દોથી શ્રીકૃષ્ણે ગીતામાં પ્રતિજ્ઞા કરી છે, તે પ્રતિજ્ઞા પાળવાનું ગોપિકાઓ શ્રીકૃષ્ણને કહે છે. ‘વળી આપનો અવતાર જગતની રક્ષા માટે છે, તો અમે આ જગતમાં છઇએ. વળી આપ વ્રજજનના દુઃખને હરનારા છો, તો અમે વ્રજજન છઇએ.’

વીર !—શબ્દને યોચિતાં શબ્દ સાથે જોડીને, ‘અધીનો વીર’ એવો અર્થ કરવો નહીં. હે વીર ! એટલે—હે કામાદિ શત્રુઓને તોડવા સમર્થ—એવો ભાવ લેવો.

યોચિતાં શબ્દને નઃ સાથે લઇને—‘અમે કે જેઓ સ્ત્રિયો છઇએ, અબળા છઇએ—આપને આશ્રયે આવી છઇએ. આપનાં દર્શનની પાસી છઇએ’ તેમને [દર્શન લેા] એવો અર્થ કરવો.

આપનું સુંદર મુખકું બતાવો—**રસવર્જ રસોડયસ્ય, પરં દૃષ્ટા નિવર્તતે** । [ગીતા અ. ૨] અમને લાગ્યું કે—અમે વિષયોનો ત્યાગ કરીને આવી છઇએ; તોપણ અભિમાન રૂપી દોષ આપે દેખ્યો. હજી એવો કોઇ દોષ હશે, તો તે દોષ સર્વ રસોના રસરૂપ અને સુખોના સુખરૂપ પરમાત્મા, એવા આપનો સાક્ષાત્કાર થતાં, અવસ્ય નિવૃત્ત થઇ જશે; પતિને દેખીને સ્ત્રી ભયથી મૂકત થાય, તેમ આપને જોઇને અમે ભયથી મૂકત થશું.’

તાત્પર્ય—આશકમાણુકની માન્યતા જુદા પ્રકારની હોય છે. સાંભળો તે સંબંધી કાંઇ ગાઇએ—

રેખતા તાલ દાદરા.

આશક હૂયા જે દિલ તો, કયા દૂનિયાકી શરમ હૈ;
કરના ઇશકકા જગતમેં, નહિં સહજ કરમ હૈ—ટેક૦
દીપકકા દેખકે પતંગ, પ્રેમવશ ભયા; [૨]
પડકે અગનમેં જલ ગયા, કયા શીત ગરમ હૈ—આશક૦
બ્રમર સુગંધકે લિયે, ફૂલનમેં જા બસા; [૨]
ફસકે કમળમેં રહ ગયા, ગરમે વો નરમ હૈ—આશક૦
ભકરકે રણમેં શરમા, આગે ચરણુ ધરે;
ધાયલ હૂયા બદન નહીં, મરણુકા ભરમ હૈ—આશક૦
ઇશુ તથા મનસૂરકો, ચલી ચડા દિયા;
બ્રહ્માનંદ મધ જાન તો, છોડા ન ધરમ હૈ—આશક૦

અમિ એલવવાના બંબાની પાઇપમાં ઘણું બળ હોય છે. તે બળ ન્યારે ચોગ્ય ટેકાણે કામે લાગે, ત્યારે જુજ વૃખતમાં ધાર્યું કામ કરી આપે; તે પ્રચાણેજ આસક્તિમાં

ધણું બળ છે. આ આસક્તિ ન્યારે યોગ્ય કેકાણે—શ્રીહરિના ચરણમાં—જોડાય, ત્યારે જીવનની સુખંધ માલ કરતાં વધી પડે.

હવે કહે છે કે—આપનું ચરણક્રમણ અમારા સ્તન ઉપર મૂકો. પણ ચરણક્રમણ તે કેવું તે યાદ રાખજો—

પ્રણતદેહિનાં પાપકર્શનં, તૃણચરાનુગં શ્રીનિકેતનમ્ ॥

ફળફળાર્પિતં તે પદામ્બુજં, કૃણુ કુલેષુ નઃ કૃન્ધિ દૃઢચયમ્ ॥૭॥

અર્થ—‘આપનું ચરણક્રમણ કે જે શરણે આવેલા જીવોના પાપનો નાશ કરે છે; કૃપાને લીધે પશુઓની પાછળ પાછળ ચાલે છે; સૌભાગ્યને લીધે લક્ષ્મીજીના સ્થાનકરૂપ છે; અને પરાક્રમને લીધે કાલિયનાગની ફણાઓ ઉપર નાચ્યું હતું; તે ચરણક્રમણ અમારા સ્તન ઉપર ધારણ કરો; અને અમારા કામજ્વરને દૂર કરો.’ [૭].

૭ વિવેચન—

ચરણક્રમણ સ્તન ઉપર મૂકવાનું કારણ શું? તેના જવાબમાં કહે છે કે—‘હૃદયમાં ચોરની માફક રહેલા કામને દૂર કરવા.’ કુચ શબ્દ બહુ વચનમાં મૂકીને સૂચવ્યું કે—‘અમે તમામ સરખા દુઃખથી પીડાઈએ છઈએ, તેથી દરેક ગોપિ આપનું ચરણક્રમણ પોતાના સ્તન ઉપર મુકવા ચાહે છે.

ચરણક્રમણ કેવું?—

પ્રણતદેહિનાં પાપકર્ષણં—શરણે આવેલાના પાપનો નાશ કરનાર. તાત્પર્ય—અમારાં કોઈ પાપ, આપનાં દર્શનમાં અંતરાય કરતાં હોય, તો તે પાપનો આપે નાશ કરવો થટે છે; કારણ કે અમે આપને શરણે આવેલાં છઈએ.

તૃણચરાનુગં—‘શરણાંગત ભક્તો આપને એટલા બધા બદાલા છે કે-પશુઓ સુધી આપની કૃપાનો પ્રવાહ ચાલ્યો જાય છે. તો તે કૃપાના પ્રવાહમાંથી અમને ટીપું જળ કેમ ન મળે ?

શ્રીનિકેતનમ્—નાનામોટા, સ્ત્રી-પુરુષ, વિદ્વાન-અભણ, અને આજકાલ તો ત્યાગીઓ પણ, લક્ષ્મીજી માટે ફાંફાં મારે છે. તે લક્ષ્મીજી આપના ચરણમાં દાસી થઈને રહે છે. એટલે આપ અશ્વર્યનું પણ અશ્વર્ય છો.

૭ પદ્યછંદ—તે-તવ-પદાંબુજમ્—આપનું ચરણક્રમણ કે જે. પ્રણતદેહિનાં પાપ-કર્ષણં—શરણુ આવેલા જીવોના પાપનો નાશ કરે છે. તૃણચરાનુ-અનુગચ્છતિ-इति-તત્-તૃણચરાનુગં—[કૃપાને લીધે] પશુઓની પાછળ પાછળ ચાલે છે તે. શ્રીનિકેતનમ્—[સૌભાગ્યને લીધે] લક્ષ્મીજીના સ્થાનકરૂપ છે. ફળિનઃ ફળાસુ અર્પિતં—કાળીનાગની ફણાઓ ઉપર મૂકેલું છે તે. કુલેષુ કૃણુ—અમારા સ્તનો ઉપર મુકો. દૃઢયે યોતે-इति-દૃઢચયઃ-તમ્—કામજ્વરને. કૃન્ધિ—દૂર કરો.

જાળેજાળાપિત—કાલિય નાગને માથે મૂકેલું. એટલે-નિર્ભય અને વિષને પણ શમાવનાર. આપના ચરણે કાલિયનાગનું ઝેર શમાવી દીધું, તો અમારા હૃદયનો કામ કેમ ન શમાવે ? એ બાવ છે.

એ પાંચ હજારનો આશામી, તે ગામડામાં મોટો શેઠ; તેમ ગોપીઓ તો ગામડાની સ્ત્રીઓ, તે જ્ઞાનની વાતમાં શું સમજે ? વિદ્વાનો કૃષ્ણના ચરણનાં વખાણ કરે, તો અમે સાંભળીએ; એમ શંકા થાય, તેના નિવારણ માટે, એક સમર્થ સંત કહે છે, તે સાંભળો કે—

શરીરં સુરૂપં, તથા વા કલત્રં; યશઃશ્ચારુ ચિત્રં ધનં મેદતુલ્યમ ।
મનઃશ્ચેન્ન લગ્નં હરેરંદ્રિયશ્ચ, તતઃ કિં તતઃ કિં તતઃ કિં તતઃ કિં । ૧
કલત્રં ધનં પુત્રપૌત્રાદિ સર્વં; ગૃહં બાંધવા, સર્વમેતદ્ધિ જાતમ્-મનઃશ્ચેન્ન ० ૨
ષટ્કાદિવેદો મુખે શાસ્ત્રવિદ્યા; કવિત્વાદિ ગદ્યં, સુપથં કરોતિ-મનઃશ્ચેન્ન ० ૩
વિદેશેષુ મામ્યઃ, સ્વદેશેષુ ધન્યઃ; સદાચારવૃત્તેષુ, મત્તો ન ચામ્યઃ-મનઃશ્ચેન્ન ० ૪
સભામંડલે, ભૂપભૂપાલવૃદ્ધે; સદા સેવિતં યસ્ય પાદારવિંદમ્-મનઃશ્ચેન્ન ० ૫
યશો મે ગતં વિશ્વ, દાનપ્રતાપાજ્ઞ-જગદ્વસ્તુ સર્વં કરે યત્પ્રસાદાત્-મનઃશ્ચેન્ન ० ૬
ન ભોગે ન યોગે, ન વા વાજિરાજૌ; ન કાંતામુખે નૈવ ચિત્તેષુ ચિત્તમ્-મનઃશ્ચેન્ન ० ૭
અરણ્યે ન વા સ્વસ્ય, ગેહે ન કાર્યે; ન દેહે મનો વર્તેતે મે ત્વનર્ચ્યે-મનઃશ્ચેન્ન ० ૮
અનર્ચ્યાણિ રત્નાનિ, ભુક્તાનિ સમ્યક્; સમાલિંગિતા કામિની યામિનીપુ ॥મન ० ૯
હરેરંદ્રકં યઃ પઠેત્ પુણ્યદેહી; યતિર્ઘૃપતિર્બ્રહ્મચારી ચ ગેહી ।
લભેદ્વાંછિતાર્થં પદં બ્રહ્મસંજ્ઞં, 'ગુરોરુક્તવાક્યે મનો યસ્ય લગ્નમ્ ॥

બાવાર્થ—સુંદર શરીર, સ્ત્રી, ધણી કીર્તિ, મેર જેટલી ધણા પ્રકારની લક્ષ્મી હોય, તોપણ શ્રીહરિના ચરણમાં ચિત્ત ચોટયું ન હોય, તો તે તમામથી શું ?-કાંઈ નહીં. [૧] સ્ત્રી, ધન પુત્રાદિ સર્વ પરિવાર, ઘર, બાંધવો વિગેરે તમામ મળ્યું હોય; તોપણ શ્રીહરિના ચરણમાં ચિત્ત ચોટયું ન હોય, તો તે તમામથી શું ?-કાંઈ નહીં. [૨] ૭ અંગ સાથે વેદો ભણ્યા હોય, શાસ્ત્રોની વિદ્યા મુખે હોય, કવિત્વ શક્તિથી ગદ્ય પદ્ય બનાવી શકતા હોય; તોપણ શ્રીહરિનાં [૩] પરદેશમાં ધણું માન હોય, દેશમાં વાહવાડ્ કહેવાતી હોય, સદાચારનું પાલન કરતા હોય; તોપણ શ્રીહરિનાં [૪] સભામંડળમાં રાજાઓના રાજા મોટા સમ્રાટના ટોળાંઓથી, તેનું ચરણકમળ સેવાતું હોય; તોપણ શ્રીહરિનાં [૫] દાનના પ્રતાપથી ચારે દિશાઓમાં કીર્તિ ફેલાણી હોય, અને જેની કૃપાથી જગતની સમગ્ર વસ્તુ પોતાને આધીન હોય; તોપણ શ્રીહરિનાં [૬] કદિ કોઈ વૈરાગ્યવાન હોય, અને તેનું ચિત્ત ભોગમાં, યોગમાં, ધોડાઓની હારમાં, સ્ત્રીના મુખમાં અને ધનમાં અનાસક્ત હોય, તોપણ શ્રીહરિનાં [૭] કદિ કોઈ વૈરાગ્યવાન પુરુષનું મન, અરણ્યમાં, અથવા પોતાના ઘરમાં અથવા કાર્યમાં અથવા અમૂલ્ય દેહમાં અનાસક્ત હોય. તોપણ-શ્રીહરિનાં [૮] અમૂલ્ય રત્નો સ્વતંત્રપણે ભોગવવા મળ્યા હોય, રાત્રીઓમાં સુંદર સ્ત્રીનું સંતોષપૂર્વક બેઠવું થયું હોય; તોપણ શ્રીહરિનાં [૯] ગુરૂનાં વચનમાં જેનું મન લાગી રહ્યું હોય, એવો કોઈ પુણ્ય-શાળી યતિ, રાજા, બ્રહ્મચારી અગર મુદસ્તાશ્રમી, શ્રીહરિઅષ્ટકનો પાઠ કરે, તો બ્રહ્મ નામનું ધમ્મહું પદ તેને મળે.

હવે શ્રીહરિનાં મીઠાં મધુરાં વેણુની વાત કરે છે—

મધુરયા ગિરા વલ્ગુવાક્યયા, બુધમનોજ્ઞયા પુષ્કરેક્ષણ ॥

વિધિકરીરિમા વીર મુદ્ધતી-રધરસીધુનાપ્યાયયસ્વ નઃ ॥ ૮ ॥

અર્થ—‘ હે કમળ સરખાં નેત્રવાળા ! હે વીર ! વિદ્વાનોને ગમે એવી સુંદર વાક્યો વાળી આપની મધુર વાણીથી, મોહ પામેલી અને દાસી બનેલી— આ અમે-તેમને, અધરામૃતના પાનવડે આપ જીવાડો. [૮]

૮ વિવેચન—

૫૬.

બહાલા-લાગો-છો વ્રજલાડીલા—પ્યારા લાગો છો-વ્રજલાડિલા.

તારું મુખડું તે કમળ સરીખડું રે લોલ.

તારા મીઠા મધુરા વેણુને—

બહાલા લાગો છો. x x x

બાળકની કાલી બોબડી વાણી સાંભળીને, માતાપિતા હરખે; સ્ત્રીના પ્યારનાં વચનો સાંભળીને, પતિ હરખે; પતિનાં માનનાં વચનો સાંભળીને સ્ત્રી હરખે; રાજા અગર શેઠના શાખાશીનાં વચનો સાંભળીને નોકર હરખે; પણ શ્રીહરિનાં વચનો સાંભળીને કોણુ હરખે ?— કોણુ મલકાય ? કોણુ છલકાય ? શ્રીહરિની વાણી કેવી ? તેના જવાબમાં કહ્યું કે—**બુધમનો-જ્ઞા-વિદ્વાનોના** મનને રૂચે એવી—આત્મતત્ત્વ જાગ્રત થાય એવી.

શંકા—જ્યાં શ્રીહરિનાં દર્શન થતાં નથી, ત્યાં તેમને તેપનાં વચનની પ્રાપ્તિ ક્યાંથી હોય ?— સાંભળો—જેમ દીવાસળી અગ્નિને પ્રગટ કરનાર વસ્તુ છે; તેમ શાસ્ત્રોનાં વચનો—પ્રભુના ગુણાનુવાદ—શ્રીહરિને પ્રગટ કરનાર વસ્તુ છે. તમારે શાસ્ત્રોનાં વચનોમાં પ્રીતિ છે ? પ્રીતિ તે આ નહીં. આ તે કંઈ ?—રજળતા રજળતા અહીં કથામાં આવો છો તે નહીં. સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કરીને ચાલતા થાઓ છો તે નહીં. એક ધ્યાનમંત્રી તમે જેટલી ગરજ રાખો છો, તેટલી કથા વાંચનારની ગરજ રાખતા નથી. જેટલી ખંતથી હજમત કરાવો છો, તેટલી ખંતથી કથાવાર્તા સાંભળતા નથી. યાદ રાખજો કે—અહીં કરેલો પ્રમાદ પછી નડશે. ખેડુએ ખેતરની ખબર ન રાખી; તેથી ખજામાં રૂપ મળુને બદલે બે મણુ દાણો આવ્યો. પ્રભુ ગુણાનુવાદ જોયો બરાબર સાંભળે છે, તેમને કેવી અસર થાય છે ? તે સંબંધમાં શ્રી રામ કહે છે—

ચોપાદ—“ મમ ગુણુ ગાવત પુલક શરીરા, ગદ્ ગદ્ ગિરા નયન બહ નીરા.

કામ આદિ મદ દંભ ન બકે, તાત નિરંતર વશ મેં તાકે—”

[મોક્ષવાણી પાનું. ૩૩ A.]

૮ ૫૬અંશે—[પુષ્કરે ઇવ ર્દક્ષણે (નેત્રો) યસ્ય સઃ તત્ સંબુદ્ધૌ] હે પુષ્કરે-ક્ષણ !—હે કમળ સરખાં નેત્રવાળા ! હે વીર !—હે વીર ! **વલ્ગુવાક્યયા**—મધુર વાક્યવાળા. **બુધાનાં મનોજ્ઞા તયા-મધુરયા ગિરા**—વિદ્વાનોની મનને રૂચે એવી મધુર વાણીથી **મુદ્ધતી**—મોહ પામેલી. [વિધિ કુર્વંતિ ઇતિ વિધિકર્યઃ તાઃ] વિધિકરીઃ ઇમાઃ નઃ—દાસી બનેલી આ અમે તેમને **અધરઃ** **પથ સીધુ** (અમૃત) તે ન **અધરસીધુના**—અધરામૃત વડે. **આપ્યાયયસ્વ** [આપ્યાય ધાતુ.]—જીવાડો.

૫૬.

હરિના બેલની બલિહારી, હરિના કાલની બલિહારી.
હરિનું નામ સ્મરે ક્ષણક્ષણમાં, હરિમાં પ્રાણ ભરે ઉર ભારી.
પ્રાણ ભરે ઉર ભારી, હરિના નામ ઉપર જઈ વારી— હરિનાં
નિર્ભયતા છે-નિશ્ચિંતા છે-અંતરમાં તેને દલતા છે,
નિજની, પરની, હરિપર મૂકી, જોણે જવાબદારી— હરિનાં
શાસ્ત્ર સંતની વાણી ઉપર, રાખી શક્યા વિશ્વાસ ન તેણે;
જરૂર જાણો જગે જન્મીને, જીવન ભર જખમારી— હરિનાં

વિદ્વાન્-જેમણે ભણીગણીને અનાચાર કર્યા; માતાપિતાને અને સ્વધર્મનો ત્યાગ કર્યો; જેઓ એક બીજાને પાછા પાડવા વાણીવિલાસ કરતા ચાક્યા નહીં; કામક્રોધાદિને તજવા પ્રયત્ન કર્યો નહીં; વૈરાગ્યનું રહસ્ય સમજ્યા નહીં; અવકાશ લઈને શાસ્ત્રોનું અવલોકન કર્યું નહીં; અને તે અવલોકન દ્વારા હું અને મારું રૂપી બેટીને શીધિલ કરી શક્યા નહીં; હું કોણ છઉં ? મારે કેવી રીતે મરવું ? એવો કદિ વિચાર પણ કર્યો નહીં-તેઓ ભલે કરોડો કમાયા; પણ તેમને મરણ વખતે ખાત્રી થશે કે-તેઓએ પાણીમાં મુકીઓ ભરી છે.

અધરામૃત એટલે સુંબનનું દાન. સુંબનદ્વારા સ્પર્શસુખ થાય. ‘અધરામૃતથી સજીવન કરો-’ એટલે આપના સ્પર્શ અને સુંબન વિના અમે બેહાલ બની ગઈએ છઈએ-લાચાર બની ગઈએ છઈએ; તેમને સનાથ કરો. અધરામૃતનો આધ્યાત્મિક અર્થ-પ્રભુનાં વચનો, અગર જ્ઞાન પણ થઈ શકે.

હે શ્રીકૃષ્ણ ! આપનામાં ધણું વિશેષ છે. એટલે આપ સર્વશક્તિમાન છો, તે અમે ક્યાંથી જાણ્યું ? તે હવે કહે છે—

તવ કથામૃતં તત્ત્વજીવનં, કવિભિરીદિતં કલમષાપહમ્ ॥

શ્રવણમંગલં શ્રીમદાતતં, ભુવિ ગૃણન્તિ તે મૃરિદા જનાઃ ॥ ૯ ॥

અર્થ—આપનું કથામૃત કે જે- [ત્રિવિધ તાપથી] તપી ગએલાને જીવન આપનાર છે; બ્રહ્માદિ તત્ત્વવિદ્ પુરૂષોએ તેની પ્રશંસા કરી છે; પાપનો નાશ કરનાર છે; સાંભળવાથી કલ્યાણ પ્રાપ્ત થાય એવું છે; વળી શોભાવાળું છે, તથા [ગમે તે ધર્મ અગર સંપ્રદાયોમાં] ફેલાઈને રહેલું છે-તે કથામૃતનું જે લોકો આ સંસારમાં વિસ્તારથી નિરૂપણ કરે છે-ગાયા કરે છે; તે લોકો મોટા દાની છે. [૯]

૯ ૫૬-છેદ-તવ કથામૃતં-તમારું કથામૃત કે જે તત્ત્વજીવનં-તપી ગએલા લોકોને જીવન આપનાર. કવિભિઃ-ઈદિતં-બ્રહ્માદિ કવિઓથી-બ્રહ્મવિદ્ પુરૂષોથી-પ્રશંસા પામેલું-ગવાએલું. કલમષાપહમ્-પાપનો નાશ કરનાર. શ્રવણમંગલં-સાંભળવાથી કલ્યાણ પ્રાપ્ત થાય એવું. શ્રીમદ્-શોભા વાળું. આતતં-ગમે તે ધર્મ અગર સંપ્રદાયમાં ફેલાઈને રહેલું. જે જનાઃ ભુવિ ગૃણન્તિ-જે લોકો આ સંસારમાં વિસ્તારથી નિરૂપણ કરે છે-ગાયા કરે છે-તેઓ મૃરિદાઃ-ધણું આપનારા-મોટા દાની છે,

૯ વિવેચન—

કથા અમૃત છે ?—શ્રીમદ્ ભાગવતની શરૂઆતમાં [મહાત્મ્ય અ. ૧ માં] કહ્યું કે—‘શ્રીકૃષ્ણેવજીએ ભાગવતની કથા શરૂ કરી ત્યારે, દેવોએ ત્યાં આવીને કહ્યું કે—‘આ અમારા સ્વર્ગના અમૃતથી રાજાને અમર કરો, અને તે બદલે તમારું કથામૃત અમને આપો.’ તેના જવાબમાં શ્રીકૃષ્ણેવજી બોલ્યા હતા કે—‘**ક સુધા ક કથા લોકે, ક કાચઃ ક મણિ-મૈદાન**’ ॥ ક્યાં સામાન્ય કાચ અને ક્યાં મણિ; તેમ ક્યાં તમારું અમૃત અને ક્યાં આ કથા ?’ એટલે—દેવોના અમૃતથી પણ કથા રૂપી અમૃત શ્રેષ્ઠ છે.

ગમે તે ધર્મ, સંપ્રદાય, મત અગર પંથ કથામૃતથી રહિત નથી; તેથી જોમ જણાય છે કે—**ભુવિ આતતં**—કથાની રૂઢી વ્યાપક છે, અને પ્રાચીન છે. નવા નવા સંપ્રદાયો થયા, તેમણે પણ ધર્મના મૂળ ગ્રન્થોમાંથી, પોતાને રચિતો માત્ર લખીને, પોતાના સંપ્રદાય માટે નવા નવા ગ્રન્થો રચ્યા. અહીં યાદ રાખવું ઘટે છે કે—મતમતાંતરમાં તણાતા વિદ્વાનોએ લખેલા ગ્રન્થો, કોડીયાના દીવા જેવા છે. એટલે—જે તે મતમાં છે, તેમનેજ કામ જેટલા તે ગ્રન્થો છે. જેઓએ મતમતાંતરોના તંત્રથી મૂક્ત થઈને, ગ્રન્થો લખ્યા છે; તે સૂર્ય ચંદ્રની માફક સર્વને પ્રકાશ [જ્ઞાન] આપે છે.

કથામૃતં—કથા રૂપી અમૃત કેવું ?—

તત્તજીવનં—સંસારના તાપથી તપી ગયેલા જીવોને જીવન [શાંતિ] આપનાર. જેમ જખમથી પીડાતાને એકદમ દવાખાને લઈ જવો પડે છે; તેમ કોઈ પણ પ્રકારના માનસીક દુઃખથી જખમાયેલાને, સંત મહાત્માઓ પાસે લઈ જવો જોઈએ. દુઃખ અનેક પ્રકારનાં છે. જેમને જન્મમરણ રૂપી દુઃખનો ખ્યાલ આવે, તે દુઃખ મટાડવા જેમને રચિ થાય; તો તેઓ ઉદ્ધવ અને અર્જુન જેવા—રહુગણ જેવા—પરીક્ષિત જેવા—પરીક્ષિતના દાદા યુધિષ્ઠિર જેવા—ભાગ્યશાળી ગણાય.

કવિભિઃ કૃદ્ધિતં—માઘ આદિ અનેક કવિઓએ, શ્રીકૃષ્ણલીલામૃતનું પાન કર્યું અને કરાવ્યું. પંડિતોએ અને નરસી મીરાં આદિ લકડોએ પણ, કૃષ્ણલીલામૃતનું પાન કર્યું અને કરાવ્યું. મુસલમાન વેસ્થાઓ પણ, શ્રીકૃષ્ણલીલામૃતનું પાન કરે છે, અને કરાવે છે. બાદશાહ અકબરના દરબારમાં પણ શ્રીકૃષ્ણલીલામૃતને આવવાની છૂટ હતી. સાંભળો—

કવિત.

સોલ સિંગાર સજી ખૂખ સ્યામા, જાતી હતી યમુના તટ પાની;
તખ નીર ભરી અટકી મટકી, ચિતસેં લગી કૃષ્ણકી બહુ ચટકી,
તખ સ્યામ ગલે લિપાટાઈ ગયો, સિરસેં ફિર ડાર દીધ મટકી;
કવિ ગંગ કહે સુન શાહ અકબર, બાદરસેં બિભુલી ચંમકી.

કલ્મષાપહં—પાપને નાશ કરનાર. ગમે એવા લોકોને પારસમણિનો સ્પર્શ થતાં, પારસમણિ સોનું બનાવે; તેમ ગમે એવા પાપીને, જો તે સન્મુખ થાય, તો પ્રભુ પાવન કરે. ચોપાઈ!—‘સન્મુખ હોય યવ મોહિ જખહી, જન્મ કોટિ અથ નાશો’ તખલિ.’

[મોક્ષવાણી પાનુ ૪૭ A.]

તે સંબંધમાં ગીતાજી પણ કહે છે કે—

અપિ ચૈત્સુકુરાચારો, મજ્જતે મામન્યમાક્ ।

સાધુરેષ સ મંતવ્યઃ, સમગ્ધ્યવસિતો હિ સઃ ॥૩૦॥

ક્ષિપ્રં મજ્જતિ ધર્માત્મા, શશ્વચ્છાંતિ નિગચ્છતિ ।

કૌંતેય પ્રતિજ્ઞામીહિ, ન મે ભક્તઃ પ્રણયતિ ॥૩૧॥ [અ. ૯].

ભાવાર્થ—‘મને ભજનારા ગમે એવા પાપીઓને પણ, હું પાવન કરું છઉં.’

કરોડોમણ્યુ રૂના ઢગલાને, જેમ એક દિવાસળી સાફ કરી નાંખે; તેમ શ્રીહરિના ગુણાનુવાદ સાંભળ્યા પછી, પ્રગટેલો અનન્યભાવ, પાપના ઢગલાને સાફ કરી નાંખે.

કર્મનો વાંક—પાપનો નાશ કરવામાં જે સૌથી સમગળ અને સહેલું સાધન છે; તે કરવું જીવને ગમતું નથી. કહિ તે કરે છે, તો વેડીયા વેઠ જેવું કરે છે; અને જ્યાં ટિચાઇ ટિચાઇને જીવ નીકળી જાય છે—એવી યાત્રાઓ, એવા યજ્ઞાદિ મોટા સમારંભો, જીવ રાજી થઇને કરે છે. તે પણ જીવના કર્મનો વાંક સમજજો. કર્મનો વાંક સમજીને ખેસી રહેશે નહીં; પણ કર્મને ઉચલાવવા પ્રયત્ન કરજો. આવતી જતી દોરડી કુવા ઉપરના કાળા પતથરને કાપી નાંખે છે; તેમ તમારો સતત પ્રયત્ન, ગમે એવા કર્મને ઉચલાવી શકશે.

શ્રવણમંગલ—ગાળો સાંભળીને ક્રોધ થાય, અને વખાણુ સાંભળીને આનંદ થાય; તે પ્રમાણેજ—કથા શ્રવણ કરીને મંગળ—કલ્યાણ થાય. કોનું મંગળ થયું ?—

ચોપાઇ—“મજ્જનનક્ષ દેખીય તત્કાલા, કાક કોઇ પાંક બકહુ મરાલા,
સુની આશ્ચર્ય કરે જનિ કોઈ, સત્સંગત મહિમા નહિ મોઈ.
વાલ્મીકિ નારદ ધૃત્યોત્તી, નીજનીજ મુખન કહિ નિજ હોની;
જલચર ચલચર નલચર નાના, જે જડચેતન જીવ જહાના.

x x x x x

શઠ સુધરહિ સત્સંગત પાઈ, પારસ પરસિ કુધાતુ સુહાઈ;

વિધિવશ સુજન કુસંગે પરહિ, ફણી મણિસમ નીજ ગુણ અનુસરહિ.”

[મોક્ષવાણી પાતુ ૯].

શ્રીમદ્—‘શ્રી’ નો અર્થ ‘લક્ષ્મી’ અને ‘શાભા’ જેવો થઇ શકે. લક્ષ્મી અર્થ કરીએ તો તે પણ ઘટે. કારણકે આળકની સંભાળ, જેમ માતાપિતા રાખે; તેમ ભગવદ્ ગુણાનુવાદમાં અનન્ય રહેનારની સંભાળ, શ્રીહરિ રાખે. શ્રીહરિ રાખે, એટલે શ્રીહરિની ધણીયાણી લક્ષ્મીઆઇને, ભક્તોના ધરમાં હાજર રહેવું પડે. ‘શ્રી’ નો અર્થ શાભા કરીએ, તો તે પણ ઘટે. જેમણે શ્રીહરિની કથા ભાવથી સાંભળી, તેમની શાભા-કીર્તિનો પાર રહ્યો નથી. અનેક દૃષ્ટાંતમાંથી તુલસીદાસજીને લ્યો—

ચોપાઇ—‘સો મોસન કહી જાત ન કૈસે, શાકવણિક મણિગુણગણુ જૈસે.’

છંદ—જાકિ કૃપા લવલેશસે, મતિમંદ તુલસીદાસ હૈ;

પાયો પરમ વિશ્રામ રામ—સમાન પ્રભુ નાંહિ કહૈ.

જ્યારે નિર્ધન રાગની નોકરીમાં ફાવે, ત્યારે આખું ગામ બાઇબાં વખાણુ કરે. તેમ બ્યવહારની, નિંદાની અને અદેખાઇની અનેક વાતો, રસ લઈને સાંભળનારો નિર્ધન જીવ, રસ લઈને શ્રીહરિના ગુણાનુવાદ સાંભળે; ત્યારે તેની શાભાનો પાર રહે નહીં.

યે ગુણંતિ તે મૂર્ચિતાઃ જનાઃ—કથામૃત, વહેંચનારા—કથાકારો—મોટા દાની—દાતાર છે. મૂર્તિઓના કરતાં, તિર્થોના કરતાં, અને યજ્ઞાદિ ક્રિયાઓ અને ચાંદ્રીયણાદિ પ્રતોના કરતાં, સંતોનો મહિમા શાસ્ત્રો વધારે ગાય છે; કારણકે તિર્થો સંતોથી પાવન થાય છે. મૂર્તિઓનો મહિમા પણ, સંતોથી વધ્યો છે અને વધે છે.

ત્યારે આજકાલ કથાકારોનો ધધિ હલકો કેમ જણાય છે ?—જે કથાકારો મોજે ચડ્યા છે—જેમને પોતાને જોઇએ, તેથી વધારેની જરૂર પડે છે; તેઓને ધનવાનોની ખુશામત કરવી પડે છે. કોઇ સંપ્રદાય ધનિક હોય; તો માત્ર લક્ષ્મીજી માટે, મોજલા કથાકારો, તે સંપ્રદાયનું દીલું કંઠી કરીને, તેઓ તેમાં જોડાય છે. જોડાયા પછી પણ ખુશામતનો ખજાનો ખુલ્લો રાખે છે. તેથી તેઓ પૈસે ટકે સુખી થાય છે; પણ તેઓ શ્રીહરીથી વિમુખ રહે છે. જે કુવામાં જળ ન હોય, તેના અવેડામાં જળ ક્યાંથી હોય ! યાદ રાખવું ઘટે છે કે—લક્ષ્મી અને હરિ—મેઢિ ઘણીઘણીયાણી છે, એક ખીજાને અત્યંત બહાલાં છે, પણ તેમનો સંયોગ વિચિત્ર છે. એટલે—ન્યાં લક્ષ્મીનો આદર, ત્યાં શ્રીહરિની વિદાય; અને ન્યાં હરિનો આદર, ત્યાં લક્ષ્મીની વિદાય. તાત્પર્ય—માત્ર લક્ષ્મીજીના ઉપાસક—માત્ર ધધાની નજરથી કામ કરનારા કથાકારો—નિંદાય, તેમાં કાંઈ નવાઈ જેવું નથી. પ્રથમ સિદ્ધાંત તો એ કે—કથાકાર ઉત્તમ પ્રકારનો મુમુક્ષુ હોવો જોઈએ. કથાકાર મહાત્મા અગર ગુરૂદેવ છેજ. છતાં—કથાકાર મહાત્મા થવા લલચાય; તો પ્રભુ તુરત તેમનાથી દૂર જઈને વસે. એટલે—આપણે જે (પ્રભુ)ની જરૂર છે, તે ત્યાંથી ક્યારનાએ વિદાય થયા હોય છે. આ ગેરસમજ જેવી તેવી નથી. પ્રભુ કૃપા હોય, તોજ કથાકારો, મહાત્મા—ગુરૂદેવ—વિગેરે ખનવાની ગેરસમજથી મૂકત રહિ શકે. સાચા ક્ષત્રિઓને આંગણે, અભયદાનનાં સદાવ્રત હોય; સાચા વૈશ્યને આંગણે અન્નવસ્ત્રનાં સદાવ્રત હોય; તેમ સાચા બ્રાહ્મણને આંગણે—દાન, વૈરાગ્ય અને ભક્તિનાં સદાવ્રત હોય.

દૃષ્ટાંત—અરુણપુરના ગર્વસિંહ રાજા પાસે, વૈરાગ્યશંકર કથા વાંચતા હતા. એક દિવસે કથા પ્રસંગ થઈ રહ્યા પછી, વર્ણાશ્રમની વાતો કરતાં કરતાં, ગર્વસિંહ બોલ્યા કે—‘વૈરાગ્યશંકર ! આપ બલે પૂજ્ય ગણાઓ, પણ અમારા તો માગણુ.’

વૈરાગ્યશંકર—હું તો માગણુ છઉં; પણ આપ મને ક્ષમા કરો, તો તે વાતનો ખુલાસો કરું.

ગર્વસિંહ—સુખેથી ખુલાસો કરો.

વૈરાગ્યશંકર—જે જે નારાજ ન થતા. અમારે આપના રાજ્યાધિકારથી ન ડરવું જોઈએ; તોપણ દેશકાળને અનુસરીને, અમારે એમ કહેવું જોઈએ કે—આપ રાજા, અને અમે આ રાજના એક માગણુ બ્રાહ્મણ.

ગર્વસિંહ—તમે સુખેથી ખુલાસો કરો. તમારાં વખાણુ તમારે સુખે કરવાં, તે ઠીક નહીં; બાકી તમારી રેણીકરણીથી હું બહુ પ્રસન્ન છઉં. તમારી વૈરાગ્યવૃત્તિએ મને રાજ કર્યો છે. તમારો સ્વતંત્ર ખુલાસો સાંભળવાની આજ મને ઇચ્છા થઈ છે.

વૈરાગ્યશંકર—ત્યારે સાંભળો—એક ધડીવાર રાજ્યાસનનો ગર્વ તજીને સાંભળો, તો ખાત્રી થશે કે—માગણુ કોણુ નથી ? રાજા પ્રજા ખસે માગે, અને પ્રજા રાજા પાસે માગે; શ્રી પતિ પાસે માગે, અને પતિ શ્રી પાસે માગે; અમે તમારી પાસે માગીએ, અને તમે

અમારી પાસે માગો. આપ હજી બાળક છો, તેથી આપ અમારી પાસે માગતા નથી. પણ આપ બેડું પાસે માગો છો-પ્રજા ઉપર કર વેરા નાંખીને પ્રજા પાસે માગો છો. વિગેરે ગર્વસિંહ--ગંધ હુતાશણીએ અમને બાસકંઠું વરસ બેડું. જન્મ દિવસના ઉત્સવમાં તમને કાંઈ દક્ષણા પણ મળી હતી; છતાં તમે અમને બાળક કેમ કહ્યા ?

વૈરાગ્યશંકર--આપુ ! આપ બાળકજ રહ્યા. આપે મોટા થવા પ્રયત્ન કર્યોજ નહીં.

ગર્વસિંહ--એટલે શું ? ખુલાસાવાર કહેા.

વૈરાગ્યશંકર--આપ અમારા માગણુ ન થયા-એજ આપની આત્માવસ્થા. ગવરનર સાહેબ સાથે, આપને હવે બહુ તો પાંચદસ વરસ કામ હશે; પણ તેમની જેટલી ખુશામત કરો છો, એટલી અમારી ખુશામત કદિ કરતા નથી. યાદ રાખજો કે-અમારી પાસે જે દ્રવ્ય છે, તે મોટા સત્રાટ્ટ પાસે પણ નથી. અમારી પાસે જે સુખ છે, તે ઈંદ્રની સ્વર્ગરૂપી ઝુંપડીમાં પણ નથી. તે દ્રવ્યની અગર તે સુખની આપને પરવા થાય; ત્યારે આપ બાળક મટીને મોટા ગણાઓ. હસ્તીનાપુરની ગાદી ઉપર બેસનારા યુધિષ્ઠરાદિ સત્રાટ્ટો, નારદાદિ ધનવાનના ચરણ ઘોષને પીતા હતા. સિંધુ દેશનો રહુગણુ રાજા, જડભરત પાસે દ્રવ્ય દેખીને, તે લેવા માટે, પાલખીમાંથી હેડો ઉતરીને, જડભરતના પગમાં પડ્યો. મને આશા હતી કે-સાઠ વરસ પછી આપ બાળક મટીને વૃદ્ધ થશો. પણ--

ગર્વસિંહ--વૈરાગ્યશંકર ! આ બધું હું જાણું છઉં. મારો આપ બેલાનસિંહ, હાથ ઓપ કરતોજ મરી ગયો; અને મારે પણ આ બધું છોડવુંજ પડશે. પણ આ અજ્ઞાન મટે કેમ ? માયાનો બંધ છૂટે કેમ ? તેની કૌંઠિ યુક્તિ છે ?

વૈરાગ્યશંકર--તેની કૌંઠિ યુક્તિ હવે મારી પાસે નથી. સરકાર પાસે છે.

ગર્વસિંહ--સરકાર પાસે ? વળી કેમ અવળે રસ્તે ચાલ્યા ? હું ગર્વ તજીને ગોવિંદ ન ગાઉં, તેમાં સરકાર શું કરે ?

વૈરાગ્યશંકર--ખરૂં કહું છઉં. શાસ્ત્રોએ અને અમારા જેવા સંતોએ, આપને ધણી વાતો કરી; પણ આપ વૃદ્ધ થયા નહીં. સરકાર હમણાં આપને, અમુક કારણસર, ગાદીથી પદબ્રષ્ટ કરે; તો-આપને નરતર મુકવા જેવું-દુઃખ લાગે ખરૂં; પણ પછી-ઉઠતાં-બેસતાં, આપ શ્રીહરિને સંભારો. મારા જેવા ભીખારીને પણ નમ્રભાવથી પગે લાગો. મારા જેવા પાસે જે કાંઈ હોય, તેનો ખપ આપને ત્યારેજ થાય; અને તે આપ ત્યારેજ પ્રેમપૂર્વક માગો. વળી એમ કરવામાં આપની કીર્તિ પણ અમર થાય. હું રાજા થાઉં, અને મારો પ્રભુ પણ રાજા થાય.

આ શબ્દો સાંભળીને ગર્વસિંહનો ગર્વ ગળી ગયો. રાજ્યાસન ઉપરથી ઉડીને વૈરાગ્ય-શંકરના પગમાં, સાષ્ટાંગ દંડવત કરીને પગે લાગ્યા. પગે લાગતાં આંખમાંથી જળની ધારા ઘર્ષ. આ ધારાએ વૈરાગ્યશંકરના પગ ઘોષ નાંખ્યા. દીવાન સાહેબે ગર્વસિંહને માંડ માંડ ઉભા કર્યા. રાજાની આ સ્થીતિ જોઈને, રાજસભા શાંત થઈ ગઈ. સુખ ઉભા થયા, પણ રાજ્યાસનપર ન બેઠા. સૌએ બેસવાની વિનંતિ કરતાં, આંખો લુછી નાંખીને ધીમે સ્વરે રાજા બોલ્યા--'હવે રાજ્યાસન માંડ નથી-હવે માંડ ફર્માસન છે. ફર્માસન લાવો તો બેસું.'

થોડીવારમાં કોઈ દર્શાસન લઈ આવ્યું. વૈરાગ્યશંકરની સામે દર્શાસન નાંખી, દીન બાવે રાજ બેઠા. [રાજ થું બેઠે છે, તે સાંભળવા સભા આતુર હતી.]

રાજ—વૈરાગ્યશંકર ! જીવને માયા એટલી બધી મીઠી લાગે છે, કે—તેને ચમરાજ મારી ઠોકીને બહાર કાઢે, ત્યારેજ તે માયાને છોડે. સ્ત્રીપુત્રાદિકને ડોસાની વાત ગમે નહીં; તોપણ ડોસો પોતાનું ડહાપણ રાજપુત્રીથી છોડે નહીં. આપે મને અંધાર ઉંઘમાંથી ઉઠાડ્યો. આપે મને ભયંકર બૂલમાંથી બચાવ્યો. હું આજથી આપનો માગણ છઉં. આ ભવબંધથી મુક્ત થાઉં—જન્મમરણ ઉત્પન્ન કરી આપે એવી મારી વાસનાઓ જે રીતે શમી જાય—તે તમામ ઔષધો આપ તૈયાર કરો. તેટલી વારમાં હું આ મારા રાજ્યભારથી મુક્ત થાઉં. ’

વૈરાગ્યશંકર—દોહરો—‘ કરત કરત સત્સંગ, જડજન હોત સુજન; રસડી આવત જાત પથર કરત નિશાન. ’ હે રાજન્ ! આજ તમારાં મુકર્મ પ્રગટયાં; તેથી તમે અમારી વાત માની. મુકર્મી સાંભળનારાં ભાગ્યેજ મળે છે.

પછી રાજએ રાજ્યકારભાર સંબંધી જે કરવું ઘટે, તે કરી લીધું; અને તે પ્રમાણે સરકારને ખબર આપી. આ વાત સાંભળીને પ્રજા તથા મિત્રો રાજ થયા; અને સૌ રાજનાં દર્શને આવ્યાં.

તાત્પર્ય—વૈરાગ્યશંકર જેવા સ્પષ્ટ વક્તા મળે, અને શ્રોતાઓના કર્મનો ઉદય થાય, તોજ માયાની સાંકળો તુટી જાય.

આ શ્લોકમાં કથામૃતનો મહિમા બતાવીને ગોપીઓ સૂચવે છે કે—‘ આપ કોઈ સામાન્ય વ્યક્તિ નથી. સમગ્ર દુનિયા જેની સ્તુતિ કરે છે, તે આપ છો. સમગ્ર દુનિયાના પતિ થઈને અમને કાં પીડે ?—અમને કાં દર્શન ન દો. સમગ્ર દુનિયા દુઃખના સમયમાં, આપની કથાનું અવલંબન કરીને રહે છે. તેમ અમે પણ આપની કથાનું અવલંબન—એટલે ‘ તમે ભક્તવત્સલ છો ’—‘ પરમ દયાળુ છો. ’—‘ નોધારાના આધાર છો, ’ અને—‘ તમે તમારાં કદિ બૂલતા નથી ’ એવી જે આપની કથા—એવો જે આપનો મહિમા—છે, તેનું અત્યારે અમારે અવલંબન છે.

હવે ગોપીઓ પ્રભુને કપટી-ઠગારા-કહે છે—

प्रहसितं प्रिय प्रेमवीक्षणं, विहरणं च ते ध्यानमङ्गलम् ॥

रहसि संविदो या हृदिस्पृशः, कुहक नो मनः क्षोभयन्ति हि ॥ १० ॥

અર્થ—હે પ્રિય ! હે કપટી ! [હે ચિત્તહાના ચોર !] તમારું હસવું, તમારું પ્રેમથી બેવું તે, તમારું આમતેમ હરવું ફરવું, તમારું ધ્યાન ધરવાથી થતું સુખ, હૃદયમાં સ્પર્શ કરે એવી તમારી એકાંતની વાતો, ખરેખર અમારા મનને ક્ષોભ કરે છે—જેએન કરે છે—અમને ખટકે છે—અમને વલ્લોવી નાંખે છે—પીડે છે. તાત્પર્ય—હવે કૃપા કરીને દર્શન આપો. [૧૦]

૧૦ પદ્યકે—હે પ્રિય !—હે પ્રિય ! હે કુહક !—હે કપટી ! તે (તવ) પ્રહસિત—તમારું હસવું. પ્રેમવીક્ષણ—તમારું પ્રેમથી બેવું તે. ચ—અને વિહરણ—આપનું આમતેમ ફરવું તે. ધ્યાનમંગલમ—આપનું ધ્યાન ધરવાથી થતું સુખ. [હૃદિ સ્પૃશઃ—હૃદયસ્પર્શઃ—હૃદયંગમાઃ इति] હૃદિસ્પૃશઃ યાઃ રહસિ સંવિદઃ—હૃદયમાં સ્પર્શ કરે એવી આપની એકાંતની વાતો. हि ખરેખર—નઃ મનઃ ક્ષોભયન્તિ—અમારા મનને ક્ષોભ કરે છે.

૧૦ વિવેચન—

કુહક:—‘હે કપટી !’ સ્ત્રીપુરુષ પોતાના અત્યંત પ્યારમાં એક બીજાને ધુતારા-ધુતારી-કપટી વિગેરે કહે છે—

જેમ લાડકા દિકરા મીઠી મીઠી ગાળો ખાય; તેમ શ્રીકૃષ્ણે પણ ગોપીઓની ઘણી ગાળો ખાધી. શ્રીકૃષ્ણે ગોપીઓના ડુંકારા પણ ખાધા.

સર્વાંગે રૂડા—તેને જોઈને કાણ મોહ ન પામે !

ગરબી.

કિયે હામે મોહિની ન જાણીરે, મોહનજીમાં.

કિયે હામે૦ ટેક.

બકુટિની મટકમાં, કે ચાલવાની લટકમાં;

કે શું નથી મોહની ભરેલી એની વાણી રે—

કિયે હામે૦

ખીટલીયાળા કેશમાં, કે મદનમોહન વેશમાં,

કે મોરલી મોહનની પીછાણી રે—

કિયે હામે૦

શું મુખારવિદમાં ! કે મંદ હાસ્ય ફંદમાં !

કે કટાક્ષે મોહની વખાણી રે—

કિયે હામે૦

શું અંગે અંગમાં ! કે લલિત ત્રિભંગમાં !

કે શું અંગ ઘેલી કરી શાણી રે—

કિયે હામે૦

ચપળ રસિક નેનમાં ! કે છાની છાની સેનમાં !

જે જોખનનું રૂપ કરે પાણી રે—

કિયે હામે૦

દયાના પ્રીતમ પોતે, મોહિની સ્વરૂપ છે;

તન મન ધન હું હુંટાણી રે—

કિયે હામે૦

રહસિ યા હૃદિસ્પૃશઃ સંવિદઃ—પરદારાઓની સાથે ખાનગી વાતચિત કરવાનો અધિકાર, રાજાને પણ નહીં. ધર્માચાર્યો અગર ગુરૂને પણ નહીં. તે અધિકાર શ્રીકૃષ્ણને ક્યાંથી મળ્યો ?—સ્ત્રી સાથે આવી ખાનગી વાતચિત માત્ર પતિજ કરી શકે. અહીં શ્રીકૃષ્ણ પ્રાણી માત્રનાં પતિ રૂપે ઉભા છે. વળી આ વાતચિત તે કેવી ?—**હૃદિ સ્પૃશઃ**—હૃદયમાં પ્રેમની તાલાવેલી કરી મૂકે એવી; પુનમનો ચંદ્ર જોઈને સમુદ્ર ખજાળજે, એવી વાતચિત. પ્રભુની આવી ખાનગી વાતચિત, યાગવદ્ધ્યાદિ ઋષિઓએ મંગાના તટે સાંભળી; જનકાદિ જીવ-મુક્તોએ રાજગાદી ઉપર બેસીને સાંભળી; તુલાધારાદિ વૈશ્યોએ ધંધારોજ્યારમાં રહીને સાંભળી. શંકરાચાર્ય આદિ આચાર્યોએ કાશીમાં સાંભળી. ગૌતમ બુદ્ધ બુદ્ધગયામાં સાંભળી; જીસસ ક્રીસ્ટે જેરુસાલમમાં સાંભળી. મહમદ પેગંબરે મક્કામાં સાંભળી. નરસીમ-હેતાએ જુનાગઢમાં સાંભળી; મીરાંએ મેવાડમાં સાંભળી; તુકારામે મહારાષ્ટ્રમાં સાંભળી. તુલસીદાસજીએ અસિધાટ [કાશી] ઉપર સાંભળી. તાત્પર્ય—પ્રભુ સાથે આવી ખાનગી વાતચિત, યોગિઓ, ભક્તો અને જીવ-મુક્તો કરી શકે. તેથી વિશેષ અધિકાર અહીં ગોપીઓને મળેલો છે.

આ શ્લોકનો અંતીમ ભાવ એ છે કે—‘હે મોહક ! આ બધું બતાવીને આપે અમને ઘણો મોહ ઉત્પન્ન કર્યો; આપે અમને અહર ટાંગી દીધી. અમને ક્યાંઈ એવું પડતું નથી; તેથી હવે આપે સંતાર્ધ રહેવું ધટતું નથી—આપ જલદીથી પ્રગટ આઓ.’

શ્રીકૃષ્ણ ગાયો ચારવા જતા, ત્યારે ગોપિકાઓની કેવી સ્થિતિ હતી ? તે હવે કહે છે—

ચલસિ ય વ્રજાચારયન્ પશુન-નલિનસુંદરં નાથ તે પદમ્ ॥

શિલતૃણાકુરૈઃ સીદતીતિ નઃ, કલિલતાં મનઃ કાન્ત ગચ્છતિ ॥ ૧૧ ॥

દિનપરિક્ષયે નીલકુન્તલૈર્-વનરુહાનનં વિભ્રદાદૃતમ્ ॥

ધનરજસ્વલં દર્શયન્ મુહુર્-મનસિ નઃ સ્મરં વીર યચ્છસિ ॥ ૧૨ ॥

અર્થ—“ હે નાથ ! હે પ્યારા ! આપ જ્યારે પશુઓને ચારવા માટે વ્રજમાંથી પધારો છો, ત્યારે કમળ સરખું કોમળ આપનું ચરણ, કાંકરીઓથી, ખડથી અને અંકુરોથી પીડાતું હશે. એ પ્રમાણે વિચાર કરતું અમારું મન, અસ્વસ્થ બની જાય છે—ચિંતામાં ડુબી જાય છે. ” ‘આવી રીતે અમે આપના ઉપર પ્રેમ રાખીએ છઈએ, છતાં આપ કેમ અમારી સાથે કપટથી રમો છો ?-’ એ ભાવ છે. [૧૧] “ હે વીર ! સાયંકાળે કાળા વાળથી ઘેરાએલું, અને ગાયોની રજથી ધુસર-ભુખરૂં-બનેલું મુખકમળ જેવું છે, એવા આપ, તે મુખને વારં-વાર બતાવીને, અમારા મનમાં કેવળ કામદેવને ઉત્પન્ન કરો છો. ” ‘કામદેવને કેમ શમાવતા નથી ?-કેમ સંગ આપતા નથી ?’ એ ભાવ છે. [૧૨]

૧૧-૧૨ વિવેચન—

ગોપાલ તે ગોપાલ—અણવણ પગે-ઉઘાડે પગે-પ્રભુ ગાયો ચારવા જાય છે. સેવા કરવી તે બરાબર કરવી, નહીં તો ન કરવી, એ ભાવ છે. વગડામાં આમનેમ ફરતાં ફરતાં ચરણમાં કાંકરીઓ-કાંટા વિગેરે વાગે, તે માટે ગોપિકાઓના દિલ ગભરાય છે. ‘જેમ કમળ સરોવરમાં ઉઘા પછી, ત્યાંજ સ્થિર રહે છે; અને ચાહના કરનારને મળે છે; તેમ કૃષ્ણનું ચરણ ગોકુળમાંજ રહેવું જોઈએ; અને અમારા જેવી ચાહના કરનારીઓને મળવું જોઈએ’.

૧૧ પદ્યછેદ—હે નાથ ! હે નાથ ! કાંત !-હે પ્યારા ! યન્-જ્યારે વ્રજાત પશુન ચારયન્-પશુ ચારવા માટે વ્રજમાંથી, ચલસિ-આપ પધારો છો ત્યારે નલિનં-ફલ સુંદરં-નલિનસુંદરં તે—તલ-પર્વ-કમળ સરખું કોમળ આપનું ચરણ. શિલાશ્ચ તૃણાનિ ચ અંકુરાશ્ચ તૈઃ-શિલતૃણાંકુરૈઃ સીદતિ-કાંકરીઓ ખડ અને અંકુરોથી પીડાતાં હશે. ઇતિ નઃ મનઃ-એ પ્રમાણે (વિચાર કરતું) અમારું મન. કલિલતાં ગચ્છતિ-અસ્વસ્થ થઈ જાય છે, ચિંતાતુર બની જાય છે. [કલિં લાતિ (ગ્રહણ કરે છે) ઇતિ કલિલં, તસ્ય માવઃ કલિલતા.]

૧૨ પદ્યછેદ—હે વીર !-હે વીર ! દિનપરિક્ષયે-સાયંકાળે નિલકુન્તલૈઃ આદૃ-તમ્-કાળાવાળાથી ઘેરાએલું. અને [વનરજઃ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ વનરજસ્વલં. સ્વલં-વાળું.] વનરજસ્વલં-ગોરજશ્ચુરિતં-ગાયોની રજથી ભુખરૂં થએલું. વનરુહાનનં વિભ્ર-ત્-એવું કમળ સરખું. મુખ ધારણ કરતા-અથવા એવું કમળ સરખું જેવું મુખ છે તે મુખને. મુહુઃ દર્શયન્-વારંવાર બતાવીને નઃ મનસિ સ્મરં યચ્છસિ—અમારા મનમાં કેવળ કામદેવને ઉત્પન્ન કરો છો.

[પાત્ર ૧૧૮૦] કવિગંગે શાહ અકબરને કહ્યું કે- ' ગર્જાદિ ગોવિંદ ધેનુ ચરાવે '.
તો તે સંબંધમાં વિચારવાનું કે-ગાયો ચારવામાં ગોવિંદને કઈ ગરજ હતી ?-સાંભળો-પૃથ્વીને
પાવન કરવાની ગરજ; આપેક્ષા વરદાનો પુરવાર કરવાની ગરજ; સરખે સરખા ગોપ બાળકો
સાથે ખેલવાની ગરજ, અને તે દ્વારા તેમને લાડ લડાવવાની ગરજ; તથા કંસે મોકલેલા
અશુરોને અનુકુળતા કરી આપવાની ગરજ. ઇશ્વરનો અવતાર થઈ ચૂક્યો છે, એમ બ્રહ્માને
છંદને સૂચવવાની ગરજ. મહી વેચવા જતી રાધિકા વિગેરે ગોપીઓને મળવાની ગરજ;
તેમને હુંડવાની ગરજ. તેમની ગાળો ખાવાની પણ ગરજ. કલિયુગના જીવોને યાત્રાનાં સ્થાન
બનાવી દેવાની ગરજ. બોલો શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર દેવકી જય. હર હર મહાદેવ હર.

પ્રભુનાં દર્શનની આતુરતાનાં આ વચનો છે. પ્રભુનાં દર્શનના સંબંધમાં બ્રહ્માનંદ
સ્વામીજી ગાય છે. સાંભળો—

૫૬.

રાગ-રેખતા-તાલ-દાદરા.

આશક હુવા જો દિલ, તો ક્યા કાયરપણા કરે ?
૧૭ખલ મેં દિયા શિશ, તો ૧ચોટનસેં કયોં ડરે ?—ટેક૦
માશકકા મિલના બડા હૈ, કઠિન સમજ લે; [૨].
પાવેગા સો દિદાર, જો જીતા હુવા મરે—આશક૦
અગર મુકામ પારકે, જાના જરૂર હૈ; [૨]
જાતા હૈ ૧વક્ત ખીતતાં, ફિર ધીર ક્યા ધરે ?—આશક૦
મ્હાતા હૈ દેખના જખી, દિલદારકો અપને; [૨]
દુનિયાંકી તરફમેં સદા, ફિર કયોં નજર ભરે ?—આશક૦
તૃણા નદીકી ધારમેં, જો દૂખતા ફિરે; [૨]
બ્રહ્માનંદ વો ભવસિંધુનીર, પાર ક્યા તરે ?

ગોપિકાઓ કહે છે કે—

એ ધનસ્વામ-સુંદર સ્વામ-અમારો પ્યારો—રી૦
પ્રાણ પીયારો છલ બલ વાળો,
નેનનકી સેનન દે, ચિતવા ચુરાય લીયો;
જાદુ અમરેં ડાર્યો—રી—એ ધનસ્વામ૦
મેર મુગટ સિરપેં સોહે, કુંડલ-હલન-ચલન—મન મોહે;
વજ્રધર, ગિરિધર, મુરલી અધરધર,
જીવન પ્રાણ હમારો—રી—એ ધનસ્વામ૦
નાચત સખ વજ્રખાલ લાલ સંગ,
છુમછુમ છુમછુમ જનનનનનનન—ન;
ધાકીટ ધુમકીટ તકીટ તકતક, ધુમીકિટ ધુમીકિટ—તકધા,
લેત અનાગત પ્યારો—રી—એ ધનસ્વામ,

જેમ કમળની આસપાસ કાળા બમરો ઉડે, તેમ શ્રીહરિના મુખની આસપાસ કાળા કેશ ઉડતા હતા. 'ગાયો ચારવા જાઓ, ત્યાં તો સાચાં કાળે આપનાં દર્શન ચોક્કસ થશે, એમ અમને આશા હતી. અહીં અમારે શું કરવું ? ક્યાં સુધી અમારે અહીં તમારી વાટ જોવી ? શું આપ અમારા નિશ્ચયનો ભંગ કરશે ?'—

વનરહ એટલે વનમાં ઉત્પન્ન થતું કમળ. જલરહ એટલે જળમાં થાય છે તે કમળ. વનરહ લુખરા રંગનું હોય છે. શ્રીકૃષ્ણનું મૂખ ધુળ ઉડવાથી લુખરા રંગનું બની જતું હતું, તેથી તેને વનરહ સાથે સરખાવ્યું છે.

‘હે કૃષ્ણ! આપનું ચરણકમળ અમારા સ્તન ઉપર મૂકો’ એમ ફરી કહે છે—

प्रणतकामदं पद्मजार्चितं, धरणिमण्डनं ध्येयमापदि ॥

चरणपङ्कजं शतमं च ते, रमण नः स्तनेष्वर्पयाधिहन् ॥१३॥

અર્થ—હે મનની પીડાને હરનાર ! હે ખ્યારા ! આપનું ચરણક્રમણ કે જે -શરણે આવેલાઓની કામનાઓને પૂર્ણ કરે છે; જે ચરણક્રમણને બ્રહ્માનું પૂજે છે; જે ચરણક્રમણ પૃથ્વીના શણગારસ્વ છે; વળી જે આપત્તિ કાળમાં ધ્યાન ધરવા લાયક છે; તથા સેવાના સમયમાં પરમસુખસ્વ છે, તે ચરણક્રમણને (કપટ તણને) અમારા રતન ઉપર મૂકો.” તાત્પર્ય—અમારા કામાગ્નિને શાંત કરો. (૧૩).

१३ विवेचन—

ગોપિકાઓ ક્યાં ઉભી છે ?—દેખાય છે ? તે સંબંધમાં રૈદાસ નામના ભક્ત કહે છે,
તે સાંભળે—

46.

અપ કૈસે છુટૈ ! મુજે લેહ લાગી. ટેક૦

પ્રભુજી ! તુમ ચંદન હમ પાની, જાકી અંગ અંગ બાસ સમાની;

प्रभु! तुम धन हम वनभोरा, जैसे चितवत चंद्र चकोरा.

પ્રભુજી ! તુમ દીપક હમ બાતી, જાકી જ્યોત અરે દિન રાતી;

प्रलुब्ध ! तुम मोती लभ धागा, जैसे सोनहिं मिलत सोहागा,

‘પ્રભુજી ! તુમ સ્વામી હમ દાસા, ઐસી ભક્તિ કરે રેદાસા.

સ્તન શબ્દ—માત્ર સ્તન શબ્દ સાંભળીને લડકશો નહીં. [૭ મા શ્લોકમાં પણ ચરણ-ક્રમબદ્ધને સ્તન ઉપર ધારણ કરવાની પ્રાર્થના કરી હતી.] સ્તન તો જ્યાં ત્યાં છે. પશુઆદિ

૧૩ પદ્ય-૬-હે આધિહન-હે મનની પીડાને હરનારો ! હે રમણ-હે પ્યારા !
તે-તથ-ચરણપંકજ-આપનું ચરણકમળ કે જે. પ્રણતકામદ-શરણે આવેલાઓની કામ-
નાઓને પૂર્ણ કરનાર. [પદ્મજ-પ્રભા. પદ્મજા-લક્ષ્મી. ત્યાહીં જેઉ અર્થ લઈ શકાય.] પદ્મ-
જાગિત-પ્રભાતે પૂજેલું. ધરણિમંડન-પૃથ્વીના શયગારૂપ આપદિ ક્ષેત્ર-આ-
પતિકાળમાં ધ્યાન કરવા લાયક. ચ-અને અતિશયેન શમ્યમ્ હતિ શાંતમં-સેવાના સમયમાં
પરમ સુખરૂપ. મઃ-સ્તનેષુ અર્પય [કપટ તળે] અમારા સ્તન ઉપર મૂકો.

અવતારોમાં પણ માદાઓને સ્તન છે. આ ચરણ કેવું છે, તે સાંભળો—

વ્રજતકામદ્—સત્રાઢ આદિ મહાન વ્યક્તિઓ અમુક પ્રમાણમાં મનોરથો પૂર્ણ કરી શકે; પણ સંપૂર્ણ રીતે નહીં. સંપૂર્ણ રીતે તો શ્રીહરિજ મનોરથો પૂર્ણ કરી શકે. આ શબ્દનો એવો અર્થ પણ થાય છે કે—**પ્રકર્ષેણ નમેષુ કામં ઘટિ સઃ તં**—જે ધણા નમ્ર હોવાના કામનું ખંડન કરે છે તે. પ્રહ્લાદ, ધ્રુવ વિગેરે તેનાં દર્શાવે છે.

પદ્મજાચિતં—બ્રહ્માજીએ પૂજેલું. કોઈ ભક્ત, કોઈ ગુર અગર કોઈ આચાર્ય શ્રીકૃષ્ણ બનીને, સ્ત્રીઓ સાથે કૃષ્ણલીલાનું અનુકરણ કરતા હોય, તો તેમને પૂછી જોજો કે—‘આપનું ચરણ બ્રહ્માજીએ પૂજેલું છે ? પરદારા સાથેના અવિવેકની નિંદા, જંગલી પ્રભ પણ કરે છે, તે અવિવેકનાં વખાણ, ભાગવતમાં અગર ધર્મમાં સંભવે ?’

ધરણિમંદનં—સંસારના શણગારરૂપ. ગમે તે ધર્મના લોકો હોય, પણ તેઓ પર-માત્માના ચરણના દાસ થવામાં મોટાઈ માને. વૃંદાવનાદિ પૃથ્વી પ્રભુનાં ચરણકમળથી વંદનીય ગણાય છે. વળી તે હોય, તોજ આ બધું જગત્ ગમે; શરીરમાંથી તે ઉડ્યા-કે અંધારું.

આપદિ દ્યેયં—આપત્ કાળમાં મનુષ્ય પોતાની નજર પહોંચે, ત્યાં સુધી બળ કરે. છેવટે પ્રભુચરણમાં આવીને વિરમે. ગજરાજ, દ્રૌપદી વિગેરે તેનાં દર્શાવે છે.

દ્વાંતમં—સંસારમાં અનેક પ્રકારના કારભાર કરે; પોતાને સૌથી સુખી માને, પણ જ્યારે જીવ પ્રભુ ચરણમાં વિરમે, ત્યારે તે પરમાનંદ ભોગવે.

વસંતતિલકા—

ત્યક્તેષણાત્રયમવેક્ષિતમોક્ષમાર્ગાઃ, મૈશ્યામૃતેન પરિકલ્પિતદેહયાત્રા ।

ઝ્યોતિઃ પરાત્પરતરં, પરમાત્મસંકે, ધન્યા દ્વિજા રહસિ દુષ્કલોકયંતિ ॥૫૧॥

[શ્રી શંકરનું ધન્યાષ્ટકમ્ સ્તોત્ર].

અર્થ—પુત્ર, ધન અને કીર્તિ—ત્રણે પ્રકારની વાસનાઓ તજીને, જેઓએ મોક્ષમાર્ગના ક્રમને જાણેલો છે, એવા સન્યાસીઓ ભિક્ષારૂપી અમૃતથી દેહનો નિર્વાહ કરે છે; અને પરથી પર, એવું પરમ જ્યોતિસ્વરૂપ જે પરબ્રહ્મ તત્ત્વ, તેને એકાંતમાં બેસીને હૃદયમાં અવલોકીને અનુભવે છે; તે દિગ્જોને ખરેખર ધન્ય છે.

આધિહન—હે મનના દુઃખને હરનાર ! મન અનેક ઠેકાણે સુખ મેળવે છે; પણ તે સુખ અનિત્ય હોય છે. નિત્ય સુખની પ્રાપ્તિ, પ્રભુ ચરણ વિના સંભવતી નથી. ‘ઉપર જણાવ્યું, તે ચરણકમળ, સૌને સુખ આપે; તો અમારા મનની પીડાને કેમ ન શમાવે ?’ એ ભાવ છે. રમણ શબ્દ ટુંગારી છે.

પુનરૂક્તિ—જ્યાં શ્લોકમાં ચરણને સ્તનો ઉપર મુકવા પ્રાર્થના કરી હતી, અને આ શ્લોકમાં પણ એ પ્રકારનીજ પ્રાર્થના છે. તે ગોપિકાઓની વિહ્વળતાનું ભાન કરાવે છે, એટલુંજ નહીં, પણ ચરણકમળનો મહિમા પોતે કેટલો સમજે છે, તે વિદીત કરે છે. વળી અમારા તમારા જેવાને પણ ઇસારો કરે છે કે—‘આમાં કાંઈક લેવા જેવું છે—**‘સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ’**—ગીતાના એ શબ્દો આ વાતને ટેકો આપે છે.’

હવે અધરામૃતની માગણી કરે છે—

સુરતવર્ધનં શોકનાશનં, સ્વરિતવેણુના સુષ્ઠુ ચુમ્બિતમ્ ॥

• ઇતરરાગવિસ્મારણં નૃણાં, વિતર વીર નસ્તેઽધરામૃતમ્ ॥૧૪॥

અર્થ—હે વીર ! આપનું અધરામૃત કે જે—સંભોગને વધારનાર, શોકનો નાશ કરનાર, અવાજ કરતી વેણુ વડે સારી રીતે ચુંબન કરાતું—ચુસાતું, અને મનુષ્યોને બીજાં સર્વ સુખોને ભુલાવનાર—તે અધરામૃત અમને આપો.” તાત્પર્ય હવે અમને મળો, અને સંગનું સુખ આપો. [૧૪].

૧૪ વિવેચન—

અધરામૃત કેવું ?—અધરામૃત એટલે અમુક જાતનું ઉત્તમ ઔષધ. સુરતવર્ધન—સંભોગસુખને વધારનાર. પરસ્પરના સુખને વધારનાર. નરસી મહેતાએ સુરત સંગ્રામના ઘણાં પદો ગાયાં છે. આ સુરતસંગ્રામ કેવો ? આ મસ્તી કેવી ? વિગેરે વિચાર થતા હોય, તો સાંભળો—

૫૬.

કોઇ હાલમસ્ત, કોઇ માલમસ્ત, કોઇ તૂટી મૈના સૂયેમે,
કોઇ ખાનમસ્ત પહિરાનમસ્ત, કોઇ રાગરાગિની ધુયેમે;
કોઇ અમલમસ્ત, કોઈ રમલમસ્ત, કોઇ સતરંજ ચોપાટ ભુયેમે^૧,
છકે ખુદ મસ્તીબિન, અઊર મસ્તી સખ, ગિરે અવિદ્યા કુવેમે.
કોઇ અકલમસ્ત, કોઈ શકલમસ્ત,^૨ કોઇ ચંચલતાઇ હાંસીમે;
કોઈ વેદમસ્ત, કોઇ તિજ્યમસ્ત, કોઇ મકકેમે^૩ કોઇ કાસીમે !
કોઈ ગામમસ્ત, કોઇ ઠામમસ્ત, કોઇ સેવકમે^૪ કોઇ દાસીમે;
છકે ખુદ મસ્તી બિન, અઊર મસ્તી સખ, ફસે અવિદ્યા ફાસીમે.
કોઇ જપાટમસ્ત, કોઇ ઠાઠમસ્ત, કોઇ ભૈરવમે^૫ કોઇ કાલીમે;
કોઇ ગ્રંથમસ્ત, કોઇ પંથમસ્ત, કોઇ શ્વેત પીત રંગ લાલીમે,
કોઇ કામમસ્ત કોઇ ધામમસ્ત, કોઇ પૂરણમે^૬ કોઈ જ્વાલીમે;
છકે ખુદ મસ્તી બિન, અઊર મસ્તી સખ, બંધે અવિદ્યા જાલીમે.
x x x x
કોઇ રાજમસ્ત, જગજ્વાળિમસ્ત, કોઇ છપ્પરમે^૭ કોઇ દુલ્હેમે;
કોઇ યુદ્ધમસ્ત, કોઈ ક્રુદ્ધમસ્ત, કોઈ ખડગ કુહાર લખસુલેમે^૮.
કોઇ પ્રેમમસ્ત, કોઇ નેમસ્ત, કોઈ ૧૦છાકેમે^૯ કોઈ ૧૨બુલેમે;
છકે ખુદ મસ્તી બિન અઊર મસ્તી સખ, પડે અવિદ્યા ચૂલેમે ॥
x x x x

૧ ભુગાર. ૨ ચહેરો. ૪ રાજગાદી. ૫ સાકાર. ૬ નિરાકાર. ૭ હાથી ઘોડા. ૮ બગિચા. ૯ હથિયારનું નામ. ૧૦ પલંગ. ૧૧ હિંચકો.

૧૪ પદ્યછંદ—હે વીર !—હે વીર. તે અધરામૃત—આપનું અધરામૃત કે જે. સુરત વર્ધન—સંભોગને વધારનાર. શોકનાશન—શોકનો નાશ કરનાર. સ્વરિતવેણુના સુષ્ઠુ ચુમ્બિત—અવાજ કરતી વેણુ વડે સારી રીતે ચુંબન કરાતું. નૃણાં [ઇતરેષુ રાગઃ તં વિસ્મારયતિ इति—તં] ઇતરરાગવિસ્મારણ—મનુષ્યોને બીજાં તમામ સુખને ભુલાવી દેનારૂં. નઃ વિતર—અમને આપ.

યહં લૌકિક મસ્તી કહ્લૌ લૌં વરણોં, હે માયાકે ૧૨૬ગલમેં;
કોન કરે, તિનકી ગિનતી, સખ જકડે હેં દહ ૧૩૬સંકલમેં।
છિનમે રૂષ્ટ, તુષ્ટ એક છિનમેં, સ્થિતિ સદા અમંગલમેં;
ઇક ખુદ મસ્તી બિન અઉર મસ્તી સખ, ડાલે અવિદ્યા જંગલમેં.

અખો—જ્ઞાની વિહારી ગોપી જશા, તેજ જ્ઞાની જેને ગોપીની દશા;
ગોપી ભૂલી ધરને બાર, ગોપી ભૂલી કુટુંબ પરિવાર.

પોતાની દેહ પણ ભૂલી ગઈ, અખા કામની કુળવંત થઈ.

લેભાયુ વેદાંતીઓ અને સુધારકો કહે છે કે-‘ગોપી અને કૃષ્ણની કથાને જનમની ખાડીમાં ફેંકી દો.’ ત્યારે મહાન વેદાંતી અખો કહે છે કે-‘તેજ જ્ઞાની જેને ગોપીની દશા.’ જેમને આંગણે જ્ઞાનનાં અમૃત વરસ્યાં, તે લોટા લધને કુવે જળ ભરવા દોડ્યા.

આવી એક ખુદમસ્તીમાં કાણુ કાણુ રમ્યું?—સનકાદિકો રમ્યા; નારદ રમ્યા; શ્રી શુકદેવજી રમ્યા, ઋષભદેવ અને જડભરત રમ્યા. શ્રી શંકરાચાર્ય આદિ આચાર્યો રમ્યા. શ્રી વિદ્યારણ્ય સ્વામી અને મધુસૂદન સરસ્વતી રમ્યા. ગોપીઓ રમી ખરી-પણ હદ કરી. કારણુ કે ગોપીઓ સ્ત્રીઓ અને શ્રીકૃષ્ણ પુરૂષ-ગોપીઓ જીવ, અને શ્રીકૃષ્ણશિવ-ગોપિઓ તરંગ અને શ્રીકૃષ્ણ સાગર-ગોપિઓ રસનાં ઉછળતાં મોજાં, અને શ્રીકૃષ્ણ રસનો સાગર. ચૈતન્ય ગૌરાંગ, તુલસીદાસ, નરસિંહ, મીરા, દયારામ, સુરસ્યામ વિગેરે રસના ભોગી, જે અત્યારે સંભળાય છે; તે ગોપિઓએ વલોવેલી રસસાગરની ગોળીની. મીઠી મધુરી-માખણભરી છાશ છે.

આ મસ્તીના મૂળમાં કાણુ?—શ્રીકૃષ્ણનું અદ્ભુત સ્વરૂપ. વેણુનાદ, અધરામૃત વિગેરે.

નૃણાં હૃતરરાગવિસ્મારણ—આ અધરામૃતનું જે પાન કરે, તેમને બીજું કાંઈ ગમેજ નહીં. તેને દુનિયાની મજામાં મજા પડે નહીં. જેને સોનું મળે, તે કથીરના કાથળા ભરે નહીં. દોહરો—કામી નારી પિયારી જિમિ, લોભી પ્રિય જિમિ દામ;

તિમિ રધુનાથ નિરંતર, પ્રિય લાગુ મોહી રામ—સિયાવરં

કામી—જેવી કામીની દશા, તેવીજ કામીનીની પણ દશા. સાંભળો-અભ્યાસ મંદ જોઈને, લેડી સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ મીસ હીલે પૂછ્યું કે-‘ધનુ બહેન ! કેમ તમારો અભ્યાસ મંદ પડી ગયો છે ? દોઢ માસની રજા ભોગવીને આવ્યા પછી, તમારું ચિત્ત રજળતું જણાય છે.

ધનુ—અભ્યાસ મંદ છે, તે વાત ખરી; પણ મારું ચિત્ત રજળતું નથી. તે એકજ ઠેકાણે છે.

મીસ હીલ—કયે એકજ ઠેકાણે ?

આ પ્રશ્ન સાંભળીને ધનુ શરમાઇ ગઈ. આગળ બોલી શકી નહીં. તેનો ઉત્તર તેની બહેનપણી કમળાએ આપ્યો-‘એમનું મન તો ધુતારો ધુતી ગયો છે-ચોર ચોરી ગયો છે-તે પાછું આપે, ત્યારે ધનુ બહેન અભ્યાસ કરી શકે. રજા ઉપરથી આવ્યા પછી ખાતું-પીવું, ઉઠવું-બેસવું, પહેરવું-ઓઢવું વિગેરે બધું મંદ થઈ ગયું છે, ત્યાં અભ્યાસ બાપડો શું કરે !

મીસ હીલ—હાં-હવે હું સમજી. મને પણ કોઇ ધુતારો-માઇ ડીયર-મળશે; ત્યારે મારી પણ એજ સ્થિતિ થવાની કે ?—તે વખતે હું પણ ધતરરાગને વિસરી જવાની.

લોભી—લોભીઆને મોસમ આવે, ત્યારે તે પણ ધતરરાગને વિસરી જાય.

‘આવો રંગ અમને નિરંતર લાગે,’ એમ તુલસીદાસજી બોલ્યા. ભવૃંદરિ કહે છે કે—

રાગ-શાદુલ૦

રે કંદર્પ કરં કદર્થયસિ કિં, કોદંડટંકારવૈઃ ।

રેરે કોકિલ કોમલૈઃ કલરવૈઃ, કિં ત્વં વૃથા જલ્પસિ ॥

મુગ્ધે સ્નિગ્ધવિદગ્ધમુગ્ધમધુરૈર્-લોકૈઃ કટાક્ષરલં ।

ચેતશ્ચુંચિતચંદ્રચૂડચરણ-ધ્યાનામૃતં વર્તતે ॥૧૮॥ [વૈરાગ્યશતક].

અર્થ—હે કામદેવ ! તું ધનુષના ટંકારથી હાથને શા માટે પીડા કરે છે ? [તાત્પર્ય—હવે તારામાં અમને રાગ નથી.] હે કોયલડી ! તું મનોહર અવ્યક્ત મધુર શબ્દો વડે શા માટે વૃથા ટૌકા કરે છે ? [કારણ કે તારા ટૌકામાં હવે અમને પ્રીતિ નથી.] હે સુંદરી ! તું સ્નેહ ભરેલા ચતુર મનોહર અને પ્રિય કટાક્ષથી શા માટે મારા તરફ જુવે છે ? [તેથી હું હવે લલચાઉં તેમ નથી. તારા સુખના કરતાં વિશેષ સુખની પ્રાપ્તિ મને થઇ છે.] કારણ કે હવે તો મારું ચિત્ત, શંકરના ચરણના ધ્યાનરૂપી અમૃતનું પાન કરી રહ્યું છે. (૯૮),

‘અહો ! લોહાને સોનું ખનાવનારી-આવી-પારસમણી અમને ક્યાં મળે ? આવા સહવિચારોની હીચોળાખાટમાં અમે ક્યારે ઝુલીએ ? ક્યારે અમારાં ચિત્ત આ સંસારથી અવળાં ચાલે ? અને શ્રીહરિને સન્મુખ થાય ? શું મરણ પર્યંત, અમારે આ પાધડીનો ગાભો, માથે લઇને ક્યાં કરવું ? શું મરણ પર્યંત અહંતા મમતારૂપી બેડીથી અમારે અમારા હાથ પગ બાંધી રાખવા ? શું આ કેદમાંથી છૂટવાનો અમારે માટે દિવસ મુકર થયો નથી ? હું જે આ દુખાઉં છઉં, તે નહીં, એવો અનુભવ મને ક્યારે થશે ?’ આવા વિચાર કદિ કરો છો ? કોઇ વખત તો ખોખારો મારીને બે પાંચ દિવસ બહાર નીકળો, અને તમારા સહગુરને શરણે જઇને રહો. જે અંતરાય કરી રહ્યું છે; તેને તજીને સહગુરને શરણે જાઓ. નહીં તો પુષ્પના બગીચામાં પણ, ગેંગાને છાણનો પોદળો ગમ્યો, એવું થશે. ભ્રમર બનીને ગુરને ઘેરથી સાર લેજો. રસ લેજો-અમૃત પીજો.

વેશ્યા બડી ચતુર, પણ પતિવ્રતાનો ધર્મ સમજે નહીં; તેમ તમે બડા ચતુર હશે, પણ જો તમારે ગુરના ઢગલા હશે-તમે ન્યાં ત્યાં રજળતા હશે-તો સહગુર શી વસ્તુ છે, તેનો તમને ખ્યાલ આવશે નહીં. માટે પ્રથમ ન્યાં ગમે ત્યાં, ચિત્તને એકાગ્ર કરો. પછી આગળ વધો. કયો વિષય ચાલે છે, તે તો બૂલ્યા નથીને ?-‘આપનું અધરામૃત ઇતરરાગને વિસરાવી દે એવું છે,’ એમ ગોપિઓ શ્રીકૃષ્ણને કહે છે. તે કથા ચાલે છે.

૫૬.

રાગ-ગજલ તાલ ૨.

જો ભજે હરિકો સદા, સોઇ પરમ પદ પાયગા—જો ભજો

દેહકે માલાતિલક, અર છાપ નહિં કિસુ કામકા;

પ્રેમ ભક્તિ કે બિના, નહિં નાથકે મન ભાયગા—જો ભજો

દિલકે દર્પણકો સફા કર, દૂર કર અભિમાનકો;

ખાખ હો ગુરકે કદમકી, તો પ્રભુ મિલજાયગા—જો ભજો

છોડ દૂનિયાકે મજે સખ, બેઠ કર એકાંતમે;

ધ્યાન ધર હરિકે ચરણકા, ફિર જનમ નહિં આયગા—જો ભજો

દદ ભરોસા મનકે કરકે, જો જપે હરિ નામકો;

કહતા હે અદ્વાનંદ, અદ્વાનંદ બીચ સમાયગા—જો ભજો

યાદ રાખું ઘટે છે કે—શ્રીહરિનો રસ્તો અટપડો છે. ખાવા જતાં ખવાંધ જઇએ એવો, છોડવા જતાં બંધાધ જઇએ એવો, લેવા જતાં દેવાધ જઇએ-એવો છે.

અખો—દેહાભિમાન હતું પાંશર, વિદ્યા ભણતાં થઇ ગયું શેર;

ચરચા વદતાં તોહું થયો, ગુર થયો ત્યાં મણમાં ગયો.

અખા એમ હલકાથી ભારે હોય, આત્મજ્ઞાન તે મૂળયું ખોય.

હે કૃષ્ણ! તમારો જરા નેટલો વિયોગ, અમે કેવી રીતે સહન કરીએ છઇએ, તે સાંભળો—

અટતિ યદ્ધવાનદ્ધિ કાનનં, ષ્ટિર્યુગાયતે ત્વામપદ્યતામ્ ॥

કુટિલકુન્તલં શ્રીમુખં ચ તે, જહ ઉદીક્ષતાં પદ્મકૃદ્દશામ્ ॥ ૧૫ ॥

અર્થ—જ્યારે દ્વિવસમાં આપ વનમાં આમતેમ ફરો છો, ત્યારે આપને નહીં દેખનારી અમોને, એક ટુટિ (ક્ષણનો સત્તાવીશમો ભાગ) યુગજેવી (લાંબી) જણાય છે; અને સાયંકાળે પાછું વાંકા કેશવાળું આપનું મુખ, જ્યારે અમે જોઇએ છઇએ, ત્યારે અમારી આંખોની પાંપણો ઘડનારો પ્રહ્લા અમને જડ જેવો જણાય છે.” તાત્પર્ય—‘આપને જોવામાં અમને અમારી પાંપણો વિઘ્ન કરે છે. પાંપણો ઘડનાર પ્રહ્લા છે; માટે પ્રહ્લા ઠપકાને પાત્ર છે. એક પળ પણ અમે તમારાથી વિખુટાં રહી શકતાં નથી, અને આપ અમારો ત્યાગ કરીને નાસી જાઓ છો? તે કેમ બને? શું અમારા વૈરાગ્યમાં કાંઈ ખામી છે? [૧૫]

૧૫ વિવેચન—

આપનાં દર્શન થાય છે, ત્યારે અમારી પાંપણો ઉંચી નીચી થાય, તે પણ અમને ગમતું નથી. યોગીઓ ત્રાટક સાધીને આપને નિરખે છે, તેમ અમે કરીએ છઇએ-એ ભાવ છે. ‘પ્રહ્લાએ અમારી પાંપણો બનાવી; પણ ‘શ્રીકૃષ્ણ આ વનમાં આવવાના છે, અને ગોપીઓ તેમની પાછળ ઘેલી થવાની છે;’ તે વાત આપડો પ્રહ્લા શું જાણે! ’ એમ ગોપીઓ સૂચવે છે.

શ્રીકૃષ્ણને કપટી કહીને પોતાના ત્યાગનું સૂચન કરે છે—

પતિસુતાન્વયમ્રાતૃશાન્ધવા-નતિવિલઙ્ઘ્ય તેડન્યચ્યુતાગતાઃ ॥

ગતિવિદસ્તવોદ્રીતમોહિતાઃ, કિતવ યોષિતઃ ॥૧૬॥

૧૫ પદ્મછેદ—યત્-જ્યારે. અદ્ધિ-દ્વિવસમાં ભવાન્ કાનનં અટતિ-આપ વનમાં આમતેમ ફરો છો. ત્વામ્ અપદ્યતાં-તે વખતે આપને નહીં દેખનારી અમોને ષ્ટિઃ યુગાયતે-એક પળ યુગજેવી જણાય છે. ચ-અને સાયંકાળે પાછું કુટિલાઃ કુંતલાઃ યસ્મિન્ તત્ત્વ ઇતિ શ્રીમુખે-વાંકા કેશવાળું આપનું મુખ. ઉદીક્ષતાં-અમે કે જેઓ જોનારાં છઇએ તેમની. વદતાં પદ્મકૃત્-આંખોની પાંપણોનો બનાવનાર પ્રહ્લા. જહઃ-મૂખ જણાય છે.

૧૬ પદ્મછેદ—હે અચ્યુત-હે પ્રભુ! પતયશ્ચ સુતાશ્ચ અન્ધવાશ્ચ (સંબંધીઓ) મ્રાતરશ્ચ શાંધવાશ્ચ તાન્ અતિવિલંઘ્ય-ધણા, પુત્રો, સગા, ભાઇઓ અને કુટુંબીઓને વહીને-તેમની ના જતાં. તે ઐતિ (સમીપે) આગતાઃ-આપની પાસે આવેલી છઇએ.

અર્થ—“હે પ્રભુ! અમે કે જેઓ પતિ, પુત્રો, સગાઓ, ભાઈઓ અને દુહ્ધાંબીઓની ઉપરવટ થઈને—તેમની આજ્ઞાનો અનાદર કરીને—આપની પાસે આવેલી છઈએ. વળી આપ અમારા આવવાના કારણને જાણો છે. અમે કે જેઓ, આપના ગાયનથી મોહ પામેલી છઈએ, તેમનો રાત્રીના સમયમાં, હે ધુતારા! (તમારા સિવાય બીજો) કોણ ત્યાગ કરે ?” તાત્પર્ય—અમે આટલી બધી ઓશીયાળી—ત્યાગી—બની જઈએ; છતાં આપ આમ નમેરા કાં બનો ? [૧૬]

૧૬ વિવેચન—અચ્યુત કહીને સૂચવે છે કે—‘આપ કોઈ કામી—વિકારી—નથી.’

ગતિવિદ્—આપ અમારા આગમનનું કારણ જાણો છો. અમારી પ્રજ્ઞા પૂર્ણ કરવા, આપે અમારું મન પણ હરિ લીધું—આપે બરાબર રસ જમાવ્યો. આમ કરીને આપ અંતર્ધ્યાન થયા; માટે આપ કપટી.

‘પતિ, સુત વિગેરેના ઉપરવટ થઈને અમે આવી.’ આ શબ્દ તીવ્રત્યાગનું સૂચન કરે છે.

‘સર્વસ્વનો ત્યાગ કરે, તેને શ્રી હરિ મળે,’ એવી શાસ્ત્રસિદ્ધ વાતને, શું તમારે ખોટી પાડવી છે ?’ એવો ભાવ છે. સર્વસ્વના ત્યાગ સંબંધી નિશ્ચલદાસજીના ગુરુ દાદુ ગાય છે તે સાંભળો—

૫૬.

તૂ સાહિબ મેં સેવક તેરા, ભાવે સિર દે સૂલી મેરા;
ભાવે કરવત સિરપર સારિ, ભાવે લેકરિ ગરદન મારિ.
ભાવે ચહુદિશિ અગિ લગાઈ, ભાવે કાલ દસો દિસિ ખાઈ;
ભાવે ગિરિવર ગગન ગિરાઈ, ભાવે દરિયામાંહિ બઝાઈ.
ભાવે કનકકસોટી દેહુ, દાદુ સેવક કસિ કસિ લેહુ.

તથા ઉદ્ગીતમોહિતા:—તમારા ગીતથી અમે મોહ પામીને આવી છઈએ. વેણુ ગીત [અ. ૨૧ મો] યાદ છે ને ?

ક: નિશિ યોષિત: ત્યજેત—રાત્રીએ સ્ત્રીઓનો કોણ ત્યાગ કરે ?—‘વીતરાગી પુરૂષોને પણ વૈરાગ્ય શીખવનાર—એવા આપ અચ્યુત છો. તેથીજ પાસે આવેલી—પ્રેમધેલી—અમારા જેવી સ્ત્રીઓનો આપ ત્યાગ કરી શકો.’ મીઠા ઇપકાના રૂપમાં લઈએ, તો—‘રાત્રી અને વન બંધનાં સ્થાન છે. ત્યાં તમારા જેવો નિર્દય—કપટી—ધુતારોજ—અમારું મનરૂપી દ્રવ્ય ધૂતીને ચાલ્યો જાય.’

શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપમાં થએલા મોહનું હજી સૂચન કરે છે—

રહસિ સંવિદં દૃચ્છયોદયં, પ્રહસિતાનનં પ્રેમવીક્ષણમ્ ॥

बृहदुरः श्रियो वीक्ष्य धाम ते, मुहुरतिस्पृहा मुहते मनः ॥ ૧૭ ॥

અર્થ—“આપનું હસતું મુખડું, આપનું પ્રેમપૂર્વક જેવું તે, અને લક્ષ્મીના સ્થાનરૂપ આપનું વૃક્ષ:સ્થળ જોઈને, અને કામદેવનો ઉદય થાય એવી, આપની

ગતિં વેક્ષિતિ इति गतिविद् तस्य इति तच्च—આપ કે જે અમારા આવવાના કારણને જાણો છો તેના. ઉદ્ગીતેન (ગાયન) મોહિતા: इति યોષિત:—અમે સ્ત્રીઓ કે જેઓ આપના ગાયનથી મોહ પામેલી છઈએ તેમને. હે ક્રિતવ !—હે કપટી! ધુતારા નિશિ ક: त्यज्जेत—અંધારી રાત્રીએ (તમારા સિવાય બીજો) કોણ તજે ?

૧૭ ૫૬ઁછેદ—પ્રહસિતાનનં—આપનું હસતું મુખડું. પ્રેમવીક્ષણમ્—પ્રેમપૂર્વક જેવું. श्रियः धाम इति ते बृहत् उरः—લક્ષ્મીના સ્થાપનરૂપ આપનું મોટું વૃક્ષ:સ્થળ. वीक्ष्य—

એકાંતની વાતચીત સાંભળીને, (આપને ભેટવાની અમને) તીવ્ર ઇચ્છા થઈ છે; (પણ આપ દેખાતા નથી,) તેથી અમારું મન વારંવાર ગભરાઈ જાય છે.” [૧૭]

૧૭ વિવેચન—જે સ્ત્રીને પોતાના પતિમાં મોહ થાય તે સતી, અને જે સ્ત્રીને પર પુરુષમાં મોહ થાય તે કુલટા કહેવાય. જે પુરુષને પોતાની સ્ત્રીમાં મોહ થાય, તે પતિ; અને પરદારામાં મોહ કરે, તે પામર નાલાયક. તે પ્રમાણેજ જીવને શિવમાં મોહ થાય, તો તે નિજનંદનો લાલ લે. ‘હે કૃષ્ણ ! તમારા કર્તવ્યનો વિચાર કરો, અને અમને આ રોગ મટાડવા કાંઈ દવા આપો’ એમ હવે કહે છે—

વ્રજવનોંકસાં વ્યક્તિરક્ષ તે, વૃજિનહૃદયલં વિશ્વમક્ષલમ્ ॥

ત્યજ મનાક્ષ નસ્ત્વત્સ્પૃહાત્મન, સ્વજનહૃદ્રુજાં યન્નિષૂદનમ્ ॥૧૮॥

અર્થ—“ હે કૃષ્ણ આપનો અવતાર, વ્રજમાં રહેનારાં ગોપલોકોનાં અને વનમાં રહેનારાં ઋષિયોનાં દુઃખના નિવારણ માટે છે, અને આ અવતાર વિશ્વના અતિ મંગળસ્વરૂપ છે; તેથી અમે કે જેઓનાં મન આપની કામનાથીજ વ્યાપ્ત છે, એટલે અમે કે જેઓ તમારીજ આશા રાખીને બેઠી છીએ—તેઓને, તમારા ભકતોના હૃદયના રોગનો નાશ કરવા, જે અત્યંત ગુપ્ત ઔષધ આપ વાપરો છો, તે ઔષધ થોડુંક આપો. ” [૧૮]

૧૮ વિવેચન—કામનારૂપી લયંકર રોગ—આ રોગ નાના મોટા સૌને પીડે. જેમ જેમ બાહ્યમાં પ્રગતિ થાય; તેમ તેમ આ રોગ વૃદ્ધિ પામે. યાદ રાખવું કે ગોપિકાઓને લૌકિક કામના નથી. ગોપિકાની કામનાનો વિષય શ્રીકૃષ્ણ પોતેજ છે. કૃષ્ણ મને, એટલે તેમની કામનો અંત આવ્યો એમ સમજવું.

કૃષ્ણચરણને માટે ગોપિકાઓ કેટલી સંભાળ રાખે છે તે હવે કહે છે—

યત્તે સુજાત ચરણામ્બુરૂદ્ધં સ્તનેષુ, મીતાઃ શનૈઃ પ્રિય દધીમહિ કર્કશેષુ ॥

તેનાટવીમટસિ તદ્યથતે ન કિંસ્વિત્, કૂર્પાદિભિર્ઘ્રમતિ ધર્મેવદાયુષાં નઃ ॥૧૯॥

॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे रासक्रोडायां गोपीगीतं नामैकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ૩૧ ॥

જોધને. હૃદિ ચોતે इति हृच्छयः (કામદેવ) તસ્ય उदयः येन सः तं इति रहसि ते संविद्—વળી કામદેવનો ઉદય થાય એવી આપની એકાંતની વાતચીત સાંભળીને. અતિ-સ્પૃહા—આપને ભેટવાની અમને તીવ્ર ઇચ્છા થઈ છે પણ તમે દેખાતા નથી તેથી મનઃ મુહુઃ મુહ્યતે—અમારું મન વારંવાર ગભરાઈ જાય છે.

૧૮ પદ્યછંદ—દ્વે અંગ !—હે કૃષ્ણ ! તે વ્યક્તિઃ—આપનો અવતાર. વ્રજવનોંકસાં વ્રજિનહૃદ્વી—વ્રજમાં રહેનારા ગોપ લોકોનાં અને વનમાં રહેનારા ઋષિયોના દુઃખનો નાશ કરવા માટે છે. અલં વિશ્વમંગલમ્—વિશ્વના અત્યંત મંગળસ્વરૂપ છે. સ્વજનનાં હૃદયાનિ તેષાં રુજઃ (રોગ) તાસાં સ્વજનહૃદરુજાં—પોતાના ભકતોના હૃદયના રોગને મટાડનારૂં યત્ન નિષૂદનમ્—જે ઔષધ છે તે. ત્વત્સ્પૃહાત્મનાં इति नः—અમે કે જેઓ તમારામાં સ્પૃહા રાખનારી છીએ તેમને. મનાક્ષ ત્યજ—જરા આપો.

૧૯ પદ્યછંદ—પ્રિય !—હે પ્યારા ! યત્—જે તે તત્ત્વ—આપનું સુજાતસ્ર (રમ્ય)

આ અંકનો ખાસ વધારો.

નવસારી અને મુંબઈ શાંતાકુંઝ.

બહાલાં હરિજનોનાં આગ્રહથી—

આ ફાગણ માસમાં સુદી ૬ ને ગુરુવારથી ફાગણ વદી ૨ રવિવાર સુધી અમારો સુકામ નવસારી (તાળે વડોદરા C/o વૈદ્યરાજ દલપતરામ પ્રેમાનંદ પંડયા શેરીમાં) થશે. ફાગણ વદી ૩ થી ફાગણ વદી ૧૧ ભોમવાર સુધી મુંબઈ શાંતાકુંઝ ઠે. રા. રા. ડાહ્યાભાઈ એન. દેસાઈ, ડે. સ્ટેશન માસ્તર કોલાબા. પોલીસચોકી સામે શાંતાકુંઝ થશે. પ્રભુ અવકાશ આપે તો મળજો.

મોક્ષ મંદિર, અમદાવાદ

ફાગણ સુદી ૩.

તંત્રી,

મોક્ષપત્રિકા.

શ્રીસદ્ગુરવે નમઃ ।

શ્રીમોક્ષપત્રિકા.

શ્રીમદ્ભાગવત

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ-રાસલીલા.

તંત્રી અને પ્રકાશકઃ—રામશંકર મોનજી ભટ્ટ, ટે. મોક્ષમંદિર-અમદાવાદ.

પુસ્તક ૧૧ ટું.]

ફાગણ માસ, ૧૯૮૬.

[અંક ૨ જો.

ક્યાં સુધી ગ્રાહકો રહેશે ?—દસ વરસ થયાં. હવે તો હરિજન ચર્ચ જાઓ. વી. પી. કરવાં, તે ગ્રાહકોને હોય. હરિજનને ન હોય. હજી થોડાં વી. પી. થાય છે. અમારી અને તમારી વચ્ચે નકામી તકલીફ અંધ પડી જવી જોઈએ. આ કોઈ પેપર નથી. આ કોઈ વેપારચુદ્ધિ નથી. આ તો સંતસંગ ગંગાની સેર તમારા ઘર સુધી પહોંચાડવાની સગવડ છે. લવાજમ માત્ર સગવડની કીમત છે. મહેનતની કીમત નથી. કારતક શુદી ૧ થી લવાજમ માટે સૂચના અપાય છે; ત્યારે તે કામ ફાગણ સુધી કેમ પહોંચે ? ફાગણમાં તો આપણે તે કામથી પરવારીને શ્રીહરિને શરણે બેઠાં હોઈએ. હવે તેમ ન કરશો.

વેદાંતનો વધારો—ગયા અંકમાં છેડે સૂચના આપી હતી કે—ગોપીકાગીતનો વિષય પૂરો કરવાના હેતુથી, આ અંકમાં માસીકના ૪ ને બદલે પાંચ ફરમા [૩૨ ને બદલે ૪૦ પાનાં] આપ્યા છે. હવે આવતા ફાગણના અંકમાં માસીકના ચારને બદલે ત્રણ અને વેદાંતના એકને બદલે બે ફરમા મળશે. તે પ્રમાણે આ અંકમાં છે. માસીકને બરાબર વાંચો. એટલે નકામો પત્રવહેવાર અટકી જશે.

આઠ આનામાં અઠળક લાભ—આ અંક સાથે ‘તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રથમ પોથી’ નીકળી છે. ૩. એંશી દેતાં આવી પોથી મળશે નહીં. જે જાણ્યા વિના હિંદુપણું શોભતું નથી—એવી આ પોથી છે. હજી વિચાર થાય, તો તુરત સાડાઆઠ આના મોકલો.

પાછલા અંકો—પાછલાં તમામ પુસ્તકોની ફાઈલો મેળવીને ખાત્રી કરો. ક્યા ક્યા અંકો ખૂટે છે. ખૂટતા અંકો અહીંથી મંગાવી લ્યો. હશે તો મોકલવામાં આવશે. દરેક વરસની ફાઈલો કંપલીટ થાય, તો અંધાવી લ્યો. અંધામણી બચાવતાં પુસ્તક ખોશો.

પાછલાં પુસ્તકો—આ માસીકની દર વરસની ફાઈલો હજી મળી શકે છે. જોઈએ તો તુરત લખો; પછી રૂપિયા સો દેતાં એક ફાઈલ નહીં મળે. પાકા પુંઠાથી અંધામણી સાથે દર વરસની ફાઈલના રૂ. ૨-૬-૦

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

અધ્યાય ૩૨ મો—રાસલીલા.

વિષય—આ અધ્યાયમાં-ગોપિકાઓના કાલાવાલા સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણ પ્રગટ થાય છે. શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન કરીને ગોપિકાઓનાં હૃદય ઉભરાય છે. ગોપિકાઓ પ્રભુને પ્રેમના પ્રકાર પુછીને, સાચા ભક્ત પ્રત્યે પ્રભુનો પ્રેમ કેવો હોય છે, તેનો નિર્ણય કરે છે. પ્રેમમાં પ્રભુ હારે છે, અને કહે છે કે-‘હે સ્ત્રીઓ ! પ્રેમની બાબતમાં હું હાર્યો-તમે જીતી. હું તમારો ઋણી છે. આ ઋણમાંથી તમે તમારી ખાનદાનીથી મને બચાવો, તોજ હું બચી શકું.’

હજી કાલાવાલાનો વિષય આલે છે—

॥ ઐશુક ઉવાચ ॥

इति गोप्यः प्रगायंत्यः, प्रलपंत्यश्च चित्रधा ॥

रुदुः सुस्वरं राजन, कृष्णदर्शनलालसाः ॥ ૧ ॥

અર્થ—હે પરીક્ષિત રાજા ! ઉપર પ્રમાણે ગાતી અને અનેક પ્રકારે વિલાપ કરતી ગોપીઓ, ભગવાનનાં દર્શનની લાલસાથી ઉંચે સ્વરે રાવા લાગી. (રાવું-એટલે નિઃસાધનપણું બતાવવું.) [૧]

૧ વિવેચન—

૫૬.

[સાવધાન થઇ જાઓ. આસપાસ જુઓ કોઇ ઉધતું તો નથી ને ? બરાબર ઉપાડજો.]

હારે કાન ! ઓરા આવો-તો-કહું વાતડી;

ચાલી જાયે-આ ચાલી જાયે-સરદની રાતડીરે—કાન ! ઓરા૦ ટેક૦

વાંસળી સુણીને-મન મોહું માહરં (૨)

ખિલિ હૃદયકમળની પાંખડીરે—કાન ! ઓરા૦

વિશ્વાસ દધને હવે કેમ તવસાવો; (૨)

રોષ રોષ ખોઇ છે-અમે આંખડીરે—કાન ! ઓરા૦

રખડી રખડીને-પગ હવે થાક્યા; (૨)

અંતે આવ્યાં જુમનાજીની ઘાટડીરે—કાન ! ઓરા૦

ભક્તવત્સલ છતાં, કેમ થાઓ મોંઘા ? (૨)

વીતી જશે રઢીયાળી રૂડી રાતડીરે—કાન ! ઓરા૦

સુરના સ્વામી પ્રભુ ! કૃષ્ણ મોરારી; (૨)

તમને નિરખતાં ઠરશે, મારી આંખડીરે—કાન ! ઓરા૦

૧ ૫૬-છેદ—હે રાજન !—હે પરીક્ષિત રાજા ! **इति प्रगायंत्यः**—ઉપર પ્રમાણે ગાતી અને **चित्रधा प्रलपंत्यः**—અનેક પ્રકારે વિલાપ કરતી. **कृष्णस्य दर्शने लालसा** યાલાં તાઃ **इति गोप्यः**—શ્રીકૃષ્ણના દર્શનમાં જેમને લાલસા છે તે ગોપીઓએ **सुस्वरं रुदुः**—ઉંચે સ્વરે રાવા માંડ્યું.

‘પતિ, સુત વિગેરેના ઉપરવટ થકને અમે આવી’ આ શબ્દ તીવ્રત્યાગનું સૂચન કરે છે. ‘સર્વરેવનો ત્યાગ કરે, તેને શ્રી હરિ મળે,’ એવી શાસ્ત્રસિદ્ધ વાતને, શું તમારે ખોટી પાડવી છે ? ’ એવો ભાવ છે.

આ ભક્તિ કેવી કહેવાય ?—

શ્રુતિ કહે છે કે—‘પતત્ત્યૈવાનંદસ્યાન્યાનિ ભૂતાનિ માત્રામુપજીવંતિ ।-આ આનંદના અંશથી અન્ય તમામ જીવો જીવે છે.’ ગોપિકાઓ કહે છે કે-અમે આ આનંદ વિના કેવી રીતે રહી શકીએ ? વળી ‘ચક્ષુઃ ચક્ષુઃ શ્રોત્રસ્ય શ્રોત્રમુત પ્રાણસ્ય પ્રાણં મનસો યે મનો વિદુઃ ।’ શ્રુતિ કહે છે કે-આપ આંખની આંખ છો, કાનના કાન છો, પ્રાણના પ્રાણ અને મનના મન છે. ’ એટલે અમારા અંતરની વાત આપ જાણો છો-અમારી વિહવળ દશા આપનેજ વિદીત છે, છતાં દયા કેમ આવતી નથી ? શું આપ દયાળુ નથી ? ’

નાયમાત્મા પ્રવચનેન લભ્યો, ન બહુના શ્રુતેન ।

યમેવૈષઃ વૃણુતે તેન લભ્યસ્-તસ્યૈષ આત્મા વૃણુતે તનું સ્વામ્ ॥ શ્રુતિ.

અર્થ—આ આત્મા પ્રવચન કરવાથી એટલે મોટાં મોટાં વ્યાખ્યાનો કરવાથી, પ્રાપ્ત થતો નથી; શ્રુદ્ધિથી અગર બહુ કથા શ્રવણથી પણ પ્રાપ્ત થતો નથી. પણ જેના ઉપર તે કૃપા કરે છે; તેનેજ આ આત્મા પોતાનું દાન કરે છે.

હાર આપતાં શ્રીહરિએ ઢીલ કરી. નરસિં મહેતો ગભરાણો. ગભરાઈને મહેતાજીએ પ્રભુને બોલાવ્યા—

૫૬.

વહાલા વેગે આવોરે—હો—દયા દિલે લાવોરે—ભીડો મારી લાંગવા—હોજી.

નહિં આવો તો જાનાં ઉઘાડું બધાં છિદ્ર [૨]—વહાલા નહીં

સાખી—આહિરડામાં ઉછર્યા, ગોવાળીયામાં વાસ;

ખાંધે કાળી કામળી, માગી પીતા છાશ;

અનેકને ઉધારીયા—તેમ પૂરો મારી આશ.

હું કંઈં છઉં તમથી દાવોરે—દયા દિલે લાવોરે—ભીડો મારીં વહાલાં નહીં

સાખી—એ માના બે બાપના, નકટા નિરલજ બાળ;

મહી માખણના ચોરટા, કંસ તણા હે કાળ;

ધણી ધાર્યો મેં વીઠ્ઠો, કેમ દુરીજન આપે આળ,

વીરા વેગે આવોરે, દયા દિલે લાવોરે—ભીડો મારીં વહાલાં નહીં

તાત્પર્ય—અહીં પાસેજ છો; અને શોધ્યા ક્યાંઈં જડો એમ નથી; માટે કૃપા કરીને દર્શન દો. શ્રીહરિ કૃપાથીજ પ્રસન્ન થાય છે, તે બાબતમાં ગીતાજી કહે છે કે—

નાહં વૈર્દેન તપસા, ન દાનેન ગ ચેજ્યયા ॥

શક્ય પદ્મવિધો દ્રઢું, દ્રઢવાનતિ માં યથા ॥

અર્થ—હે અર્જુન ! તું જેવી રીતે મને જોઈ શક્યો, તેવી રીતે વેદથી, તપથી, દાનથી, તથા યજ્ઞોથી હું કદિ જોઈ શકતો નથી.

તેનો ઉત્તર ત્યાંજ આપે છે—

મક્ત્યા ત્વનમ્યયા શક્યઃ, અહમેર્થવિધોડ્ઞુન ।

જ્ઞાતું વ્રુણું ચ તત્ત્વેન, પ્રવેણું ચ પરંતપ ॥

અર્થ—કેવળ અનન્ય ભક્તિથીજ [નિર્ગુણા પ્રેમલક્ષણા ભક્તિથીજ] પ્રભુ ઓળખી શકાય છે, તેમનાં દર્શન કરી શકાય છે, અને તત્ત્વે કરીને તેમનામાં પ્રવેશ કરી શકાય છે.

પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ ક્યાં રહેતી હશે?—દિનતામાં.

દિનતા ક્યાં રહેતી હશે?—નિર્મળ અંતઃકરણમાં. નહીં તો—

‘નમે નમે મેં ફેર હે, બોત નમે નાદાન;

દગલ્યાજ દોતુ નમે, ચિત્તા ચોર કમાન.’

દૃષ્ટાંત—મંડળા લઈને ભક્તરાજ ડાકોર ગયા. કલ્યાણ આગમાં ઉતર્યા. એક તરફ રસોઈ થતી હતી, અને બીજી તરફ ભજનની ધૂન મચી હતી. તે વખતે ત્યાં બે ભગત આવ્યા. તેઓએ આવીને મંડળાને દસ દંડવત્ પ્રણામ કર્યા. પછી ભક્તરાજના ચરણની રજ બે પાંચવાર લીધી. ફરી ઉભા ઉભા મંડળાને પ્રણામ કર્યા. પછી મંડળામાં બેઠા, અને હાથમાં કાંસી જોડું લઈને સૌની સાથે રંગભેર ગાવા લાગ્યા. માળા અને તિલકનો દેખાવ પણ ઠીક હતો; તેમની ભજન ગાવાની ઢબ અને નમ્રતા જોઈને આખી મંડળા રાજ થઈ. ભક્તરાજે તેમને સાથે ભોજન કરવા આગ્રહ કર્યો. પેલા બેએ આમંત્રણ સ્વિકાર્યું. બપોર થતાં પાતળ પડી. સૌ જમવા બેઠા. તે વખતે ભક્તરાજે પૂછ્યું—‘પેલા ભક્ત ક્યાં ગયા?’

એક ભાઈએ કહ્યું કે—ગોમતીએ નહાવા ગયા છે; પણ વાર ઘણી થઈ.

ભક્તરાજ—નાહીને કાંઈ નિત્ય કર્મ આકરી હશે, તે હજી કરતા હશે.

વળા કલાક પછી ભક્તરાજે પૂછ્યું—‘પેલા ભગત આવ્યા?’

કાંઈએ કહ્યું કે—ના—હજી નથી આવ્યા.

ભક્તરાજ—ત્યારે મણિભાઈ! ગોમતીને આરે તપાસ કરોને. શી વાર છે? આપણે તેમને જમવાનું કહ્યું; તેથી ચીવટ રાખીને તેમને જમાડવા જોઈએ.

મણિભાઈ—[ગોમતીને આરે જઈ આવીને]—ગોમતીને આરે ઘણી તપાસ કરી; પણ ત્યાં તેઓ નથી.

‘ત્યારે ભાગ્ય તેમનાં. તેમને જમવું નહીં હોય.’ એમ કહીને ભક્તરાજે વાત માંડી વાળી.

એટલામાં મોદી હીસાળ લેવા આવ્યો. રણછોડભાઈ હીસાળ આપવા બેઠા. હીસાળ નક્કી કરીને, બંડીના ગજવામાંથી પૈસા કાઢવા જાય, ત્યાં ખબર પડી કે-શ. પચાસની નોટો ગૂમ થઈ. તેણે ભક્તરાજને વાત કરી. ભક્તરાજ કહે—‘જાય ક્યાં? તપાસ કરો.’ સૌ એકબીજાને પૂછવા લાગ્યા. તેટલામાં રણછોડભાઈને વિચાર થયો કે—‘પેલા મોટી માળાવાળા ભક્તો તો લઈ નહીં ગયા હોય! ત્રણ વાગવા આવ્યા છે. ગાડીનો સમય છે, તેથી લાવ રોજને આટો ખાઈ આવું.’ આવો વિચાર કરી, ભાડાની ગાડી કરીને રણછોડભાઈ રોજને પહોંચ્યા. ત્યાં પેલા બે ભક્તોનાં દર્શન થયાં. પૂછપાછ કરતાં ભક્તો ગુરના અને કંડીના સોગન ખાવા લાગ્યા; તો પણ રણછોડભાઈએ બળ કરીને તેમનું ગજવું તપાસ્યું. તો નોટાનું બંડલ જડ્યું. રણછોડભાઈએ તે બંડલ પોતાના ગજવામાં મૂક્યું. ‘ત્યારે તમારું હોય,

તો તમે લઈ જાઓ.' એમ કહીને પેલા બે, ભક્તો વીસે મોયે ચાલતા થયા. કાર્ય સિદ્ધ થઈ ગયું છે, એમ જાણીને, રણછોડભાઈ વધારે ઉડા ઉતર્યા નહીં. બાગમાં આવીને ભક્ત રાજને વાત કરી. ભક્તરાજે મંડળીને કહ્યું કે—'આવી દીનતાથી લોકો ઠગાય; પણ શ્રીહરિ ઠગાય નહીં; માટે તમારે શ્રીહરિને ઠગવા હોય, તો નિર્મળ અંતઃકરણવાળી દીનતા પ્રાપ્ત કરજો. માત્ર ભજન ગાવાથી અને માત્ર ચરણરજ લેવાથી, અંતઃકરણ નિર્મળ થાય એમ નથી.

કારણકે—

ગરબી.

શ્યામ સેવીએરે, ગોવિંદ ગાધએરે—

કોરી કથનીથી શું થાય—શ્યામ૦ ટેક૦

વિષતણી વાતો ક્યે, કોઇનું મોત ન થાય;

અમૃતની વાતો થકી, અમર કદી ન થવાય—શ્યામ૦ કોરી૦

તેલ છોડું ધૂત મોડું કહે, તેથી પુષ્ટિ ન પમાય;

જ્યારે તે ખાવા મળે, અને રૂચે તો પૃષ્ઠ થવાય—શ્યામ૦ કોરી૦

સહુ કોઈને શિખામણુ દે, ને આપ ચાલે અન્યાય;

શિષ્યને સ્ત્રીનો દોષ ખતાવે, ને પોતે લાગે પાપ—શ્યામ૦ કોરી૦

લખી અંગારા દારૂમાં ચાંપે, તેથી ન લાગે દહાય;

કહેણી તેવી કથા રહેણી મળે નહીં, કેમ રીઝે પ્રજારાય—શ્યામ૦ કોરી૦

પોતાના દોષ સ્ફુરે—દેખાય, અને તે શમાવવા પ્રયત્ન થાય, ત્યારે ધીમે ધીમે અંતઃકરણની નિર્મળતા વધે.

ગોપિકાઓ જેમ શ્રીહરિનાં દર્શનની અપેક્ષા રાખે છે, તેમ આપણે પણ પ્રભુનાં દર્શનની અપેક્ષા રાખવીજ જોઈએ. સૌ સાવધાન થઈ જાઓ, તો પ્રાર્થના કરીએ. અરજ નાંખતા રહેશો, તો કોઈ દિવસ સરકારને જવાબ આપવો પડશે.

ગઝલ.

શરણુ આવી પડેલાંને, પ્રભુ ! સંભાળશો ક્યારે ?

અમીની આંખડી વહાલા ! અમોપર ઢાળશો ક્યારે ?

તમારા ભક્ત અર્જુનને, કુરુક્ષેત્રે દીધેલાં જે;

પ્રભો ! તે આપનાં વચનો, હવે તો પાળશો ક્યારે ?

થતી સદ્ધર્મની ગ્લાનિ, છવાતું પાપથી ભારત;

સનાતન ધર્મનું ડિંડિમ, ફરી વગડાવશો ક્યારે ?

પરિવ્રાણાય સાધૂનામ્, કહેલું શ્રીમુખે સ્વામિન્ !

ધરી અવતાર કલિયુગમાં, પ્રકટ દર્શાવશો ક્યારે ?

અમન્યાશ્ચિત્યંતો મામ્, વગેરે ભાવનાં વચનો;

પુનઃ તે યાદ લાવીને, બિરદાવતલાવશો ક્યારે ?

કહ્યુંતું 'સર્વ ધર્મોને, તપશ્ચ લે શરણુ તું મારું;

અચાવીશ સર્વ પાપોથી,' કહેા છોડાવશો ક્યારે ?

સુરક્ષા ગામની કરવા, સ્વયં ગોપાલ કહેવાયા;
હવે એ ગાયને માટે, સુદર્શન ધારણા ક્યારે ?
ગયા પાતાલમાં વેદો, ગયા યાજ્ઞક અને યજ્ઞો;
ગયા પર્જન્ય ભૂતલથી, કૃપાળો ! લાવશો ક્યારે ?
ગયું તે યોગબલ સાચું, અને અધ્યાત્મવિદ્યા ક્યાં ?
ગયું છે જ્ઞાત્રબલ નાશી, પુનઃ પ્રકટાવશો ક્યારે ?
હતી આ સ્વર્ગસભ ભૂમી, તમે અવતાર લેતા જ્યાં;
અરેરે ! એ બિચારીને, પ્રભો ! ઉદ્ધારશો ક્યારે ?
હુંટાતી લાજ ને લક્ષ્મી, સહસ્રાક્ષે નિહાળો છો;
દ્યાસિંધો ! દ્યા દીલની, પુનઃ રેલાવશો ક્યારે ?

[દીલ.]

ગરબો.

કૃષ્ણ તારી છબી તે—મારી નજરે તરે;
નજરે તરે રે—મારા મનમાં ફરે (૨)—કૃષ્ણ૦ .
સાખી—મેર પીછાનો મુગટ ધર્યો, કાને કુંડળ સોહાય;
હાથે શાભે બંસરી, ગૌધન ચારવા જાય—
વેણુ નાદ તે જીવને ઘેલાં કરે—કૃષ્ણ તારી છબી૦
સાખી—આંહો બાબુબંધ બેરખા, ઉર લટકે વેજંતી માળ;
બહુ શોભામાં દીપતા, જોઇ મોહી પ્રજનાર;
ધર છોડી ગોપી વનમાં ફરે—કૃષ્ણ ! તારી છબી૦
સાખી—પીળાં પીતાંબર પહેરીયાં, જુકતે જગદાધાર;
ગોપીજનને બહુ ગમ્યા, નટવર નંદકુમાર;
મહીડાનાં માટ વહાલો ફેડતા ફરે—કૃષ્ણ ! તારી છબી૦
સાખી—નરસી મહેતાનો સ્વામી શામળો, પાય અધરના પાન;
ગોપી શાઘે કૃષ્ણને, બૂલ્યાં દેહનાં બાન;
ગોપીઓ વનમાં રોધ રોધ મરે—કૃષ્ણ ! તારી છબી૦

હવે પ્રભુ પ્રગટ થાય છે—

તાસામાવિરમૂચ્છૌરિઃ, સ્મયમાનમુખાંબુજઃ ॥

પીતાંબરધરઃ સ્ત્રગ્વી, સાક્ષાન્મન્મથમન્મથઃ ॥ ૨ ॥

અર્થ—[તે વખતે] પિતાંબર જેણે ધારણ કર્યું છે, કંઠમાં (વેજયંતી)
મોંઝા પહેરી છે, સાક્ષાત્કામદેવને પણ મોહ પમાડે એવું જેનું સ્વપ્ન છે, અને

૨ પદ્મછેદ—પીતાં અંબરં ધરતિ इति પીતાંબરધરઃ—પીતાંબરધારી. સ્ત્રગ્ અસ્તિ
અસ્ય इति સ્ત્રગ્વીન્માળા ધારણ કરનાર. સાક્ષાત્—સાક્ષાત્. મન્મથસ્ય મન્મથઃ—
કામદેવનો પણ કામદેવ. સ્મયમાનં મુખાંબુજં यस્ય સઃ इति શૌરિઃ—જેમનું મુખ
કમળ હસતું હતું તે શ્રીકૃષ્ણ તાસાં આબિર્ભૂત—તેઓની વચ્ચે પ્રગટ થયા.

જેમનું મુખડું મંદમંદ હસે છે, એના શ્રીકૃષ્ણ, ગોપીઓની વચ્ચે પ્રગટ થયા. [૨]

૨ વિવેચન—

ધારાનાં દર્શન થતાં ગોપીઓ ગાંડી બની ગઇ.

[સૌ સાથે રહેજો. વૃંદાવનમાં વિખુટાં પડશો નહીં.] સાંભળો—

ધૂન.

હું તો થનગન નાચું રે, નિહાળી ધનશ્યામ. [૨]
નિહાળી ધનશ્યામ-નિહાળી સુંદર શ્યામ—હુંતો
[થવાહો-થવા હો-થવા હો—]

હુંતો થનગન નાચું રે-નિહાળી ધનશ્યામ. [૨]
[કેમ ક્યાં હતા ? ઘેર કે વૃંદાવનમાં ?]

હવે પ્રેમથી પ્રભુની આરતિ ઉતારીએ. સાવધાન થઈ જાઓ [થોડાં પુષ્પો હાથમાં રાખજો.] આરતિ.

કમલનયન શ્રીપતિ, પુરૂષોત્તમ પ્યારા; પ્રભુ ! પુરૂષોત્તમ પ્યારા.

નટવર નંદદુલારા [૨] જય જય રહીયાળા.

જય રાધારમણા-પ્રભુ ! જય રાધારમણા.

કુંજ બિહારી દયાળુ, [૩] જય પાતક હરણા-જય રાધા
સહસ્ર ફેણ રાણુ, ત્રિભુવન ત્રીપુરારી, પ્રભુ ! ત્રિભુવન ત્રિપુરારી.

શ્રીધારી મોરારી, જય મોરલીવાળા-જય રાધા

ગોવર્ધન તોળ્યો, ગોકુળને તારી, પ્રભુ ! ગોકુળને તારી;

ઈંદ્રનો ગર્વ ઉતાર્યો, જય જય ગિરધારી-જયરાધા

શ્રી રણુછોડરાયા, મોહનવનમાળા, પ્રભુ ! મોહન વનમાળા.

મન મંદિરમાં વસીયા, વસતા સુખકારી-જય રાધા

[પ્રભુને પુષ્પથી વધાવો.]

હવે કાંઇક સ્તુતિ કરીએ. શ્રીશંકરાચાર્ય શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિમાં કાંઇક બોલ્યા છે. સાંભળો—

કૃષ્ણાષ્ટકમ્

ભજે પ્રજૈકમંડનં, સમસ્તપાપખંડનં, સ્વભક્તચિત્તરંજનં, સદૈવ નંદનંદનં ।
સુપિચ્છગુચ્છમસ્તકં, સુનાદવેણુહસ્તકં; અનંગરંગસાગરં, નમામિ કૃષ્ણનાગરમ્ ॥
મનોજગર્વમોચનં, વિશ્વાલ્લભોલ્લોચનં, વિધૂતગોપશોચનં, નમામિ પદ્મલોચનમ્ ।
રુકારવિદ્બુધરં, સ્મિતાવલોકસુંદરં, મહેદ્રમાનદારણું, નમામિ કૃષ્ણવેવારણમ્ ॥
કર્દમસૂનકુંડલં, યુચ્યાદ ગંડમંડલં, પ્રજાગનૈકવલ્લભં, નમામિ કૃષ્ણદુર્લભં ।
યશોદયા સમોદયા, સગોપયા સનંદયા, યુતં સુખૈકદાયકં, નમામિ ગોપન્દાયકં ॥
સદૈવ પાદપંકજં, મદીયમાનસે નિજં; દધાનમુત્તમાલકં^૧, નમામિ નંદ્યાલકં ।

૧. શોકનો નાશ કરનાર ૨ ગોવર્ધન ધારણ કરનાર ૩ હસ્તી ૪ પુષ્પ ૫ કેશ, વાળ,

સમસ્તદોષશોષણું, સમસ્તલોકપોષણું, સમસ્તગોપમાનસં, નમામિ કૃષ્ણ લ્લાલસં ॥૪॥
 ભુવો ભરાવતારકં, ભવાબ્ધિકર્ણધારકં^૭, યશોમતીકિશોરકં, નમામિ દુગ્ધચૈતરકં ।
 દગ્ધત્ત્રકાંતભગિનં, સદા ઽસદાલસંગિનં, દિને દિને નવં નવં, નમામિ નંદસંભવમ્ ॥
 ગુણાકરં સુખાકરં, કૃપાકરં કૃપાવરં, સુરદ્વિષન્નિકંદનં, નમામિ ગોપનંદનં ।
 નવીનગોપનાગરં, નવીનકેલિલપટં^{૧૦}, નમામિ મેઘસુંદરં, તડિત્પ્રભાલસત્પટં ॥૬॥
 સમસ્તગોપનંદનં, ^{૧૧}હૃદયુજૈકમોહનં, નમામિ કુંજમધ્યગં, પ્રસન્નભાનુશોભનમ્ ।
^{૧૨}નિકામકામદાયકં, દગ્ધત્ત્રચૈત્રસાયકં, રસાલવેણુગાયકં, નમામિ કુંજનાયકં ॥૭॥
^{૧૪}વિદગ્ધગોપિકામનો-મનોરુત્તરપશાણિનં, નમામિ કુંજકાનને, ^{૧૫}પ્રવૃદ્ધવહ્નિપાશિનં ।
 યદા યદા તથા તથા, તથૈવ કૃષ્ણસત્કથા, મયા સદૈવ ગીયતાં, તથા કૃપા વિધીયતાં ।
 પ્રમાણિકાષ્ટકદ્રવ્યં, જપત્યધીલયઃ પુમાન્, ભવેત્ સ નંદનંદને, ભવે ભવે સુભક્તિમાન્ ॥૮॥

મોટા મોટા પંડિતો પણ શી ઇચ્છા રાખે ?

અહં દુરે તવ પાદૈકમૂલ-દાસાનુદાસો ભવિતાસ્મિ મૃગ્યઃ ।

મનઃ સ્મરેતાઽસુપતેર્ગુણાનાં, ગૃણીત વાક્ કર્મ કરોતુ કાયઃ ॥

હે હરિ ! આપના ચરણકમળને વારંવાર સેવનારા દાસનો હું દાસ થાઉં. આપ કે જે પ્રાણુપતિ છો, તેના ગુણોનું સ્મરણ માફ મન કર્યા કરે; મારી વાણી આપનાં કીર્તન કર્યા કરે, અને માફ શરીર સદા આપની સેવામાં લાગ્યું રહે.

શૌરિ:—યાદવકુળમાં શરવંશ છે. તે વંશમાં ઉત્પન્ન થએલા, માટે કૃષ્ણ શૌરિ કહેવાય છે.

સ્મયમાનમુખાંબજ:—હસતા મુખવાળા કૃષ્ણ. મુખને કમળ સાથે સરખાવ્યું. કમળ સૂર્ય અગર ચંદ્રને દેખીને વિકસે છે. તેમ પ્રભુ ભક્તોનાં જ્ઞાન અગર ભક્તિ દેખીને વિકસે છે. મંદ મંદ હસે છે. આ એંધાણે અનેક ભક્તો શ્રીહરિને ધ્યાનમાં લેછે. હસવામાં એ ભાવ છે—કે ‘મારે તમારી સાથે વૈર નથી—હું તમારોજ છઉં. માત્ર કસોટી કરીને લેવાનો મારો સ્વભાવ છે.’

પિતાંબર અને કમળની માળા કૃષ્ણના ખાસ એંધાણ છે. આ એંધાણેજ કાળયવન કૃષ્ણની પાછળ દોડયો હતો. પિતાંબર અને પગ સુધી લખડતી કમળની માળાઓ પહેરનારી, શ્રીકૃષ્ણની રડીયાળી મૂર્તિઓ ડોકરમાં અને શ્રીનાથજીમાં છે. તમે હજારો વાર ત્યાં જતા હશો, પણ તેને હૈયામાં ધાલીને ઘેર લાવો છો ? ઘેર લાવીને એકાંતમાં બેસીને કોઈ વાર તેને ભેટો છો ? જે સ્ત્રી પતિને એકાંતે ન મળે, તેને સંતાનનો લાભ કદિ મળી શકતો નથી; તેમ જે મુમુક્ષુ શ્રીહરિને એકાંતે ન મળે, તેને જ્ઞાન અગર ભક્તિનો લાભ મળી શકતો નથી.

સગ્ધી:—પ્રભુએ પુષ્પની માળા પહેરી હતી. આ માળા ક્યાંથી આવી ?—શ્રીકૃષ્ણ રાધાજી સાથે વનમાં એકલા ફરતા હતા; ત્યારે ‘રાધાજીના વાળમાં ગુંથવા માટે, પ્રભુ

૧ ભક્તોની લાલચ રાખનારા અગર ભક્તોને લલચાવનારા ૭ નાવીક ૮ દક્ષિના ગુણને સુંદર રીતે ભાંગનાર ૯ રાધા સહિત કૃષ્ણ ૧૦ ધણેજ પ્રેમી ૧૧ હૃદય કમળને મોહ પમાડનાર ૧૨ અત્યંત કામ આપનાર, મનોરથ પૂરનાર ૧૩ મનોહર નેત્રબાણુવાળા. ૧૪ ચતુરગોપિકાઓના મનરૂપી મનોહર શૈલ્યા ઉપર સુનાર.

પુષ્પ વીણતા હતા,' એમ આગળ કહ્યું છે. તે વખતે રસધેલી રાધાજીએ, પુષ્પો વીણીને, શ્રીકૃષ્ણને પુષ્પની વરમાળ પહેરાવીને, ગાંધર્વ લક્ષ્મી, શ્રીકૃષ્ણને પોતાના કર્થા હોય, એમ જણાય છે.

સાક્ષાત્ મન્મથમન્મથઃ—‘ શ્રીકૃષ્ણ કામદેવના પણ કામદેવ છે.’ એમ કહેવામાં બે ભાવ છે. એક તો કૃષ્ણ એટલે ‘સુંદરતાનો છેડો.’ તુલસીદાસજી પણ કહે છે કે—‘રૂપ અપાર મારમદમોચન.’ તેનો બીજો ભાવ એ છે કે—સિદ્ધ જેવા પુરુષોના કાન, કામદેવ થોભે છે. શિવ બ્રહ્માદિને પણ કામદેવ ન્યાયે છે. તે કામદેવને ન્યાયનાર આ પરમાત્મા સ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણ છે. તાત્પર્ય—આ કોઇ કામી પૂરૂષ નથી. શ્રીકૃષ્ણની સૌંદર્યતામાં જેમને મોહ થાય, તેમનો લૌકિક કામ શમી જાય, એટલુંજ નહીં; પણ કામદેવને ઉત્પન્ન કરનારી લૌકિક વાસનાઓ પણ શમી જાય.

ભક્તિ—ગોપિકાઓને ઘણી તાવી, તોપણ—

ચોપાધ—ધર્મને વિરતી-યોગતે જ્ઞાના, જ્ઞાનમોક્ષપદ વેદ બખાના; તોપણ—

જતે વેગિ દ્રવૈં મેં ભાધ, સો મમ ભક્તિ ભક્તસુખદાધ.

[મોક્ષવાણી પાનું ૩૩ A]

શ્રીરામચંદ્ર લક્ષ્મણજીને કહે છે કે—‘ધર્મના શ્રવણ અને પાલનથી વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થાય. તે ક્રિયામાં યોગ સાધવાથી—લાગ્યા રહેવાથી—જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય. ‘જ્ઞાનથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે,’ એમ વેદ સાક્ષી પૂરે છે; તોપણ—હું જલદીથી પ્રસન્ન થઇ જાઉં, એવું કોઇ સાધન હોય, તો તે મારી ભક્તિ છે.”

ભક્તિ તે કઇ ?—એકાદશીને પડતી મેલીને, આરોગવા બેસે તે ? જેનું તેનું ખાય તે ? પરિગ્રહથી મોટા માલદાર બને તે ? પરદારાઓને પોતાના કબજામાં લેતાં શીખે તે ? ના—તે નહીં. ત્યારે ?

ચોપાધ—પ્રથમહી વિપ્ર ચરણ અતિ પ્રીતિ, નિજ નિજધર્મ નિરત શ્રુતિરીતિ.

છહિકરકલ પુનિ વિષયવિરાગા, તમ મમ ચરણ ઉપજ અનુરાગા.

શ્રવણાદિક નવભક્તિ દઢાઈ, મમ લીલારતિમતિ અધિકાઈ;

સંતચરણ પંકજ અતિપ્રેમા, મનકમ વચન ભજન દહનેમા;

ગુર પિતૃ માતૃ બંધુ પતિ દેવા, સખ મોહક જને દહ સેવા.

મમ ગુણ ગાવત પુલક શરીરા, ગદ્ગદ ગિરા નયનબહ નીરા;

કામ આદિ મદ દંભ ન જાકે, તાત નિરંતર વશ મેં તાકે.

ઘણા દિવસથી ભક્તિ કરો છો; તો આ ધડીયાળ સાથે તમારી ધડીયાળ મેળવી જુઓ. પ્રભુના દર્શન થતાં ગોપિકાઓની રથોતિ કેવી થઇ, તે હવે કહે છે—

તં વિલોક્યાગતં પ્રેષ્ઠં, પ્રીત્યુત્ફુલ્લદશોઽબલાઃ ॥

ઉત્તસ્થુર્યુગપત્ સર્વાસં-તન્વઃ પ્રાણમિવાગતમ્ ॥ ૩ ॥

૩ પદ્યછેદ—તં પ્રેષ્ઠં આગતં વિલોક્ય—તે પ્યારા શ્રીકૃષ્ણને આવેલા જોઇને. પ્રીત્યા ઉત્ફુલ્લાઃ દશઃ યાસાં તાઃ પ્રીત્યુત્ફુલ્લદશઃ અબલાઃ—જેઓની દૃષ્ટિ પ્રીતિથી

કાચિત્ કરાંબુજં શૌરેર્-જગૃદ્ઽંજલિના મુદા ॥

કાચિદ્ધાર તદ્વાહુ-મંસે ચંદનભૂષિતમ્ ॥ ૪ ॥

કાચિર્દંજલિનાઽગૃહ્ણાત્-તન્વી તાંબૂલચર્વિતમ્ ॥

एका तदंग्रिकमलं, संतप्ता स्तनयोरधात् ॥ ५ ॥

અર્થ—તે પ્યારા શ્રીકૃષ્ણને આવેલા જોઇને, પ્રીતિથી જેમનાં નેત્રો પ્રકુલ્લીત થઇ ગયાં હતાં એવી ગોપીઓ, જેમ પ્રાણ આવવાથી ઇંદ્રિયો ઉઠે, તેમ એકદમ ઉભી થઇ ગઇ. [૩] કોઇ ગોપીએ પ્રીતિથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું હસ્તકમળ પોતાના હાથમાં લીધું. વળી કોઇએ ચંદનથી શોભી રહેલા શ્રીકૃષ્ણના હાથને પોતાના ખભા ઉપર મૂક્યો. [૪] બીજી કોઇ કોમલાંગી સ્ત્રીએ, ભગવાનનું આવેલું પાન પોતાના હાથમાં લીધું. વળી કામજન્યરથી તપી ગયેલી એક બીજી ગોપીએ, શ્રીકૃષ્ણનું ચરણકમળ, પોતાના સ્તન ઉપર ધારણ કર્યું. [૫]

૩-૪-૫ વિવેચન—

જેમ ઈંદ્રિયોમાં પ્રાણ મૂખ્ય છે, તેમ ગોપિકાઓને શ્રીકૃષ્ણ મૂખ્ય હતા. જેમ જીવનું જીવન પ્રાણને અવલંબીને રહે છે, તેમ ગોપિકાઓનું જીવન કૃષ્ણને અવલંબીને રહ્યું હતું. તાત્પર્ય—ગોપિકાઓને—

‘કૃષ્ણ તે કંઠ કેર ઝુમણું રે લોલ;
હરિ હેયા કેરા હાર મહારા વહાંલા.’

હરિ અને હરિના જનને દેખીને, જીવ સંભ્રમ—અચાનક—ઉઠે, એ મુમુક્ષુપણાની ઉત્કૃષ્ટ ભૂમિકા છે.

એક ગોપિકા ગાવા લાગી કે—

પદ.

અયે કૃષ્ણ તેરે નામપે, કુખોન હો રહી;
સુરતકો તેરી દેખ, પરેશાન હો રહી (૨) —અયે કૃષ્ણ૦

પ્રકુલ્લીત થઇ ગઇ હતી એવી ગોપીઓ. આગતં પ્રાણં તન્વઃ દૃષ્-જેમ પ્રાણ આવવાથી ઇંદ્રિયો ઉઠે તે પ્રમાણે. સર્વાઃ યુગપત્ ઉત્તસ્થઃ—સર્વે એકદમ ઉભી થઇ ગઇ.

૪ પદ્યછેદ—કાચિત્-કોઈ ગોપીએ શૌરેઃ કરાંબુજં-શ્રીકૃષ્ણના હસ્ત કમળને. અંજલિના મુદા જગૃદ્-પોતાના હાથમાં પ્રેમથી લીધું. કાચિત્-વળી કોઇએ. ચંદન ભૂષિતમ્ વાહું અંસે દધાર-ચંદનથી શોભી રહેલા શ્રીકૃષ્ણના હાથને પોતાના ખભા ઉપર મૂક્યો.

૫ પદ્યછેદ—કાચિત્ તન્વી-કોઈ કોમલાંગી સ્ત્રીએ. ચર્વિતં તત્ તાંબૂલં તાંબૂલ ચર્વિતં-શ્રીકૃષ્ણનું આવેલું પાન અંજલિના અગૃહ્ણાત્-પોતાના હાથમાં લીધું. સંતપ્તા एका-કામજન્યરથી તપી ગયેલી એક બીજી સ્ત્રીએ. તસ્ય અંગ્રિઃ एव कमलं-શ્રીકૃષ્ણનું ચરણ કમળ. સ્તનયોઃ અધાત્-પોતાના સ્તન ઉપર ધારણ કર્યું,

સિરપર વો મોરકી મુકુટ, કાનોમેં હે કુંડલ;
 વો અધર અંસરીકી મધુર, તાન હો રહી—અયે કૃષ્ણ
 ફૂલોંકી માલ હૈ ગલેમેં, તિલક લાલલૈ;
 મુખચંદ મંદ હાસમેં, ખેભાન હો રહી—અયે કૃષ્ણ
 નહીં ખાનપાનકે સુધી, ન લોકલાગ હૈ;
 તેરે દિદારકે લિયે, હૈરાન હો રહી—અયે કૃષ્ણ
 ન બુલિયે મુઝે, દીનનકે નાથ તુમ સુને;
 અહ્લાનંદ તેરે દરકી, મૈ દરવાન હો રહી—અયે કૃષ્ણ

અદળક દોલત દેખીને લોભી લલચાય, તેમ અદળ રૂપ દેખીને, ગોપીઓ લલચાણી.
 આવો જળકારો શવરીની ઝુંપડીએ થયો હતો—

ચોપાધ—‘શ્યામગૌર સુંદર દોઢી ભાધ, શવરી પરી ચરણન લપટાધ;
 પ્રેમમગન મુખ ખચન ન આવા, પુનિ પુનિ પદસરોજ શિરનાવા,’

આવો જળકારો ઋષ્યમુક પર્વત પાસે હનુમાનને થયો હતો—

ચોપાધ—પ્રભુ પહિચાની પયોં ગહિ ચરણા, સો મુખ ઉમા જાય નહિ બરણા.
 પુલકિત તનુ મુખ આવ ન વચના, દેખત રચિર વેશકી રચના.

[મોક્ષવાણી પાનુ ૩૯ A]

આવો જળકારો વિદુરને ત્યાં ક્યોં. અંદરથી પૂછયું કે કોણ ? જવાબ મળ્યો કે—‘હું—
 કૃષ્ણ.’ ‘કૃષ્ણ’ શબ્દ સાંભળતાં સ્નાન કરતી વિદુરપતિ દોડી. વસ્ત્ર પહેરવાનું પણ ભાન
 રહ્યું નહીં. [દુર્યોધને પોતાને બાણેથી ધક્કા મારીને કૃષ્ણને કાઢ્યા, અને વિદુરને બાણે
 શ્રીકૃષ્ણને દેખીને વિદુરપતિ ઘેલી થઈ ગઈ. આ પણ કર્મના સંયોગ સમજવા. આંખે દેખાય
 પણ ઓળખાય નહીં. ખોળામાં હોય પણ ખવાય નહીં.’ માટે કહીએ છીએ કે—સત્કર્મ
 કરો, અને ખોટાં કર્મથી બચો. તો સત્ય વસ્તુ સમજાશે.]

હાથ લાંબો ક્યારે થાય ? સ્પર્શ ક્યારે થાય ? જેવોતેવો સ્નેહ હોય, તો હાથ લાંબો
 ન થાય; જેવોતેવો સ્નેહ હોય, તો સ્પર્શ કરવો પણ ગમે નહીં. હૃદય ઉભરાય, ત્યારેજ હાથ
 લાંબો થાય. હૃદય ઉભરાય, ત્યારેજ સ્ત્રી પુરૂષપ્રત્યે હાથ લાંબો કરે, પુરૂષનો સ્પર્શ કરે.
 પતિસાથે દ્વૈતભાવ મટે, ત્યારેજ સ્ત્રીઓ પતિનો હાથ, પોતાના હાથમાં લે, અગર પોતાના
 સ્તન ઉપર ધારણ કરે. લગ્ન પ્રેમમાં અંતરાયરૂપ છે. લગ્નનો ત્યાગ ન થાય, ત્યાં સુધી
 પ્રેમ જામે નહીં. ઈશ્વરભક્તિ પણ લગ્નનો ત્યાગ થયા વિના જામે નહીં; એ ભાવ છે.

પ્રભુ ચંદનભૂષિત હાથ ક્યાંથી લાવ્યા ?—થોડા વખત ઉપર પ્રભુ રાધાજીની સાથે
 એકાંતમાં હતા. રાધાજીના સ્તન ઉપર કેસરચંદનનો લેપ હોવો જોઈએ. રાધાજીના સ્તનને
 સ્પર્શ કરતાં, શ્રીકૃષ્ણનો હાથ ચંદનવાળો થયો હોય, એમ જણાય છે. હસ્તને કમળાતી
 ઉપમાં આપી, તથા હસ્તને ચંદનથી ભૂષિત કહેવામાં આવ્યો, તેમાં ભાવ એ છે કે—
 ગોપીઓના વિરહાગ્નિને ઠારવા માટે હસ્તમાં શીતળતા હતી.

એક ગોપીએ શ્રીકૃષ્ણે ચાવેલું પાન, પોતાના હાથમાં લીધું—આ માન ગોપીએ પોતાના
 હાથમાં લઇને, પોતાના મોમાં મૂક્યું હશે. ‘ગોપીઓએ શ્રીકૃષ્ણનું ચાવેલું પાન ખાધું, માટે
 અમે અમારા મંતનું, અગર ગુરનું ચાવેલું પાન વિગેરે ખાધએ છીએ,’ એમ બોલી બહેનો

ધણીવાર કહે છે, અને કરે છે. આ ગેરસમજના નિવારણ માટે, શ્રીશુકદેવજી આજણ કહેશે કે—‘શ્રીકૃષ્ણ જે રીતે ગોપીઓ સાથે વર્ત્યા; તે રીતે જે કોઇ પુરુષ પરદારાઓ સાથે વર્તે, તો તે નરકનો અધિકારી થાય.’ કુલીન સ્ત્રીઓએ પોતાના પતિ સિવાય કોઇનું અજીકું ખાવું ઘટતું નથી. જેમને કલ્યાણમાં પ્રીતિ હોય; જેમને પ્રભુ વહાલા કરવા હોય; તે સ્ત્રીપુરુષોએ, આવા ખોટા છંદમાં ફસાવું નહીં.

યાદ રાખજો કે—કૃષ્ણ વસ્તુ કાંઈ જુદીજ છે. એ હાથ જોડી જાઓ, તો ફરી સ્તુતિ કરીએ—

પ્રભુસ્તુતિ.

રાગ-જલાટોડી તાલ ૩.

પ્રભુજી તેરી કિસખિધ, કરૌં મેં વડાઈ. (૨) (ટેક)
 અહ્મા નિશદિન વેદ ઉચારે, શુંલુ ધ્યાન સમાધિ ધારે;
 અનકાદિક નારદમુનિ ભારે, અજીકું પાર નહિં પાધ—પ્રભુજી
 ભૂમિ-અગન-પવન-જલ-અંબર, સરવર સાગર પર્વત કંદર;
 સ્વરજ્યાંદ સિતારે સુંદર, તુમ સખ સૃષ્ટિ બનાઈ—પ્રભુજી
 દેવ દતુજ માનવ નરનારી, પ્રશુપક્ષી જલથલ નભચારી;
 સકલ જીવ સંતાન તુહારી, તુમ પાલક સુખદાઈ—પ્રભુજી
 વિશ્વ બનાકર નાશ કરાવે, નાશ કરાકર ફિર ઉપજાવે;
 અહ્માનંદ પાર નહિં પાવે, અચરજ ખેલ રચાઈ—પ્રભુજી

એક ગ્રેમી ગોપી કોધના આવેશમાં પ્રભુ સામે કડક નજરથી જુએ છે—

एका कुटिमाबद्धय, प्रेमसंरंभाबहला ॥

प्रंतीवैक्षत् कटाक्षैपैः, संदष्टदशनच्छदा ॥ ૬ ॥

અર્થ—સ્નેહના કોપથી પરવશ થએલી બીજી કોઇ ગોપીએ, હોહડસીને, અને બ્રહ્મકુટિ ચડાવીને, કટાક્ષ નાંખવાથી જાણે [શ્રીકૃષ્ણને] તે હણતી હોય, તેમ જોવા લાગી. (૬)

૬ વિવેચન—

આ સમયે આ ગોપીમાં પ્રેમનો રૌદ્રરસ એટલો બધો બપાપી ગયો હતો કે—કેણીનું ચિત્ત વિકળ બની ગયું હતું. આ એક પ્રકારનું રીસામણું છે. તે શું કહે છે ?—

૫૬.

જાઓ જાઓ કપટી કાનારે ! તમ સાથે કોણ બોલે ? [૨]

તમ સાથે કોણ બોલે ?—તમ સાથે કોણ ચાલે ?—જાઓ

૬ પદ્યછંદ—પ્રેમ્ણઃ સંરંભેણ (કોઇ) વિહ્વલા પ્રણયકોપાવશેન—પ્રેમના કોપથી પરવશ થએલી કોઇ ગોપીએ. સંદષ્ટઃ દશનચ્છદઃ (દાંતને ઢાંકનાર—નીચલો હોહ) ચયા સા—જેણીએ હોહ ડર્યો છે એવી ગોપી અને મુકુટિ આંબદ્ધય—બ્રહ્મકુટિ ચડાવીને. કટાનાં આક્ષેપાઃ તૈઃ—કટાક્ષ નાંખવાથી. ઇન્તી રૂપ પેક્ષત્—જાણે હણતી હોય એમ તે જોતી હતી. [જનિતિને બદલે ઇન્તિ શબ્દ વાપર્યો છે.]

દિલમાં રાખો છો દગા, તમે નથી કોઇના સગા;
અમને એકલાં મેલ્યારે, તમ સાથે કોણ બોલે—જાઓ.
તમ સાથે કોણ બોલે ?—તમ સાથે કોણ ચાલે ?—જાઓ.
શરણાંગતના બેલી બનીને, શરણાંગતને મેલ્યાં રખડતાં.
અહીં અમને એકલાં મેલ્યારે—તમસાથે કોણ બોલે ?—જાઓ.

આવા ઠપકા કદિ પ્રભુને દા છો ? તમારે પણ આમજ બન્યું છે. તમને પણ લટકો દેખાડીને સંતાયા છે. વિચાર કરીજોજો.

કટાક્ષ—આંખનો ચાળો. સ્ત્રીઓ અબળા ગણાય છે; પણ તેઓ કટાક્ષરૂપ બાણથી મોટા મરદને વીંધી નાંખે છે—કામી પુરૂષને રીખી રીખીને મારે છે. શ્રીકૃષ્ણ આવા કટાક્ષથી વિદૂષણ થયા નથી, કારણકે તે કામી નથી. ઉત્તમ કોટિના સંતો લલનાના કટાક્ષ અને હાવભાવથી લલચાતા નથી; ત્યારે જેમને ઉત્તમકોટિના સંતો નિરંતર બળે છે, તે પુરૂષ લલનાઓના કટાક્ષથી કેવી રીતે લલચાય !

હવે શ્રીકૃષ્ણના દર્શનનો મહિમા ખતાવે છે—

અપરાડનિમિષદૃગ્મ્યાં, જુષાણા તન્મુસ્તાંબુજમ્ ॥

આપીતમપિ નાતૃપ્યત્, સંતસ્તચ્ચરણં યથા ॥ ૭ ॥

તં કાચિન્નેત્રરંધ્રેણ, હૃદિ કૃત્ય નિમીલ્ય ચ ॥

પુલકાંગુપગુહ્યાસ્તે, યોગીવાનંદસંપ્લુતા ॥ ૮ ॥

સર્વાસ્તાઃ કેશવાલોક-પરમોત્સવનિર્વૃતાઃ ॥

જહુર્વિરહજં તાપં, પ્રાણં પ્રાપ્ય યથા જનાઃ ॥ ૯ ॥

૭ પદ્યછેદ—અનિમિષંત્યૌ (નહીં વિચાએલી—ઉઘાડી.) ચ તે દૃશૌ ચ અનિમિષદૃશૌ તામ્યાં—અનિમિષદૃગ્મ્યાં—નહીં વીચેલી આંખો વડે. તન્મુસ્તાંબુજં—શ્રીકૃષ્ણના મુખને, આપીતં અપિ સમ્યક્ પીતમ્ અપિ—સારી રીતે જોઇ લીધું તો પણ જુષતે इति જુષાણા—વારંવાર જોતી, અપરા—ખીજ કોઇ ગોપી. સંતઃ તસ્ય ચરણં યથા ન અતૃપ્યત્—જેમ કૃષ્ણના ચરણસેવનથી સત્પુરૂષો તૃપ્તિ ન પામે, તેમ તૃપ્તિ પામી નહીં.

૮ પદ્યછેદ—કાચિત્—વળી ખીજ નેત્રરંધ્રેણ તં હૃદિ કૃત્ય—નેત્રદ્વારથી શ્રીકૃષ્ણને હૃદયમાં લઇને ચ અને નિમીલ્ય—આંખ વીંચી જઇને, પુલકાનિ અંગાનિ યસ્થાઃ સા પુલકાંગી—જેનાં શ્વાડાં ઉભાં ચર્ધ ગયાં હતાં એવી કોઇકે ગોપી. યોગી હવ—યોગીની પેઠે. ઉપગુહ્ય—ભગવાનનું આલિંગન કરીને. આનંદસંપ્લુતા આસ્તે—આનંદથી વ્યાપ્ત—એટલે સાગરમાં ડુબી ગઇ.

૯ પદ્યછેદ—કેશવસ્ય આલોકેન પરમઃ ઉત્સવઃ તેન નિર્વૃતાઃ—શ્રીકૃષ્ણના દર્શનના પરમ ઉત્સવથી રાજ થએલી. इति સર્વાઃ તાઃ—એવી તેઓ. ચિરહજં તાપં જહુઃ—વિરહથી ઉત્પન્ન થએલા તાપને તજ દીધો. પ્રાણં પ્રાપ્ય યથા જનાઃ—જેવી રીતે ધનુરને પામીને મુમુક્ષુ લોકો તાપ તજ દે અથવા બ્રહ્મવેત્તાને પામીને સંસારી લોકો પોતાનાં દુઃખ વિસરી જાય, અથવા મુમુક્ષુના સાક્ષીને પામીને વિશ્વસ્ અને તેજસ્ જીવ તાપ છોડી દે.

અર્થ—નહીં વિંચાએલી આંખોથી શ્રીકૃષ્ણના મુખારવિંદને, બીજી કંઈ ગોપીએ, સારી રીતે જોઈ લીધું; તો પણ તે મુખને વારંવાર જોતી, જેમ શ્રીકૃષ્ણના ચરણસેવનથી સત્પુરૂષો તૃપ્તિ ન પામે, તેમ તૃપ્તિ પામી નહીં. [૮]

અર્થ—નેત્રદ્વારથી ભગવાનને હૃદયમાં લઇને, પછી આંખો મીંચી જઇને, અને એમ કરવાથી, જેનાં રૂવાંડાં ઉભાં થઇ ગયાં હતાં—એવી કંઈ ગોપી, ચેત્રીની પેઠે ભગવાનને આલિંગન કરીને આનંદસાગરમાં ડુબી ગઈ. [૮]

અર્થ—જેમ ઇશ્વરને પામીને, મુમુક્ષુઓ ત્રિવિધતાપને તજી; અથવા—બ્રહ્મવેત્તાને પામીને સંસારી લોકો પોતાનાં દુઃખ વીસરી જાય; અથવા સુષુપ્તિના પ્રાસને—સાક્ષીને—પામીને, વિશ્વસ્ અને તૈજસ્ જીવ, પોતાના તાપ તજી, તે પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણના દર્શનના પરમ ઉત્સવથી રાજી થએલી તે ગોપિકાઓએ, શ્રીકૃષ્ણના વિરહથી ઉત્પન્ન થએલા તાપને તજી દીધો. [૯]

૭-૮-૯ વિવેચન.

સાતમા શ્લોકમાં કહ્યું કે—જેમ સત્પુરૂષો, શ્રીહરિનું ચરણકમળ સેવતાં તૃપ્ત ન થાય, તેમ ગોપિકાઓ શ્રીકૃષ્ણનું મુખ દેખીને તૃપ્તિ થઇ નહીં. ત્યારે આ મૂર્તિ કેવી હશે ?—દેખી હોય, તેમને પૂછો. દયારામભાઈએ દેખી, અને દેખી એવી લખી—સાંભળો—

ગરબો.

શોભા સલુણા શ્યામની, તું જોને સખિ શોભા સલુણા શ્યામની.

કોટિ કંદર્પને લગવે જોનું મુખડું, શીકી પડે છે કળા કામની—તું જોને.

સદ્ગુણ સાગર નટવર નાગર—ઓ—હો—હો—[થવાહો]

સદ્ગુણસાગર નટવર નાગર, બલિહારી છે જેના નામની—તું જોને.

કોટિ આભુષણનું જે છે ભૂષણ, સીમા જે છે અભિરામની—તું જોને.

જે તેને ઝાળખે, તે ધન્ય જગતમાં, (તેને) બીજી વસ્તુ નથી કામની—તું જોને.

અનૂપમ એ અલખેલો રસીયો, જીવન મૂડી છે દયારામની—તું જોને.

ગોપિકાઓની વચ્ચે ઉભેલા શ્રીકૃષ્ણને જોઇને, શ્રીવલ્લભ મહાપ્રભુજી પણ કાંઇક બોલ્યા છે. પ્રેમથી સાંભળો—

દરપ્રાદુર્ભવૈત-દ્વિજગણમહઃપૂરિતઘને ।

ચરન્ ૧કુહ્લાં રાકા-રુચિરતરશોભાધિકરુચિ ॥

હરિર્યેસ્તસ્મિન્ સ્ત્રી-ગણપરિવૃતો નૃત્યતિ સદા ।

રતિપ્રાદુર્ભાવો, ભવતુ સતતં શ્રીપરિવૃદ્દે ॥ ૬ ॥

સ્ફુરદ્ગુંજાપુંજા^૨-કલિતનિજપાદાબ્જવિલુટ્ ।

સજિ શ્યામાકામા-સ્પદપદયુગે ^૩મેચકરુચિ ॥

^૪વરાંગે ગુંગારં, દધતિ શિશિનાં પિચ્છપટલૈઃ ।

રતિપ્રાદુર્ભાવો, ભવતુ સતતં ^૫શ્રીપરિવૃદ્દે ॥ ૭ ॥

[પરિવૃદ્ધાષ્ટકમ]

અર્થ—કંઈકે ઉદય પામેલા તારાગણનો પ્રકાશ, જેમાં પથરાયેલો છે; એવા અને રાત્રિની રળિયામણી શોભાથી અધિક શોભા ધારણ કરનાર વૃંદાવનમાં, જે હરિભગવાન રાત્રે ફરે છે; અને સર્વદા સ્ત્રિયોના સમુદયથી ઘેરાયેલા નૃત્ય કરે છે; તેવા લક્ષ્મીનાપતિ ભગવાનમાં મારી રતિનો પ્રાદુર્ભાવ થાયો. [૬] જેમનો હાર સ્પુરાયમાન થતી ગુંગની માળાથી શૃંગ કરતો, નિજચરણ રૂપી કમળ સુધી લટકે છે; જેમના ચરણનું નેડું ગોપિકાઓના કામનું સ્થાન છે; જેમની કાંતિ રશ્મામ છે; જે મોરના પિંછાના પટલથી પોતાના ચશિર ઉપર શૃંગાર ધારણ કરે છે. એવા લક્ષ્મીના પતિ ભગવાનમાં મારી રતિનો પ્રાદુર્ભાવ થાયો. (૭)

આઠમા શ્લોકમાં શ્રી શુકદેવજી કહે છે કે-એક ગોપી યોગીની માફક શ્રીકૃષ્ણને હૃદયમાં ઉતારતી હતી.

નિર્ધન ડોસી પુત્રને પરણાવીને, નવવધુના સામું જોયા કરે; પણ તૃપ્ત થાય નહીં; તેમ એક ગોપી શ્રીકૃષ્ણના સામે ટગર ટગર જોઇ રહી, પણ તૃપ્ત થઇ નહીં. લાવણ્યમૃતથી ધરાણી નહીં. ડોકોર જાઓ છો, ત્યારે કોઇ વખત આ પ્રમાણે કરો છો ? શ્રી રણુછોડરાયના લાવણ્યમૃતનું નેત્ર-દ્વારા પાન કરો છો ? નેત્ર રૂપી અંજલીમાં લાવણ્યમૃતને કદિ ઝીલો છો ? ડોકોર જતાં હશે, ત્યારે ખાવા પીવા વિગેરેની મોટી ખટપટ, તમારી પહેલાં ગાડીમાં ચડી બેસતી હશે. હોકા, પીડીયો, વિગેરે વ્યસનો તમારી આગળ દોડતાં હશે. યાત્રાઓમાં સાત્ત્વિક જીવન ગાળો, અને જરૂર જેટલી ખટપટ [ઉપાધી] સાથે લ્યો; તોજ ચિત્ત નિવૃત્ત રહી શકે. ચિત્ત નિવૃત્ત રહી શકે; તોજ શ્રીહરિનું મુખકમળ દેખાય-તોજ શ્રીહરિના મુખ કમળમાં ચિત્ત ઠરે. ચિત્ત ઠરે, તોજ મુખકમળમાંથી અમૃત-દ્રવે. કાંઈક પ્રાપ્ત કરવું હોય, તો આવા અખતરા કરતા રહો. આવા અખતરામાં જે ફાળ્યા, તે સંત કહેવાયા. પૂર્વે ગોપિકાગીતમાં કહ્યું છે કે-‘ન સ્વલ્લુ ગોપિકાનંદનો ભવાન’-એટલે આપ આત્મદક્ષ-અંત-ર્થોભી છો.’ દેવસેવા વખતે અને મંદિરોમાં થતાં દર્શન વખતે, સંસારમાંથી જરા પાછા હડી જઇને, એટલે લોકિક ઉપાધિઓને ધડી પળ વિસરી જઇને, પ્રભુને નિહાળતાં શીખો. આખો દિવસ ન બની શકે; તો રાત્રે સાયં નિત્યકર્મ કરતી વખતે, અગર રાત્રે સુવા પહેલાં, જે મૂર્તિ આપને બહાલી હોય; તેને હૃદયમાં ઉતારતાં શીખો. યાદ રાખજો કે—

ચોપાઇ-‘નિજમુખ બિનુ મન હોઇ કી થીરા, સ્પર્શકી હોઇ વિહીન સમીરા.’ પોતાના મુખ વિના મન સ્થિર થાય નહીં. આ યોગાભ્યાસનો વિષય છે. અહીંથી પ્રગટ થએલી ઘણીજ સાદી પાતંજલ યોગદર્શનની ટીકા કદિ વાંચો છો ? અવકાશ નહીં હોય. અવકાશને તમે નહીં પકડો, ત્યાં સુધી તે નહીં પકડાય.

ગોપિકાઓના હૃદયમાં પ્રભુ કેમ પેસે છે ?

ચોપાઇ—જાતિ પાંતિ ધન ધર્મ બડાઇ, પ્રિય પરિવાર સદન સમુદાય;

સખ તજી તુમહિ રહહિ લવલાઇ, તાકે હૃદય બસહું રધુરાઇ.

[મોક્ષ વાણી પાતુ ૨૪ A]

રામાવતારમાં વાલ્મીકિએ ‘શ્રીરામને કહ્યું હતું કે-‘જાતિ, પ્રાંતિ [પ્રતિષ્ઠા], ધન અને ધર્મની બડાઇ, બહાલો પરિવાર અને ગૃહાદિ-તે તમામને તજીને, તમારી સાથે જોઓ લવ લીન રહે; તેમનાં હૃદયમાં હું રધુરાઇ, આપ વાસ કરજો.’

રામાવતારમાં વાંદરા કાઢ્યા, અને કૃષ્ણાવતારમાં ગોપિકાઓ કાઢી. બ્રહ્માજીએ રામને સુનેલુ ઉપર કહ્યું હતું કે—

છંદ-કૃતકૃત્ય વિભો સખ વાનર એ, નિરખતિ તવાનંન આદર જે.

ધિક્ જીવન દેવ શરીર ધરે, તવ ભક્તિવિના ભવ ભૂલી પરે.’

ગોપિકાઓનાં નામ—શ્રીમદ્ ભાગવતકારે ગોપિકાઓનાં નામ આપ્યાં નથી. કોઈ કોઈ ટિકાકારો કહે છે કે-‘ગોપિકાઓનાં નામ નીચે પ્રમાણે હતાં—રાધા, ચંદ્રાવલી, શ્યામલા, શૈળ્યા, પદ્મા, લલિતા, વિશાખા, ભદ્રા, વિગેરે.’ ગોપાલતાપિનીમાં રાધાને ‘ગાંધર્વી’ નામ આપ્યું છે.

પ્રાક્ષ્ણ પ્રાપ્ય [નવમો શ્લોક] પ્રાગ્ને પાતીને. પ્રાગ્ એટલે ‘ઇશ્વર,’ ‘બ્રહ્મવેતા,’ અથવા સુપુત્રિનો સાક્ષી. સુપુત્રિ સંબંધી થોડી વાત કરીએ—

સુપુત્રિ શું?—જાત, સ્વપ્ન, સુપુત્રિ અને તૃયાં એમ ચાર અવસ્થાઓ છે. પહેલી ત્રણ અવસ્થાઓમાં મનુષ્યો વારા ફરતી રહે છે. તૃયાંવસ્થામાં કોઈ વિરલા યોગીઓજ જઈ શકે છે. ‘જાત’ એટલે-દસ ઈંદ્રિયો અને અગીઆરમા મન સહિત આપણે જે વ્યવહાર કરી રહ્યા છઈએ તે. સ્વપ્ન એટલે-જેથેલો અગર સાંભળેલો પ્રપંચ, ઉંઘમાં અનુભવાય તે. સ્વપ્નામાં સ્થૂલ શરીર અને સ્થૂલ ઈંદ્રિયો ક્રિયા સહિત હોય છે, અને સૂક્ષ્મ શરીર અને સૂક્ષ્મ ઈંદ્રિયો ક્રિયાશીલ હોય છે. સુપુત્રિ અવસ્થા એટલે-જેમાં સ્વપ્ન જેવું કાંઈ પણ વિદ્ય નહોત, એવી ગાઢ નિદ્રા. તૃયાંવસ્થા-યોગિઓની નિર્બીજ સમાધિદશા. જાતમાં સાક્ષીરૂપે રહેલો આત્મા, ‘વિશ્વસ્’ એવા નામથી ઓળખાય છે. સ્વપ્નાવસ્થામાં સાક્ષી રૂપે રહેલો આત્મા, ‘તૈજસ્’ એવા નામથી ઓળખાય છે. સુપુત્રિ અવસ્થામાં સાક્ષી રૂપે રહેલો આત્મા, ‘પ્રાગ્’ એવા નામથી ઓળખાય છે. તૃયાંવસ્થામાં પોતે પરબ્રહ્મમાં લીન થઈ ગયો હોય છે. દ્વૈત મટીને અદ્વૈતરૂપે પ્રકાશ કરી રહ્યો હોય છે.

અવસ્થાઓમાં દેખાતો ફરક—જાતમાં અને સ્વપ્નમાં ઈંદ્રિયોનો વ્યવહાર, ઉપાધિઓ અને પ્રપંચ કાર્યશીલ હોય છે. સુપુત્રિમાં અને તૃયાંવસ્થામાં, ઈંદ્રિયોનો વ્યવહાર, ઉપાધિઓ, અને પ્રપંચ વિરમી જાય છે. જાતમાં ઈંદ્રિયો સાવધ દશામાં વ્યવહાર ખેલે છે; અને સ્વપ્નાવસ્થામાં અસાવધ દશામાં ઈંદ્રિયો વ્યવહાર ખેલે છે. તૃયાંવસ્થામાં ઈંદ્રિયો, ઉપાધિઓ અને પ્રપંચ જ્ઞાનદ્વારા વિરમી જાય છે; અને સુપુત્રિ અવસ્થામાં, તે ત્રણે અજ્ઞાનદ્વારા વિરમી જાય છે. ગોપિકાઓની આ અવસ્થાને સુપુત્રિ અવસ્થા સાથે સરખાવવામાં, અજ્ઞાનનું સૂચન નથી; પણ વિરહતાપનું અમુક સમય માટે તદ્દન વિરમી જવાનું સૂચન છે. ચોપાઈ—સરિતા જલ જલનિધિમેં જઈ, હોઈ અચલ જિમિ જીવ હરિ પાઠ.

નદીના જળે સમુદ્રમાં મળી જઈને, પોતાનાં નામ, રૂપ, ગુણ વિગેરે વિસારી દીધાં—તે તમામનું અભિમાન તજી દીધું. તે પ્રમાણેજ ગોપિકાઓએ સુખ સાગરને ભેટીને, દુઃખ સાગરને વિસારી રીધો. યાદ રાખવું ઘટે છે કે-ગોપિકાઓ જેમ લૌકિક નથી, તેમ તેઓ મુક્તિની જ્ઞાસુઓ-ધણ નથી. નરસીમહેતાએ તે સંબંધમાં ગાયું છે કે—

૫૬.

ભૂતળ ભક્તિ પદારથ મોટું, બ્રહ્મલોકમાં નાંહી રે; [૨]

પુણ્ય કરી અમરાપુર પામ્યા, અંતે ચોરાશી માંહી રે—

૨૬૦

હરિનાં જન તો મુક્તિ ન માગે, માગે જન્મે જન્મ અવતારારે;
 નિલ સેવા નિત્ય કીર્તન ઓચ્છવં, નિરખવા નંદ દુહારારે- ભૂતળ.
 ભરતખંડ ભૂતળમાં જન્મી, જેણે ગોવિંદના ગુણ ગાયારે;
 ધન્ય ધન્ય એના માતપિતાને, સફળ કરી તેણે કાયારે- ભૂતળ.
 ધન્ય વૃંદાવન ધન્ય એ લીલા, ધન્ય એ વ્રજનાવાસીરે;
 અષ્ટમા સિદ્ધિ આંગણીએ ઉભી, મુક્તિ તો એની દાસીરે- ભૂતળ.
 એ રસનેા સ્વાદ શંકર જાણે, જાણે શુકદેવ જોગીરે;
 ખડુ ખડુ જાણે વ્રજની ગોપી, જાણે નરસયો ભોગીરે- ભૂતળ.
 તાત્પર્ય—મુક્તિના અધિકારીઓ કરતાં, ગોપિઓની દશા વિલક્ષણ છે.
 શ્રીકૃષ્ણ ગોપિકાઓની વચ્ચે કેવા શોભતા હતા, તે કથા હવે શ્રીશુકદેવજી કહે છે—

તામિર્વિધૂતશોકાભિર્-ભગવાનચ્યુતો વૃતઃ ॥

વ્યરોચતાધિકં તાત, પુરુષઃ શક્તિભિર્યથા ॥૧૦॥

અર્થ—સાત્ત્વિક શક્તિઓથી જેમ પરમાત્મા શોભે, ઉપાસક પુરુષ જેમ જ્ઞાન વૈરાગ્યાદિ શક્તિઓથી શોભે, તેમ હે રાજન્ ! શોક રહિત થએલી તે વ્રજગનાઓથી વિંટાએલા શ્રીકૃષ્ણ, અત્યંત શોભવા લાગ્યા. [૧૦]

૧૦ વિવેચન—

પ્રાકૃત દષ્ટિથી જોનારાઓને, શ્રીકૃષ્ણ અને ગોપિકાઓ પ્રાકૃત દેખાય. તેના નિવારણ માટે, શ્રીશુકદેવજી કહે છે કે—આ શ્રીકૃષ્ણ તે ‘ભગવાન’ ‘અચ્યુત’ ‘શક્તિમિઃ પુરુષઃ યથા’, ભગવાન, અચ્યુત [નિર્વિકાર]; અને માયાદિ શક્તિઓથી જેમ પરમપુરુષ (શોભે) તેવા. આ શંકામાંથી પરીક્ષિત રાજને અચાવી લેવા માટે, હૈ તાત ! એવું માનનીય—પુખ્તતા ભરેલું—સંબોધન કર્યું.

અધિકં શબ્દ સૂચવે છે કે—ગોપિકાઓના સમુદયથી ભગવાન વધારે શોભતા હતા. ભગવાન પોતે પૂર્ણકામ છે; નટવર છે; કામદેવના પણ કામદેવ છે. તેમની શોભામાં વધારો કરનાર ગોપિકાઓ કેણુ?—પોતાની શોભા વધારવા, શું ભગવાને ગોપિકાઓના આશ્રય લીધો?—આ શંકાના નિવારણ માટે આ અધ્યાયનો છેલ્લો ૨૨ શ્લોક બસ છે. ત્યાં કૃષ્ણ બોલ્યા છે કે—‘હે ગોપિઓ ! હું તમારા ઋણી છઉં.’ મયુર [મોર] સજીવ છે, અને પીંછા નિજીવ છે, તોપણ મોર, પીંછાથી શોભે છે. દેહ તપ અને પવિત્રતાથી શોભે છે; વાણી વિનય અને સત્યથી શોભે છે; રાજ પ્રજાથી શોભે છે; તેમ ભગવાન મહાન વીતરાગી ભક્તોથી શોભે છે. આગળ એકાદશ સ્કંધમાં [અ. ૧૪ શ્લો, ૧૫ થી ૨૫ માં] શ્રીકૃષ્ણ ઉદ્ધવને કહેશે કે—શિવ, બ્રહ્મા અને લક્ષ્મીજી કરતાં પણ, તમે અને તમારા જેવા ભક્તો, મને વ્હાલા છે.’

૧૦ પદ્યછેદ—તાત-હે રાજન્ ! વિધૂતઃ શોકઃ યામિઃ તાઃ તામિઃ इति તામિઃ વૃતઃ—જેમનો શોક નાશ પામી ગયો છે એની તે ગોપિકાઓથી વિંટાએલા ભગવાન અચ્યુતઃ—અચ્યુત ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ શક્તિમિઃ પુરુષઃ યથા વ્યરોચત—પરમાત્મા જેમ તત્ત્વાદિક શક્તિઓથી શોભે. અધિકં વ્યરોચત—વિશેષ શોભવા લાગ્યા.

ગોપાધ—ભક્તિહીન વિરચી કીન હોઇ, સખ જીવન સમ પ્રિય મોહી સોઇ.”

ભક્તિવંત અતી નીચી પ્રાણી, મોહી પરમપ્રિય યહ મમ વાણી.

તાત્પર્ય—પતિ પત્નિથી, અને પત્નિ પતિથી અધિક શોભે છે; મણિના વલયં વલયેન મણિઃ—મણિથી કંકણ, અને કંકણથી મણિ અરસપરસ શોભે છે, તેમ ભક્ત ભગવાનથી અને ભગવાન ભક્તોથી અધિક શોભે છે.

શ્રીકૃષ્ણ પોતાના કાર્યમાં આગળ શું કરે છે, તે સાંભળો—

તાઃ સમાદાય કાલિંઘા, નિર્વિંશ્ય પુલિનં વિશુઃ ॥

વિકસત્ કુંદમંદાર-સુરમ્યનિલવટ્પદમ્ ॥ ૧૧ ॥

શરચ્ચંદ્રાંશુસંદોહ-ધ્વસ્તદોષાતમઃ શિવમ્ ॥

કૃષ્ણાયા હસ્તાઃ—ચિત્કોમલવાલુકમ્ ॥ ૧૨ ॥

અર્થ—તે સમયે શ્રીકૃષ્ણ ગોપિયોને સાથે લઇને, યમુનાજીના તટ ઉપર પધાર્યા. તે કાઠામાં, ખીલતાં કુંદ અને મંદાર પુષ્પોની સુગંધીવાળા પવનને લીધે, બ્રમરો ઉડતા હતા. [૧૧] તે સુખાકારી કાંઠા ઉપર શરદ્ ઋતુના ચંદ્રમાના કિરણોના સમુદોથી, રાત્રીનું અંધારું નાશ પામી ગયું હતું. તે કાંઠા ઉપર યમુનાજીએ પોતાના હાથ રૂપી તરંગોથી, કોમળ રેતી પાથરી દીધી હતી. [૧૨]

૧૧-૧૨ વિવેચન—

કુંદ પુષ્પો અને મંદાર પુષ્પો સુગંધથી ભરપૂર હોય છે. કુંદ એટલે ડોલર.

વિકસત્ શબ્દ સૂચવે છે કે—શ્રીકૃષ્ણ તે તટ ઉપર આવતાં, કુંદમંદાર ખીલવા લાગ્યાં. એટલે—તે પહેલાં આ પુષ્પો ખીલ્યાં નહોતાં. પુષ્પોની સુગંધથી પવન સુગંધવાળો થયો હતો. રસલોભી બ્રમરો પણ ત્યાં આમતેમ ઉડતા હતા. એક રાગ પધારે ત્યાં અનેક નવીન ઠાઠ ખડા થાય; ત્યારે આ તો રાગઓના રાગ-આપુઓના આપુ.

વિશુઃ—શ્રીકૃષ્ણને ‘વિશુ’—‘વ્યાપક’—કહેવામાં એવો ભાવ છે કે—તે વખતે સ્ત્રીઓનું ટાળું મોઢું હતું; તોપણ શ્રીકૃષ્ણ અનેક રૂપે તેઓની વચ્ચે જ્યાં ત્યાં ઉભા હતા.

૧૧ પદ્યછંદ—વિશુઃ તાઃ સમાદાય—શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા તેમને સાથે લઇને. કાલિંઘાઃ પુલિનં નિર્વિંશ્ય—યમુનાજીને કાંઠે આવ્યા. વિકસતઃ કુંદમંદારાઃ તૈઃ સુરમિઃ યઃ અનિલઃ તેન વટ્પદાઃ યસ્મિન્ તત્ત્વમિતિ પુલિનં—તે કાંઠામાં ઉધડી રહેલાં કુંદ અને મંદારના પુષ્પોની સુગંધી વાળા પવનને લીધે, બ્રમરો ઉડતા હતા.

૧૨ પદ્યછંદ—શરદઃ ચંદ્રાંશુનાં (ચંદ્રના કિરણોના) સંદોહૈઃ (સમુદોથી) ધ્વસ્તં (નાશ પામ્યું હતું) દોષાતમઃ (રાત્રીનું અંધારું) યસ્મિન્ તત્ત્વમિતિ શિર્ષ પુલિનં—તે સુખકારક કાંઠા ઉપર શરદ્ઋતુના ચંદ્રમાના કિરણોના સમુદોથી રાત્રીનું અંધારું નાશ પામી ગયું હતું. કૃષ્ણાયાઃ હસ્તાઃ રૂપ તરલાઃ તૈઃ આચિતાઃ (પાથરી) કોમલાઃ વાલુકાઃ યસ્મિન્ તત્ત્વમિતિ પુલિનં—તે કાંઠા ઉપર યમુનાજીએ પોતાના હાથ રૂપી તરંગોથી કોમળ રેતી પાથરી દીધી હતી.

કૌમલવાલુકમ્—નદી તો હોય, પણ તેમાં કામળ [ઝીણી] રેતીવાળાં તટપ્રદેશ બહુ જ થોડા હોય.

આ બે શ્લોકમાં યમુનાજીના તટપ્રદેશની શોભાનું વર્ણન છે. શરદ્ ઋતુના ચંદ્રોદયથી રમણીય રાત્રિ, સુંદર યમુના તટ, કુંદમંદાર પુષ્પોની ગંધ, મંદમંદ પવન, બ્રમરોનો મધુર ગુંબરવ, વિગેરે સામગ્રિઓ રાસક્રીડાની તૈયારી કરી રહી હતી.

કૃષ્ણા—યમુનાજીનાં જળ કાળાં છે; ધાટાં છે; તેથી યમુનાજીને ‘કૃષ્ણા’ કહ્યાં. અથવા કૃષ્ણ જેમ શરણે આવનારને મુક્તિ આપે છે; તેમ યમુનાજી પણ શરણે આવનારને મુક્તિ આપે છે; તેથી યમુનાજીને ‘કૃષ્ણા’ કહ્યાં જણાય છે. વૈષ્ણવો કહે છે કે—

૫૬.

યમુનાજીનું પાન કરને તું પ્રાણીરે—

તેને અધમ ઉદ્ધારણુ જાણી—

યમુનાજીનું

એનું મહાત્મ્ય છે પદ્મ પુરાણેરે, પૃથ્વીપર શ્રીવારાહજી વખાણેરે;

એ તો વ્રજવાસી સુખ માણે—

યમુનાજીનું

એ તો મથુરાજી નીકટ બિરાજેરે, મંદ મંદ મહા ધૂનિ ગાજેરે;

એનાં દરસનથી દુઃખ જાજે—

યમુનાજીનું

વિશ્રામ ધાટે તે આરતિ થાયરે, વૈષ્ણવ સાંભળી દોડ્યા જાયરે;

જળજંતુઓ દર્શન ધાય—

યમુનાજીનું

જે કાષ્ઠ યમુનાનાં જળપાન કરશેરે, તેને જમકીંકર ભય ટળશેરે;

કહે છે વૈષ્ણવ રાધાવર વરશે—

યમુનાજીનું

હવે ગોપિકાઓ પ્રભુને આસન પાથરીને બેસાડે છે—

વંશસ્થ—

तद्दर्शनाद्वादविधूतहृद्रुजो, मनोरथान्तं श्रुतयो यथा ययुः ॥

स्वैरुत्तरीयैः कुचकुङ्कुमाङ्कितै-रचीकृतपद्मासनमात्मबन्धवे ॥૧૩॥

અર્થ—કર્મમાર્ગમાં પરમાત્માને નહીં દેખવાથી, તે તે કામનાઓથી અપૂર્ણ જેવી જણાતી શ્રુતિઓ, જ્ઞાનમાર્ગમાં પરમાત્માને દેખીને, તેનાં આનંદથી પૂર્ણ થવાને લીધે, (તે શ્રુતિઓ) સઘળી કામનાઓને તણ દે છે; તે પ્રમાણે પ્રથમ ભગવાનના અદર્શનથી આતુર થએલી ગોપીઓ-એટલે કામનાવાળી ગોપીઓ, પછી ભગવાનના દર્શનના આનંદથી મનોરથોને છોડે પહોંચી; એટલે ગોપીઓએ પોતાના સઘળા મનોરથો છોડી દીધા. આવી સ્થિતિને ગોપીઓ પહોંચી; તોપણ-શ્રીકૃષ્ણ કે જે અંતર્યામી છે, તેમને માટે, સ્તન ઉપર ચોપડાં કેઅરથી રંગાએલાં પોતાનાં ઓઢવાનાં વસ્ત્રોથી આસન કરી આજ્યુ. [૧૩]

૧ માણ્યાં, કાચખા વિગેરે કાંઠે આવીને આરતિનાં દર્શન કરે.

૧૬ વિવેચન—

હૃદય—હૃદયનો રોગ. પ્રભુ હવે અમને મળશે કે નહીં?—આ ચિંતાને અહીં હૃદયનો રોગ સમજવો. આ રોગ પ્રભુનાં દર્શનથી શમી ગયો.

શ્રુતયઃ યથા મનોરથાંતં યયુઃ—પરમાત્માની પ્રાપ્તિ ન થાય; ત્યાં સુધી શ્રુતિઓની દોડાદોડ-શ્રુતિઓની ચર્ચા થાય છે. એટલે શ્રવણ મનન વિગેરે રહે. પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થતાં શ્રુતિઓની ચર્ચા વિરમી જાય; તે પ્રમાણે જ શ્રીકૃષ્ણ મળ્યા નહોતા, ત્યાં સુધી ગોપિકાઓની તાલાવેલી હતી; શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન થતાં-શ્રીકૃષ્ણ હાથમાં આવી જતાં-ગોપિકાઓ શાંત થઈ ગઈ. શ્રુતિઓને અને ગોપિકાઓને મનોરથોના અંતરૂપ પરમાત્મા છે ‘ગોપિકાઓ વેદની ઋચાઓ છે,’ એમ આગળ કહ્યું છે, તે પણ યાદ રાખવું.

આત્મબંધુઃ—‘લયમાંથી બચાવે, તે ભાઈ,’ એવો બંધુનો સામાન્ય અર્થ. ‘આત્મ-બંધુ’ એટલે ‘આત્મિક લયમાંથી બચાવે તે ભાઈ.’ ‘આત્મા સંબંધી થએલા અજ્ઞાનમાંથી બચાવે તે આત્મબંધુ કહેવાય.’ આ શબ્દ સદ્ગુણને લાગુ પડે. અહીં પરમાત્મા પોતે સદ્ગુણનું કામ કરવા હાજર થયા છે; માટે અહીં શ્રીકૃષ્ણને ‘આત્મબંધુ’ કહ્યા છે.

આસન શેનું આપ્યું?—પોતે જે વસ્ત્રો ઓઢ્યાં હતાં, તે પાથરી આપ્યાં. આ વસ્ત્રોનું નામ ચુંદરી અથવા ઓઢણી.

બહેનોને પૂછીએ—આવું હેત કદિ પતિ ઉપર આવે છે? પતિને આવતા દેખીને, ઉભા થાઓ છો? આસન નાંખી આપો છો? પતિને લાજમૂળા જેવા માનશે, ત્યાં સુધી તમે પવિત્ર પ્રેમને પારણે ઝુલી શકશો નહીં. ત્યાં સુધી તમે ગોપીતત્વને ઓળખી શકશો નહીં. ત્યાં સુધી કૃષ્ણ-તત્ત્વ તમારાથી દૂર નાસશે. પતિ અને માતાપિતા બહુજ દયાળુ અને પ્રેમી છે; તો પણ સદાના સહવાસને લીધે, તમે તેમનો અનાદર કરો છો. કલ્યાણને ચાહનારા જીવે, આ ભૂલ સુધારવી જોઈએ. વિવેક અને વૈરાગ્યથી સત્પુરૂષ પ્રભુને રીજવે છે, અને સતી પતિને રીજવે છે.

સ્ત્રીઓએ ઓઢવાનાં વસ્ત્રો તજીને, પરપુરૂષ પાસે ઉઘાડાં ખેસાય?—એક પુરૂષમાં પ્રભુત્વ સ્થાપીને, સ્ત્રી તે પુરૂષને, લગ્નક્રિયા દ્વારા, પોતાનો પતિ બનાવે છે. આ પ્રભુત્વ પતિ પાસે, સ્ત્રી ધણીવાર ઉત્તરિય (ઓઢવાનું) વસ્ત્ર તજીને ખેસે છે. ત્યારે આ તો સાક્ષાત્ પ્રભુ, અને ગોપિકાઓને કૃષ્ણમાં પતિભાવ છે. તેથી ગોપિકાઓ તેમની સાથે અદૈતભાવે વર્તે છે.

૧૭ ૫૬૨છેદ—શ્રુતયઃ યથા મનોરથાંતં યયુઃ—કર્મમાર્ગમાં પરમાત્માને નહીં દેખવાથી તે તે કામનાઓથી અપૂર્ણ જેવી જણાતી શ્રુતિઓ જ્ઞાનમાર્ગમાં પરમાત્માને દેખીને, તેના આનંદથી પૂર્ણ થવાને લીધે સઘળા કામનાઓને છોડી દે છે તે પ્રમાણે. **તસ્ય દર્શનેન યઃ આહ્લાદઃ તેન વિધૂતાઃ હ્રુજઃ** (મનની પીડા) **યાસાં તાઃ**—પ્રથમ ભગવાનના દર્શન માટે આતુર થએલી ગોપીઓ પાછળથી ભગવાનના દર્શનના આનંદથી પૂર્ણકામ થઈ. આ પ્રમાણે પૂર્ણકામ થતાં ગોપીઓ મનોરથોને છેડે પહોંચી. તોપણ—**આત્મનઃ બંધુઃ તસ્મૈ**—શ્રીકૃષ્ણ કે જે અંતર્યામી છે તેમને માટે. **કુચાનાં કુંકુમેન ઝંકિતાની તૈઃ સ્ત્વૈઃ** **ઉત્તરીયૈઃ**—સ્તન ઉપર ચોપડેલા કેસરથી રંગાયેલી પોતાની ચુંદરીઓથી. **આસનં અષી-વલ્લપન્ન**—આસન કરી આપ્યું.

આ વર્ણોની શોભા માટે કહે છે કે— તે વસ્ત્રો સ્તન ઉપરના કેસરથી રંગાંએલાં હતી. અત્યારે ઘણાં સારાં સારાં કુટુંબોમાં, બાલમાં તિલક કરવા કેસર મળતું નથી, ત્યારે પ્રાચીન ભારતની ભરવાડો, પોતાના સ્તન ઉપર કેસરનો લેપ કરતી હતી.

હવે ગોપીઓ શ્રીકૃષ્ણને પોતાની વચ્ચે બેસાડે છે—

તત્રોપવિષ્ઠો ભગવાન્સ ईश्वरो, योगेश्वरान्तर्हृदि कलिषतासनः ॥

चकास गोपीपरिषद्गतोऽर्चितस्-त्रैलोक्यलक्ष्म्येकपदं वपुर्दधत् ॥૧૪॥

सभाजयित्वा तमनङ्गदीपनं, सहासलीलेक्षणविभ्रमभ्रवा ॥

संस्पर्शनेनांककृतांग्रिहस्तयोः, संस्तुत्य ईषत्कुपिता बभाषिरे ॥૧૫॥

અર્થ—ગોપીઓએ માન આપેલા, ગોપીઓની સભામાં બેઠેલા, ત્રૈલોક્યની શોભાના એક સ્થાનકરૂપ શરીરને ધારણ કરનાર (શ્રીકૃષ્ણ), વળી યોગેશ્વરોનાં અંતઃકરણના ઉંડાણમાં આસન કરનારા-બેસનારા, અને ગોપીઓએ આપેલા આસનમાં બેઠેલા-ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ શોભતા હતા. [૧૪].

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણના ચરણોને અને હાથોને પોતાના ખોળામાં લઇને, ચાંપતાં ચાંપતાં, હાસ્ય તથા લીલાસહિત બેવાથી, પ્રપુલ્લીત થએલી બ્રહ્મકુટિ વડે, કામ ને વધારનાર શ્રીકૃષ્ણનો સારી રીતે સત્કાર કરીને, [એટલે-પોતાની વચ્ચે જરા પણ અંકેય વિના પ્રેમથી બેસાડીને.], અને પછી વખાણ કરીને, જરા ખીન્નધને સ્ત્રિયો બોલી. [૧૫].

૧૪-૧૫ વિવેચન—

ગોપીઓએ આપેલા આસનમાં મૂખ્ય થું હતું ?-વસ્ત્ર, તાંતણા કે પ્રેમ ?-મૂખ્ય પ્રેમ

૧૪ પદ્મછેદ—ગોપીમિઃ અર્ચિતઃ—ગોપીઓએ માન આપેલા ગોપીપરિષદ્ગતઃ—ગોપીઓની સભામાં બેઠેલા. ત્રૈલોક્યલક્ષ્મ્યાઃ એકપદં इति वपुः दधत् (કૃષ્ણઃ)—ત્રૈલોક્યની શોભાના એક સ્થાનકરૂપ શરીરને ધારણ કરનારા કૃષ્ણ. योगेश्वरान्तर्हृदि—યોગેશ્વરોના અંતઃકરણના ઉંડાણમાં કલ્પિત આસનં येन सः—આસન કરનારા. तत्र—ગોપીઓએ આપેલા આસનમાં ઉપવિષ્ઠઃ ભગવાન स ईश्वरः—બેઠેલા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ चकास—શોભતા હતા.

૧૫ પદ્મછેદ—અંકે કૃતૌ યૌ અંગ્રિહસ્તૌ તયોઃ સંસ્પર્શનેન—શ્રીકૃષ્ણના ચરણોને અને હાથોને પોતાના ખોળામાં લઇને ચાંપવાથી—એટલે—ચાંપતાં ચાંપતાં. सहासं च वत् लीलया ईक्षणं च तेन विभ्रमः (પ્રસન્નતા) यस्यां ला सहासलीलेक्षणविभ्रमा या ब्रूः (બ્રહ્મકુટિ) तथा—સહાસલીલેક્ષણવિભ્રમભ્રુવા—હાસ્ય તથા લીલાસહિત બેવાથી પ્રપુલ્લીત થએલી બ્રહ્મકુટિ વડે. अनंगं दीपयति इति अनंगदीपनः इति तं—કામને વધારનાર શ્રીકૃષ્ણનો. सभाजयित्वा—સારી રીતે સત્કાર કરીને. संस्तुत्य—(પછી) वखाण्य કરીને. ईषत् कुपिताः बभाषिरे—જરા ખીન્નધને બોલી.

હતો. શવરીના આશ્રમમાં પ્રેમથી આપેલી સડેલી ગોદરી ઉપર પ્રભુ બેઠાં. રોહીદાસની ઝુંપડીમાં પ્રેમથી આપેલી ગંધાતી માદી ઉપર બેઠા.

શું ભગવાન સ્ત્રીઓના ટોળાની વચ્ચે બેઠા ?—ગોપીઓ તો ગાંડી હતી; પણ ભગવાન ન સમજ્યા ?—તેના જવાબમાં કહે છે કે—યોગેશ્વરાન્તર્હદિ કલ્પિતાસનઃ—યોગેશ્વરોના હૃદયના ઉડાણમાં જે આસન વાળાને બેસે છે તે આ કૃષ્ણ છે. વળી એમ પણ કહ્યું કે ત્રૈલોક્યઙ્ગમ્યેકપદં વપુઃ વશત્—ત્રૈલોક્યની શાભાના સ્થાનરૂપ શરીર ધારણ કર્યું હતું. તે કૃષ્ણ. [રઠીયાળા રણછોડની મૂર્તિ, આપણને ઘણીવાર મંદિરમાંથી બહાર નીકળવા દેતી નથી; ત્યારે આતો હસ્તે પોતે; અને વળી ગોપીઓની વચ્ચે.]

અર્ચિતઃ—પૂજન બે પ્રકારે થાય; ચંદન પુષ્પાદિથી અને સત્કારનાં મધુર વચનોથી થાય. અહીં બીજા પ્રકારનું પૂજન થયું જણાય છે. [‘ધશ્વરાવતાર અને શ્રીકૃષ્ણતત્ત્વ’ નામનું પુસ્તક અહીંથી બહાર પડ્યું છે. તેમાં સીતાજી જગતની સ્ત્રીઓને સંદેશ આપે છે કે—‘તમે તમારા પતિનું પૂજન ન કરી શકો, તો ભલે; પણ મીઠાં મધુરાં વચનોની માળા પતિને પહેરાવવાનું બૂલશે નહીં.’ આ પુસ્તકનો પોરટેજ સાથે માત્ર ૦-૧-૦ છે. જેઈએ તો તુરત ૦-૧-૦ મોકલો.]

હાસ્ય, લીલા, ઈક્ષણ, વિલાસ અને કટાક્ષ અગર ઈસારા કરવા, તે પાંચે કામને જમ્રત કરે છે. તે ઉપરાંત ગોપિકાઓએ કૃષ્ણના ચરણ પોતાના બોળામાં લીધા, અને કૃષ્ણના હાથ પોતાના હાથમાં લીધા. હાથ પગ ચાંપવાને બહાને સ્પર્શ સુખ અનુભવ્યું.

પંદરમા શ્લોકમાં ર્ષિવત્ શબ્દ કુપિતાઃ ની સાથે મૂકીને, પ્રેમનું સૂચન કર્યું. તે ઉપરાંત આપણને એમ પણ સૂચવ્યું કે—જ્યાં પ્રેમ કરવો ધટે, ત્યાં કોપ કરાય નહીં. કદિ કોપ કરવો પડે, તો તેને નાનામાં નાના રૂપમાં આવવા દેવો.

હવે ગોપીકાઓ શ્રીકૃષ્ણને કાંઈક પૂછે છે—

॥ ગોપ્ય ડુચુઃ ॥

મજતોઽનુમજન્ત્યેક, એક એતદ્વિપર્યયમ્ ॥

નોમર્યાંશ્ચ મજન્ત્યેક, એતન્નો બ્રૂહિ સાધુ મોઃ ॥૧૬॥

અર્થ—હે શ્રીકૃષ્ણ! કેટલાએક પુરૂષો પોતાને ભજનારાને, તેઓના ભજનના પ્રમાણમાં ભજે છે. કેટલાએક એથી ઉલટું કરે છે, એટલે પોતાને નહીં ભજનારાને પણ ભજે છે. અને કેટલાએક પુરૂષો ભજનારાઓને અને નહીં ભજનારાઓ બેઠને—ભજતા નથી. આ ત્રણમાં સાફ શું ? તે બાબતનો અમારી પાસે ખુલાસો કરો. [૧૬].

૧૬ પદ્યછંદ—મોઃ—હે કૃષ્ણ એકે મજતઃ અનુમજન્તિ—કેટલાએક પુરૂષો પોતાને ભજનારાને, તેઓના ભજનના પ્રમાણમાં ભજે છે. એકે—કેટલાએક. એતદ્—વિપર્યયમ્—એથી ઉલટું કરે છે. એટલે નહીં ભજનારાને પણ ભજે છે. ચ એકે અને કેટલાએક ઉપશાન્ત ન મજન્તિ—ભજનારાઓને અને નહીં ભજનારાઓ—બેઠને—ભજતા નથી. એતત્—એતેષુ ત્રિષુ નઃ સાધુ બ્રૂહિ—આ ત્રણે બાબતમાં ઉત્તમ કાણુ ? તે અમારી પાસે કહેા.

૧૬ વિવેચન—

કેટલા પ્રશ્ન કર્યા ?—

૧ કેટલાએક ભજનારાઓને ભજે છે. એટલે અરસપરસ ભજે છે.

૨ કેટલાએક નહીં ભજનારાઓને ભજે છે. એટલે સામા પક્ષમાં પ્રેમ હોતો નથી, તોપણ તેમને ભજે છે.

૩ કેટલાએક ભજનારાઓને અને નહીં ભજનારાઓને-ખેમાંથી એકેને ભજતા નથી.

ઉપર પ્રમાણે ત્રણ પ્રશ્ન જુદા જુદા દેખાય છે, તો પણ ભાવ એ છે કે-‘હે પ્રભુ ! અમે તમારે માટે તલપાપડ થઈએ છઈએ, અને તમે નાસતા ફરો છો. તમારે અમારી દરકાર નથી, એવી રીતે તમે અમારી સાથે વર્તો છો, ત્યારે આપનો પ્રેમ કેવો ? આપ કેવા પ્રકારના પ્રેમી ગણાઓ ?’ વિગેરે.

આ શ્લોકમાં વિશેષ દૃષ્ટિ કરો, તો જણાશે કે-પ્રેમ વિના આ સંસાર ટકી શકે નહીં. પ્રેમ હોય તોજ એકબીજાનો સંબંધ હોય, અને સંબંધ હોય ત્યાં સુધીજ સંસાર હોય. વળી-આ સંસારમાં અનેક પ્રકારના પ્રેમ છે. તેમાં કયો પ્રેમ કરવા જેવો છે ? તેનો ખુલાસો ગોપીકાઓ શ્રીહરિના સ્વમુખથી કરાવીને, આપણને આપે છે. આ પ્રશ્નોથી ગોપિકાઓ સમજીને ધસીરો કરે છે. સાચો સ્નેહ કરવા જેવું કયું સ્થાન છે ? તથા ભક્તોની વચ્ચે અને ભગવાનની વચ્ચે, કેવા પ્રકારનો પ્રેમ હોવો જોઈએ ? તેનો પ્રશ્ન કરે છે.

હવે શ્રીકૃષ્ણ તેનો ખુલાસો કરે છે—

શ્રીમદ્વાનુવાચ ॥

મિથો ભજન્તિ યે સહ્યઃ, સ્વાર્થકાન્તા યા દ્વિતે ॥

ન તત્ર સૌહૃદ્ ધર્મઃ, સ્વાર્થાર્થ તદ્દિ નાન્યથા ॥૧૭॥

અર્થ—હે સખીઓ ! જેઓ અરસપરસ એકબીજાને ભજે છે, તેઓ ખરેખર પોતાના સ્વાર્થ માટેજ, એકબીજાને ભજે છે. તે ચાહના ગમે તે પ્રકારના સ્વાર્થ માટેજ હોય છે, તેથી તેમાં સાચો સ્નેહ હોતો નથી, અને તેમાં ધર્મ પણ હોતો નથી. [૧૭]

૧૭ વિવેચન—

પ્રેમમાં સ્વાર્થ ન્યાં આગળ આગળ દોડતો હોય; ત્યાં સાચો પ્રેમ ટકી શકતો નથી. સાચા પ્રેમને પગ મુકવાની ત્યાં જગ્યા નથી. ત્યાં જે પ્રેમ દેખાય છે તે વેસ્યા અને ધનવાનના પ્રેમ જેવો કૃત્રીમ પ્રેમ છે. પ્રેમની કૃત્રીમતાને હઠાવીને, પવીત્ર પ્રેમના પ્રવાહને

૧૭ પદ્મઉદ—હે સહ્યઃ—હે સખીઓ ! યે મિથઃ ભજન્તિ—જેઓ અરસપરસ એકબીજાને ભજે છે. તે-તેઓ દ્વિ-ખરેખર સ્વાર્થે વર્તતાં (મુખ્ય) ઉદ્યમઃ એવાં તે હિતિ સ્વાર્થે—પોતાના સ્વાર્થ માટેજ એક બીજાને ભજે છે. તત્ર સૌહૃદ્ ન-તેમાં સાચો સ્નેહ નથી. તત્ર અન્યથા સ્વાર્થાર્થે દ્વિ-તે ગમે તે પ્રકારના સ્વાર્થ માટેજ છે. તેથી તત્ર ધર્મઃ અપિ ન-તેમાં ધર્મ પણ નથી.

જીવનમાં આવવા દેવા માટે, લગ્નક્રિયા થોડી જાણાય છે. સતીઓ અને રામચંદ્ર જેવા એક પત્નિવ્રત પુરુષો, પ્રેમની ઉત્કૃષ્ટતાનું ભાન કરાવે છે. દુકાનદારો ગ્રાહકો સાથે કૃત્રીમ પ્રેમ રાખે છે. કામી પુરુષો અને લંપટ સ્ત્રીઓ, અસ્પર્શ કૃત્રીમ પ્રેમનેજ પોષે છે. સ્વાર્થી મિત્રો આવા પ્રેમમાંજ મલકાય છે.

ધર્મ અને કૃત્રીમ પ્રેમ—મંદિરોમાં, સંતોમાં અને સદ્ગુરુઓમાં લૌકિક ઉપાધિઓ વધે છે, ત્યારે સ્વાર્થની વૃત્તિ જાગ્રત થાય છે. જેમ ઉધાધ કાગળને અને વસ્ત્રોને સપાટા-બંધ ખાંધ જાય, અને બચે તેને બેડોળ કરી નાંખે; તેમ સ્વાર્થ વૃત્તિ પવિત્ર પ્રેમને તાપ-ડોષ ખાંધ જાય; અને જે બચે, તેને બેડોળ કરી નાંખે. મંદિરોમાં ધનવાન આવે, તો ‘પધારો—પધારો—આવો ભિતર આવીને દર્શન કરો.’ વિગેરે; અને નિર્ધન આવે—તો ‘એ ડોસા !’ ‘એ ડોકરી !’ વિગેરે અધટિત શબ્દો. યાદ રાખવું ઘટે છે કે—મંદિર, સંત અને સદ્ગુરુ એટલે સાત્ત્વિકતાનું મીઠું—મધુર જરણું; નમ્રતાનો નમુનો, અને વૈરાગ્યની સૃષ્ટિ. ત્યાં રજો—તમેના રંગ ન ઘટે. જે ત્યાં રજોને પેસવા દેશે, તો ત્યાં સ્વાર્થ વણતેડ્યો દોડ્યો આવશે. સ્વાર્થની પાછળ તમોગુણ પણ ડોકીયાં કરશે. મંદિરના રાજભોગ માટે રૂપિયો લીધા પછી, પુનરીને પ્રસાદમાં બે આનાનો માલ આપવો ગમે; અને પ્રસાદ લેનારને સત્તર આનાનો માલ લેવો ગમે. તેમાં જ્યારે વાંધો પડે, ત્યારે તમોગુણ દોડ્યો આવે. તાત્પર્ય—અન્યો-અન્યના ભજનમાં—સેવામાં, સ્વાર્થ છે—ધર્મ નથી. કીર્તિ માટે ધર્મ કરો, તો તે પણ ધર્મ નથી. દહીં દુધને માટે ગાય ભેંશ પાળો, તો તે પણ ધર્મ નથી. દવાની ગોળીઓ માટે, મણિશંકર વૈદ્યને લાડુ જમાડવા, તે પણ ધર્મ નથી. સ્વર્ગાદિ સુખ માટે યજ્ઞાદિ થાય, તે પણ વણિકવૃત્તિ છે—ધર્મ નથી.

નહિં ભજનારાઓને કેટલાએક ભજે છે, તેનો ખુલાસો હવે શ્રીકૃષ્ણ કરે છે—

મર્જંત્યમ્જતો યે વૈ, કરુણાઃ પિતરો યથા ॥

ધર્મો નિરપવાદોઽન્ન, સૌહર્દં ચ સુમધ્યમાઃ ॥ ૧૮ ॥

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણ આગળ બોલ્યા કે—‘હે સુંદરીયો ! નહીં ભજનારાઓને જેઓ ભજે છે, તેમના બે પ્રકાર છે. એક તો દયાળુ, અને બીજા માતાપિતા. દયાળુ લોકો નિર્દોષ ધર્મથી ભજે છે; અને માતાપિતા સ્નેહથી—વાત્સલ્યભાવ રૂપી દોષથી—ભજે છે. [૧૮]

૧૮ વિવેચન—

જેઓ નહીં ભજનારાઓને ભજે છે, તેમના બે પ્રકાર છે—એક લૌકિક અને બીજું વૈદિક. લૌકિક એટલે માતા પિતાની માફક પ્રીતિથી બાળકોને સેવવા તે. આ પ્રેમ પશુપક્ષી-ઓમાં પણ છે.

અપૂર્ણ.

૧૮ પદ્યછંદ—હે સુમધ્યમાઃ ! હે સુંદરીયો ! અમજનઃ યે મર્જંતિ—નહીં ભજનારાઓને જેઓ ભજે છે. (તેમના બે પ્રકાર છે.) કરુણાઃ એકતો દયાળુ લોકો. યથા પિતરઃ—અને માતાપિતા. અન્ન—આ બાબતમાં કરુણાળુઓને નિરપવાદઃ ધર્મઃ—અપવાદ-રહિત—દોષરહિત—ધર્મ છે. ચ—અને માતા પિતાઓના પ્રેમમાં સૌહર્દં—સ્નેહ રૂપી દોષ છે.

શ્રીસદ્ગુરવે નમઃ।

શ્રીમોક્ષપત્રિકા.

શ્રીમદ્ભાગવત

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ-રાસલીલા.

તંત્રી અને પ્રકાશક:—રામશંકર મેનજી ભટ્ટ, ટે. મોક્ષમંદિર-અમદાવાદ.

પુસ્તક ૧૧ સું.]

ચૈત્ર માસ ૧૯૮૬.

[અંક ૩ બે

નવસારી-શાંતાકુઝ. “સીધુ રાગ સોહામણો, થર મન હરખ ન માય;

શિરપડે ધડ લડે, તેનાં વધામણાં વૈકુંઠ જાય.”

અમારે અને તમારે કામકાજનાં તો ઠગલા. પ્રભુ બે સૈંકા જીવવા દે; તો પણ પુરં ન થાય, એટલું કામ; છતાં ધણાં આમંત્રણ આવતાં, હરિજનનાં દર્શને અમે અહીંથી નીકળ્યા; અને નવસારી શાંતાકુઝ અને તેની આસપાસના ગામેનાં ધણાં જગ્યાઓ અમને મળ્યાં. જેમ કંકુ કેસરની કોટડીમાં આવળ કરનારના હાથ પગ અનાયાસે રંગાય-રાતા થાય; તેમ હરિજનોના સંમાગમમાં અનાયાસે ભગવદ્ ભાવ ઉભરાય. જીવભાવ ઘટીને બ્રહ્મભાવ વધે. ચિંતામણી વેસ્થા પણ ખૂસ પાડીને બોલી હતી કે—“સંતો તણા સહવાસમાં ગુણ કૃષ્ણના ગાવા દીયો.” જ્યાં જ્યાં ગયા, ત્યાં સવારમાં ૮ થી ૯ સાધન પંચક વિગેરે વેદાંતના વિષયો, અને રાત્રે ૮ થી ૯-૩૦ અગર દસ સુધી તુલસીકૃત રામાયણના રંગ સાથે ભજન કર્તાન. રોતીતી અને પીપરીયાં મળ્યાં—હરખ અને વળી હરિજન મળ્યાં.

તા. ૬—૩-૩૦ ના રોજ સવારમાં નવસારી પહોંચ્યા. વૈષ્ણવ જલપતસમ પ્રેમાનંદને ત્યાં મુકામ કર્યો. તેમનું કુટુંબ સુશીલ અને સંસ્કારી છે. તેમનો સહકુટુંબ પ્રેમ વીસરાય તેવો નથી. નવનીતભાઈ પણ જુલાય તેવા નથી. તા. ૯-૩-૩૦ ના રોજ બીલીમોરા અને ગણદેવી જઈ આવ્યા. બીલીમોરામાં રાષ્ટ્રસ મીલવાળા શેઠ મંચ્છારામ લક્ષ્મીદાસ સોનવાડીવાળાને ત્યાં મુકામ કર્યો. સંસ્કૃત પાઠશાળામાં મંત્રી ડાહ્યાભાઈ મંચ્છારામને મળ્યા. ગણદેવીમાં મહારાણીશંકર શર્માનો બાલિકાશ્રમ જોયો. તા. ૧૦-૩-૩૦ સોમવારે દેસાઈ મકનજી શંકરજીનો આગ્રહ થતાં, બપોરના અધ્યામે (વેડછા સ્ટેશન થઇને) મુકામ કર્યો. ટેકરી ઉપર રામજી મંદિરમાં ૩ થી ૪-૩૦ ભગવદ્ રંગ ઉજાળ્યો. ખૂબ ધણીજ પ્રેમી. તા. ૧૬-૩-૩૦ ના રોજ નવસારીમાં સવારમાં ૧૦-૩૦ થી ૧૨ વડોદરા રાખ્યોના અમીર દેસાઈ સોરાળજી મનચેરજીને મળ્યા. તેઓ ધણાજ વિદ્યાવિદ્યાસી છે. તેમનો પુસ્તક ભંડાર ખાસ જોવા જેવો છે. તેમનો વિનય વિસરાય એવો નથી. તેજ દિવસે સાંજે ખરસેદ વાડીમાં, થીઓસોશીયલ સોસાયટીના મંડળ પાસે—‘ઈશ્વર કેવી ભક્તિથી રીજે?’ તે સંબંધી વાતો કરીને ‘તમે ક્યાં છો?’ એ નામનું પુસ્તક ફરકને વહેંચ્યું. આ મંડળમાં

પારસીઓની શ્રેષ્ઠા ધણી છે. તેજ દિવસે રાત્રે અધ્યામાના પરમ ભગવદીય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગણપતરામનાં દર્શન થયાં. તેઓશ્રી અધ્યામેથી નવસારી ખાસ મળવા પધાર્યા હતા. શાસ્ત્રીમણિશંકરનું કુટુંબ વિદ્યામાં અને ભગવદ્ભાવમાં પ્રશંસાપાત્ર છે. કલિયુગમાં ગોવિંદ ડમાકમાં રહી શકતા નથી; પણ ગાલામાં-સાદા ગૃહસ્થાશ્રમમાં-રહે છે, તેની તેઓશ્રી ખાત્રી પૂરે છે. નવસારીમાં તળાવ કાંઠે સત્યનારાયણના મંદિરમાં વ્યાખ્યાનની ગોઠવણ કરી હતી. વહાલાં હરિજનોએ અમને હરિરસમાં રોળ્યા. ત્યાં એક સત્સંગ મંડળ સ્થાપ્યું છે. ઉત્સાહથી અને ખંતથી લાગ્યા રહે, તો ભગવદ્ભાવ વધે એવું છે.

શાંતાકુંઝ—તા. ૧૭-૩-૩૦ બપોરે બે વાગે શાંતાકુંઝ પહોંચ્યા. રા. રા. ડાહ્યાભાઈ એન. દેસાઈ અને ઝવેરી ઝવેરચંદ જાદવજી અંધેરી સુધી સામે આવ્યા હતા. મળતાંની સાથે ડાહ્યાભાઈ રડી પડ્યા. પૂર્વની પીછાણ ઉખલી; જીનાં સગપણ તાજાં થયાં. મોક્ષ-પત્રિકામાંથી કાંઈક લીધું છે-પત્રિકા વાંચીને કાંઈક ખાટયા છે, એવી ખાત્રી થઈ. હૃદય ઉભરાય, ત્યારેજ આંખે જળ ભરાય. [પત્રિકા વાંચીને આવા બે પાંચ રત્ન પાડે, તો પત્રિકા લખવાનો પ્રયત્ન સફળ માનું. જે કાંઈ જાણવા જેવું હોય-કરવા જેવું હોય-તે કહી દેવું; તે અમારું કામ છે; પણ તે સાંભળીને અગર પત્રિકામાં વાંચીને, આત્મતત્ત્વ ખીલવવું, તે આપનું પોતાનું કામ છે. યાદ રાખજ કે-‘જેમ પાઘડીનો વળ છેડે આવે; તેમ આ પ્રમાદ તમને અંતકાળ વખતે નડશે. આ પ્રમાદ તમને રાજ પ્રુશીથી મરવા નહીં દે.’] ડાહ્યાભાઈનાં બાળપણ પણ સુશીલ અને ભગવદીય છે. સવારે અને રાત્રે, તેમને ઘેર, નિમમસર સત્સંગ થતો હતો. સવાર કરતાં રાત્રીએ વિશેષ લોકો લાભ લેતાં હતાં. શાંતાકુંઝ સુધારામાં આગળ વધેલું ગણાય છે; તો પણ નવીન યુગનાં ધણાં સ્ત્રી પુરુષો, પ્રેમથી તાળી પાડીને પ્રભુને રીજવતાં હતાં. તા. ૨૧-૩-૩૦ ના રોજ બપોર પછી, મુંબઈકાટમાં હોળી ચકલા પાસે, સોની ઝવેરચંદ જાદવજીના આગ્રહથી તેમને ઘેર ગયા. ત્યાં ધણાં હરિજનો મળ્યાં. પરમ ભગવદીય રોહાવાળા વીક્રલદાસ લાલદાસ ત્યાં હાજર હતા. તેઓએ પ્રથમ તો લૌકિક નિયમ મુજબ પ્રણામ કર્યા; પણ પછી તુરત કાંઈક ઉભરાયું. ઉભરાતાં ભેટી પડ્યા. ગદ્ગદ કંઠે વિપ્રુટા પડ્યા. જીની ઓળખાણ તાજ થઈ હોય, એમ જણાયું. ત્યાં બે ત્રણ ભજન ગવરાવીને રંગ ઉડાડ્યો. પછી ‘ગીતા કેને ફાયદો કરે?’ [ગીતા અ. ૧ પાનુ ૪] તે સંબંધી ખુલાસા કર્યા. બીજે દિવસે બપોર પછી વિલેપારલેના સત્સંગ મંડળમાં હાજરી આપી; ત્યાં પણ ઉપલા વિષયની ચર્ચા કરીને, બે ત્રણ ભજન ગવરાવતાં હરિરસ છલકાયો. મને એવો જમાનો બગડી ગયો છે; તો પણ હજી હરિજનો છે. ફૂંક મારીને રાખ ઉડાવી નાંખો, તો હજી અગ્નિ છે-શ્રીહરિને ભજવાની ધગશ હજી છે. અરણીના લાકડાં બાર વરસ સુધી પાસે પાસે પડ્યાં રહે; પણ અગ્નિ પ્રગટે નહીં; અને જો તે લાકડાંને ધસવા માંડે; તો થોડીવારમાં તણુખા ખરે; તેમ ભગવદીયજનો સંસારી જેવા જણાય; પણ સાથે મળીને હરિ ભજે; તો ભગવદ્ભાવ જન્મકારા મારે. એટલે-હૃદય ઉભરાય, હાથ તાળી પાડે, નાદાનું સંધાન થાય, અને પરિણામે ઘડી બે ઘડી જગત્ વિસરી જવામ. આ સિવાય મુંબઈ, અંધેરી, મકાડ, માટુંગા, ઘાટકોપર મહુંદ, નાસીક વિગેરે સ્થળના હરિજનો પણ શાંતાકુંઝ આવ્યાં હતાં. દેસાઈ ડાહ્યાભાઈનું ઘર દિવસે દેવ મંદિર બન્યું, અને રાત્રે સત્સંગ વખતે વંદાવન બન્યું. “અમે રાજનગરથી આવીયા, રૂડાં હરિજન દર્શનકાજ” એ અમારી મુરાદ કેટલેક અંશે સંપૂર્ણ થઈ. તા. ૨૬-૩-૩૦ ના રોજ રાત્રે અમદાવાદ હાજર થયા.

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

અધ્યાય ૩૨ મો ચાલુ.

[ગયા અંકના ૧૨૨૦ માં પાનાથી ચાલુ].

વૃક્ષો ચ માતાપિતરૌ, સાધ્વી ભાર્યા શિશુઃ સુતઃ ।

અપ્યનર્થશતં કૃત્વા, ભર્તૃવ્યા મનુરબ્રવીત્ ॥

મનુ કહે છે કે—‘વૃક્ષ માતાપિતા, સાધ્વી સ્ત્રી, અને બાળક પુત્ર અનર્થ કરે, તો પણ તેમનું પાલન પોષણ કરવું, એ પુરૂષની ફરજ છે.’ ફરજથી આગળ વધીને જોઇએ, તો જણાય છે કે—બાળકો પ્રત્યેના પ્રેમના ઉદાહરણમાં, જીવને બંધન કરનારો રાગ છે. આવો રાગ પશુપક્ષીઓને પણ છે. આવા રાગે જડભરતને પણ બંધન કર્યું હતું. કોઈ પણ પ્રકારની આસક્તિ રહિત પ્રીતિ થાય, તે વૈદિક પ્રીતિ. હજી આગળ વધીને જોઇએ તો જણાય છે કે—જીવનો ઈશ્વર સાથેનો સંબંધ માતાપિતાના સંબંધ કરતાં વધે છે.

પદ—‘જન્મ્યા પહેલાં જગના’ નાથે ઉપાય શોધ્યો શુદ્ધ જોને, હાડમાંસના હૈયા મધ્યે દૈવે સરળું દુધ જોને.’—‘માતાના ગર્ભમાંથી જીવ બહાર આવ્યો, તે પહેલાં માતાના સ્તન દુધથી ભરી રાખ્યાં.’

હવે ત્રીજા પ્રશ્નનો ખુલાસો કરે છે—

મજતોઽપિ ન વૈ કેચિદ્, મજન્ત્યમજતઃ કુતઃ ॥

આત્મારામા હ્રામકામા, અકૃતજ્ઞા ગુરુદ્રુહઃ ॥ ૧૯ ॥

અર્થ—હવે ત્રીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપું. જેઓ ભજનારાઓને પણ ભજતા નથી, ત્યારે નહિં ભજનારાઓને તો કયાંથીજ ભજે ! તેમના ચાર પ્રકાર છે. ૧ આત્મારામ [તેઓ સમાધિદ્વારા આત્મામાંજ આરામ લેનારા હોવાથી, બહિર્દૃષ્ટિ વગરના હોય છે.] ૨ પૂર્ણકામ [તેઓની સર્વ કામનાઓ સંપૂર્ણ હોવાથી, તેમને બાહ્ય પદાર્થોની સ્પૃહા રહેતી નથી.] ૩ અકૃતજ્ઞ [બીજાએ કરેલા ઉપકારને નહીં જાણનારા મૂઠ લોકો] ૪ ગુરુદ્રોહી [ગુરુ એટલે ઉપકાર કરનાર-વડીલ. ઉપકાર કરનારને ભજે નહીં એટલુંજ નહીં, પણ તેમનો દ્રોહ કરનારા, એટલે અત્યંત મહીન અંતઃકરણવાળા.] [૧૬].

૧૬ પદ્યછંદ—કેચિત્-કેટલાએક મજતઃ અપિ ન વૈ મજન્તિ-કેટલાએક ભજનારાઓને પણ ભજતા નથી. [તેમના ચાર પ્રકાર છે.] અમજતઃ કુતઃ-ત્યારે ન ભજનારાઓને તો કેમ ભજે ! આત્મારામાઃ-આત્મારામી પુરૂષો. આત્માકામાઃ-પૂર્ણ કામ. અકૃતજ્ઞાઃ-કરેલા ઉપકારને નહીં જાણનારા. ગુરુદ્રુહઃ-ઉપકાર કરનારનો મણુ દ્રોહ કરનારા.

૧૯ વિવેચન—

આત્મારામી—આત્મા કે જે સુખનો સાગર છે, તેમાંજ રમનારા—આરામ લેનારા— સમાધિસ્થ પુરૂષો, અગર જીવન્મુક્ત પુરૂષો.

આત્મકામી—નિરુદ્ધ,

આ બે ઉત્તમ પ્રકાર છે. તેઓ ભજનારાઓને અને નહીં ભજનારાઓને ભજતા નથી, તેમાં તેમનો કોઈ પણ પ્રકારનો માનસીક દોષ નથી.

ઉપકારને નહીં જાણનાર અને ગુરુદ્રોહી પુરૂષો અધમ છે; કારણ કે તેઓ તદ્દન સ્વર્થી છે.

માતાપિતા, વડીલબંધુ, સ્ત્રીને પતિ—અને પતિને સ્ત્રી, તથા ધંધામાં બેઠી દેનાર—આ ચાર લૌકિક ઉપકાર કરનારાઓમાં મૂખ્ય છે. તેમનો જેઓ દ્રોહ કરે છે, તેઓ અધમથી પણ અધમ છે. તેમના આગલા ઉપકારો યાદ રાખીને, એટલે તેમની જમા બાળુ યાદ રાખીને, તેમના ઋણમાંથી મુક્ત થવા પ્રયત્ન કર્યા કરવો. ધાર્મિક દૃષ્ટિથી તેઓ અધમ છે, એટલું જ નહીં; પણ લૌકિક દૃષ્ટિથી આ ભયંકર બેવકુશી છે. ગુણચોરાની આ બેવકુશીએ અરસપરસ અવિશ્વાસ ઉત્પન્ન કર્યો છે. રાખેંગારે પોતાના બાણેજ દેશળ અને વિશળને ઉછેરીને મોટા કર્યો. તેઓએજ દગો દધને રાખેંગારને મરાવ્યો. પરિણામ એ આવ્યું કે—સિદ્ધરાજે જ્ય પ્રાપ્ત કર્યો; પણ દેશળવિશળને વિશ્વાસઘાતી ગણીને કેદ કર્યા.

૪ ગુરુદ્રોહી—વડીલોનો દ્રોહ કરનાર. ગુરુનો અર્થ સહગુરુ પણ થઈ શકે. સહગુરુએ કરેલા ઉપકારનો બદલો, સોનાના કરોડો મેરૂ આપતાં પણ, વળે એવો નથી. કુમારિલ બટ્ટે ગુરુનો દ્રોહ કર્યો હતો, તેથી તેમણે પોતે ફેતરામાં બળી મરીને પોતાના દેહનો ત્યાગ કર્યો હતો. આ પાપમાંથી બચવા માટે, ન્યાં ત્યાં ગુરુ કરી લેશો નહીં. આજકાલ ગુરુઓનો શકુડો ફાટ્યો છે. ત્યાગી—બાવા—સાધુ અને સન્યાસીઓ પણ, વાસના મૂકીને વાસનામાં વીંટાયા છે. તેઓ પણ ગુરુ બનવા લલચાયા છે. બરાબર તપાસ કરીને ગુરુ કરજો, ‘પતિરેષ ગુરુર્મતી’ વિગેરે મનુના વચનોથી, સન્નારીઓને ‘પતિજ ગુરુ’ છે. તેથી સન્નારીઓને કદિ ગુરુના ફંદમાં ફસાવું નહીં, [વિશેષ ખુલાસા માટે ૮૫ના વૈશાકનો અંક જુઓ.] સહગુરુ શી વસ્તુ છે? તેનો ખુલાસો શ્રીશંકરાચાર્યે ‘વેદાંત કેસરી’ નામના ગ્રન્થમાં બહુ સારી રીતે કર્યો છે. તે કથા આપને વેદાંતના વધારા દ્વારા મળશે.

૬૭ પ્રશ્નનો ઉત્તર ચાલે છે—

ઉપજાતિ

નાહં તુ સર્વયો મજતોઽપિ જંતૂન્, મજામ્યમીષામનુવૃત્તિવૃત્તયે ॥

યથાઽધનો લબ્ધધને વિનષ્ટે, તચ્ચિન્તયાઽન્યભિમૃતો ન વેદ ॥૨૦॥

૨૦ પદ્યછંદ—દ્વિ સ્તુત્યઃ—હે સખિઓ! અહં તુ—હું તો મજતઃ જંતૂન્ અપિ ન મજામિ—ભજનારા લોકોને પણ ભજતો નથી—દૃષ્ટિગોચર થતો નથી. અમીષાં—આ લોકોનું અનુવૃત્તેઃ વૃત્તિઃ તસ્યૈ—નિરંતર ધ્યાન મારામાં રહે એવા હેતુથી. યથા નિર્ધનઃ—જેમ નિર્ધન માણસ. લબ્ધધને વિનષ્ટે—પ્રાપ્ત થએલા ધનનો નાશ થતાં. તત્—તસ્ય ચિન્તયા—તેની ચિંતાથી નિમ્મતઃ—વ્યાપ્ત થઈ ગએલો હોવાથી. અન્યત્ ન વેદ—બીજા તરસ આદિ બીજાં સુખનું તેને બાન રહેતું નથી.

एवं गच्छेत्तिलोकेवेद-स्वानां हि वो मय्यनुवृत्तयेऽवलाः ॥

મયા પરોક્ષં ભજતા તિરોહિતં, માઽસૂચિતું માઽર્હય તત્પ્રિયં પ્રિયાઃ ॥૨૧॥

અર્થ—હે સખિઓ ! ભજનારાઓને પણ હું ભજતો નથી; એટલે હું તેમની દૃષ્ટિગોચર થતો નથી. તેમ કરવાથી તેઓનું ચિત્ત મારામાં રહે છે. જેમ પ્રાપ્ત થએલ ધન નાશ પામી જતાં, નિર્ધન ચિંતાથી એવો ઘેરાઈ જાય છે કે-તેને ભૂખ તરસતું પણ લાન રહેતું નથી. એટલે તેનું ધ્યાન નિરંતર ધનમાં જ રહે છે. તે પ્રમાણે તમે કે જેઓએ, યોગ્ય અયોગ્ય નહીં જેવાથી લોકોનો, ધર્મ અધર્મ નહીં જેવાથી વેદનો, અને સ્નેહ છોડી દેવાથી સંબંધીઓનો પણ, મારે માટે ત્યાગ કર્યો છે; તેઓનું ધ્યાન મારામાં જ નિરંતર રહે, એવા હેતુથી હું અંતર્ધ્યાન થઈ ગયો હતો. આવી રીતે અદૃશ્ય રહીને પણ તમારાં પ્રેમનાં વચ્ચેનાં હું સાંભળતો હતો. તેથી હે પ્રિય સ્ત્રિયો ! હું કે જેને એમ કરવું જ વ્હાલું લાગે છે, તેના ઉપર તમારે દોષનો આરોપ ન મૂકવો જોઈએ. [૨૦-૨૧].

૨૦-૨૧ વિવેચન—

શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે—‘ઉપર જણાવેલા તમામ પ્રકારથી મારે પ્રકાર જુદો છે. હું આત્મારામી અને આપ્તકામી છઉં; તોપણ મને ભકતો બહુજ વ્હાલા છે. મને ભકતો બહુજ વ્હાલા છે, તો પણ ‘હું’ તેમને ભજતો નથી. એટલે દૃષ્ટિગોચર થતો નથી; ‘કારણ કે જીવને અપ્રાપ્ત વસ્તુમાં વધારે મોહ હોય છે; અને પ્રાપ્ત વસ્તુમાં પૂર્વે થએલા મોહને જીવ ધીમે ધીમે તજ દે છે. સતી સ્ત્રીઓ પતિને નવીન નવીન પ્રેમથી સેવે છે, અને સામાન્ય સ્ત્રિયો સદા સાથે રહેવાથી પતિથી કંટાળે છે. સતી સ્ત્રી પતિને અંતરથી ચાહે છે; તોપણ પતિ પોતાને વિશેષ ચાહે, એવા લોભમાં, તે સ્ત્રી પતિને પોતાનું હૃદય ખોલીને ખતાવતી નથી. એટલે સતી સ્ત્રી પતિ પાસે મોંઘાઈ કરે છે. તે પ્રમાણે જ હું ભકતોને બહુજ ચાહું છઉં; તોપણ જેમ રસ લોભી ભ્રમરો કમળમાં લોટપોટ રહે છે; તેમ ભકતો મારામાં જ લોટપોટ થઈને રહે; એવા હેતુથી, હું ભકતો પાસે મોંઘા ચાહું છઉં. જેમ વેપારી ખખડાવીને નાણાં લે છે, તેમ હું ખખડાવીને-કસોટીએ ચડાવીને-ભકતોને મારે શરણે લઉં છઉં. જેવા તેવા ભકતોને રિદ્ધિ સિદ્ધ આપીને; વૈભવોમાં લલચાવીને, મઠ, મકાન, ગાદી, કીર્તિ અગર ધણા શિષ્યો આપીને, માફ સ્મરણ તેમને વિસરાવી દઉં છઉં. એટલે હું તેમનાથી વાચુટો પડી જાઉં’

૨૧ પદ્મછેદ—एवं-એવી રીતે, मय्यर्ह उज्झिताः [તજ્યાં છે] लोकेवेदस्वाः (સ્વજનો, યામિઃ તાઃ તાલાં इति च-તમેએ યોગ્ય અયોગ્ય નહીં જેવાથી લોકોના ધર્મ અધર્મ નહીં જેવાથી વેદનો, અને સ્નેહ છોડી દેવાથી સંબંધીઓનો પણ મારે માટે ત્યાગ કર્યો છે, તેઓનું હૈ અવલાઃ-હે સ્ત્રિયો ! मयि अनुवृत्तये-મારામાં ધ્યાન રહે એવા હેતુથી. परोक्ष-પરોક્ષ રીતે-તમે મને દેખી ન શકો એવી રીતે भजता मया-હું કે જે તમારાથી ભજનઉં છઉં તેનાથી-હું કે જે તમારે વાર્તાલાપ સાંભળતો હતો; તેનાથી. तिरोहित-અંતર્ધ્યાન થવાયું. તેથી तत् प्रियं मा-મા-હું કે જેને તે વ્હાલું છે, તેના ઉપર. असूचितु-દોષ કાઢવો તે પ્રિયા-હે પ્રિય સ્ત્રિયો ! मा अर्हय-તમને ધટતું નથી.

છઉં. જીવ જ્યારે કેાઈપણ લાલચમાં લપટાય નહીં, અને મારે માટે જામરી જામના ઉભી કરે; ત્યારેજ હું ત્યાં પ્રગટ થાઉં છઉં. કાંચી રોટલી જેમ રૂડા પુરૂષ જમતો નથી; તેમ અપકવ પ્રેમનું પાન હું કદિ કરતો નથી. પ્રથમ હું તમને મળ્યો, ત્યારે તમારા અપકવ પ્રેમને, એટલે અભિમાનથી દોષીત થએલા તમારા પ્રેમને, વિરહાગ્નિથી પકવવા માટે, હું અંતર્યામન થયો હતો. હું અંતર્યામન થઇને તમારી પાસેજ હતો ‘પરોક્ષ મયા મજ્જતા’—હું તમનેજ ભજતો હતો; તોપણ પ્રેમની પકવતાની રાહ જોતો હતો.”

શ્રીકૃષ્ણના આ ખુલાસામાંથી આપણે જાણવા જેવું ઘણું છે. જ્યાં પ્રયત્ન કરીને આગળ વધવા જેવું છે, ત્યાં આપણે સંતોષનું ડોળ કરીને આગળ વધતા નથી; અને જ્યાં પ્રયત્ન અટકાવીને, પાછા વળવું ઘટે છે; ત્યાં પ્રયત્ન કરીને આપણે આગળ વધીએ છઇએ. યાદ રાખવું કે-ભગવાન સહેજ પ્રયત્નથી હાથ થાય એવા નથી.

શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ કહે છે કે—“ ઇશ્વરનાં દર્શન કરવા કેને તાલાવેલી થાય છે ? ભોગની અપ્રાપ્તિમાં મનુષ્યો વારંવાર રડી પડે છે. પુત્રાદિની વ્યાધિઓમાં મનુષ્યો ગળ-ગળાં અને છે; પણ ‘હાય ! હજી ઇશ્વરનાં દર્શન થયાં નથી’ એમ કહીને આંખમાં આંસુ લાવનારા ક્યાં છે ? દર્શનને માટે જેઓ આંખમાં આંસુ લાવી શકે, તેઓજ શ્રીહરિનાં દર્શન કરી શકે.”

હવે કહે છે કે હું તમારો ઋણી છઉં—

ન પારયેઽહં નિરવચસંયુજાં, સ્વસાધુકૃત્યં વિબુધાયુષાપિ વઃ ॥

યા માઽમજનદુર્જરગે શંખલાઃ, સંવૃશ્ય તદ્વઃ પ્રતિયાતુ સાધુના ॥ ૨૨ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे पृथर्वे द्वाविंशोऽध्यायः ॥૩૨॥

અર્થ—આ વાતને પડી મેલીને, હું હવે તમને સ્પષ્ટ ખુલાસો કરું. તમે કે જેઓ મારી સાથે નિર્દોષ રીતે જોડાએલી છો, તેઓનો બદલો વાળવા હું ઘણા કાળથી અસમર્થ છઉં. તાત્પર્ય—હું તમારો ઋણી છઉં. કાપી કપાય નહીં એવી ધરરૂપી બેડીઓ બહુ સારી રીતે કાપી નાંખીને, તમોએ માંડે સેવન કર્યું છે. હવે તો આ ઋણ તમારી સુશીલતાથી, મારા ઉપરથી ઉતરવું જોઈએ. એટલે—તમારે તમારી ખાનદાનીથીજ મને આ ઋણથી મૂક્ત કરવો જોઈએ. (૨૨)

૨૨ વિવેચન—

શ્રીકૃષ્ણે સૂચયું કે—“ થોડા જળની તુલના, ઝાંઝવાંનું ઘણું જળ કરી શકતું નથી;

૨૨ પદ્યછેદ—નિરવચા-(નિર્દોષ.) સંયુક્ (સંયોગ) યાસાં તાસાં इति वः-તમે કે જેઓ મારી સાથે નિર્દોષ રીતે જોડાએલી છો તેના. સ્વસ્ય સાધુકૃત્યં-તેનો બદલો વાળવા માટે વિબુધાનાં આયુઃ તેન વિબુધાયુષા-ઘણાલાંબા કાળથી અપિ-પણ અહં ન પારયે-શક્તિમાન નથી. દુર્જરાઃ ગેહશંખલાઃ તાઃ સંવૃશ્ય-ન કાપી શકાય એવી ધરરૂપી બેડીને અત્યંત છેદીને યાઃ-જે તમે. મા-માં અમજન-માંડે સેવન કર્યું. તત્-તે કરેલા ઉપકારનું ઋણ. વઃ સાધુના-તમારી સુશીલતાથીજ. પ્રતિયાતુ-મારા ઉપરથી ઉતરવું જોઈએ.

તેમ તમારા નિર્મળ પ્રેમ પાસે, મારો કળાયુક્ત પ્રેમ હિસાબમાં નથી. એટલે તમારું ભજન નિષ્કપટ છે, અને માફ ભજન સંકપટ છે. તેથી હું તમારો ઋણી છઉં.”

નરસીંહ મહેતાને હાર આપ્યા પછી, પ્રભુ બોલ્યા હતા કે—

રાગ પ્રભાતિયું.

પ્રાણુથકી મને વૈષ્ણવ જ્ઞાલા, હરનિશ તેમને ગાઉરે.
તપ તીરથ વૈકુંઠપદ મૂકી, મારા ભક્ત બોલાવે ત્યાં જાઉંરે—પ્રાણુ.
અંબરીષરાજ મને અતિ ધણો વહાલો, દુર્વાસા માન ભંગ કીધુરે;
મે માફ અભિમાન તજીને, ચક્રદર્શન વાળી લીધુરે—પ્રાણુ.
ગજને માટે ગરૂડચડી પળિયો, હરિજનની શુદ્ધ લેવારે;
ઉંચ ને નીચ હું તો કંઈ નવ જાણું, મને ભજે તે મુજ જેવારે—પ્રાણુ.
લક્ષ્મીજી અર્ધાગના મારી, પણ મારા સંતની દાસીરે;
અડસક તીરથ મારા સંતને ચરણે, કાટિ ગંગા કાટિ કાશીરે—પ્રાણુ.
સંત ચાલે ત્યાં હું આગળ ચાલું, ને સંત સુવે તો હું જાગરે;
મારા સંતની નિંદા કરે તેની, જીભ સઘળ પેકાપુરે—પ્રાણુ.
મારારે આંધ્યા વૈષ્ણવ છાડે, વૈષ્ણવે આંધ્યા મેં નવ છૂટેરે;
કદિ કોઇ વૈષ્ણવ મને આંધે તો, તે અંધન મેં નવ તૂટેરે—પ્રાણુ.
બેસી ગાય ત્યાં હું ઉભો ઉભો સાંભળું, ઉભા ગાય ત્યાં હું નાચુરે;
હું તો વૈષ્ણવથી ક્ષણ નહીં અળગો, ભણે નરસૈયો એ સાચુરે—પ્રાણુ.

જેમ ગોપિકાઓએ પ્રેમમાં શ્રીકૃષ્ણને હરાવ્યા; તેમ અંગદે પ્રેમમાં શ્રીરામને હરાવ્યા. (જુઓ મોક્ષવાણી પાનું ૧૦૯ A) રાવણને જીતીને પ્રભુ પોતાના કેટલાએક સખા સાથે અવોધ્યામાં પધાર્યા. અયોધ્યાની શાલા અને શ્રીરામનો પ્રેમ જોઈને, સખાઓ ધરબારનાં મુખ વિસરી ગયા. શ્રીરામે તેમને સમજાવીને પોતાને ઘેર જવા વિદાય આપી. વિદાય આપતી વખતે અંગદે પ્રભુની પાસેજ રહેવા, વિનંતી કરી.

ચોપાઈ—સુત સર્વજ્ઞ કૃપા મુખ સિંધો, દીનદયાકર આરતબંધો;
મરતીવાર નાથ ! મોહી વાલી, ગયો તુલ્હારે કાછે ધાલી.
અશરણુ શરણુ ગિરદ સંભારી, મોહિ જનિ તજહું ભક્ત ભયહારી;
મેરે પ્રભુ ! તુમ ગુરૂ પિતુ માતા, જાઉં કહાં તજ પદ જલ જતા ?
તુમહિ વિચાર કરહું નરનાહા, પ્રભુ તજ ભવન કાજ મમ કાહા ?
બાલક અશુધ જન બલ હીના, રાખહું શરણુ જની જન દીના.
નીચ ટહેલ ગૃહકી સખ કરિહો, પદપંકજ વિલોકી ભવ તરિહો;
અસ કહિ ચરણુ પરે પ્રભુપાંહિ, અખ જનિ નાથ કહહું ગૃહ જહી.

દોહરો—અંગદ બચન વિનિત સુન, રઘુપતિ કરણાસિવ

પ્રભુ ઉદાય ઉર લાયઉ, સજળ નયન રાજવ. સીયાવર૦

અંગદની વિનંતી પ્રભુ સ્વિકારી થક્યા નહીં. અંગદ જીવ્યો અને રામ હાર્યા. તેથી કાગલુશંડીએ ગરડજીને કહ્યું કે—

દોહરો—કુલીશહુ ચાહિ કહોર અતિ, કોમલ કુસુમહુ ચાહિ;

ચિત્ત ખગેશ અસ રામકર, સમુજિ પરે કહુ કાહુ ? સીયાવર૦

કજીયામાં હરાવનાર ઘણા મળે; પણ પ્રેમમાં હરાવનારા વિરલા મળે. પતિપત્નિ એકજ અંગ છે; અરસપરસ પ્રેમના સાગર છે; તે પણ ઘણે ઠેકાણે એકબીજાને કજીયાથી હરાવે, પણ પ્રેમથી હરાવી શકે નહીં. કેટલીએક ગાંડી ખેંદેનો, ગોપિકાઓ બનીને, બાવાજીને અગર ગુરૂને પ્રેમમાં હરાવે; પણ આ તેમની ગેરસમજ છે. ખેંદેનોને કહીએ કે—તમે કૃષ્ણમાં પ્રેમ કરો, તેતો ફીક; પણ કૃષ્ણ બનીને ખેંદલા—બાવા, સાધુ અગર ગુરૂઓમાં પ્રેમ કરવા દોડશો, તો ફસાર્થ જશો. ધાર્મિક ચેતનવ્યક્તિઓ તરફ, હરી હરીને ડગલાં ભરશો, તોજ શ્રીકૃષ્ણ તમારો અંગિકાર કરશે. મોક્ષમંદિરમાં આવનારી અને મોક્ષપત્રિકા વાંચનારી ખેંદેનોને, ન્યારે અમે ધર્મને ખેંદાને, ન્યાં ત્યાં રજળતી દેખીએ છંદ્રએ; ત્યારે અમને તેમના ઉપર બહુ દયા આવે છે. પત્થર ઉપર કથામૃત ઢોળાઈ ગયું, તે માટે અમને લાગી આવે છે.

ધતિશ્રીમન્ મહાપુરાણ ભાગવતના દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધનો ૩૨ મો અ. સમાપ્ત. બોલીયો હરિ. શ્રીરામચંદ્ર દેવકી જય. હર હર મહાદેવ હર. ન્યાં ન્યાં આ કથા વાંચો, ત્યાં આસપાસ ખેંદલાં હરિજનોને અમારા ઘણાજ હેતથી જયશ્રીકૃષ્ણ કહેશોજ.

નવસારી,
૧૯૮૬ કાગણુ શુદ્ધી ૧૧

}

લી. રામશંકર મોનજી ભટ્ટ.

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ.

અધ્યાય ૩૩ મો.

વિષય—આ અધ્યાયમાં રાસમંડળની કથા, તથા જળમાં અને સ્થળમાં શ્રીકૃષ્ણે ગોપીકાઓ સાથે જે જે ક્રીડાઓ કરી, તેનું વર્ણન આવશે.

શ્રીકૃષ્ણના વિયોગથી ગોપીકાઓને જે દુઃખ થયું હતું; તે દુઃખનું નિવારણ કરવા, ગોપિકાઓએ ગયા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણને ઘણા પ્રશ્નો કર્યા હતા. તે પ્રશ્નોના ઉત્તર સાંભળીને ગોપિકાઓને શો લાભ થયો, તે શ્રીશુકદેવજી આ અધ્યાયના પ્રથમ શ્લોકમાં કહે છે—

શ્રીશુક ઉવાચ ॥

इत्थं भगवतो गोप्यः, श्रुत्वा वाचः सुपेशलाः ॥

जहुर्विरहजं तापं, तदंगोपचिताशेषः ॥१॥

૧ પદ્યછેદ—તત્ [તદા] દે અંગ ! તે વખતે હે રાજન્ ! [તદંગ નો બીજી રીતે પણ અર્થ થાય છે—તસ્ય અંગેન (કૃષ્ણના અંગથી) ઉપચિતાઃ (પ્રાપ્ત થયા છે—સિદ્ધ થયા છે) આશિષઃ (મનોરથો) યાસાં તાઃ એવી ગોપીઓ]. इत्थं भगवतः सुपेशलाः (સુકોમળ) वाचः श्रुत्वा—શ્રીકૃષ્ણની ઉપર પ્રમાણે કોમળ વાણી સાંભળીને ઉપચિતાઃ આશિષઃ યાસાં તાઃ इति गोप्यः—જેમના મનોરથો સિદ્ધ થયા છે એવી ગોપિકાઓઓએ વિરહજં તાપં જહુઃ—વિરહથી ઉત્પન્ન થયેલા તાપને તજ દીધો.

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણેવળ કહે છે કે—હે પરીક્ષિત રામ ! એ પ્રમાણે ભગ-
વાનનાં અત્યંત કોમળ વચનો સાંભળીને, જેમના મનોરથ પૂર્ણ થયા હતા,
એવી ગોપીઓનો વિરહથી ઉત્પન્ન થએલો તાપ શમી ગયો. [૧]

૧ વિવેચન—

સ્ત્રી અગર પુરુષ, પોતાની ચપળ અને કોમળ વાણીથી, સામાનું અરધું દુઃખ હરિ
શે છે. કોમળ વાણીવાળો વૈદ્ય, મળતાંની સાથે, દરદીને ધણો દિવાસો આપી શકે છે; ધંધાંથી
થાકીને આવેલા પતિ, સ્ત્રીનાં મધુરાં વચનો સાંભળીને, નવીન ઉત્સાહથી ઉભરાય છે.
વિયોગથી ધવાએલી સ્ત્રી, પતિના મીઠાં મધુરાં વચનો સાંભળીને ફૂલી જાય છે; પાંખ વિનાનાં
ખચ્યાં માને દેખીને મલકાય છે; ખીસે ખાંધેલું વાછડું, સાંજે ગાયને આવેલી દેખીને હર-
ખાય છે; ત્યારે આ તો શ્રીહરિનાં મધુરાં વચનો. સ્વપ્નથી જાગ્રત થએલા મનુષ્યને સ્વપ્નનું
દુઃખ રહે નહીં; તેમ શ્રીકૃષ્ણ મળતાં ગોપિકાઓનું વિયોગદુઃખ નાશ પામ્યું.

તદંગોપચિતાશિષઃ—શ્રીકૃષ્ણના અંગના સ્પર્શથીજ જેમના મનોરથો સિદ્ધ થયા
હતા તે ગોપિકાઓ. આ શબ્દ શ્રીકૃષ્ણના અંગની કોમળતા સૂચવે છે. સુંદર સ્ત્રીનાં દર્શન
અને સ્પર્શ, મુતીઓને પણ ચળાવે છે; ત્યારે આ તો સુંદરતા અને મૃદુતાનો સાગર.

હવે ગોપિકાઓ રાસની શરૂઆત કરે છે—

તત્રારમ્ભત્ત ગોવિન્દો, રાસક્રીડામનુવ્રતૈઃ ॥

સ્ત્રીરત્નૈરન્વિતઃ પ્રીતૈરન્યોન્યાબદ્ધવાહુભિઃ ॥ ૨ ॥

અર્થ—પછી ત્યાં શ્રીકૃષ્ણે પોતાને અનુસરનારી, રાજી થએલી અને પર-
સ્પરના હાથની સાથે હાથ ગુંથી લઇને—મેળવી લઇને—ઉભેલી, એ ઉત્તમ પ્રભા-
ગનાઓની સાથે, રાસક્રીડા રમવાનો આરંભ કર્યો. (૨)

૨ વિવેચન—

રાસની શરૂઆત કેવી રીતે કરે છે ?—

રાસેશ્વરીને પ્રાર્થના.

(હાળ—મા ! સુંદર ગિરિથી ઉતર્યા ખીરવાળી મા !)

ગરબો.

આ શરદ્ પુનમ સોહામણી ! રાસેશ્વરી મા !

શે ચંદ્રતણો ચમકાર ! રાસ રમાડો મા.

તમે સ્વર્ગ સદનથી ઉતર્યા—રાસેશ્વરી મા !

આવ્યા રમવા વૃંદાવન—રાસ રમાડો મા.

૨ પદ્યછંદ—તત્ર-પછી ત્યાં. અનુવ્રતૈઃ—પોતાને અનુસરનારી. પ્રીતૈઃ—પ્રીતિવાળી.
અન્યોન્યં આબદ્ધાઃ વાહુભઃ વૈઃ તાત્તિ તેઃ સ્ત્રીરત્નૈઃ—પરસ્પરના હાથ સાથે ગુંથીલઇને
ઉભેલી ઉત્તમ સ્ત્રીઓથી. અન્વિતઃ—વિંટાએલા. ગોવિન્દઃ—કૃષ્ણ. રાસક્રીડામ્ આરમ્ભત્ત-
રાસક્રીડા શરૂ કરી.

અમો અમૃત તરસ્યા હંસલા—રાસેશ્વરી મા !
 તમે અમૃતરસની ખાણુ—રાસ રમાડો મા !,
 તમ આંખડલીએ અમી ઝરે—રાસેશ્વરી મા !
 હો અમૃતકેરા દાન—રાસ રમાડો મા !
 તમ પગલે પગલે ધ્રુવડાં—રાસેશ્વરી મા !
 ફૂલડે ફૂલડે હરિ નામ—રાસ રમાડો મા !
 મહામાયાકેરી બંસરી—રાસેશ્વરી મા !
 તે ખેંચે રસશરને સુખધામ—રાસ રમાડો મા !

[વેદ]

૫૬.

સખિ ! આજનો દહાવો લીચએરે—કાલ કાણે દીડી છે ?
 ધ્રુલની ગાદી ને કુવના તકીયા, ધ્રુવના બીજાનાં બીજાવીએરે—કાલ
 સોનાનાં સોગઠાં ને રેશમની ચોપાટ, હીરલાના પાસા ઢળાવીએરે—કાલ
 સોનાનું પારણું ને રેશમની દોરી, હરખે મારા લાલને ઝુજાવીએરે—કાલ
 વાણીના મેહુલા ને આનંદની એલી, સુખને સરવડે ભીખવીએરે—કાલ
 વલ્લભના સ્વામી પ્રભુ રસીક શિશિભણી, વાળી વાળી સુખડાં નિહાળીએરે—કાલ
 રાધિકા ગોપિકાઓને નોતરે છે.

અંતઃખ્યોતિનો ગરબો.

મહારા અંતરમાં જ્યોતિ એક જગી, સુહાગી કોઈ રસ્મિ હ્યો—રસ્મિ હ્યો. [૨]
 જેની દીપ્તિ માયા દૂર ભાગી, સુહાગી કોઈ રસ્મિ હ્યો—રસ્મિ હ્યો—મારાં

રસ્મિ એ અલૌકિક, ઇવનને ઉજળતી;
 અંતરના તિમિરને, તે સહજમાં—ટાળતી;

પૂર્ણપણે ત્હેમાં અનુરાગી, મહાભાગી—કોઈ રસ્મિ હ્યો—રસ્મિ હ્યો—મારાં

જે કાંઈ જેવું છે, તેવું બતાવતી;
 પ્રાંતિને ટાળીને સ્વરૂપ જણાવતી;

અન્ય સર્વ આસક્તિ ત્યાગી—વિરાગી—કોઈ રસ્મિ હ્યો. રસ્મિ હ્યો—મારાં

પૂર્ણ અભિમુખતા, એ રસ્મિને ઝીલાવે;
 તન્મય થાતાં હૃદય, જ્યોતિને જગાવે;

સિદ્ધિ સધાવે મ્હોં માગી, બડભાગી કોઈ—રસ્મિ હ્યો. રસ્મિ હ્યો—મારાં

[શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્ય.]

રાગ—સરોવર પાણીડાં ગછતી સાહેલડી.

હૈયાના હોજ આ હેલે ચઢ્યાં હો, રેલે બ્રહ્માંડ રસ ધારા—રે લોલ.
 ઝીલો—ઝીલાવો મનમહેલે રસિકડાં, નીતરે સંદેશ કાંઈ ન્યારા—રે લોલ. હૈયાનાં

x

x

x

x

x

ચંદાની દૂર દૂર ચળકે કીકી ભ્યાં, ઉછળે મહેરામણુ ખારારે લોલ.
ઓવા સકેત, ઉર ધારો રસિકડાં, ઉડા છે આત્મના ઉધારારે લોલ.

x x x x x
હૈયાના હોજ આ હેલે ચઢ્યા હો, રેલે છે આત્મના ઓવારારે લોલ.
આવો આવો રસ આંગણુ રસિકડાં, ઝીલજો સંદેશ કાંઠ ન્યારારે લોલ.

ખબરદાર.

રાસ—‘શાસ્ત્રોમાં વળી રાસ શું?’ ‘કલ્યાણની વાતોમાં વ્યભિચાર જેવું આ શું?’ એમ અનેક તર્ક વિકર્ક કરીને, ડાહ્યાં ડાહ્યાં સ્ત્રી પુરુષો પણ, ‘રાસ’ શબ્દ સાંભળીને અનેક જમાનાઓથી બડકે છે. દોરડી દેખીને બડક્યા, પણ દીવો આવતાં ખાત્રી થઇ કે-તે સાપ નથી. માણસે વૃક્ષનું કુંકું દેખીને ‘તે ચોર છે, એમ જણાતાં ડર લાગ્યો; પણ સૂર્યોદય થતાં ખાત્રી થઇ-કે તે ચોર નથી. તેમ સત્યશોધક સ્ત્રી પુરુષોને કહીએ કે-તમને તર્કવિકર્ક થાય, તો તેની ના નથી; પણ તે શમાવા પ્રયત્ન કરજો. ઉતાવળા થઇને અભિપ્રાય આંધશો નહીં. શ્રીકૃષ્ણ અને ગોપિકાઓનો વિશેષ પડતો અગર વાંધો પડતો સંબંધ, આ રક્ધના રર મા અધ્યાયથી [એટલે ૭૭૧ મા પાનાથી સંવત ૧૯૮૫ ના મહામાસના અંકથી] શરૂ થાય છે. સત્યશોધકે આ ૩૩ મો અધ્યાય વાંચવા પહેલાં, ૭૭૧ મા પાનાથી આ વિષયને પ્રેમપૂર્વક વિચારી જવો. જેમ કોલસા ઉપાડતાં હાથ પગ કાળા થાય; ગુલાબ અને કંકુ ઉપાડતાં હાથ પગ લાલ થાય; કસ્તુરીનો વેપાર કરનારના હાથ સુગંધથી બહિંકી રહે; તેમ ૭૭૧ મે પાનેથી આ વિષયને પ્રેમથી વિચારી જનારના રૂંવાડે રૂંવાડામાં પ્રેમ ઉભરાય; હૈયું હરખાય; આ શું થાય છે? તે તે પોતે પણ સમજી શકે નહીં. જેમ દહીં વંલોવતાં માખણ ઉપર આવે; તેમ આ વિષય આ પત્રિકાદારો વારંવાર પ્રેમથી વિચારતાં, માખણ ચોર-પ્યારા શ્રીકૃષ્ણ-આપણને કાંઠકે અટપટું બાન કરાવે.

[નવીન ગ્રાહકોને ટેકોર મારીને કહીએ છઇએ કે-તમારે દશમસ્કંધ બરાબર વાંચવો હોય, તો તમે ૮૩ થી જે પુસ્તક ખૂટતાં હોય તે તમામ મંગાવી લ્યો. પ્રમાદ ન કરો. દ્રવ્યની સગવડ ન હોય, તો દર વરસે એક એક વરસની ફાઇલ મંગાવી લ્યો. દરેક વરસની ફાઇલના પાકા પુંકાથી બંધામણી સાથે રૂ. ૨-૬-૦ છે.]

કહિ આપ એટલું બધું ન વાંચી શકો, તો ૭૭૧ મે પાને-વેણુગીતની પ્રસ્તાવના આપી છે, તે વાંચો. ૧૦૦૨ મે પાને-ઓગણુત્રીશમે અધ્યાયે રાસલીલાની પ્રસ્તાવના આપી છે, તે વાંચો. ૧૦૦૨ મે પાને સૂચબું છે કે-રાસલીલાને યથાર્થ સમવવા માટે, નીચેની ૧૩ નોંધો વાંચો, અને વિચારો [૧] રાસ એટલે શું? [૧ A] રાસલીલા માટે જે મતો. [૨] ભયંકર માન્યતા-ભયંકર ભૂલ. [૩] રાસના ઉદ્દેશો. [૪] રાસ કે વ્યભિચાર? [૫] શું રાસલીલાની કથા ભાગવતમાં પાછળથી ઉમેરાઈ છે? [૬] રાસલીલાને ટેકો આપનારા સંતોના અભિપ્રાયો. [૭] લૌકિક આનંદનું બ્રહ્માનંદ સાથે માપ. [૮] બ્રહ્માનંદ અને ભજનાનંદ. [૯] શ્રીકૃષ્ણતત્ત્વ. (આ વિષયમાં સુધારો વધારો કરીને એક ખાસ પુસ્તક પ્રગટ કર્યું છે. કીમત માત્ર (૭ પાઇ છે. પોસ્ટેજ-છપાઇ વધારે.) [૧૦] રાધાતત્ત્વ. [૧૧]

ગોપીતત્ત્વ [૧૨] બંસી સાંભળીને ગોપિકાઓ એકલી કેમ આવી ? તે વખતે બંસી ગોપીને કેમ પ્રિય ન લાગી ? [૧૩] ત્યારે શું ગોપીકાઓ સન્યાસીનીઓ છે ?

રાસનો ઇતિહાસ—રાસનો ઇતિહાસ અગર ‘રાસની પરંપરા.’ તે સંબંધી થોડી વાતો કરી લઈએ. હરિવંશમાં અને વિષ્ણુપુરાણમાં રાસલીલાના ઇતિહાસ છે; અને શ્રીમદ્ ભાગવતના આ (૩૩ મા) અધ્યાયમાં રાસલીલાનું વર્ણન છે. આ વર્ણન, પરીક્ષિત રાજાને તર્ક-વિતર્ક કરતાં જોઈને, શ્રીશુકદેવજી એ કાંઈક ટુંકાવ્યું જણાય છે. જુઓ પાનું ૭૮૨—ત્યાં નરસીંહ મહેતા ટુંકાવવાની આવૃત્તિમાં ખાત્રી આપે છે. સામવેદના રાસ ભાગવતમાં ઉતર્યા. ભાગવતના રાસ પંચાધ્યાયીમાં સમાયા. એટલે દશમસ્કંધના ૨૯ થી ૩૩ અધ્યાયમાં, શ્રીવેદવ્યાસે અમૃતની અંબળાથી છાંટીને, સમાજમાં રાસ-લાવના જાગ્રત કરી. ગુજરાતમાં રાસલાવનાના પ્રથમ દર્શન કરાવનાર નરસીંહમહેતા ગણાય છે. નરસીંહમહેતાએ ગોપનાથ મહાદેવને પ્રસન્ન કર્યા. મહાદેવજીએ નરસિંહને ગોલોકની રાસમંડળની જાંખી કરાવી. નરસીંહ મહેતાએ દીઠું તેવું ગાયું. નરસીંહમહેતાએ ગાયેલા ‘સુરતસંગ્રામ’ અને ‘રાસ સહસ્રપદી’માં કૃષ્ણ ગોપીઓના સંબંધની લીલાનું વર્ણન ઘણુંજ સ્પષ્ટ કર્યું છે. હારમાળાના છેલા પદમાં—‘સંવત પંદર પારોતરો, ચૈત્ર સપ્તમીને સોમવાર’—વિગેરે શબ્દોથી પોતાની હૈયાતીનો સમય સંવત ૧૫૧૨ સૂચવે છે. તે પછી શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય, વીર રાધવાચાર્ય, જીવ ગોસ્વામી, અને ખીજા વિદ્વાનોએ રાસપંચાધ્યાયી ઉપર સંસ્કૃત ટિકાઓ લખી. તે પછી મેવાડમાં માધવધેલી મીરાંએ, અને ડોહાઈમાં દયારામભાઈએ રાસલીલાનો રંગ ઉછાળ્યો રંગ રેલાવ્યો. નરસી, મીરા અને દયારામનાં રાસનાં પદો, સમાજને સાકરના કટકો જેવા મીઠા લાગ્યા; અને રસધેણી ભજવદીય સ્ત્રી પુરુષોને કંઈ, હીરામોતીના હાર જેવા શોભવા લાગ્યા. તે પછી સમાજે વલ્લભના ગરબા ગાયા. પ્રીતમ, બ્રહ્માનંદ, પ્રેમાનંદ, રત્નો, ભાલણ, રાજો, વિગેરે અનેક ભક્તોએ, રાસના ભજનો ગાયાં, અને ગવરાવ્યાં. પરિણામે વિરહની તાલાવેલી, દર્શનની અંખના, હૈયાના કેડ, મનના મનોરથો, મેળાપની આતુરતા, પ્રેમના આત્મપોકાર, કવિતા, કથ્થપના, ઉર્મિના ઉમળકા, હલકલરી મસ્તી, હલકલરી લીંચ-એમ અનેક રીતે ‘કલ્લૌ તદ્ હરિકિર્તનાત્-ભક્તિભાવ છલકાયો. આત્માઓ પરમાત્માની સાથે સંગીતદારા વાતો કરવા લાગ્યા. આત્માઓ પરમાત્માના ભણુકારા સંગીતદારા સાંભળવા લાગ્યા ગામે ગામે શરદ્ગુપ્ત [આશોજી ૧ થી ૧૫] શોભવા લાગી.

રાસ અને ગુજરાતનું સંગીત—સંગીત સામવેદમાંથી સંસ્કૃત ભાષાદારા, ગુજરાતી ભાષામાં ઊતર્યું. દુહા, ઝોપાઈ, છપય અને હરિગીત વ્રજભાષાએ ગુજરાતને આપ્યાં. ગજલોની પ્રવૃત્તિ ઉરદુ કારસી ભાષામાંથી થઈ. અષ્ટપદીઓ વૈષ્ણુધર્મદ્વારા-જ્યદેવજીની ઝીલાર્થી ઉસ્તાદી રાગરાગણીઓ દક્ષીણના અને ઉત્તરના ઉસ્તાદોએ આપણને આપી. ભજન, ઘોળ, ટાળ, કીર્તન, કડવાં, રાજ્યા, હાલરડાં, ગરબા-ગરબીઓ અને રાસડાં તથા લગ્નનાં ગીત, ગુજરાતનો પોતાનો પરિવાર ગણાય છે.

રસોડે રાંધણકળા; શણુગારે સૌભાગ્યકળા; શીવણમાં ભરતકળા; સેવામાં અંતરની નિર્મળકળા; જળ સીંચતી વખતે—અને જળ છાંટતી વખતે અંગની હિંડોલકળા; તેમ રાસમાં રસકળા; એમ અનેક કળાઓથી શોભતી આળાઓ, પોતાનું તથા પોતાના કુટુંબનું જીવન, સુખરૂપ બનાવે છે. રાજાઓની રસીલી રાણીઓ પણ, પોતાના રાણીવાસમાં ગરબા ગાવાની ગોઠવણ કરે છે. વચ્ચે એક કળાકૌશલ્ય સ્ત્રી મધુર્દે ઢોલક વગાડે છે.

રાસ એટલે શું ?—

બહુનર્તકીયુક્તો, નૃત્યવિશેષો રાસઃ । રસસ્યામિવ્યક્તિર્યસ્માદિતિ ।

રસપ્રાકુર્ભાવાર્થમેવ નૃત્યં, રાસે ક્રીડા લીલા સ્વસ્ય ॥

વિગેરે શબ્દોથી શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય કહે છે કે—‘નાચનારી જેમાં વિશેષ હોય, તેનું નામ રાસ. રસની અભિવ્યક્તિ તે રાસ. રાસના પ્રાદુર્ભાવ માટેજ નૃત્ય છે. રાસમાં પ્રભુની જે ક્રીડા તે રાસલીલા.’ ઇશ્વરને રીજવવા માટે, અમુક વિધિસર ગાતાં ગાતાં, અમુક વિધિમાં નાચવું તે. રાસનો આત્મા તાલ છે. હીંચ અને વાજીંત રાસના પ્રાણ છે. તાલ, હીંચ અને વાજીંત સાથે, મીઠા મધુરા છતાં ખુલ્લું અવાજથી, જે ગરબા ગવાય છે, તે સંગીતની કેટકૃષ્ણ ભૂમિકા છે. કરડા, અંગુડીયા, અણુવટ વીંછીયા, માછલીઓ, ઝાંઝર, ધુધરીયાળા ચણીયા, કાંખી અને કડલાં વિગેરે શણગાર સુધારો વધતાં ઓસરી ગયા છે. તેને બદલે દાંડીયા, ખંજરી, ઝાંઝ, મંજરા, ઉરનાસૂર સમી વાંસળીયો અને એવાં બીજાં વાજીંતો કામ કરે છે. હિંચની જલક ગુજરાતે ઝાંખી છે. કાડીયાવાડની રંગીલી સ્ત્રીયો, ઠમકતી ચાલથી બ્યારે હિંચ લેછે, સંગીતના રંગમાં રંગાય છે—સંગીતના પારણામાં ઝુલે છે; ત્યારે જાણે વસંતની વેલીઓ ટુદ્દી ફરવા લાગી. હિંચ, હમચી, હીંચકો, અને હીંચકવું એ સહુ એક ધાતુનો પરિવાર છે. અમદાવાદમાં લોદણોના ગરબા, રાજકોટમાં ભીલડીઓના ઝીલ-જિયાં, જામનગરમાં ખવાસણોના રાસડા ગિરનારે ગિરનારી સ્ત્રીઓના રાસ, અને સમગ્ર કાડીયાવાડમાં (નવરાત્રીમાં) ગામડે ગામડે ખેડૂતોના ગરબા, અને રસધેલી રખારણોના રાસ, પ્રાચીન ગુજરાતનું ગૌરવ સૂચવે છે. મીરાણીઓના કિન્નરકંઠ શોકના અને આનંદના અવસરે રાજદરબારના શણગાર છે. જન્માષ્ટમી અને રામનવમી એ વૈષ્ણવી રાસપર્વ; શીવરાત્રી અને શ્રાવણીયા સોમવાર, એ શૈવોના રાસપર્વ; વસંત પૂર્ણિમા અને શરદ પૂર્ણિમા સકલ સુંદરીઓના રાસપર્વ. લગ્ન પ્રસંગે રાંદલ માતા તેડાય છે; ત્યાં હમચી ખુંદાય છે. હમચી એટલે માતાજીને પ્રસન્ન કરવા—અગર માતાજી પાસે પોતાનું દેહાભિમાન તોડી નાંખવા માટે, કુલીન સ્ત્રીયોનો નર્મજ સાદો નાચ.

રાસ અને નવીનયુગ—મીરા, ક્યારામ પછી કેટલાએક સમય સુધી, અંગ્રેજી ભણેલા ગુજરાતના વિદ્વાનો રાસ શબ્દથી લડકયા. રાસ ગાવાથી અગર રાસની પ્રશંસા કરવાથી, રખે આપણે કૃષ્ણના ઉપાસક (ભગતડાં) ગણાઇ જઇએ, એવી ભીતિમાં રહ્યા. આ ભીતિ ઠાળવાનું પગરણ દલપતરામ કવિએ કર્યું. દલપતરામ કવિએ નાની નાની થોડી ગરબીઓ બનાવી. પછી સાહિત્ય સૃષ્ટિમાં નર્મદનાં દર્શન થયાં; તેમણે કુદરતના વર્ણનની ગરબીઓ લખી. પછી નવલરામે બાળ ગરબાવળી લખી. તે અઘાપિ પર્વત કન્યાશાળાઓમાં વંચાય છે. તે પછી દિવાન બહાદુર રણછોડભાઇ, ગોવર્ધનરામ, મણિભાઇ નભુભાઇ, મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ, કવિશ્રી નાનાલાલ, રામમોહનરાય, દામોદરદાસ ખુ. ખોટાદકર, વિગેરે વિદ્વાનો ગરબા ગરબી લખવા લાગ્યા. મોરબી કંપનીના માલેક વાઘજી આશારામે, ‘પુનમ ચાંદની’નો ગરબો નાટ. કની રંગભૂમી ઉપર રંગમેર ગવડાવ્યો. તેનું અનુકરણ ડાહ્યાભાઇ ધોળશા અને એવા બીજા નાટક કંપનીવાળાઓએ પણ કર્યું. ‘હિંગો સખિ સૃષ્ટિનો શૃંગાર’ અને ‘શ્રી નટવર વસંત ઘે ઘે નાચી રહો’, આ બે રાસ, ડાહ્યાભાઇ ધોળશાના છે. વાઘજીભાઈના સમકાલીન

દેવરામભાઈએ પંચપાંખડીનો રાસ—‘નૈશ્વનાથ ! તજ ના જશો વને’—ગવરાબો, અને ગુજરાતે તે રાસ ઝીલ્યો. આપાલાલ ભાઈશંકર ભટ્ટે સુબોધ ગરબાવળીમાં, જસમાનો રાસ—‘ગાજે પાટણપુરમાં ગરવી ગુજરનો ધણીરે’—આપ્યો. તે રાસે પતિવ્રતા સ્ત્રીઓને ધણું પોષણ આપ્યું; અને નવીનયુગમાં નાતરા કરવા લલચાએલી બાળાઓને બોધ કર્યો. કન્યાશાળાઓનાં સંગીતનો વિષય દાખલ થયો. ફેશનમાં ફસાએલી બાળાઓ પણ, મેળાવડાઓમાં ગરબા ગાવા લાગી. આ પ્રમાણે ધીમે ધીમે રાસ પ્રત્યે નવીન સ્ત્રીઓનો ભાવ વધ્યો. સુધારાના પવનમાં તણાતી પ્રજામાં, મરવા પડેલો રાસ સજીવન થયો. તેને સજીવ રાખવા કવિશ્રી નાનાલાલે ઇ. સ. ૧૯૧૦ માં રાસસંગ્રહ છપાવી આપ્યો. તે પછી કેશવ હ. શેઠ, બોટાદકર, રાયચુરા, લલીતજી, શ્રી. નરસીંગરાવ ભોળાનાથ, અ. ફ. ખચરદાર, અંધ કવિ હંસરાજ, કુસુમાકર, જનાર્દન, પાદરાકર, ડૉ. ચંદુલાલ દેસાઈ, મુળજીભાઈ વેદ, શ્રી દેશજી પરમાર, શ્રી. મનહરરામ, સ્વ. વિજયાગૌરી ત્રિવેદી, સ્વ. ચૈતન્યબાળા મજમુદાર, શ્રી મેઘાણી, વિગેરે અનેક કવિતાકાર સ્ત્રી પુરોએ, રાસભૂમિમાં રંગ પૂર્યો. રાસના અભ્યાસમાં વૃદ્ધિ કરવા માટે—કવિશ્રી નાનાલાલે ‘નહાના નહાના રાસ બે ભાગ’, ‘ગીતમંજરી’, વિગેરે પુસ્તકો બહાર પાડ્યાં. બોટાદકરે, ‘સ્રોતસ્વિની’, નિર્ઝરિણી વિગેરે પુસ્તકો સમાજને આપ્યાં; છોટીગૌરી નાનુભાઈ દીવાને ‘મહિલાગરબાવળી’, કેશવ હ. શેઠે ‘રાસમંજરી’ વિગેરે, દેશજીએ ‘ગૌરીના ગરબા’, અને એવા બીજા સાક્ષરોએ, નાનાં નાનાં પુસ્તકોમાં, રાસની સામગ્રિ ભરી આપી. સૌ. શાંતિ યુનિલાલ બરશીવાળા [અંધેરી સુંખઈ] બહેને, સંવત ૧૯૮૪ માં ‘રાસકુંજ’ નામનું પુસ્તક બહાર પાડ્યું. તેમાં નવીન સાક્ષરોના રસની ચુંટણી છે.

નવીનરાસયુગમાં કાંઈક ઉણપ—વસંતોત્સવમાં, શરદુત્સવમાં, કન્યાશાળાઓમાં, મહિલામંડળોમાં, બગિચી સમાજોમાં, અને એવાં બીજાં સ્ત્રીમંડળોમાં, નવીન યુગની નવસુંદરીયો સમાજને રાજી કરવા, અને પ્રસંગને દીપાવવા, રંગભેર ગરબા ગાઈ શકે છે. યાદ રાખવું ઘટે છે કે—આ તમામ સંસારના શોભા સમારંભો છે. સંસારના જીવનસમારંભો નથી. એટલે હજી આ નવીન રાસોત્સવ નગરમંદિરે ઉજવાય છે; ગ્રામ્યમંદિરે અને ધર્મમંદિરે ઉજવાતો નથી. સમારંભો દીપાવવા ખ્રિસ્તી પ્રજાઓમાં પણ, રાસ જેવું કાંઈક—ડેનસીંગ બોલ—છે. ભારતની પ્રજાએ ખ્રિસ્તી પ્રજાના રાસનું—નાચનું—અનુકરણ કરવું નહીં, એટલુંજ નહીં; પણ—નવીન યુગ ન્યાં—શોભાના સમારંભો સુધી—પહોંચ્યો છે; ત્યાંથી પણ આગળ વધીને, જીવનસમારંભો દીપાવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. વેશ્યા બહુ સારી રીતે નાચી શકે છે, ગાઈ શકે છે, અને સમાજને રીજવી શકે છે; તોપણ તે વેશ્યા છે. નાટકની રંગભૂમિ ઉપર અમુક એકદર પણ, સ્ત્રીનો પાઠ સારી રીતે ભજવી શકે છે; પણ તે એકદર છે. સમાજમાં આગળ પડતો ભાગ લેનારી બહેનોએ, તેથી આગળ વધવું ઘટે છે. તેથી આગળ વધીને એટલે—શ્રીહરિને શરણે આવવું ઘટે છે. મીરાંબા પદો મન મુકીને ગાતાં શીખવું જોઈએ. આ મારીકમાં મીરાંનાં અનેક પદો છે.

સ્ત્રીજીવનમાં પ્રેમનાં પાણી, અને હલકના ઉછળતાં મોજાં, સામાન્ય રીતે સમાધાને રહેલાં છે. પૃથ્વીમાના ચંદ્રને દેખીને જેમ સમુદ્ર છલકાય—મલકાય અને ઉઝરાય; તેમ શ્રીહરિનો મહિમા જાણીને, સ્ત્રીજીવન છલકાય—મલકાય અને ઉઝરાય, ત્યારે મીરાંની પંક્તિમાં—અમરોના લીરટમાં—સ્ત્રીઓનાં નામ નોંધાય. સાક્ષરોએ પણ સમાજને માત્ર સાહિત્ય પુરૂં પાડવા ઉપરાંત નરસી અને દયારામની માફક શ્રીહરિના રંગમાં ઉતરવું ઘટે છે.

રાસ અને અધઃપાત—રાસ ઉત્કૃષ્ટ ભૂમિકાની વસ્તુ છે. રાસ સ્વસ્વરૂપનું ભાન કરાવનારી વસ્તુ છે. રાસ લૌકિકમર્યાદાઓને ફેંકી દેનારી મસ્તી છે. રાસ તીવ્ર વૈરાગ્યનાં ફળરૂપ છે. રાસમાં ગાનારાં, વગાડનારાં અને જોનારાં, તીવ્ર વૈરાગી હોવાં જોઈએ. તેમજનવું, ધણુંજ મુશ્કેલ છે; તેથી જીવન-મુક્તપણાનો-અલ્પમયતાનો-ડોળ કરીને, અગર કૃત્રીમ કૃષ્ણ અને કૃત્રીમ ગોપીકાઓ બનીને, સ્ત્રીપુરૂષોએ સેળભેળ થઈને, કદિ રાસ રમવા નહીં. કદિ કોઈ પુરૂષ સ્ત્રીનો પોશાક પહેરીને-સખી બનીને, અગર દેવપણાનો ડોળ કરીને, સ્ત્રીઓમાં સેળભેળ થઈને રમવા આવે, તો તેવા રાસમાં પણ, સુશીલ જહેનોએ કદિ રમવું નહીં. પુરૂષોના દેખતાં રાસ રમવામાં પણ સ્ત્રીઓને ભયંકર ભય છે. પાછ લેવા જતાં રૂપેયાનું નુકસાન થઈ જાય, એવી બાબત છે. નાચવાનો ધંધો કરનારી સ્ત્રીઓ પણ, અમુક પુરૂષને પોતાના પતિ તરીકે સ્વિકાર્યા પછી, અન્ય પુરૂષો પાસે નાચતી નથી. મર્યાદાનું વિશેષ પાલન થાય એવા હેતુથી, જહેનોએ રાસ રમતી વખતે, વાજાંત્ર વગાડનાર પણ સ્ત્રીઓને રાખવી. બહુજ યાદ રાખવું ઘટે છે કે-વિદ્યા, વૈભવ, શયુગાર અને રૂપના કરતાં, સ્ત્રીઓને વધારે દીપાવનાર શીયળ, લજ્જા, અને મર્યાદા છે. તાત્પર્ય—રાસને અને તેટલી મર્યાદાથી અને પવિત્રતાથી દીપાવજો.

અધ્યાત્મ દૃષ્ટિથી ગોપિકાઓને ઈંદ્રિયો અગર વૃત્તિઓ કહ્યાં-તો તેમની પણ પ્રભુ પાસે એવી જ માગણી છે કે—

જીવનવેલ.

ગરબો.

આ જીવનવેલને પોષો, હો ! બહાલા રસમાળા ! રસમાળા !

સ્નેહસુધા સહિલથી સોંચો, હો ! બહાલા રસમાળા ! રસમાળા !

સાખી—અલ્પ ઉઘાને ઉપજી, સુંદર જીવનવેલ;

વિશ્વવાયુની સેરમાં, ખેલે જગના ખેલ;

અમીરસથી એ વેલડી ભીંજે, હો ! બહાલા રસમાળા ! રસમાળા !

જગકુંજે એ વેલડી સુહાવો, હો ! બહાલા રસમાળા ! રસમાળા !

સાખી—જ્ઞાનવૃક્ષની સાથમાં, અખંડ એની પ્રીત;

વળગી રહે એ વેલડી, ધરી નાથનું ચિત;

એ વેલીને વૃક્ષે ચડાવો, હો ! બહાલા રસમાળા ! રસમાળા !

એ અરજી અનેરી સ્વિકારો, હો ! બહાલા રસમાળા ! રસમાળા !

(રાયચુરા.)

અનુવ્રત્તૈઃ સ્ત્રીરત્નૈઃ—સ્ત્રીઓનો અવતાર અધમ ગણાય છે, તોપણ જો તેઓ શ્રી હરિને અનુસરે-સેવે-શ્રીહરિમાં તદ્દલોન થાય, તો તે સ્ત્રીઓ રત્નો કરતાં પણ મોંઘીં છે. રત્નશબ્દથી બીજો એવો પણ ભાવ છે કે-જેમ રેતીના ઢમલાઓમાંથી જરાપણ તેલ ઉત્પન્ન થતું નથી; તેમ સ્વચ્છંદમાં રમનારી-અનેક લૌકિક સ્ત્રીઓમાંથી, દિવ્યરસ ઉત્પન્ન થતો નથી. સ્ત્રીરત્નોમાંથી જ દિવ્યરસ ટપકે-ઝરે. તેઓ સર્વ વિષયોને તજીને શ્રીકૃષ્ણની પાસે આવી હતી. એટલે આ ગોપિકાઓ કોઈ સામાન્ય સ્ત્રીઓ નહોતી-પરમ ધામનાં પંખિડાં હતાં. રત્ન નપુસંગત્રિગ-નિર્ગુણ, અને અલ્પ પણ નપુસંગત્રિગ-નિર્ગુણ. તેમજ આ રાસ હતો.

ગોવિંદઃ—ધ્વનિયો ઉપર વિજય મેળવનાર જીતેન્દ્રિય કૃષ્ણ. ગોપિકાઓની વચ્ચે શ્રીકૃષ્ણને દેખીને, શંકાના પુરમાં તણાવું નહીં એ ભાવ છે.

‘રાસક્રીડાં—શેરડીને અમુક રીતે પીલવાથી રસ નીકળે, તેમ વૃત્તાદિ ક્રીડાથી રાસ રમતાં રમતાં, રસ-પ્રેમ-જલક-વિગેરે ઉત્પન્ન થાય.

રાસમંડળમાં શ્રીકૃષ્ણ કેવી રીતે પેઠા ? તે કથા હવે કહે છે.

રાસોત્સવઃ સંપ્રવૃત્તો, ગોપીમણ્ડલમण्डितः ॥

યોગેશ્વરેણ કૃષ્ણેન, તાસાં મધ્યે દ્વયોર્દ્વયોઃ ॥

પ્રવિષ્ટેન ગૃહીતાનાં, કંઠે સ્વનિકટં સ્ત્રિયઃ ॥૩॥

યં મન્યેરન્નમસ્તાવદ્—વિમાનશતસંકુલમ્ ॥

દિવૌકસાં સદારાણા—મૌત્સુકયાપદ્મતાત્મનામ્ ॥૪॥

અર્થ—તમામ ગોપીઓ મંડળકારમાં ઉભી રહી; (એટલે ગોઠવાઇ ગઈ); અને યોગેશ્વર એવા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, ગોપીઓના મંડળથી શોભતો રાસોત્સવ શરૂ કર્યો. શ્રીકૃષ્ણ પોતાની અચિંત્ય યોગશક્તિથી, દરેક બળે ગોપીઓ વચ્ચે, એક એક રૂપથી પેઠા; અને તેમણે પડખામાં ઉભેલી દરેક ગોપિકાઓના કંઠમાં હાથ નાંખ્યા. આથી દરેક ગોપી એમ માનવા લાગી કે-શ્રી કૃષ્ણ મારી પાસેજ ઉભા છે. આ પ્રમાણે રાસોત્સવ ચાલુ થયા પછી, ઉત્સાહથી જેમનાં ચિત્ત ખેંચાયાં હતાં, એવા દેવતાઓ, પોત પોતાની સ્ત્રીઓ સહિત એવા આવ્યા. તેઓનાં સંકડો વિમાનોથી આકાશમાં ભીડ થઇ. [૩-૪]

૩-૪ વિવેચન—

યોગેશ્વરઃ—શ્રીકૃષ્ણ કેવા ? કે યોગેશ્વર-યોગીઓના પણ ધિશ્વર. તેથીજ બળે ગોપીઓની વચ્ચે અનેક રૂપે શ્રીકૃષ્ણ ઉભા રહ્યા. માત્ર અનેક રૂપેજ નહીં; પણ પાસે ઉભેલી ગોપીઓના જેવડા ઉંચા નીચા પ્રભુ બન્યા. પોતે અનેક બન્યા છે; છતાં દરેક ગોપી અનેકપણું ન દેખતાં, એકજ કૃષ્ણને દેખે છે; અને તે પણ પોતાનીજ બાથમાં.

૩-૪ પદ્યોદ્ધ—યોગેશ્વરેણ કૃષ્ણેન-યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણથી ગોપીનાં મંડલેન મંદિતઃ-ગોપીઓના મંડળથી શોભતો રાસોત્સવઃ સંપ્રવૃત્તઃ-રાસનો ઉત્સવ શરૂ કર્યો. કંઠે ગૃહીતાનાં તાસાં દ્વયોઃ દ્વયોઃ મધ્યે-કંઠમાં હાથ નાંખીને તે ગોપિકાઓમાં બળે ગોપિકાઓની વચ્ચે પ્રવિષ્ટેન કૃષ્ણેન-પેઠેલા શ્રીકૃષ્ણ સ્વસ્થ નિકટઃ સ્વનિકટઃ તં સ્વનિકટં યં કૃષ્ણ સ્ત્રિયઃ મન્યેરન્-પ્રત્યેક ગોપી એમ માનવા લાગી કે ભગવાન મારી પાસે છે. તાવત્-તે વખતે. દારૈઃ સહ વર્તેતે इति સદારાઃ તેષાં સદારાણાં-સ્ત્રીઓ સહિત દેવોમાં મૌત્સુકયેન અપદ્મતાઃ (ચોરાયાં છે) આત્માનઃ (મન) એવાં તે, તેષાં इति દિવૌકસાં-ઉત્સાહથી જેમનાં ચિત્ત ખેંચાયા છે એવા દેવોનાં. વિમાનશતેન સંકુલં (વ્યાપ્ત) નભઃ સંકડો વિમાનોથી નભ વ્યાપ્ત થયું.

મંડળમાં ભગવાન કેવી રીતે ઉભા રહ્યા હશે ?—ખીજા શ્લોકમાં કહ્યું કે—‘સ્ત્રીઓ એક ખીજના હાથ થોભીને ઉભી હતી.’ આ શ્લોકમાં કહ્યું કે—‘પ્રભુ બન્ને ગોપિકાઓની વચ્ચે ઉભા રહ્યા, અને પાસે ઉભેલી એકના ગળામાં હાથ નાખ્યા.’ ગોપીકાઓએ એક ખીજના જે હાથ પકડ્યા હતા, તે હાથ પ્રભુના ઉદર પાસે રહેલા હોવા જોઈએ. કુંડાળામાં ફરતી વખતે ગોપિકાઓના હાથ, તાળી પાડવા માટે છૂટી ગયેલા હોવા જોઈએ. શ્રીકૃષ્ણના બે હાથ ગોપિકાઓને કંઠે હતા, છતાં તેઓ મધુરી મોરલી વગાડતા હતા; તેથી રાસ વખતે બાપુ, ચાર હાથવાળા થયા હોય; અગર કંઠમાંથી હાથ કાઢી લઇને મોરલી વગાડતા હોય, એમ જણાય છે. વળી આગળ ૨૦ માં શ્લોકમાં કહે છે કે—‘જેટલી ગોપી તેટલાં પોતે બન્યા.’ તેમ પણ હોય, કારણ કે ગૌરીના પૂજનના ક્ષણ રૂપ, પોતે દરેકના પતિ થવા કષુલ કર્યું હતું. યાદ રાખવું ઘટે છે કે—આ ‘કાનજી ઠક્કર’ અગર આ ‘કાનજી પટેલ’ નથી; આ તો કાનજી યોગેશ્વર છે. એટલે તે ગમે તેમ કરવા સમર્થ છે. શ્રીકૃષ્ણે કેટલાં રૂપ લીધાં હતાં, તેની ગણતરી કરવા, કેટલાએક ટિકાકરો લલચાયા છે; પણ તે વૃથા વાતો છે. તેવી વાતોમાં ગુંથાવા કરતાં, અમૃત ઝરતું શ્રીકૃષ્ણનું મુખકું નિહાળી લેવું.

ઔત્સુક્યાપહતાત્મનામ્—ભગવદ્ માયામાં દેવો પણ ભુલા પડે; ત્યારે સામાન્ય જીવોની શી વાત કરીએ ! પોતાને માથે કેટલા વાળ છે, તે ગણતાં ન આવડે; તે વાળ ઉગાડનારનો મહિમા કેવી રીતે જાણી શકે ! દેવો પોતાની સ્ત્રીઓ સહિત રાસલીલા જોવા પધાર્યા. તે સૂચવે છે કે—રાસલીલા પવિત્ર હતી. એટલે અહિંદૃષ્ટિથી રાસમાં જે કાંઈ ગેર-બ્યાજબી દેખાય છે; તે માત્ર સમજ ફેર છે—અજ્ઞાનજનક છે. દેવોને આ કીડા બતાવવામાં, એવો પણ ભાવ છે કે, દેવ શરીર મળ્યું, છતાં જીવેન્દ્રિય ન બન્યા, તો તે તમામ ફેાતરાં ખાંડીને ચોખા કાઢવા, જેવો પરિશ્રમ છે. રાસમાં કેવો દેખાવ હશે ?—

૫૬.

વદન સોહામણાં, શામ શામા તણાં, રાસ રમત રમે વનમાંહે;
નાથ બાથે ભરે, અધર ચુંબન કરે, પ્રગટીયું પ્રેમસુખ કહ્યું ન જાયે—વદન૦
શરણુને પ્રહારે, ધરણી ધમધમી રહી, બુધરાના ધમકાર થાએ;
તત્તા થૈ થૈ કરે, તાલ તરણી ધરે, મદભરી માનની ગીત ગાયે—વદન૦
શ્રમજળ બિંદુને, સુભગ અંબર શીર, કંચુકી બંધ તે શીથિલ સોહે;
ભણે નરસૈયો રંગ રસ ઉલટયો, ઉપર કુસુમની વૃષ્ટિ હોયે—વદન૦

ખીજાઓ પણ રાસ જોવા આવ્યા છે. સાંભળો—

રાગ—ગજલ કપાલી.

ચાલો સખિ ! બિંદરાવનમે, વો તો બંસરી સ્યામ બજવત હૈ—ટેક૦
ધમકે પાલન કારણસે, હરિને વ્રજમે અવતાર લિયા;
મિલ જ્વાલન બાલનકે સંગમે, જીમનાતટ ઘેનુ ચરાવત હૈ—ચાલો૦
સિર મોરકે પાંખકો ટોપ ધરે, મકરાકૃત કુંડલ કાનનમે;
મલમે વનમાલ બિરાજ રહી, કટિમે પટપીત સુહાવત હૈ—ચાલો૦
વનકુંજનમે હરિરાસ રચી, સખિયાં સંગમે મિલ ગાન કરે;
બાજ્ય બડે વ્રજ ગોપિનકે, હરિ હાથ મિલાય નચાવત હૈ—ચાલો૦

મધુરી મુરલી ધુનકે, સુનકે, સખ દેવસમાજ ખડે નભમે;

અહ્વાનંદ નિહાર છબી પ્રભુકી, અપને મનમે સુખ પાવત હે—આલો.

હવે આરતિ તૈયાર કરો. રાસ રમતા પ્રભુની આરતી ક્યાં ઉતારશે ? ભાવપૂર્વક ઉપાડજો—

આરતિ.

જય જય નટવર વેષા, આરતિ ઉતારું જહુવર જગદીશા. જયદેવ જયદેવ.

મોરમુગટ મુસ્તક પર રાજે, કંઠે વનમાળા—પ્રભુ ! કંઠે વનમાળા;

શ્રવણ કુંડળ લળકે, (૨) સંગમે વૃજ્યાલા—જયદેવ જયદેવ.

નૃત્ય કરે વૃંદાવન, ધુધરડી ધમકે—પ્રભુ ! ધુધરડી ધમકે;

નાચે રાધા માધવ, (૨) પાવલ ઠમઠમકે—જયદેવ જયદેવ.

ધમધમ ધુધરડી ધમકે, તાલ પખાજ વાજે—પ્રભુ ! તાલ પખાજ વાજે;

સુંદર સ્વર અતિ સારો, (૨) ઉંચે સ્વર ગાજે—જયદેવ જયદેવ.

તાતા થેઈ તાતા થેઈ, શબ્દ થાય આજે—પ્રભુ ! શબ્દ થાય આજે;

નૃપુર જાંજર વાગે, (૨) કૌસ્તુભમણિ રાજે—જયદેવ જયદેવ.

ઉંચે સ્વર ગાજે ગિરધારી, ઉંચે સ્વર ગાજે—પ્રભુ ! ઉંચે સ્વર ગાજે;

મન મોહનની શોભા, (૨) મનમથ બહુ લાજે—જયદેવ જયદેવ.

રાય રચ્યો વૃંદાવન, જોવાને આવ્યાં—પ્રભુ ! જોવાને આવ્યાં;

માધવ મુખ નિરખીને, નરસૈને લાવ્યાં—જયદેવ જયદેવ.

હવે કહે છે કે—આ રાસમાં દેવોનાં હુંદુભી વાગતાં હતાં, પુષ્પવૃષ્ટિ થતી હતી, અને સ્ત્રીઓ સહિત ગંધર્વો ગાન કરતા હતા—

તતો દુન્દુભયો નેદુર્-નિપેતુઃ પુષ્પવૃષ્ટયઃ ॥

જગુર્ગન્ધર્વપતયઃ, સસ્ત્રીકાસ્તદ્યશોઽમલમ્ ॥૫॥

અર્થ—પછી હુંદુભીયો વાગવા લાગ્યાં, પુષ્પની વૃષ્ટિઓ થવા લાગી, સ્ત્રીઓ સહિત મોટા મોટા ગંધર્વો શ્રીહરિના નિર્મળ યશ ગાવા લાગ્યા. (૫).

૫ વિવેચન—

આ શ્લોક રાસની પવિત્રતાનું ભાન કરાવે છે, ગંધર્વપતયઃ—ગંધર્વોના પતિઓ એટલે ‘વિશ્વાવસુ’ વિગેરે મોટા ગંધર્વો. દેવો અને ગંધર્વો બંને પોતાની સ્ત્રીઓ સહિત, આ રાસ જોવા આવ્યા. તે સમયે છે કે—આ ઉત્કૃષ્ટ રસનો વિષય છે. પતિપતિ પણ એકતાવિના ઉત્કૃષ્ટ રસ ભોગવી શકતાં નથી. શિવ અને જીવના સંબંધથી બીજે નંબરે પતિપતિનો સંબંધ છે. અદ્વૈત ભાવે જીવ શિવરૂપ અને છે, અને શિવમાં સમાધિ જાય છે; તેમ અદ્વૈતભાવે ભજનારી સ્ત્રી પતિરૂપ અને છે, અને પતિમાં સમાધિ જાય છે. તેમ કૃષ્ણ અને ગોપિકાઓનો નિર્મળ પ્રેમ પ્રશંસાપાત્ર છે. શ્રીકૃષ્ણ અને ગોપિકાઓના સંબંધમાં ‘અમલં યશઃ’ [નિ-

૫ પદ્યછંદ—તતઃ દુન્દુભયઃ નેદુઃ—પછી હુંદુભીયો વાગવા લાગી. પુષ્પવૃષ્ટયઃ નિપેતુઃ—પુષ્પની વૃષ્ટિઓ થવા લાગી. સ્ત્રીભિઃ સહિતાઃ સસ્ત્રીકાઃ—સ્ત્રીઓ સહિત. ગંધર્વપતયઃ—મોટા મોટા ગંધર્વો, [તત્-તસ્ય.] અમલં તસ્ય યશઃ—શ્રી હરિને પવિત્ર યશ. જગુઃ—ગાવા લાગ્યા.

મર્જાયશ] શબ્દો મૂકીને, રાસની પવિત્રતાનું સૂચન કરે છે. ગંધર્વો કેવું ગાતાં હશે ? તે પણ સાંભળો—

રસ શ્રેણીઓ રાસ વિશે રમતી,
દધ તાલ પરિક્રમથી ફરતી;
રસગાન વડે રસ રેલવતી,
રસ રંગ વડે જગને ભરતી.

સૌંદર્ય કોને ગમતાં નથી ? આ સૌંદર્ય કોનાં છે ?

રાસડો.

સોહે સૌંદર્ય જગે, જૂજવા રે લોલ;
જૂજવાં જીવનવેણુ-સૂર જો, સજનિ ! સૌંદર્ય મારે પૂજવાં રે લોલ-ટોક
નભનાં સૌંદર્ય તેજ તારલા રે લોલ, રત્ને છલકંત
નિધિ વૂર જો— સજનિં

મરતી^૧ સૌંદર્યકલા હંસલા રે લોલ, જળના સૌંદર્ય
કમળકુંજ જો— સજનિં

સૃષ્ટિ સૌંદર્ય યાગ ફૂલડારે લોલ, ફૂલનાં સૌંદર્ય
અલિપ્ત જો— સજનિં

ગોપી સૌંદર્ય કૃષ્ણ કાનુડારે લોલ, કૃષ્ણ સૌંદર્ય વેર્ય
વિશ્વજો— સજનિં [શેઠ]

પરમા વા પષા યા હુંદુમ્બી ॥ શ્રુતિ કહે છે કે—હુંદુમ્બીની જે વાણી (અવાજ)
છે, તે ઉત્તમ છે—શુભ સૂચક છે.

હવે રાસની શાભાનું વર્ણન કરે છે—

વલયાનાં નૂપુરાણાં. કિંકિણીનાં ચ યોષિતામ્ ॥

સપ્રિયાણામ્ભૂચ્છબ્દસ્-તુમુલો રાસમણ્ડલે ॥૬॥

અર્થ—રાસમંડળમાં પોતાના પ્યારા શ્રીકૃષ્ણ સહિત ગોપિકાઓનાં
કંકણ, ઝાંઝર અને ધુધરીયોનો ઘણો અવાજ થવા લાગ્યો. [૬]

૬ વિવેચન—

સપ્રિયાણાં યોષિતાં—પતિઓ સહિત, સ્ત્રિયોનાં. ‘પતિઓ’ એટલે અનેક રૂપે
અનેલા શ્રીકૃષ્ણ. રાસમાં કેવો રંગ જામ્યો હશે ? તે પણ સાંભળો—

૬ પદ્યછંદ—રાસમંડલે રાસ મંડલમાં. પ્રિયેણ [કૃષ્ણ] સહિતાઃ સપ્રિયાઃ
તાલાં સપ્રિયાણાં इति યોષિતાં—પોતાના પ્યારા શ્રીકૃષ્ણ સહિત. ગોપિકાઓમાં
વલયાનાં નૂપુરાણાં કિંકિણીનાં—કંકણ, ઝાંઝર અને ધુધરીયોનો તુમુલઃ શબ્દઃ અપ્રત
ધણો અવાજ થવા લાગ્યો.

રાસ.

થેઈ થેઈકાર કરે છે કામા, વૃંદાવન મોઝારે;
 તાલમદંગ વેણાવંસ વાળે, નેપુરનો અમકારે—થેઈ૦
 મધુર ગાન કરંતી ગોપી, ગોવિંદજીની સંગેરે;
 ભુજ ઉપર ભુજ ધરી પરસ્પર, નૃત્ય કરે અતિ રંગેરે—થેઈ૦
 આનંદ સાગર લહેરી ઝંકોળે, મગન થઇ સહુ નારીરે;
 નરસૈયાના સ્વામી સંગ રમતાં, દેહદશા વિસારીરે—થેઈ૦

રાગ—પ્રભાત.

થેઈ થેઈ કરે, અગણિત અંગના, ગોપી ગોપી પ્રત્યે સોહે કહાન;
 ઝાંઝર નેપુર કટિતણી કીંકણી, તાલમદંગ રસ એક તાત—થેઈ થેઈ૦
 નાયંતાં નાયંતાં છેલ છંદે ભર્યો, સપ્તસ્વરધૂન તે ગગન ચાલી;
 લટકે લટકાં કરે, નાચને ઉર ધરે, પરસ્પર બાંહોડી કંઠ ધાલી—થેઈ થેઈ૦
 પ્રગટ ભાવે ભળે, પૂરણ પુરષોત્તમ, જોહનું મહામુનિ ધરતા ધ્યાન;
 ભણે નરસૈયો વિહારરસ વિસ્તર્યો, ગોવિંદ ગોપી મળી કરતાં ગાન—થેઈ થેઈ૦

તુમુલુઃ શબ્દઃ—નાચતી વખતે મોટો અવાજ થતો હતો. યાદ રાખવું કે આ અવાજ સ્વર્ગમાં સંભળાયો, પણ ત્રણમાં સંભળાયો નહીં. મથુરામાં કંસને પણ સંભળાયો નહીં.

આ રાસમાં શ્રીકૃષ્ણ કેવા શોભતા હતા, સાંભળો—

તત્રાતિશુશુમે તામિર્-ભગવાન્ દેવકીસુતઃ ॥

મધ્યે મળીનાં હૈમાનાં, મહામરકતો યથા ॥૭॥

અર્થ—ખખે સોનાના મણિઓની વચ્ચે, ઇંદ્રનીલમણિ જેમ શોભે; તેમ તે રાસમંડળમાં દેવકીજીના પુત્ર શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન, સ્ત્રિઓની સાથે ખહુ શોભવા લાગ્યા. [૮]

૭ વિવેચન—

‘કંદર્પદર્પહર’—‘કામદેવના ગર્વને પણ હરિ લે-’ એવું જેમનું વિશેષણ હોય, તેમની શોભાનો પાર નજ હોય. પ્રભુ કેવા શોભતા હતા, તે સાંભળો—

૫૬.

ભજન તાલ કપાલી.

દેખો વૃંદાવનની કુંજમે, હરિ નાચે નંદકુમાર (૨) ૨૬૦

મોર મુગટ સિર ઉપર સોહે, ગલે ટુલનકો હાર;

પિતાંબર કટિ ખીચ ખીરાળે, મુરલી અધર સુધાર— ૨૬૦

૭ ૫૬૨છેદ—**હૈમાનાં મળીનાં મધ્યે**—સોનાના મણિઓની વચ્ચે. **મહામરકતઃ યથા શુશુમે**—ઇંદ્ર નીલમણિ જેવી રીતે શોભે. તેવી રીતે. **તત્ર-તે રાસમંડળમાં દેવકી-સુતઃ ભગવાન્-દેવકીના પુત્ર શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન તામિઃ અતિશુશુમે**—સ્ત્રિઓની સાથે ખહુ શોભવા લાગ્યા.

• વીણા તાલ મૃદંગી બાજે, બાંજે અંક સિતાર;
 છન છન છન છન નેપૂર બાજે, કર કંકણ અણુકાર— દેખો
 સખિયાં કે સંગ રાધા નાચે, નાચે વ્રજકી નાર;
 ગ્વાલબાલ સખ મિલ કર નાચે, કર કરકે સિંગાર— દેખો
 જલચર મોહે થલચર મોહે, મોહે સખ સંચાર;
 બ્રહ્માનંદ મુનિશ્વર મોહે, બંસીધુન નિર્ધાર— દેખો

દેવકીસુત:—દેવકીજીના પુત્ર. કારાગૃહમાં શ્રીકૃષ્ણ પોતાના જન્મ સમયે દેવકીજીને દર્શન દીધાં હતાં, તે ભગવાન તાત્પર્ય આ કાર્ધ કામી પુરૂષ નથી.

મહામરકત:—નીલમણી. આ મણિ સ્વાભાવિક રીતે સુંદર હોય છે; તો પણ આભુઆભુના મણિઓથી તે વધારે શોભે છે. તેમ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ સાધારણ રીતે નટવર છે; તો પણ આભુઆભુ ઉભેલી રસધેલી સુંદરીઓની વચ્ચે વધારે શોભતા હતા. હારમાં પરોવેલાં અનેક સુંદર પુષ્પો, જેમ દોરાથી શોભે; રાજ પ્રજાથી શોભે; તેમ ભગવાન ભક્તિભાવથી ઉભરાતી ગોપીઓથી શોભતા હતા, એ ભાવ છે.

હવે રાસની શોભાનું વર્ણન કરે છે.

રાગ-મંદાકાંતા.

પાદન્યાસૈર્ભુજવિધુતિભિઃ સસ્મિતભ્રૂવિલાસૈર્-

ભજ્યન્મધ્યૈશ્ચલકુચપટૈઃ કુંડલૈર્ગંડલોલૈઃ ॥

સ્વિચન્મુલ્યઃ, કંવરરજના, ગ્રન્થયઃ કૃષ્ણવધ્વો ।

ગાયન્ત્યસ્તં, તદિત ઇવ તા, મેઘચક્રે વિરેજુઃ ॥૮॥

અર્થ:—રાસમાં ફરતી વળતે પગ માંડવા, હાથ હસાવવા, મંદહાસ્ય સહિત બુકુટીના વિલાસ, જાણે કટકા થઇ જતી હોય તેમ વળતી કેડ્યો; ડાલતાં સ્તન, ઉડતાં વસ્ત્ર, ગંડસ્થલમાં ડાલતાં કુંડળો, અને પસીનાવાળાં મુખોથી શોભતી, ભગવાનનું ગાયન કરતી, અને જેઓના અંબોડાની ગાંઠો, અને કટિમેખ-

૮ પદ્યછંદ—પાદન્યાસૈઃ—પગ માંડવા તે વડે. મુજાનાં વિધુતયઃ તામિઃ—હાથ હલાવવા વડે. સ્મિતેન સહિતાઃ સસ્મિતાઃ તૈઃ—હાથ સહિત બુકુટીના વિલાસો વડે. ભજ્યન્ મધ્યૈઃ—કટકા થઇ જતી હોય તેવી રીતે વળતી કેડ્યો વડે. કુચાશ્ચ પટાશ્ચ કુચપટાઃ ચલાશ્ચ તે કુચપટાઃ તૈઃ ચલકુચપટૈઃ—ડાલતાં સ્તન અને ઉડતાં વસ્ત્રો વડે. કુંડલૈઃ ગંડેષુ લોલાનિ તૈઃ ગંડલોલૈઃ—ગંડસ્થળમાં હાલતાં કુંડળો વડે સ્વિચન્તિ મુલ્યાનિ ચાસાં તાઃ સ્વિચન્મુલ્યઃ—પસીના વાળા મુખવાળા કંવરાશ્ચ (અંબોડા) રજનાશ્ચ (કંદોરા, કટિમેખળા અગર ચણિયાની નાડી) તાસુ અગ્રન્થયઃ ચાસાં તાઃ કંવરરસનાગ્રન્થયઃ—જેમના અંબોડાની અને ચણિયાની નાડીની ગાંઠો દીક્ષી પરી ગઇ હતી એવી કૃષ્ણની સ્ત્રીઓ. ગાયન્ત્યઃ—ગાતી હતી. તાઃ—તે સ્ત્રીઓ. મેઘચક્રે તદિતઃ ઇવ વિરેજુઃ—મેઘના સમુદમાં વિજળાઓ શોભે તેવી રીતે શોભતી હતી.

જાઓની [અગર ચાણીયાઓની] ગાંઠો, પોચી પડી ગઈ હતી—એવી ગોપીકાઓ,
મૈથના સમુદ્રમાં વિજળીયો શોભે, તેમ [ભગવાનના અનેક શરીરોથી વચ્ચે]
શોભતી હતી. [૮]

૧૮ વિવેચન —

ગરબો.

શ્રી વૃંદાવનમાં ચનકકાર થેઘ થેઘ. [૨]

રાધાકૃષ્ણ રમે રાસ, [૨] બીજું નહિં નહિં રે [૨]—વૃંદાવનમાંં

નેપુર ચરણ કનક વર્ણ—ઝાંઝર જોડો;

ધુધરીયાજો ઓપે છે—અકેકો તોડો.

રે મુગટ મણિ વાંકડો અંબોડો,

રે કુંડળ કાન—કુંડળ કાન, બુકુટિ જાન—તિલક તાન, નેનખાન, કંપમાન—

ક્રક્રા ફેધ—ફેધ—ફેધ—વૃંદાવનમાંં [૨]

વાગે તાલ ને કરતાલ મૃદંગ તાલી,

કોષ તંબુરોને કોષ મૃદંગવાળી,

સોળ સહસ્ત્ર ગોપિકા છે વયે બાળી,

કે સુર સળકે, સુર સળકે, ધુધરી ધમકે,

નાચે ચનક ચનક બલ—બલ બલ, લઘ લઘ લઘરે—વૃંદાવનમાંં [૨]

કે કર કટિઓ દીધી છે વંક વાળી,

મદન ગાન મુખ્ય ગાય એ વનમાળી,

કે બોલે ૧બેન, બોલે બેન, ૨ અમૃતએન, ૩ સુધાસેન, ૪ પ્રગટ ચેન;

થકે નહીં હૃદય—દૃષ્ટ દૃષ્ટ દૃષ્ટ દૃષ્ટ રે—વૃંદાવનમાં. [૨]

કે મુગટ માંહી રૂપ દીઠું છે રાધાએ,

કે મનમાં માનની વીસામણ ચાએ,

કે હૃંથી જાની રાખી કોને મુગટ માંહે,

કે તે બહુ બહાલી, હઠ જાલી, બેડી બાળી, ઉડી ચાલી, ધુધર વાળી, દીધી તાળી,

દયા પ્રભુ જે જે જે જે રે—વૃંદાવનમાં. [૨]

૫૬.

રાગ—સામગ્રિ.

વાંસળી વાહેરે વાહરે, મધુરં ગાયે કહાન;

સમ સુરને શબ્દ નાના વિધ, રાગ રાગણી ને તાન;

ધલાં તતા થેધરે, ધલાં નનનન નહીં રે—

વાંસલહીં

ધલાં માંહે માંહેરે, માનની રાખે રંગ;

ગણણ ગણણણ ઉપાંગ વાગે, દે તાળી વગાડે શંખ મૃદંગ;

ધલાં રમઝમ રમઝમરે, ધલાં ઝાંઝર ઝમકે રે:

ધલાં ઠમઠમ ઠમકરે, ધલાં વીંધીડા ચમકે રે—

વાંસલહીં

ધલાં ધમ ધમ ધમકરે, કણ્ણ અજકે જાલ;

એકને દે આલિંગન, ચાલે મધુરી ચાલ— વાંસવડી૦
અનિહારે વૃંદાવન રાસ રચ્યોરે, રાસ રચ્યોરે, મરકડા કરે બાળી;
કોટિ કલશ શરીઅરની શોભા, ઉગ્યો અબુઆલી— અનિહારે૦
અનિહારે સુરપતિ મોહી રહ્યા, સ્થિર થઇ ગયાં દેવ વિમાન;
નૃત નાચે રંભા પુષ્પ વૃષ્ટિ હોયે, જ્ય જ્ય જગત નિધાન-અનિહારે૦
અનિહારે રેણુ અધિક થઇ અધિક થઇ, પ્રગટ ન હોયે ભાણુ;
નરસૈંયાચો સ્વામિ રાસ રમે, ત્યાં મુનીજને મેઘ્યાં ધ્યાન— અનિહારે૦

મજ્જન મચ્ચે:—કેડોના કટકા થઈ જતા હતા. એટલે કેડેથી નમી નમીને હાથ તાળી સં-
હિત હુમકતી ચાલે ગરબો ગાય, ત્યારેજ ગરબો ચકે. આવા ગરબામાં ડોસીઓ ટકી શકે નહીં.
આ ગરબા યુવતીઓના કહેવાય. રંગીલા પુરુષો એ પણ આ પ્રમાણેજ ગરબા ચકાવવા જોઈએ.
વચ્ચે વચ્ચે ગોપિકાઓનો શ્રમ ઉતારવા માટે, અલખેલાની આંખવડીનો ચાળો ચમકતો
હતો. ગોપિકાઓ મંદ મંદ હસીને નેત્ર બાણુથી કનૈયાને લલચાવતી હતી-ફસાવતી હતી.
લટકતાં અને ચળકતાં કુંડળોથી ગાલની શોભા વધતી જતી હતી. ગાલમાં ઉભરાતા રસનું
પાન કરવા, (ચુપ્પન કરવા), તેઓ ભોગી બ્રમરને (શ્રીકૃષ્ણને) લલચાવતી હતી. સ્તન ઉપ-
રથી સરી પડતો વસ્ત્રનો છેડો, સ્પર્શ સુખ લેવા અને દેવા, શ્રીકૃષ્ણને બોલાવતો હતો.
મુખ ઉપર આવેલાં પરસેવાનાં ટિંદુઓ, શ્રમનું અને વિહ્વળતાનું-કામ જ્વરનું-ભાન કરાવતાં
હતાં. જેમ વિજળીયો મેઘમાંજ શોભે, તેમ આ સુંદરીયો શ્રીકૃષ્ણના અનેક રૂપોમાં શોભતી
હતી. વીજળીના જ્યકારા પાતળા લીસોટા જેવા હોય છે; તેમ ગોપિકાઓનાં શરીર,
શ્રીકૃષ્ણની આથમાં ચોળાઇ જવાથી, હતાં તેના કરતાં કાંધક પાતળાં બન્યાં. પરિણામે
અંબોડાની અને કેડે પહેરેલાં વસ્ત્રાલુપણોની ગાંઠો ઢીલી પડી ગઇ.

રસની હુંટ—રસની હુંટ બે પ્રકારે થાય છે. પાત્રસહિત, અને ૨ પાત્રસહિત.

૧ નાટકાદિમાં પાત્રસહિત રસનું હુંટ થાય છે; તેથી તે હુંટ લુખી મણાય
છે. નાટ્યશાસ્ત્રના મૂળ પ્રવર્તક આંજનેય (અંજનીના પુત્ર હનુમાન) મણાય છે.
હનુમાન શ્રી રામના પરમ ભક્ત હોવાથી તેમની 'નાટ્ય ચેષ્ટાઓ શ્રીરામને રાજ
કરવા પૂરતીજ હતી. નાટ્યશાસ્ત્રનો વિસ્તાર અને સંગ્રહ ભરત મુનિએ કર્યો. ભરત મુનિએ
નાટકમાં આડ રસને વર્ણવ્યા છે. તેમાં મુખ્ય રસ શૃંગાર છે. તોપણ 'નાટ્ય શાસ્ત્રના
ગ્રાંથોનો મોક્ષ થાય છે' એમ ભરત મુનિ કહે છે. તેમ કહેવામાં કારણ એ છે કે-શૃંગાર
વિષ્ણુ રૂપ છે. વિષ્ણુ સ્યામ છે, તેથી શૃંગાર પણ સ્યામ છે. ઉપનિષદમાં રસાત્મક બ્રહ્મનું
સ્વરૂપ સ્યામ છે. તાત્પર્ય-નાટકનું પ્રયોજન લૌકિક નથી; પણ અલૌકિક છે. અલૌકિક
ભાવ પ્રગટ કરવા માટેજ, નાટક જોયું, એ ભાવ છે.

૨ પાત્ર સહિત—તેના પણ બે પ્રકાર છે. પરદારા સાથેજ અને સ્વદારા સાથે. પર-
દારા સાથે રસની હુંટ થાય, તે સદોષ હુંટ છે, નરક ગામી છે. તે બયથી પણ કલંકીત
છે; અને સ્વદારા સાથે રસની હુંટ થાય, તે દોષથી અને બયથી મુક્ત છે, અને ગૃહસ્થોનો
ધર્મથી મુક્ત છે. ત્યારે આ દોષ કૃષ્ણને કેમ લાગુ પડતો નથી? તે સંબંધમાં વિચારવું
કે-કૃષ્ણ પ્રાણીમાત્રના પતિ છે. કૃષ્ણ લૌકિક નથી, અલૌકિક છે. કૃષ્ણને અલૌકિક દષ્ટિથી
જુઓ, એટલે શંકાઓ શમી જશે.

નૃત્યની અસર વિશ્વ ઉપર કેવી થઇ તે કહે છે—

ઉચ્ચૈર્જગુર્નૃત્યમાના, રક્તકંઠયો રતિપ્રિયાઃ ॥

કૃષ્ણાભિમર્શમુદિતા, યદ્ગીતેનેદમાવૃતમ્ ॥૧॥

અર્થ—નાચતી, અનેક પ્રકારના રાગોથી રંગાએલા કંઠવાળી, રતિમાં પ્રીતિ રાખનારી, શ્રીકૃષ્ણના સ્પર્શથી રાજ થએલી, ગોપીકાઓ ઉંચા સાદથી ગાવા લાગી. તેમના ગાયનથી આ જગત વ્યાપી ગયું—ભરાઇ ગયું. [૬]

૯ વિવેચન—

અક્ષરસ.

દગરસભર મોરે દિલ છાઈ રહીં;

છાઈ રહી છલકાઇ રહી—દગ.

અંખ અંપટ નિદ્રા નવ કાંઈ, પલક પલટ આણુખાઈ રહીં—દગ.

પૂર્ણભરી મદ મંદ વિલાસિની, નવીન સુધા વરસાવી રહીં—દગ.

દુઃખી સુખી વળી વિધવિધરંગી, ખલક સુરંગ મચાવી રહી—દગ.

ભીતર બાહર ઉપર નીચે, મણિમય મોદ મચાવી રહી—દગ.

[મણિલાલ નં.]

ગરબો.

રાગ-કાનુડો કામણુગારો:

ગગને આજ પ્રેમની ઝલક છાઈરે—ગગને.

પૃથ્વી રહી છવાઈ, પરવતો રહ્યા નાહીં; સચરાચરે ભરાઈરે—ગગને.

ભૂતને ભવિષ્ય ગયાં, વર્તમાન સર્વે થયા; એકમાં અનેક રહ્યારે—ગગને.

ઠાડીથી કુંઝર સુધી, ગળા ભેદ બુદ્ધિ ઉંધી; વાટકી અભેદ સુધીરે—ગગને.

વાદને વિવાદ ગળ્યા, ઝેર વિખવાદ ટળ્યા; જૂઠા સહુ ભેગા મળ્યારે—ગગને.

મત ભેગ તપ સેવા, જૂઠા છે પ્રસાદ મેવા; પંડિતો વેદાંતી તેવારે—ગગને.

ધનભાગ્ય તેનાં જોણે, પ્રેમ પી નિહાળ્યો નેણે, સુખને શું કહેશે વેણેરે—ગગને.

સાંભળશે—કોણ કેશે ? શા થકી વખાણી લેશે ? ન કહે કેવાઈ રે'શેરે—ગગને.

પ્રેમ જે કહી બતાવે, પ્રેમ જે કરી બતાવે; મણિ તેને મન ભાવેરે—ગગને.

[મણિલાલ નજીબાઈ].

રક્તકંઠયઃ—જેમનાં કંઠ રંગાઈ ગયેલા હતા તે સ્ત્રીઓ. વીવાતી સ્ત્રીઓનાં કંઠ રક્ત કહેવાય છે. જેમનો કંઠ સંગીતદારા સામાને રંજન કરે, તે રક્તકંઠી.

૯ પદ્ય-ઉદ—**નૃત્યમાનાઃ**—નાચતી. **રક્તઃ કંઠઃ** યાસાં તાઃ **રક્તકંઠયઃ**—અનેક પ્રકારના રાગોથી રંગાએલા કંઠવાળી. **રતિઃ પ્રિયા** યાસાં તાઃ **રતિપ્રિયાઃ**—રતિમાં પ્રીતિ રાખનારી. **કૃષ્ણસ્ય અભિમર્શન** (સ્પર્શથી) **મુદિતાઃ**—કૃષ્ણના સ્પર્શથી રાજ થએલી. **ઉચ્ચૈઃ જગુઃ**—ઉંચા સાદથી ગાવા લાગી. **યાસાં ગીતેન યદ્ગીતેન**—જેમના ગાયનથી. **દૃવમ્**—આ જગત **આવૃતમ્**—વ્યાપ થઈ ગયું. ભરાઈ ગયું.

નાદના એ પ્રકાર—આહત અને અનાહત. અનાહતનાદ પ્રાણીયોપાત્મક છે—તે દેહની અંદર થાય છે. આહત નાદ દેહની બહાર થાય છે તે. તે પ્રથમ આત્મામાંથી સ્ફુરે છે. આ સ્ફુરણ મનમાં આવે છે. મન દેહમાં રહેલા અગ્નિને ગ્રેરે છે. અગ્નિ પવનને ગ્રેરે છે. બ્રહ્મગ્રંથિમાં રહેલા પવન ધીમે ધીમે ઉઘે ચડે છે, અને નાભિ, હૃદય, કંઠ, મસ્તક અને મુખંદારા પ્વનિને પ્રગટ કરે છે.

ઉત્તમ ગવૈયાઓનું ગાન પશુ પક્ષિઓને સ્થિર કરી દેછે; ત્યારે શ્રીકૃષ્ણનું અને ગોપિકાઓનું ગાન મોહક હોય, તેમાં કાંઈ નવાઈ નથી.

હવે કાચિસ્ત્તમં મુકુંદેન, સ્વરજાનિરમિચ્છિતાઃ ॥ ગોપિકાઓ ભગવાનના નાદમાં નાદ મિલાવે છે—

ઉન્નિન્યે પૂજિતા તૈન, પ્રીયતા સાધુ સાધ્વિતિ ॥

તદૈવ ધ્રુવમુન્નિન્યે, તસ્યૈ માનં ચ બહુદાત્ ॥૧૦॥

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણના સ્વરની સાથે પોતાના સ્વરની ગતીઓ નહીં મળવાથી, કોઈ ગોપીએ તે વખતેજ, ધ્રુવતાલ કરીને, પોતાના સ્વર ઉઘા કર્યા. તેથી રાજી થઈને શ્રીકૃષ્ણે ‘વાહ્-વાહ્’ કહીને, તેણીનાં વખાણ કર્યાં, અને તેણીને બહુ માન આપ્યું. [૧૦].

૧૦ વિવેચન—

નાદમાં નાદ મેળવતાં પ્રભુ રાજી થયા—લૌકિક વ્યવહારમાં પણ કોઈના નાદમાં (મતમાં) આપણો નાદ (મત) મેળવીએ ત્યારે તે રાજી થાય છે. તાત્પર્ય—સામાના નાદમાં નાદ મેળવનાર સામાને વશ કરી શકે છે. ધર્મશાસ્ત્રો પણ આજ્ઞા કરે છે કે—જીવન સુખરૂપ કરવું હોય, તો—પુત્રોએ માતાપિતાના નાદમાં પોતાનો નાદ મેળવવો. સ્ત્રીએ પતિના નાદમાં નાદ મેળવવો; કુલિન વધુઓએ સાસુના નાદમાં પોતાનો નાદ મેળવવો; ગુમાસ્તાએ શેઠના નાદમાં પોતાનો નાદ મેળવવો; નાના ભાઈઓએ મોટાભાઈના નાદમાં પોતાનો નાદ મેળવવો. અલૌકિક દષ્ટિથી જોઈએ, તો શિષ્યોએ ગુરૂના નાદમાં પોતાનો નાદ મેળવવો. અધ્યાત્મ દષ્ટિથી જોઈએ તો—જીવોએ શિવના નાદમાં પોતાનો નાદ મેળવવો. ભક્તોએ ભગવાનના નાદમાં પોતાનો નાદ મેળવવો, ભગવાનના નાદમાં નાદ મેળવવો, એટલે શાસ્ત્રો અને સંતોની આજ્ઞા પ્રમાણે જીવન લાઈન દોરવી. નાદની એકતાના પ્રમાણમાં જીવનની ઉત્કૃષ્ટતા માપી શકાય. ગૌતમજીએ, મહાવીર સ્વામીએ, શ્રી આદ્યશંકરાચાર્યે, શ્રીમદ્ રામાનુજાચાર્યે, શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યે અને એવા બીજા મહાપુરૂષોએ ધર્મરના નાદમાં પોતાનો નાદ કાંઈક વિશેષ પ્રમાણમાં મેળવ્યો. આપણે જે કાંઈ ધર્મનું પાલન કરી રહ્યા છીએ, તે ધર્મરના નાદમાં આપણો નાદ મેળવવાનો પ્રયત્ન છે. ધર્મરના નાદમાં નાદ મેળવવાની જેટલી બેદરકારી છે;

૧૦ પદ્યએ—કાચિહ્—કોઈ ગોપીએ. મુકુંદેન સમં-ભગવાનના સ્વરની સાથે. સ્વરજાનિઃ અમિચ્છિતાઃ—પોતાના સ્વરની ગતીઓ નહીં મળવાથી તદા પવ-તે સમયેજ ધ્રુવં ઉન્નિન્યે—ધ્રુવતાલ કરીને. તાઃ ઉન્નિન્યે—પોતાના સ્વર ઉઘા કર્યાં. પ્રિયતા સાધ-તેથી રાજી થયેલા કૃષ્ણથી. સાધુ સાધુ इति પૂજિતાઃ—બહુ સારં સારં એમ કહીને તેણીને સત્કાર કરાવો. ચ—અને તસ્યૈ—તે ગોપીને બહુ સારાં અવાજ—બહુ માન આપ્યું.

તેટલી ઉણપ, આપણા જીવનમાં તરી આવે છે. મહાત્મા ગાંધીજી અત્યારે [સંવત ૧૯૮૬માં] આ જે કાંઈ કરી રહ્યા છે; તે ઈશ્વરના નાદમાં પોતાનો નાદ મેળવે છે. મહાત્મા ગાંધીનો ઢેડવાડો આપણને ન ગમે, તો તે ન લેવો; પણ તેમનાં સંત, વૈરાગ, વિવેક અને નિઃસ્વતા લેવાય તેટલાં લઈ લેવાં.

ગોપિકાઓ નાદમાં નાદ કેવી રીતે મેળવે છે ?—

રાગ—માલવ.

જેમ જેમ વહાલો વેણ વગાડે, તેમ તેમ નાચે નારીરે;
સરખે સાદે ગાયે ગોપી, રીઝવીયો મોરારીરે—જેમ.
રમઝુમ રમઝુમ નેપૂર વાળે, થે થે થે થે થાયરે;
તાલ મેળાવે મહારસમાતી, માનની મોદ ન માયરે—જેમ.
સન્મુખ આવી શામળાયોજી, અબળા આગળ નાચેરે;
સુરનર મુનીજન ખ્યાન ન પાવે, પ્રહા એ પદ જાયરે—જેમ.
તે વ્રજ વનિતા નંદકુંવરસું, અદ્વૈત રસ ઉભરાતોરે;
ભણે નરસૈયો સર્વશ સોંપી, ગોવિંદને વશ કરતોરે—જેમ.

ગોપિકાએ ભગવાનના તાલ સાથે તાલ મેળવ્યો. સ્વર સાથે સ્વર મેળવ્યો. પણ સ્વર કેટલા ?—સંગીત શાસ્ત્ર પ્રમાણે સ્વર સાત છે. પડજ, ઋષભ, ગાંધાર, મધ્યમ, પંચમ, ધૈવત અને નિષાદ. તે ઉપરથી સા, રી, ગ, મ, પ, ધ, ની છે. સંગીતશાસ્ત્રની રચના આ સારીગમ ઉપર રચાયેલી છે. જેટલા પ્રમાણમાં સારીગમમાં પ્રવીણતા પ્રાપ્ત થાય, તેટલા પ્રમાણમાં સંગીતમાં આગળ વધી શકાય.

હવે કોઈ ગોપી ભગવાનનો ખભો પકડે છે—

કાચિદ્રાસપરિશ્રાન્તા, પાર્શ્વસ્થસ્ય ગદામૃતઃ ॥

જગ્રાહ બાહુના સ્કન્ધં, શ્લથદ્વલયમલ્લિકા ॥૧૧॥

અર્થ—રાસના પરિશ્રમથી થાકેલી, અને જેમનાં કંકણ તથા મલ્લિકાનાં પુષ્પ શિથિલ થઈ જતાં હતાં, એવી બીજી કોઈ ગોપી, પડખામાં ઉભેલા બં-સીધર ભગવાનનો ખભો, પોતાના હાથથી પકડીને ઉભી રહી. [૧૧].

૧૧ વિવેચન —

મલ્લિકાનાં પુષ્પો છૂટી જવામાં—શ્રમ અને પ્રેમની વિહ્વળતા—એઉ—છે.

ગદામૃતઃ—ગદાને ધારણ કરનાર શ્રીકૃષ્ણ. અહીં 'ગદા'નો અર્થ બંસી કરવો.

અધરનું પાન કરનારી વાંસલડી ગોપીકાઓને ખટકે છે. વ્રજનાર વાંસલડીને ઠપકો દેછે.

૫૬.

ઓ વાંસલડી ! વેરણ થઈ લાગીરે, વ્રજની નારને;

થું શોર કરે ? જાતલડી તારી તું મન વિચારને—

૧૧ ૫૬ઁઉદ—રાસેન પરિશ્રાન્તા—રાસથી થાકેલી શ્લથતિ વલયામિ મલ્લિકામ્
યસ્યાઃ સાઃ શ્લથદ્વલયમલ્લિકા इति काचित્—અને જેનાં કંકણ તથા મલ્લિકાનાં
ફૂલની માળા શિથિલ થઈ જતાં હતાં, એવી કોઈ બીજી ગોપી. પાર્શ્વસ્થસ્ય—પાસે ઉભેલા.
ગદામૃતઃ સ્કન્ધં—બંસીધર ભગવાનના ખભાને. બાહુના જગ્રાહ—પોતાના હાથથી પકડી લીધો.

તું તો જંગલ કાષ્ટ તણો કટકો,
રંગરસીએ દીધો રંગ ચટકો;
અહિ ! તેપર આવડો શો લટકો ?— ઓ વાંસલડી૦
તને કાંન કુંવર કરમાં રાખે;
તું અધર તણો નીત રસ ચાખે,
તું તો અમને દુઃખડાં બહુ દાખે— ઓ વાંસલડી૦
તું તો મોહનના મુખપર મ્હાલે,
તુંજ વિના નાથને નવ ચાલે;
તું તો શોક્ય થઈ અમને સાલે— ઓ વાંસલડી૦
તને હરીએ હાથ ગ્રહી લીધી,
તને સૌમાં શિરોમણિ કીધી;
ક્ષણ મુખથી નવ મૂકે વીધી— ઓ વાંસલડી૦
હું તુજને આવી નવ જાણતી,
નહિં તો તુજપર મહેર ન આણતી;
તારાં ગળ મુળ સાહીને તાણતી— ઓ વાંસલડી૦
દયાના પ્રીતમને પુરણ પ્યારી,
તને અળગી નવ મુકે ન્યારી;
તારો ભેદ ગુણ દિસે ભારી— ઓ વાંસલડી૦
વાંસલડી પ્રજનારને જવાબ દેછે—

૫૬૦

ઓ વૃજનારી ! શા માટે તું અમને આળ ચડાવે,
પૂર્વપૂણ્ય થકી પાતળાંયોળ અમને લાડ લડાવે;
મેં પુરણ તપ સાધ્યાં વનમાં,
મેં ટાઢ તડકા વેઠ્યા તનમાં,
ત્યારે મોહને મહેર આણી મનમાં— ઓ વૃજનારી૦
હું ચોમાસે પાધર રહેતી,
ધણી મેઘ ઝડીઓ સરીરે સહેતી;
મુખદુઃખ કાંઈ દીલમાં નવ લેતી— ઓ વૃજનારી૦
મારે અંતે વાઢ વઢાવિયા;
વળતી સંધાડે ચઢાવિયા,
તે હિપર છેદ પ્રગાવીયા— ઓ વૃજનારી૦
ત્યારે હરિએ હાથ ગ્રહી લીધી,
મહુકામાં શિરોમણિ કીધી;
દેહ અરપી અધર અંગે લીધી— ઓ વૃજનારી૦
માટે દયાના પ્રીતમને છું પ્યારી,
નીત્ય મુખડે રમાડે મુરારિ;
મારો ભેદ ધણો દિસે ભારી— ઓ વૃજનારી૦

‘ખભો થોભવો’ એ સખાભાવ છે—મિત્રભાવ છે, સ્ત્રીને પતિમાં જેમ બધા ભાવ છે; તેમ જીવને શિવમાં બધા ભાવ છે. તેથી આગળ વધીને જોઇએ તો જાણાય છે કે—સંસારના શ્રમથી પીડાએલા જીવો, શ્રીહરિને ખભે હાથ રાખીને, પોતાનો થાક ઉતારે છે. જેમ આંધળાને લાકડી, તેમ ભકતોને શ્રીહરિ.

જિલા-રેખતા-તાલ-દાદરા.

અથે રામ તેરા નામકો મુઝકો અધાર હૈ;
અંધેકો જૈસી લાકડી, તનકા સહાર હૈ—અથે.
તપ યોગ યગ ઓર કર્મ, બન પડે નહીં;
કલિયુગમેં તેરે નામકી, મહિમા અપાર હૈ—અથે.
લિખનેકો રામનામકે, જલમેં શિલા તરી;
કૈસે મનુજ ન જા સકે, ભવસિંધુ પાર હૈ—અથે.
શવરીકે પાદનીરસે, સરવર વિમલ હુઆ;
છૂનેસેં ચરણકે તરી, ગૌતમકી નાર હૈ—અથે.
કરકે ભરોસા મનમેં, રામનામ સુમરશે;
અહ્માનંદ મિટે જન્મ, મરણુ ખારખાર હૈ—અથે.

હવે એક ગોપી શ્રીકૃષ્ણના હાથનું ચુંબન કરે છે—

તત્રૈકાંડસગતં બાહું, કૃષ્ણસ્ય ત્પલસૌરભમ્ ॥

ચન્દનાલિપ્તમાધ્રાય, દૃષ્ટરોમા ચુચુમ્બ હ ॥૧૨॥

કસ્યાશ્ચિન્નાઠચવિક્ષિપ્ત-કુંઢલત્વિષમઙ્ગિતમ્ ॥

ગઢં ગઢે સંદધત્યા, અદાત્તાન્નુલ્લઘ્નિતમ્ ॥૧૩॥

નૃત્યન્તી ગાયતી કાડપિ, કૂજન્નૂપુરમેલલા ॥

પાર્શ્વસ્થાડચ્યુતહસ્તાબ્જં, શ્રાન્તાધાત્સ્તનયોઃ શિવમ્ ॥૧૪॥

૧૨ પદ્યછંદ—તત્ર-તે રાસમાં. પકા-કોઇ ગોપી. ઉત્પલસ્ય (કમળના) રૂપ સૌરમં (સુંગંધ) યસ્ય સઃ તં ઉત્પલસૌરમં-કમળ સરખી સુગંધીવાળો. ચન્દનાલિપ્તમ્-ચંદનથી લીપિલેલો. અંસે ગતં અંસગતં-ખભે રહેલો. કૃષ્ણસ્ય બાહું-શ્રીકૃષ્ણના હાથને. આધ્રાય-સુંઘીને. દૃષ્ટાનિ રોમાણિ યસ્યાઃ સાં હિતિ દૃષ્ટરોમા-હિતિ પકા-જેનાં રૂપાં ઉભાં ચર્ધ ગયાં હતાં એવી એક ગોપીએ. ચુચુંબ હ-તે હાથને ચુંબન કર્યું.

૧૩ પદ્યછંદ—નાટ્યેન (નાયવાથી) વિક્ષિપ્તે (ડાલતા) કુંઢલે તયોઃ ત્વિટ્ (તેજ, કાંતિ) તયા મંડિતં (શોભતું) હિતિ નાટ્યવિક્ષિપ્તકુંઢલત્વિષમઙ્ગિતં હિતિ ગંઢં-નાયવાથી હાલતાં કુંડલોની કાંતિથી શોભતું કૃષ્ણનું ગંડસ્થલ. [આ સમાસમાં ત્વિષ્ શબ્દ આર્ધ છે. તેને બદલે ત્વિટ્ શબ્દ જોઇએ.] ગંઢે-પોતાના ગંડસ્થળ (ગાલ) સાથે. સંદધત્યાઃ હિતિ કસ્યાશ્ચિત્-લગાવતી એવી કોઈ ગોપીને ચર્વિતં તાંબુલં અદાત્-ચાવેલું પાન શ્રીકૃષ્ણે આપ્યું.

૧૪ પદ્યછંદ—નૃત્યન્તી-નાચતી. ગાયતી-ગાતી. [ગાયતીને બદલે ગાયતી શબ્દ છે.] નૂપુરે ચ મેલલા ચ નૂપુરમેલલાઃ કૂંજસ્થઃ. (અવાજ કરતાં) નૂપુરમેલલાઃ

અર્થ--તે રાસમાં કમળ સરખી સુગંધીવાળા, ચંદનથી લીંપાયેલા, અને પોતાના ખલા ઉપર રહેલા, શ્રીકૃષ્ણના હાથને સુંધીને, જેનાં ફવાડાંઉભાં થઈ ગયાં હતાં, એવી કોઈ એક ગોપીએ, તે હાથને ચુંબન કર્યું. [૧૨]

અર્થ--કોઈ ગોપિકાએ નાચવાથી હાલતાં કુંડળોની કાંતિથી શોભી રહેલું ભગવાનનું ગંડસ્થલ (ગાલ), પોતાના ગંડસ્થલ સાથે લગાવતાં, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે, તેણીને પોતાનું આવેલું પાન આપ્યું. (૧૩)

અર્થ--નાચતી, ગાતી, અને જેનાં ઝાંઝર અને કટિમેખળા શબ્દ કરતાં હતાં એવી કોઈ થાકી ગયેલી ગોપિકાએ, પાસે ઉભેલા અચ્યુત ભગવાનને સુખકારી હસ્તકમળ, પોતાના સ્તન ઉપર ધારણ કર્યો. (૧૪)

૧૨-૧૩-૧૪ વિવેચન--

હાથ ચુંબવો અને રામાંચ થવું, એ પ્રેમની ઉત્કટ ભૂમિકાનાં ચિન્હ છે. ચુંબન તો અધરનું હોય. હાથનું ચુંબન કેમ કર્યું ?-ઢાલાનું સર્વાંગ ચુંબન કરવાલાયક ગણાય છે. એક કવિ લખે છે કે--

‘વાલમનાં વસ્ત્ર, છાની ચુમું-સાહેલડી ! વાલમની વાત, છાની પૂછું-સાહેલડી !’

શ્રીકૃષ્ણનો હાથ ચંદનથી કેવી રીતે લીંપાયો ?-ગોપીકાઓના સ્તન ઉપર કેસર ચંદન ચોપડયું હતું. આ હાથે સ્તનનો સ્પર્શ કરેલો હોવો જોઈએ. “પ્રભુનો હાથ એક ગોપીએ પોતાના સ્તન ઉપર મૂક્યો” એમ આગળ ૧૪ માં શ્લોકમાં કહે છે.

ગાલેગાલ મિલાવવો, તે પણ ઉત્કટ પ્રેમનું ચિન્હ છે. સામાન્ય રીતે પુરુષો સ્ત્રીના ગાલ સાથે પોતાનો ગાલ મિલાવે; પણ સ્ત્રી, શરમમાં ઢળાઈ રહીને, પતિના ગાલ સાથે પોતાનો ગાલ મિલાવે નહીં. તાત્પર્ય--એટલો દૈતભાવ રાખે. શરમ રૂપી આવરણને તોડીને, અદ્વૈત ભાવે, સ્ત્રી પતિમાં સમાર્પ જાય; ત્યારેજ સ્ત્રી પોતાનો ગાલ પતિના ગાલ સાથે મિલાવે. આમ થાય, ત્યારેજ યોગઃ કર્મસુ કૌશલં ॥ આવા પ્રકારનો અદ્વૈત યોગજ ઉત્તમ ગણાય. આવા ઉત્કટ પ્રેમના બદલામાં, પ્રભુએ તે ગોપીને પોતાનું આવેલું પાન આપ્યું.

ચૌદમા શ્લોકમાં કહે છે કે એક ગોપિકાએ શ્રીકૃષ્ણનો હાથ પોતાના સ્તન ઉપર મૂક્યો. આ પણ અત્યંત ઢાલાનું નિશાન છે. સ્ત્રીને ન્યારે પ્રેમ ઉભરાય, ત્યારેજ પતિનો હાથ પોતાના સ્તન ઉપર મૂકે. ગોપિકાએ આમ કરવાથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને કાંઈ દોષ ન લાગ્યો ?-તેના જવાબમાં શ્રીશુકદેવજી કહે છે કે--‘તેતો અચ્યુતઃ અચ્યુત-નિર્વિકારી-નિર્લેપ-કોઈના લીધા ન લેવાય એવા-છે-નરસીમહેતો ખાય છે.

રામ-પ્રભાંતિ.

પ્રાણનો પ્રાણ તે, આજ મુજને મળ્યો, તેણે કરી મારે હદે હૃદય વાધે;

પીયુતણી સેજ તે, નવીન કુસુમે રચી, નવી નવી જાતનો સંગ સાધે.

વસ્યાઃ સાંઈતિ કૂંજમ્બુપુરમેલલાંઈતિ કાંઈતિ-જેનાં ઝાંઝર તથા કટિમેખળા શબ્દ કરતાં હતાં એવી કોઈ ગોપીએ. આંખાં-ચાકી ગયેલી. પાંચીસ્યાંચાસી અચ્યુતઃ પાંચીસ્યાંચ્યુતઃ તસ્ય હસ્તઃ અંગેઈવ તં પોચસ્યાંડ-તે હસ્તાંગે-પાસે ઉભેલા અચ્યુત ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના હસ્તકમળને શિવ-સુખકારી. સ્તનથીઃ અંધાત્-સ્તન ઉપર ધારણ કર્યો.

તેણે અંજન કરી, નરસૈયા શ્રીહરિ, પ્રેમથું આવીને સાંધ લીધું.
અધરચુંબન કરી, કુચપર કર ધરી, રંનેહસુ શામળે ગુણ કીધું.
ધન્ય ધન્ય આજની, રાતડી કૃષ્ણજી, સાથે રમી ગોપી લાજલોપી;
નરસૈયાના રવામીને, ધન્ય ધન્ય વશ કર્યો, શું કરે સાસુડી અધિક કોપી !

હૈયું હાથ છે ને ? સંભાળ રાખજો. નહીંતો ધમંડ. અનેક ડાહ્યાં ડાહ્યાં સ્ત્રીપુરૂષો આવું આવું વાંચીને અને સાંભળીને ધમંડ થઈ ગયાં છે. યાદ રાખજો કે આ યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણની કથા છે. કૃષ્ણ તે માત્ર ગોવાળ એટલે ભરવાડ નહીં; પણ કૃષ્ણ તે—ગો (ઇદ્રિયો) નો વાળ (કબજે કરનાર). જે અગોચર છે. ન્યાં ઇદ્રિયોની ગતિ નથી, તે આ વસ્તુ છે. **એ ચચા માં પ્રપણંતે, તાન તથૈવ મજાન્યદ્દ ॥** જેવા ભાવથી મુમુક્ષુઓ મને ભજે એવા ભાવથી હું તેમને ભજું છઉં.' દેવકી અને વસુદેવે પરમાત્માને પુત્રરૂપે ભજ્યા; તો તેમના પુત્ર થયા; કંસે શત્રુરૂપે ભજ્યા, તો તેના શત્રુ થયા; પાંડવોએ સખા ભાવે ભજ્યા, તો તેમના સખા થયા; દ્રૌપદીએ વીરભાવે ભજ્યા, તો તેના વીર બન્યા. તે પ્રમાણે ગોપિકાઓએ પતિભાવે ભજ્યા, તો તેમના પતિ થયા; અને ગોપ બાળકોએ પોતાના ગોડીયાભાવે ભજ્યા, તો તેમના ગોડીયા બન્યા. ઉપાસનામાં પણ—રામરૂપે ભજે, તેને ધનુષ્યબાણધારી પ્રભુનાં દર્શન થાય. કૃષ્ણરૂપે ભજે, તેને બંસીવાળા ધનસ્થામનાં દર્શન થાય. જેમને શરીરની અંદરના અવાજ સાંભળવા હોય; તે જેમ પોતાના કાન બંધ કરી દે છે. એટલે બહારના અવાજ સાંભળતા નથી. તે પ્રમાણેજ જેમને કૃષ્ણતત્ત્વને કાંઇક ઓળખવું હોય, સમજવું હોય, તેમણે જેમ અને તેમ બાજી વિષયોનો મનથી ત્યાગ કરતાં શીખવું જોઇએ.

એક બીજી વાત—એક બીજીવાત પણ કહી દઉં. તે પણ આટલીજ ભયંકર છે. તે એ કે—આજકાલ બ્રહ્મરૂપે અગર કૃષ્ણરૂપે પૂજતા, કેટલાએક ગુરૂઓ અને સંતો, ભોળા સ્ત્રીઓની સાથે ભારે અનાચાર કરી રહ્યા છે. સ્ત્રીઓ તેમને પ્રભુ માનીને ફસાય છે. કૃષ્ણ તો દાવાનળ પી ગયા હતા; અને કલિયુગના કંગાલો ઉની કહી પી શકતા નથી. માટે ધર્મને બહાને થતા પાખંડથી સાવધાન રહેજો. ન્યાં જરા જેટલી ગંદકી હોય, ત્યાં રાગ રહે નહીં. તેમ ન્યાં જરા જેટલો અનાચાર હોય, ત્યાં પ્રભુ રહે નહીં. હવે આપણે આપણા મૂળ વિષય તરફ આવીએ. આરંભ કૃષ્ણ કેવા દેખાતા હતા ?

રાગ—પ્રભાતિ તાલ દાદરા.

દેખ સખિ ! કૃષ્ણચંદ્રકી છબી સુહાવની—દેખ૦
સિરપે મુગટ અલકભાલ, શ્રવણ કુંડળ દગ રસાળ,
ગલમેં માલ ભુજ વિશાલ, પીતપટ ધરાવની—દેખ૦
બાજુબંધ કંકણહાથ, કમરમણિ તિલક માથ;
બંસી અધર મધુર મધુર, સરસ રાગ ગાવન્તી—દેખ૦
ચંદનવદન મંદહાસ, સખિયનસંગ કરત રાસ;
પગમેં જનન જનન-નૂપરોંકી ધુન બજાવની—દેખ૦
સજલમેલ શામ રંગ, સંગ, રાધિકા ઉમંગ;
અહાનંદ શ્રીમુકુંદ, ચરણરતિ લગાવની—દેખ૦

હવે કહે છે કે—ગોપીઓનો શ્રીકૃષ્ણ સાથેનો સંબંધ પતિ પત્નિ જેવો અદ્વૈત હતો—
ગોપ્યો લલ્લંઘ્યાચ્ચ્યુતં કાન્તં, શ્રિય ઇકાન્તવલ્લભમ્ ॥
ગૃહીતકંઠ્યસ્તદ્ગોભ્યાં, ગાયન્ત્યસ્તં વિજહિરે ॥૧૬॥

અર્થ—લક્ષ્મીજીના પરમપ્રિય અચ્યુત ભગવાનને, પોતાના પતિરૂપે પામીને, શ્રીકૃષ્ણના હાથ જેમના ગળામાં વિંટાયા હતા એવી, અને શ્રીકૃષ્ણનાં ગાન જે કરી રહી હતી એવી ગોપીકાઓ, આમતેમ રાસમાં (કુંડાળામાં) ફરવા લાગી. [૧૫]

૧૫ વિવેચન—

શ્રિયઃ ઇકાન્તવલ્લભમ્ અચ્યુતં इति કાન્તં—લક્ષ્મીજીને અત્યંત પ્યારા, અને વળી નિર્લેપ—એવા કૃષ્ણને, પતિ તરીકે સ્વિકાર કરીને. જળને ગમે તેટલી દીવાસળીઓથી સળગાવીએ, પણ જળ સળગે નહીં; તે પ્રમાણે ગોપિકાઓના અનેક પ્રકારના હાવભાવથી શ્રીકૃષ્ણ લલચાતા નથી. એટલે જે નિર્લેપ છે—અનાસક્ત છે, તે કૃષ્ણને ગોપિકાઓએ પતિ તરીકે સ્વિકાર્યાં. જે દેવ જમતા નથી, તેમને પાસે પ્રસાદ ધરો, અગર પાંચમગ્ન પ્રસાદ ધરો; તે તમારે પોતાને માટેજ છે—દેવને માટે નથી. તેમ જે નિર્લેપ છે, તેમને એક અગર અનેક હાવભાવ કરો, તો તેનું સુખ નિર્લેપને નથી; હાવભાવ કરનારનેજ છે. જીવ જ્યાં ત્યાં દ્રવે, પણ પ્રભુ પ્રત્યે દ્રવે નહીં. પ્રભુ પ્રત્યે જીવ દ્રવે, ત્યારે જીવ ડેકાણે અ.વ્યો ગણાય; ત્યારે જીવ પોતાના વાસ્તવ સ્વરૂપને સમજ્યો ગણાય.

ગૃહીતકંઠ્યઃ—જેમના કંઠને ભગવાને આલિંગન કર્યું છે તે ગોપિકાઓ. આ શબ્દ સૂચવે છે કે—ગોપિકાઓએ ભક્તવત્સલતા જાગ્રત કરી—ગોપિકાઓએ અમાપને માપમાં લીધા—ગોપિકાઓએ ભગવાનને વશ કર્યાં.

૫૬.

હાંહારે વાંસળી વાછરે, મધુરું ગાયે કહાન;

સ્વર શબ્દ નાના વિધના, રાગ રાગણીના ગાન—વાંસળીં

હાંહારે માંહે માંહેરે, માનની રાખે રંગ;

ધુણુધુણુ ધણુધુ ઊપાંગ વાળે, તાલ નિશાન મુદંગ—વાંસળીં

હાંહારે વીછીયા ઠમકેરે, કાને જણુકે ઝાલ;

એક એકને દે આલિંગન, ચાલ મધુરી ચાલ—વાંસળીં

હાંહારે વૃંદાવન રાસ રચ્યો, ગોપી ધૂમે મરકલડાં વાળી;

સોળકળા શશીચર શોભે, નભમાં કરતે અણુવાળી—વાંસળીં

૧૫ પદ્યછેદ—શ્રિયઃ ઇકાન્તવલ્લભમ્—લક્ષ્મીજીના પરમપ્રિય. અચ્યુતં કાન્તં લલ્લંઘ્યા—અચ્યુત ભગવાનને પોતાના પતિ રૂપે પામીને. ગૃહીતાઃ કંઠાઃ ગાતાં તા इति ગૃહીતકંઠ્યઃ इति તે ગાયંત્યઃ ગોપ્યઃ—શ્રીકૃષ્ણના હાથ જેમના ગળામાં વિંટાયા હતા એવી અને શ્રીકૃષ્ણનાં ગાન જેઓ કરી રહી હતી એવી ગોપીઓ. વિજહિરે—આમતેમ કુંડાળામાં ફરવા લાગી.

હાંહારે સુરપતિ મોહી રહ્યા, તેહના થંભી રહ્યારે વિમાન;
 નર્તનાટારંભ પુષ્પવૃષ્ટિ હોએ, જ્ય જ્ય શ્રી ભગવાન—વાંસળી०
 હાંહારે રજની અધિક વધી, પ્રગટ ન હોય બાણુ;
 નરસૈયાના સ્વામીની શોભા જોવા મુનિપરે મૂકયાં ધ્યાન—વાંસળી०

વાલ્મિકીએ રામને કહ્યું કે—

થેપાઈ—તુમહિ છોડ ગતિ દ્વસરી નાંહિ, રામ બસહુ તિનકે ઉરમાંહી.

✕   ✕   ✕   ✕   ✕

જાતિપાંતિ ધનધર્મ બડાઈ, પ્રિય પરિવાર સદન સમુદાય;

સખ તજી તુલ્લહિ રહહિ લવલાઇ, તાકે હૃદય ખસહુ રઘુરાઇ.

विजहारे—विहार शब्द मुख्ये छे कु-गोपिकाओ पोताना हेखनुं जान बूझी गध.
गोपिकाओ आनंद सागरभां तरवा लागी. केवा, प्रकारनो विहार छतो तो सांभयो—

૬૭ ગોપિકાઓના વિહાર વાત ચાલુ છે—વસંતતિલકા

कणोत्पलालकविटङ्ककपोलघर्मवक्रश्रियो वलयनूपुरघोषवाद्यैः ॥

गोप्यः समं भगवता ननृतुः स्वकेश-स्रस्तस्रजो भ्रमरगायकरासगोष्ठ्याम् ॥१६॥

અર્થ—કંકણ અને ઝાંઝરજ વાજાંનું કામ કરી રહ્યાં હતાં; અને જામ-રાઓ ગવેઓનું કામ કરી રહ્યા હતા, એવી આ રાસમંડળીમાં, જેમના કેશ-માંથી પુષ્પની માળાઓ સરી પડતી હતી એવી—અને કાનના આલૂપણરૂપ કુમળો, વાળને શોભા અપાનારા કામણી જેવી અલંકારો, ગાલ, મુખપર પસીનાનાં ટીપાં, તે તમામથી જેમનાં મુખની શોભા વધી પડી હતી એવી ગોપિકાઓ, શ્રીકૃષ્ણ સાથે નાચતી હતી. [૧૬]

१६ विवेचन—

દેશમાંથી પુષ્પ માળાઓ સરી પડવા લાગી, તે સૂચવે છે કે-રંગ જામ્યો.

અપૂર્ણ.

૧૬ પદ્મ-૭૬—વલયાનિ ચ નૃપુરાણિ ચ તેષાં ઘોષાશ્ચ, તે યવ વાદ્યાનિ
તૈઃ ઇતિ વલયનૃપુરઘોષવાચૈઃ—કંઠેષુ અને ઝંઝરજ જેમાં વાળનું કામ કરતાં
હતાં તે. ઝમરાઃ યવ ગાયકાઃ યચ્યાં સા ઇતિ ઝમરગાયકરાસગોષ્ટી તચ્યાં—
ઝમરાઓજ જેમાં ગવૈયાઓનું કામ કરતા હતા એવી રાસમંડળીમાં. સ્વકેદોભ્યઃ સ્વસ્તાઃ
સજ્જઃ—યાસાં તાઃ સ્વકેશસ્વસ્તસજ્જઃ—જેમના કેશમાંથી પુલની માળાઓ સરી પડતી હતી
એવી. કર્ણોત્પલ્લાનિ (કાનના આભુષણ રૂપ કમળો) ચ અલકલ્પિટંકાશ્ચ (વાળને શોભા
આપનારા દામણી જેવા અલંકારો) કપોલાશ્ચ ઘર્માશ્ચ (પસીનાનાં ટીપાં) તૈઃ વક્રેષુ
(મુખ) શ્રીઃ યાસાં તાઃ ઇતિ કર્ણોત્પલ્લાલકલ્પિટંકકપોલઘર્મવક્ર ભ્રિયઃ—ઈતિ સ્તોત્રઃ
કાનના આભુષણ રૂપ કમળો, વાળને શોભા આપનારા દામણી જેવા અલંકારો, અલક,
પસીનાનાં ટીપાં, તે તમામથી જેમના મુખની શોભા વધી છે એવી તે ગોપિકાઓ.
મગવતા સમં નનૃત્તઃ—ભગવાનની સાથે નાચતી હતી.

શ્રીસદ્ગુરવે નમઃ ।

શ્રીમોક્ષપત્રિકા.

શ્રીમદ્ભાગવત

દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ-રાસલીલા.

તંત્રી અને પ્રકાશક:—રામશંકર મોનજી લલ્ક. ટે. મોક્ષમંદિર-અમદાવાદ.

પુસ્તક ૧૧ મું.]

વૈશાખ માસ ૧૯૮૬.

[અંક ૪ થી

દશમસ્કંધ પર્વાર્ધ.

અધ્યાય ૩૩ મો ચાલુ.

[ગયા માસના ૧૨૫૨ મા પાનાથી ચાલુ]

ગરબો.

યજ્ઞવાલ્ક્યેરિ લોલ, તાળી દેતાં વાગે ઝંઝર ઝુમખારે લોલ
 દુમ દુમ તાળી દેતાં વાગે, ઝંઝર ઝુમખારે લોલ—વ્રજ૦
 ગરબો ગાવાને ગોરી નિસર્ગેરે લોલ; રાધિકા રંગીલી અભિરામ—વ્રજ૦
 સંગે સાહેલીઓ રમે ધણીરે લોલ, આપું તેના પ્રેમથકી નામ—વ્રજ૦
 લલિતા વીશાખા યજ્ઞમંગળારે લોલ, માધવી ને માલતી અનુપ—વ્રજ૦
 ચંદ્રભાગને ચંદ્રાવલીરે લોલ; ચંપાલતા ચાર જેનું રૂપ—વ્રજ૦
 મનમથમોદા ને વળી ચાતુરીરે લોલ; હસ્તલક્ષ્મીને હીરા નામ—વ્રજ૦
 કેતકી પ્રલંબા પંચમંજરીરે લોલ; એવી રમે સખીઓ ન્યાં અનેક—વ્રજ૦
 શોભે કપાળે મોતી દામણીરે લોલ; કંકુચંદ્ર શોભાવે છે ભાલ—વ્રજ૦
 ચક્ષુ ચંચળ તે ચોરે ચિત્તડીરે લોલ; ખેડે બાણુ હિંચે રૂડા હાથ—વ્રજ૦
 વિધવિધ વાજાંત્ર વાગે ધણીરે લોલ; તાલસુર મળી કરે ગાન—વ્રજ૦
 'લોલ' કહેતામાં હરિ હિંચતારે લોલ; હિંચાવે કાંધ બાળાઓ અનેક—વ્રજ૦
 આણુંદ સાગર ઉલટયોરે લોલ; મગન થયાં માનનીનાં મન—વ્રજ૦
 પરમ પવિત્ર આ ચરિત્રનેરે લોલ, દાસ દયો ગાઇ થયો ન્યાલ—વ્રજ૦

આ ગોપિઓના શણગાર કેવા હતા ? અને તે ક્યાં ક્યાં મળી હતી ?—જરા હલકથી ઉપાડોને.

૫૬:

કાળા કોરનાં સાળુ પ્રેમદા, કાળા કમખા કશણું કંશા;
કાળા દોરી જોફણુડે ગુંથી, કાળા રંગ પણ મેશ જશા.
કાળો કાજળ નેણે સાર્યો, કાળા વેણુ વિવિધ વળા;
કાળા કૃષ્ણ કાલિંદ્રી તીરે, તવ ત્રીકમને ત્રિયા મળા. ૧
લીલી ભાતી પટોળા પ્રેમદા, લીલાં આંખે પાન ઘણું;
લીલા ગુલર કમલકર કમખે, લીલાં ટોડર તુલસી તણું.
લીલાં તરવર ગિરિ ગોવર્ધન, લીલું વૃંદાવન છે વળા;
લીલા પોપટ પ્રાણ પન્નની, તવ ત્રીકમને ત્રિયા મળા. ૨
પીળાં પટકુળ પહેરે પ્રેમદા, પીળાં ભૂષણ હુદે ધરી;
પીળાં ચાંપા ચોસર કંઠે, પીળા કેસર આડ કરી.
પીળા આંખા શાખ મનોહર, પીળા કમખે શેર વળા;
પીળું અંગ ઓપે અતિ અખળા, તવ ત્રિકમને ત્રિયા મળા. ૩
ઉજવલ શ્વેત રશાવટું પટકુળ, ઉજવળ ચોળા ભરત ભરી;
ઉજવલ જાઘ છેલાનાં ટોડર, ઉજવલ ચંદન ઉગટ ભરી.
ઉજવલ ચિત્ત રાખો હરિ ચરણે, ઉજવલ વિઠ્ઠલ હુદે ધરી;
ઉજવલ વહે ગંગાનું પાણી, ઉજવલ વાણી નરસી તણી. ૪

કેવી રીતે રમતાં હતાં ?—

૫૬.

વૃંદાવન માંહે રમત માંડી, ગોપી ગોવિંદ સાથેરે;
પિતાંબરની ઓપલવટ વાળી, શામા સાહી હાથેરે—વૃંદાવનં
જાંઝર જમકે ને ધુધરી ધમકે, નેપૂરનો જણુકારે;
એક એક ગોપી બીચ બીચ માધવ, આનંદ વાધ્યો અપારે—વૃંદાવનં
મોહન મુસ્તક મુગટ બીરાજે, તે જોતાં મન મોહેરે;
ગોરીશીર દામણીઓ દમકે, કાને કુંડળ સોહેરે—વૃંદાવનં
ખેલ મચ્યો રાધાવર રૂડો, ઉલટ અંગ ન માયરે;
ધન્ય ધન્ય કૃષ્ણ લીલાસ પ્રગટયો, પુષ્પવૃષ્ટિ ત્યાં થાયરે—વૃંદાવનં
અમર આશીશ દે ઉપરથી, ચરણુરેણુને જાયરે;
નાના ભાત વિલાસ જોઇને, મન માંહે અતિ રાયરે—વૃંદાવનં
મુરનર મુનિવર મનમાંહે વિચારે, પાર ન પામે કોઇરે;
ઉમિયા ઈશ કૃપાથી ઉભો, નરસૈયો રંગ જોયરે—વૃંદાવનં

જમરો ગાય ખરા, પણ મકરંદના લોભી; તેમ ગોપીકાઓ ગાય ખરી, પણ રસની ભૂખી. દર્શનની અર્ને સ્પર્શની પણ ભૂખી.

કાન ઉપર કમળ મુકવાનું કારણ-તે શોભા માટે નથી; પણ માથાની સ્થિરતા માટે છે. આખું શરીર નાચે-કુદે, પણ માથું સ્થિર રહેવું જોઈએ, એવો ભાવ છે. ગામડામાં ગરબા રમતાં, અગર ડાંડીયા રમતાં, ધણું સ્ત્રી પુરૂષો માથે ગગરો મૂકીને, તે ઉપર સળગતો કોડીયાનો દીવો રાખે છે. જો માથું જરા વાંકું થાય, તો આ દીવો તુરત પડી જાય. યુજરાતમાં માતા તેડે છે; ત્યારે સ્ત્રીઓ માંડવી માથે લઇને, ધરના આંગણમાં નાચે છે. રમનારી સ્ત્રીનું આખું શરીર હીંચાળે ચડે છે, પણ મસ્તક જરા પણ ડોલતું નથી-સ્થિર રહે છે. આ રમતોના ઉંડાણમાં કાંઈક દેખાય છે-સાંભળો. આ રમતોના ઉંડાણમાં વૃત્તિની એકાગ્રતા છે. આ પ્રમાણે તૈયાર કરેલી વૃત્તિની એકાગ્રતા, શ્રીહરિમાં જોડાય, એ ભાવ છે.

એકાગ્રતાની આગતમાં દયારામભાઈ કહે છે કે—

“ જેમ નટની દષ્ટિ દોરમાં, પાણિયારીની બેલડા માંચ;

ચિત્ત પરસ્પર જરનું, વળગ્યું રહે ત્યાંનું ત્યાંહ.

ત્યાંહા તેમ મન પ્રભુમાં નિત દેવું, સંસારમાં સાક્ષીવત્ રહેવું;

જગત્ જાણે-તે એ છે જન્મણી, રાખે હૃદે ત્રિકમસું તાળી.

સેવો શ્રીકૃષ્ણ કૃપાળુ ” [૨૧].

યોગચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ । પાતંજલ યોગદર્શન કહે છે કે-‘ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ થાય તેજ યોગ.’

લક્ષ્મીનાથજીમાં લીધેલી તાલમ, જેમ લડાઇના મેદાનમાં ઉપયોગી થઈ પડે; તેમ એકાગ્રતા સંબંધી સંસારમાં મળેલી તાલમને, શ્રીહરિના ચરણમાં વાપરવી. એકાગ્રતાના સંબંધમાં નરસીહ મહેતા કહે છે કે—

રાગ-રામકલી-ભૈરવ અથવા પ્રભાતિયું.

ધ્યાન ધર ધ્યાન ધર, નેત્રમાં નાથનું, અંતર ભાળતી એક સુરતી;

દેહમાં દરસસે, પ્રેમથી પરસસે, અજ્ઞ અનોપમ કૃષ્ણ મૂરતિ—ધ્યાન૦

મોરલીના નાદમાં, શ્રવણના સાદમાં, ઝાંઝરી ઝાલરી ડમક વાજે;

તાલ મૃદંગ ને, ચંગ ઉપમા ધણી, ભેરીના નાદે બ્રહ્માંડ ગાજે—ધ્યાન૦

મન પરસન થશે, કર્યા કર્મ નાસસે, ભાસશે બ્રહ્મ વ્રજવંન વેલી;

કુંજ લલિતમાંહે, શ્રીકૃષ્ણ લીલા કરે, નિરખતી નૌતમ નિત્ય કેલી—ધ્યાન૦

સુરત સંગ્રામમાં, વીલસે રંગમાં, દરસશે દેહીનું પમાન મરતાં;

નરસૈનો સ્વામી, તે નિત્ય સુખ આપશે, દુકીત કાપશે ધ્યાન ધરતાં—ધ્યાન૦

નરસી મહેતાની નિર્ગુણ ઉપાસના દેખી? આવા વીતરાગી નિર્ધન-સાદા-ભક્તોજ, રાસલીલાના અધિકારી ગણાય. યાદ રાખજો કે-ગાભામાં ગોવિંદ છે. ફર્ટકલાસમાં અને સેકંડકલાસમાં મુસાફરી કરનારા ત્યાગીઓ અને જ્ઞાનીઓ, અજ્ઞાનીઓ કરતાં વધારે રાગી છે-પોત્રીશનના પાશ્વંદ છે.

હવે કહે છે કે—બાળક પ્રતિબિંબ સાથે જેમ રમે, તેમ શ્રીકૃષ્ણ ગોપિકાઓ સાથે રમતા હતા—

[વંશસ્થ]

एवं पांश्वङ्गराभिमर्श-स्निग्धेष्वङ्गोत्तमविलासहासैः ॥

રમે રમેશો વ્રજસુન્દરીભિર્-યથાઽર્મકઃ સ્વપ્રતિવિમ્બવિભ્રમઃ ॥૧૭॥

તદન્નસન્નપ્રમુદાકુલેન્દ્રિયાઃ, કેશાન્દુકૂલં કુચપટ્ટિકાં વા ॥

નાંજઃ પ્રતિવ્યોદુમલં વ્રજસ્ત્રિયો, વિસ્તસ્તમાલાભરણાઃ કુરુદ્વદ્ ॥૧૮॥

અર્થ—ગોપિકાઓ જેમ શ્રીકૃષ્ણ સાથે નાના પ્રકારના વિલાસોથી રમતી હતી; તે પ્રમાણેજ લક્ષ્મીજીના પતિ શ્રીકૃષ્ણ પણ, આલિંગન, હાથના સ્પર્શ, સ્નેહ ભરેલી રીતે જોવું, ઉત્તમ વિલાસોથી અને હાસ્યથી તે વ્રજાંગનાઓ સાથે રમતા હતા. આળક જેમ પોતાના પ્રતિબિંબોની સાથે [પડછાયાઓની સાથે] કીડા કરે, તેમ ભગવાન ગોપિકાઓની સાથે કીડા કરતા હતા. [૧૭]

અર્થ—હે પરીક્ષિત રાજા ! શ્રીકૃષ્ણના અંગના સંગથી ગોપિકાઓ પ્રીતિથી પરવશ થઈ હતી. આ પરવશતામાં તે સ્ત્રિઓની માળાઓ અને આભરણુ ખસી જતાં હતાં. આ સ્થિતિમાં તે વ્રજાંગનાઓના કેશ, વસ્ત્ર અને સ્તન ઉપરના વસ્ત્રના છેડાઓ ઢીલા પડી જતાં હતાં. તેમને સરખાં રાખવાને પણ તેઓ અશક્ત હતી. તાત્પર્ય—હેહવું બાન રહ્યું હતું નહીં. [૧૮]

૧૭-૧૮ વિવેચન—

‘કોઈ પણ પ્રકારના ભેદ-વિવેક-મર્યાદા વિના, શ્રીકૃષ્ણ ગોપિકાઓ સાથે રમ્યા’ એમ કહ્યું. તેના અયાવમાં કહ્યું કે આળક ‘પ્રતિબિંબ સાથે રમે, તેમ શ્રીકૃષ્ણ ગોપિકાઓ સાથે રમ્યા.’ એટલે-શ્રીકૃષ્ણે સંપૂર્ણ ભોગ ભોગવ્યા, તોપણ—

૧૭ પદ્યછેદ—एवं-ગોપિકાઓ જેમ કૃષ્ણની સાથે નાના પ્રકારના વિલાસોથી રમતી હતી તે પ્રમાણેજ રમેશઃ-શ્રીકૃષ્ણ. परिष्वाङ्गश्च (આલિંગન) કરેજ અભિમર્શઃ (સ્પર્શ) स्निग्धं च તત્ત્વ ईक्षणं च स्निग्धेक्षणं (સ્નેહ ભરેલું જોવું તે) उहामविलासश्च हासश्च (ઉત્તમ વિલાસ અને હાસ્ય) तैः इति परिष्वाङ्गकराभिमर्शस्निग्धेक्षणो हामविलासहासैः-આલિંગન, હાથના સ્પર્શ, સ્નેહ ભરેલું જોવું, ઉત્તમ વિલાસ અને હાસ્યથી. व्रजसुन्दरीभिः ‘રમે-વ્રજસુન્દરીઓ સાથે રમતા હતા. यथा स्वप्रतिविम्बैः विभ्रमः (રમત) यस्य सः इति अर्मकः-આળક જેમ પોતાના પ્રતિબિંબોની સાથે કીડા કરે તેમ.

૧૮ પદ્યછેદ—हे कुरुद्वद!-હે પરીક્ષિતરાજા ! तस्य अङ्गसङ्गः તેज प्रमुद (હૃદય) तथा आकुलानि (વ્યાકુળ) इंद्रियाणि यासां ताः-ભગવાનનો અંગ સંગ મળવાની પ્રીતિથી પરવશ થઈ છે જેમની ઇન્દ્રિયોને તે ગોપીઓ માલાશ્ચ આભરણાણિ च माला-भरणानि विस्त्रस्तानि (ઢીલાં પડી જતાં હતાં. क्लृप् धातु) मालाभरणानि यासां ताः विस्त्रस्तमालाभरणाः-જેમની માળાઓ અને આભરણો ખસી જતાં હતાં તે. व्रजस्त्रियो-વ્રજાંગનાઓ. केशान् दुकुलं (વસ્ત્ર) कुचपट्टिकां (સ્તનને ઢાંકેલો વસ્ત્રનો છેડો) वा-અને अङ्गः-ત્વરાથી. प्रतिवोदुं-અરાપર સંભાળ રાખવાને. न अलं-સમર્થ હતી નહીં.

રામ-પ્રભાતિયું.

જગીને જોઉં તો, જગત્ દિસે નહીં, ઉંધમાં અટપટા ભોગ ભાસે;
ચિત્ત ચૈતન્ય, વિલાસ તદ્દરૂપ છે, બ્રહ્મ લટકાં કરે બ્રહ્મ પાસે—જગીને.
પંચ મહાભૂત, પરિબ્રહ્મ વિષે હિપજ્યાં, આણુ આણુ માંહિ રહ્યાં રે વળગી;
કૂદ ને ફળ તે તો વૃક્ષનાં જાણુવાં, ચડચડી ડાળ તે નહીં રે અળગી—જગીને.
વેદ તો એમ વેદે, શ્રુતિ સ્મૃતિ સાખ દે, કનકકુંડળ વિષે બેદ નોયે;
ધાટ ધડ્યા પછી, નામ રૂપ જૂજવાં, અંતે તો હેમનું હેમ હોયે—જગીને.
જીવને શિવ તો, આપ ઇચ્છાએ થયા, સ્ત્રી પરપંચ ચૌદ લોક કીધા;
ભણે નરસૈયો એ તોજ તું તેજ તું, એને સમર્થથી કંઈ સંત સિધ્યા—જગીને.
કેમ ક્યાં છો? ગોપીને કૃષ્ણ જુદાં છે? જળ ને તરંગ જુદાં છે? બાળ તોટકને
મળતાં શ્રી શંકરાચાર્યે પૂછ્યું—‘તું કોણુ છો?’ તેના જવાબમાં તે બાળક બોલ્યો હતો કે—
સમસ્તેષુ વસ્તુબ્વનુસ્થતમેકં ।

સમસ્તાનિ વસ્તૂનિ યં ન સ્પૃશ્વન્તિ ॥

વિચક્ત સદા શુદ્ધમચ્છરવરૂપઃ ।

સ નિત્યોપલબ્ધિસ્વરૂપોડહમાત્મા ॥૧૧॥

“જેમ દોરો માળાના મણુકાઓમાં પરોવાઈને રહે છે; છતાં કોઈ પણ મણુકામાં આસક્તિ કરતો નથી. તેમ સમસ્ત ગ્રાણીઓમાં આત્મા પરોવાઈને રહેલો છે, છતાં તે કોઈમાં આસક્તિ રાખતો નથી; એવો જે આકાશના જેવો શુદ્ધ અને નિર્મળ આત્મા છે, તેજ હું છઉં.”

તાત્પર્ય—તમામ ગોપીકાઓની સાથે રમનારો, છતાં ગોપિકાઓથી ન્યારો ને ન્યારો. ગોપિકાઓમાં પરોવાઈને રહેલો છે; છતાં અનાસક્ત—ન્યારો ને ન્યારો. ન્યારો ને ન્યારો છે, છતાં ગોપિકાઓ જે વ્યવહાર કરી રહી છે; તે તમામ તેને લીધે છે—તે હોઈને છે.

શ્રીકૃષ્ણે આત્મ અનુચિત કાર્ય કેમ કર્યું?—આ બાબતના ખુલાસા આગળ ધણીવાર કર્યા છે; તો પણ કહી દઉં. ગોપિકાઓ પૂર્વે ઋષિઓ હતી. ગોપિકાઓનો અવતાર શ્રીકૃષ્ણ સાથે ભોગ ભોગવવા માટેજ હતો. ગૌરી પૂજન વખતે પણ—‘શ્રીકૃષ્ણ અમારા પતિ થાય,’ એજ માગણી હતી. એ યથા માં વિગેરે શબ્દોથી પોતે કહે છે કે—‘જેવી જેમની માગણી તેવું ફળ તેમને હું આપું છઉં.’ વળી ગીતામાં ગોવિંદ બોલ્યા છે કે—

જન્મ કર્મ ચ મે દિવ્ય-મેવં યો જેતિ તત્ત્વતઃ ॥

ત્યક્ત્વા દેહં પુનર્જન્મ, નૈતિ મામેતિ સોડ્ધુન ॥૧॥

x x x x

ન માં કર્માણિ લિપંતિ, ન મે કર્મફલે સ્પૃહા ॥

इति मां योऽभिजानाति, કર્મભિર્ન સ વદ્યન્તે ॥૧૪॥

[ગીતા અ. ૪]

અર્થ—મારાં જન્મ અને મારાં કર્મ દિવ્ય હોય છે; એમ જે તત્ત્વથી જાણે છે; તે હે અર્જુન! દેહ તન્યા પછી પુનર્જન્મને નહીં પામતાં, મનેજ પામે છે. (૯) મારે

કર્મના ફળની સ્પૃહા હોતી નથી, તેથી કર્મો મને બંધન કરી શકતાં નથી. જે 'ક્રોધ' મને એવો નિર્લેપ સમજે છે; તે પુરૂષ પણ કર્મોનાં બંધનથી મુક્ત થાય છે. [૧૪]

અમદાવાદ શહેરની ચૌરાસી કરતાં, નિર્ધનને આંચકો લાગે; પણ દર માસે દસ હજાર વ્યાજના આવતા હોય; તે ગૃહસ્થ એક ચૌરાસી કરે, તેમાં શી નવાઈ! કૌચરખનો પટેલ પાંચસોનું દેવાળું કાઢતાં ડરે; અને મુંબઈ કલકત્તાના વેપારી, એકકરોડને એંશીલાખનું દેવાળું કાઢે. સૂર્ય ઢેઢવાડે જાય-એટલે અજવાળાં કરે; તો પણ સૂર્ય અભ-ડાય નહીં. ગંદકીનું જળ શોષી લે; તો પણ સૂર્ય ગંદો ગણાય નહીં. ત્યારે જે સૂર્યના પાંચું નિયંતા છે, તે લૌકિક મર્યાદાથી કેવી રીતે બંધાય!

રમેશ—લક્ષ્મીનો પતિ-માયાનો ધણી. એક જરી જેટલી લક્ષ્મી તમારી પાસે હોય, તો તમે કહો છો કે-‘હું કોઇને જવાબ દેવા બંધાયો નથી. મારે ફાવે તેમ કરીશ.’ ત્યારે આ તો લક્ષ્મીનો પતિ. તે તમને-કામી, ક્રોધી અને લોભીને-જવાબ દેવા બંધાયો છે ! કચરાળે હાથે કસખી પટકુળ લેવાય નહીં; તેમ કામ, ક્રોધ અને લોભ રૂપી કચરાથી ખરડાએલા અંતઃકરણથી, આ તત્ત્વનો વિચાર કરાય નહીં. જેમ ભરવાડને ભેંશનાં સ્વપ્નાં આવે; ઘોખીને નદીનાં સ્વપ્નાં આવે; તેમ વિકારી જીવ ઇશ્વરમાં પણ વિકાર દેખે. જે માયા આપણને ધડીવારમાં હસાવે, અને ધડીવારમાં રડાવે; તે માયા-માધવ પાસે નાચે છે. તાત્પર્ય-વસ્તુ ઓળખીને વિચાર કરો. મીરાં કહે છે કે-‘આ રસ પીધને હું અમર થઈ.’ નરસીમહેતા જેવા વિતરાગી સંતો કહે છે કે-‘આ રસ પીધને અમે મરત થયા.’ ત્યારે આપણે-તે રસને કેમ ફેંકી દેવાય !

૫૬.

પ્રેમ પ્રબળ શું પ્રેમદા, કરે કૃષ્ણ શું કેલ રે;
 વૃંદાવન રળીયામણું, વાધી રંગની રેલ હે—પ્રેમ૦
 રણુઝણુ રણુઝણુ રણુઝણુ, દ્રમકે પગ તણા પ્રહારરે;
 નાયતાં નાયતાં નારને, વાધ્યો હર્ષ અપારરે—પ્રેમ૦
 સોળકળા શરીયર થયો, જાણ્યે ઉગ્યો બાણુરે;
 મંડળમાંહે માનની ગાયે, મધુરી મધુરી વાણુરે—પ્રેમ૦
 હળવે આવી કૃષ્ણને, અબળા ઉરપર દાખરે;
 કંઠે વળગી કામની, અંતર કાંઈ નવ રાખરે—પ્રેમ૦
 પૂરણુ પ્રીત પામ્યાં સૌ, સુંદરીને સ્યામરે;
 મન ગમતો મહીં મહાલતો, કીધો પૂરણુ કામરે—પ્રેમ૦
 ભામણ્યાં લેતી નાથનાં, જોખન માતી નારરે;
 નેણુ નેણુ મેળવીને, અરપે કુસુમના હારરે—પ્રેમ૦
 વેંઘાણી વંશ વાજતાં, શુદ્ધ ન રહી અંગરે;
 મહારસ રૂંગે ઝીલતાં, જામ્યો રંગનો જંગરે—પ્રેમ૦

×

×

×

×

નૃસૈયો-નેણુ નિહાળી, કરતો ગોવિંદ ગાનરે—પ્રેમ૦

કુકુલુવહ!—પરીક્ષિત રાજને ‘કુર વંશજ’ કહીને બોલાવવામાં એવો ભાવ છે કે—
‘આવી લીલાઓ સાંભળીને તું કુતર્ક કરીશ નહીં—કારણ કે તું અર્જુનનો પૌત્ર છો—અધિકારી છો—કૃષ્ણની શક્તિનો તું જાણકાર છો.’

પતિ સુખ ભોગવ્યા પછી, સ્ત્રીયોની કેવી સ્થિતિ થાય, તેનું વર્ણન ૧૮ માં શ્લોકમાં છે. પતિ સુખના નાનકડા આનંદમાં, સ્ત્રી સુખ ઉભરાઈ જાય; ત્યારે આતો આનંદના સાગર ભેટ્યા. નિશામાં ચક્રચુર થએલો પુરુષ, જેમ દુનિયાને દેખે નહીં, અને દેહાભિમાન વિસરી જાય; તેમ ગોપિકાઓ દેહાભિમાન વિસરીને લોકમયાંદાઓને વટી ગઈ. ગોપિકાઓનાં સુખની વાતો સાંભળીને—તેમને ધન્ય ધન્ય કહીએ—

૫૬-રાગ માલવ.

ધન ધનરે વૃંદાવનની શોભા, ધન ધન આસો માસરે;
ધન ધન કૃષ્ણ તણી જે કીડા, ધન ગોપી રમે રાસરે—ધન૦
‘શણુગટકામાં સાન કરંતી, માનની મોહ ઉપજાવેરે;
સુંદર અંગ મોડે વળા અખળા, નેણે નેહ જણાવેરે—ધન૦
કંઠે કોકિલા શબ્દ ઓચરે, નૌતમ તાન ઉપજાવેરે;
મમ થઇને મોહ પમાડે, ગાંધર્વ ગાન હરાવેરે—ધન૦
અમર કોટિ તેત્રીશ ઉભા ત્યાં, બ્રહ્મા ઈર્ષ સંધાતરે;
જય જયકાર કરીને, પુરુષ વૃષ્ટિ કરે ખાંતરે—ધન૦
ધન ધન ગોપી અખળા જીવન, ધન જે રસમાં મહાલેરે;
ઉમિયાવરની ખાંહે વળગ્યો, નરસે દીવી ઝાલેરે—ધન૦

હવે કહે છે કે આ દેખાવ જોઈને દેવાંગનાઓ અને ચંદ્ર મોહ પામ્યા—

કૃષ્ણવિક્રીડિતં વીક્ષ્ય, મુમુહુઃ સ્વેચ્છસ્ત્રિયઃ ॥

કામાર્દિતાઃ શશાંકચ, સગળો વિસ્મિતોઽભવત્ ॥૧૯॥

અર્થ—ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની રાસકીડા જોઈને, દેવતાઓની સ્ત્રીઓ કામાતુર થઈને, મોહ પામી ગઈ. અને ચંદ્રમા પણ અહ નક્ષત્રાદિના મંડળ સહિત, વિસ્મય પામી ગયો—સ્થંભી ગયો. [૧૯].

૧૬ વિવેચન—

ગોપિકાઓ કેવો રંગ ઉછાળતી હશે ? કે જેથી દેવાની સ્ત્રીઓને મોહ થયો.

૧. ભાજનો સંગટા.

૧૬ પદ્યછંદ—કૃષ્ણસ્ય વિક્રીડિતં વીક્ષ્ય—શ્રીકૃષ્ણની લીલા જોઈને—સ્વેચ્છરાજાં સ્ત્રિયઃ—દેવાની સ્ત્રીઓ, મુમુહુઃ—મોહ પામી. કામેળ અર્દિતાઃ—કામથી પીડાએલી. સગળઃ શશાંકઃ—નક્ષત્રો સહિત ચંદ્ર. વિસ્મિતઃ અભવત્—વિસ્મય પામી ગયો.

રાગ-માલવ.

૩મજુમ ૩મજુમ નેપૂર વાજે, તાળીને વળા તાલરે;
 નાચતો શામળાયો સ્યામા, વાધ્યો રંગ રસાળરે—૩મ૦
 બાલે તિલક નાકે મોતી, મેર મુગટ શિર સોહરે;
 યે યે ચા તહાં કરતી સુંદરી, મરકલડે મન મોહરે—૩મ૦
 કોટિ કળાથી શશીયર પ્રગટયો, જાણે દિનકર ઉગ્યોરે;
 દાસ નરસૈયો મહારસ ઝીલે, માનનીમાં તે મળાયોરે—૩મ૦

‘દેવોની સ્ત્રીઓને મોહ થયો.’ એમ કહેવામાં એવો ભાવ એ છે કે—દેવોની માયામાં જીવો મોહ પામે, અને પરમાત્માની માયામાં દેવો મોહ પામે. એટલે દેવોની પેલી તરફ જે કાંઈક છે, તે સંબંધી વિચાર કરતાં, આપણને પણ મોહ થાય. આ આનંદ મરણાધીન જીવનો નહોતો, પણ પરમાત્માનો હતો. જીવો અસ્પર્શ આનંદ આપી શકે; પરમાત્મા પરમાનંદ આપી શકે. એટલે પરમાનંદની વખાર પરમાત્માને ઘેર છે. એ રસના ચાખનાર જગતની દૃષ્ટિએ નિર્ધન જણાય; પણ દિવ્ય દૃષ્ટિથી જોનારને, તેઓ ધનાઢય પરમ નિવૃત્ત-પરમ સુખરૂપ-જણાય.

ચંદ્રને પણ મોહ થયો. ચંદ્ર પણ સ્થંભ્યો. ગોપિકાઓ પણ ચંદ્રને પ્રાર્થના કરતી હતી કે—
 ‘હે ચંદ્ર ! આશીર્વાદ નહીં—’

૫૬.

દીપકડો લક્ષ્મણમારે ચાંદલિયા, સ્થિર થઇ રહેજે આજ;
 વાહલોજી વિલસ્યો હું સાથે, લોપી સઘળા લાજ—દીપકડો.
 સોંપ્યું અંગ સ્યામળાઆજીને, કરવા કેલિ વિલાસ;
 રમે જ્યોત તું ઝાંખી કરતો, રસની લાગી છે પીમાસ—દીપકડો.
 [નરસી].

એક વિદ્વાન ગાય છે કે—

ચંદ્રિકાનો રાસ.

સંધ્યા સીમડીએથી સૂતેલી રજની, કાળાં અંબર ધરી આવી—હો જહેન !
 નક્ષત્રના વૃંદને ઝીલવતી વંદનો, ડોલતી ચંદ્રિકા દેખાણી—હો જહેન !
 પિયૂષની અંબલિઓ પાછ જગતને, રજનીની વાડી અજવાળા—હો જહેન !
 ઘરખો ચગાવતી શી રૂપલિયા ચોકમાં, લેતી તારલીઓથી તાળા—હો જહેન !
 નયણાં તોજ એનાં રમે કુંજ છાયમાં, પુલકાં પાંદડીએ એ હીંચતી—હો જહેન !
 દિશદિશના દ્વાર ગોખ દુધેથી ઘોળતી, ઉર્મિઓની શીતધાર સીંચતી—હો જહેન !
 ગગનજરમે જરી વારંવાર ખેસી, વાદળીની પેલને નિહાળતી—હો જહેન !
 જીવન સંકેલી ક્ષીમા સંયમને સ્હોડિયે, ઉરને સોપાન સ્વર્ગ સાંચરે—હો જહેન !
 પવન પાવડીએ એ જીએ ત્રિલોકને, યુગના અખોલ સાદ સાંભળે—હો જહેન !
 ‘ચંદ્રિ વરસાવ. તારું અંતર અમૃતસર, આત્માના દીપમહી રોપજે—હો જહેન !

હવે કહે છે કે-જેટલી ગોપીઓ હતી, તેટલા કૃષ્ણ બન્યા—

કૃત્વા તાવન્તમાત્માનં, ચાવંતીર્ગોપયોષિતઃ ॥

રમે સ મગવાંસ્તામિ-રાત્મારામોઽપિ લીલયા ॥૨૦॥

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણ આત્મારામ હતા, તેા પણ જેટલી ગોપીઓ હતી, તેટલાં સ્વપ ધારણ કરીને, તે ગોપીઓની સાથે, પ્રભુ પોતે રમ્યા. [૨૦].

૨૦ વિવેચન—

આગળ ત્રીજા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે-અબ્ધે ગોપીઓની વચ્ચે એક એક કૃષ્ણ, એમ ગોઠવણ કરી હતી. અહીં કહે છે કે-જેટલી ગોપી તેટલા કૃષ્ણ. તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. આવા ભેદમાં ઉંડા ઉતરવું નહીં. ઉંડા ઉતરવા જેવી એ વાત છે કે-તેમની આવી અદ્ભુત શક્તિ જોઈને-બધાં જોઈએ ત્યાં તે છે, એમ જાણીને, પાપથી ડરવું-પાપથી પાછાં વળવું. રમતાં કેવા રંગ જમ્યા હશે ?—

૫૬.

રાગ પ્રભાત.

રણુઝણે નેપુર, નાચતાં નારનાં, કંકણી ધૂન તે મધ્ય થાએ;
ચરણ અતી ચાલવે, અંગવાળે ધણું, ત્યમ ત્યમ બહાલોજ વેણુ વાયે—રણુઝણે૦
પ્રેમે પ્રમદા રમે, પીયુને મન ગમે, નયણાં ભરી નાથનું વદન નીરખે;
કરવિશે કરમ્મહી, કુંડાળાકારમાં, મરકલા કરે ધણું મન હરખે—રણુઝણે૦
જીવંતી જોખન ભરી, નાથને ઉર ધરી, અધર અમૃતરસ પાન કરતાં;
રામા સહુ રસ ભરી, અંગ શુધ વિસરી, મધુર મધુર સ્વરે ગાન કરતાં—રણુઝણે૦
'ધનરે ધન્ય,' એમ અમર સહુ ઉચરે, ભેદ કેા નવ લહે રમણુ કેરે;
નરસૈયો ચરણની, રેણુને ઝીલતો, ગોપીએ સ્થામને ધાલ્યો ધેરો—રણુઝણે૦

૫૬.

રાધા ને કૃષ્ણ રમેરે-રાધા ને કાન રમે રે-બૂલે બૂલામણીરે—
બહેનો મને કૃષ્ણ બતાવો-બાપઓ મને કાન બતાવો-આપું વધામણીરે—રાધા૦
શરદ પુનમની રાત-કદમ કેરી છાંયડીરે;
મહારો બહાલોજ રમતાં રાસ, લોડાવે બાંવડીરે—રાધા૦
કમર કછોટા બીડીયા-પનવટ આકરીરે;
મારો બહાલોજ વાતાં વેણુ-ગોપી બની બાવરીરે—રાધા૦
મારો બહાલોજ મીઠી દ્રાક્ષ, ચુંગકેરી સુખડીરે;
બહાલાજનું મુખ જોતાં, બાંખે બૂખડીરે—રાધા૦

૨૦ ૫૬ઝેદ—[ચાવતી: (ખીજ વિ.) શબ્દ ચાવત્ય: (પ્રથમા વિભક્તિને) અર્થ છે.] ચાવતી: જોપયોષિતઃ-જેટલી ગોપ પત્નિઓ હતી, તાવન્તં. આત્માનં. કૃત્વા-તેટલાં સ્વ ધારણ કરીને મગવાન આત્મારામઃ અપિ-શ્રીકૃષ્ણ આત્મારામ છે તેાપણ તામિ: સ: લીલયા રમે-તેઓની સાથે લીલાથી-લીલાવા હેતુથી-રમ્યા.

હમણે હતા મહારાજ, કહો કામ્યે દીકડારે;
 રાણી રાધાજીના કંથ, મને લાગ્યા મીઠકારે—રાધાં
 અમે જતા ગોર પૂજવા, પ્રભુ ભેળા આવતારે;
 નંદજીનો લાલ, મારે મન આવતારે—રાધાં
 નરસીના સ્વામી સ્વામળા, મેલો આમળારે;
 નંદજીના લાલ, ઓઢી આવો કામળારે—રાધાં

આ રમત તે આલોકની છે ? કે પરલોકની ? સાંભળો—

રાસ.

સ્વર્ગે પ્રગટયા પૂર્ણ પ્રકાશ-કે, શરદ સોહામણી રે લોલ;
 સ્વર્ગે રાધાકૃષ્ણના રાસ, ડોલાવણુ વાંસળારે લોલ.

સાખી—અંસી જગત જગાવતી, નીતરે હરિના નેહ;
 અનુકંપા ને આશના, અખૂટ અમૃત મેધ;

ડોલાવણુ વાંસળારે લોલ—સ્વર્ગેં.

સાખી—દેવ રમે દેવી રમે, રમતો રસસંસાર;
 સ્વર્ગે નંદન વન ખીલે, ખૂલે મોક્ષનાં દ્વાર;

ડોલાવણુ વાંસળારે લોલ—સ્વર્ગેં.

સાખી—ડોલે સુર અસુર ધ્રુજે, જળહળ જ્યોત ઝીલાય;
 ગાઢાં અંધારાં સરે, હૈયે હરિ પ્રગટાય—

ડોલાવણુ વાંસળારે લોલ—સ્વર્ગેં.

સાખી—સ્વર્ગ સુધાને ચાંદલે, નટવર મૂર્તિ સોહાય;
 જીવ ડોલાવણી એ છબી, મારે હૈયે સમાય—

ડોલાવણુ વાંસળારે લોલ—સ્વર્ગેં.

[મુગજી હં.]

રમે—જેટલી ગોપીકાઓ તેટલાં રૂપ લઇને શ્રીકૃષ્ણ રમ્યા. માત્ર રમવાનો દોષ દેખ-
 નારે વિચારવું કે—‘ આત્મારામઃ અપિ શ્રીકૃષ્ણ આત્મારામ છે, તોપણુ.’ ‘ મગધાન શ્રીકૃષ્ણ
 ભગવાન છે, તોપણુ.’ વળી જેટલી ગોપીકાઓ છે તેટલાં રૂપ જેમણે ધારણુ કર્યા છે,
 તે કૃષ્ણ. યાદ રાખવું ઘટે છે કે—ગોપીકાઓએ ગોર પૂજતી વખતે દેવી પાસે માગ્યું હતું
 કે—‘ અમારાં પતિ શ્રીકૃષ્ણ થાય ’ વળી આ ગોપિકાઓ, પૂર્વે રામાવતારમાં દંડકારણ્યમાં
 ઋષિઓ હતા; અને તેમને શ્રીરામના રૂપમાં મોહ થયો હતો. ‘ જેવી લાવનાથી બળે, તેમને
 તેવું ફળ આપવું.’ એ વચન સિદ્ધ કરવા, પ્રભુએ ગોપિકાઓનાં જેટલાં રૂપ લીધાં, અને
 તેમને પતિસુખ આપ્યું. દશરથ અને વસુદેવ જેવા ભાગ્યશાળી જીવોના, પ્રભુ દીકરા થઇને
 અવતર્યા. અર્જુન જેવા ભાગ્યશાળીના, સખા થવા અવતર્યા. તેમ ગોપિકાઓના પતિ થવા
 અવતર્યા—કંસના કાળરૂપે અવતર્યા, અને ભડતોને હૈયાના દારૂ રૂપે અવતર્યા. ‘ ઘડી પછી
 માઈ શું થશે ? ’ તેની જોને ખબર નથી; તે ડહાપણુ ડાહ્યો જીવ, અનેક રૂપ લેનાર
 આત્મારામ ભગવાનની ટિકા કરવા લલચાય, તે ઘાટા અજ્ઞાન સિવાય ખીજું કંઈ નથી.

હવે સુરતસંગ્રામની—વિલાસભોગની—સમાપ્તિનું સૂચન કરે છે.

પોતાનાંઓનો થાક કેવી રીતે ઉતારવો ? તે હવે પ્રભુ શીખવે છે—

તાસામતિવિહારેણ, શ્રાન્તાંમાં વદનામિ સઃ ॥

પ્રાજત્કરુણઃ પ્રેમ્ણા, શૈતમેનાઙ્ગ પાણિના ॥ ૨૧ ॥

અર્થ—શ્રીશુકદેવજી આગળ કહે છે કે—હે રાજન ! ધણાજ વિહારથી થાકી ગયેલી તે સ્ત્રીઓનાં (પરસેવાવાળાં) મુખ, તે કૃપાળુ શ્રીકૃષ્ણ, પોતાના મુખધારી હાથથી, પ્રેમથી—એટલે રાજી થઈને—લુછવા લાગ્યા. (૨૧)

૨૧ વિવેચન—

થાકેલા ઘોડાને રાવત થાયડે, તો ઘોડાનો થાક અમુક અંશમાં ઉતરી જાય. થાકેલા નોકરનો શેઠ જરા ખભો થાયડે, તો નોકરનો થાક કમી થાય; ધંધાથી થાકીને આવેલા પતિને, સ્ત્રી જરા પંપાળે—સારવાર કરે—મીઠાં મધુરાં વચનથી પ્યાર કરે—તો પતિનો અરધો થાક ઉતરી જાય; તે પ્રમાણેજ થાકેલી સ્ત્રીને, પતિ જરા પંપાળે—માયાના ખસી ગયેલા વાળ જરા સરખા કરે—મુખ ઉપર હાથ ફેરવીને પસાનો લુછી નાંખે—વિગેરે; ત્યારે સ્ત્રીનો થાક ઉતરી જાય, એટલુંજ નહીં; પણ તેણીનું મન સુખની શીતળ ટેકરી ઉપર જઈને એસે—તેણી પોતાને બહુજ બાળ્યશાળી માને. સમજી સ્ત્રી પુરૂષોએ આ શીખવા જેવું છે. પતિ-પતિની સંબંધ તો, પશુપક્ષી સુધી પ્રસરીને રહેા છે. કેટલાંએક પતિપતિની, પશુપક્ષીના દંપતિ જેટલું સુખ પણ ભોગવી શકતાં નથી. એક બીજાથી અવળાં ચાલીને, અગર વચ્ચે બીજી નકામી ઉપાધિઓ ઉભી કરીને, સાચા પવિત્ર સ્નેહને સરી જવા દે છે. માનવજીવન ધૂળમાં રગદોળી નાંખે છે. યાદ રાખજો કે—આ ખોટી બીજા કોઇપણ જન્મમાં પૂરાય એવી નથી. સનાતન ધર્મમાં પતિ એટલે પ્રભુ, અને સ્ત્રી એટલે ધર્મસહચારિણી.

ગોપિકાઓનાં મુખ ઉપર હાથ ફેરવીને, પ્રભુ બહુજ બહાલ ખતાવે છે.

મારાં કહે છે કે—રાધાજીના મુખ ઉપર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં, પ્રભુએ હળવે રહીને રાધાજીની નથડી કાઢી લીધી. પ્રેમમાં પરવશ થએલાં રાધાજી આ વાત તુરત સમજી શક્યાં નહીં. થોડીવારે રાધાજી સ્વસ્થ થયાં, અને નાકપર નથડી ન દેખી, ત્યારે રાધાજીએ શ્રીકૃષ્ણને પૂછ્યું—[અરબર ભાવથી ઉપાડજો]—

૫૬.

નાગર-નંદાજીના લાલ ! (૨) રાસ રમંતા મારી નથડી ખોવાણી.

કાના ! જડી હોય તો આસ્થ, કાના ! જડી હોય તો આસ્થ—રાસ૦ નાગર૦

પીળા પીળા નથડી ને—ઘોળાં ઘોળાં મોતી; [૨]

તે નથડીને કારણે હું—હિંડું ગોકુળ જોતી—જોતી—જોતી—નાગર૦ કાના૦

એક એક મોતી, માંહી સોના કેરો તાર; (૨)

સોળસે ગોપીમાં, પ્રભુ ! રાખો મારો ભાર—ભાર—ભાર—નાગર૦ કાના૦

૨૧ પદ્ય-અર્થ—હે એજ-હે રાજન ! અતિવિહારેણ શ્રાન્તામાં તાસાં ન જાને—ધણાજ વિહારથી થાકી ગયેલી તે સ્ત્રીઓનાં મુખ. સઃ કરુણઃ—તે કૃપાળુ ભગવાન પ્રેમ્ણા—પ્રેમથી [જો એટલે સુખાધારી.] અતિશયેન શૈત્તમઃ શૈત્તમઃ તેન શૈત્તમેન અતિ પાણિના—ધણાજ મુખધારી હાથથી. પ્રાજત્કરુણ—લુછવા લાગ્યા.

નાનેરી પહેડં તો મારે નાકે નવ સોહાય; (૨)

મેટેરી પહેડં તો, મારા મુખપર ઝાલા આય-આય-આય—નાગર૦ કાના૦

આંખાપર કાયજડી બોલે, વનમાં બોલે મોર; [૨]

રાધાજીની નયડીનો શામળાથો છે ચોર-ચોર-ચોર—નાગર૦ કાના૦

તું છે બેટી ભૂયુભાણીની, ગોકુળ ગામમાં રહેતી; [૨]

તણ પૈસાની નયડી માટે, મુજને ચોર-કહેતી-કહેતી-કહેતી—નાગર૦ કાના૦

તું છે લાલો નંદરાયનો, હું આહીરની છાડી; [૨]

આઠ મીરાં કહે-ગિરધર નાગર, મારી મતી થોડી-થોડી-થોડી—નાગર૦ કાના૦

સૂરસામ કહે છે કે-રાધાજીએ પણ શ્રીકૃષ્ણની બંસી ચોરી લીધી હતી. પ્રભુએ ધણું કાલાવાલા કર્યો, ત્યારે રાધાજીએ બંસી પાછી આપી. આ પણ એક પ્રકારની શૃંગારીક ગમત સમજવી. બહાવાનાં વિનોદ આવાજ હોય.

તાસાં —તેઓનાં મુખ. બહુ વચન મૂકીને સૂચવે છે કે-પ્રભુ અનેકરૂપે હતા. તેથી પ્રભુએ તમામ ગોપિકાઓના મુખ ઉપર હાથ ફેરવ્યો હતો.

આ વખતે ગોપિકાઓની સ્થિતિ કેવી હતી તે હવે કહે છે કે—

વસંતતિલકા.

ગોપ્યઃ સ્ફુરત્પુરટકુંડલકુંતલત્વિદ્ગણ્ડશ્રિયા સુધિતહાસનિરીક્ષણેન ॥

માનં દધત્ય ઋષભસ્ય જગુઃ કૃતાનિ, પુણ્યાનિ તત્કરુહસ્પર્શપ્રમોદાઃ ॥૨૨॥

અર્થ—ચળકતા સોનાના કુંડળ અને કેશની કાંતિથી થએલી ગાલની શોભાને લીધે, અમૃતસમાન લાગતાં મંદહાસ્ય સહિત જોવાથી, ભગવાનને માન આપતી, અને શ્રીકૃષ્ણના હાથના નખના સ્પર્શથી, જેમને પરમ આનંદ થયો હતો, એવી ગોપિકાઓ, શ્રીકૃષ્ણના પવિત્ર કર્મોનું ગાન કરતી હતી. (૨૨)

૨૨ વિવેચન—

મુખથી સૌંદર્ય ખીલે, અને દુઃખથી સૌંદર્ય કરમાય.

ચોપાદ—સરિતા જળ જલનિધિમેં જાઇ, હોય અચલ જિમિ જીવ હરિ પાદ.

આ આનંદ કેવા પ્રકારનો હશે ?—

૨૨ પદ્યછંદ—[સ્ફુરત-ચળકતું પુરટ-સોનું સ્ફુરત્પુરટ-ચળકતું સોનું.] સ્ફુરત્પુરટસ્ય કુંડલાનિ સ્ફુરત્પુરટકુંડલાનિ તાનિ ચ કુંતલાશ્ચ તેષાં ત્વિદ્ (તેજ) તથા ગંઢેષુ શ્રીઃ (શોભા) તથા-સ્ફુરત્પુરટકુંડલકુંતલત્વિદ્ગણ્ડશ્રિયા-ચળકતા સોનાના કુંડળની અને કેશની કાંતિથી થએલી ગાલની શોભાને લીધે. હાસેન યુક્તં નિરીક્ષણં હાસનિરીક્ષણં, સુધિતં ચ હાસનિરીક્ષણં ચ તેન સુધિતહાસનિરીક્ષણેન-અમૃત સમાન લાગતાં મંદહાસ્ય સહિત જોવાથી. ઋષભસ્ય-શ્રીકૃષ્ણને માનં દધત્યઃ-ગોપ્યઃ-માનં આપતી ગોપિકાઓ તસ્ય કરુહાણામ્ સ્પર્શેન પ્રમોદઃ યાસાં તાઃ-શ્રીકૃષ્ણના હાથના નખના સ્પર્શથી જેમને પરમ આનંદ થયો છે એવી તે ગોપિકાઓ. પુણ્યાનિ કૃતાનિ જગુઃ-પવિત્ર કર્મોનું ગાન કરતી હતી.

‘હાટે હાટે બેરતા હોય, કોઇ ખાટે કોઇ મૂળ્યું’ ખોય;
 ધન બેરતિયા જેણે વસ્તુ જોઇ, અખા પ્રેમના પાત્ર થયા નર સોઇ.
 એક અલ્પ આનંદી સદા અલ્પાય, અખા પ્રેમાનંદનો પ્રલય ન થાય;
 પ્રેમાનંદી ભક્તિ આકરી, વસમી વાટ મહા ખરેખરી.
 કામરહિત પણ કામનો વેશ, તેનો જ્ઞાની પડિતને ન લાધે દેશ.
 પ્રેમાનંદી જ્યાં ગાય ને વાય, અલ્પાનંદીને અટપડું જણાય;
 અલ્પાનંદી પોતાને પ્રેમાનંદી ભણે, જેમ વાંઝણીપુત્ર બોળામાં ગણે. [અખો].
 તે સંબંધમાં મણિભાઇ નણુભાઇ કહે છે કે—

૫૬—(મહાડ).

સાચી આલમ ! દુનિયામાં પ્રીતિ ના બને,
 પ્રીતિ નિશા આકરોરે, મત પી છોડ ગમાર;
 સામું પીધેલું નહીં મળે તો, ખાઇશ મુંગો માર—આલમ, પ્રીતિ ના બને. ૧
 એજ નિશાની ધૂનમાં તો, (૨) છૂટી જશે સંસાર;
 રાગી વિરાગી સાગી ફકીરી, (૨) અલભજન એકતાર—આલમ.
 એજ દીવો વિશ્વનો—એ, વણુ અંધારી રાત;
 રાત વિષે પરભાત ક્યાં ? (૨) વળી ખાવી સામી લાત—આલમ.
 સ્વારથની પી વાણી ને, દુનિયા બાધી મત;
 પ્રેમ નશો ત્યાં વાત નકામી, (૨) મતમાં શા ઉન્મત !—આલમ.
 ભેગાં મળ્યાં દસવીશ સોએક, વસ્ત્ર ચઢાવ્યાં શીશ; :
 વસ્ત્ર ધરેલાં તેજ નાગાં, (૨) નાગાં સર્વ અધીશ !—આલમ.
 પ્રેમતુલ જગવહિ હું—તું, ભેદ ગણો ધૃતરૂપ;
 એ સર્વે જ્યાં હોય ત્યાં, (૨) શી પ્રેમકથા સુખરૂપ—આલમ.
 પ્રેમ ખરો એ આદરો જ્યાં, સર્વે કોઇ સમાય;
 હું—તું ભેદ ટળે મણિ, (૨) બધે અલપ્રેમ વરતાય—આલમ.

શ્રીમદ્ધિવારણ્ય સ્વામી પંચદશીમાં કહે છે કે—‘યચત્સુલં મયેત્-તદ્વજ્રભૈષ પ્રતિ-
 વિષ્ણુભાત’ એટલે વિષયાનંદ પણ અલ્પાનંદનો અંશ છે. એટલે આલો અભેદ પ્રેમ સમ-
 જવા માંડ્યો, કે અલસમાધિનું પ્રાણાયામ હાથ આવ્યું નાણું આવી અભેદ ભક્તિ થવી
 તે એક પ્રકારનો વૈરાગ્ય છે. કારણ કે સ્વસંબંધનો ત્યાગ કરવો તેનું નામ વૈરાગ્ય. પતિ એટલે
 પ્રભુ, અને પતિન એટલે સહુધર્મચારિણી—પ્રિયતમા. એક બક્તિમાં રચાયેલા પ્રેમને,
 ધીમે ધીમે વિશ્વ બાપી બનવી, અલભાવના કરવી, એ માનવજીવનની સફળતા. બેટરીમાં
 એકઠી કરેલી વીજળી અનેક ઠેકાણે જઇને પ્રકાશ આપે; કોઠીમાં એકઠી કરેલી વરાળ મોટી
 મોટી રેલ્વેને ગતિ આપે; તેમ પતિએ પતિનમાં અને પતિનએ પતિમાં એકત્રિત કરેલો પ્રેમ-
 અનન્યભાવ, ધીમે ધીમે વિશ્વબાપી થાય; અને પરિણામે ચિત્ત અલભાવના પામે. અલ્પ
 અલ્પ સર્વે રૂઢં વિભાતિ । [ઉપનિષદ] મયિ સર્વં-મિદં જોતે, સર્વે સર્વજનના પામે.
 [ગીતા] વિગેરે પોકારીને કહે છે કે—‘પ્રેમજ સમગ્ર વિશ્વનો દીવો છે.’

પુણ્યાનિ કૃતાનિ—પુણ્ય કર્મો. પવિત્ર કર્મો. આ શબ્દો રાસલીલાનું પવિત્રતાનું સૂચન કરે છે.

સુખિતદાસનિરીક્ષણેન—અમૃતયુક્ત હાસ્યપૂર્વક સામે જોવું તે. આ શૃંગારરસની ઓળા છે.

હવે શ્રીકૃષ્ણ ગોપિકાઓની સાથે જળકીડા કરે છે.

વસંતતિલકા.

તામિર્યુતઃ શ્રમમપોહિતુમન્નસઙ્ગ-ઘૃષ્ણજઃ સ કુચકુકુમરંજિતાયાઃ ॥

ગન્ધર્વપાલિભિરનુદ્રુત આવિશદ્વાઃ, શ્રાન્તો ગજીભિરિભરાદિવ ભિન્નસેતુઃ ॥૨૩॥

સોઽમ્ભસ્યલં યુવતિભિઃ પરિવિચ્ચમાનઃ, પ્રેમ્ણેક્ષિતઃ પ્રહસતીભિરિતસ્તતોઽગ ॥

વૈમાનિકૈઃ કુસુમવર્ષિભિરીદ્યમાનો, રમે સ્વયં સ્વરતિરત્ર ગજેન્દ્રલીલઃ ॥૨૪॥

અર્થ—થાકી ગએલા તથા જેમણે લોકમર્યાદાનું અને વેદમર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કર્યું હતું, તે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને, જેમ મોટા માતાંગ હાથી, હાથણીઓની સાથે જળમાં પ્રવેશ કરે; તે પ્રમાણેજ, શ્રમ ઉતારવા માટે, તે સ્ત્રીઓની સાથે જળમાં પ્રવેશ કર્યો. તે સમયે અંગના અંગથી ચોળાએલી માળાના, તથા જે માળા સ્તન ઉપર ચોપડેલા કેસરથી રંગાએલી હતી—તે માળાના, (એટલે એવી માળામાં આસક્ત થએલા રસલોભી,) ઉત્તમ ગંધર્વો જેવા ભ્રમરો, શ્રીકૃષ્ણની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યા—પાછળ પાછળ ઉડવા લાગ્યા. (૨૩) હે રાજન્ ! તે વખતે ઘણીજ હસતી સ્ત્રીઓ—એટલે—પ્રેમથી ઉભરાતી ગોપીકાઓ, ચારે તરફથી શ્રીકૃષ્ણને જળથી ભીજવતી હતી, શ્રીકૃષ્ણ ઉપર ચારે તરફથી જળ ઉડાડતી હતી. પ્રેમથી જેવાતા, અને પુષ્પની વૃષ્ટિ કરનારા

૨૩ પદ્યછંદ—શ્રાંતઃ—થાકી ગએલા. ભિન્નસેતુઃ—લોકવેદની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરનાર ભ્રમરાદિ ગજીભિઃ—જેમ—મોટા (ખરતાલી રહેશે) હાથી હાથણીઓની સાથે જળમાં પ્રવેશ કરે. તેમ તામિઃ યુતઃ—તે સ્ત્રીઓની સાથે. શ્રમં અપોહિતું—શ્રમ ઉતારવા માટે જાઃ—જળમાં પ્રવેશ કર્યો. તે સમયે. અંગસંગેન ઘૃષ્ણ-યા સ્નઙ્ગ તસ્યાઃ અંગસંગ ઘૃષ્ણજઃ—અંગસંગથી ચોળાએલી માળાના કુચકુકુમેન રંજિતા યા સ્નઙ્ગ ચ—તસ્યાઃ કુકુમરંજિતાયાઃ—સ્તન ઉપરચોપડેલા કેસરથી રંગાએલી હતી તેના. [ગંધર્વાન્ પાંતિ ઇતિ ગંધર્વપાઃ—મોટા ગંધર્વો. ગંધર્વપાઃ—જેમ અલયઃ (ભ્રમરો) સૈઃ—ઉત્તમ ગંધર્વોના જેવા ભ્રમરોથી. અનુદ્રુતઃ ઇતિ કૃષ્ણઃ—પાછળ જવાતા એવા શ્રીકૃષ્ણ.

૨૪ પદ્યછંદ—હે અંગ !—હે રાજન્ ! પ્રહસતીભિઃ—યુવતિભિઃ—ઘણીજ હસતી સ્ત્રીઓથી ઇતઃ તતઃ પરિવિચ્ચમાનઃ—ચારે તરફથી ભીજવતા કૃષ્ણ. પ્રેમ્ણા રંજિતઃ—પ્રેમથી જેવાતા. કુસુમવર્ષિભિઃ વૈમાનિકૈઃ રંજિતમાનઃ—પુષ્પની વૃષ્ટિ કરનારા વૈમાનવાળાઓથી (દેવોથી) સ્તૃતિ કરાતા સ્વસ્મિન્ રતિઃ યસ્ય સઃ સ્વરતિઃ—આત્માશ્રમ—ગર્જેન્દ્રસ્ય લીલા ઇવ લીલા યસ્ય સઃ ગર્જેન્દ્રલીલઃ—મોટા હાથીની માફક લીલા કરનારા. સ્વયં રમે—પોતે (જળમાં) રમવા લાગ્યા.

વૈમાનમાં એસંનારા દેવોથી સ્તુતિ કરાતા, તથા આત્મારામ છતાં, મોટા મદોન્મત્ત હાથીના જેવી લીલા કરતા-શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન, (જળમાં તે સ્ત્રીઓની સાથે) પોતે રમવા લાગ્યા. (૨૪)

૨૩-૨૪ વિવેચન—

આ જળક્રીડા અલૌકિક હતી, તો પણ કવિએ હાથી અને હાથણીઓની જળક્રીડાને ઉત્તમ ગણે છે, તેથી તેમની ઉપમા આપી.

શ્રીહરિની માળા કેવી ?—સુગંધના ઢગલા. બ્રમરો પાછળ પાછળ ઉડ્યા કરે એવી. સ્ત્રીઓને બાથમાં લેતાં, આ માળા યોળતી હતી, અને સ્ત્રીઓના સ્તન ઉપરના કેસરથી રંગાતી હતી. પરિણામે સુગંધથી ઉભરાતી હતી, અને બ્રમરોને લલચાવતી હતી.

આ માળામાં ત્રણ પ્રકારની ગંધ હતી—દેહામોદ, પુષ્પામોદ, કુકુંભામોદ.

મિશ્રસેતુ:—‘સેતુ’ એટલે ‘મર્યાદા.’ આત્મારામત્વરૂપ બ્રહ્મમર્યાદા, અને પરદારાગમનરૂપ લોકિકમર્યાદા—એમ લૌકિક અલૌકિક બેઉ મર્યાદાઓનો પ્રભુએ ભંગ કર્યો.

પુષ્પવૃષ્ટિ—‘આ જળક્રીડા વખતે દેવો પુષ્પવૃષ્ટિ કરતા હતા’, એમ કહીને, શ્રીશુકદેવજી આ જલક્રીડાને નિર્દોષ બનાવે છે.

રાજને ‘અંગ’નું મંબોધન કરીને સૂચવ્યું કે—‘કુતર્ક’ના પૂરમાં તણાઇશ નહીં. આ તો પ્રભુ અને પ્રભુની શક્તિઓની અલૌકિક લીલા છે.

ગોપીકાઓ! શ્રીકૃષ્ણની ચારે તરફ ઉભી રહીને, જળ છાંટતી વખતે, કેવા પ્રકારનું ગાન કરતી હશે ? તે ભાવથી સાંભળો—અરાબર રંગથી ઝીલજો. યાદ રાખજો કે—આ યુવતીઓની રસરેલ છે—ડોસીઓની નહીં—

જળક્રીડા.

રાસ, રાગ—નાગર ઉભા રહો રંગ રસિયા.

આજે આનંદ જળ ઝીલણી રે, સહિયર ! આવો એ જળ ઝીલવા.

ઉછળે અનંત રસરેલ રે—સહિયર ! આવો એ જળ ઝીલવા.

સાજે સોહાગ સરિત સુંદરી રે— સહિયર ! આવો.

ઉરમાં છે એક અલબેલ રે— સહિયર ! આવો.

ચંદાને ચોક ચડી ચાંદની રે— સહિયર ! આવો.

આશા ભરી ઉભરાય રે— સહિયર ! આવો.

શીળા શી શરદની રાતડી રે— સહિયર ! આવો.

મીઠે મીઠે મલકાય રે— સહિયર ! આવો.

પ્રીતિનાં પૂર જગત્ ઝીલણી રે— સહિયર ! આવો.

સેરે સેરે નવાં નીર રે— સહિયર ! આવો.

હૈયે તરંગ રૂડા હિંચતા રે— સહિયર ! આવો.

તેજે ભર્યા એનાં તીર રે— સહિયર ! આવો.

બહાલમનાં બહાલ વહે વેગથી રે— સહિયર ! આવો.

ભરતી શી ભાવની ભરાય રે— સહિયર ! આવો.

અમૃતના ઓધભરી આંખડી રે— સહિયર ! આવો.

મુખે મીઠાશ નહિં માય રે—	સહિયર ! આવો.
એવો પ્રભુજીના પ્રેમનો રે—	સહિયર ! આવો.
સાગર શો છલકાય રે—	સહિયર ! આવો.
ઉરની રચાવો રૂઠી અંજલિ રે—	સહિયર ! આવો.
ઝીલો ઝરણુ વહાં જાય રે—	સહિયર ! આવો.
સહિયર ! આવો એ જળ ઝીલવા.	[ખોટાદકર]

હવે રાસલીલાનો ઉપસંહાર કરે છે—વંશસ્થ.

તતશ્ચ કૃષ્ણોપવને જલસ્થલ-પ્રસૂનગન્ધાનિલજુષ્ટદિક્તે ॥

ચચાર મૃક્ષપ્રમદાગણાવૃતો યથા મદચ્યુદ્વિરદઃ કરેણુભિઃ ॥ ૨૫ ॥

एवं शशांकांशुविराजिता निशाः, स सत्यकामोऽनुरताबलागणः ॥

सिषेव आत्मन्यवरुद्धसौरतः, सर्वाः शरत्काव्यकथारसाश्रयाः ॥ ૨૬ ॥

અર્થ—પછી જળ અને સ્થળના પુષ્પોની સુગંધીવાળા પવનથી, જેની દિશાઓ અને કાંઠાઓ વ્યાપી રહ્યા હતા—એવા યમુનાજીના ઉપવનમાં, ભ્રમ-રોનાં અને પ્રમદાઓનાં ટોળાંઓથી વિંટાએલા કૃષ્ણ, જેના ગંડસ્થલમાંથી મદ ટપકે છે એવો હાથી, જેમ હાથણીઓની સાથે વિહાર કરે, તે પ્રમાણે વિહાર કરવા લાગ્યા—આમ તેમ ફરવા લાગ્યા. [૨૫] આ પ્રમાણે સત્ય સંકલ્પવાળા, સ્ત્રીઓનો સમુદાય જેમાં પ્રીતિ રાખી રહ્યો હતો એવા, તથા જેમણે પોતાના વીર્યને સ્ખલિત થવા દીધું નહીં એવા—ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે, અંદ્રમાના કિરણોથી

૨૫ પદ્યછેદ—તતઃ ચ-પછી. કૃષ્ણાયાઃ ઉપવનં તસ્મિન્-યમુનાજીના ઉપવનમાં. જલં ચ સ્થલં ચ જલસ્થલે તયોઃ પ્રસૂનાનાં ગંધઃ યસ્મિન્ સઃ અનિલઃ તેન જુષ્ટાનિ (સેવાયેલાં) દિક્તટાનિ યસ્મિન્ તત્, તસ્મિન્ इति જલસ્થલપ્રસૂન ગંધાનિલજુષ્ટદિક્તે इति કૃષ્ણોપવને-જળ અને સ્થળના પુષ્પોની સુગંધીવાળા પવનથી જેની દિશાઓ અને કાંઠા વ્યાપી રહ્યા હતા એવા યમુનાજીના ઉપવનમાં મૃંગાશ્ચ પ્રમદાશ્ચ તાસાં ગણેઃ આવૃતઃ (વિંટાએલા.)-ભ્રમરો અને પ્રમદાઓનાં ટોળાંઓથી વિંટા-એલા. મદં ક્યોતતિ इति મદચ્યુત-જેમાં મદ સવે એવો દ્વિરદઃ-હાથી. [દ્વૌ રઘૌ (દાંત) यस्य सः द्विरदः] કરેણુભિઃ યથા-જેમ હાથીઓની સાથે વિહાર કરે તેમ ચચાર-ફરતાહતા. ૨૬ પદ્યછેદ—एवं-એ પ્રમાણે. सत्यः कामः यस्य सः-સત્ય સંકલ્પવાળા ભગવાન અનુરતઃ અવલાગણઃ યસ્મિન્ સઃ અનુરતાબલાગણઃ-સ્ત્રીઓનો સમુદાય જેમાં પ્રીતિ રાખી રહ્યો છે તે. आत्मनि अवरुद्धं सौरतं (वीर्यं) येन सः आत्मन्यवरुद्ध-સૌરતઃ-જેણે પોતાના વીર્યને સ્ખલિત થવા દીધું નથી તે. शशांकस्य अंशुभिः (शिरश्या) विराजिताः निशाः-અંદ્રમાના કિરણોથી શાભી રહેલી રાત્રીઓમાં [દ્વિતીયા સપ્તમીના અર્થમાં છે] शरत् च काव्यानि च शरत्काव्यानि तेषु ये कथारसाः तेषां आश्रयाः ताः सर्वाः-સરદ્ ઋતુમાં કરવા જેવી જે જે લીલાઓ આહિત્યના ગ્રન્થોમાં લખેલી છે તે તમામ લીલાઓ. सिषेव-શ્રીકૃષ્ણે કરી.

શોભી રહેલી રાત્રીઓમાં, શરદ ઋતુમાં કરવા જેવી જે જે લીલાઓ, સાં-
હિત્યના ગ્રન્થોમાં લખેલી છે, તે તમામ લીલાઓ (શ્રીકૃષ્ણ) કરી. [૨૬]

૨૫-૨૬ વિવેચન—

આ સાથે રહીને પુષ્પ વિણવાની લીલા છે—વનલીલા છે—વનવિહાર છે.

આત્મમ્યથહસૌરતઃ—આત્મનિ અવરુદ્ધં સૌરતં (વીર્ય) યેન સઃ ઇતિ કૃષ્ણઃ—
શ્રીકૃષ્ણ કોણુ ? કે—આવા પ્રસંગોમાં પણ જેમનું વીર્ય સ્ખલીત થયું નહોતું તે. આ શબ્દ
શ્રીકૃષ્ણનું પ્રભુત્વ સૂચવે છે. જે આ શબ્દ ઉપસંહારમાં ન મક્યો હોત, તો અનેક ગોંડીયા
ગળડી પડત. આ કારણથીજ શ્રીકૃષ્ણને ‘કંદર્પદર્પહર’ કહેવાય છે.—‘કંદર્પ’ એટલે ‘કામદેવ.’
‘દર્પ’ એટલે ગર્વ. કામદેવના ગર્વને જે હરિ લે, તે કંદર્પદર્પહર. પુરુષોએ કંદર્પદર્પહર
બન્યા પછી સ્ત્રીઓ સાથે રાસ રમવા; અને સ્ત્રીઓએ કંદર્પદર્પહર પુરુષ ઈશ્વર સાથેજ રાસ
રમવા. જેમ અગ્નિ પાસે ઘી દ્રવે; તેમ સ્ત્રી પાસે પુરુષ દ્રવે. તેમાં આ તો અનેક રંગીલી ગોપી-
કાઓ. આવા પ્રસંગમાં વીર્યની રક્ષા કરનારા પુરુષો ક્યાંક સાંભળ્યા છે ?

શ્રીશંકરાચાર્યે મંડનપંડિતની સ્ત્રી સરસ્વતીને, કામશાસ્ત્રના વાદમાં જીતી લેવા—રાજી
કરવા; અમરક રાજના દેહમાં પ્રવેશ કરવાનો વિચાર કર્યો. ત્યારે શ્રીશંકરાચાર્યના પત્રપાદ
નામના શિષ્યે કહ્યું છે કે—‘હે મહારાજ! પૂર્વે મત્સ્યેન્દ્ર નામના મોટા યોગીએ, પોતાના
શરીરને, પોતાના શિષ્ય ગોરક્ષને સોંપીને, કામરૂદેશના રાજના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો હતો.
અસ્ખલીત વીર્યવાન રહેવા તેણે ઘણું પ્રયત્ન કર્યો, તોપણ તે બ્રષ્ટ થઇ ગયો. ગોરક્ષનાથે
તેને માંડ માંડ પૂર્વાના શરીરમાં આપ્યો. માટે આપ આ સાહસ ખેડવું રહેવા દો.’ તેના
જવાબમાં શ્રીશંકર બોલ્યા હતા કે—

અસંગિનો ન પ્રભવંતિ કામા, હરેરિવામીરવધૂસહસ્ય ।

વજ્રોલિયોગપ્રતિભુઃ સ યથ, વત્સાવકીર્ણિત્વવિપર્યયો નઃ ॥ ૧૦ ॥

[શંકરદિગ્વિજય].

જેમ ગોપિકાઓનો સંગ કરવાથી, શ્રીકૃષ્ણને કોઇ કામકૃત દોષ લાગ્યા નહોતા; તેમ
આસક્તિથી રહિત બીજા પુરુષને પણ, કોઈ કામકૃત દોષ લાગતા નથી. યોગમાં વજ્રોલી
નામની જે ક્રીયા છે, તે આપણા વીર્યને સ્ખલીત નહીં થવા દેવામાં જામીન છે. [વજ્રોલી
ક્રિયાથી સ્ત્રીનો સંગ કરતાં, પુરુષનું વીર્ય સ્ખલીત થતું નથી એટલુંજ નહીં, પણ આ ક્રિયા
સ્ત્રીના વીર્યને પણ ખેંચી લે છે. [જુઓ હઠયોગ પ્રદીપિકા ત્રીજો ઉપદેશ શ્લોક ૯૩ થી ૯૫]

શ્રી શંકરાચાર્ય અમરક રાજની રાણીઓ સાથે, મોજે ચડ્યા હતા; પણ અસ્ખલીત
વીર્યવાન રહી શક્યા.

સામાન્ય પુરુષ ગમે એટલો નિરાગ હોય, તો પણ બે પાંચ દસ વીસ સ્ત્રીઓ સાથે
એકી વખતે સંયોગ કરી શકે, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે અનેક રૂપે અનેક સ્ત્રીઓ સાથે સંયોગ કર્યો.
આ પણ પ્રભુત્વ અને વિલક્ષણતા.

નિશ્ચાઃ—કૃષ્ણનાં અનેક રૂપ હતાં, તોપણ એકજ કૃષ્ણ દેખાતા હતા; તેમ અનેક
રાત્રીઓ પસાર થઈ ગઇ; તો પણ એકજ રાત્રી દેખાતી હતી. આ પણ યોગીની યોગકળા.

કાવ્યકથારસ—કામશાસ્ત્ર, વાત્સાવનનાં કરેલાં સૂત્રો, રસગંગાધર અને સાહિત્યદર્પણ.
વિગેરે. રાસલીલાના રસિકે આ ગ્રન્થો પ્રથમ વાંચી જવા જોઇએ.

ઉપમંહારમાં આપણે કાંઇ ગાઇએ—

ગરબો.

જુઓ નટવર ગોપાલ થેઘ થેઘ નાચી રહ્યો.

નાચી રહ્યો રંગ મચાવી રહ્યો.

જુઓ નટવર.

સાખી—સ્વચ્છ યામીની શરદની, પૂરણ ચંદ્ર પ્રકાશ;

શ્રી યમુનાના પુલીનમાં, રંગે રમતા રાસ;

એક એક ગોપીને વચમાં શ્રીકૃષ્ણજી, તાલ મૃદંગ સુર જાઇ રહ્યો. જુઓ.

સાખી—શીતળ મંદ સુગંધમાં, પવન વહે છે ત્યાંહ;

સુંદર પુલ્યાં પુલ બહુ, નાનાં વિધના ન્યાંહ.

જુધ કેતકી ને ચંપો ચંખેલી, ડમરો ગુલાબ પુષ્પ ખીલી રહ્યાં. જુઓ.

સાખી—રમતાં કુસુમિત વનમાં, શ્રમીત હવા નંદલાલ;

રમણલાલ હિત મગ્ન છે, નિરખી જમી તે કાલ.

આવિ બિરાળ્યા પ્રભુ કામીનીના કુંજમાં, પ્રીતિના રંગનો એ ભાવી થયો. જુઓ.

હવે પરીક્ષિત રાજ શંકા કરે છે—

॥ રાજોવાચ ॥

સંસ્થાપનાય ધર્મસ્ય, પ્રશમાયેતરસ્ય ચ ॥

અવતીર્ણો હિ ભગવા-નંશેન જગદીશ્વરઃ ॥ ૨૭ ॥

સ કથં ધર્મસેતૂનાં, વક્તા કર્તાઽભિરક્ષિતા ॥

પ્રતીપમાચરદ્વદ્વન, પરદારાભિમર્શનમ્ ॥ ૨૮ ॥

આત્મકામો યદુપતિઃ, કૃતવાન્ વૈ જુગુપ્સિતમ્ ॥

કિમભિપ્રાય एतं नः, संशयं छिन्धि सुव्रत ॥ ૨૯ ॥

અર્થ—પરીક્ષિત રાજ પૂછે છે કે—‘હે મહારાજ ! ધર્મનું સ્થાપન કરવા માટે જ, અને અધર્મનો નાશ કરવા માટેજ, જગત્ના ઇશ્વર ભગવાન પોતાના અંશ સાથે અવતર્યા છે; તથા ધર્મની મર્યાદાઓનું પાલન કરવા માટે ઉપદેશ

૨૭ પદ્યછેદ—ધર્મસ્ય સંસ્થાપનાય-ધર્મનું સ્થાપન કરવા માટે. ચ-અને હ્રતરસ્ય પ્રશમાય-અધર્મનો નાશ કરવા માટે. જગદીશ્વરઃ ભગવાન-જગત્ના ઇશ્વર ભગવાન હિ-ચૌકકસ અંશેન અવતીર્ણઃ-પોતાના અંશ સાથે અવતર્યા છે. ૨૮ પદ્યછેદ—દ્વે જ્ઞાન ! -હે મહારાજ ! ધર્મસેતૂનાં વક્તા કર્તા અભિરક્ષિતા-ધર્મની મર્યાદાઓના પાલન માટે ઉપદેશ કરનારા, ધર્મની મર્યાદાઓ પોતે પાળનારા અને ધર્મની મર્યાદાઓનું રક્ષણ કરનારા. સઃ-તે ભગવાને. પરદારાણાં અભિમર્શનમ્-પરસ્ત્રીના સેવન રૂપી. પ્રતીપમ્-અધર્મ. કથં આચરત્-કેમ કર્યો ?

૨૯ પદ્યછેદ—દ્વે સુવ્રત ! -હે બ્રહ્મચારી ! હે મુનિ ! યદુપતિઃ આત્મકામઃ વૈ-ભગવાન પૂર્ણકામ છે તોપણ. કઃ અભિપ્રાયઃ યસ્ય સઃ કિમભિપ્રાયઃ-શા અભિપ્રાયથી શ્રીકૃષ્ણે. જુગુપ્સિતમ્ કૃતવાન્-નિંદા કર્મ કર્યું ? एतं नः संशयं छिन्धि-તે સંબંધી અમારા સંશયને કાપો.

કરનારા, વળી તે મર્યાદાઓનું પોતે જ પાલન કરનારા, તથા તે મર્યાદાઓનું પોતેજ રક્ષણ કરનારા-એ ત્રા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને, પરદારાના સેવન સ્વપ્ની અધર્મ કેમ કર્યો? [૨૭-૨૮]. વળી આગળ પૂછે છે કે-‘હે મુનિ! ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પૂર્ણકામ છે; તોપણ શા અભિપ્રાયથી તેમણે (આ) નિંદા કર્મ કર્યું? તે સંબંધી અમારા સંશયને આપ કાપો. એટલે તે સંબંધી જે કાંઈ જાણવા જેવું હોય તે આપ અમને કહી સંભળાવો.’ [૨૯]

૨૭ થી ૨૯ વિવેચન—

કેટલા પ્રશ્ન છે? ૧ ધર્મનું સ્થાપન કરવા અવતાર લીધો હતો, છતાં પરસ્ત્રીગમન રૂપી અધર્મ કેમ કર્યો? ૨ ધર્મની મર્યાદાનો ઉપદેશ કરે; ધર્મ મર્યાદાનું પાલન કરે, અને ધર્મ મર્યાદાની રક્ષા કરે, તે પોતેજ ધર્મ મર્યાદાઆને કેમ તોડે? ૩ શ્રીકૃષ્ણને કોઈ પણ પ્રકારની કામના નહોતી, ત્યારે નિદીત કાર્ય કેમ કર્યું?

પ્રથમ પ્રશ્ન સૂચવે છે કે-આ લીલા અવતારના સિદ્ધાંત વિરૂદ્ધ છે. બીજો પ્રશ્ન સૂચવે છે કે આ લીલા વેદ વિરૂદ્ધ છે; અને ત્રીજો પ્રશ્ન સૂચવે છે કે-આ લીલા-પ્રમેય વિરૂદ્ધ છે-કારણ વિનાની છે.

ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય વિગેરે શબ્દોથી ગીતા, રામાયણ અને ભાગવત સૂચવે છે કે-‘ધર્મરતો અવતાર ધર્મની રક્ષા માટે, અને અધર્મનો નાશ કરવા થાય છે.’

‘હે બ્રહ્મન! હૈ સુવ્રત!-એમાં જે સંબોધન મૂકીને, પરીક્ષિત સૂચવે છે કે-‘આપ ઉત્તમ વ્રતને પાળનારા-પવિત્ર છો, અને બ્રહ્મતત્ત્વને યથાર્થ જાણનારા છો; તેથી આપ જે કહેો છો તે સત્ય હશે, તોપણ-નઃ સંશયં હિંચિ-હું અને મારા જેવા બીજા ધણા અદ્યપ્તોથી, આ રહસ્ય અનાયાસે સમગ્રજ એવું નથી; માટે તે સંબંધી ઘટતો ખુલાસો કરો.’

પરીક્ષિતે એકજ બાજુના પ્રશ્ન પૂછ્યા. એટલે શ્રીકૃષ્ણે કરેલા અધર્મનોજ વિચાર કર્યો-એટલે-અધર્મ સંબંધીજ પ્રશ્નો તારવી લીલા. શ્રીકૃષ્ણ નવ વરસના બાળક હતા. તેને કામકેલિ કેવી રીતે સંભવે? તે શૃંગારરસમાં શું સમજે? ગોપિકાઓ આવા બાળક પ્રત્યે હાવભાવ કરવા કેમ લલચાયા? હાવભાવ દેખીને આ બાળક કેમ હરખાય? વિગેરે. ‘તે એક હતા છતાં અનેક કેવી રીતે બન્યા?’ વિગેરે પ્રશ્નો રાસલીલાની નિર્દોષતા-પવિત્રતા-સાબીત કરવા તૈયાર છે. તે પ્રશ્નો પરીક્ષિતે પૂછ્યા નથી, તોપણ મુમુક્ષુઓએ તે પ્રશ્નો વિચારવા જેવા છે. વિચારતાં તેમાંથી પ્રભુત્વ પ્રગટશે.

આવા કુતર્કો ન ઉઠે, એવા હેતુથી, શ્રી શુકદેવજીએ આગળ ધણા ખુલાસા કર્યા હતા-બહુ સંભાળ રાખી હતી; તોપણ પરીક્ષિતને એકડે એકથી જાણતો દેખીને, કૃપાળુ ગુરુ આગળ વધતા અટક્યા. તે સંબંધમાં નરસી મહેતો કહે છે કે—

* રાગ-પ્રભાત.

પ્રેમ રસ પાને તું મોરના પીંછધર, તત્ત્વનું ^૧કુંપણું તુચ્છ લાગે.

દુખળા દોરનું કુશકે મન ચળે, ચતુરધા મુક્તિ તેઓજ માગે—પ્રેમ.

પ્રેમની વાત પરીક્ષિત પ્રીછ્યો^૨ નહીં, શુકજીએ સમજી રસ સંતાડ્યો;

ગાન વૈરાગ્ય કહી, અંધ પૂરો કર્યો, મુક્તિનો મારગ સીધો દેખાડ્યો—પ્રેમ.

મારીને મુક્તિ, આપી ધણા દૈત્યને, જ્ઞાની વિરાગી બહુ મુનિરે જોગી;
 પ્રેમને યોગ્ય તો વ્રજતણી ગોપિકા, અવર વીરલા કોઇ ભક્ત ભોગી—પ્રેમ૦
 પ્રેતને^૩ મુક્તિ તો, પરમ વલ્લભ સદા, હેતુના જીવ તે હેતુ તૂટે;
 જન્મોન્મન્મ, લીધારસ આખતાં, દહાણનાં બહાણ તો દ્વાર છૂટે—પ્રેમ૦
 મેં ગ્રહો હાથ ગોપી તણા નાથનો, અવર ખીજું મને કાંઈ ન ભાવે;
 યનરસૈયો મહામતી ગાય છે ગુણ કથી, જતિ સતિને તો સ્વપ્ને ન આવે—પ્રેમ૦
 'શ્રી શુકદેવજી હવે તેના જવાબ આપે છે—

॥ શ્રીશુક ઉવાચ ॥

ધર્મવ્યતિક્રમો દૃષ્ટ, ईश्वराणां च साहसम् ॥

તેજીયસાં ન દાષાય, વદ્ધેઃ સર્વશુજો યથા ॥૩૦॥

નૈનત્સમાચરેજ્ઞાતુ, મનસાઽપિ જ્ઞાનીશ્વરઃ ॥

વિનશ્ચાચરન્મૌઢયા—યથા રુદ્રોઽબ્ધિર્જં વિષમ્ ॥૩૧॥

અર્થ—શ્રીશુકદેવજી કહે છે કે—‘બ્રહ્મા, ઈંદ્ર, ચંદ્રમા, અને વિશ્વામિત્ર આદિ સમર્થ મહાત્મા પુરૂષોએ, ધર્મનું ઉલંઘન અને સાહસ કરેલાં છે; પણ સર્વ પદાર્થોનું ભક્ષણ કરનારી અગ્નિને, વિષ્ટાદિ મલિન પદાર્થોનું ભક્ષણ કરતાં, દોષ લાગતો નથી; તેમ તેજસ્વી પુરૂષોને, ધર્મનું ઉલંઘન કરવાનો અને સાહસનો દોષ લાગતો નથી.’ [૩૦] ‘દેહાદિકના અભિમાનવાળા જીવ કોટિના પુરૂષે તો, મનથી પણ, આવું કામ કાઢ કરવું નહીં. દૃષ્ટાંત—સમુદ્રમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું ઝેર, મહાદેવજી પી ગયા—તે ઠીક; પણ ખીજે કોઈ પીએ, તો તે મરી જાય; તે પ્રમાણેજ દેહાભિમાન વાળો કોઈ પુરૂષ, બેવકુફીથી શ્રીકૃષ્ણનું અનુકરણ કરે, તો તે નાશ પામે.’ [૩૧]

૩ ભૂત

૪ શ્રીવલ્લભ સંપ્રદાયની ‘ટિપ્પણ’ નામની ટિકાનું વિવેચન નરસીમેહેતાની સમજણને ટેકો આપે છે—

૩૦ પદ્યછંદ—ईश्वराणां—સમર્થ મહાત્મા પુરૂષોના ધર્મવ્યતિક્રમઃ ચ સાહસં વૃદ્ધં—ધર્મનું ઉલંઘન અને સાહસ જોવામાં આવ્યાં છે. પણ યથા સર્વશુજઃ વદ્ધેઃ દોષાય ન—સર્વનું ભક્ષણ કરનાર અગ્નિને જેમ દોષ લાગતો નથી તેમ. તેજઃ અસ્તિ યેષાં તેજીયાંસઃ તેષાં તેજીયસાં દોષાય ન—તેજસ્વી પુરૂષોને ધર્મનું ઉલંઘન કરવાનો અને સાહસ કરવાનો દોષ લાગતો નથી.

૩૧ પદ્યછંદ—अनीश्वरः પુરુષઃ હિ મનસા અપિ જાતુ પતદ્ ન સમાચરેત્—દેહાદિકના અભિમાન વાળા જીવકોટિના પુરૂષે તો આવું આચરણ કદિ કરવુંજ નહીં. યથા અબ્ધિર્જં વિષમ્ રુદ્રઃ—સમુદ્રમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું ઝેર મહાદેવજી પી ગયા, પણ તેમને કાંઈ થયું નહીં, અને ખીજે કોઈ પીએ તો મરી જાય, તે પ્રમાણે. મૌઢયાત્ આચરન વિનશ્ચતિ—બેવકુફીથી કોઈ તેનું આચરણ કરે તો તે નાશ પામે છે.

૩૦-૩૧ વિવેચન—

અવતારના હેતુથી વિરહ, કૃત્ય કેમ કર્યું ? તેનો આ જવાબ છે. તેના જવાબમાં શ્રી શુકદેવજી કહે છે કે-જીવનમુક્ત પુરૂષોને આ દોષ લાગતો નથી.

ચોપાઈ—સમરથ કે નહીં દોષ ગુણસાધ, રવિ-પાપક-સુરસરીકી નાંધ. [મોક્ષવાણી પાનુ ૧૩]

જો અહિંસેજ શયન હરિ કરહિ, બુધ કચ્છુ તિનકહ્ દોષ ન ધરહી;

રહાનુ કૃપાનું સર્વ રસ ખાહી, તિનકહ્ મંદ કહત કોહિ નાહી.

શુભ અર અશુભ સલિલ સખ બહહી, જસુરસરિ કોહિ અપાવન ન કહહી.

સૂર્ય, અગ્નિ અને ગંગાજનાં દૃષ્ટાંત આપ્યાં. વિધિ નિષેધનો કાયદો જીવનમુક્ત પુરૂષોને લાગુ પડતો નથી શ્રીરામ લક્ષ્મણને કહે છે કે— [મોક્ષવાણી પાનુ ૪૨]

ચોપાઈ—ઉસર વરસે તૃણ નહીં જામા, સંત હૃદય જસ ઉપજ ન કામા.

મિથ્યા જ્ઞાનરૂપી જળથી ભીની થએલી આત્મભૂમિમાં, કર્મબીજ (ધર્મધર્મ) અંકુર ધારણ કરે; પણ જે આત્મભૂમિ તત્ત્વજ્ઞાનરૂપી, ઉન્હાળાથી શોષાઈ ગઈ હોય છે, તે ભૂમિમાં ધર્મધર્મ કદિ અંકુર પામતો નથી.

ચોપાઈ—જહાં તહાં પથિક રહે થકી નાના, જિમિ ઈંદ્રિયગણ ઉપજે યાના.

ધર્મવ્યતિક્રમઃ અને સાહસ—ધર્મનું ઉલ્લંઘન અને સાહસ. ‘સાહસ’ એટલે પરિણામનો વિચાર કર્યા વિના કરેલું કાર્ય. એટલે-પાછળથી લોકો આ કાર્યનું અનુકરણ કરીને, નરકે જશે; તેનો જરા પણ ખ્યાલ રાખ્યા વિના કરેલું કાર્ય.

તાત્પર્ય—કર્મના નિયમોનું જળ તેમને લાગુ પડતું નથી. દૃષ્ટાંત-મુંબઈ જતી ગાડીના ટિકીટ તપાસનારાએ, આણંદ જંકશન ઉપર, એક સાધુને પૂછ્યું કે-‘આપની ટિકીટ બતાવો.’ સંતે કહ્યું-‘અમે હરદ્વારથી આવીએ છઈએ, પણ અમારી પાસે ટિકીટ નથી.’

ટિકીટ માસ્તર—ટિકીટ ન હોય તો અહીં ઉતરી પડો. આગળ જવા દેવામાં નહીં આવે. સંત—એમ ન થાય. સંત—કેટલી ટિકીટ લાવું ?

ટિકીટ માસ્તર—ત્યારે ટિકીટ લાવો.

ટિકીટ માસ્તર—કેટલી કેમ ? તમારી એકનીજ.

સંત—અહીં તો જેટલી જોઈએ તેટલી છે. એમ કહીને સંતે હરદ્વારથી મુંબઈની ૫૦ ટિકીટ આપી; અને કહ્યું કે-‘વધારે આપું ?’ કહો તો અજમેરથી અહીં. સુધીની આપું. એમ કહીને અજમેરથી આણંદની દસ ટિકીટ આપી. આ દેખાવ જોઈને ટિકીટ માસ્તર સજડ થઈ ગયો. તેજ ગાડીમાં ટ્રાપીક સુપ્રીન્ટેન્ટ હતા. તેથી ટિકીટ માસ્તર સંતને સાહેબ પાસે લઈ ગયો. સંતની શક્તિ જોઈને સાહેબ પણ આશ્ચર્ય પામ્યો.

ટિકીટ માસ્તરે સાહેબને પૂછ્યું-‘સાહેબ ! આ સંતની ટિકીટ લઉં.’

ટ્રાપીક સુ—એમની ટિકીટ ન હોય. એમને એમ ને એમ મુંબઈ જવા લો.

તાત્પર્ય—ટિકીટનો કાયદો જેમ સંતને લાગુ પડ્યો નહીં, તેમ વિધિનિષેધનો કાયદો જીવનમુક્ત પુરૂષોને લાગુ પડતો નથી. સમાજના અંકુશો તેમને નિયમમાં રાખીશ્ચકતા નથી.

ગેરસમજ—મોટા કરે તેમ નાના પણ કરે—યદ્યદાચરતિ શ્રેષ્ઠસ્—તત્સદેવેતરો
જમઃ ! સ યત્ પ્રમાણં કુરુતે, લોકસ્તદનુવર્તતે ॥૨૧॥ [ગીતા અ. ૩,]

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે કે—મોટા પુરૂષ જે જે આચરણ કરે, તે તે
આચરણ નાનાં પણ કરે, એટલે જે વાતને મોટા પ્રમાણબુદ્ધ-યોગ્ય-કરાવે; તેને ધણા
લોકો અનુસરે.

આ ગેરસમજમાંથી બચાવવા માટે, શ્રીકૃષ્ણેવળ્યે ૩૧ માં શ્લોકમાં મહાદેવજીનું દર્શાવ
આપ્યું. ૩૧ માં શ્લોકમાં અનીષ્ઠચરઃ શબ્દ છે. તેનો અર્થ કામ ક્રોધ અને લોભનો
ગુલામ, માયાવી, મૂઢ પુરૂષ.

યોગયુક્તો વિશદ્ધાત્મા, વિજિનાત્મા જિતેન્દ્રિયઃ ॥

સર્વભૂતાત્મભૂતાત્મા, કુર્વન્નપિ ન લિપ્યતે ॥૭॥

બ્રહ્મણ્યાધાય કર્માણિ, સંગં ત્યક્ત્વા કરોતિ યઃ ॥

લિપ્યતે ન સ પાપેન, પદ્મપત્રમિવાંભસા ॥૧૦॥

[ગીતા અ. ૫]

પતંજલિ એ કહ્યું છે કે—

હયમેધ સહસ્રાણ્યપ્યથ, કુરુતે બ્રહ્મઘાતલઃ ણિ ॥

પરમાર્થવિદ્ન પુણ્યેર્ન ચ, પાપૈર્લિપ્યતે ક્ષાપિ ॥

અર્થ—બ્રહ્મવેત્તા પુરૂષ સેંકડો અશ્વમેધ યજ્ઞ કરે, અથવા અગણીત બ્રહ્મહત્યાઓ
કરે; તો પણ તે પરમ અર્થને જાણનારો હોવાથી, પુણ્ય અગર પાપથી લેપાતો નથી.

‘ત્રિશીર્ષાણં ત્વાષ્ટ્રમહમરુત સ્વાન મુયર્તી શાંલાલુકેમ્બયઃ’ વિગેરે શબ્દોથી
ઋગ્વેદના ઉપનિષદની શ્રુતિમાં ઇદ્ર કહે છે કે—‘મે’ ત્રણ માથાવાળા વિશ્વરૂપને માર્યો,
તથા વેદાંતોનું અધ્યયન નહીં કરનારા સન્યાસીઓને મારીને કુતરાઓને ખવરાવી દીધા;
તો પણ તે પાપથી મને કાંઈ હરકત આવી નથી.

‘जनको वैदहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे’ ‘अभयं वै जनक प्राप्तोस्ति’ વિગેરે
શબ્દોથી કણ્વ શાખાના ઉપનિષદની શ્રુતિઓ કહે છે કે—‘ધણી દક્ષણા વાળા યજ્ઞોથી
જનક રાજાએ દેવતાઓનું પૂજન કર્યું; અને અગણિત ધનોથી બ્રાહ્મણોને તૃપ્ત કર્યાં. તો
પણ તેને ફરીવાર અવતાર થયો નહીં; અને અભયરૂપ મુક્તિ મળી.

બ્રહ્મા પોતાની પુત્રીની પાછળ દોડ્યા અને અપરાધનું લાન થતાં, તે દેહ છોડીને
બીજો દેહ ધારણ કર્યો. મહાદેવજી મોહની સ્વરૂપને જોઇને મોહ પામ્યા, પણ સમુદ્રમાંથી
વિષ નીકળ્યું, તેનું પાન તેમણે કર્યું. શ્રીકૃષ્ણ પરદારાઓ સાથે રાસ રમ્યા, પણ કાળી-
નાગને નાથ્યો, અને દાવાનળ પી ગયા. કહેવાનો ભાવ એ છે કે—જે એક મટીને અનેક
રૂપ લઈ શકતા નથી; અને ઉની કઠી પણ જેઓ ધૂંકી ધૂંકીને પીએ છે; તેમણે
રાસાદિ લીધાઓમાં પરદારાઓ સાથે કદિ ઉતરવું નહાં. ‘શ્રીકૃષ્ણ ગોપીઓના પતિ થયા
હતા; તો અમે કે જે ગુરૂ અગર આચાર્ય છીએ, તે પરદારાઓના [શિષ્યાઓના] પતિ કેમ
ન થઈએ ?’ આવી ગેરસમજમાં—આવા ભયંકર પાપમાં—ગુરૂઓએ અગર આચાર્યોએ કદિ
ઉતરવું નહીં. ગુરૂઓ અને શિષ્યાઓને અસ્પર્શ રહેવામાં, જેટલું સુખ છે, જેટલો ધર્મ
લાભ ‘છ’—તેથી વિશેષ, એક બીજાનો સ્પર્શ કરવાથી, નુકશાન છે. શિષ્યાઓ આવીને—ગુરૂને

‘પ્રભુ!’ કહે; પણ ગુરૂએ પ્રભુના દાસાનુદાસ થવામાં મોટાઇ માનવી-પ્રભુના પિતરાઈ થવામાં મોટાઇ માનવી નહીં. પ્રભુ બન્યા કે પડ્યા સમજવું.

હવે કહે છે કે-વડીલોના ઉપદેશ પ્રમાણે જે કૃત્ય હોય, તેનું અનુકરણ નાનાએ કરવું, ઉપદેશથી વિરૂદ્ધ જે કૃત્ય હોય તે કદિ આચરવું નહીં—

ईश्वराणां वचः सत्यं, तथैवाचरितं क्वचित् ॥

तेषां यत्स्ववचो युक्तं, बुद्धिमांस्तत्समाचरेत् ॥૩૨॥

અર્થ—શ્રી શુકદેવજી આગળ કહે છે કે-‘ મોટા પુરૂષોનું વચન [ઉપદેશ] સત્ય-પ્રમાણરૂપ-મનાય છે; અને તેમનું આચરણ કોઈ વખત [અમુક ગુણ કારણસર] અસત્ય-ગેરવ્યાજબી-પણ હોય છે. તેથી તેઓનાં પોતાનાં વચન પ્રમાણે જે ચરિત્ર હોય, તે ચરિત્રજ સમજી પુરૂષે આચરવું. એટલે-જે ચરિત્ર વચનથી વિરૂદ્ધ જણાતું હોય, તે ચરિત્ર, સમજી પુરૂષે કદિ આચરવું નહીં.’ [૩૨]

૩૨ વિવેચન—

તે સંબંધમાં દયારામભાઈ કહે છે કે—

૫૬.

મોટાનું વચન સુખધામ, કૃતિ રીતે કરીએ;
તે કરે ચહાય સો કામ, આપણુ તો મરીએ—મોટાં
પરનારી કોડા કરી કુંજી, તે અમથી કેમ થાય રે;
ઉધ્વરેત અગ્નિ પીવો, ગોવર્ધન કેમ ધરાય—કૃતિરીં મોટાં
શિવ અર્ધાંગે ઉમિયા રાખે, તે અમથી કેમ થાય રે;
કેમ કરિને કામ બાળિએ, કેમ બને હજાહજ પીવું—કૃતિં મોટાં
ખડું ખોટું પણ પુત્રી લાંછન, બ્રહ્માજીને લાગ્યું રે;
તે જોઇ કદિ આપણુ ત્યમ કરીએ, પણ આ સૃષ્ટિ કેમ રચાય ! કૃતિં મોટાં
ચંદ્ર ઈંદ્ર ગુરૂ પતિન રમિયા, ત્યમ કરવું તો સુલભરે;
અંડ પ્રકાશ અમીઠૃષ્ટિ, નૃનગ પાંખો છેદન દુર્લભ—કૃતિં મોટાં
અગ્નિ લક્ષણુ સર્વ કરે પણ, કોઈ તેને કહે નહીં રમેલોરે;
તે જોઇને તું તેમ કરીશ તો, સરવે કહેશે ધેલો—કૃતિં મોટાં

x x x x x

ગંગા મધ્ય મુનિ પરાશર, હીમર કન્યા ભોગીરે;
બાસ પ્રગટ મહાગંધા, યૃગમદ-ગંધા કરી એ યોગી—કૃતિં મોટાં

૧ પર્વત. ૨. બ્રહ્મ.

૩૨. ૫૬મ્હેદ ईश्वराणां वचः सत्यं-મોટા પુરૂષોનું વચન સત્ય [પ્રમાણરૂપ] મનાય છે. तथा-અને તેણી ચરિતં ક્વચિત્ અચરિતં एव-આચરણ કોઈ વખત અસત્ય પણ હોય છે. તેથી તેણી यत् स्ववचोयुक्तं-તેઓના પોતાના વચન પ્રમાણે જે જે ચરિત્ર હોય. तत् बुद्धिमान् समाचरेत्-તે ચારિત્રજ સમજી પુરૂષે આચરવું-તે પ્રમાણે વર્તવું.

કુંતા કેકૂળા પંચ પતિ પણ, સુતી શિગમણી કહાવેર;
 તેહનું જોઇ સ્ત્રી અન્ય કરે તો, નિશ્ચ નરકે જાવે—કૃતિ૦ મોટા૦
 શંકર સ્વામીનું શિષ્યે જોઇને, મઘ ધુટકા પીધારે;
 પણ ઈસીસું નવ પીવાયું સંગે, થયા બહિર્મુખ સીધા—કૃતિ૦ મોટા૦
 પુત્ર તણી જે પુત્રી કસ્યપ, યજ્ઞને પિતામહ વરિયારે;
 તેહનો દોષ આપણે નવ જોવો, તે ધર હરિ અવતરિયા—કૃતિ૦ મોટા૦
 મહેતે અંત્યજ ઘેર ઉચ્છવ કીધો, તે આપણુ નવ કરીએરે;
 મહેતાને નટવરસુંનેડો, આપણે માયાનો હેડોરે—કૃતિ૦ મોટા૦
 માટે પ્રમાણુ વાટે ચાલવું, વિચારી ડગલાં ભરવાં રે;
 મોટાની ગતિ મોટા જાણે, દયો દીનતા ધરવા—કૃતિ૦ મોટા૦

સભામાં એક ધર્માદાની ટીપ આવી. હકીલાખ પ્રેમાનંદ શેઠે એક હજાર ભર્યા. તે દેખીને એક નિર્ધને દોઢ હજાર ભર્યા. ઘેર આવીને હકીલાખએ એક હજાર રૂપૈયા ફૂંડમાં મોકલી દીધા, અને નિર્ધન તો ઉલટયો બન્યોજ. આટલા માટેજ ૩૧ મા અધ્યાયમાં કહ્યું કે ‘મનથી પણ મોટાઓના ભયંકર આચરણનું અનુકરણ કરવું નહીં.’ મોટાઓએ કરેલું નિદિત કર્મ, મોટાઓનો નાશ નહીં કરે; પણ નાનાઓએ કરેલું નિદિત કર્મ, નાનાઓનો અવસ્થ નાશ કરશે.

હવે કહે છે કે જીવનમુક્ત પુરૂષોને પુણ્ય પાપની અસર થતી નથી.

કુશલાચરિતેનૈષા-મિહ સ્વાર્થો ન વિચતે ॥

વિપર્યયેણ વાઙ્મર્યો, નિરહંકારિણાં પ્રમો ॥૩૩॥

અર્થ—શ્રીશુકદેવજી આગળ કહે છે કે—‘હે રાજન ! દેહાભિમાન વગરના મહાત્મા પુરૂષોને, પુણ્યકર્મ કરવાથી કાંઈ લાભ થતો નથી; અને પાપકર્મ કરવાથી કાંઈ નુકશાન થતું નથી.’ [૩૩]

૩૩ વિવેચન—

નિરહંકારિણાં—મોટા કેવા ? મોટા કાણ ? જીવનમુક્તનું ખાસ લક્ષણ શું ? તેનો જવાબ આ શબ્દ વાળે છે. અહંકાર રહિત થવું, એ સામાન્ય વાત નથી. જેમ પવન અને આકાશ સર્વત્ર વ્યાપીને રહ્યાં છે, તેમ અહંકાર સર્વત્ર વ્યાપીને રહ્યો છે. સંસાર તરૂને ભગવાં પહેર્યા હોય, ત્યાં પણ અહંકાર તો ખરોજ. જીવનમુક્ત કેવા હશે ?

૩ દ્રોપદી. ૪ ઉક્તો સીસાનો રસ.

૩૩ પદ્યછંદ—હે પ્રમો !—હે રાજન ! કુશલ (શુભ) જ સત્ આચરિતં (કર્મ) જ તેન કુશલાચરિતેન સત્કર્મથી. હજુ—આ સંસારમાં નિરહંકારિણાં યજ્ઞ સ્વાર્થઃ ન વિચતે—આ મહાત્મા જીવનમુક્ત-પુરૂષોને સ્વાર્થ હોતો નથી. જા—અને વિપર્યયેણ અમર્યઃ ન વિચતે—મોટાં કર્મથી તેમને અનર્થ (પણ) થતો નથી.

આર્થા—સંત્યજ્યે પ્રતિબંધાઃ, પુનઃ સંસારદેતવો દૃષ્ટાઃ ॥

તેષામેવં મૂલં, પ્રથમવિકારો ભવત્યહંકારઃ ॥૨૧૮॥

સંસારનાં કારણો [એટલે મોક્ષપ્રાપ્તિમાં વિધન કરનારાં] મનુષ્યને અનેક હોય. છે. તે તમામ અમારા જાણવામાં છે. તો પણ અમારે એમ કહેવું જોઈએ કે—તે તમામ કારણોમાં મુખ્ય કારણ અહંકાર છે. [૨૬૮]

યાવત્સ્યાત્ સ્વસ્ય સંબંધો-ડહંકારેણ દુરાત્મના ॥

તાવન્ન લેશમાત્રાપિ, યુક્તિવાર્તાં બિલક્ષણા ॥૨૧૯॥ [વિવેક ચૂડામણિ].

જ્યાં સુધી જીવને દુષ્ટ સ્વભાવવાળો અહંકારની સાથે સંબંધ હોય છે; ત્યાં સુધી મુક્તિની અલૌકિક વાર્તા લેશ માત્ર પણ સંભવતી નથી. [૨૬૯]

અહંકારનો નાશ થતાં, કર્મ બંધનો ઢીલાં પડીને સરી પડે છે. અને દેહાભિમાન તજવાનું સ્થાન પતિ. તેમ મુમુક્ષુને દેહાભિમાન તજવાનું સ્થાન સદ્ગુરુ, અને દેવમંદિર. કોઈ અને લોક અહંકારના આશ્રયદાતા છે; તે વાત પણ યાદ રાખવી. એટલે આ ત્રણ હોય ત્યાં એ હોય. ૩૦ થી ૩૩ શ્લોકો સુધીમાં શ્રીકૃષ્ણેવંચ એ કહ્યું કે જીવ-મુક્ત-ઉચ્ચ કોટિના—‘મહાત્માઓ પણ, ધર્મ મર્યાદાઓ તોડે છે, અને સાહસ કરે છે; તો પણ તેમને કર્મનાં બંધન થતાં નથી; અને તેમની પ્રતિષ્ઠાનો ભંગ પણ થતો નથી.

હવે કહે છે કે—‘જે ઉપર જાણાવેલા મહાત્માઓનો પણ મહાત્મા છે—યોગેશ્વરોનો પણ ઇશ્વર છે. પ્રાણી માત્રનો નિયંત્રા છે. જે હાલ કૃષ્ણરૂપે પ્રગટ થયો છે; તેમને કર્મ બંધન કેમ હોય ! તેમની પ્રતિષ્ઠામાં ભંગ કેમ થાય !

કિમ્પુતાસ્તિલસત્ત્વાનાં, તિર્યગ્મર્ત્યદિવૌકસામ્ ॥

ઈશિતુચ્ચેશિતવ્યાનાં, કુશલાકુશલાન્વયઃ ॥૩૪॥

અર્થ—‘આ પ્રમાણે બીજા મહાત્મા પુરૂષોને પણ, પાપ પુણ્યનો સંબંધ નથી, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કે જે—પશુ, પક્ષી, મનુષ્ય, દેવતા આદિ જે નિયમમાં રહેનારાં છે, તેમને નિયમમાં રાખનાર છે, તેમનો નિયામક છે; તે શ્રીકૃષ્ણને, પાપ પુણ્યનો સંબંધ કેમ હોઈ શકે ? નજ હોઈ શકે. ’ [૩૪].

૩૪ વિવેચન—

સર્વનો નિયામક એટલે સર્વથી ઐષ્ટ. સર્વથી ઐષ્ટ છતાં સર્વથી ન્યારો; અને ન્યારો છતાં સર્વથી વિલક્ષણ. ગીની નવા પૈસા જેવી જણાય; પણ જે તેને ઓળખે, તે તેના પંદર રૂપેયા આપે. મધ્યરાત્રે નગર ચર્યા જેવા નીકળેલો રાજા, નવા પોલીસ અમલદારના સપાટામાં આવી ગયો. તે પોલીસ અમલદારે ધમકી સાથે બે પાંચ જાગો પણ રાજાને ઠીંધી.

૩૪ પદ્યછંદ—તિર્યગ્મર્ત્યદિવૌકસાં ઇતિ ઈશિતવ્યાનાં (નિયમમાં રહેવા લાયક—પરતંત્ર) અસ્તિલસત્ત્વાનાં—પશુ, પક્ષી, મનુષ્ય અને દેવતા આદિ જે નિયમમાં રહેનારાં છે. જે પરતંત્ર છે—તે તમામ પ્રાણીઓના ઈશિતુઃ—નિયંત્રા શ્રીકૃષ્ણને કુશલાકુશલાન્વયઃ—પાપ પુણ્યનો ભેદ-સંબંધ કિમ્પુતા—કેમ હોઈ શકે ?

મળસકું થતાં ફેળદાર સાહેબ ગેટે આવ્યા. તેણે રાજાને ઓળખ્યા; વિનયપૂર્વક સલામ કરીને બંધનથી મુક્ત કર્યા.

વસ્તુ ઓળખાય નહીં, ત્યાં સુધીજ શંકાઓને અવકાશ મળે. વસ્તુ ઓળખાય, ત્યારે શંકાઓ અનાયાસે શમી જાય. દેવદર્શન કરવા; યાત્રાઓમાં આદરસ માસ રખડવા; અગર યજ્ઞયાગાદિના—મોટા અખાડા જમાવવા, આપણને અવકાશ મળે છે; પણ વસ્તુ ઓળખવા અવકાશ નથી. અને કદિ અવકાશ છે; તો પ્રયત્ન યથાર્થ નથી. ઉંધી દીવાસળી ધસવા જેવો પ્રયત્ન છે. પરવા વિનાનો પ્રયત્ન છે. વિચાર કરી જોજો, વિચાર કરતાં બૂલ સમજશે.

ગીતામાં ગોવિંદ બોલ્યા છે કે—‘ન માં કર્માણિ છિંપંતિ.’ ગીતા દોઢસોવાર વાંચી ગયા, પણ રાસલીલામાં શંકા રહી, તો તે તમામ વાંચન ફોનાગ્રાફની થાળી જેવું પોતાને કામનું નહીં—એવું—થયું.

હજી શ્રીકૃષ્ણતત્ત્વને વધારે પ્રકાશમાં મૂકે છે—વસંતતિલકા.

यत्पादङ्गजपरगगानैवेष्टता, योगप्रभावविधुताखिलकर्मबन्धाः ॥

स्वैरं चरन्ति मुनयोऽपि न नष्टमानास्-तस्येच्छयात्तवपुषः कुत एव बन्धः ॥ ૩૫॥

અર્થ—શ્રીશુકદેવજી, આગળ કહે છે કે—‘જેના ચરણાવિંદની રજના સેવનથી તૃપ્તિ પામેલા, અને યોગના પ્રભાવથી જેમણે પોતાનાં સમગ્ર બંધન તોડી નાંખ્યા છે; એવા મુનિ લોકો, (પાપ કર્મથી) બંધનનહીં પામતાં, પોતાની મરજી પ્રમાણે આચરણ કરે છે; ત્યારે જેમણે પોતાની ઇચ્છાથી અવતાર લીધો છે, એવા શ્રીકૃષ્ણને (પાપકર્મથી) બંધન કેમ થઇ શકે ?—નજ થઈ શકે.’ [૩૫]. ૩૫ વિવેચન—

રાનીઓ જમતના કાયદાથી બંધાતા નથી, ત્યારે રાનીઓના ગુરુને—નિયંતાને—જમ-તના કાયદામાં. કેવી રીતે સપડાવી શકાય; અર્જુન શ્રીકૃષ્ણની સાથેજ રહેતો હતો; તો પણ વૈરાટ સ્વરૂપનું દર્શન કર્યા પછી, શ્રીકૃષ્ણતત્ત્વથી તે કાંઈક વાકેફ થયો.

सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं, हे कृष्ण हे यादव हे सखेति ।

अज्ञानता महिमानं तवेदं, मया प्रमादात् प्रणयेन वाऽपि ॥ ૪૧॥

यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि, विहारशय्यासनभोजनेषु ॥

एकोऽथवाप्यच्युत तत्समक्षं, तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥ ૪૨॥

[ગીતા અ. ૧૧.]

૩૫ પદ્યછે—યસ્ય પાદપંકજયોઃ પરાગસ્ય (રજની) નિષેઃ (સેવા) તેન તૃપ્તાઃ इति મુનયઃ—જેનાં ચરણાવિંદની રજની સેવાથી તૃપ્તિ પામેલા મુનિ લોકો. યોગસ્ય પ્રભાવેણ વિધુતાઃ અખિલકર્મબંધાઃ એવાં તે इति મુનયઃ—યોગના પ્રભાવથી જેમણે પોતાના સમગ્ર બંધનો તોડી નાંખ્યાં છે એવા મુનિઓ. अपि—પણ—નહાંતે इति નશ્વમાનાઃ (બંધાએલા). न नष्टमानाઃ—બંધન નહી પામતાં. स्वैरं-चरन्ति—સ્વતંત્રપણે ફરે છે—મરજી મુજબ ફરે છે. त्यारे-इच्छया आसं (પ્રાપ્ત કર્યું છે) वपुः येन सः इच्छयात्तवपुषः इति तस्य—જેમણે પોતાની ઇચ્છાથી અવતાર લીધો છે એવા તે શ્રીકૃષ્ણને. बन्धः कुतः एव—બંધન ક્યાંથીજ હોય ?

“આપના આ મહિમાને ન જાણવાથી, આપને મારા એક મિત્ર માનીને, અથવા પ્રમાદથી, ‘હે કૃષ્ણ !’ ‘હે યાદવ !’ ‘હે સખા !’ એવાં કેટલાંએક, ન કહેવા જેવાં વચનો મેં આપને કહ્યાં છે. હે અચ્યુત ! અહાર વિહારમાં, આસન અને ભોજનાદિમાં, એકલા અથવા બીજાઓની સમક્ષ, વિનાદમાં મેં આપનો અનાદર કર્યો છે. તેને માટે આપ કે જે અનંત-અમાપ-પરમાત્મા છો, તેમની પાસે ક્ષમા માગું છઉં.” વિગેરે—

ચત્પાદપંચાગનિષેવતૃષ્ઠા:—જેના ચરણકમળની રજની સેવાથી તૃપ્ત થયા છે-તે મુનિ લોકો. કહેવાનો ભાવ એ છે કે-કદિ શ્રીકૃષ્ણ વ્યભિચારી-નિર્લજ-હોય, તો આવા ઉચ્ચ કોટિના સંતો તેમને કેમ સેવે ? મધુસૂદન સરસ્વતી અને શ્રીઆલક્ષ્મીકરાચાર્ય જેવા વિતરાગી વેદાંતીઓ, શ્રીકૃષ્ણને પરમતત્ત્વ માને છે; ત્યારે જેમના આહાર વિહાર બ્રજ છે; જેમને યમ નિયમાદિ ગમતાં નથી; જેમને શાસ્ત્રોનું સેવન નથી; એવા લેભાચુ લોકો, કૃષ્ણતત્ત્વમાં શંકાઓ કરે, તેથી ડરવા જેવું કાંઈ નથી. મૂળા મોઢરીના વેપારીઓ કોહિનૂરને છપાઇનોજ કહે; તેથી કોહિનૂરની કીંમત ઘટે નહીં; પણ કહેનારાઓની કીંમત અંકાય.

ફલ્લયા આત્મવપુષ:—સ્વેચ્છાથી દેહ ધારણ કરનાર કૃષ્ણના. આ શબ્દ પણ શ્રીકૃષ્ણનું પ્રભુત્વ-નિયંતાપણું-સૂચવે છે. ભાડાનું ઘર ધરધણી ખાલી કરાવી શકે; પણ જે ઘર આપણું પોતાનું જ હોય, તેને ખાલી કરાવનાર કોણ ! આપણા બધાના દેહ રૂપી ઘરો ભાડાનાં છે. તે પ્રભુ ગમે ત્યારે ખાલી કરાવી શકે. આ ઘર (દેહ) ખાલી કર્યો પછી, કેવા ઘરમાં (દેહમાં) રહેવા જવું; તે પણ આપણને ખબર નથી. આવી ખબર જેને છે, તે આપણો પ્રભુ-તે આપણો શ્રી કૃષ્ણ. હજી-આ વિષયમાં જરા ઉડા ઉતરીને જોઇએ, તો જાણાય છે કે-આપણે શ્રીકૃષ્ણ સંબંધી અનેક કુતર્કો કરીએ, પણ હવે પછીની ધડીમાં આપણું શું થશે ? તે આપણને ખબર નથી. કોડીઓ હિમાલય ઉપર આવજા કરે; ક્યાંઈ દર હોય, તો તેમાં રહે પણ ખરી; પણ કોડીઓ હિમાલય માપવા નીકળે, તો માપી શકે નહીં-ચાકીને ખેતીજ જાય. તે પ્રમાણેજ પરમાત્મા આપણા અંતરમાં વસે છે, તેને લીધેજ આપણે ખાઇએ પીઇએ, અને અનેક પ્રકારની મોજમજા કરીએ છઇએ, પણ જે આપણે પરમાત્માને માપવા નીકળીએ, તો જરૂર ભૂલાં પડીએ.

ભગવાને ધર્મનું ઉલ્લંઘન કેમ કર્યું ? અધર્મ કેમ કર્યો ? તેના ખુલાસા થયા. શું ગોપિકાઓ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને હિસાબે, પરદારાઓ છે ? તેના ખુલાસા હવે સાંભળો—

ગોપીનાં તત્પતીનાં ચ, સર્વેષામેવ દેહિનામ્ ॥

યોડન્તચરતિ સોડધ્યક્ષઃ, ક્રીડનેનેહ દેહમાક્ ॥૩૬॥

અર્થ—‘ગોપીકાઓના, ગોપીકાઓના પતિઓના અને તમામ પ્રાણીઓના જે અંતર્યામી છે; અને વળી જે યુદ્ધિ આદિના સાક્ષી છે, તે ભગવાન આ સંસારમાં લીલાથી અમર સચ્ચાથી-દેહધારી બન્યા હતા; અથવા

કે પદ્યછે—ગોપીનાં-ગોપીઓના જ-અને તાલનાં પતીનાં-તે ગોપીઓના પ્રતિના. યજ્ઞ-અને સર્વેષાં દેહિનામ્-તમામ પ્રાણીઓના. યઃ એતઃ ચરતિ-જે અંતર્યામી છે. કઃ અધ્યક્ષઃ-વળી જે યુદ્ધિ આદિનો સાક્ષી છે સ્વાન્તે. આ સંસારમાં ક્રીડનેજ લીલાથી. દેહમાક્-દેહધારી બન્યા હતા.

લીલા કરવા માટે દેહધારી બન્યા હતા ' [૩૬]

૩૬ વિવેચન—

આપ વીશ રૂપેયાના પગારમાં ચાર પુત્રનું પુરું કરે; અને ભાઈ સોના પગારમાં બીજા ભાઈનું પુરું કરે નહીં. કહેવાનો ભાવ એ છે કે—આપને પોતાના બાળક પુત્રો સાથે, કોષ પશુ પ્રકારનો ભેદ નથી; અને ભાઈ ભાઈને એક બીજાથી ભેદ છે. માઆપે અનેક ઉપકાર કર્યા છે; છતાં તેઓ ગણી બતાવતાં લાગે છે; અને પુત્ર જરા જેટલું કાંધ કરે, તો દસ જથ્થે વાત કરે છે. સ્ત્રી અને પુરૂષ એક અંગ ગણાય છે—અદ્વૈત ભાવે રહે છે. કોષ પશુ પ્રકારના ભેદ રહિત રહે છે. કહેવાનો ભાવ એ છે કે—માતાપિતાને જેમ પરિવાર સાથે, અને પતિને પત્નિ સાથે ભેદ નથી; તેમ ઇશ્વરને જીવો સાથે ભેદ નથી.

સિપાઇના ઉપરી મામલતદાર, મામલતદારના ઉપરી કલેક્ટર, અને કલેક્ટરના ઉપર ગવર્નર. એટલે ગવર્નર આખા પ્રાંતના ઉપરી. તે પ્રમાણે પ્રભુ નાના મોટા તમામ પ્રાણી માત્રના પતિ. તેથી ગોપિઓના પતિ થવામાં તેમને દોષ લાગતો નથી. ગોપિકાઓના અંતરમાં રહીને, તેમને પ્રેરનાર પશુ પોતેજ હતા. તેમની સાથે રમનાર પશુ પોતેજ હતા; એટલે—ગોપિકાઓમાં જે રમનારા (જીવો) હતા, તે પશુ તે પોતેજ હતા. ગોપિકાઓમાં જીવરૂપે ભગવાનને માનીએ, તો ગોપિકાઓના જે દેહ છે, તે ભગવાનનાજ દેહ મનાય. પોતાના દેહને પોતે સ્પર્શ કરે, તેમાં દોષ કેમ ગણાય ! સુઓધિની કહે છે કે—' ન હિ સ્વસ્ય સ્પર્શઃ સ્વસ્ય ક્વાપિ નિષિદ્ધઃ ' ' પોતે પોતાના દેહના ગમે તે અંગને સ્પર્શ કરે, તેમાં કોઈ પશુ પ્રકારનો દોષ નથી. '

ક્રીડાનેન દેહમાક્—ક્રીડા કરવા માટે પ્રભુએ દેહ ધારણ કર્યો હતો. પશુ બ્રહ્મ તો ત્રણે જાતિથી પર છે; ત્યારે તેમને વ્યભિચારનો દોષ કેવી રીતે લાગી શકે ?

હજી શંકાના સમાધાનનો વિષય ચાલે છે—

અનુગ્રહાય ભૂતાનાં, માનુષં દેહમાસ્થિતઃ ॥

મજતે તાદૃશીઃ ક્રીડા, યાઃ શ્રુત્વા તત્પરો ભવેત્ ॥૩૭॥

અર્થ—' ભગવાને પ્રાણીઓના કલ્યાણ માટે મનુષ્ય દેહ ધારણ કર્યો હતો; અને ભજનારાઓની ઇચ્છા પ્રમાણે પ્રભુ ક્રીડા કરતા હતા. આ ક્રીડાઓ સાંભળીને, સાંભળનાર પરમાત્મામાં જોડાય છે—લવલીન—પરાયણ—થાય છે. ' [૩૭]

૩૭ વિવેચન—

આવી શંકાના સમાધાન માટે તુલસીદાસજી પશુ બોલ્યા છે કે—

દોહરો—રાત્રી ભક્તશિરોમણિ, ત્રિભુવન પતિ કર ૧યાન;

તાહિ મોહ માયા પ્રબલ, પામર કરહિ ગુમાન—સીયાં

શિવ રવિરંચી અપિ મોહહી, કે હે વપુરા આન;

૧ ગરૂડ ૨ બ્રહ્મા.

૩૭ પદ્યછંદ—ભૂતાનાં અનુગ્રહાય—પ્રાણીઓના કલ્યાણ માટે. માનુષં દેહ આસ્થિતઃ—મનુષ્ય દેહ ધારણ કર્યો હતો. અને તાદૃશીઃ ક્રીડાઃ મજતે—ભજનારાઓની ઇચ્છા પ્રમાણે ક્રીડા કરતા હતા. યાઃ શ્રુત્વા—જે ક્રીડાઓ સાંભળીને. સાંભળનાર, તત્પરઃ ભવેત્—પર-માર્તમાં તત્પર—પરાયણ—લવલીન—થાય છે.

અસ. જિય જની ભજહિં મુનિ, માયા પતિ ભગવાન—સીયા૦

સદાશિવ પાર્વતીને કહે છે કે હે સતિ ! ગરૂડ જેવા જ્ઞાની અને ભક્ત શિરામણીને પણ મોહ થયો કે—‘શું આવા પ્રભુ હોય !’ હું અને બ્રહ્મા પણ પ્રભુની માયામાં ભુલા પડીએ છીએ, ત્યારે માયાના પૂરમાં તણાતા પામર જીવોની વાત તો શી કહું !’

કામલુચ્છંડી પાસે ગરૂડ પોતાનો મોહરૂપીરોગ મટાડવા ગયા; ત્યારે તેના રોગની ચિકીત્સા કરીને, કામલુચ્છંડી બોલ્યા કે—‘રામ શી વસ્તુ છે તે પ્રથમ સાંભળો—

ચોપાધ—નિર્મળ નિરાકાર નિર્મોહા, નિત્ય નિરંજન સુખ સંદેહા;
 ૧ પ્રકૃતિપાર પ્રભુ સખ ઉરવાસી, બ્રહ્મનિરીહ નિરંજ અવિનાશી.
 ધર્મ મોહકર કારણ નાંહિ, રવિસન્મુખ ઉતમ કબહુકિ જામ !

કોહરો—ભક્ત હેતુ ભગવાન પ્રભુ, રામ ધરેહુ તતુ રૂપ;
 કિયે ચરિત પાવન પરમ, પાકૃત નર અનુરૂપ—સીયા૦
 યથા અનેક વેશધરી, નૃત્ય કરે નટ કોષ;
 જોષ જોષ બાવ દિખાવે, ૪ આપુ ન હોષ ન સોષ—સીયા૦

ચોપાધ—અસ રઘુપતિ લીલા ૫ ઉરગારી, ૬ દુનુજ વિમોહન જનસુખકારી;
 જે મતિ મલિન વિષયવશ કામી, પ્રભુપર મોહ ધરહિં ૭ પ્રમિ સ્વામિ !
 નયનદોષ જાકહું જામ હોષ, પીતવરણ શશી બોલે સોષ.
 જનકું દગ્ધ બ્રમ હોય ખગેશા, સો કહે પશ્ચિમ ઉગેહિ ૮ દિનેશા.
 ૯ નૌકારૂઢ ચલત જગ દેખા, અચલ મોહવશ આપુહિ લેખા.
 માયાવશ મતિમંદ અભાગિ, હૃદય ૧૦ જવનિકા બહુ વિધિ લાગી;
 તે શઠ હઠવશ સંશય કરહિ, નિજ અજ્ઞાન રામપર ધરહિ.

જજ સાહેબને નાચતા સાંભળીને વિચાર થયો કે—‘એમ કેમ ? આવડો મોટો માણસ નાચે કેમ ?’ પછી વાત કરનારને પૂછતાં—વાત કરનારે કહ્યું કે—‘તેમના મનુભાષ રીસાયા હતા—કણ્યે ચડયા હતા; તેથી જજ સાહેબ તેને રીજવવા, તેની પાસે નાચતા હતા.’ તેમ ભગવાન તેમનાં બહાલાં ભક્તો—ગોપિકાઓનાં મનને રાજી રાખવા રાસ રમ્યા. હિરણ્યકશિપુ, રાવણ વિગેરે ભક્તોને, સંસાર બંધનથી મુક્ત કરવાને, તેમની સાથે ધનુષ્યબાણથી લડયા: તેમ ગોપિકાઓ સાથે રાસ રમ્યા. એટલા મારેજ આ શ્લોકમાં કહે છે કે—‘તાદૃશીઃ ક્ષીઢાઃ મજસે । જે બાવથી ભજે, તેવા બાવથી પ્રભુ તેમને રાજી રાખે.’

ચાઃ શ્રુત્વા તત્પરઃ મંચેત્—જે ક્રીડાઓ સાંભળીને, જીવ (તત્ એટલે) પરમાત્મામાં, (પરઃ એટલે)—પરાયણ થાય. વિતરાગી ભગવદ્ ભક્તો આ લીલાઓ સાંભળીને, અનાયાસે રાજી થાય; તેમ કામી પુરૂષો પણ, રસલપટ હોવાથી, રસની વાતો સાંભળીને રાજી થાય. અભજણતાં

૧ પ્રકૃતિપાર-એઠ. ૨ એઠાથી અને વિકારથી રહિત. ૩ અપાર. ૪ પાતે લહે તે ન હોય તોપણ. ૫ હે ગરૂડ ! ૬ અસુરોને મોહ કરાવે એવી. ૭ આ પ્રમાણે. ૮ સુખ. ૯ વહાણમાં બેઠાને. ૧૦ અજ્ઞાન.

ગોળ ખાતાં નુકશાન થાય નહીં; અને અન્નણતાં સોમલ ખાતાં નુકશાનજ થાય; તેમ અગ્નિનીઓ -કામીઓ-પણ શ્રીકૃષ્ણની રાસલીલા અન્નણતાં સાંભળીને, આજ નહીં તો કાલે-કલ્યાણને રસ્તેજ ચડશે. કીડા ભયમાં ને ભયમાં ભમરી બની ગયો, તેમ અગ્નિની રસમાં અને રસમાં રસેશ્વર શ્રીહરિરૂપ બની જશે. યાદ રાખવું ઘટે છે કે-ગજરામારની, સદેવંત સાવળીંગાની, મણિ અને કાંતની, રોમીઓ અને ભુલીયટની, રેનોદ્દના નોવેલો, જેવું આ નોવેલ નથી.

પુણ્ય વિના રાજગાદી મળતી નથી; સંસારનાં સુખ મળતાં નથી-સનારી મળતી નથી; તેમ પુણ્ય વિના, જેનાં હજારો સંતો વખાણ કરે, એવાં પુસ્તકો પણ મળતાં નથી. પુસ્તકો મળ્યા પછી, પુણ્ય વિના વાંચવાની અવકાશ મળતી નથી. વાંચવાની અવકાશ મળ્યા છતાં, તેને વિચારવાનો વખત મળતો નથી. માટે પુણ્યકર્મ કરતા રહેજો, અને જ્ઞાનની જીડાસાને જરા પણ શિથિલ થવા દેશો નહીં. આજકાલ કડવી દવા પીવાથી ધણા લોકો કંટાળે છે; તેથી ડોક્ટરો કવીનાઇનની ગોળીને ખાંડની ચાસણીમાં બોળીને-ગળા બનાવીને-આપે છે. તેમ માયાના રાજરંગમાં રમતા જીવોને, શ્રીહરિને રસ્તે લાવવા માટે, ધાર્મિક દવાખાનામાં આવી કોઈ દવાઓ હોય; તો તેથી શું બોલું! ધર ચણાતું હોય, ત્યારે તે ધરમાં અને ધરની આસપાસ ગંદવાડ-કચરો-માટી-પથ્થર-વિગેરે પડ્યાં હોય છે. ધર તૈયાર થયા પછી, તે ખેસવા જેવું થાય છે. રસોઇ થતી હોય, ત્યારે રસોડામાં ગંદવાડ પડ્યો હોય છે; પણ જમવા ખેસીએ, ત્યારે ઝોર મળ આવે છે; તેમ શ્રીકૃષ્ણની રાસલીલાને વિષયદષ્ટિથી જોનારા અગ્નિનીઓ, ભક્તોને તેવા ભાવથી, રાધાકૃષ્ણનાં કીર્તનો ગાય; પણ આખરે શ્રીહરિ તેમને પોતાનાં કરશે. કહેવાની મતલબ એ છે કે-આ લીલાઓ ભગવદ્ ભક્તો માટેજ છે, એટલું નહીં; પણ અભક્તો જો આ લીલામાં લપટાય; તો તેમને પણ, રાસાદિનાં સ્વપ્નાં આવે. સાથે સાથે શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન પણ થાય.

શ્રીકૃષ્ણની શક્તિનું વિશેષ ભાન કરાવવા કહે છે કે—

નામ્યન્સ્વલ્લુ કૃષ્ણાય, મોહિતાસ્તસ્ય માયયા ॥

મન્યમાનાઃ સ્વપાર્શ્વસ્થાન, સ્વાન્ સ્વાન્ દારાનવ્રજોક્સઃ ॥૩૮॥

અર્થ—‘ભગવાનની માયાથી મોહ પામેલા, અને પોતાની ઈચ્છા શ્રીકૃષ્ણ સાથે રાસમાં ઉતરી હતી; તોપણ તે ઈચ્છા પોતાના પડખામાં સુતી છે, એમ માનનાર ગોવાળીયાઓ, શ્રીકૃષ્ણનો સાચોસાચ દ્રોહ કર્યો નહીં.’ (૩૮)

૩૮ વિવેચન—

કેદીને કેદમાં પૂર્વા પછી, તેને ગામમાં ફરતો જીએ; ત્યારે સરકાર ગભરાય. જે અહીં પણ હોય, અને તેજ વખતે કલકત્તામાં પણ હોય; ત્યારે તેમાં કાંઈક છે; એમ વિચારવુંજ પડે. તે પ્રમાણેજ ગોપીકાઓ અહીં શ્રીકૃષ્ણ સાથે રાસ રમતી હતી; છતાં તે વખતેજ

૩૮ પદ્ય—તસ્ય માયયા મોહિતાઃ વ્રજોક્સઃ—તેની માયાથી મોહ પામેલા મન્યમાનીઓએ કૃષ્ણાય સ્વલ્લુ ન અમ્યન્—ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો ખરેખર દ્રેષ કર્યો નહીં. કારણકે સ્વસ્ય પાર્શ્વે તિષ્ઠતિ इति સ્વપાર્શ્વસ્થાઃ તાન इति સ્વાન્ સ્વાન્ દારાન્—પોતાની ઈચ્છાને પોતાના પડખામાંજ સુતેલી મન્યમાનાઃ—માનતા હતા.

તેમના પતિઓ, પોત પોતાની સ્ત્રીઓને પોતાના પડખામાં સુતેલી માનતા હતા. આ પણ કોઈ અજબ શક્તિ. યાદ રાખવું ઘટે છે કે-ગોપીઓ ઘેરથી નીકળી, ત્યારે તેમને તેમની પતિ પુત્રાદિકે અટકાવી હતી. [જુઓ અ. ૨૯ શ્લોક ૮ મે] છતાં અહીં લખે છે કે- 'સ્ત્રીઓ પોત પોતાની પાસે છે.' એમ તેઓ માનતા હતા. તેટલા માટેજ શ્લોકમાં લખ્યું-
 છે કે—'તસ્ય માયયા મોહિતાઃ વ્રજૌકસઃ-કૃષ્ણની માયાથી મોહ પામેલા ગોવાળાઓ.'

પરીક્ષિતના પ્રશ્નના જવાબ થઈ રહ્યા. હવે રાસલીલાના પ્રાપ્ત પ્રસંગમાં શ્રીશુકદેવજી બોલે છે—

બ્રહ્મરાત્ર ઉપવૃત્તે, વાસુદેવાનુમોદિતાઃ ॥

અનિચ્છન્ત્યો યયુર્ગોપ્યઃ, સ્વગૃહાન્ ભગવત્પ્રિયાઃ ॥૩૯॥

અર્થ—'પાછલી બે ઘડી રાત રહી તે સમયે, ભગવાન જેમને બહુ બહાલા હતા એવી ગોપીકાઓ, જે કે પોતાને ત્યાંથી જવું ગમતું નહોતું-તો પણ, ભગવાનની આજ્ઞા થવાથી, પોત પોતાને ઘેર ગઈ.' (૩૯)
 ૩૯ વિવેચન—

ભગવત્પ્રિયાઃ-ભગવાન જેમને અતિ બહાલા છે તે ગોપીકાઓ.

હવે રાસનો ઉપસંહાર કરતાં રાસલીલાની પવિત્રતા જાહેર કરે છે—વસન્તતિલકા.

વિક્રીડિતં વ્રજવધૂભિરિદં ચ વિષ્ણોઃ, શ્રદ્ધાન્વિતોઽનુશૃણુયાદય વર્ણયેષુઃ ॥

ભક્તિં પરાં ભગવતિ પ્રતિલભ્ય કામં, હૃદ્રોગમાશ્વપહિનોત્યચિરેણ ધીરઃ ॥૪૦॥

અર્થ—'વ્રજ સ્ત્રીઓ સાથે થએલી વિષ્ણુની આ લીલાને, જે શ્રદ્ધાથી સાંભળે, અને જે તેનું વર્ણન કરે તે માણસ, ભગવાનમાં ઉત્કૃષ્ટ ભક્તિ પામીને, ટુંકા વખતમાં ધીર બનીને, કામરૂપી હૃદયના રોગનો ત્વરાથી નાશ કરે,' (૪૦)
 ૪૦ વિવેચન—

શ્રીશુકદેવજી જોખ્યું કહે છે કે—'હૃદયના રોગ રૂપી કામનો નાશ કરવા માટે, આ રાસલીલા ઉત્તમ ઔષધિ છે. હૃદરોગનો એટલે કામ અગર વાસનાનો નાશ થતાં, તે અચિરેણ ધીરઃ થોડા વખતમાં ધીર-શાંત-થાય છે.

૩૯ પદ્યછંદ—બ્રહ્મરાત્રે ઉપાવૃત્તે-પાછલી બે ઘડી રાત રહી તે સમયે ભગવાન યથ પ્રિયઃ યાતાં તાઃ ભગવત્પ્રિયાઃ-ભગવાન જેમને બહુ બહાલા છે એવી (ગોપીકાઓ) અનિચ્છન્ત્યઃ-જેકે પોતાને ત્યાંથી જવું ગમતું નહોતું, તો પણ વાસુદેવાનુમોદિતાઃ-ભગવાનની આજ્ઞા પામેલી, इति-ગોપ્યઃ-એવી ગોપીઓ સ્વગૃહાન્ યયુઃ-પોતાને ઘેર ગઈ.

૪૦ પદ્યછંદ—વ્રજવધૂભિઃ-વ્રજ સ્ત્રીઓની સાથે. વિષ્ણોઃ इदં વિક્રીડિતં-કૃષ્ણની આ લીલાને. યઃ શ્રદ્ધાન્વિતઃ અનુશૃણુયાત-જે શ્રદ્ધાથી સાંભળે. અથ ચઃ વર્ણયેત્-અને જે તેનું વર્ણન કરે, તે માણસ. ભગવતિ પરાં ભક્તિં પ્રતિલભ્ય-ભગવાનમાં ઉત્કૃષ્ટ ભક્તિને પામીને. અચિરેણ ધીરઃ મૂઢા-ટુંકા વખતમાં ધીર બનીને. હૃદ્રોગં इति કામં-કામરૂપી હૃદયના રોગનો. આશુ-ત્વરાથી. અપહિનોતિ-નાશ કરે છે.

ઉપસંહારમાં યાદ રાખવું કે-આ કોષ ખનાવટી વાત નથી; પણ ખનેલીજ વાત છે. શ્રીકૃષ્ણ ગોપિકાઓ સાથે સંપૂર્ણ છૂટથી-પતિભાવે-રમ્યા, તે પણ સત્ય વાત છે; તેમાં ઢાંકપીછોડા કરવાની કાંઈ જરૂર નથી. અધ્યાત્મ દષ્ટિથી-અગર નિર્ગુણ દષ્ટિથી-ઢાંકપીછોડા કરવા પ્રયત્ન કરશે, તો શ્રીકૃષ્ણના અને ગોપિકાઓના જન્મ, અને સંબંધ કલ્પિત ગણાશે-વસ્તુજ ખોવાઈ જશે-મુકોજ ઉઠી જશે: માત્ર યાદ રાખવા જેવી બાબત એટલીજ છે કે—

(૧) શ્રીકૃષ્ણ માયાના પતિ માધવ-ગમે તેમ કરવા અને ગમે તેમ વર્તવા-સમર્થ છે. રમવા વખતે એક મટીને અનેક થયા. બાળક મટીને નટવર બન્યા. આટલી બધી રંગીલી છબીલી-રસધેલી-ગોપિકાઓ વચ્ચે રમ્યા, તો પણ અરખલીત વીરવાનું રહ્યા-બાળ બ્રહ્માચારી ગણાયા.

(૨) ગોપિકાઓ શ્રીકૃષ્ણને જરણુદિથી ભજતી હતી; તોપણ તેઓ શ્રીકૃષ્ણને અચિત્ત દેહિનાં અંતરાત્મદુઃખ-પ્રાણી માત્રમાં રહેલા અંતર્માંમી રૂપે ભજતી હતી. એટલે ‘શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા છે.’ તે વાત ગોપિકાઓથી છાની નહોતી. તેઓ તમામ વિષયોને તજીને અને સંબંધીઓનો ત્યાગ કરીને, શ્રીકૃષ્ણને મળવા આવી હતી. દેવ મંધર્વ અને કિન્નરોની સમક્ષ તેઓએ શ્રીકૃષ્ણ સાથે ભોગ ભોજવ્યા. ગોપિકાઓએ એટલો બધો નિર્મળ પ્રેમ ખીલવ્યો કે-શ્રીકૃષ્ણ ગોપિકાઓના ઋણી બન્યા.

(૩) કથા કહેનાર શુકદેવજી, લૌકિક વિષયભોગમાં રસ લેનારા નહોતા; પણ વીત-રાગી-ગર્જીજ સંન્યાસી-હતા. રાસલીલા બ્રજ હોય, તો તેઓ તેમાં તલ્લીન થઈને કથા કરે નહીં.

(૪) પરીક્ષિત મોક્ષાર્થી હતો-વિષયાર્થી નહોતો. તેમાં એ પરીક્ષિતના મરવા વખતે શ્રીશુકદેવજી જેવો યોગી, સંતોની સભામાં બેસીને, આવી વાતો ન કરે.

(૫) વાતો તો કરી, પણ તે વાતો શાસ્ત્રમાં નોંધાણી; અને શ્રીઆવશંકરાચાર્ય, શ્રીરામાનુ-ચાર્ય, શ્રીવલ્લભાચાર્ય, ચૈતન્ય મૌરંગ, શ્રી સ્વામીનારાયણ વિગેરે અનેક સંતોએ, તેનાં મુકત કંઠે વખાણુ કર્યા. રાસલીલાનો માલ ભકતોએ ભજનના રૂપમાં સમાજ પાસે મૂક્યો. નાટકકારોએ નાટકદારા સમાજને ચખાડ્યો.

આમ છે, છતાં રાસ લીલાની નિંદા કરવી, તે આંખો વીંચીને બીંતે અકળાવા જેવી બૂલ છે. વિચાર કરી જોજો. ઇતિ શ્રીમન્ મહાપુરાણ ભાગવતના દશમસ્કંધનો ૩૩ મો અધ્યાય સંપૂર્ણ. બોલીયો હરિ. શ્રીરામચંદ્ર દેવકી જય. આ અધ્યાયની સાથે રાસપંચાધ્યાયી નો વિષય સંપૂર્ણ થયો.

હ્યો ત્યારે ધણાજ હેતથી જયશ્રીકૃષ્ણ. જ્યાં જ્યાં આ કથા વાંચો, ત્યાં આસપાસ બેઠેલાં હરિજનોને અમારા ધણાજ હેતથી જયશ્રીકૃષ્ણ કહેજો.

અમહાવાદ મોક્ષમંદિર.
૧૯૮૬ ચૈત્રવદી ૧૧.

}

લી. રામશંકર મોનજી ભટ્ટ.

